

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, NO 1318,

भाषावृत्तिः

पुरुषोत्तमदेवता श्रीखडिधराचार्यकृतभाषावृत्तिविरचितसहिता ।

THE BHĀŚĀVRITTIH

OF

PURUSOTTAMA DEVA

WITH THE

COMMENTARY OF SRI SRISTIDHARĀCĀRYA.



EDITED BY

PANDIT GIRIĀCĀNDRA VEDĀNTĀTĪRTHA

Professor, Rani Hemu 'okumari Sanskrit College, Rajshahi

VOL. I. PART I.

CALCUTTA :

PRINTED BY S V CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSH LANE

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,

॥ भाषावृत्तिः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।



नमो बुद्धाय भाषायां यथात्रिमुनिलक्षणम् ।
पुरुषोत्तमदेवेन लघुो वृत्तिर्विधीयते ॥

सुरमयनं पुरमयनं मारमण सुमारमणम् ।

फणधरतल्पं फणाधरतल्पं * वन्दे वाणारि मसमवाणारिम् ॥

नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंग्रहकृताञ्च मतानि ।

श्रीसृष्टिधराचार्यो लघुवृत्ते गौरवं कुरुते ॥

न्यासप्रन्यार्य-तात्पर्य-पर्यालीचनशालिभिः ।

गोध्योऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्न परित्यजः ॥

स्वाभीष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थं सुपनिवधुन्,
प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षावतः प्ररीचयन्, अन्यारम्भे वृत्तिकृत् पद्य-
मेकं समुदाजहार 'नम इति' । यथार्थपक्षग्राहिणी प्रतिभा बुद्धिः,
सा स्वतो भक्तवाक्स्येन भक्तानां अनुकम्पनीयत्वेन च † यस्यास्ति

* फणाधरकल्प (ट)

† भक्तवाक्स्येन, दीप्तवेदप, (ड)

स बुद्धो भगवान्, अर्श आद्यच्, तस्मै नमः । नमः स्वस्तीत्यादिना (२ । ३ । १६) चतुर्थी । प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादि-महिम्ना च तं नमस्कृत्येत्यायाति । स देवदेवो यथा सर्वज्ञस्तथा तच्चरणानुपहादहमपि प्रकृते कर्मणि सर्वज्ञो भवानीति हृदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्ष्मणसेनस्य राज्ञ आज्ञया प्रकृते कर्मणि प्रसज्जन् हृत्ते लघुतायां हेतुमाह— 'भाषायामिति' । भाषते लोकोऽनया परिपाठ्या, "गुरोश्च हन्." (३ । ३ । १०३) इत्यकारे ङ्कृते, भाषा लोक-परिपाटी । यद्यपि अपशब्द-प्रक्रिययाऽपि लोको भाषते, तथापि साधुशब्दसाधक-शास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्द-भाषायामिति योज्यम् । तथाहि— "आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वती-मिष्टिं निर्व्वपेत् ।" हे अशय इत्यर्थे हेऽरयो हेऽलय इति वदतो-ऽसुरान् सुराः परावभूवुः, * "तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालां प्रविष्टेन नापभाषितवै न स्नेच्छितवै" इतिश्रुतेः । "मनसा सङ्कल्पयेत्, ततो वावाऽभिलपेत्, ततोऽनुकामेत् क्रियाम्, सा च परिष्कृता-

* हे। अशय इत्याद्यर्थकथनमात्रम् । १) भाष्येऽत्रैव पाठो दृश्यते — "तेऽसुरा । अशयाः अशयः इति कर्त्तव्यं, परावभूवुः सत्यादब्राह्मणेन न स्नेच्छितवै नापभाषितवै शब्दो ह वा एष, सदपशब्द ।" २) व्याख्यायते च कौयटेन— "तव केचिदाहुः हे हे प्रयोगे, अशयोरिति श्रुते प्रकृतिभावे, च कर्त्तव्ये सदपकरण स्नेच्छनमिति । पदद्विवचने कार्ये वाक्यद्विवचनं ललक्ष स्नेच्छन इत्यपरि । न, स्नेच्छितवा इत्यस्य, र्त्वाणी, नाप-भाषितवा इति । कर्त्तव्ये इति तर्क इत्ययम् । स्नेच्छ इति कर्मणि वा ।"

“वागभिमताय फलाय” इति श्रुतेश्च याज्ञिकेन संस्कृतैव वाग-
भिलपनीया । संस्कारश्च तैलोक्य एव यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु
लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोगनिष्ठः शिवोदेव स्तदनुगृहीतो वा
पाणिन्याऽऽपिशलि-कात्यायन-काशकृष्णादीनामन्यतम स्तदभि-
मतया प्रयोगमर्थ्यादया भाषणं भाषा । तथाच — भाषा-
शब्देन लौकिक-पद-प्रयुक्तिरुक्ता, तस्याश्च विवक्षाविषयत्वं ।
साधु हि दानाध्ययनादिकर्मसु प्रवर्त्तमानोऽपशब्दं न भाषेत, शक्तः
सदैव संस्कृतं भाषेत ।

यथा बृहस्पतिः —

“नासंस्कृतां वदेदानीं कर्म कुर्वन्नयज्ञियाम् ।

यज्ञेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

असंस्कृतामपि गिरं भाषेतानापदि द्विजः ।

अपभ्रंशाभिधायीतु वर्ज्यः स्यादव्यकथ्यथीः ॥”

इति ।

तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासन-ज्ञानादेवेति कारुणि-
कस्य मुने स्तदर्थं शास्त्रनिर्भाषेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंशय-
स्तत्तत्पदप्रयोग इति स्व-परिग्रहस्य प्रयोजनमभिहितम् ।

उक्तञ्च —

“सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणोऽपि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तत् केन ष्टद्यताम् ॥”

इति ।

काले चास्मिन् कनीयसि, सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्वैदिकेषु लोक स्तया नार्थी, यथा व्यवहार-सम्पादक-प्रयोगेषु, अतो महृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिः ? इत्याह — ‘यथेति’ । “मनेरुच्च” (५७२ उ०) इति मन्यते रि-प्रत्ययोऽकारस्योपधाया उत्त्वञ्चेति । मननात् तत्वज्ञानान्मुनिः ; त्रयाणां मुनीनां समाहारः त्रिमुनिः; तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषां, वीप्साया मन्त्रयोभावे “अमृत्वपञ्चम्याः” (२ । ४ । ८३) इति पठ्या अम् । पाणिनि-सूत्राणि कात्यायन-वाक्यानि भाष्यकार-मतानि च भाषोपयुक्तानि, तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वी अल्पा उक्तरीत्या, “त्रिविष्टेऽल्पे नधुः” इत्यमरवचनादिष्टा च अन्यत्रानयित्वादेव । वृत्तिरिति, — “वृत्तु विवरणे” इत्यस्य देवादिकस्य कृत्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादी वा वृत्तुधातुं न मन्यन्ते, तेषां “वृत्तु भाषार्थे” इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयते इति विधातुमारभ्यते इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयते इति, विधातुमारभ्यते वृत्तिश्चेति काकाच्चिवत् । .

अथ शब्दानुशासनम् ॥

लौकिकानां प्रकृतिप्रत्यय-विभाग-परिकल्प-
नया, सामान्यविशेषवता च लक्षणेन, गत्यन्तरा-
भावात् वर्णानां सुपदेशः व्रामसन्निवेशानुवन्धासङ्ग-
नार्थः । तदुभयं सङ्गार्थम् । सा च लाघवेन शास्त्र-
प्रवृत्त्यर्था । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥

व्याकरणशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिमुनिः प्रयोजन
नामनी व्याचिख्यासुः प्रतिजानीते — “अथ शब्दानुशासनम्”
इति * । अथशब्दो यद्यप्यारम्भार्थं स्तथापि —

“अकार आथशब्दस्य हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन मङ्गलिकावुभौ ॥”

इति स्मरणात् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यते
इत्यर्थः । अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेनेति करणे ल्युट्, शब्दाना-
मनुशासनमिति शेष पठौ समासः ; शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम ।
देवतावन्दनादिकं मङ्गल मन्थत् किमिति मुनिना न कृतमिति
न देश्यम्, अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्, आविर्भूत-तत्त्वज्ञानस्य
मुने विघ्नाभावस्य सुविदितत्वाच्च ।

* “अथ शब्दानुशासनम्” इति भाष्यकारवचनम्, नैतत् पाणिनि सूत्रम्, आदिम
प्रतीकत्वेन महाभाष्ये दृष्टत्वात्, “तथाहि पतञ्जले भगवतो महाभाष्यकारस्य इदमा
दिम वाक्यम् — अथशब्दानुशासनम्, इति सर्वदर्शनसङ्घे साधनापार्थे दृक्तत्वाच्च ।

वृत्तिः क्वद्विद्वेषोति— 'लौकिकानामिति' । लोके भवा लौकि-
काः अध्यात्मादिः , यद्यपि शब्द शब्दः समासे प्रविष्ट स्तथापि
केषामिति प्रश्नमुन्नीय व्याख्येयमिदम् । दृश्यते च प्रश्नो यथा —
बहुपुत्रेण ममपुत्रो गरीयान् इत्युक्ते स पृच्छति कः स इति * ;
राज्ञः पुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति ।

“ यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योन्नयनं भवेत् ।

उत्तरं नाम तदाक्यस्थालङ्करणे मित्यते ” ॥

द्वीपि-विद्रावर्णो † विद्यां यदा लेभे पति मम ।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो ‡ द्वीपिभयं कुत ॥

अनेनात्र ग्रामे कोट्टुद्वीपिभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते ।
एवमिहापि केषामित्युन्नेयम् । प्रयोजनञ्च अपभ्रंशशब्द निवृत्ति-
रित्युक्तमेव । अनुशब्देन नित्या एवामीशब्दा निर्व्विकल्पे § प्रवृत्त्यर्थं
मन्वाख्यायन्त एव , नत्वपूर्व्वतया उपादीयन्त इति प्रतिपादितं ;
अन्यथा अष्टहीत-श(स)ङ्केततया अर्थसम्पादका न भवेयुः ।
अभिधानस्याश्रयत्वात् अभिधान-प्रामाण्याच्च शब्दप्रवृत्तिः ,
न हि सूत्रमस्तीत्येवं प्रयोगो भवति । तथात्वे पञ्चभुक्तवन्तो-
ऽस्येत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात् , न चैवम् । तस्मात् स्थितमेतत्

* बहुपुत्रेण ममपुत्र गरीयस्त इत्युक्ते स पृच्छति कस्य इति (उ) ।

† विद्रावर्णो [ठ] ।

‡ भिक्षो द्वीपिभय(उ) ।

§ निवृत्त (ठ) ।

सिद्धशब्दान्वाख्यानमिदमिति । भर्तृहरिणा तु द्वादशप्रकाराः शब्दा
निरूपिताः ;—

“ यौगिका योगरूढाश्च रूढाः संनक्षिताः स्थिताः ।

नानार्थाद्येति षट्शब्दा जात्यादेरभिधायकाः ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि ।

तदा साक्षणिकाः षट् स्यु रुभये द्वादश स्मृताः ॥ ”

योगमूला राजपूरुष पाठकौपगवादयो यौगिकाः । योगे
सत्यपि प्रतिनियत विषयाः सप्तपर्ण पङ्कजादयो योगरूढाः ।

येषामवयवयो, प्रकृतिप्रत्यययोरर्थो नानुसन्धीयते गोमहिषा-
श्वाद्य ऋणादिका स्ते रूढाः । यथोक्तम् — “ उणादयोऽव्युत्-
पन्नानि प्रातिपदिकानि ” इति । अतएव “ इदुदुपधस्य चाप्रत्य-
यस्य ” (८ । ३ । ४१) इत्यत्र “ निर्दुर्व्वहिराविद्यतुराम् ”
इत्युक्तं ; तेन प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियते इति यावत् । “ उणा-
दयो बहुलम् ” (३ । ३ । १) इति तेषुपि मुनिना उक्ता एव । ये
तु लक्षणया वर्त्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादय स्ते लक्षित-
रूढाः । द्वी रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे ध्वररशब्दे वा स द्विरेफः ;
द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो ध्वनतीति द्विरेफशब्द स्तयो रभि-
धेयावभिधत्ते , न च पराशरादिकमभिधत्ते इति रूढ एव । ये तु
ऋणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः , प्रायेण त्यक्तावयवार्थाः
सदुक्तिमहिम्ना कापि तदर्धसन्दर्शिन स्ते ः स्थितरूढाः , यथा,

कुशलमण्डपादयः । कुक्षितं यथा स्यात् तथा शलति गच्छति ,
कुपूर्वः पचाद्यजन्तः शलधातु रिति ; अथवा कुशं लाति
आदत्ते वा मण्डं निस्त्रावं पिवतीति “आतोऽनुपसर्गे कः”
(३ । २ । ३) इति क-प्रत्ययान्तावेतौ निपुण्यगृहविशेषवाचकौ ।

“यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥”

इति ।

तथात्वेऽपि साधू एव , अथच “राजान इव स्वकर्मकुशला
यत्र मुनयः” “यत्रमन्दाग्नय इव सनागरमण्डपाः प्रदेशाः”
इति जनपदवर्णने स्वकर्म राज्यरक्षणं हवनश्च , * तत्र कुशलाः ,
समर्थाः , अथच कुशं लान्ति गृह्णन्ति ; एवं सनागरं शुण्ठी-
सहितं मण्डं पिबन्ति , नागरै र्विदग्धजनैः सहिता मण्ड-
पाश्च ; इत्यर्थद्वयवति काव्ये अवयवार्थमपि स्पृगतः ।
नानार्था — जीमूतादयः । यद्यपि एते उक्तेषु पञ्चस्यैव प्रविशन्ति ,
तथापि शब्दस्वरूपमेव ग्रहणनिमित्तमायित्य बहून् अर्थान्
प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः । एवं राजपुरुषसदृशो राजपुरुष
इत्यनया रीत्याऽऽह — ‘एत एवेति’ । एते शब्दा उपचारेण गौण्या
नक्षणया वा यद्यन्यत्र प्रयुज्यन्ते , तदा साक्षणिकायेति जाति-
शुण्णक्रियाद्रव्यानां याचका नक्षकाय भवन्त्येव । एतत् इत्या-
दयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः , प्रतिहित इत्यादौ लक्षित-

रूप इति सकलसंग्रहः । जाल्यादयश्चेति यथावसरं वक्ष्यन्ते ।
यद्यपि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिन स्तथापि “ स्फुटत्वर्थो यस्मादिति
स्फोटाख्येन संस्कारात्प्रतीतेनार्थप्रतीतिः ” इति भाष्यम् ।

“ एकैकवर्णासामर्थ्यान्मेलकानुपपत्तितः ।

एकस्मृते नदीदीन-सामर्थ्यात् स्फोट इष्यते ॥

नादै राहितवीजाया मन्थेन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ ”

ध्वनिश्च त्रिधा । यथा —

“ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थ स्त्रिधा संकथितो ध्वनिः । ”

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनित-संस्कारसहित-चरमवर्णाश्रयः

स्फोटाख्यः शक्तिविशेषीऽयमिति , शब्दब्रह्मेत्याहुराचार्याः । स

एवार्थप्रत्यायक इति स्थितम् । प्रत्यक्ष लोक-व्यवहारः शोका-

नन्दादि रेवात्र प्रमाणम् । अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव

शब्दा अनुश्रियन्ते इत्यलं विशयेण , तेषां तथैव सत्त्वात् ।

अथ बाह्यस्वत्याणां श्रौतनसानाश्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः

कुतो ज्ञायते * ? पृथिश्चामेव वा दवीयो-द्वीपदेशवासिभिः †

प्रयुक्तशब्दाः कथमितरहोपवासिभिर्ज्ञायेरन् ? तस्मादस्मदुक्त

* ‘ ज्ञायेव ’ (३)

† ‘ दवीयोपदेशवासिभिः ’ (३)

शब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते, तदर्थोऽयमारम्भ इति चेत् — उचितमेव दीर्घायुषां कालप्रभूतत्वेन कृशयुषान्तु तादृशे महति शब्दार्थवे दुःशकपारबुद्ध्या जिघृक्षैव न स्यादित्युद्देशेग भाशज्ञ सुशकां प्रणालीं मुनि रूपदिशति — ‘ प्रकृतीति ’ । प्रथमं क्रियते उच्चार्यते इति प्रकृतिर्धात्वादिः । प्रतीयन्ते विधीयन्ते प्रत्ययाः — तिङ्मुप्-कृतद्वित-विकार-विकरणागमाः । तेषां स्तौऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामान्त्येऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्यपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इतिभावः । ‘ परिकल्पनया ’ इत्यनेन कल्पनामात्रं, नतु परमार्थतः, इति सूचितम् । ननु केऽप्यात्मनेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः केचिदुभयंपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य प्रत्ययविधाने सर्वस्वरूपग्रहणे मानुषाणां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह — ‘ सामान्येति ’ । धातुत्वं सामान्यं, अमुदात्तेत्वं-स्वरितेत्त्वादयो विशेषाः । तथा च प्रातिपदिकत्वं सामान्यम्, गर्गादि नडाद्यादयो विशेषाः । तद्यथा — तद्वता लक्षणेन बहुलतममपि प्रत्ययं * सुसच्चित्तमिष यद्यते इत्यर्थः । लक्षणज्ञासाधारणधर्मवचनम्, यथा — गोः साक्षादिमध्वम् । वृत्तिकारोऽपिसंग्रहसूत्रे स्त एव सुस्फुटमिति मत्वा मुनिहृदयमपि प्रकाशयत्याह — ‘ गत्यन्तराभावा ’ इति ।

“ ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री गतिर्गमनेऽपि च । ”

इति स्मरणादतिरूपायः । अन्तरशब्दोऽन्वार्थः, यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य परनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्योपा-
यान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रितत्वाद्गुणत्वे
“ विभाषागुणे ” (२ । ३ । ०५) इति पञ्चमी । अभावो हि स्वस-
म्बन्धमाययति, न तु ज्ञापकादितोरेव सेति नियमः, “ पुंयोगा-
दाख्यायाम् ” (४ । १ । ४८) इति निर्देशात् । सुवन्तानि तिङ-
न्तानि च पदान्यर्थसम्पर्काणि च न च “ अद्गुण् ” इत्यादीनि
“ वृद्धिरादैच् ” (१ । १ । १) इति वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा
वर्णाः सुखप्रतिपत्त्यर्थं मुदाङ्गियन्त इति चेत् तदपि न, दीर्घानुस्वार
विसर्जनीय-जिह्वामूलीयादीनां मप्रयोगात् । कादयोमावसानाः
स्पर्शा इति स्थितौ, तेषां पञ्चानां वर्णाणां सतिविप्रकीर्णत्वात्,
केषामपि वर्णानां हि ऋरिहृदर्शनात्, मुनिसूत्रस्य सार्थं कतया,
अवश्यमेवा चतुर्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्यार्थ इति विरुध्य
सिद्धान्तमाह — ‘ वर्णानामित्यादि ’ । वर्णा अकारादयस्तेषां
माद्यमुच्चारणमुपदेशः, क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थं
मुपादानम्, अनुबन्धानसञ्जनस्यार्थो यस्य स उपदेशस्तथा इति
प्रकृते योजयति । तदुभयमिति — तयोरुभयं तदुभय, उभाव-
धयौ यस्य हृन्दस्य, तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्वरूपं प्रत्याहार-
संज्ञार्थम् । सति ह्येतस्मिन् “ आदिरन्तेनसहेता ” (१ । १ । ७) इत्येतत् प्रवर्तते । तत्रहृत्ती चाऽकारादीनाम् “ अण् ” इत्येवमा-

दिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति । 'साचे' ति — संज्ञा लघु इति संघर्षो
यथा स्यात् इति क्त्वा तथा चाऽऽकलादिसंज्ञार्थं भेतानि सूत्राणि ।
सूत्रञ्च —

“स्वल्पाचरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥” *
इति

स्तीभा निरर्थका स्तडीनं सूत्रम् ।

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विगृह्यवाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षः समाधानं व्याख्यानं पक्षलक्षणम् ॥” †
इति

तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कैः पूर्वपक्षः, समाधानं सिद्धास्तः
ग्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमार्थं इति यावत् । विभक्तयो न कृता न च
संज्ञिताकार्याणि, स्वरूपभङ्गभयात् । प्रयोगस्थवर्णानुकरण-
रूपाणामेषां कार्यार्थमुपाप्तानां भेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

* 'स्वल्पाचरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

निर्दोषं चित्तमव्यये भवन्निश्चयते बुद्धे ॥' (१)

† 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विगृह्यवाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षः समाधानं व्याख्यानं पक्षलक्षणम् ॥' (२)

“ देनाक्षर समान्नाय मधिगम्य महेश्वरति ।

कार्त्तं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ”

इति कात्यायन-शास्त्रेण सूत्राणां श्रीमहेश्वर-मुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं साधुतममेवाभिधत्ते । ‘अकार ग्रहणार्थ’ इति — कयं, अकारस्य अकारेण सार्वण्यभावेन दीर्घाप्तिः । विवृतं करण मुष्मणां स्वराणाञ्च तेभ्य ए ओ विवृततरो, ताभ्यामपि ऐ औ, ताभ्यामयाकारः, संवृतस्वकार इति शिवासूत्रप्रणयनात् । अत आह — अकारस्येति । शास्त्रान्ते “ अत्र ” (८ । ४ । ६८) इति, तस्य चायमर्थः — प्रयोगे अकारः संवृतकरणक एव प्रयोज्यः, केवलमाकारेण सार्वण्यार्थं तत्र तत्र विवृतत्वेनोपदेष्टव्य इति । विवृतेणाप्यकारेण विवृततमस्याप्याकारस्य सार्वण्यं, विवृतेःपदेश-सामर्थ्यात्, “ तुल्यास्यप्रयत्नम् ” (१ । १ । ८) इति निर्देशाच्च ।

अ इ उ ण् । ऋ लृ क् । ए ओ ङ् । ऐ औ
च् । ह य व र ट् । ल ण् । ञ म ङ ण न म् ।
झ भ ञ् । घ ढ ध ष् । ज व ग ङ् द श् । ख फ
ह् ठ थ च ट त व् । क प य् । श ष स र् । ह ल् ।
अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्ती ण-कारा-

दीनित्स्त्रकाननुवधाति प्रत्याहारार्थम् । तत्र ण-का-
राद्यश्चतुर्दशभि रनुबन्धै र्यथाक्रमं—

“ एकं चौणि पुनश्चैकं चत्वार्य्येकं त्रयं त्रयं ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुःपञ्च षडेव च ॥ ”

अण् । अक् । इक् । उक् । एङ् । अच् । इच् । एच् ।
ऐच् । अट् । अण् । इण् । यण् । अम् । यम् । डम् ।
यञ् । भष् । भप् । अश् । हश् । वश् । भश् । जश् ।
पुनर्वश् । छ्व् । यय् । मय् । भय् । स्वय् । यर् । भर् ।
खर् । चर् । शर् । अल् । हल् । वल् । रल् । भल् ।
शल् । इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१ । १ । ५१) चयो द्वितीया (८ । ३ । २८
सिद्धान्तकौमुद्यम्) जमन्ता ड्ड (११६ उ०) इत्येतै
श्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

चतुर्दशैव सूत्राणि एकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्व्वेषामेकेनैव प्रका-
रणेण विवरणं कुर्व्वन् आह ‘अकारादोनि’ त्यादि । सूत्राणां
विच्छेदेन पाठात् णकारादीनामन्यत्वात् “आदिरन्येन सहेता”
(१ । १ । ७१) इति सूत्रस्योपस्थाने तानि तानि नामानि भवन्ती
त्याह — ‘अन्त’ इति । आदित्वन्तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य
भवतीति काश्यपिनोऽप्यादित्वे ङगादिमञ्जा भवन्त्येव । सर्व्वेव

णकारादयो हल एव ह्यवरटादौ तूच्चारणार्थोऽकारः । ननु हल्
संज्ञाया अनिष्यत्ते रेपां कथमित् संज्ञा ? इत्याह ' इत्संज्ञका '
निति । युक्तिमाह ' प्रत्याहारार्थमिति ' अतस्तत् सामर्थ्यादादि-
रन्त्येनेति (१ । १ । ७१) सूत्रे णेवोपपत्तो , सहप्रहणादधिकादित्-
संज्ञा क्रियते इति भावः । प्रत्याहारस्य स्वल्पेन प्रवन्धन बहूना-
मुपादानं तदर्थम् । ननु अगजादिसंज्ञा-कार्यार्थम् । तथाच
दोषो णौ (६ । ४ । ८०) तिङ्सिच्प्रभृतयः प्रयोगाः , क्रिया-
विशेषणत्वात् क्लोवत्वम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संगृ-
ह्णाति ' एकमिति ' । नाम्नोविशेष्यत्वात् क्लोवत्वमितिभावः । चतुः
सहितानि पञ्च शाकपार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) । लृकारोप
देशस्य लृदित्वादङ् (३ । १ । ५५) संक्षप्य इति श्रुतिस्य फलम् ।
कुमारो ऋतक इति वक्तव्ये लृतक इत्यस्यापि सामर्थ्यात् कुमार्य्
लृतक इति लृकारस्याच्त्वे यणादेशः फलमिति । न तु सावर्ण्यम् ।
ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञेत्यपिसिद्धम् । तथाच श्रुताद्यलृदित
(३ । १ । ५५) इति निर्देशः । नापि यखिवौ यथासख्यार्थं आन्त-
रतम्यात् सिद्धेः । इत्संज्ञाप्यप्रयोजना अङ्विधानसामर्थ्यात् । हकार-
स्याट्सु प्रवेशात् वहिणेति णत्वम् । झलिप्रवेशात् शमेर्यङ्लुगन्तात्
लोट्सिपि शंशांहेति दोर्घानुस्वारौ । शलिप्रवेशात् कश्च दुहादेः ।
अथी वकारोऽन्तस्यः सानुनासिको निरनुनासिकश्च , दन्त्यौष्ठयोऽ-
ल्पप्राणः । अन्यस्तु जशन्तर्ज्वर्ती वग्ये ओष्ठयः स्पृष्टकरणो महा-
प्राणस्तस्येव भव्यभाव स्तेन मृगावित् विहस्ता षष्ठ्यतीत्यादौ

न भष् । तथाचापिशलि । “ दन्त्यौष्ठश्चा द्वकारस्य बह्व व्यध वृधा
नभषिति । उदूटो भवती यत्र यो व प्रत्ययसन्धिज अन्तस्थ त
विजानोयाद् वह व्यध वृधामपीति * च ” ।

तथा सवत्सर-शब्दोऽनुस्वरवानेव । अन्तस्था द्विप्रभेदा इत्य
न्तरतमे स अनुनासिके वकारे सवत्सर इति । सम्बद्धित
सम्बाद इत्यादिके बदस्थैर्ये बद सदेशे इत्याधृषोयस्य वा ओष्ठ-
त्वान्मकार परसवर्ण । एव वास उपसेवाया मिति-
चीरादिके । रपर इति ऋकारसाव र्ये लृकारस्य ग्रहणे
तवत्कार इत्यत्र ल भावार्थे र इति । ह्यवरट् इत्यस्य रवर्णेन
लण् इत्यत्रस्य लकारेण अनुनासिकेन इता प्रत्याहार इति
जयादित्यस्य वृत्तिकृतो मतम् । चयो तितीया शरिपौष्क-
रसादि रिति कात्यायन य इति मतमेतदुच्यम् । अन्यदु-
णादि । एक त्रीणि इत्यादा वेपा अप्रवेश । एतासु
चतुर्दशसूत्रा निवहा परासु सुट्सुमिडादय कल्पिता सज्ञा
निर्दिश्यन्ते । अयोगशाहना सामान्येनोपदेशे इति शिचासूत्रे अव-
र्णायमन्यगर्धैकदेश । “ जे प्रोष्ठपदाना ” (७ । ३ । १८) मित्यत्र
ज इतिवत् । वाङ् प्रयत्ने घञि वाह उच्चारणम्* तेन अन्ययोगो-
च्चार्याणा मनुस्वारादीना सामान्येन हलादिना व्यवहार इत्यर्थ ।
सव यथा शक्येत विधि कर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थिति ।

* शरी वर्णैव उच्यते (ठ) ।

अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः , हकारो हिः
पठ्यते । 'अटिशत्यपिच प्रवेशार्थं' तेन अहोणाधुच्चदिति । लण्
मध्येऽकारः प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् ।
“ एकैकस्मान् ड ञ ण रटा द्वाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कण्ठमाः
स्युः । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो वः पञ्चभ्यः श्ली पङ्भ्यः ” इति
महाभाष्यम् ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

आत् ऐ औ वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

‘ वृद्धिरिति ’ । संज्ञारूपेणार्थवत्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धि-
शब्दात् सः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थएव * । आदिति ऐजिति च
पृथगेव पदे । इन्धे हि इतरितरयोगे द्विवचनं स्यात् । समा-
हारे च “ इन्धाच्चुदपदान्तादिति ” (५ । ४ । १०६) टच् स्यात् ।
ऐजिति ज्ञापकं , प्रत्याहारे धकारे न कुत्वमिति , शैलीयमिदं
सूत्रकृतः । ‘ आदिति ’ तकारो दकारो वा “ ऋदोरविति ” (३
३ । ५७) वत्-सुखसुखार्थः । ननु तकारोयं “ तपरस्वात्कालस्येति ”
(१ । १ । ७०) सूत्रे “ तादपिपरस्तपर ” इति न्यायेन ऐवो दिमा-

* सङ्गद्वयमिति । इन्धे यदा दोषः प्रतीयते ।

तमाहारे इन्धे नान्ददंश्च अपचम् । इति लिति । (८)

त्रिकस्यैव ग्रहणं यथास्यात् । यथा जायैन्द्री जायौहत मायौहेत
इत्यादौ चतुर्मात्रावैची माभूता मित्यर्थः कथं न स्यात् ? नैवं ।
तादपि पर इति पक्षस्य भाषावृत्तिकृता नाभ्युपेतत्वात् । शिवा-
सूत्रकृतश्च त्रिषष्टिसख्यवर्णनिरूपणेन सन्ध्यक्षराणि सूतो द्विमा-
त्राणि श्रुतक्रमेण त्रिमात्राण्यतोऽष्टावैवेति चतुर्मात्रावैची
वस्तुत एव न स्तः । श्रुतं विना च न त्रिमात्रौ । श्रुतप्रक्रिया
च भाषाया नाद्रियत इति * । तकारो मुखसुखार्थ एव ।
वृद्धिशब्दधायं स्त्रीलिङ्ग एव । ये ते इति परसूत्रे विवरणात् ।
तथाच त्तिन्नन्तोऽय सन्निनावनूद्य प्रथममेवाभिधानान्मङ्गलार्थोऽपि ।

“ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानिच शास्त्राणि
प्रथयन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि वीरपुरुषाणि च भवन्तीति ” स्थितिः ।
मध्येच “शिवशमरिष्टस्य करेतातिलि ”† (४ । ४ । १४३) त्यत्र
शिवादीनामुपादानम् । शमोऽल्पाचतरत्वेन (२ । २ । ३४) पूर्व-
निपाते प्राप्ते शिवशब्दस्य प्रागुपादानञ्च । शिपेच “नोदात्त स्वरितो-
दयमिति ” (८ । ४ । ६७) वैदिकसूत्रे परग्रहणमकृत्वा उदयपद
मङ्गलार्थं मेव कृतमिति त्रिमङ्गलमिदं व्याकरणम् । संघासूत्रमिद-

* अन्यथैव ‘ मांभौदमात् पूर्वभाष्यैकग्रहणम् ” (२ । १ । ४८) (निर्देशात्) प्र-
मता ग्रहा वेति किमन्यथैकग्रहणया वृद्धिरिति वा (अधिका पाठ , ट) ।

† (शिवशमरिष्टस्य करे , इत्येव मूलम्) ।

मित्यालोच्य “यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्ती ः परः प्रयोक्तव्य” इति भाष्यस्थितेः एकेनैवोपक्रमेण विवृणोति ‘वृद्धिसंज्ञकाः स्युरिति’ । वस्तुतस्तु आत् वृद्धिः, ऐः वृद्धिः, औ वृद्धिरित्यर्थः । भवन्तीति वर्त्तमानकालप्रतिपादिका विभक्तिः । अत्राज्ञातज्ञापनं विधिरिति विधौलिङ् (३।३।१६१) पठति वभूव इत्यादिवत् न प्रत्ययाः ।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

अत् एङ् गुणसंज्ञकः स्यात् ।

‘अदेङ्’ ॥ अतस्तकार आकार-निवृत्त्यर्थः । न च तस्य वृद्धि-संज्ञा वाधिका, एकासंज्ञाधिकाराभावात्, तरतीति (४।४।५) निर्द्देशात् मिद्धौ, प्रतोति-लाघवार्थः । ‘अत् एङ् गुणः’ स्यादिति एकवचनेन विवरणेन अच्च एङ् चेति समाहारद्वन्द्वः सूचितः ः । न, चात्र मिलितानां संज्ञा भवति नेतु रित्यादिनिर्द्देशात् । ऋकारस्य गुणे आन्तरतम्याभावादेव त्वयः सर्वे गुणाः प्राप्नुवन्ति । तत्र “कार्यकाले संज्ञापरिभाषे” इति न्यायात्, गुणविधानकाले संज्ञासूत्रस्यास्य उरण् रपर’ इति (१।१।५१)

† भवन्ति इति क्वचित् पाठः ।

* पूर्वसूत्रे स्वेव व्याख्यात इति समासान् व्यात् इत्युक्तदोषात् तदन्वित-लाघव इदोक्त्यापदप्रथम एव सूत्रेऽनुचिता । इति पाठः नारम् (८)

परिभाषायाश्चोपस्थाने ऋकारस्य गुणो भवन् अण् भवति । स च र-परो भवति । अणित्यस्य च पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणात् । तत्र सन्निविष्टत्वात् रपरोऽकारो गुणो भवतीति भाष्यम् ।

डूकीगुणवृद्धी ॥ ३ ॥

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते डूक एव स्थाने वेदितव्ये । “सार्वधातुकार्द्धधातुकयो” (७ । ३ । ८४) रित्यङ्गस्य गुणः । चेता, स्तोता । “सिचिवृद्धिः” (७ । २ । १) अचैषीत्, अलावीत्, अकार्षीत् । कथं द्यौः, सः ? गुणवृद्धिशब्देनानभिधानात् ।

‘डूकः’ ॥ परिभाषासूत्रमिदम् । परि सर्वत्र शास्त्रे उपयुक्ता भाषा भणितिः, परिभाषा । सा लिङ्गवतो विध्यङ्गशेषभूता च । या लिङ्गद्वारेणैकभागेन उपयुज्यते, सा लिङ्गवती । या च सकलेनैव * विधिवाक्ये उपयुज्यते, सा परा ; सा च काचित् विधेरङ्गभूता, यां विना विधिवाक्यं नैव प्रवर्त्तते, यथा “आटेः परस्येति” (१ । १ । ५४) । नहि तद्धिना “ईदास” इति (७ । २ । ८३) प्रवर्त्तते । काचिच्च विधिशेषभूता “विप्रतिषेधे परमिति” (१ । ४ । २) अविरोधे वृत्तेष्वित्यादी भक्त्येव (७ ।

*ने याव स धनव विधिवाक्ये उपयुज्यते(ठ) । सकलेन (ट) ।

३ । १०३) मव्याहतमेव । विरोधविपयेषु वृत्तेभ्य इत्यादिषु इयं परं
कार्यं कारयतीति गुणशब्दं वृद्धिशब्दं लिङ्गत्वेनोद्भव्य इक इति
सूत्रैकदेशेनोपयुज्यते इति लिङ्गवती परिभाषा । ननु “ आद्गुण ”
(६ । १ । ८७) इत्यत्र “ इकोयणची ” (६ । १ । ७७) त्यतोऽचीत्यनु
वृत्ते “ वृद्धिरेची ” इत्यत्र (६ । १ । ८८) च आदित्यनुवृत्ते सूत्र
विधौ किमनया प्रक्रियया इत्याह— ‘अमुक्तस्थान’ इति । नोक्तं
स्थानं ययो स्ते तथा । ‘ इकएवेति ’ । यत एवकारकरणं , ततो-
ऽन्यत्रावधारण मिति च गुणवृद्धी नियम्येते , इति नियमार्था
परिभाषेयं , अन्यथा परसूत्रेण सह एकवाक्यं स्यात् । किमनेन
पृथक्कर्तन ? तेन याति शङ्कते इत्यत्र न गुणः । असतिह्यत्र
नियमे आन्तरतम्या दाकारस्य गुणोऽकारः स्यात् । ककारस्य च
कण्ठात्वा दान्तरतम्यादकारः स्यादेव । न च “ गापोटगिति ”
(३ । २ । ८) टकः कित्त्वं आतो गुणाभावस्य प्रापकं , यवणार्थ-
त्वस्यापि सम्भाव्यत्वात् । न च जनेर्ड (३ । २ । ८७) विधानं
ह्रस्वो गुणाभावे प्रापक , आन्तरतम्याभावात्कारस्य अकारः
स्यादेवेत्यसम्भवः । ‘ अद्गुणस्यगुण’ इति । इकइत्यनुपस्थाने “ येन
विधिस्तदन्तस्येति ” (१ । १ । ७२) इत्यन्तस्याद्गुणस्येत्यायाति ।
तदाह , देतेति , ढच् । यत्रतु “ मिदेर्गुणः ” (७ । ३ । ८२)
“ नृजेर्वृद्धि ” (७ । २ । ११४) इत्यादा वद्गमिगन्तं न भवति,
तत्राद्गुणस्येति इक इति विशेषणीयं , तदुक्तं भाष्ये ‘ नह्यनिटार्था
शब्दे प्रकृप्ति र्युक्तेति ; भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति

नहि सन्देहादनक्षणा" मिति परिभाषाभ्यां सर्वत्र व्यवहार इति ।
 ' सिचिहृष्टि ' रिति । " ह्यन्तक्षणेत्यत्र " (७ । २ । ५) णिष्ठि-
 यहृष्टेन प्रापित मिदं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति । अन्यथा अन्तरङ्ग-
 त्वाङ्गुणेष्यादेशे च यान्तत्वादेव निषेधः स्यादिति । तथाच गौरि-
 वाचारो दगवोत्, द्यौरिवाचारो द्रयवीदिति चान्तरङ्गस्यावादे-
 शाभावा दोकारान्तस्याचारक्विवत्त-धातो लुङि नित्या हृष्टिर्न
 भवति, इक इत्यस्य व्यावर्त्यं, * ततोऽवादेशे कृते " अतोहलादे-
 रिति " (७ । २ । ७) पक्षे हृष्टौ अगवीदगावीदिति द्वयमेव भवति ।
 ' कथ ' मिति । आकार ओकारश्च हृष्टिसंज्ञकौ । अकार एका-
 दश गुणसंज्ञकौ । तथाच अनेन नियमेनानिकां हलां कथमेते इति
 प्रश्नः । ' गुणहृष्टिशब्देनानभिधानादिति' । प्रकृतत्वात्तयोस्ते इति
 कर्त्तव्ये यद्गुणहृष्टौ इति वचनं तस्येदमेव फलं, यत्रगुणहृष्टिशब्द
 सुबार्थं गुणहृष्टौ विधेयेति, तत्रैवोपतिष्ठत इति भावः । यद्यपि
 हृष्टिशब्दो घ्यन्तस्तथापि धर्मादिपाठानुगृह्यते इत्यपि । ये
 तु " तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम् " (४ । ३ । ६६)
 इति, "तद्वृत्ति " (४ । ४ । ७६) निर्देशाच्च, याति यद्गते इत्यत्र
 व्यावर्त्यमाहु स्ते " युगन्तेत्यत्र " (७ । ३ । ८६) ख्यापयतीत्याका-
 रस्य गुणो नेति व्यावर्त्यम् इतीक इत्यस्यैव फलम् ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुः । धातुलोपनिमित्ते आर्द्ध-
धातुके ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते न स्तः । लोलुवः ,
पोपुवः , मरीमृजः । पचाद्यचि (३ । १ । १३४)
यङो लुक् । इक इत्येव, अभाजि, रागः ।

‘न धातु’ ॥ धातुलोपमपनीय यङ्लुक् इति न कृतं, वैचित्र्यं
यम् । आर्द्धधातुक इत्यपनीय अचीति न कृतं, प्रत्याहाराशङ्का
निवृत्तये इत्येके; बोधुवितम्भमित्यर्थं मित्यन्ये । अतिङीति न
कृतं लिङ्गाद्यर्थम् । धातोः सर्वावयवस्य लोपेऽङ्गमेव कार्थिनास्ति
किं निषेधेनेत्याह ‘धात्वेकदेश’ इति । लोपपदञ्च कर्मघञन्तम् ।
धातो ः क्षीपी यस्मिन् तद्धातुलोप आर्द्धधातुकम् । तदेव च
यदि गुणवृद्धी निर्मित्तं, तदा तत्र परे धातो गुणवृद्धी न स्तः ।
तदाह ‘पचाद्यचि’ ‘यङो लुक्’ इति । [लोलुवादिभ्यः पचाद्यचि
(३ । १ । १३४) विहिते “यङोऽचिचेति” (२ । ४ । ७४) “सर्व-
विधिभ्यो लुग्विधि र्व्यसवानिति” । अतो लोपमकृत्वा सर्वावयवस्य

यङो लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये आद्ययोगुणः परस्य ऋजेवृद्धिः
(७।२।११४) प्राप्नोति । निषेधात् ३ भवति ।

धातो लोपे सतीति न व्याख्यायते । धातुलोपशब्देन यदाहं-
धातुकं विशिष्यते, तस्य फलं क्लोपयतीति । धात्ववयवं पुकमाश्रित्य-
लोपो व्याख्यायतीति (६।१।६६ यलोपेऽपि णिचि गुणो भवत्येव ।
न ह्यत्र धातुलोपस्य निमित्त आर्द्धधातुक मिति कृत्वा चेलोक्लोपे
रिति (३।४।३३) निर्देशादेव सिद्धमिति कृत्वा कृदन्तादा-
ख्यानात्तदाचष्टे इति णिच् क्लृगादि यत्र क्रियते तत्र रावणं भेद-
यति, सीतां हारयति, इत्यत्र धात्वेकदेशस्य कृतो लोपेऽपि
सति णिच् आर्द्धधातुके गुणवृद्धौ स्यातामेव, इत्यन्ये वदन्ति ।
नहि णिचि कृतोलुक् योगपद्येन विधानात् । धातुग्रहणं बहु-
व्रीहिसंप्रत्ययार्थम् । लोप इत्युक्ते अनुबन्धलोपे लवितेत्यत्रापि
न स्यात्, बहुव्रीहौ तु आर्द्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेव अकारस्य
लोप इति गुणो भवत्येव । आर्द्धधातुक इति किम् ? लोप-
वीति ।

• यङोऽचिचेति मूलेन धातोरवयवस्य यङ् कृते कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये
आद्ययोगुणः परस्य ऋजेवृद्धिः (७।२।११४) प्राप्नोति । अस्यानिषेधात् ३ भवति ।
न च यङोऽकारस्यालोप (६।४।४८) इति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वान् ते न
स्यातामिति वाच्यम्, “ सन्नेदिध्वयीसुन्विध्वेनीयानिति लोपान् प्रागेव यङ्,
पुको भावान् अत्रयवमिद्वे समुदायमिदि ध्वेनीयमिति (१, ४) पाठान्तरम् ।

‘अभाजीति’ । भञ्जेद्य चिणी (६ । ४ । ३३) ल्यनुनासिक-
 लोपः । ‘राग’ इति । घञिच भावकरणयोरिति (६ । ४ । २७) ।
 इकएव वृद्धिर्निषिध्यते, नानिक इति ; अत उपाध्याया (७ ।
 २ । ११६) इति वृद्धिर्भवत्येव ॥

॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥

क्ङिति ङितिच निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत स्ते न
 स्तः । किति । कृतं, कृतं * । ङिति । चिनुतः,
 चिन्वन्ति, मृष्टः †, मृजन्ति, ममृजुः ॥ कथं
 मारुजन्ति, ममारुजुः ?

मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ॥ ‡

व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्दः, परिमृजः ॥

‘क्ङिति’ । इक इत्येव । कामयते कमे णिङ्यपि (३ । १ ।
 २०) वृद्धिः । निगु-शब्दात् § नडादित्वात् फकि (४ । १ । ८८)
 कितिचेति (७ । २ । ११८) वृद्धिः, सामर्थ्यात् । ओर्गुणसु कथम् ?

* चित, कृत, कुरु, (क, च,) ।

† मृष्टि (क, च,) ।

‡ ‘निगु’ इति सुप्रितकामिकायां नडादिनधि पाठः ।

फकः किवात् गुणस्य चात्रेगाश्रयत्वात् । न च इक इत्युच्चार्ये
 ये विहिते ते एव न भवतः , इत्यत्र विनिगमक मस्ति । उच्यते,
 चक रोऽस्य क्लयते अनुवर्तमानस्यापीकोऽनुकर्षणार्थं स्तेन इक इति
 शब्देन इको ये गुणवद्धो ते एव न स्त इति व्याख्येयम् । पूर्वसूत्रा-
 द्वास्तुपदमनुवर्तते , तेन धातोरेव निषेधोऽनेन नान्यस्येति वा ।
 एषश्च वभूवेति । यम-णलि अचो ज्णित्तीति (७ । २ । ११५) वृद्धे
 त्रिषेधोऽपि युक्त एव । कडाङ्गित्ती यस्येति प्रत्ययसमान्यापेक्षया
 एकत्व, न च त्रयस्य संख्य तदधोते (४ । २ । ५८) तेनदोष्यती (४ ।
 ४ । २) त्यादि नर्देशात् षड्शोऽडि गुण (७ । ४ । १६ इत्यत्र
 तु अत्रेव गुणो नान्यगिति नियमयमप स्यादिति न ज्ञापकम् ।
 कडितत्र परव तस्मिन्न त निर्दिष्ट पूर्वस्य (१ । १ । ६६ इति
 सूत्रबलादयति । तथा चानन्तर्य एव निषेधात् , इति मिथेवो-
 दाहरण युक्तं ; न भुक्तमिते । व्यवधान दिचाह' निमित्त इति ।
 एतच्च तस्मिन्निति उच्ये (१ । १ । ६६) निर्दिष्टपद निर्दिष्टता सूत्र-
 कृतैश्च स्वीकृतमितेभवः । प्रत्यसत्या आतिदेशिकं उदाहरति,
 चिण्त इति । स व्यधातुकमपिदिति (१ । २ । ४) डिवात्
 चिन्वतीति हुश्रयो (३ । ४ । ८७) रिति यण् , अगित्थियदिति
 परमशित्य न लघूपगुणः । अत्तरात्वेन चडि इयडा बाधित-
 त्वात् । सक्रमे निरकरणे प्रकृतगुणैः स्वाजित्ययेति (३ । २ ।
 १३८) क्छु , किदेव मगित् , तेन जिष्णु रवादी न गुणः ।
 भूष्णुरित्यत्र गुणेषां न भवतः । येषाम् स्याच्चुपदे किति घुमास्येति

(६।४।६६) इत्वं प्राप्नोति, तदर्थं तत्र इष्टिः न्ययमेव वृत्तिगता
 स्त्रीकारिष्यते इत्यत्र गकारो न व्याख्यतः । मत्पुंरिति तु भूव-
 येति (३।२।१३८) सूत्रेण इष्टुचि न निषेधः । नि मत्तसप्तमः च,
 यय च भावेन भावनक्षण (२।३।३७) मितं चूनेण । क्ङि-
 तोर्हि निमित्तयोर्भावेन गुणद्वयोराग्निरक्षणभावी लक्ष्यते ।
 निमित्तपदत्र सूत्रे क्ङितोत्यस्य शेषत्वेन व्याख्येयम्, अणोक्तं
 किति ङिति, निमित्ते इति ।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्यौ च्छान्दसौ । इटो गुणो न स्यात् ।

अकणिषं, अरणिषम् । लुङि मिपि लघूपधगुणीञ्च
 निषिद्धः ॥

‘दीधी’ ॥ द्विस्त्रियतुरिति (८।३।४३) सुजन्तयो द्विब्रह्मोः
 साचवर्थादेव चतुरिति सुजन्ते यच्चे छे ङेर्धवचन सञ्चरितपरि-
 भाषा-व्यूदासार्धम् * । तस्य च फलाम्च अणमस्येटी दहणम् ।
 न त्विट् गतावित्यस्येत्युदाहरति । अकारिष्य’ मिति । कण रण

* न च व्युदस्येपि ममात्वरूप भवति इति वाच्यं, द्विस्त्रियत्वं कर्त्तुं
 सञ्चरितस्य सञ्च न भवतीति सापेक्षम् (‘ट’ पाठान्तरम्) ।

वण भण शब्दार्थाः, यस्मात् प्रत्ययविधि (१।४।१३) रित्यत्र तदादिग्रहणात् सिजन्तस्याङ्गत्वे गुणप्राप्ति माह, ' लुडिमिपीति ' । ननु लुडो ङित्वादेव पूर्वेण निषेधः स्यादिति न शङ्क, भूसुबो स्तिङीति (७।३।८८) निषेधेन ज्ञापित मिदमेतत्त्वाग्रयङित्त्वे न गुणनिषेध इत्येके । अकरव मचिनव मित्यादौ स्यादेव गुणः । अत्र भाष्यम् । " नेड्वगी (७।२।८) त्यत इङ्ग्रहणानुवृत्तौ यदा-ङ्गधातुक स्येङ् (७।२।१५) इति इङ्ग्रहणं तत् सम्भवतो विकारस्य निवृत्त्यर्थं मिति गुणो न भविष्यतीति । किमिङ्ग्रहणेन ? तत्कृतं वैचित्र्यादिति । तथात्वेपि पठोपि ब्राह्मणकुलाशीत्यद्वा सान्त (६।४।१०) इति दीर्घो न स्यादिति कर्त्तव्यमेवेङ्ग्रहण मिति तु टीका । वसुतसु इङिति प्रकृते पुनरिङ्ग्रहण मितो बलवत्त्वबोधनार्थमिति । वशित्वेति संप्रसारणात् पूर्वमेवेडागम इति न क्तासे (१।२।१८) ङिति कित्वनिषेधात् न संप्रसारण मतो दोधीसूत्रे युक्तमेवेङ्ग्रहणमिति " ग्रह्णिज्या (६।१।१६) इत्यत्र भाष्य एवोक्तम् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यते । अग्निरिति , ग-नौ , स्त्रीति स-त-राः ॥

' हलः ' ६ बहुवचन मतन्त्रं, तेन द्वयोरपि संलग्नयो हलोः

संयोगसंज्ञा । संयोगादेरात् (८ । २ । ४३) इति प्राप्त्ौ , नव्यास्या
 प्रिति (८ । २ । ५७) ध्याख्यो नैत्वनिषेधात् , तदुच्यते “ सूत्रे
 लिङ्गवचनमतन्त्र ” मिति । अत आह ‘ अन्निरिति ’ ‘ गना ’
 विति । रूपोदाहरणम् , कार्योदाहरणमग्नित्वम् । अकारस्य
 संयोगे गुरुत्वा दिगन्ताच्च लघुपूर्वात् (५ । १ । १३१) इति नाण् ।
 ‘ अनन्तरा ’ इति । विजातीयै रव्यवहिता इत्यर्थ , इति । वहना-
 मपि संज्ञेत्याह ‘ स्त्रीति ’ । तेन सुस्त्रिया भावः सुस्त्रीत्व मिति
 पूर्ववन्नाण् । संलग्नो हल् संयोग इत्येषासु , संसर्गोहि *
 द्विष्ठ स्त्रिष्ठ थ, किं बहुवचनेनातन्त्रेण ? समुदायस्य संज्ञा यथास्या-
 दित्यर्थः † । तेन पठन्नित्यत्र तलोपे प्रत्येकं संज्ञायां नलोपोऽपि
 स्यात् । तथा उपेयिवाननाम्बान् (३ । २ । १०८) इति निर्देश
 कसु-सलोपोऽपि नकारस्य श्रवणात् । हल इति किं ? तितउ-
 च्छत्रम् ‡ । अत्र संज्ञायां संयोगान्तलोपः स्यात् ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहितया नासिकया उच्चार्यते यो वर्णः
 सोऽनुनासिक-संज्ञकः स्यात् । अं आं ङं जं
 ञं न माः ॥

* संलग्नोहि (‘ ट ’ पाठान्तरम्) । † सादित्येवमर्थः (‘ ट ’ पाठान्तरम्) ॥

‡ अथ न गुणसंज्ञा , ततोते इत् (०४० ७) इति विधानात् ,

अथवा उोरिति विदध्यात् (‘ ट ’ अक्षरं पाठ) ।

‘सुख’ । मुखञ्च नासिका च मुखनासिकं, तेन आ समन्तात्
 उच्यते यं स व र्णोऽनेति त्रिवक्षया मुखपद मनस्येकमेव । आदिर्नि
 टुडव (१ । ३ । ५) इति तु इन्द्रपदनासिकेत्येकमन्वयान् ।
 यो मुखेनोच्यते यद्य नासिकेत्येवैवै वर्णमात्रस्येव मुखभवत्वात्
 सज्ञाप्राप्ते न वाभ्युपगमः । द्वितीयाश्रित (२ । १ । २४) इत्यदी
 श्रितत्वस्तापदाधनुनासिकेत्येवैवै क्लिभलो रिति (६ । ४ । १५)
 दीर्घादिप्राप्ते । न हि सोऽस्ति वर्णो यो मुखसंबन्धं वागि-
 न्द्रियविना उच्यते तथाहि —

“ आत्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्नियुङ्क्ते तद्विषयान् ।
 मनस्तज्जिह्वाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
 अग्निमारुतसयोगात् क्षोभाद्वागिन्द्रियस्य च ।
 सूक्ष्मा वाग् जायते पूर्वस एव कथितो ध्वनिः ॥
 तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुधरति सेन्द्रिय ।
 पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥
 मध्यमा पदरूपार्था तु वाक्वरूपा तु वैखरो ।
 इति वाचा भवस्यास्य मुखमन्वये तदिन्द्रियम् ॥
 अर्धसप्तम्यो वाक्वात् श्रुतदनुमितमतात् ।
 विशिष्टं खमुखं राति विखरा सैव वैखरी ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानां मुरकण्ठगिरस्तथा ।
 जिह्वामूलं च दन्ताञ्च नासिकौष्ठञ्च तालुच ॥ ”

इति शिवाख्येण । तथाच, मुखपदमनर्थकं, नच नासि-

क'पान मिथेवान् ; सुब्रमथ्ये तदिन्द्रिय मितिगचनात्रासिका-
म वेणोच्चारण्य सभ्रगात् । तमत् अयम' समाम', इत्याह
'भ्र' सञ्चितये िदि । शाक परिर्वादि (० । १ । ६० वा०) ।
तेन षाडये न क्र पराय , सर्वञ्चाविर्भिभानः । वदम इति
कर्मणि ल्युट् । अ अं इति, अकार काराङ्कारण्यौ ॥

तुल्यास्ययत्नं सवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्यमाद्यं तात्वादि स्थानम् । प्रथमः स्पृष्ट-
तादि र्येषां, तेऽन्योन्यं सार्णसंज्ञकाः स्युः । वर्गो
वर्ग ॥ सवर्णः । अव. सख्याना. । अनुस्वारस्य ययि
परसवर्णः (८ । ८ । ५८) । शङ्किता, कुण्डिता ।
अकः सवर्णे दीर्घः (६ । १ । १०१) दण्डायम् ॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ ० ॥

ह्रीत् लृकारः ह्रीतृकारः । लृकारस्य दीर्घी ना-
स्तीति ऋकारः ॥

तुल्य । तुलना तुना, " चिन्ति पूजि " (३ । ३ । १०५
इति चकारादङ्, तामर्हति ; दण्डादिव्वात् (५ । १ । ६६) यः ।
तुल्यः सदृशः । तुल्य अ स्ये ण्यत्रो यस्य इति वृत्तिज्ञता ० समास
उक्तः । तत्रच "अनूर्द्धमस्तकात् स्वाज्ञादकामे" (६ । ३ । १२) इति

अलुक् प्राप्नोति, इति दृष्ट्वा समासान्तरमाह 'तुल्य' मित्यादि ।
 आ स्यन्दने भक्ष्यमस्मादिति, "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।
 १०१) इति ड प्रत्यये, आस्यं सुखं, तत्रभवमिति "शरीरा-
 धयवाद्यति" (५।१।६) आस्यं, तात्त्वादिस्थानं, "हलो यमां
 यमि लोपः" (८।४।६४) इति यलोपः । आस्यश्च प्रयत्नश्च तौ
 तुल्यौ यस्येति वर्णसामान्यापेक्षया एकवचनम् । 'सृष्टतादि'
 रिति । सृष्टता, ईपत्-सृष्टता, विवृतता, संवृतता, चेति
 चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्नाः । समानश्च तत् वर्णश्चेति सवर्णं;
 वर्णशब्दोऽर्धर्चादिः (२।४।३१) । सञ्चिनि तुल्यशब्दस्य
 सञ्जायां समानशब्दस्य, "ज्यातिर्जनपद" (६।३।८५) इति
 वर्णशब्दे सभावात् । सदृगार्थतया सादृश्यस्य चोभय निष्ठत्वा-
 दाह—'अन्यान्य' मिति । क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वं, पुंल्लिङ्गं
 सभावात् । क्लीबत्वे हि अनाशब्दद्वारा "अमोऽदइ" (७।१।
 २५) आदेशः स्यात् । तथाच "इतरतरपरस्परान्योन्य शब्दाः
 कश्चिन्व्यतीहारैकत्वे पुंविषया, निपातनात् साधव" इति वक्ष्यमाण-
 त्वात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंलिङ्गत्वं सभावात् । यद्यस्य
 समानं, तस्यैव समानवर्णं मिश्र्यः । अ कु ङ विमर्जनीयाः
 कण्ठ्याः । इ शु य गा स्तान्ध्याः । षट् टु र पा मूर्धन्याः ।
 ख तु म् ना दस्याः । उ पूषाभानीया षोडशः । अं पां ट् ञ

ए न मा अनुनासिका नासिद्धाः । इधादिरोया तास्वादि-
 स्थानम् । कःदयो भावसानाः स्पर्शाः । सृष्टं करणं स्पर्शानाम् ।
 अन्तःस्था य र न वाः । ईशत् सृष्टकरणं सतःस्थानाम् ।
 उष्माणः श प् स हाः । स्वराः सञ्ज्ञे एवावः । विवृतं करणं
 मुञ्जणा स्वराणां चेति, तेभ्य ए ओ विवृततरो; ताभ्यामपि
 ऐ औ; ताभ्यामप्याकारः । संवृतस्वकारः । इधादिरोया
 प्रयत्ना उन्नेयाः । तत्र इन्द्रपदार्थस्य पत्येक मत्वयात् केवलं
 यत्तुव्यास्यं, यच्च केवलं तुल्यप्रयत्नं, तथापि संज्ञा स्यात्ततश्च
 भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मवर्णसंज्ञायां तर्हेत्यत्र “ भरो
 भरि सवर्णे ” (८ । ४ । ६५) इति सृष्टकरणस्य पकारस्य
 ताङ्गि तकारे लोपः स्यात् । भिन्नप्रयत्नानाञ्च तुल्यस्थानानां
 सवर्णत्वे अरुथरोतत इति अरुम्-शब्दावयव-सकारात् हलः
 परस्य धात्ववयव-शकारस्य चकारे सवर्णलोपः स्यात्, इति न
 सधःव्यम् । सउदायेन वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्षस्यान्ययणात् ।
 पूर्व्वं उववत् आस्यसञ्ज्ञितप्रयत्न आस्यप्रयत्न. स तुल्यो यस्येति वा
 सममनोयत् । ‘ वर्यो वर्येणेति ’ । षर्णे भ.ते िगादित्वात्
 (४ । ३ । ५४) यत् । अर्यात् वर्यः स्ववर्णस्य सवर्णः ।
 ‘ सम्याना ’ इति । समं स्यात्तं देपां, करणाधिकरण-
 लुङ्गन्ततया स्यात्त प्रयत्नः कण्ठ.दि च । ‘ लृवर्णस्य दीर्घो
 नां ऽतोति ’ । ष इ उ ऋ एकारात्त्रिक द्विमात्त्रिक त्रिम.त्रिकतया

हादश । ल एकमात्रिक-त्रिमात्रिकतया ही । सम्यक्तराणि
 च ङस्त्रहीनान्यष्ट । एवं स्तरा द्वाविंशतिः । कादयः पञ्चविं-
 शतिः य र ल व श ष स हा षट्ठी । अनुस्वारानुनासिकः ।
 जिह्वामूनीयोपाधानीया सत्वारः अयोगवाहाः । कुं खुं गुं घुं
 यमासत्वारः । इति त्रिपट्टि-वर्णाः । इति त्रिषाकारोक्त-परि-
 संख्यया लवर्णस्य वर्णत एव दीर्घा नास्तीति ॥ ८ ॥

नाज्भली ॥ १० ॥

अच्-हली सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दग्ड-हस्तः ।
 दधि-गीतम् । वैपाशो मरस्यः । आनडुहं चर्म ।
 यस्येतिचेति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवति ॥

'नाज्भ' । साहित्ये दिवचनवहुवचने इन्दी वा अज्भना-
 चिति भयो हीऽन्यतरस्याम् (८ । ४ । ६२) इतिपूर्वमवर्णतया
 अकारस्य भकारः । 'दग्डहस्त' इति । अकारश्चकारयोः-
 भावस्याभावात् अकः सवर्णं (६ । १ । १०१) इति न दीर्घः
 एवं 'दधिगीत' मित्यत्रापि इकारगकारयोः । एतदयं चूर्त्
 अ कसंशम् । अथैव दीर्घनिधाना द्वित्यागद्वीदाहरणान्तर-
 माह— 'वैपाश' इति ।

“ विपाशासु विपाट्स्त्रियाम् । ”

इति शकारान्तोऽपि । अची परस्परं सवर्णौ न भवत इति तु न धाद्यं, नाजिति अत्रैव दीर्घकरणात् । तथा हलौ पर-
स्परं इति च न वाच्यम् । अज्भलाविति पूर्वसवर्ण-भकारा-
देश-विधानात् । आकारान्तस्य स्थानिवद्भावादेव लोपस्यापास्त-
त्वादिति भावः । विपाश् शब्दः । विपाशि नद्यां भव इति
अपि । इकार-सावर्ण्यं यस्येति च (६ । ४ । १४८) इति
श्-लोपः स्यात् । एवमनडुहो विकार आनडुह इति, तस्य-
विकारः (४ । ३ । ११४) इत्यपि, अकार-सावर्ण्यं हकारलोपः
स्यात् । सति त्वस्मिन्योगे यत्तत्र अचीत्येव ‘ कुमारी शीत ’ इति
प्रत्युदाहरणं कृतं, तत् प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ । १ । १०२) इति
वक्ष्यमाणसूत्रेऽचीत्यनुवर्त्तते इति । वृक्ष इत्यत्र न दीर्घ इत्यर्थं
गङ्गास्रोतोऽन्यायेनाचीत्यनुवर्त्तत एवेति प्रकाशयितुम् । तच्च
“ उपायस्यानुपायतोपालम्भी नतूपात्तेषु नानात्वमिति ” न्यायेन ।
‘ ननु अण्डित् सवर्णस्य (१ । १ । ६८) इति सवर्णग्राहकं
सूत्रं, तच्च “ तावदेव स्वस्य भवतिठते यावत् कस्य कः सवर्ण
इति न निर्णय इति ” ; तत्र प्रत्याहारसूत्रनिविष्टा अची
इत्या एव ; तथा सवर्णसंज्ञासमय एव नाज्भलावित्यस्योप-
स्यानात् । इत्याना मघां हलाच्च सावर्ण्यं निषिद्धं, दीर्घाणान्तु
इत्सुभिः ‘ सावर्ण्यं मप्रतिषिद्धमस्येव । ततो युक्त मचित्येवेति ।
मेवम् । नष्टोत् सूत्रहतोऽभिमतम् । तथात्वे हि तुल्याप्यप्रथमं

सवर्णम् (१ । १ । ६) अनञ्भक्तित्येकमिव सूत्रं कुर्यात् ।
 पार्थिवस्येदं फलम् । स्वस्थानप्रयत्नानामवां हनाच्च पूर्व्येण
 सवर्णसंज्ञाविधानात् अणुटित् (१ । १ । ६६) इति सूत्रे
 च तस्योपस्थानात् दीर्घाणामपि ग्रहणं सिद्धम् । ततो 'नाञ्भ
 लाविति' निषेधस्य प्राधान्येन विधानात् ह्रस्वदीर्घाणां मवां
 गन्धमात्रेण हल्भिः सावर्ण्यं निषेधत इति व्यवस्थितिः । युक्त-
 श्वेतदेव । अन्यथा दास्यतीत्यत्राकारस्य इकारेण सावर्ण्यमस्तीति
 इणः (८ । ३ । ३८) इति पत्वं प्राप्नोति ; दाता यातेत्यत्र
 हाङ् (८ । २ । ३२) इति दादेर्धातोर्घं (८ । २ । ३२)
 इति 'घत्व-टत्वे स्याताम् । दासीभ्यमित्यत्रापि इण भीष्यमिति
 (८ । ३ । ७८) टत्वं स्यात् । भाः काम्यतीत्यत्र इणः प (८ ।
 ३ । ३८) इति पत्व स्यात् । दीष्क इत्यत्र पत्वार्थम् । तथापि
 परिण णकारेण प्रत्याहारम्याग्रितत्वात् । एव नदी नदीभ्यानि-
 त्यत्र ऊगां पः (८ । २ । ३६) इति ईकारस्य पत्वं स्यात् ।
 एवं नीतं गीतमित्यादी "गरः खयो हे" (८ । ४ । ४७ वा ।)
 इति तकारस्य हित्वं स्यादित्यादयो टोपो भवेयु म्ब्रह्माद्भृङ्-
 तमिदं ह्रस्वात्प्रथमात्वेण सावर्ण्यं नास्तीति ॥ १० ॥

ईट्टेट्ट् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ई ऊ एकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ।

अग्नी अन्न, वायु अन्न, खड्ग इह, पचिते इह ।

मणीवादीनां प्रतिषेध इत्येके । इवार्थे व-कारोऽय
मित्यन्ये । मणीव, दम्पतीव ॥

‘ईदू’ ॥ संज्ञात्वादेवो ष्टि षु घादिवन् प्रत्यक्षपदसिद्धौ ग्रहेः पदा
स्वै (३ । १ । ११८) रीतिसूत्रे यत्पदग्रहणं तस्य प्रयोजनमिदम् ।
यत्र प्रत्यक्षशब्दः संज्ञा श्रूयते, तत्र तत्सामानाधिकरण्येन पद-
सुपतिष्ठते, तदेक पदं संज्ञि ईदादिभिर्विशिष्यते । विशेषणेन च
तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह, ‘ ई ऊ एकारान्तमिति ’ । तपरक
रणं स्पष्टार्थम् । द्विवचनमित्यपि द्विवचनान्तमेव, अग्नी इमा
विति प्रत्यक्षत्वात् भूतप्रत्यक्षा अचोति (६ । १ । १२५) प्रकृति-
वद्भावाद् दीर्घाभावः । वायू इति न यणादेशः । खट्वे इत्यया-
देशो न भवति । ईदूतीच समस्यर्थे (१ । १ । १८) इति स्वर
सूत्रे अर्थग्रहणं । गौर्या मधियितो गौरो अधियित इत्यत्र लुप्त-
सप्तमीकपदेऽपि प्रत्यक्षसंज्ञार्थम् । तदेव प्रापकं । ततोऽन्यत्र प्रत्यक्ष-
संज्ञा प्रत्ययलक्षणद्वारा न भवतीति । तेन कुमार्योरगारं कुमा-
र्यगारं, वञ्चोरगारं वञ्चगारं इत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वात् द्विव-
चनान्तत्वेऽपि न संज्ञा । “ इवार्थे वकारोऽय मित्यन्ये ” इति ।
तेषां मणी इवेति स्यादेव, तच्चानिष्टमित्यन्यपदेन, द्योतितमित्य-
तो वक्तव्य एव श्रेयम् । रोदमीव शब्दस्य महावृत्तौ । एन-
क्षयमेवेति प्राञ्च । “ कुची गिरीवाचन कन्यकाया ” इति
पद्यवृत्तौ प्रयोगादाकृतिगण्येयमिति पश्चिका । ईदूदेदिति-

किं ? वृत्तोवत् । द्विवचनं किं ? कुमार्यत्र । ११

अदसो मात् ॥ १२

अदसो मकारात् पर मीदूट्त् प्रगृह्यं स्यात् ।
अमू अत्र, अमू आसाते । मादित्किं ? अमुकेऽत्र ।
अदसः किं ? शम्यत्र ।

‘अदस’ । “श्रुतमर्थं समुत्सृज्य कल्पतेऽर्थः श्रुतेतरः ।

नियमो'वहिरङ्ग स्तदन्तरङ्गो विधिः श्रुतेः ॥”

इति वररुचि अतएव विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्* ।
इति द्वायामथ (१ । २ । ३) कापवादोऽखिधिर्नैतु सौपस
र्गादेवेति नियमः । अतो यद्यत्र द्विवचनप्रहणं मनुष्यं तं
तदो नियमः स्यादन्यथा हि विधिरिति मत्वाह ‘अदसो मकारात्
परमिति’ । ईदूदिति मकारोत्तरेदूदत्तं पदमित्यर्थः । मादि-
त्याथयादेवासिद्धत्वं नास्ति । एकारस्त्वसम्भवात् न दर्शितः । एदि-
त्यनुवृत्तौ मादित्यपि स्पष्टार्थमेव ।

* नियमपक्षे अश्रुतस्य द्वितोयस्य परिकल्पनया गौरवान् (८ अक्षि-
पाठः) ।

[श्रे ॥ १३ ॥]

श्रे इतिच्छन्दोभागः ।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एको योऽच् निपातः सः प्रगृह्यः स्यात् । अ
अपकर्षं । उ उत्तिष्ठ । आ एव मन्यसे । अनाङ्
कि ? आ उष्णं ओष्णं ।

“ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एत मातं ष्टितं विद्या हाक्यस्मरणयोरङित् ॥ ”

‘ निपात एकाजिति ’ । पूर्वकालैकेति (२ । १ । ४६) तत्पु-
रुषोऽन्तरङ्गः । बहुव्रीहिस्वन्यपदार्थप्रधानतया बहिरङ्ग इति
मत्वाह, ‘ एको योऽजिति ’ । ‘ अनाङिति ’ । आङोऽन्योऽनाङिति
तदन्यत्वे समासः । ननु यथा तदन्यत्वे नञ्-समास स्तथा
तत्सादृश्येपि । यथा ल्यव्विधा वनञ् पूर्व (७ । १ । ३७)
इति नञ्-सदृशाव्यय-पूर्वं इत्यर्थः । ततश्च तत्सादृश्यादेवैकाच्
घञोच्यते । तत् किमेकाच्घञेनेति ? सत्यं । द्विमात्रत्वेन
सानुबन्धत्वेन वा सादृश्ये दीर्घोऽङ्गादिवेष स्यात्, न स्वरप्रतिरु-
पके ध्वकारादिषु । तस्मात् सर्वैकाजयं मेकाच्घञणम् । अ इ
उ इत्यादय स्वरप्रतिरूपकाः सम्बोधनाद्यर्थाः । न चैकवचनेनैवै-
काच् घञोच्यते किमेकघञेनेतिवाच्यं ? सृष्टे वचनस्यातन्वत्वात्,

अचो विशेष्यत्व-बोधनार्थत्वाच्च । निपातस्य परसूत्रवद्विशेष्यत्वेन तदन्तविधौ प्राटतोति न स्यात् । नचैव मोदित्यनर्थक मिति शङ्कं, पक्षे तस्य केवलार्थत्वात् । निपात किं ? अ इ दन्ते एदन्ते, हे विष्णो इत्यर्थः । एकाच् किं प्राटति । 'मर्यादाभिविधाविति' । मर्यादा-(२ । १ । ६० वा), सहितोऽभिविधि स्तथा शाकपाथिवादि तेनेतरतररद्विन्देर्व्वेवनं, अन्यत्र नुग्वा भवति ।

ओत् ॥ १५ ॥

ओदन्तो यो निपातः म प्रगृह्यः स्यात् । अहो अहं । उताहो इति ।

'ओत्' । निपातस्य विशेष्यत्व मित्याह, 'ओदन्त' इति ।

“ अहो अह नमो मह्यं यदुदृत्य * समध्यया ।

उल्लास्य मयने दीर्घं साकाह महमोक्षित । ”

इति जाम्ब तीक्ष्णये जम्बवतीदर्शनोत्तरं श्रीकृष्णस्योक्ति ॥ १५

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येता वनार्पे ॥ १६ ॥

सम्बुद्धा वोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ,

इतौ परे । भानो इति । अन्येषां भानविति ।
सम्बुद्धौ किं ? गवित्यय माह । अनार्य इत्येकवृत्ता ।
वुपयुक्तम् ।

‘ सम्बुद्धौ ’ । ‘ गवित्यय माहेति ’ प्रत्युदाहरणे अनुकार्यानु-
करणयो मॅदस्या विभक्तित्वा दसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वाभावा
देव विभक्त्यभावः । ‘ एकवृत्ताविति ’ काशिकावृत्ता वित्यर्थः ।
एकशब्दस्य मुख्यार्थत्वात्, काशिकायां मुख्यवृत्तौ, छन्दस्यपि
तेन व्याख्याना दिति भावः । भागवत्ते रन्यस्यां वा, सा हि द्वयो
विवरणकर्त्री ।

उञ् ॥ १७ ॥

उञ् इतौ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ।
उ इति । अन्येषां विति ।

जं ॥ १८ ॥

उञ् इतौ जश्चादिश्यते । जं इति, उ इति ।
अन्येषां विति ।

‘ जं ’ । सप्तमीञ् जं भवति । अनुपसङ्गान्त मादेशेनास्त्वैव तत्

किमुच्यते आदिश्यत इत्याह, 'स एवेत्यादि' । एतदाकारिण परि-
णमतीत्यर्थेऽपि स्थान्यादेशः स्यादित्याह, आदिश्यत इति ।

[ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १६ ॥]

ईदूतौ चैति सूत्रं छन्दोभागः । उक्तं प्रगृह्यम् ।

दाधा घृदाप् ॥ २० ॥

दाञ्-दाण-दो-देङ्, धाञ्-धेटौ घुसंज्ञकाः
शुः । प्रणिददाति । प्रणिदधाति । अदावितिकिं ?
दाप्-दैपो मीभूत् । दातं धान्यम् । अवदातं वस्त्रम् ।

'दाधा' । यद्यपि डुदाप् इत्यनुबन्धको दो-देङ्गौ च लाघविक-
दाक्षी तद्यापि गा मा दाग्रहणेष्वविशेष इति सर्वेषामेव दारु-
पाणां ग्रहणम् । अत आह, 'दाञ्-दाण-दो देङ्' इति ।
तर्हि मीमांसिनिनोतिदीङ्गाल्यपि च (६ । १ । ५०) इत्यात्ते
दोङ् चय इत्यपि दा सम्भवति, स कथं भोच्यते ? ल्यपि प्रणि-
दाय एज्वियये च प्रणिदातस्य मिति ने र्षत्वं स्यात् । उच्यते,
नेर्गदेत्यस्य (८ । ४ । १७) न्यासे घृगृह्यस्य घित्त्वेऽल्पात्प्रत्यये पूर्व-
निपात मकुर्वता सूत्रकता सूचित मिद मिह कापीच्छा प्रका-
श्रत इत्युक्तम् । तेन मा पञ्चमेन माङ्-मीडादेव गृह्येने । नठ

मीनाति मिनोतीति (६।१।५०) कृतात्वा वित्यत स्तकहृष-
रितो दीङ्पि तत्र न पाद्यः । दाधाघव इति प्रतिपत्तिसौकर्याय
वक्तव्ये घृति सङ्घोचो विषयसङ्घोचार्थ इति वा । तथापि यत्र यत्र
दाधारूपं तत्र तत्र संज्ञाऽशु । दो-देङ्-घेट्सु विकारहीनेषु
प्रणिवानि, प्रणियते, प्रणियतीत्यादी कथं संज्ञा ? दाधारुपा-
भावात् । सत्यं ईदूतीचेति (१।१।१८) सूत्रावकारोऽशुव-
र्त्तते, हृदिरादैच् (१।१।१) इत्यत आदुपहृणश्च, अदेङ् (१।
१।२) सूत्रादेङ्पहृणं, न धातुलोप (१।१।४) इत्यतो
धातु ग्रहणम्, अत आदन्त आदन्तस्य प्रकृति रेडन्तस्य सकल एव
धातु गृह्यते । तेन दोदेङ्पि गृह्यते । अतएवोच्यते “ क्वचि-
द्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णाति ” अत एवच घेटोपि ग्रहणं मित्याह
' धाङ्-घेटौ चेति ' । तेन दाद्य धीच दाधा इति बहुवचनान्तम्,
न त्वेकवचनान्तम् । तत्सामानाधिकरण्येपि धुपद मेकवच-
नान्तं क्लीबश्च सौत्रत्वात् अत आह, ' धुसञ्जका ' इति ।
प्रणियदाति इति निर्गदादिना (८।४।१७) प्राप्तेर्घौ णत्वम् ।
अप इत्युक्ते प्रणियापयतीत्यत्रापि नञादितिचेत् अपिदित्त्वेषाशु ।
नास्ति पित् प्रत्ययो यश्चादित्यपि मन्दबुद्धिभि राशङ्केत । तथा
प्यदाविति दैपो निषेधो नायाति । अदानूपत्वादिति चेन्न ।
दैपः पकारकरणसामर्थ्यात्, उदीर्घां माङो व्यतीङ्गि (१।
४।१८) इति प्रापका आनुबन्धकत मनेजन्तत्वमिति ।
अत आह, ' दाप् दैपोरिति ' । दा नवगे, दैप् गोधने, अघु-

त्वात् दीदृशौ (७।४।४६) रिति अच उपसर्गान्त (७।४।४७) इतिच नभवति ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहाये आद्यन्तवत् कार्य्य मतिदिश्यते ।
वलादेरिट् (७।२।३५) अलाक्विषुः । अजादा-
वियङुषडौ (६।४।७७) । श्रियौ, भ्रुवौ । अन्त-
वत्वे अजन्तात् यत् । अध्येयम् ।

व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति वक्तव्यम् ॥

एकाचो हे प्रथमस्य (६।१।१) इति बहुव्रीहिं
वक्ष्यति । स यथेह जजागार, तथा इयाय, आर ।
आदेशप्रत्यययो (८।३।५६) रितिषत्वम् ।
यथेह पक्ष्यति, तथा अपाक्षीदिति ।

‘आद्य’ । आद्यन्तयोरिवेति षष्ठ्यन्तादिति । षष्ठी सम्बन्ध
सामान्य इति । यः परस्य, यः परस्मिन्, यद्य परस्मात् सर्व्वं
एव गृह्यते । ‘असहाय’ इति । एकशब्दस्यासहायवचनत्वात्
ममसौ वत्करणादतिदेशविषयतया वलादेरिति वलादेराई धातुस्य
(७।२।३५) विधीयमान इट् केषुले वक्ष्मात्रे नमाप्रोतीति

तत्रादिवज्ञावः क्रियते । अयं वल् अन्वयस्यादि रित्यर्थः । एवं श्रिया
वित्यत्रापि यस्मिन्विधि स्तदादा वल्ग्रहण (१ । १ । ७२ वां) इति
न्यायेन अजादौप्रत्यये विधीयमान इयङुवङ् केवले औकारे
नस्यात् । अजन्ता दिति धातो रित्यस्य विशेष्यत्वात् अच इति अज-
न्तात् यत्प्रत्यय इङ्धातो न स्यात् । तस्मादयमेवान्यस्यान्त इवेति
तदन्तात् यत् सिध्यति । आद्यन्तवदिति विशेषविधानात् सर्वा-
द्याहिस्त्वं न भवतीति तदपनीय सामान्येनातिदेशं करोति ।
‘ व्यपदेशिवदिति ’ । व्यपदेश स्ताद्रूप्येण कथनम् । स विद्यते
यस्य स व्यपदेशी तद्वत् । ‘ बहुव्रीहिसिति ’ । दिदरिद्रिपतीत्येके
दिदरिद्रासतीतिवा इति धार्त्तिकस्वरसा इहदाहरण संग्रहेण,
व्याख्याच । तत्र जागृ धातु व्यपदेशी, स इव इण् धातु ऋ
धातुष । तथा चाभ्यासप्रकरणे दीर्घ इणः किति (७ । ४ । ६८)
अर्त्ति पिपत्वीद्य (७ । ४ । ७७) इति आदेशप्रत्यययोः (८ ।
३ । ५८) इति षष्ठी ः प्रत्ययावयवस्य सस्य पत्वमिति प्रकृते
उदाहरणम् व्यपदेशो स्य-प्रत्यय स्तद्वत् सिजपि ।

तरप्तमपौघः ॥ २२ ॥

एतौ घसंज्ञकौ स्यातां । कुमारितरा, गौरि-

तमा ॥

‘ तरप् ’ । एकस्मिन्निति वक्तने । “ एके मुख्यान्केवला ” इतिवचनात् सच केवलार्थः । “ अर्थाच्च विभक्तिविपरिणाम ” इति केवलावित्यर्थ इत्याह, ‘ एताविति ’ । नतुतदन्ती, अन्यत्र तु “ संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणपरिभाषया ” वक्ष्यमाणेषु तदन्तविधिरस्येव । सुप्तिङन्त (१ । ४ । १४) मित्याचन्तग्रहणस्यफलम् ; अन्यत्र * “ संज्ञाविधौ तदन्त विधिर्नास्तौ ” ति मनेतु सर्वनाम-संज्ञायपि † नभ्यात् , तत्रत्वन्तग्रहणस्य फलं वक्ष्यति । ‘ कुमारितरेति ’ । इयमनयो रतिशयेन कुमारीति द्विवचनेत्यादिना तरप् (५ । ३ । ५७) चरूप (६ । ३ । ४३) इति क्तास्वः । वयसिप्रथमे (४ । १ । २०) ङोव्न्स्यादिति वदता अजादौ प्रकर्षप्रत्ययान्तामां पाठा द्वाविति वक्ष्यते । विधिक्रमेण तम-मेव पूर्वं निर्हेष्टु मुचित स्तथाच तरपः प्रागुद्दिष्टत्वात्तदभ्य-र्हितत्व मन्वीयते, स्वातन्त्र्यं चागुमीयते । तेन तस्य स्वार्थिकत्व-मतोऽस्पाचत्तर (२ । २ । ३४) मित्यादि सिध्यति । २२

* ननु सुप्तिङन्त पद मित्याचन्तग्रहणात् प्रापकारैव तदन्तविधिर्न भविष्यति किं एकग्रहणानुवर्तमानिन, इत्याह अन्येष्व्यादि । (‘ ट ’ टिप्पणी ।)

† ननुच अन्यत्र संज्ञाविधौ तदन्तविधिर्नास्तौत्यस्य वाक्यस्याङ्गोकारे किं दूषण मित्याह सर्वनामसंज्ञायपीति । (‘ ट ’ टिप्पणी ।)

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणौ प्रचुरार्यौ, वतुडती प्रत्ययौ, एते संख्या-
संज्ञका स्युः । बहुकृत्वः, गणशः, तावत्कः, कतिधा ।

‘ बहु ’ । बहुशब्दो वैपुष्ये, बहुरोदनो, बहुः सूप इति । नष-
नं गण इति न्यन्ताहणे घञिच गण इति । अनयोरपि संज्ञा
प्राप्नोति, साच नेष्यत इत्याह, ‘ प्रचुरार्याविति ’ । अन्योन्यसाह-
चर्यात् तुल्यार्याविव गृह्येते, नेतरौ । संख्यायते अनया इति
अन्वर्थसंज्ञाकरणा हा । बहुकृत्व इति बहुन् वारान् इत्यर्थः ।
कालवृत्तित्वात् कालाव्यन्तो (२ । ३ । ५) रिति द्वितीयान्तात्
संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने (५ । ४ । १७) इति कृत्वसुच् ।
गणान् वरान् गणकृत्वः । ‘ वतुडती प्रत्ययाविति । यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् (५ । २ । ३८) किमः संख्यापरिमाणे उति च
(५ । २ । ४१) प्रत्ययपङ्कणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तद-
न्तस्येति षत्वन्त-उत्यन्तयोः संज्ञा । वतुडतिभ्यां घित्यामिति
यद्गणशब्दस्य प्रभुभाव स्तेनाभ्यर्हितत्वाहणसमानार्यौ च पुगसङ्घौ
संख्यासंज्ञको भवत इति बहुपुगगणसङ्घस्य तियुगिति (५ ।
२ । ५२) संख्या द्वारेण उटि तियुगागमः । यत्र कृत मनि-
त्यमिति अनभिधानाच्च नधा कृत्व सुजादिक मिति टोका, भवत्ये
वेति शब्दुः । २३ ।

षान्ताः षट् ॥ २४ ॥

डतिच ॥ २५ ॥

ष कारान्त-णकारान्तसंख्या डति प्रत्ययान्तो च षट्-
संज्ञाद्यात् । षट् तिष्ठन्ति पश्य वा । पञ्च सप्त
नव दश एकादश कति सन्ति पश्य वा ।

‘ षान्ता ’ । षोति षकार ऐच्छिकः संख्येत्यनुवृत्तस्य
विशेषणात् षान्त-लध्वा विहान्त ग्रहणम् उत्तरच विध्यभावा-
र्थम् । षट् संज्ञायां सत्यां षड्भ्यो लुक् (७ । १ । २२) इति
जम्भसो लुक् । ‘ सन्ति पश्य वेति ’ । तयो र्योतनायम् ।
गतानीत्यत्र रुमि न संज्ञा लाक्षणिकत्वात् । ‘ कतीति ’
क्लिप्तः संख्या परिभाषे डतिच (५ । १ । ४१) इति डति
प्रत्ययः तदन्तस्य संज्ञा । डित्वात् टिलोपः ।

क्त क्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

‘ क्त क्त ’ । सूत्रामिदं संज्ञा-परिभाषात्मकम् । अत्र
ष्याकरणे विधावनुवादे वा यत्र यत्र निष्ठापदं तत्र तत्र क्त-
नृयं प्रत्येत्यो, इति परिभाषाया आकारः । अत्र स्यादो-रिषं

संज्ञित्वप्यायातमेव । तदाह, ' एतो निष्ठेत्युच्यते ' इति । अत्र विपरणे वदता संज्ञापदं हतिकातर यत्र निष्ठेत्युच्यते तत्र क्त क्तवत् शब्दाविवोच्येते इत्यपि प्रतिपादितम् । ' भिन्न ' इत्युदाहरणेनच निष्ठेति विधानम् । रदाभ्यां निष्ठातीन (८ । २ । ४२) इति नत्वार्थं मनुष्यदन च इयमेव दर्शितम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामानीत्युच्यन्ते । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । उभशब्दो नित्यद्विवचन-टाव्विषयः । उभयोन्यत्र । उतर उतम अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायः त्व त्वत् । नेमभिन्न अर्द्धपर्यायः । सम सिम पूर्वं पर अपर अधर दक्षिण उत्तर अवर ख अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् ।

' सर्व ' । सर्वं षादियेषां तानि सर्वादीनि षादिः पूर्वस्यस्थितः पौर्वापर्यसम्बन्धिपठो । अदः सर्वेषामिति (७ । ३ । १००) निर्हेयात्, सर्वशब्दस्य संज्ञेत्याह — ' सर्वस्मायिति ' । सर्वनाम्नः स्मैः (७ । १ । १४) । ' नित्यद्विवचनान्त टाव्विषय ' इति । नित्य द्विवचनं यस्य तथा टावाच विशेष-

येण स्त्रीत्व विवक्षायां सिनोत्यात्मानं सम्बध्नाति पचाद्यच् (३ । १ । १३४) टाव्विषयः । स चासौ अयं चेति स तथा, उभौ साभ्यासस्येति (८ । ४ । २१) निर्देशा नित्यद्विवक्षास्त एव स्त्रीत्वे टावन्तादपि द्विवचनमिति बोधयितुम् । तत्र नित्यपदं तस्य सर्व्वनामसंज्ञया सर्व्वनाम्नस्तृतीया चेति (२ । ३ । २७) तृतीया षष्ठ्योः अकच् प्रत्ययोऽपि । उभादुदात्तो नित्यमिति (५ । २ । ४४) तु स्वरूपपरो नार्यपरः । अतएव उभ शब्द इति शब्द-पदम् । “शास्त्रेशब्दस्तु वाचकः” इत्यभिधानात् । ‘उभयो-न्यचेति’ । तस्य उभयस्मै उभयस्मात् इत्यादि, उभयः उभयो उभये उभयाः उभय उभयो उभयान् उभयेन उभयाभ्यां उभयैः उभयस्मै इत्यादि, उभावययवायस्य उभयः । उतर-उतमौ प्रत्ययी । किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य उतरच् (५ । ३ । ८२) वा बहुनां जातिपरिप्रत्ये उतमच् (५ । ३ । ८३) । तदन्तस्य संज्ञा । कतरस्मै कतमस्मै । ‘अन्यपर्याय’ इति । (इतरान्यतरयो विंशेषः) * तादन्तस्य तृतीया-षष्ठ्या अकच्च फलम् । नेम शब्दार्थमाह, ‘अर्द्धपर्याय’ इति । सम-सिमौ सर्व्वार्यो अन्योन्यसाहचर्यात् । तेन यथासंख्यमनुदेशः सामानां (१ । ३ । १०) समे देशे यजत इत्यादौ न संज्ञा । अत्र समानामिति तुल्यानां समे निम्नोक्तत्वादि-दोषरहित इत्यर्थः ।

अत्र पूर्वादीनि निर्विशेषणानि क्वचिद्भाषासूक्तौ दृश्यन्ते । तत्तु
हेयमेव । पूर्वपरिति (१ । १ । ३४) सूत्रे व्यवस्थाया-
मिति किमित्युक्त्वा यद्व्यति दक्षिणाश्चात्रा इति तत्र तेन
विकल्पाभावे व्यनेन मणपाठेन या नित्या संज्ञा प्राप्नोति सा
कथं न स्यात् ? तस्मादिह गणेपि पूर्वादीनि वक्ष्यमाण सूत्र-
रीत्यैव पठितव्यानि । महासूक्तौ च तथैव सन्तीति सकलं चाह ।
भवत् शब्दउगित् । सर्व्वनामानिति चुभ्रादे (८ । ४ । ३८)
राकृति गणत्वात् ब्रूव्यपदात् संज्ञायामग (८ । ४ । ३) इति
न णत्वम् । अतएव वा निर्देशात्तदन्तित्यामिति । तेन श्रीनाथ
रघुनाथ-रघुनन्दिनादयो णत्वाभावात् सिद्धाः । अत्र सर्व्वेषा
नामित्यन्वर्थसंज्ञा श्रयणात् सर्व्वीनाम कथित् । तस्मै सर्वा-
येत्यत्र न भवति । अत्र तदन्तविधे राश्रयणात् परमसर्व्वकै
इत्यपि भवति, तच्च तृतीया समास (१ । १ । ३०) इति
निषेधाज्ज्ञापकात् । तर्हि सर्व्वमतिक्त्वात्तोऽतिसर्व्वस्तस्मै अति
सर्वायेति । अत्र कथं न भवति ? नह्येतदन्वर्थसंज्ञया निर-
सितुं शक्यं, सर्व्वशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वात् । उच्यते, प्रधानाप्रधान-
न्यायादप्रधानेषु न संज्ञा । तेन अतिसर्वायेति सुस्थम् ।
अतएव संज्ञोपसर्जनोभूताः पाठादेव विवर्जिता इति, तर्हि किं
न बहुत्रोहावि (१ । १ । २८) व्यनेन ? सत्यं, तत्र वक्ष्यति ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

दिग्बहुव्रीहौ सर्व्व नाम-संज्ञा वा स्यात् । उत्तर-
पूर्व्वस्यै । उत्तरपूर्व्वयै ।

‘वि’ । दिगुपलक्षितः समासः दिक् समासः । तथाच
पूर्व्वसर्व्वकप्रिय इत्यत्र दिक् पूर्व्वपदे उत्तरपदे परे तत्पुरुषेऽपि
विकल्पः स्यादिति बहुव्रीहि ग्रहणम् । ततश्च दिङ् नामान्य-
न्तराल (१ । २ । २६) इति प्रतिपदाक्तो बहुव्रीहि गृह्यते ।
अप्राधान्या टप्राप्तविभाषेयम् । समासग्रहणात् आवाधे चति
(८ । १ । १०) द्विव्यवने दक्षिणदक्षिणस्यै गतेति बहुव्रीहित्वाति
देशे तु नित्यैव संज्ञेति वृत्तौ समासग्रहणाभावे प्रतिपदोक्तस्य
ग्रहणं न स्यात् ।

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

बहुव्रीहौ संज्ञेयं नास्ति । प्रियविश्वाय देहि ।
स्मैभावो नास्ति । त्वत्कपितृको, मत्कपितृकः ।
कुत्साद्यर्थे प्राक्टेरकञ् (५ । ३ । ७१) न भवति ।
प्रागिवात् कएव (५ । ३ । ७०) भवति ॥

‘न’ । “ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्य्य-संप्रत्यय ” इति

प्रियविश्वायेत्यादौ स्मैष्वादादयो न भवन्त्येव । किन्तु त्वं कुक्षितः
 पिता यस्येति वाक्ये अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं मेवाकञ् प्राप्तोति ।
 ततश्च त्वकत् पिष्टक इति भवेत् । त्वक्पिष्टक इति न स्यात् ।
 यथायं प्रयोगो भवति तदयेमिदम् । सति त्वत् सूत्रे अनेनैव
 सब्धं सेक्यतीति । प्रियविश्वायेत्यत्र स्मैभावो न भवतीत्यपि दर्शित-
 तम् । “ एकेनैवद्वयमुत्तीर्णं ” मितिन्यायात् । एवं त्वर्यादा-
 पतति बहुव्रीहवितत् सूत्र-सामर्थ्या दन्तरङ्गोऽकञ् न भवति ।
 कुक्षितं त्वा मतिक्रान्तेनेति विवक्षायान्तु अतित्वक्येत्यादि
 श्यादेव । त्वा मतिक्रान्तेन कुक्षितंनेति विवक्षायां कश्चेव अति-
 त्वत्केनेति । तदुक्तं कातन्ववररुचि-वृत्तौ — “ यत् सर्व्वनाम-
 नाम्नातु कार्य्यं प्राधान्य एवतत् । तद्गुणेष्वन्तरङ्गत्वाद् बहुव्रीहिं
 विना क्वचित् ” इति । प्रियविश्वायेति सर्व्वनामसंख्यया रूप-
 संख्यान (२ । २ । ३५ वां) मित्यपिनास्ति असर्व्वनामत्वा दतो
 वा प्रियस्येति (२ । २ । ३५ वां) प्रियशब्दस्य वा पूर्व्वनिपातः ।
 त्वक्पिष्टक इत्यत्र विशेषणत्वात् युष्मदः पूर्व्वं निपातः ।

तृतीया-समासे ॥ ३० ॥

अत्र संज्ञेयं नास्ति । मासपूर्वाय देहि ।
 पुनः समासग्रहणात् वाक्येऽपि, मासेन पूर्वाय ।

‘ वृत्तौ ’ । पूर्व्वं सदृशीत्यनेन (२ । १ । ३१) यः प्रतिपदीकः

समासः सएव गृह्यते । इन्द्रेचेति चकारस्य समुच्चयार्थत्वाद्वाक्ये-
ऽपि तद्विषय एव न भवतीत्युदाहरति । (मासपूर्वायेति)
मासेन पूर्वायेति । कर्त्तृकरणे क्ततेति (२ । १ । ३२) सामा-
न्यलक्षणैः समासे वाक्येच त्वकत् क्तं त्वकया क्त मिति
स्यादेव । (दिक्समासे (१ । १ । २८) इत्यतः समासग्रहणा-
नुवृत्तेः पुनः समासग्रहणाद्गोषिसमासेऽपि । गौणत्वन्तु यस्मिन्
यदर्थात् तस्मिन्नपि ताच्छब्दं भवतीति केचित् ।)

इन्द्रे च ॥ ३१ ॥

इन्द्रे संज्ञेयं नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतर-
कतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

इन्द्रे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे,
कतर कतमाः ।

‘ वि ’ । इन्द्रे जसि वास्यादिति इन्द्रसाहचर्यात् जसो-
त्यपि विषयसप्तमी । तथाच जस्त्रिषयकं कार्यं शी-विधान-
मेव विकल्प्यते * । अकप्तु इन्द्रेचेति (१ । १ । ३१) नित्य

* माकप् अकप्तु पुन इन्द्रेचेति नित्य निषेधात् (ठ) । अकप्तु इन्द्रे-
चेति निषेधात् (‘ च ’) ।

निषेधात् । कतरकतमा इत्येव भवतीति इतिः † । अतः
कतरकतमे इति वत् कतरकतमके इति न भवतीति † व्यव-
स्थित विभाषात्वात् जसः कार्यं प्रति संज्ञाविकल्पः । अथवा
कार्य-शब्दाध्याहारात् जसाधार कार्यं शीभावे संज्ञाविकल्प
इति केचिदाहुः ।

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

एते जसि सर्वनामानि वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः ।
चरमे, चरमाः । तयप् । द्वितिये, द्वितयाः । द्वये,
द्वयाः । अल्पे, अल्पा, इत्यादि ।

‘ प्रथम ’ । अत्रापि तथाविधानात् तथैव विकल्प इति
प्रथमके इति न भवति । किन्तु प्रथमका इत्येव ‡ । अत्र
च केन व्यवधानात् न शी भावः । सर्वादीसु उभयनेमयो गण-

* कतरकतमका इति क एव भवतीति इति (‘ठ’)(‘च’) ।

† “ इति न भवति ” इत्यत्र ‘ठ’ ‘च’ पुस्तकयो ध्वियते, “ इति
व्यवस्थित विभाषे ” आदिक केवल ‘ट’ पुस्तक एव ।

‡ प्रथमे इतिवत् प्रथमके इति न भवति । किन्तु प्रथमका इति क
एव (‘ठ’ ‘च’) ।

पाठेन सर्व्वनामत्वा दुभयके नेमके, नित्यमकच् । इह तु नेमाः
 उभया इत्यर्थं विभाषाविधिः । अत्र हृत्तिः । गणपाठादुभय
 शब्दस्य संज्ञा नित्यैव । नत्वनेन विभाषातयप् सम्बन्धे नानु-
 मितत्वात् । “श्रुतानुमितयोर्हि श्रुत. सम्बन्धो बलवान्” इति
 उभया इति न भवतीति ।

पूर्व्वपरावरदक्षिणीत्तरापराधराणि

व्यवस्थाया मसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

इमानि जसि सर्व्वनामानि वा ह्युः । पूर्व्वे,
 पूर्वाः ; परे, पराः । व्यवस्थायां किं ? दक्षिणा
 श्छात्राः प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किं ? उत्तराः
 कुरवः ।

‘पूर्व्व’ । शब्दरूपापेक्षं क्लीबत्वमिति कर्त्तृकतोऽवधिनि-
 यमो व्यवस्था । अतएव निर्द्देशान्न क्लिन् । न अडिति अभि-
 चानप्रामाण्यादिति स्यागादि (१ । १ । ८५) सूत्रे वक्ष्यते ।
 ‘उत्तराः कुरव’ इति । सत्यामेव व्यवस्थायामिय संज्ञा ।
 (अथ जम्बुद्वीपं सुमेरुं वा अवधिमपेक्ष्य उत्तरशब्दो वर्त्तत इति
 व्यग्रस्या भवतीति न्यासः ।) अत्रानेन विकल्पाभावेऽपि सर्व्व
 दित्वात् संज्ञा या नित्या प्राप्नोति, सा कथं नेति न देख्यम् ।
 अत्रोऽपि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्यादि विशेषण मस्तेऽवेत्युक्तं प्राक् ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

जसि स्वं सर्वनाम वा स्यात् । स्वे गावः । स्वा
गावः । अज्ञाति घनाख्यायां किं ? स्वा ज्ञातयः ,
प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

‘स्व’ । “स्वो ज्ञाता वाङ्मनि स्वं विश्वात्मोये स्वी-
स्तियां धने” इत्यमरः । इह च स्वमिति क्लीबत्व मवि-
क्षितं ज्ञातिनिषेधात् । ततश्च ऋद्धरूपापेक्षं क्लोवत्वम् । ‘स्वा
अनय’ इति । स्वा ज्ञातयोऽनिवदित्वर्थः । ‘स्वा ज्ञातय’
इति पाठे वा इत्यस्यार्थकथनं ज्ञातय इति । “पर्यायशब्दो-
ऽपि यत्रानेकार्थः सन्दिग्धार्थो वा भवति तदर्थस्यैवाभिव्यक्ती-
करणार्थः” । आख्यापदेन यदा त्वात्मोयेऽर्थे स्व-शब्दो ज्ञाति
सामानाधिकरण्येन प्रयुज्यते, तदा स्यादेव विभाषेति बोध्यते ।
अमी ज्ञातयो मम, स्वे आत्मीया इति अद्रोहिण्य इति यावत् ।

अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अन्तरं जसि सर्वनामसंज्ञं वा स्यात् । वहि-
र्योगि, अन्तरा अन्तरे गृहाः, यामवाद्या इत्यर्थः ।
उपसंव्यान मधोवस्त्वम् । अन्तरे अन्तराः शाकटाः
परिघेया इत्यर्थः ॥

अपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥

अन्तरायां पुरि वसति सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।
वा प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥

द्वितीय स्मै, द्वितीयाय ।

‘अन्त’ । अत्रापि शब्दरूपापेक्षं क्लीबत्वं । “वाञ्छौ च परिधाने च सदृशे चान्तरोऽस्त्रिया” मिति रुद्रधरलिखनादन्तर्यब्दः पुंसिङ्गोऽपि । वहिरर्थेन योगो यस्य स वहिर्योग इति वाञ्छ उच्यते । वहि रित्वनेन अनाहतो देव उच्यते, तेन योगो वहिर्योगः । स चानाहतस्य वाञ्छस्य वस्तुनो भवतीति न्यासः । “अन्तरोयोपसंख्यानपरिधानान्यधोऽशुक” इति वचना दाह — ‘उपसंख्यान’ मिति । सवीयते परिधीयतेऽनेनेति संख्यानम् । तत्समीपमुपसंख्यान, वस्त्रान्तरेण पिहितवस्त्रमिति टीकायां स एवाभिप्रायः । वस्त्रमन्तरं परिधानं येषां ते वस्त्रान्तराः । कम्बलोऽन्तरं परिधानं येषां ते कम्बलान्तराः । कम्बलान्तराश्च वस्त्रान्तराश्च ते कम्बलान्तर वस्त्रान्तराः । इत्यत्र सर्वादित्वा च संज्ञा, अप्राधान्यात् । न चानेन “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति” । सर्वादित्वात् प्राप्तिरिति सिद्धविशिष्टग्रहणा दित्यभिप्रायः ।

तत्रापि 'वह्निर्योग' इति विशेषणात् मूलनगरवाद्याया मित्यर्थः ।
 प्राकारा द्विर्वर्त्तनीया पू स्तस्या मित्यर्थो वा । 'वा प्रकरण'
 इत्यादि । तीयस्येति पुंलिङ्गनिर्देशा द्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टायहण
 मिति स्याद्द्विधौ विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्या मिति (७ ।
 ३ । ११५) सूत्रं प्रपञ्चार्थं वा ।

स्वरादि निपात मव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादयो निपाता श्वाव्यय मुच्यन्ते । स्वर, प्रातर, अन्तर, उच्चैस्, नीचैस्, दिवा, वहिस, सृषा, स्वयं, हे, है, स्वाहा, स्वधा, अद्वा, कं, शं शुभं, । स्वस्ति, अस्ति, आभीष्टो । निपाताः च, वा, इव, एव, इति । इह स्वरादयो वाचका, श्वादयो द्योतका इति भेदः ।

'स्वरा' । 'आभीष्टा' इति । आभीष्टोऽयं ये द्वि-स्वादयः प्रत्यया स्तोपीत्यर्थः । लुनोहि लुनोहि, लुनीष्व लुनीष्व, इति । ननु स्वरादयोऽपि चादियु पठ्यन्ताम् । तथाच निपातत्वे निपातोऽव्यय मित्ये वास्तु किं स्वरादि पदेनेत्याह, 'स्वरादय' इत्यादि । चादयोऽसत्वे (१ । ४ । ५७) इति ये निपातसंज्ञका स्ते अद्रव्यवसाय इति । अस्वतन्त्रा द्वि यत्रिकटे प्रयुज्यन्ते तदर्थद्योतकाः ।

स्वरादयस्तु द्रव्यवृत्तयः स्वतन्त्रा इति चादिषु नैषां प्रवेशो युक्तः ।
स्वरादिष्वपि चादयो न विशन्ति असत्त्व एव तेषां निपातत्वात् ।
तदर्थे प्राद्यर्थञ्च निपातग्रहणस्यावश्यकत्वं मिति भावः । अत्रापि
प्रधानन्यायाश्रयणात् प्राप्तस्वरौ प्राप्तस्वर इत्यादौ नाव्ययत्वम् ।
न व्येत्यव्ययमिति महती संज्ञा । तदाश्रयणात्प्रधान्ये निषेध
स्तदन्तविधिश्चेति पञ्चिका ।

“ सट्टग्रं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ”

इति । अस्थार्थः, त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुं नपुंसकेषु सट्टग्रं तुल्यं
लिङ्गविशेषस्य अपरिग्रहात् । लिङ्गसामान्योपादानाच्च विभ-
ज्यते प्रातिपदिकार्थे आभिरिति विभक्तयः, कारकाणि ।
अभिधायकोपचारा इचनानि एकत्वादीनि च एतेषु च सट्टग्रं
यस्माच्च व्येति लिङ्गादि विशेषानुपादानात् । विविध नानात्वं
न गच्छति यस्मादव्ययमित्यन्वर्थता । अतीऽपठितमपि कु-
प्रभृतीत्यादि अव्ययं भवति । कुगतीत्यत्र (२ । २ । १८) महा-
वृत्तिस्वरसात् । “ स्तन्मात् प्रभृत्येव सपक्षवानो ” इति कुमा-
रकाव्ये । एवं वपर्ये संवत् । तथा क्रियार्थोपपद न्तुमुन्
अव्यय-सहाबलादेव न कर्त्तरि । अव्ययमिति विवरणे अव्य-
यानीत्यर्थः । “ अव्ययाः परे ” इत्यमरप्रयोगाऽर्हर्षादित्वात् ।

तद्धित आसर्व्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

सर्वा विभक्ति र्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं
स्यात् । ततः यत्र विना नाना तसिलादिरेधाजन्तः ,
कृत्वसुच्-सुचौ, शक्तसी, च्युर्थाश्च, किम्-तिडव्यय
धा-दा-म्बद्रव्यप्रकर्षे क्तिन्तरां । वति, ब्राह्मणवत् ।

‘तद्धित’ । अविद्यमाना सर्वा विभक्ति र्यस्य स तथा ।
यस्मात् सुबन्तत्वेन पदत्वार्थं सु-मात्रमेव केवलं सुत्पद्यते मान्या
काच विभक्तिः, तावतैव साधुत्वात् । ‘स तद्धित’ इति तत्त-
द्धितान्त इत्यर्थः । तत स्तत्रेति तद्धितान्तस्य, प्रादिपदिकत्वे
पञ्चमीसप्तम्यो लुक् । तद्धितस्यो विभक्तित्वे तयो. परतः त्यदा-
द्यत्वं समुदायात् * साधुत्वार्थं प्रातिपदिकार्थं (१ । ३ । ४६)
सूत्रे प्रातिपदिक ग्रहणात् सुः । अनेनाव्ययत्वे तस्याव्ययादाप्-
सुप (२ । ४ । ८२) इति लुक् । ‘विना नाना’ इति ।
विनञ्भ्यां नानाञौ न सङ्घ (५ । ३ । २०) इति वि शब्दात्
नञ्-शब्दाच्च नानाञ् मकारस्याकारवृद्धिः † । ‘तसिला-

* समुदाय (ट) ।

† इदमेव शब्दवृत्ति यथा विना भूतान् चर्यान् अभिधानावपि विना-
नाना शब्दो कारवृत्ता नास्तु किञ्चन वज्रमात्रे चर्षे वृत्ते (इन्द्रविज्ज.)

पाठ ‘ठ’ ।

दिरेधेत्यादि' पञ्चम्या स्तसिल् (५ । ३ । ७) इत्यत आरभ्य ।
 एधाच् (५ । ३ । ४६) पर्यन्ता ये तद्धिता स्तदन्तोऽव्ययम् ।
 क्तवसुच् (५ । ४ । १७) सुचौ (५ । ४ । १८) संख्याया विहितौ ।
 शस् वहल्यार्थादिभि (५ । ४ । ४२) विहितः तसिच्च प्रतियोग
 (५ । ४ । ४४) इत्यादिभि च्चुर्थाच्च डाच् प्रत्ययान्ताः (५ । ४ ।
 ५७ — ६७) आमु प्रभृतयश्च । 'वतीति' तेनतुल्यमित्यादिना
 सूत्रेण विहित. ब्राह्मणवदिति दिग्दर्शनाय । तद्धितः किं ?
 एको द्वौ बहवः । गोदौ नाम ङदो । तयो रदूरभवो ग्राम
 इति अदूरभवये (४ । २ । ७०) तरणो वरणादित्वा (४ । २ ।
 ३२) लुपि । लुपि युक्तवदिति (१ । २ । ८१) युक्तवत्वात् यद्यपि
 द्विवचनान्तमेव तत् तथापि गोदौ ग्राम स्तिष्ठतीति गोदौ ग्राम
 गच्छति गोदाभ्यां ग्रामेच सम्यगुपित मित्यादिरौत्या सर्ववि-
 भक्तित्व मिति नैतत् सूत्रविषयः ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३६ ॥

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्तुं स्वादुङ्कारं
 स्वपोषं पुष्टः, ईहाञ्चक्राते । एजन्तः कृच्छान्दसः
 (३ । ४ । ६ — ११ १४ १५) ।

'कृन्मे' । 'मान्तः कृदिति' प्रत्ययपङ्कण-परिभाषया

कृदन्त उपपन्नः । स च मकारेण विशिष्यत इति येन विधि
 रिति (१ । १ । ७२) तदन्तविधि रस्यत्र । तथाप्यन्त-ग्रहणस्य
 फलं वक्ष्यति । 'कर्त्तुमिति' यक्तातोत्यादि शेषम् । 'ईहा-
 च्छक्ताते' इति ईहधातो रिजादेशेत्या (३ । १ । ३६) मि लेः
 आम् इत्यामः (२ । ४ । ८१) परस्य क्षिटो लोपेऽपि प्रत्यय-
 सचनेन (१ । १ । ६२) ईहान् शब्दः कृदन्तः । लिटः कृत्सं-
 श्रकत्वात् । आम् तु द्वितीयधात्वधिकारे विहितो नेति न
 कृत् । तर्हि नमु ग्नामौ क्षिपि अनुनासिकस्य क्षिभ्रलोरिति
 (६ । ४ । १५) दीर्घत्वे प्रतामौ प्रताम इत्यत्र कश्चात्र भवति
 अत्रापि मान्तस्य कृदन्ततया कृदन्तत्वात् । उच्यते । प्रत्यया
 प्रत्यय परिभाषया प्रत्ययावयवमकारान्तत्वं ग्रहीष्यत इत्य-
 दोषः । तर्हि आतः मनिन् (१ । २ । ७४) सुदामा, तमाचष्टे
 णिच् सुदामयति ततः क्षिपि सुदामी सुदाम इत्यत्र स्यात् ।
 एतदर्थं मेवान्तग्रहणं प्रत्ययावयवोऽन्तएव यो मकारस्तदन्तः
 कृदन्तोऽथ्यम् । सुदामा वित्यत्र विकारे सत्येव मान्ततीति
 सकल चारु । ईहा मित्यत्र तु कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे प्रथमा
 द्विवचनं तस्थानेनाव्यय त्वे लुक्, पदत्वे मोऽनुस्वारस्य (८ ।
 १ । २३) ययि परसवर्णौ (८ । ४ । ५८) अकारः । महावृत्तौ
 तु आम्स्वरादिष्वेव पठित इति तेनैवाव्ययत्वम् । 'एजन्तः
 कृदिति' नष कुञ्चकारेभ्य इति भ्रस्येत्वे (७ । ३ । १०३)
 चिकोर्षवे इत्यादौ घर्ङिति (७ । ३ । १११) गुणे च शङ्गम् ।

लाचणिकत्वात् भूवादय (१ । ३ । १) इति निर्देशाच्च ।

क्त्वा तीसुन् कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा अव्ययं स्यात् । कृत्वा, प्रकृत्य । तीसुन्
कसुनौ कान्दसौ (३ । ४ । १३, १६) ।

‘क्त्वा’ । ‘प्रकृत्येति’ म्यानिषत्त्वा दव्ययत्वम् ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययं स्यात् । उपाग्नि, प्रत्यग्नि, इह लुगेव
संज्ञाप्रयोजनं । नाकजादिरिति (५ । ३ । ७१)
स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

‘अथ ? । ‘उपाग्नीति’ नित्यसमासस्थले वास-व्युत्पा-
दनाय तदर्थं अन्यपदे स्तदाक्यं दर्शयते’ इति अग्नेः समीप
मिति वाक्यम् । अव्ययं विभक्तीति ; (२ । १ । ६) समासः ;
‘प्रत्यग्नीति’ अग्नेरभिमुखं नक्षत्रेणाभिप्रती (२ । १ । १४)
इति समासः । ‘इहेति’ तद्धितेत्यादि सूत्रचतुष्टय इति केचित् ।
तदपुस्तम् । तदाक्य इत्यव्ययात्परोभावात् कटं कृत्वेत्यव्ययेन

योगे षष्ठीनिषेधात् । “ अनुक्त्य रवो राज्ञ ” इति वृन्दावन-
काव्ये तु शेषविवक्षया । तस्मात् इहेति अव्ययीभावश्चेति सूत्रे ।
' स्मृति रिति ' अभिधानाभावादकजादि रिह न भवति ।
आदिपदाच्च गौणोऽपि सादृश्ये पुत्रस्य सदृशी सपुत्रे सपुत्र भात्मानं
सन्यते सपुत्रमन्या कन्येति अशयसंज्ञाया अभावात् अनव्यय-
स्येति न निषेध इति । अरुद्धिपदजन्तस्येति (६ । ३ । ६७)
सुभवति । ननु उपपयःकार. उपपयःकाम इति , अतः
ककमीति (८ । ३ । ४६) सत्वं अनव्ययस्येति निषेधात्तास्तीति
विसर्गजिह्वामूलीयौ भवत इति । तत्र वृत्ति स्तात् किमुच्यते
सुगोवेति ? सत्यं । अनुत्तरपदस्यस्येत्यनुत्तरे तत एव । तत्
सिद्धेः अकचोऽभावात् कप्रत्यय इति उपाग्निकमिति भवति ।

शिः सर्व्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

सुङ्गनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

जसिंशसोः शिः (७ । १ । २०) अनपुंसकस्य
सुट् सर्व्वनाम स्थानमुच्यते । शिः, कुण्डानि,
दधीनि । सुट्, राजा, राजानौ, राजानः ;

राजानं, राजानौ । सीमा । अनपुंसकस्य किम् ?
सामनी, धामनी ।

‘ गिः ’ । ‘ सुट् ’ । सर्वनामस्थानमिति महती संज्ञा । सर्वेषां नाम्नां प्रातिपदिकानां स्थानमिहेति । अत्रहि सर्वा-
ण्येव प्रातिपदिकानि स्वरूपपेणैवावतिष्ठन्ते । असादिषु तु भव-
पदत्वादिभिः प्रायेण विकृतानि भवन्तीति बोधयति । पेषुपः
पशुष इत्यादौ कृतोपीड्धि निर्बर्त्तते । सम्प्रसारणेन निमित्तस्य
बलादिट्त्वस्य (० । १ । १५) विहितत्वात् “ एकदेशविकृतानन्य-
त्वेऽपि सामान्यातिदेशे विशेषस्थानतिदेश ” इति विशेषानति-
देशात् । नित्यत्वादेव सम्प्रसारणं भविष्यति, किमनेन यत्नेन ?
नैवम् । अन्तरङ्गत्वात् भसंज्ञा-निमित्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागैव
इतो जातत्वात् । तथापि सम्प्रसारणं तदात्रयश्च कार्यं वक्ष्ये
इति इतोपि पूर्वं तदेव स्यादिति च न वाच्यम् । इतो विषये
तस्य वचनस्थाभावात् । तथाहि वगित्वेति (० । २ । ८)
प्रथम मिट्, ततश्च न ज्ञा सेडिति (१ । २ । १८) कित्वनिषे-
धात् न सम्प्रसारणमिति व्यवस्था तष्मान्महत्याः संज्ञाया अदेव
फलम् । अन्यथा प्रदेशवाक्ये गि न सान्यमुटीति अमु किं
संज्ञया न मविषयम्यानिगमेति स्वरसूत्रे नम-गन्तो नपुंसकार्यं
स्ततोऽन्यस्य सुद्धित्यर्थः । सुद्धितिप्रथमैकवचनात् चांटाटका-
रेण संज्ञा । कुण्डानोति असः गिः (० । १ । १०) नपुंस-

कस्य भलव (७।१।७२) नुम्, सर्व्वनामस्थाने चेति (६।४।८) दीर्घः, राजेति पुंसि। सोमा इति स्त्रियाम्। मन (४।१।११) इति निषेधात् ङीप्। डाप् (४।१।१३) पाचिकः। 'सामनी' इति सर्व्वनामस्थानत्वाभावात् दीर्घः।

नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥

न-वा-शब्दयोरर्थो विभाषासंज्ञकः स्यात् । निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्त्तते, उभयत्र विभाषा प्रयोजनम् । यथा विभाषाश्लेषः (६।१।३०) सम्प्रसारणम् । शुणाव, शिश्र्वाय, शुश्रुवतुः, शिश्र्वयतुः ।

'नवा' । नवाशब्दो निषेधवाची नवा वक्तव्य मुक्तार्थत्वा दित्वादिदर्शनात् । षष्ठ्यण्डोऽप्येको निपातोऽस्ति । स नैह गृह्यते । विभाषा इति प्रकृते बहुव्रीहौ पुनः प्रतिषेधात् । किन्तु नगशब्दो निषेधवाची । वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्र यत्र विभाषापदं, तत्र तत्र नवाशब्दावुपतिष्ठेते । उपस्थाय च स्वार्थं प्रकाशयत इति क्रम मनुसन्धाय आह, 'नवाशब्दयो- रर्थ' इति । फलमाह निषेधेनेति । बहुतो न समः । किन्त्व- नेन नवाशब्दान्तर्गतेन निषेधेन समः कियत इति चिः । ननु

वाग्गद् एव लोके विकल्पार्थत्वेन प्रसिद्धः । प्रदेशेषूपदीयमानां विकल्पेन कार्यं सम्पादयिष्यते । तथाहि प्राप्ते विकल्पः क्रियेत । अप्राप्ते वा तत्र यथायोगं विधिः प्रतिषेधय पाञ्चिकः स्यादेव, किं संज्ञाकरणेनेत्याह, ' उभयत्रेति ' । उभयत्र प्राप्ते चाप्राप्ते च विभाषाश्चेरिति (६ । १ । १०) तत्र लिङ्-यङो रित्यनुवर्त्तते । अत्र यदि यजादित्वात् किति (६ । १ । १५) प्राप्तं लिटि विकल्प्यते तदा शुश्रुवतुः शिश्रुवतु रित्यत्रैव स्यात् । न शुशाव शिश्राय इति । असंयोगाल्लिट् किति (१ । २ । ५) तत्रापि इत्यनुवृत्तेः । यङि अप्राप्तमैव विधीयते तत्साहचर्येण निष्पत्तिरिति अर्थात् पित्त्वेव स्यादिति । ततश्च शुशाव शिश्राय इत्यत्रैव स्यात् किति उभयत्रापीष्यते तदर्थमिदम् । अत्र विभाषापदेन प्रथमं निषेध उपस्थितः । अत्रयते यदुक्तं तल्लिटि नास्ति । यत्र न प्राप्नोति तत्र नास्त्येव, यत्र प्राप्तं तत्रापि निषेधितम् । अनन्तरं वेति लिङ्-यङ्माते उभयत्र भावाभावो भवत इति सूत्रार्थः । इति गण्डोऽव्ययाना मनेकार्थत्वा चकारार्थं इति विभाषा जप्ती (१ । १ । १२) त्यादो विकल्पार्थमेव संज्ञामन्त्रि-सम्बन्धेन तरप्तमपौ घ (१ । १ । २२) इत्यादिषु दृष्टमपिस्वरु-पपह्यं नात्र गण्डं इति-करणात् । इति-गण्डो विपर्यायगतं यथा गवित्ययमादिति । अत्र तु गोगण्डं मर्षपदान्कत्वात् प्रष्टाय्य गण्डपदान्कत्वात्स्यापयति । तथा इहापि स्वदपात् प्रष्टाय्य न-वा-गण्डो अर्धपरत्वेऽवस्यापयति इति-गण्ड इति नष्टो । " टु

ओ श्वि गतिवृद्धयोः” लिट् णल् विभाषा श्वे रिति (६।१।३०) सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्व-
रूपत्वं अचोञ् णिति (७।२।११५) वृद्धि रौकारः शौरूपस्य
दिव्यं चनम् ।

द्रव्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स सम्प्र-
सारणं मुच्यते । इष्टं, उष्टं, गृहीतं, शौघत ।
अथ षष्ठीनिर्देशमधिकृत्याह ।

‘द्रव्यणः’ । इदमपि पूर्ववत् संज्ञापरिभाषात्मकं सूत्रम् ।
परिभाषात्वमाह, ‘भूतो भावी वेति’ । यत्र सम्प्रसारणं विधी-
यते तत्र भाविपदम् । यत्र कार्यार्थं मनुष्यत इति तत्र भूत-
पदं, तत्र यण इति विधी उपतिष्ठते । ‘इष्टमिति’ यजा-
दीनामिति (६।१।१५) विधिः सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।
१०८) परस्य अकारस्य पूर्वरूपत्वमित्यनुवाटः । यण इति
ययासंख्यभावेनोपतिष्ठत इति ऐधिपितरामित्यत्र लुडि लादे-
शेषि इति सम्प्रसारणपदेन न व्यवहार इति सम्प्रसारणस्येति
(६।१।१२८) न दोषः । इष्टमिति यज देवपूजादी त्तः ।
एकाव इतीविधेः । त्रयादिसूत्रेण (८।२।१६) पत्वं टुत्वश्च

(८।४।४१) । ' गृह्येत मिति ' ग्रहिल्येति (६।१।१६)
सम्प्रसारणं ग्रह (७।२।३७) इति दीर्घः । शिष्यानुपहाये-
माह, ' अथपठौति ' पारिशेष्यात् ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

पठौनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद्भवति । अन्तः किङ्क-
वति । लविता, भीषयते ।

' आद्यन्तौ ' । आद्यन्तगद्दावयवचनौ । आदित्वे लवि-
तेति इङ्विधे व्यंजयत्त्वात् पूर्वमित्यार्धधातुके (७।१।८४)
गुणः । अन्तत्वे भियोऽेतुभये युगिति (७।१।४०) युकि
अनजन्तत्वाद्भीषयते इति षिचि न वृद्धिः । एवं एकाक्षवि-
गति रिति एकस्य अटुकि (६।१।३६) पदान्तदकारस्य
यरोऽनुनासिको (८।४।४५) भवति वा ।

मिदधोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अचां मध्येऽन्त्यादचः परो मित् यात् । पयां-
सि सिञ्चति । रुचिः ।

मसृजेरन्त्यात् पूर्वं नुम मिच्छन्त्यानुपद्संयो-

गादिलोपार्थम् ॥ * ॥

मङ्गा, मग्नः ।

‘मिद’ । अन्त्यादवः पर इति वर्णानां समाप्ति रन्त
स्तत्र भवोऽन्त्य इति दिगादित्वात् (४ । ३ । ५४) यत् ।
एवं वनानि क्लृण्डानीत्येव स्यात् । पयांसोत्यादौ तु भवोऽन्त्यत्वं
न सम्भवतीति दृष्ट्वा विशिनष्टि । ‘अचां मध्य’ इति । निर्द्धार-
णस्य साजात्यमूलकत्वात् ढणहइमिति (७ । २ । ८२) निर्द्द-
शाञ्चान्त्यो व्यजेव गृह्यते । अच इति निर्द्धारणपठौ जातावे-
कवचनं (२ । ४ । ६) । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तस्मात् परो
मिदिति फलार्थं । ढणह इति निर्द्देशात् अम आगमत्वं
प्रत्ययत्वञ्च, प्रत्ययत्वेहि शकारस्येत्संज्ञा । पयांसौति सान्तमहत
इति (६ । ४ । १०) दीर्घः । अनुपङ्गैत्यादि मग्न इत्यत्र उपधा-
नकारस्यानुपङ्गस्यानिदितामिति (६ । ४ । २४) लोपो यथास्यात् ।
मङ्गैत्यत्र स्क्रौः संयोगाद्योरिति (८ । २ । २८) सकारलोपो
यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । मसृजेरन्त्यात् पूर्व्वं नुमिति अन्यथा
त्रयाणां संयोगसंज्ञायां सकारो मध्यः स्यादिति भावः । अनुपङ्ग
इति उपधा-नकारस्य पूर्व्वार्थसंज्ञा । इच्छन्तीतिपदेन अश्र-
द्वापि सूचित्ता । अचः पर एव नुम्भवत् । कथं त्रिषु हल्सु
मिलितेष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञास्यादेव ? तथाच सकार-जका-
रयोर्द्विलोः संयोगसंज्ञायां स्क्रौरिति (८ । २ । २८) लोपे मङ्गैति

स्यान्नचैव सिन्द्हीयिपतीति संयोगादिदकारस्य द्विव्यञ्जन-
निषेधः शङ्कः । अजादेरित्यनुवर्त्य आदेरचः परस्य संयोगा-
देरिति महावृत्तौ व्याख्यानादत्र स नकारेण व्यवधानात् ।
मग्न इत्यत्र च स्तोरिति (८ । २ । २८) सलोपे परकालमुपधा-
नकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सलोपस्य असिद्धत्वाद्दनुपधात्वमिति न-
लोपो न प्राप्नोति । तदर्थं काचि वाचि आकाहायां, वाचि
आचि घोरे वासिते च इत्यादीनां मिदित्वं ज्ञापकं । अनुपधा-
नकारस्यापि क्वचिल्लोपः । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय काहा-
दीनेव पठेत् । तद्येवमबं लोपो साभूदिति । अन्यथा सोऽनु-
पधात्वादेवाप्राप्तः । नमुने इति (८ । २ । ३) योग-विभागश्च
न्यासे । ततोऽपि न-न्,पः भ्यादिति वा कल्प्यम् । ओदित-
येति (८ । २ । ४५) निष्ठानत्वं तन्वासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (८ ।
२ । ३०) कुत्वम् ।

एच इग्घ्रस्वादेजे ॥ ४८ ॥

एच स्थाने ङ्रस्वादेजे इगेव स्यात् । अतिरि-
कुलं, अतिनु, उपगु ।

‘एच’ इति । परिभाषा शुद्धमिदं, समुदायात्मना मर्षा
समुदायान्तरतमो नाप्तौत्यन्तरतम्या दकारोऽपि प्राप्तः ।

अनेन नियमेन व्यावर्त्तयते । अकारेण श्लिष्ट इकार एकारो भवति, उकारश्च ओकारः । अकारश्चेपेण स ः ऐ औ च भवतीति परम्परया क्लृप्तानन्तरतस्य नृकार-लृकारनिवृत्त्यर्थं माश्रितम् । अतएव ए ऐ कण्ठगतानञ्चोष्ठौ इति शिष्वाकाराः । राय मतिक्रान्तं कुलं पादिसमासः, इस्वो नपुंसक इति (१ । २ । ४७) इस्व इकारः । स्वमो रिति (७ । १ । २१) सुलुक् । अतिरि इति नलुमताङ्गस्येति (१ । १ । ६३) निषेधा दत्र रायो हलीति (७ । २ । ८५) न भवति । अतिरिणेति सन्निपातपरिभाषावत्तात् * । अन्यत्र अति-राभ्या मतिगभि रित्तीयत एव । अप्रधानेऽपि व्याख्या नाव-मतिक्रान्त मतिनु, गोः समोप सुपगु, अव्ययं विभक्तौति समासः अव्ययीभावद्येत्यव्य-यत्वम् । गो स्त्रियो रिति (१ । २ । ४८) पूर्वेण वा इस्वत्व विधिन्वाभावादत्र न यथासख्यमिति न्यासः । अत्रापि परम्पराक्लृप्तान्तरतस्यसदृशं वाच्यं तथास्त्वे-चाकिञ्चित्करमेव ।

षष्ठी स्थानेऽयोगा ॥ ४६ ॥

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या ।

* स इति एकार ओ कारश्च ऐ औ इति भवत (टिप्पणी 'ट') ।

* चाल नास्ति (टिप्पणी 'ट') ।

अस्ते भूः (२ । ४ । ५२) भविता । ब्रुवोवृत्तिः (२ ।
 (४ । ५३ वक्ता । अयोगा किं ? ऊटुपधाया गोहः
 (६ । ४ ८६) निर्गूहयति (?) ।

‘पठी’ । यत्र यत्र पठी तत्रैवावयवावयविभावसम्बन्धः
 सुष्फुट स्तस्य बाध एव सम्बन्धात्तरं कल्पयते, यथा चास्ते-
 भूरि (२ । ४ । ५२) त्यादौ अस्तेरवयवो भूः स्यादित्यर्थं मङ्ग-
 दनिष्ठ मिति नियमसूत्रमिदम् । इह शास्त्रे पठी स्थाने-योगा
 वेदितव्येति महावृत्तौ । स्थाने प्रसङ्गे योगो यस्या इति वैया-
 धिकरण्येऽपि समासः समन्वयलुक्च निर्दिश्यात् । एवञ्च सूत्रार्थं
 ऊटुपधाया गोह (६ । ४ । ८६) इत्यत्र उपधाया इति पठी
 तावत् स्थाने-योगैव गोह इति पठी । कथं स्थाने योगा
 नेति दीवमाशङ्कानियतयोगिति यथा विशेषणं शेषीकृतं वृत्तौ
 सकल मित् माकलय्य नञ्प्रत्ययेण सूत्रमेवायमन्यथा व्याचष्टे ।
 ‘अयोगेति’ ‘अव्यक्तसम्बन्धेति’ । तद्विवरणं स्थाने वेदि-
 तव्येति । यद्यपि सकलैव पठी समुचिता प्रसङ्गे । अप्र-
 सङ्गे पठी विदधदाधार्य उपेक्षनीयः स्यात् । तथापि नवेति
 (१ । १ । ४४) सूत्रात् इति-पदमनुवर्त्तय स्थाने इति वेदितव्येति
 योज्यम् । ततश्च सम्बन्धात्तरनिरासेन स्थानसम्बन्ध एवात्र
 पठनीयते इति अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भू भवतीति । गोह इति
 अवयवसम्बन्धे पठीति । न तत्रास्यावसरः । स्थितिः स्थान

मिति भावसाधनम् । त्रिधा स्थानशब्दः, अपकर्षो निवृत्तिः प्रसङ्गः । गोस्थानेऽश्वो वध्यतां, ज्ञेयः स्थाने त्रिकटुकमीपथ, दर्भानां स्थाने शरै रास्तरितव्यमिति । तत्राद्यो न सम्भवत इतीह प्रसङ्गः स्थानशब्दार्थः । प्रसङ्ग य सार्थकानर्थकसाधारणः प्रस्ताव इति । निरर्थकेच घोः कु (८ । २ । ३०) रित्यादावपि स्थानपठेयव । अर्थक्रियानिमित्तभूतस्य काङ्क्षस्यावसरः प्रसङ्गः । यथा अस्तेः प्रसङ्ग इति अस्तेर्या अर्थक्रिया स्तार्थः ।

अत्रापिशलिः —

“ आगमोऽनुपघातेन विकार योपसर्जनात् ।

आदेशस्तु प्रसङ्गेन लोपः सर्व्वापकर्षणम् ॥ ”

इति न्यासे दिग्दर्शनमेवापकर्षणात् । तदीयाभ्या मेवाग-
मविकारशब्दाभ्या अत्रापि व्यवहारः । उपगूहयतीति गुह
संवरणे णिचि लघुपधगुणे गोहरूपे ओकारस्य ऊकारः ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् ।
स्ततायं । कण्ठायोः कण्ठाएव दीर्घः । अर्थतः,
तरुणयुवती तरुण्यर्थ एव, पुंशत् उच्यते । गुणतः,
पाक स्त्रागो रागः । अल्पप्राण-महाप्राणयो रघो-
ष-घोषवती स्त्राहगेव कुत्वम् । प्रमाणतः, अमुषौ

अमूर्भ्यां ऋस्वदीर्घयो स्तत् प्रमाणावेव उकार-जकारौ ।
 स्थानग्रहणं, स्थानार्थगुणप्रमाणेषु स्थानान्तर्यं वलीयो
 यथा स्यात् । चेता स्तीता प्रमाणान्तर्या दकारो
 भाभूत् । तमप्यग्रहण बहुष्वन्तरेष्वन्तर, तसो यथा,
 स्यात् । वाग्धसति त्रिष्टुब् भवति ।

‘स्थाने’ । ‘प्राप्यमाणानामिति’ विधेयानामित्यर्थः । ‘सदृशे
 चान्तराऽस्त्रिया मिति’ दृष्ट्वाह ‘सदृशतम’ इति स्थानसदृशतम
 इति स्थानसदृश उदाहरण ‘लतायमिति’ । अर्थसदृश माह
 ‘तरुणयुवति रिति, । तरुणस्य स्त्री तरुणी, गौरादीति
 (४।१।४१) ङोप् । कर्मधारय (६।३।४२) पुंवश्चात्
 रूपातिदेशेन तरुणी-शब्दस्य स्थाने पुंनिष्ठादेशे कर्त्तव्ये अर्थ-
 प्रत्यासत्त्या तरुणशब्द एवायाति । एतच्च प्रत्यासत्तेरेव पर्या-
 यान्तरं उदाहरणान्तरञ्च । पचतीत्यस्य निश्चयताया द्विरुक्तौ पचति
 पचतीत्येव भवति नच पचति भ्रूयतीति । प्रत्यासत्तायप्यर्थो
 विद्यते इति गुणत उदाहरति ‘पाकस्यग’ इति । चकार-
 जकारयो स्तद्गुणवानेव कु । वर्गिणां प्रथमद्वितीयाः शवमा
 याचायाः । पोषवन्तोऽन्ये । वर्गिणां प्रथम-द्वितीय-पञ्चमा
 यरसवाय अस्प्राणाः । चकार-जकारौ अस्प्राणौ । द्वितीय-
 चतुर्थाः महाप्राणा इति ‘प्रतिपादयन्नाह’ ‘अन्प्राण-महाप्राण

योरिति । प्रमाणसादृश्ये अनुभाषयति अकारस्य मात्रिकस्य मात्रिक उकारः । अनुभ्यामित्यत्र सुपिचेति दीर्घत्वे कृते हिमात्रिकस्य हिमात्रिक उकारः । पूर्व्वेष्वादेव स्थानग्रहणानुवृत्तौ पुनः स्थानग्रहणं किमर्थमित्याह 'स्थानमित्यादि' । इकार स्तान्त्र्य, एकारश्च कण्ठातालब्धः, उकार ओष्ठः, ओकारश्च कण्ठोष्ठः, इति स्थानसाभ्या मात्रिकमपि अकार मपास्य एकार-ओकारौ क्रियेते । 'वहुष्वित्यादि' । उष्माणः शपसहा इति । तेन सोष्णा इकारस्य भ्रयो होऽन्यतरस्या मिति (८ । ४ । ६२) पूर्व्वसवर्णे वर्ग-द्वितीय-चतुर्थाः सोष्ण इति वर्गद्वितीय-चतुर्थी प्राप्नुतः । घोषवन्तोऽन्य इति इकारस्य घोषवतो वर्गद्वितीयोऽपि घोषवान् प्राप्त, इति द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थेषु सम्भवत्सु चतुर्थ एव भवति । सोष्णत्वघोषवत्स्वरूपद्वयसत्वात् । द्वितीयो ह्यघोष स्तृतीयश्च न सोष्णेति ।

उरगापरः ॥ ५१ ॥

ऋवर्गाश्च स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसज्जति ।
कर्त्ता, किरति, हैमातुरः, खड्गर्ष्यः, तवल्कारः ।

'उ' । इयमपि परिभाषैव । तेषु तेषु विधिभूषेपूषं
स्याय तत्तद्विधिभूषेण विहितस्याणो रपरत्वं करोति । स्थान-
ग्रहणानुवृत्त्या उरिति स्थानपठौ । 'रपरो भूत्वा प्रसज्जतीति'

“ कार्यकाले संज्ञा-परिभाषे ” इति न्यायाद्विधीयमानोऽण्-
 परिभाषया अनया प्रथमं रपरो भवति, अनन्तर मादेशो भव-
 तीत्यर्थः । नचैवं सर्व्वादेश-ग्रहणा । तरति (४ । ४ । ५)
 निगरण (१ । ३ । ८३) किरता (६ । १ । १४०) विति निर्हे-
 शिभ्यः । कर्त्तंति गुणः, किरतीति ऋत इहातो (७ । १ ।
 १००) रितीत्, हेमासुर इति द्वयो र्भात्रो रपत्वं, मातुरुत्
 संख्ये (४ । १ । ११५) ल्यण ऋकार उकार षादिदृष्टिः ।
 खट्वर्थ इति आहुणः (६ । १ । ८७) योऽनुभयस्थाने निष्पद्यते
 लभते असावन्यतरव्यपदेश मिति । पूर्वपरयो राकार-ऋका-
 रयो राद्गुणो (६ । १ । ८०) भवन्नपि ऋकारसम्बन्धितया
 भावङ्घ्रियते यथा गक्तेत विधि कर्त्तुमिति । अतएव इतरत्तं
 अर्द्धर्धा (२ । ४ । ३१) इत्यादि निर्देशाः । ऋकार-ऌकारयोः
 सावर्ण्यं रपर (१ । १ । ५१) इति हयवरट् इत्येतत्पूर्वम्-
 रगच्चेन सणित्ववस्य-णकारेण च सह र इति प्रत्याहारोऽत्र
 गृहीत इत्युदाहरति ‘तयस्कार’ इति । अप् किम् ? सुधातु
 रकड् च (४ । १ । ८७) सोधातकिः । अपिति पूर्वेषु षका-
 रेण च प्रत्याहार पठणमिति उच्यतेः (७ । ४ । ७) अचीकृतत्
 अमीमृजत् इत्यादौ न रपत्त्वम् । प्रसज्जति इति सञ्च सञ्
 दंश सञ्चेति (६ । ४ । २५) न लोपः ।

आदेशोऽन्तःस्थालः स्थाने स्यात् । इद्गोण्याः
 (१ । २ । ५०) पञ्च गोणिः, इन्स्तच (३ । १ ।
 १०८) ब्रह्महत्या, राज्ञः कच राजकीयः, रुहः
 पः (७ । ३ । ४३) रोपयति ।

‘अलो’ । ‘पञ्चगोणिरिति’ । पञ्चभिः गोणीभिः क्रीत
 स्तद्धितार्थे समासः (२ । १ ५१) क्रीतार्थे आर्हीयष्ठक् (५ ।
 १ । ६३) तस्य अर्ध्यङिति (५ । १ २८) लृक् । लुक्कृत्
 लुकीति (१ । २ । ४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते इङीण्या (१ ।
 २ । ५०) इतीकारः ।

डिच्च ॥ ५३ ॥

डिच्चादेशोऽन्तःस्थालः स्थाने स्यात् । आन-
 ङृतो इन्द्रे (६ । ३ । २५) माता पितरौ । अनङ्
 (७ । १ । ६३) सखा । तातडो डित्वसामर्थ्या
 न्नाय मन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

‘डिच’ । चकारेण डिदेव समुच्चयते । डिदेव यो
 ङित् यस्य ङकारस्यान्यत् प्रयोजनं नास्ति सोऽन्यस्य भवति ।

तुष्टीसु तातडो (७।१।३५) गुणहृत्प्रभावादिकमपि फल-
मिति । सोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेश एव, चिनुतात् मृष्टादिति ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं मुच्यमान मादेरलः स्थाने प्रत्ये-
तयं, यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः (७।२।८३)
आसीनः । अलोऽन्तःस्था (१।१।५२) पवाद-
त्वात् अनेकाल् शि (१।१।५५) दित्यनेन बाध्यते
अतोभिस ऐसिति (७।१।६) वृत्तैः ।

‘आदेः’ । परस्येति सम्बन्धि-शब्दत्वादाह ‘यत्र पञ्चमी-
निर्देश’ इति । ईदिति तकारो मुखसुखार्थ इति नानेकाल्त्वं
अनेकाल्शिदिति (१।१।५५) शिदृष्यणात्, तानुबन्धकत
मनेकाल्त्वम् । अलसु इत्संज्ञानन्तरं हि णकारस्यानुबन्धता इत्
संज्ञाच । चुटू (१।३।७) इति प्रत्ययादित्वे । अतो विधा-
नकालेऽनेकाल्त्वमेव सम्पन्नमिति युक्तैव सर्वादेशता । यद्येवं
शिदित्यनर्थक, शि-शीप्रभृतौ लगङ्ग तद्धिते (१।३।८) इति
इत्संज्ञा । साच प्रत्ययादित्वे । अतो विधानकालेऽनेकाल्त्वात्
सर्वादेश एव स्यात् । सत्यम् । अतएव भाषाहृत्ती एण् उदाहरि-
ष्यते । तत्रहि हलन्त्यमिति (१।३।३) णकारस्यत् संज्ञा ।
नानुबन्धकतमनेकाल्त्व मित्यस्य ज्ञापकमेव ।

अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकालादेशः शित् सर्वस्येव स्यात् । अस्तेभूः
(२ । ४ । ५२) भविता, लिटस्तभूगोरेशिरेच् (३ ।
(४ । ८१) पेचे । उक्ताः षष्ठीनिर्देशाः ।

‘अनेक’ । एकस्मादन्धोऽनेकः । द्वौच बहवथेति । इरिच्-
स्यादिवद्भूरपि सर्वानिश्च एव ।

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

आदेशाः स्थानिवद्भवन्ति । वृञ् वक्तव्यं वक्ता ।
धातोरिति तव्यदादयः । आवधिष्ट आहन्तेः आडो
यमहन (१ । ३ । २८) इत्यात्मनेपदम् । अनल्वि-
धौ किम् ? वर्णविधौ माभूत् । यौः, पन्याः,
सः । हल् (६ । १ । ६८) इति न सुलोपः ।

आहिभुवोर्गैटि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥

आत्य, अभूत् । वृव ईट् (७ । ३ । ६२) अस्ति
सिचोऽपृक्त (७ । ३ । ६६) इतिचमाभूत् ।

‘स्थानि’ । स्थानमस्यास्तीति स्थानी पूर्वस्थितः । तदा-

अयं कार्यं सादेशेषु न प्राप्नोतीति तद्विधानार्थं मतिदेशसूत्र-
 निदम् । स्थानिना तुल्य वर्त्तत इति स्थानिवत् । कया क्रियया
 तुल्यमित्याह ' भवन्तीति ' । स्थानि यथा कार्याणां निमित्तं
 भवति तथा आदेशोऽपि भवतीति भावः । " यत्रान्यत् क्रिया-
 पदं नास्ति तत्रास्ति भवन्तिपरः प्रयुज्यत " इति न्यायात् ।
 तथाच अयाहृत-क्रियया तुल्यत्वे पिवति रित्यत्र स्थानिवदि-
 त्येव ज्ञापकम् । तथाच पुत्रः पिष्टवद् गोमानित्यपि भवति ।

" तल्पवद्यस्य शेषाहिः सखिवहङ्गुवाननः ।

महासाहसिनः माथं तमौड़े जलगायिनम् ॥ "

इति रुद्रः । स्थानो भवतीत्येतावतापि सिद्धति । स्थानि-
 विधानसामर्थ्यां लक्षणया तत् कार्यकारित्वमेव आयास्यति ।
 किं वतिना ? नच स्थानिसंज्ञायां विशेष-विहित मेव स्यात्
 इति 'गह्वरं' व्याप्तेर्न्यायात् । सत्यं वत्करणादादेशस्य स्वाग्र-
 यमपि कार्यं भवति तेनापरिष्टेत्यत्रानेकाच्त्वा देकाच (७ ।
 २ । २०) इत्यादिना नेट्प्रतिषेधः । नच अन्ते अकारकरणस्य
 सामर्थ्यादिट् स्यादिति वाच्यम् । अथधीदित्यत्राज्ञोपस्य (६ ।
 ४ । ४८) स्थानिवत्त्वादतो हन्तादेरिति (७ । २ । ७) हलन्तस्य
 तद्विध्यांभूदित्येव मर्षत्वात्तस्य । द्युषिति आर्हधातुके विषयभूते
 अनुपपन्न एव द्युवोवधि (२ । ४ । ५३) रतो धातुत्वात्तस्यदादय
 उक्ताः । ' आहन्ते रामनेपदमिति ' । यद्यपि आत्मनेपदे-
 च्चम्यतरस्यां (२ । ४ । ४४) इत्यात्मनेपदेष्वेव यथादेशो विधीयते

तथाप्यार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यन्तस्य प्रकरणात् आत्मनेप-
 टेष्विति च विषयसप्तम्येव स्यादिति दमुक्तम् । ननु युष्मदस्मदो-
 रनादेशे (७।२।८६) इत्यनादेश-ग्रहणात् ज्ञापकात् स्थानि-
 कार्थस्य आदेशे सिद्धौ किमनेन सूत्रेण ? नैवम् । यदि तत्र
 अनादेश-ग्रहणं न स्यात् तदा युष्मद्गच्छति इत्यत्र नित्यत्वात्
 परत्वाच्च प्रथममात्वं स्यात् । तत आदेश इत्यनिष्टं स्यात् ।
 शब्दान्तरस्य हि प्राप्नुवन् विधिरनित्य एव । अनादेश-ग्रहणे तु
 तत् सामर्थ्यात् न भवति । 'वर्णविधौ माभूदिति' स्थान्यल-
 माश्रित्य यो विधिः प्राप्नोति स न भवतीत्याह 'हल्' इत्यादि ।
 आदेशात्साययविधावित्यादि इतितु न वाच्यम् । यौ रित्यादौ
 सुलोपप्राप्तेः । सोऽच लोप (६।१।१३४) इति च तदा
 न प्रयुज्येत ल्यपो लकारस्येत्संज्ञार्थम् । स्थानिवत्त्वेन प्रत्यय-
 त्वाच्च ; अतएव भयूरर्थशकादौ (२।१।७२) प्रोथपापीया-
 निति कष्टायेति च आदेशयञ्जाययं हलिच (८।२।७७)
 इति दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् स्थान्यसाययविधाविति
 स्थितम् । ननु च अदोजग्धि (३।४।३६) रित्यत्र ल्यप्-
 ग्रहणं ज्ञापकं भविष्यति । यदि अल्यविधावपि स्थानिवत्त्वं
 स्यात् । किं ल्यपा नितिकीति सिद्धेः । तस्मात्त एव सिद्धौ
 किं अल्यविधिग्रहणेन ? नैवम् । स्थितेऽपि प्रतिदीव्य इत्यत्र
 इङ्भावार्थं ल्यप्ग्रहणं ज्ञापकम् । "अन्तरङ्गानपि विधीन्
 वदिरङ्गो ल्यप् वाधते" इति अन्यथा पूर्वमेव ज्ञापकार्या जग्धिः

स्यात् । नच इट् सहितस्यैव क्तो ल्यवादेशः (७ । १ । ३०)
 स्यात् । निर्दिश्यमान-परिभाषावलात् न क्ता भेदिति (१ ।
 २ । १८) क्तिन्निपेधे पूर्व्वत्वासिद्धत्वाद्दीर्घं निरस्ते गुण-प्राप्तेषु ।
 क्तितु ल्यवादेशे वलादित्वम् (७ । २ । ३५) । अलमाश्रित्य इङ्-
 विधि रिति न स्थानिवत्त्वम् । “सानुबन्धकत्वेन इङ्-विधि
 नाल्-विधि रिति” अग्रहोदित्यत्र अहोऽलिटि दीर्घस्य (७ ।
 २ । ३७) स्थानिवत्त्वादित्त्वमिति इट् ईटोति (८ । २ । २८)
 सिचोलोपः, अतएव अह इङ्लिटोति नोक्तमिति न्यासः ।
 स्थानिसम्बन्धादेव प्रतीता वादेशवचनं साक्षात्-सम्बन्धि-प्रति-
 पत्त्यर्थं, तदुच्यते “शाब्दीह्याक्काङ्गा शब्दे नैव प्रपूर्यति” इति
 इटि प्रतिषेध इति । ईटि विषये स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेध
 इति । ब्रूदारा अस्तिदारा च ईस्मभवति ।

अचः परस्मिन् पूर्व्वविधौ ॥ ५७ ॥

अल्विध्यर्थोय मारम्भः नियमार्थो वा । अजा
 देशः परनिमित्तकः पूर्व्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानि-
 वद्भवति । पटयति, लघयति । अवधीत्, टिलोप
 (६ । ४ । १५५ वां) स्यातो लोपश्च (६ । ४ ।
 ४८) च स्थानिवत्त्वान्नवृद्धिः ।

‘अचः’ । अचोऽन्त्यादि टि (१ । १ । ६४) इति टि संज्ञा क्रियते । यच्च आदिपदार्थः सम्भवति तत्रातामाथा मित्यादौ टित्वमवाधित मेव । यत्रतु अचः परभागो नास्ति तत्र एक-स्यैव तस्य व्यपदेशिवद्भावेन टित्वं क्रियत इति एके, व्यपदेशिवत्त्वन अनजादेरपि अजादिषमूहत्व प्रकल्प्य टित्वं क्रियत इत्यन्ये । एव मङ्गाधिकारेऽपि विशेषण-विशेष्य-भावस्य कामकाचारात् अतो लोप (६ । ४ । ४८) इत्यत्राङ्गावयवस्यातोऽन्त्यस्य लोपो भवति अकारान्तस्याङ्गस्य लोप उच्यमानोऽलोऽन्त्यस्य भवन् अकारस्य भवतीति वा । तत्राद्ये शुद्धस्य वर्णस्य टेरिति लोपेऽङ्गावयवस्य अतो लोपेच अल्विधित्व मिति पूर्व्वेण न प्राप्नोतीत्याह ‘अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः’ । अल्वेतु व्यपदेशेन समूहस्य टेलोपे अदन्तस्याङ्गस्य लोपेच अनल्विधित्वमेव किमनेनेत्याह ‘नियमार्थो वेति’ । सावधारणत्वात् सकलवाक्याना मच एवादेश इति व्याख्यानात् हलचोरादेशे न स्थानिवदिति विंगमित्यत्र तिलोपेऽपि पररूपत्वम् । परस्मिन्निति निमित्त-सप्तमीत्याह ‘परनिमित्तक’ इति । परी निमित्तं यस्य स तथा तेन युवजानि रित्यत्र आयाया निङ् (५ । ४ । १३४) इति अपर निमित्तको निङ्, यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवत्प्रभवति । हलस्त्रादेशः परनिमित्तकोऽपि न स्थानिवत् तेन आगत्येति वा त्यपीति (६ । ४ । ३८) अनुनासिकलोपः तुकि न स्थानिवत् । अजादेशोऽपि पूर्व्वस्य विधावेव स्थानिवत्

तेन वैधेय इत्यत्र वि-पूर्वस्य धा-धातोः सुलक्षण-कि-प्रत्यये
 आतोनीप इटि चे (६।४।६४) त्याकार-लोपः । इतथानिञ
 (४।१।१२२) इति इज्जन्क्षणे टकि प्रत्ययविधौ न स्थानि-
 वत् । पटयतीति पटुं करोतीति णिचि इष्टवद्भावेन टिनोपे
 स्थानिनद्भावादत उपधाया (७।२।११) इति न वृद्धिः ।
 प्रातिपदिकादेव णिजिति पचे सुवन्तात् णिजिति पचेऽपि
 नपदान्तेति (१।१।५८) निषेधस्य न विषयो वृद्धे रपदान्त-
 विधित्वात् । किलुगुपधात्वेत्यादि रिति वक्ष्यमाणेन मतविशेषेण
 उपधात्वे स्थानिवत्त्वं नेति च न निषेधः । तस्य लुक्साहच-
 र्येण प्रत्ययविधिविषयत्वात् । तथाच सृष्टि-गृहीति (३।
 २।१५८) निर्देशो णिचि लघूपध-गुणो (७।३।८६) न
 भवति । कथीति न अत उपधाया (७।२।११६) वृद्धिः
 पूर्वस्य इत्युक्तेऽपि विधाविति क्षम्यते । किं विधि यद्येन ?
 उच्यते, पूर्वस्मात् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी-समासस्यापि
 परियहो यथासयात् । तेन मयितं पण्यमस्य माथितिक इत्य
 त्वाकार-लोपस्य स्थानिवत्त्वात् इत्सुसुक्तान्तात् क (७।३।५१)
 इति इकादेशस्य स्थानिवद्भावेन ठस्य कादेशो (७।३।५०)
 न भवतीति तुच्छमिदम् । ठस्य वर्णमात्रस्य यद्दण्डनलविधा
 विति निषेधे कुत इकस्य कादेशप्रसङ्गः ? तर्हि वेभिदितेत्यत्र
 यडोऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादेकाच (७।२।१०) इति इट्
 प्रतिषेधो न भवतीति । नैवम् । एकाच इति विहित-विशेषण

पक्षाग्रयणेनैव सिद्धेः । तस्मादयुक्त ए वैप पूर्व्व्वादिधिरिति पक्षः । अन्यथा वैधेय इत्यत्र ह्यचः प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधिरिति स्यानिवत्त्वे ह्यज्जलक्षणः प्रत्ययो न स्यात् । तथाहि गौरित्यत्र कृतायामपि वृद्धौ एङ् ङस्त्रात् सम्बुद्धे रिति (३ । १ । ६८) सुलोपे कर्त्तव्ये स्यानिवत्त्वं स्यात् । ननु अर्षीठ-नित्यत्र पूर्व्व्वादिधिरिति मते णिलोपस्य स्यानिवत्त्वा दभ्यस्तादिति (३ । ४ । १०८) भेर्जुस् न भवतीति स्थितम् । तस्य समासस्यापरिग्रहे च कथं सिजभ्यस्तेति (३ । ४ । १०८) न जुस् । भ्रास्तोऽसि । असत्यपि णिलोपस्य स्यानिवत्त्वं चडोऽकारेण व्यवधानात् यद्येवं पूर्व्वस्येत्यस्तु किं विधिग्रहणेन ? सत्यम् । विधिग्रहणं अधिकविधानार्थम् । यत्र पूर्व्वस्य यथाकथञ्चिद्विधिस्तत्रापि स्यानिवदिति तन्वन्तीत्यत्र स्यानिवद्भावादिङ्-विधिर्न भवति । अत्रापि आद्यन्तौ टित् क्तिताविति (१ । १ । ४६) इटो विधेयं पूर्व्वम् । अथ वैयाकरणः सौवश्व इत्यादौ यणः स्यानिवत्त्वे अचि आयायादेशौ कथं न भवत इति चेत्, न । वैयाकरणाख्यायां (३ । ३ । ७) द्वैप वैयाघ्रगादिनि ४ । २ । १२) च सामान्यनिर्देशात् तत् सिद्धम् । “असिद्धं वहिरङ्ग” इति अस्तरङ्गे आयादौ कर्त्तव्ये वहिरङ्गत्वा दैर्जवासिद्ध इति वा । नन्वत्र यकार-वकारयोः कृतयोरेव ऐच् प्राप्तिः । तथाच आदिटादचः पूर्व्वत्वात् स्यानिवदिति कथं नोच्यते ? उक्तं हि भाष्ये “योङ्गनादिटादचः पूर्व्वस्य विधिं

प्रति स्थानिवदिति ” । सत्यम् । नहि तत् सूत्रकीरीयम् ।
 न पदान्तेत्यत्र (१ । १ । ५८) परसवर्णग्रहणात् शिण्ढोत्यत्र अनु-
 स्वारस्य ययिपरसवर्णो (८ । ४ । ५८) लोपाजादेशात् पर एव
 न पूर्वं इति प्राप्तिरेव नास्ति । किं सवर्णविधौ निषेधेन ?
 एवं सति अचीकरदित्यादौ परत्वादुपधा-ऋस्रत्वे द्विर्वचनमिति
 सन्वत्वं न प्राप्नोति । उपधा-ऋस्रत्वस्य स्थानिवत्वे अलघुपरत्वात् ।
 सत्यम् । अत् सृष्ट्वरे (७ । ४ । ८५) त्यकारविधानात् सन्वत्वं
 स्थानिवत्त्वम् । नेति । तत्र व्याख्यानात्, प्रपञ्चस्वन्यत्र । अव-
 धोदिति हन्तेलुङि चेति (२ । ४ । ४३) अदन्तो बधादेशः ।
 बधसम्बन्धिनोऽकारस्यार्द्धधातुक इति परसप्तम्या मतो लोपे तस्य
 स्थानिवत्वेन अतो हलादेर्लघो रिति (७ । २ । ७) न वृद्धि स्तत्र
 हलन्तस्येत्यनुवृत्तेः अनेकवर्णव्यवधानाद्वा । हरिशर्मात् पूर्व-
 सूत्रे विधिग्रहणादलाययो विधि रल्विधि रित्युत्तरपदलोपि-
 समासाययणा दलायय एव विधौ प्रतिषेधः । पटयतीत्यत्र च
 अलभावाययावृत्ति रतः पूर्वेण नाप्राप्तिः । वर्षाभावकृतं
 दुर्भिच्च वर्षाकृतं सुच्यते । तद्दलभावायय-विधि वल्विधि
 रिति मते विधि रित्युक्तवान् ।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप-स्वर-सवर्णानुस्वार-
 दीर्घ-जश्च-र्विधिषु ॥ ५८ ॥

एषु विधिष्वजादेशः स्थानिवन्न भवति । पदान्ते
 कौस्तः आवादेशः स्यात् । द्विर्वचने दृष्ट्वाव अनचि
 चेति (८ । ४ । ४७) द्विर्वचनं न स्यात् । वरच्यतो
 लोपे याथावरः आतो लाप इटि चेति (६ । १ । ४)
 ६४) स्यात् । सवर्णविधौ असोरत्तोपः (६ । ४ ।
 १११) । शिष्टि पिष्टि अनुस्वारश्च ययि पर
 सवर्णो (८ । ४ । ५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिं-
 षन्ति पिषन्ति न आपदान्तस्य भक्ति (८ । ३ । २४)
 इत्यनुस्वारो न स्यात् । जश्विधौ अभ्यस्तस्याकार-
 लोपः धहे धहं जश्त्वं न स्यात् । चञ्चिधौ गमहने-
 त्युपधालोपः (६ । ४ । ६८) जञ्चतुः जचुः खरि चेति
 (८ । ४ । ५५) चत्वं न स्यात् । अतः स्थानिवत्त्वं
 निषिध्यते । स्वर-दीर्घ-यलोपेषु लोपाजादेशो न
 स्थानिवत् । तत्रेह स्वरो नोदाह्रियते । दीर्घ-
 विधौ अलोपोऽनः (६ । ४ । १३४) प्रतिदीर्घा हलि
 चेति (८ । २ । ७७) दीर्घा न स्यात् । यलोपे
 क्लिच्यतो लापः (६ । ४ । ४८) कण्डूतिः वलि
 (६ । १ । ६६) यलोपो नस्यात् । लोपः किम् ?

वायोः यणादेशः- स्थानिवदेव ततो वलि (६ ।
 १ । ६६) लोपो न भवति । क्विलुगुपधात्व चङ्
 परणि (७ । ४ । १) ह्रस्व-षत्व-कुत्वेषु न स्थानि-
 वत् । लावयतेः क्विप् लीः क्वौ लुप्तं न स्थानिव-
 दिति णिलोपस्य स्थानिवच्चनिषेधाटूठ् । लुकि
 आमलक फलं नित्यं वृद्धशरादिभ्यश्चेति (४ । ३ ।
 १४४) मयट्, फले लुकि (४ । ३ । १६३) लुक्,
 तद्धितलुकोति (१ । २ । ४६) स्वी प्रत्यय-निवृत्तौ
 तस्य स्थानिवच्च-निषेधात् यथेति चेति (६ । ४ ।
 १४८) लोपो न भवति । उपधात्वे पारिखीयं चातु
 रर्थिकाणन्ताद्यथेति चेति (६ । ४ । १४८) लोपस्य
 स्थानिवच्चात् खोपधाच्छः (४ । २ । १४१) । चङ्परे
 णिञ् ह्रस्वे (७ । ४ । १) अवीवदहीणां परिवादकेन ।
 प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवच्चात् णौ चङौति (७ । ४ ।
 १) ह्रस्वः । (एवं) पापच्यनेः पापक्तिः । पाचयतेः
 पाक्तिः । यायज्यते यांयष्टिः । याजयते यांष्टिः ।
 अलोप-णिलापयोः स्थानिवच्च-निषेधान्भ्रूलौति कुत्व-
 (८ । २ । ३०) षत्वे (८ । २ । ३६) भवतः ।

‘न’ । पदेऽन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासः । तेन वेतस-
शब्दात् ड्मत्तुपि डिति टिलोपे अकार-लोपस्य स्थानिवत्त्वात्
सत्वं न भवति । न ह्ययं पदेऽन्ती ड्मत्तुपोऽपदत्वात् तद्विधौ
स्थानिवदेव । कौस्त इत्यत्र तु स्त इति पदे कावित्यस्यान्तश्च
विधिरिति न स्थानिवत् । स्त इति अस्तेस्तम् । सार्वधातु-
कमपि दिति (१ । २ । ४) डित्वे असोरलोपः (६ । ४ ।
१११) स्थानिवत् भवति । पदसंस्कारप्रयुक्त्वा इयाकरणस्य
स्त इत्यादिकं पदान्तरनिरपेक्षमेव संस्क्रियते । ततयानादि-
ष्टादथ इति न सम्भवतीति न वाच्यम् । युसद्युपपद (१ ।
४ । १०५) इति प्रणयनादाक्य-संस्कार प्रयुक्तमप्यस्ति । द्विष्व-
धनं नयादिति अनचिचेत्य (८ । ४ । ४७) नेन । वरे इति
सप्तम्यन्तं सौत्रत्वादलुक् । केचित्तु ईकार-प्रक्षेपेण ईविधिं
प्रति न स्थानिवत् । तथा आमलक्या फल मामलकं इत्यत्र
डोपो स्थानिवत्त्वात् यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपो न
भवति । पठयतीतिषत् यद्वाधकं पौर्वापर्यं मित्वाङुः । यायावर
इति यातेः यङन्ताद् यय यङ इति (१ । २ । १७१) वरचि कृते
अत्र अतोलोप (६ । ४ । ४८) इति अलोपे स्थानिवत् । अतो
लोपः (६ । ४ । ६४) स्यादिति अत्रहि टोडो युडविकृडि-
तोऽथतो (६ । ४ । ६३) ऽथोत्वमुवर्तते । अतोऽकारे अय-
येऽपि कृडिति अतो लोपः स्यात् । ननु मामान्यातिदेशे विशेषा-
दतिदेशा दार्ढधातुकत्वं अजादित्वं विशेषौ कथं भवयये स्याताम् ?

उच्यते, इदमेव वरे-पदं ज्ञापकं, क्वचिद्विशेषोऽप्यतिदिश्यत इति, तेन आवधिष्टेत्यत्र अड् हन् सम्बन्धादात्मनेपदं स्यादेव । समुदाय कार्यं मवयवे चेति अतोऽङ्गत्वमस्येव । नेड्वयि कृती (७।२।८) तीट् निषेधः । 'स्वरदीर्घेति' वक्ष्यमाणत्वाद्यलोप-सुल्लङ्घ्याह 'सवर्णविधाविति' । 'शिष्टोत्यादि' शिष्टल्ल विस-रणे, पिष्टल्ल संचूर्णने, लोट् मिप् तस्य हि । अम् हेर्हः (६।४।१०१) टुत्वं (८।४।४१) भलां जश् भ्रशीति (८।४।५३) षकारस्य डकार । असोरलोपः (६।४।१११) नद्ये (८।३।२४) त्यनुस्वारः, अत्रापि न स्थानिवत्त्व अनुस्वारप्रहणात्, स्थानिवत्त्वनिषेधात् परसवर्णो णकारः । न चादि-ष्टादच पूर्वत्वमिति वाच्यम् * ? स्थानि नकारस्यानादिष्टाजपेक्ष पूर्वत्वस्य स्थानिवद्भावेनाश्रयणात् । परसवर्णं निर्भृक्तं मनुस्वार विधि माह 'शिष्यन्तीति' । अन्यथा नान्तगीयकत्वात् † पर-सवर्ण-विधौ स्थानिवद्भावे प्रतिपिडे अनुस्वार-विधावपि सम्भा-व्येत । दीर्घी वक्ष्यते इति जश्विधिमाह । आभ्यस्तयो रात इति (६।४।११२) षकारलोपः । 'धङ्' इति । धाञो लट् शपः श्नु, िर्व्ववनं ऋस्रः दधस्तयोचेति (८।२।३८) अभ्यसस्य धत्वं जश्चमिति प्रकृति-धकारस्य भलाञ्जश्भ्रशीति

* षकारस्य इत्यने इति टिप्पणी ।

† अदिनाभावेत्वात् इत्येव ।

(८ । ४ । ५३) । 'जक्षतुरिति' । अदे लिङ्यन्तरव्यामिति
 (२ । ४ । ४०) घस्त्व-उपधालोपः तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् धका-
 रस्य चत्वं ककारः शासिघसीति (८ । ३ । ६०) पत्वं स्थानि-
 वद्भावाद्दसो द्विर्ध्वचनम् । अः स्थानिवद्भावी निषिध्यत इति
 सर्वत्र वाक्यशेषः । 'प्रतिदीवृति' । युवषिभक्षीत्यादिना (८ः
 १६३) द्विवेदीणादिकः कनिन् तस्यसृणीयैकवचनं तत्र भत्वे
 अन्लोपोऽन (६ । ४ । १३४) इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे दीर्घो
 न स्यात् । अतः स्थानिवत्त्वाभावे हलि चेति (८ । २ । ७७)
 दोषः स्यादेव । नचात्र न भकुर्च्छरा मिति (८ । २ । ७८)
 निषेधे स्थानिवत्त्व-निषेध-सामर्थ्या दीर्घत्वमिति वाच्यम् । स्थानि-
 वद्भावनिषेधस्य पिपतोरित्यत्र सप्रस्तात् क्षिपि अता लोपे रुत्वे
 चास्थानिवत्त्वा द्वेफान्तस्य दीर्घत्वेन अर्थवत्त्वात् तत्र व्वांरित्य-
 नुवृत्तेः रेकवकारान्तस्य भस्य तद्दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । 'कण्डू-
 तिरिति, कण्डूदिभ्यो यक् (३ । १ । २७) ततः क्षिच् कृती च
 संप्रायामिति (३ । ३ । १७४) क्षिचि योऽतोऽकारलोप स्तस्य
 स्थानिवत्त्वनिषेधात्लोपो व्योरिति (६ । १ । ६६) यलोपः । ननु
 लोलुव इत्यादावपि अलोपस्य (६ । ४ । १३४) स्थानिवद्भावादेव
 गुणवृद्धी न भविष्यत इति किं न धातुलोप (१ । १ । ४) इति
 सूत्रेण ? नैवम् । तत्र हि यडोऽचिचेति (२ । ४ । ७४) विशेष
 विधानात् लुका अतोऽलोपो वाध्यते इति तत्रैवोक्तम् । "सर्व-
 विधिभ्यो नृग्विधि र्वन्ववामिति" । 'यायाश्च' इत्यनेनैवा-

षगतेः कण्डूति रिति प्रपञ्चार्यादाहरणान्तरम् । लोपः कि-
 मिति ? लोपाजदेश इत्यत्रस्थः क्लिगित्यादि वार्त्तिकं यद्यपि
 महावृत्तौ नास्ति तथापि मपर्यन्तस्ये (७। २। ८१) त्वत्र
 वामनवृत्तौ स्त्रीकृतं इति व्याचष्टे क्लिद्य लुक्चेत्यादिकं वाक्यम् ।
 यतश्च योगविभागादेव धार्थ्यम् । यत्प्रणाल्याकारेणोक्तं येस्त्री-
 कारप्रश्लेषं नेच्छन्ति धरे इत्यत्र, ते आमलक्याः फलं विकारः
 आमनक मित्येतदर्थं योगविभागं कुर्वन्तीति । तदुपलक्षणं
 ' कौ लुप्त मिति ' । अत्र द्वैतम् । यत् कौ लुप्तं तत् कि-
 निवन्धकार्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । णिय षेरनिटौत्यनेन (६।
 ४। ५१) क्वावेव लुप्तः । किनिवन्धे कठि कर्त्तव्ये न स्थानि-
 वदिति कठि लोरिति एत्येभ्यूठ् खिति (६। १। ८८) हृदिः ।
 यदन्यत्र लुप्तं तदपि कि-निवन्धकार्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति ।
 देवमाचष्टे इति णिचि टिलोपेऽपि क्वावूठ् स्यादेव । द्यूरिति
 चासुवृत्तौ, ह्यमेवैतत् सम्भवति । तथाप्याद्यं पद्यमाश्रित्य द्वितीयः
 पद्यो न व्याख्यात इत्यसर्वसम्भ्रतत्वमस्य । लुक्कौत्यादि पूर्व्यं
 आमलक्या विकारः फलमिति नित्यं वृद्धेति मयट् (४। ३।
 १४४) तस्य फले लुगिति (४। ३। १६३) लुकि यस्येति चेति
 (६। ४। १४८) लोपो न भवतीति । यद्यपि स्त्रो-प्रत्यये परे
 यः पूर्व्यं स लुप्त आसीत् तथापि " निमित्तापाये नैमित्ति-
 कस्थाप्यपाथ " इति ध्वजा द्वीरादिडोषो (४। १। ४७) निवृत्तौ
 लोपोऽपि स्वस्मित इत्येवोर्जितोऽकारः । अथवा उपजात-

निमित्तो व्युत्पत्तौ उपजनित्यमाण-निमित्तेनापवादेन वाध्यत इति । यत्र तद्वितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्ः सम्भावना तत्र पूर्वमपि यस्येतिचेति (६।४।१४८) लोपो न भवतीति उक्तं मन्यत्र । खोपधाच्छ (४।२।१४१) इति शेषिकः परिखांया अदूरभवः पारिखः अदूरभव खेत्यणि (४।२।७०) परिखा शब्दस्याकारलोपः । परिखस्येदं ह्रस्वदकेकान्तखोपधादिति (४।२।१४१) पारिखशब्दाच्छ इत्यते । स न प्राप्नोति खकारस्यालोऽन्तात् पूर्वं (१।१।६५) इत्युपधासंज्ञायां तदाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे न स्यादिति उपधात्वे स्थानिवत्त्वं निति । चङ्पङ्गौ ङस्वो (७।४।१) ङस्वस्य विधानम् । तत्र वादितवन्त प्रयोजितवान् इति हेतुमन्थन्तान्णचि अवीवददिति रूपम् । 'पापक्तिरिति' पचे यंडन्तात् क्तिच् क्तियावादिभ्य (१।३।६४ वां) इति वा । एवं पाक्ति-याष्टी इति ण्यन्तात् कुत्वं चीः कुरिति (८।२।३०) पत्वं व्रथभ्रसृजेति (८।२।३६) तयो भ्रलो भ्रलीत्यतो (८।२।३६) भ्रलीत्यनुवृत्तेः । अत्रापि सूत्रे विधिगद्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च तन्त्रेणानुवृत्त्या उपात्तः तेन यथागमताया सुहेत्यावसरः ।

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५६ ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिरूपेण भवति । क्वचिद्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । कृते द्वि-

व्वं वने पुनरादेश रूपं नटवङ्गुह्णातीति । पपतुः
 पपुः, जक्षतुः जक्षुः । अतो लोपस्य (६ । ४ ।
 ४८) गमहनेत्युपधालोपस्य च स्थानिवत्त्वादेकाचो
 द्विर्वचनं मिह्यति । निनाय लुलाव, आयावोः
 स्थानिवत्त्वात् नेलौ शब्दौ हिरुच्येते । अचि किम् ?
 जेघ्रीयते, यडोत्व' न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिव-
 ज्ञावः ।

‘ द्वि ’ । कार्य्यस्य प्राधान्यात् प्रकरणं कार्य्यातिदेशार्थम् ।
 इदन्तु रूपातिदेशार्थं मज्जप्रहणात् । कार्य्यातिदेशेहि जेघ्री-
 यत इति इत्व (७ । ४ । ३१) क्तनेपि द्विर्वचनं भवेदेव, रूपा-
 तिदेशेहि प्रा-रूपेण यथा न द्विर्वचनं स्यात् तदर्थमत्रोति
 क्रियत इति । रूपातिदेशस्य प्रापकमिदमेव । द्विर्वचने
 कक्षंथे सति अचि परसो योऽजादेशः स स्थानिरूप. स्यात् ।
 एवञ्च दिवेः सनि दुधूपतीचञ्च यपादेशस्य स्थानिवद्भावेन द्वि-
 र्वचने अभ्यासे उकार अरणं नस्यात् । * तस्मात् प्रत्यासत्त्या
 द्विर्वचननिमित्तोऽचि योऽजादेशः स स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति
 व्याख्येयम् । एवमपि गोद इत्यादी चरितार्थं आतो लपः
 पपतुरित्यादी न स्यात्, द्विर्वचन निमित्तोऽचि प्राप्नुवन् अजा-
 देशः स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति व्याख्यानादतो जिघ्रासने कचि ?

Nyāyavārtikā (Text) Fasc 16 @ /10/	-	-	Rf	3	2
Nityacārapaddhati Fasc. 17 (Text) @ /1/ each				4	6
Nityacārapradīpikā Vol I Fasc. 1-3, Vol II Fasc 13 @ /10/				6	14
Nyāyabandhoṭkā Fasc 1				0	10
Nyāya Kusūn aṅgī Prakāraṇa Vol II, Fasc 13 @ /10/ each				1	14
Nyāyasūtrāḥ				2	0
Padumawā : Fasc 1-5 @ 2/				10	0
Prakāsa Paṅgalam Fasc 17 @ /11/ each				4	16
Prakāsa Lakṣya am Fasc 1 @ /1/8/				1	8
Pracāra Smṛiti: Vol I Fasc. 18 Vol II Fasc 1-6, Vol III Fasc. 1-6 @ /10/ each				12	28
Pracāra Institutes of (English) @ 1/				1	0
Prabandhaśāntamānī (English) Fasc 13 @ /1/1/ each				3	12
Rasarnavam Fasc 13				3	12
Saṅkhya Sūtra V tti Fasc. 14 @ /10/				2	8
Ditto (English) Fasc 13 @ /1/ each				3	0
Samarāṅga Kāha Fasc. 13 @ /10/				1	14
Shaddarsana Śāntaśānta Fasc 12 @ /10/				1	4
Sv Bu Idhust Nyāya Tracts				0	10
Sraddha Kṛya Kaumud Fasc 1-6				3	12
Śraddha Ś Stotra (Sanskṛit & Tidetan)				2	0
Sūcruta Śāntā (Png) Fasc 1 @ /1/				1	0
Suddha Kaumudī Fasc- 14				2	8
Surdaranandan Nanyam				1	0
Surya Siddhanta Fasc I				1	4
Syain ka Sastra				1	0
*Taittereya Samhita, Fasc 27 45 @ /10/ each				11	14
* Ditto Brahman Fasc 6 25 @ /10/				12	8
Tārdaya Brahmaṇ (Text) Fasc 6 19 @ /10/ each				6	14
Tantra Vartika (English) Fasc 1-6 @ /1/1/				7	8
Tattva Cintamānī Vol I Fasc 19 Vol II Fasc 2 10					
Vol III Fasc. 12 Vol IV, Fasc 1 Vol V Fasc 15 Part IV, Vol II Fasc 12 @ /1/ each				24	6
Tattva Cintamānī D l h tī Vivṛiti Fasc. I @ /1/ each				0	10
Ditto Prakas Fasc. 13 @ /10/ each				1	14
Tattvarthādhigāna Sūtrām Fasc 13				1	14
Tirthacintamānī Fasc I @ /10/ each				0	10
Trikānda Mandanān Fasc. 13 @ /10/				1	14
Tulsi Satsat Fasc. 15 @ /10/				3	2
*Uṣṇānta bhava prapīcika katha Fasc 12 5 13 @ /10/ each				6	14
Uvāsagadāsāo (Text and English) Fasc 16 @ /1/				6	0
Vallala Carita Fasc 1				0	10
Varāha yā Kaumud Fasc 16 @ /10/				2	12
*Vāyu Purāṇa Vol I Fasc 35 Vol II Fasc 17 @ /10/ each				6	12
Vāhāno Paṅgat Fasc 18 Vol II Fasc 1 @ /10/ Vol II 24 @ /14				9	6
Vā adarātākāra, Fasc 17 @ /10/ each				4	6
Vāhat Sayambhu Purāṇa Fasc 16				3	12
Yogasāstra Fasc 13				3	12

Tibetan Series.

Bauddhastōrasaṅgraha V 1 I				2	0
A Lower La lakhi version of Kesaraṅga Fasc 14 @ /1/ each				4	0
Nyāyabindu of Dharmakīrti Fasc. I				1	0
Paṅsam Thī Śin Fasc. 14 @ /1/ each				4	0
Sher Phyn Vol I Fasc 25 Vol II Fasc. 13 Vol III Fasc 16 @ /1/ each				14	0
Rtogs brjod dpag Akhar Śāntā (Tib & Sans Abadan Kalpalata) Vol I Fasc. 16 Vol II Fasc. 15 @ /1/ each				16	0

Arabic & Persian Series

Al M quaddas (English) Vol I Fasc 13 @ /1/				4	0
Āin i Akbarī Fasc 122 @ /1/3/ each				33	2
Ditto (English) Vol I Fasc 17 Vol II Fasc 15 Vol III Fasc 15 Index to Vol II @ 2/ each				36	0
Akbarnamah with Index (Text) Fasc 137 @ /1/3/				55	8
Ditto (English) I Fasc 18 II Fasc 17 III Fasc I @ /1/1/				20	0
Arab c B bli g iphy by Dr. A. Spenger				0	10
Catalogue of Arab c B oks and Manuscripts 12				2	0

मुग्धवोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धवोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

ॐ नमो गणेशाय ।

ॐ ब्रह्मादिदेवासुरहृन्द्यन्दिते, पञ्चालयेशाक्षिमरोजराजिते ।
कन्दर्पदर्यान्तकपादनीरजे सन्तु प्रणामा वरदो हृदव्रजे ॥
पञ्चानन चन्द्रकलाविशुद्ध नाद दधान प्रकृतिप्रयुक्तम् ।
व्यस्त समस्त स्वरित सुसिद्ध चाष्टोदित त त्रिगुण नमामि ॥
दनुजकुल विपन्न क्षुब्ध दुग्धाब्धि गर्भो
लसदमृत समाना रेजिरे यस्य वाच ।
सुखर खल खरोक्ति ध्वान्त विध्वंस भानो
स्त्रिभुवन बुध वक्ष क्षेत्र पीयूषहृष्टे ॥

* मङ्गलादि श्लोकव्याख्या अन्त्या कतिपयटीकाटिप्पण्य परिशिष्टे द्रष्टव्या ।

तेन व्याकरणं कृतं कलियुगे दृष्ट्वा भवाब्धौ नरा-
 नजानावृतमानसान् करुणया श्रीसुग्धबोधं भुवि ।
 पाणिन्यादिमतांवलोकनपरः श्रीरामशर्मा, कृती
 तस्यैतां सुधिया प्रमोदजननीं टीकां तनोति स्वयम् ॥
 गुणवद्भिर्गुणो नेयो न दोषस्त्विह यत्रतः ।
 सतां खलनजो दोषः परिष्कार्यः सतां पुनः ॥
 परेऽत्र पाणिनीयज्ञाः केचित् कालापकोविदाः ।
 एके विद्यानिवासाः स्युरन्ये साक्षिभसारकाः ॥

इह खलु सकलगिष्टैकवाक्यतया प्रारिद्धितग्रन्थसमाप्ति-
 प्रतिबन्धकीभूतासाधारणदुरदृष्टनाशजनकेश्वरनमस्काररूपं मङ्गल
 कुर्वन् गिष्यगिष्यायै आदौ श्लोकेन निबध्नाति सुकुन्दमित्वादि ।
 ननु कथं नमस्कारादभिमतमिद्विः, मङ्गलसत्त्वे कादम्बर्यादाय-
 समाप्तेः तदमत्त्वे गिग्गुपालवधादौ समाप्तेः चेति । मैवं, इह
 विघ्नो माभूदिति कामनया गिष्टैः क्रियमाणस्य तस्याभिमतममाप्ति
 प्रतिबन्धकीभूतविघ्नाभावः फलम् । अममाप्तिस्तु कादम्बर्यादौ
 विघ्नस्य प्राशुर्व्यात् । नहि सङ्घस्रजनमाध्य कर्म गतेन साधयितु
 शक्यते । गिग्गुपालवधादौ तु स्वभावनिहविघ्नाभावात्सङ्घस्रं विनैव
 समाप्तिः । अथवा तत्र नमस्कार एवामीत्, कायवाङ्मनाभिधेय
 तत्त्वश्रवात् । न चात्र प्रायश्चित्तवद्विघ्ननिवर्त्येऽधिकार इति
 वाच्यं, तत्त्वहेऽपि गिष्टाः प्रवर्तन्ते यत्र इति । अन्यथा चतुष-
 ण्मिभारातिशृपनीनां रथ कवि तुरग-पटाति मेना-मेनापति ममा-
 टरसं न प्यादिति दिक् ।

सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य मया व्याकरणं प्रणीयते इत्यन्वयः ।
 संधासौ चिच्चासावानन्दयेति सच्चिदानन्दः । य-सः । असन् भावे
 शब्द, लोपोऽस्यसोरित्यादिना अकारलोपः, पद्यात् सौ नुण्,
 स्यान्तस्य लुपि, सन् सत्यः (१) । चिती संज्ञाने क्षिपि चित्, विगिष्ट-
 ज्ञानम् । आङ्पूर्वे टुनदि संहधि, घञ्, आनन्दः, अनवच्छिन्नप्रेमा-
 स्पदीभूतसुखमिति यावत् । तथाच “सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
 इति श्रुतेः । सच्चिदानन्दं किंविगिष्टं ? मुकुन्दं, मुक्ति ददातीति
 उप्रत्यये मनीषादित्वाभुक्तिशब्दस्य मुकुमादेशः । यद्यपि सच्चिदा-
 नन्दशब्देन ईश्वरएवोच्यते, तथापि मुमुक्षूणां यागयोगाद्यनुष्ठान-
 द्वारा मुक्तिदातृत्वज्ञापनाय मुकुन्दमिति विशेषणीयम् । यद्वा
 श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाध्यमुक्ते र्यो दाता भवति, स भक्ता-
 भीष्टफलप्रदो भवतीति ज्ञापनाय । प्रणिपत्येति पत्ल्लज्गत्यैश्व-
 र्ययोः, क्वाच्, व्यादनञः क्लोयस्ते इति यप्, प्राग्वन्नोण इति नो
 णः । प्रधानप्रणयनक्रियायाः पूर्वकालीनत्वं प्रणिपातस्य संलक्ष्य
 तदुत्तरकालीनत्वं प्रणयनक्रियायाः संलक्ष्यते । अभिधानादेकघत्वम् ।
 यद्यपि निपूर्वपतधुर्नल्यर्थस्तथापि भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वक-स्वापकर्ष-
 बोधकव्यापारविशेषज्ञापनाय प्रशब्द इति । व्याकरणमिति व्याङ्-
 पूर्वकृञधुर्व्युत्पादनार्थः, व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययपरि-
 कल्पनया सिद्धशब्दा अनेनात्र वा, घे डे वानटि णुर्घुडिति णुः,
 पद्यात् लिङ्गसंज्ञायां सेर्म । प्रणीयत इति प्रपूर्व-नीञप्रापणे कृत्यर्थः,
 तस्मात् टे ते यक् च, कित्त्वान्न णुः, प्राग्वन्नो ण इति णः । ननु

अन्यानि व्याकरणानि सन्ति, किमनेन इत्यत आह सुग्धबोध-
मिति । सुग्धः सुन्दरो बोधो यस्मात् तन्सुग्धबोधं, अन्यापेक्षया
प्रकरणशुद्धा भटितिपदपदार्थज्ञानं यस्मात् इत्यर्थः । यद्वा
सुग्धानां मूढानां बोधो ज्ञानं यस्मात् तत् । तथाच सर्वेषां
विशिष्टज्ञानजनकतया अत्युपादेयमिति । सुग्धः सुन्दरमूढयो-
रिति धरणिः । बुध्यौ ज बोधे घञ्, णः । ननु अन्यकृतां ज्ञान-
मस्येव, किमनेनेत्याह परोपकृतये इति । परेषामुपकृतिः परोप-
कृतिस्तस्यै परोपकृतये, उपकृतिरूपकारः । अन्यकृतां प्रवृत्तिसु
ईश्वरवत् फलानुसन्धानं विनैव । यद्वा पराचासावुपकृतियेति
परोपकृतिस्तस्यै, परा श्रेष्ठा, ततश्च स्वीयपरकीयोपकाराय ।
तथाच, कृण्वि रोदसीं चास्य यावत् कीर्त्तिरनश्वरी । तावत्
किनायमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदमितिसंस्मरणात् स्वीयोऽप्युपकारः ।
केचित्तु चिन्नासावानन्दयेति चिदानन्दः, पथात् संथासौ चिदा-
नन्दयेति सच्चिदानन्दस्त्विति यगर्भ-यसं स्वीकुर्वन्ति, यस्य (कर्म-
धारयस्य) पत्वात् (तत्पुरुषपत्वात्) द्विदयोरेवेति । तत्र, जिनेन्द्र-
बुद्धिपादाः—काला (१) इति सूत्रे हे अहनी जातस्य द्वरङ्गजात
इति त्रिपदतत्पुरुषं स्वीकृतवन्तः । अतएव यसप्रकरणे अन्यकृतोक्तं
संथासौ चिन्नासावानन्दयेति सच्चिदानन्द इति । यद्वा चिच्च

(१) काला. परिभाषिभा (२।२।५)—परिच्छेदावाचिना सुवन्नेन सङ्
काला' समस्यन्ने । हे अहनी जातस्य यस्य स द्वरङ्गजात. यस्य हि जननादूर्ध्वं
दिनद्वयं गतं, स द्वरङ्गजात इति व्यवस्थित इति भाषिणीये ।

१ । श्रीं नमः शिवाय ।

(श्रीं । १ ।, नमः । १ । शिवाय ४ ।)

इति नमस्कारसूत्रम् ।

आनन्दस्य तौ चिदानन्दौ, सन्ती चिदानन्दौ यस्मात् स तं । तथा च तत्त्वज्ञानं स्वर्गादिसुखञ्च यस्माद् भवतीति ।

१ । श्रीमिति । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । उद्देश उपदेशः, सदाशिव परमात्म स्वरूप-ब्रह्मण उपदेशः (१) । यतः, सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । सिद्धो-ऽभिधेयः, अर्थः प्रयोजनं, सिद्धश्च अर्थश्च तत्, सिद्धेन सह सम्बन्धः सिद्धसम्बन्धस्तम् । तत्र किं केन कथ(२)मिति जिज्ञासायां, किं प्रयोजनं ? शिवम् । यतः, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते । तदुक्तं, सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणोवापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्केन शृण्वते इति । तथाच शिवाय शिव-प्रयोजनाय श्रीङ्कारप्रतिपाद्याय तस्मै परमात्मने नमः ।

सिद्धसम्बन्धप्रकारमाह ।

आत्मा बुद्ध्या समर्थार्यान्नियुङ्क्ते तद्विवक्षया ।

मनस्तद्वक्त्रिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

वक्त्रिमारुतसंयोगात् क्षोभाद् वागिन्द्रियस्य च ।

सूक्ष्मा वाग्जायते पूर्वं स एव कथितो ध्वनिः ॥

(१) नामकीर्त्तनमिति यावत्, श्रीमितिषब्दब्रह्मण इतियेष ।

(२) किं प्रयोजनम्, केन सह व्याकरणस्य किम्प्रकार सम्बन्ध ।

तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुचलति सेन्द्रियः ।

पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥

मध्यमा पदरूपाथ वाक्वरूपाथ वैखरी ।

इति वाचामवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम् ॥

अर्थप्रत्ययोर्वाक्यात् श्रुतादनुमितान्मतात् ।

विशिष्टं खं मुखं राति विखरा सैव वैखरी ॥

जायते प्रादुर्भवति । तथाच भगवद्वाक्यम्—

श्रोमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्निति ।

एतेन शंशब्दैरित्यादि-बहुलं ब्रह्मणीत्यन्त-दशाध्यायिरूप-व्याकरणस्य साध्यत्वं, शूद्राणामनधिकारित्वञ्च प्रत्युक्तमिति । अथ वर्ण-देशना ।

हृत्कण्ठजिह्वं खलु तालु मूर्धा दन्तास्तथौष्ठावथ नासिका च ।

वर्णप्रकोष्ठानधर्जर्धमेदानित्याह चाष्टावुपदेशतोऽन्यत् ॥

तथाचाहः शिचाकाराः—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताथ नासिकौष्ठञ्च तालु च इति ॥

किं पुनः कस्य प्रयत्नः (१) ।

सृष्टत्वमीपत्सृष्टत्वं विवृतत्वं तथैव च ।

संवृतत्वं च वर्णानामन्तः प्रयत्न उच्यते ॥ इत्याहुः । (२)

(१) वर्णोच्चारणानुक्तं व्याभ्यन्तरो व्यापारविशेषः ।

(२) सृष्टत्वं ईपत्सृष्टत्वं विवृतत्वं संवृतत्वं च वर्णानां स्थानप्रयत्नं व्याभ्यन्तर-प्रयत्न उच्यते । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भाषित्वात्, तथाहि माभि

२ । शं शब्दैः । (शं । १ । शब्दैः ३ ॥) ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

इदमादिमङ्गलं, तथाचाह मनुः—

श्रींकारद्याय शब्दस्य द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावभौ इति ।

अथ त्यादिरुच्यते इत्यत्रायशब्दः मध्यमङ्गलं, बहुलं ब्रह्मणीति ब्रह्मशब्दोऽन्तमङ्गलं शास्त्रस्याभ्युदयपरम् । तथाच, मङ्गलादीनि मङ्गलमर्थानि मङ्गलान्तानि शास्त्राण्यव्याहृतप्रसराण्यायुष्मद्वाख्यादृशोदकाणि भवन्तीति श्रुतेरिति । यदा अकारो-कारमकारप्रतिपाद्याय ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय नमः, शिवाय कल्याणाय । एके तु उभयोरुपासकत्वात् उभयनमस्कारः, अथ वा सूत्रहृत्योर्निर्व्विघ्नसिद्धये इत्याहुः । ननु प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनया साधुशब्दव्युत्पादनाय प्रतिज्ञायामनेन कः साधुशब्दो व्युत्पादित इति शङ्कां निरस्यन्नाह इतीति । इतिशब्दः प्रक्रान्त-परामर्शी । तथाहि श्रीं नमः शिवायेति नमस्कारसूत्रम् ।

२ । शं शब्दैः । किमर्थमितयोरुपदेशः ? सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं

प्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायु प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामचुरःप्रभृतीनि स्थानान्या-हृन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वायो-पावमथमूलानि तत्तद्वर्णात्मनिस्थानं ताल्वादिसम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत् यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानभावे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अतएव इत्युपशानां ताल्वाव्याविशेषेण तालुस्थानेन सह जिह्वापादोर्ना चरर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत् स्पर्शः, शकारेकारयोः समीप दूरावस्थितिरिति तत्त्वबोधिनी ।

श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादी तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । तथा च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारात् सिद्धः साध्यायोप-
युज्यते इति हेतुत्वेन । ननु नित्यानां वर्णानां साध्यत्वमेव
कुतः इति चेत् सत्यं, तेषां व्यञ्जकवायोर्जन्यत्वमादाय साध्यत्व-
व्यवहारो ननु वर्णानामिति । शब्दैः श्रमिति, शब्दैः परम्परया
काव्यरचनादिद्वारा ऐहिकं, यागयोगाद्यनुष्ठानद्वारा पारलौकिकं
स्वर्गमोक्षरूपं कल्याणञ्च भवतीत्यर्थः । इत्यादि, इतिशब्दः
प्रक्रान्तपरामर्शी । शं शब्दैरिति वाक्येन प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः,
प्रयोजनं कल्याणम्, अभिधेया वक्ष्यमाणसाधुशब्दाः, सम्बन्धो जन्य-
जनकभावः, प्रदर्शिता इति शेषः । अथ साधुशब्दव्युत्पादनाय
शास्त्रं करिष्यमाणः परामृशति । साध्वसाधुशब्दान् प्रत्येकमुल्लिख्य
साध्वसाधुशब्दपरिज्ञानं युगसहस्रेणाप्यशक्यं, शब्दानामनन्तत्वात् ।
ततश्च बहुतरविशिषावच्छिन्नसंग्राहिकैकैका संज्ञा विधेया व्यव-
हारार्थम् । तथाच, संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च पङ्क्तिविधं सूत्रलक्षणम् इत्युक्तम् । व्यवहारार्थं
स्त्रशास्त्रे कृतःसङ्केतः संज्ञा, यथा अक् इक् इत्यादि । परितो व्यापृता
भाषा परिभाषा । सा द्विविधा न्यायमूला ज्ञापकसिद्धा च । यथा
शिवेहीत्यादी स्थानिवदादेश इति न्यायात् आदिष्टाडि अवर्ण-
लोपः । राज्ञी इत्यत्र सदानोऽल्लोप इति नित्यमकारलोपः, आदी-
पोरित्यत्र निरनुबन्धस्य ग्रहणेन न सानुबन्धस्य ग्रहणमिति
ज्ञापनात् । विधानं विधिरप्राप्तिप्रापकः, क्वचित् वर्णोत्पादनरूपः
क्वचिदभावरूपः, तस्यैव भेदी नाशनिषेधौ, क्वचिदादेशरूपश्च । यथा

स्यादन्ताधिकारः । सन्ध्यायः ।

अथ संज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ण न ङ म, झ ढ ध घ भ, ज ड
द ग व, ख फ छ ठ थ, च ट त क प, श ष
साद्यन्ताख्याः । (अ—स ११॥, आद्यन्ताख्याः १॥) ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः ।

रामाणां, शिवाद्योन्नमः, अ अनन्तः, मुरारिरित्यादौ नुमादि-
विधिः । सामान्यप्राप्तकार्यस्य विशेषावधारणं नियमः, यथा
वृत्रहा इत्यादौ र्घनियमः । अन्यधर्मस्य अन्यत्रारोपणमतिदेशः,
यथा भयं भाव्यमित्यादौ अत्वातिदेशादवादयः । पूर्वसूत्र-
स्थितस्य दस्य परसूत्रोपस्थितिरधिकारः, यथा सह र्णे र्घ इत्यतः सह-
शब्दस्यादिगेचोरित्यादावनुवृत्तिः । उक्तयोः (१) कथं सूत्रत्वं—

अत्याक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदोविदुरिति (२) दर्शनात् ।

३ । अइ । अय इय उय ऋथ लृथ ते अ इ उ ऋ लृ लुमप्रीवं

(१) औं नम शिवाय शब्दैरित्यनयो ।

(२) अत्याक्षरमिति—अत्याक्षर सच्चिप्रवचविन्यामसाध्यम् । अमन्दिग्धं—
इदमेतदन्यद्देति बुद्धिभेदाजनकम् । सारवत निष्कृष्टार्थयुक्तम् । विश्वतोमुखं
बहुपु लक्ष्येषु प्रवृत्तम् । अस्तीभ निरर्थकशब्दवर्जितम् । अनवद्यं अस्तीबत्यादि-
दोपशून्यम् ।

दं, तेभ्यः कमितं करोति, अ इ उ ऋ लृ क ए ओ ङ इत्यत्र ककारं विना अ इ उ ऋ लृ णामनुवृत्त्या तेभ्यः ए ओ इत्येताभ्यां उमितं करोति, एवं ङकारं विना अ इ उ ऋ लृ ए ओ इत्येषामनुवृत्त्या तेभ्यः ऐ औ इत्येताभ्यां चमितं करोति, तथा च विना हससूत्रे अनुवृत्तिरित्यर्थः (१) । चत्वारि दानि, अन्यथा एकदत्वे कङ्चा चावयवत्वे (२) हादिवदित्वं न स्यात् । एषामसन्धिर्ना जी अन्त इत्यादिना चादिपाठात् (३) । हश्च यश्च वश्च इत्यादि चसः । हादिसान्ता लुप्तप्रौढान्ताः । अन्तश्च अन्तश्च अन्ती ताभ्यां सह आदिः आद्यन्ती राजदन्तादित्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः शाकपार्थिवादित्वाम्भ्यपदलोपः, आद्यन्ती आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः (४) । एषा मध्य इति, एषा अकारादिसकारान्तानां मध्ये यान् वर्णानपेक्ष्य य आदि स्तेन सह यान् वर्णानपेक्ष्य योऽन्तस्वरूपो योऽवयवश्च स तेषां सन्नेत्यर्थः (५) । अतएवोक्तं समाहार-

(१) इत्य परपदे मर्द्धेया पूर्ववर्णांना अनुवृत्तावपि अन्यप्रयोगानुसारेण तत्तत्पक्षा वेदितव्या । तेन अक् इक् इत्यादिवत् उक् इत्यादीनामप्रयुक्तत्वादेनादेयत्वमिति । अतएव “अक् इत्यादिशब्दा यथायोग्यप्रयोजनसहित्य योऽथा” इति का सि ।

(२) इन्द्रसमासावयवत्वे सति ।

(३) आदिर्गिर्निरिति वक्ष्यमाणसूत्रे चादिगणे अथा पाठादित्यर्थः ।

(४) कश्चिदादिशब्देन सह अन्तस्वरूपोऽन्तस्थितो यो वर्णस्तमादाय मंशा भवेत् । यथा अक् इत्यादयः । कश्चिच्च अन्तावयव स्वरूपवर्षमादायेत्यर्थः । यथा अक् इत्यादयः ।

(५) अन्तश्च अन्तश्च अन्तावित्येकगणे एकेनान्तमन्तेन कङ्चा इतो वर्णा अन्तेनच इन्द्रसमासावयवीभूतवर्णां ऋद्धान्ते इत्यादयः । ‘एषामिति अभेदसम्बन्धे

४ । इत् कृते । (इत् ।१।, कृते ।४।) ।

कस्मैचित् कार्यायोच्चार्यमाणो वर्णः इत्संज्ञः स्यात् । तस्य-
कार्येऽनुच्चारः । यथा अचि कडचाः संज्ञार्थाः । हसे अकार
उच्चारणार्थः ।

संज्ञाः स्युः, सम्यक्प्रकारेण आहरणविधायिकाः(१) संज्ञास्तेषां भव-
न्तीत्यर्थः । अन्यथा यदि सर्वेषामादिवर्णेन सह सर्वेषामन्तः
सकारः सर्वेषां संज्ञा भविष्यति तदा सर्वान् वर्णानुलिख्य एका-
क्षरसंज्ञा कृता स्यात् न तु आद्यन्ताख्या इति (२) । प्रत्याहारा
हि—अक् अच् अव् अम् अब् इक् इड् इच् इल् (उक्) (३) ऋक्
एड् एच् एह् ऐच् हल् हव् हस् यल् यम् यप् वम् जम् जप् जस्
णड् णम् णप् भम् भव् भप् भस् टम् ज्व् खव् खप् खस् छत्
चक् चप् चस् । एते चत्वारिंशत् शब्दाः प्रत्याहाराः ॥

४ । इत्कृते ॥ कृते इति निमित्तार्थं व्यं, एति गच्छतीति इत् ।
कस्मैचिदित्यादि । कस्यचित् कार्यस्य हेतोरुच्चार्यमाण उपदिश्य-

पठो, मध्ये इत्येकारान्ताव्ययशब्दोऽधिकरणमात्रवाची तेनात्सुत्वे ये वर्णाः” इति ।
का-सि । “मध्यशब्दस्येह मध्यावयववाचित्वे तु अकारसकारयोः प्राप्तिर्न स्यादि”ति
उर्गादासः

(१) सम्यक् प्रकारेण ग्रन्थोपयोगित्वेनेत्यर्थः । आहरणम्—संज्ञनम् ॥

(२) वक्ष्यमाणफलोत्यादिवद् येन केनचिदेकाक्षरेणैकां संज्ञामकरिष्य-
दित्यर्थः । “स्युरिति बह्वचननिर्देशात् संज्ञानां नानात्वं ज्ञापितमिति” । का-सि ।

(३) आचार्यप्रयुक्ताः संज्ञाचत्वारिंशत् । तर्कवागीशेन तु परमतमनुसृत्य
सकृत्कटीकाया उक् इति संज्ञायाः प्रयुक्तावादिहापि उक् संज्ञा कृतेति ।

५। आ वत् स्वर्घ्णु । (आ ।१, वत् ।१, स्वर्घ्णु ।१) ।

अ आ अ ३ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घ्णुसंज्ञं स्यात् । वत् शब्दात्
इ ई इ ३ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

मानो वर्ण इत्संज्ञः स्यात् । तथाच आचार्यैर्यत् यत् कार्य-
मुद्दिश्यैव यद्यदुपदिष्टं तत्तत् प्रयोजनमुद्दिश्यैव इत् संज्ञा कृता ।
तेषां तु प्रयोगकाले अनवस्थानं अन्वर्थसंज्ञाबलादित्याह तस्ये-
त्यादि । तस्य इत्संज्ञकवर्णस्य कार्ये कार्यकाले अनुच्चारः अप्रयोग
इत्यर्थः । ननु अक् इड् एजित्यादौ यथा प्रत्याहारार्थमुपदेशः
कडचां, तथा कथं नाकारादीनामिति चेन्न, आदिशब्दस्यावय-
वार्थत्वात् । अन्तशब्दसु स्वरूपावयवार्थं इति । इत्संज्ञस्य
प्रयोगकाले अनवस्थानं दर्शयति यथेत्यादि । अचि अकारादि-
नववर्णमात्रघटितप्रत्याहारे कडचा अक्इड्एजित्यादिसंज्ञा-
प्रयोजनका इत्यर्थः । एवं ह्ये अकारस्य प्रयोजनान्तराभावात्
उच्चारणप्रयोजनकत्वमेव ।

५। आ इति बहुचणोच्चरितं लुप्तप्रीकं दं, वत्शब्दः
मादृश्यार्थव्यं, स्वर्घ्णु लुप्तप्रीकं दं, स्वघ घञ् षुद्य तत् । नन्वेक-
वर्णस्य मञ्जात्रय निरर्थकं, एकेनैव चरितार्थत्वात् । न च यथा प्रादे-
र्गिनियमंज्ञात्रयं तथात्रापीति वाच्यं, इह फलभेदाभावात्, तत्र तु
गिनिव्यानां फलभेदेनावग्यविधेयत्वमिति । नापि त्रिवर्णात्मकसंज्ञा
यास्या, एकाचरेणैव चरितार्थत्वात् गोरवाच्च, यतो मां चानाघवे-
नाचार्याः पुत्रोक्तं मन्यन्ते इति स्मरणात् । तस्मात् संज्ञात्रयेण

संज्ञित्रयमुपस्थाप्यते । तथाहि यदैकक्षणीच्चरिताकारस्तदा तस्य स्वसंज्ञा, यदा द्विक्षणीच्चरिताकारस्तदा तस्य घसंज्ञा, यदा बहुक्षणीच्चरिताकारस्तदा तस्य भुसंज्ञा, बहुक्षणीच्चरितस्य एक-द्विक्षणीच्चरितत्वं विना बहुक्षणीच्चरितत्वासम्भवात् । तथाचाहुः शिञ्जाकाराः ।

एकमात्रो भवेत् ङस्वी द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रसु भ्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चाद्विमात्रकमिति ॥

अत्र त्रिमात्रपदं बहुमात्रीपलक्षणम् । एके तु अथ आय अथ सौत्रत्वात् सन्धिः बहुलं ब्रह्मणीत्युक्तेः, तथाच छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति भाष्यमित्याहुः । वदिति आगब्दसमभिव्याहारात् अत्रैकमात्रत्वद्विमात्रत्वबहुमात्रत्वधर्मेण सादृश्यं गृह्यते । तेन इ ई इ ३ इति, आदिना उ ऊ उ ३ ऋ ॠ ऋ ३ लृ लृ लृ ३ । (१) नन्वेचः सम्यक्तरत्वात् स्वत्वाभावं दर्शयति स्वएज् नास्तीति । व्युत्क्रमिणान्वय स्तेन ए ए ३ ओ ओ ३ ऐ ऐ ३ औ औ ३ इति । अनच्त्वात् (२) प्रतच्छ प्ररच्छ इत्यादौ स्वत्वाभावात् स्वस्य तन् पित्तीति तन् न स्यात् ।

(१) “केचित्तु व्यावदित्येकपदं मत्वा इ ई इ ३ इत्यादीनां संज्ञात्वयं सिद्धं कुर्वन्ति, तन्मते कथमसिद्धस्योपमानत्वं सङ्गच्छते । अष्टतवत् दधि भुङ्क्ते इति प्रयोगे अष्टासृत्तस्य यथा स्वादुत्वम् अर्थतो दधिभोजनद्वारा सिद्धयति तथात्वं कल्पनादित्याहुः । का—सि ।

(२) द्वयोर्व्यञ्जनयोर्द्वाभ्यामर्द्धमात्राभ्यां यद्वेकमात्रा भवेत् तदा प्रतच्छेत्यादौ एकमात्रस्य ह्रस्वत्वेन स्वस्य तन् पित्तीति कथं तन् न स्यादित्याशङ्क्याह अनच्त्वात् व्यञ्जनानामजभिन्नत्वात् अचामेव ह्रस्वदीर्घभ्रुतसंज्ञाविधानादित्यर्थः ।

६ । जपोऽक् समोर्णं ऋक् च । (जपः १, अक् ११, समः ११, णं ११, ऋक् ११, च ११) ।

समानो जपोऽक् च परस्परं णंसंज्ञः स्यात्, ऋक् च । साम्य-
न्वेकस्थानत्वम् ।

अत्रयं एह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शो ए ऐ यास्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

लृत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्याः ।

उत्रयं प फ ब भ म वा ओ औ श्रोष्ठ्याः ।

एषां मध्ये यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

६ । जपः । जपाग्निकः(१) प्रत्याहाराः । जपाकोः पृथक् दकर-
णात् जप् अपेनैव अक् अकेनैव णंसंज्ञस्तेन कुम्भकार इत्यादौ
न सह णं घं । ऋकारलृकारयोः स्थानवैषम्यात् पृथग्व्युत्पत्तिकोविधानं,
तेन होतृकार इत्यादौ लृकारेण सह ऋकारस्य घं । साम्यमिति
समस्य भावः साम्यं ब्राह्मणादित्वात् षणः । एकस्थानत्वमिति एक-
स्थानोच्चरितत्वमित्यर्थः । एहः प्रत्याहारः ए ओ ऐ औ ह इति ।
कण्ठ्याः कण्ठे भवाः, शरीरावयवाद् य इति यः, एवमन्यत्र । उभयत्र
पाठात् ए ऐ कण्ठतालव्यौ, ओ औ कण्ठश्रोष्ठौ, वकारो दन्त्योष्ठः ।
नघ अत्रयम् एहकवः (२) कण्ठ्या इत्यादि वाच्यं, अन्योन्याग्रय-

(१) जप + अक् + ऋक् ।

(२) कव इति कुम्भकारादिरुपम् ।

दोषात् (१) । सर्वर्ण इति परे । एषामिति । एषां अ आ अ एह
 क ख ग घ ङ इत्यादिवर्णानां मध्ये येन वर्णेन समो यो वर्णस्तस्य
 सामान्येन विधानेन सम आदेशः स्यात् नत्वसमादेशः । यथा भृञ्जौ
 भृज्जः इत्यादि । तत्रेति परस्त्री, पूर्वस्य परनिमित्तकसामान्यादेशे
 परवर्णस्य सम आदेशः । यथा श्रान्तः अङ्कित इत्यादि । तत इति
 षौ, परस्य पूर्वनिमित्तकसामान्यादेशे पूर्ववर्णस्य सम आदेशः ।
 यथा वाग्घरिः अज्भसोरित्यादि । अनियमे प्राप्ते वचनम् ।
 अत्र वदन्ति—

सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं ह्यन्तं यत्प्राप्यते हि तत् ।

त्रान्तं यत् तस्य योगे स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् ॥

यस्य स्थाने भवेत् कार्यं तत् प्यन्तं समुदाहृतम् ।

मन्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे हि तत् ॥

क्वचिद्वात्ययतो (२) ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ।

यथा—सहर्षेर्घं इत्यादि, त्रीसे त्वृतो त्रिमित्यादि, वारादर्थे-
 रित्यादि, आदिगीचोरित्यादि, जसशसोः शिरित्यादि, घेशप्रे
 इत्यादि । परे तु तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णमिति (१।१।८) (३)
 प्रयत्नसाम्ये । प्रयत्नासु—

(१) स च दोषः स्वपहसामेक्ष-पहसापेक्ष-पहकत्वरूप । तथाच वर्णानां
 स्थाननिर्देशे कर्तव्ये कु इत्युक्तौ सर्वर्णत्वज्ञानमेकस्थानत्वज्ञानमपेक्षते, एकस्थानत्व-
 ज्ञानमपि सर्वर्णत्वज्ञानमपेक्षते इत्यन्वोन्वात्रयोषापत्तेरित्यर्थः ।

(२) व्यत्ययस्तु सेमथपदे. कजोऽद्वषौ रे इत्यादौ बोध्यः ।

(३) तात्त्वादिस्थानमाध्यन्तरप्रयत्नस्येतदुद्दयं यस्य येन तत्त्वं तन्मिथ सर्वर्ण
 संज्ञं स्यादिति वृत्तिः ।

७ । चपोदिताकानिता णः । (चपा ३, उदिता ३,

अका ३, अनिता ३, णः १ ।)

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका णीं गृह्यते ।

आभ्यन्तरीणाद्यत्वारः सृष्टत्वादय ईरिताः ।

वाह्या विवारसंवारी श्वासो नादश्च घोषतः ॥

अघोषद्याल्पप्राणश्च महाम्राणोऽष्ट ते मता इत्याहुः ।

अस्मन्मते तु आस्यसाम्येनैव सिद्धेः ।

७ । चपोदिता । उत् इत् यस्य स उदित् तेन, चप् प्रत्याहारः
च ट त क प इति तेन, उदितेति चपेत्यस्य विशेषणं, नास्ति इत्
यस्य सोऽनित् तेन, अकेत्यस्य विशेषणम् । तथाच च ट त कपा एते
यदा उदितः स्युः तदा णीं गृह्णन्ति, एवं अक्, अ इ उ ऋ लृ
एते यदा इद्रहितास्तदा णीं गृह्णन्ति इत्यर्थः (१) ।

(१) “अत्र सामान्यगन्धस्य विशेषपरत्वात् कार्यान्तरासम्पादकोभूतोदिश्चप-
समानवर्णपाङ्कतय, तेन मघोनस्तुद्धनेत्यत्र तुटः समानवर्णपाङ्कतयम्, अलो-
कारस्य कार्यान्तरसम्पादकत्वात्, कार्यान्तरन्तु एतत्कार्यातिरिक्तकार्यं त्रिदशो-
ऽहेर्भूत्विति । दभोयाविति प्रापकान् काय्यस्वरूपेद्रहिताकः समानवर्णपाङ्-
कतं त्यदां टेरक्तौ चैक्याशुद जयत्तपोऽर्थादित्याद इत्यादिषु प्रदर्शितम् ।
एत्यस्येत् समीत्यत्र काय्यनाशारक इत्यत्र च इकारबोधक इत्तुगन्धोपादानं प्रापक-
सिद्धयानित्यत्रप्रापकार्यम् । केचित्तु दभोयावित्यस्य प्रापकत्वेन प्रत्ययादेगभो-
समानवर्णपाङ्कतयं नास्तीति व्याख्याय मघोन इत्यत्र तुटोऽपि समानवर्णपाङ्-
कतयमित्युचुः । तत्र युक्तं म्नुपुभिः टुभिः टु इत्येतयोपुटो समानवर्णपाङ्कतया-
पत्तेः । तत्रैव इ ई इत्यक्षरं प्राक्रान्तकार्यं लक्ष्येण तुल्येकारप्रयोगेवाप्राप्त-
मिति प्रापकमगुविषयमेव अतएव तेषां मते म्नुपुभिरित्यादी न दोष इति मघोन
इत्यत्र सम्यग्भावे इत्यवशेय”मिति । का-वि ।

८ । इडोऽरलेड् गुः । (इड. ६।, अर् अल् एड् ।१।, गुः १।,) ।

इडः स्थाने अर् अल् एड् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

८ । इडः । अर्च अल्च एड्च तत्, एड् प्रत्याहारः, यदा प्रत्येकं दं, एपां यो येन सम इति नियमात् इदुतोरपि एकार-
भोकारौ भवतः न तु ऋकारस्य लृकारस्य च । ऋकारे
त्रयोऽङ्गभागाः सन्ति तन्मध्यवर्ती तुरीयो रेफ इति (१) इकारो-
कारभागसत्त्वेऽपि (२) अरुपदेगात् (३) अरेव गुसंज्ञः न तु इरुरौ ;
एवं लृकारेऽपि (४) । इड इति पीनिर्हेगात् एड एव एड्, यथा
प्रेजते परोखति इत्यादौ गुः । गुण इति परे ।

(१) अस्यायमाशयः 'उरण् रपरः' । उः ६। अण् ।। रपरः ।। इति पाणिनि-
सूत्रम् । ऋकारस्य स्थाने अण् अर्थात् अ इ उ एते त्रयो वर्णा रपरा भवन्ति ।
रइति रलयोः संज्ञा । ऋकारेणात्र लृकारोऽपि गृह्यते । तेन ऋस्थाने अर्, इर्,
उर् एते स्युः । एवं लृ स्थाने अल्, एल् इति सूत्रार्थः ।

(२) यद्यपि ऋस्थाने इर्, उर् इत्यपि भवतस्तथापि ।

(३) गुणसंज्ञासूत्रे इति शेषः ।

(४) त्रयोऽङ्गभागाः सन्तीत्यनेमान्वयः । तत्र इल्, उल् इत्येतयोरप्रयोगात्
अत्रेव गुणसंज्ञ । अतएव कार्तिकेशसिद्धान्तेन च ऋकारे त्रयोऽङ्गभागाः इत्यादि
एवं लृकारेऽपीत्यन्तं तर्कवागीशवचनसुष्ठुत्वं "तर्कवागीशस्तु पाणिन्यादिमतभव-
लम्बराहे"त्युक्तम् । अन्यत्र, "सर्वत्र णुविधायकसूत्रे इडः प्राप्तरर्थमियं संज्ञा, तेन
णुर्बुद्ध इत्यत्र अन्येऽडः प्राप्ति । आदिगेषोरित्यनेन इको गेषोरित्यनेन एडश्च
णुविधानेनैव इडः प्राप्नो अत्र इड उपादानं व्यर्थमिति चेन्न,—समौजसुविरिति-
वत्, उद्देश्यविधेयभावान्वयात् णुपदेन अरलेड् इत्यस्योपस्थितत्वात् । अत्र त
णुपदेन इड.स्थानकर्त्तारलेड् वाच्यमिति न तत्र केवलारलेड् । अत कार्येण
कार्युपस्थाप्यते, तेन प्रजवदेतिसूत्रे त्रिपदेन कार्यिसंरूपानुपस्थाप्यते, अत्र
आरालेज् इत्यत्र अचूपइत्यादि"त्युक्तम् । "समत्वादिवर्ष्येकारयोरेकारः उवर्ष्य-

६ । अच आरालैज् त्रिः । (अचः ६, आ आर्
आल् ऐच् । १, त्रिः १) ।

एते त्रिसन्नाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परिप्रत्यभ्य-
त्यप्युपाङ् गिः । (प्र—आड । १॥, गिः १) ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

अत्रार्चायां स्वती, नातिक्रमेऽतिः, पर्यधी गती ।

अपिः पदार्थ-सम्भाव्य-गर्हानुज्ञा-समुच्चये ॥

६ । अचः । आद्य आर् च आल् च ऐच् तत्, ऐच् प्रत्या-
हारः, सोत्रत्वात् सान्तविधेरनित्यत्वाद्वा न चैक्यादः ; शेषं पूर्व-
वत् । वृद्धिरिति परे ।

१० । प्रपरा । प्रथ परा च अपथ सप्त निष अवय अनुय
निष दुय विष अधिय सुय उञ्च परिय प्रतिय अभिय अतिय
अपिय उपय आङ् च ते । विंशतिरिति स्वरूपकथनम् ।

अत्रेत्यादि । अत्र प्रादौ स्वती पूजार्थं न गी, यथा सुमुते,
अतिमुते । अतिक्रमे अतिर्न गिः, फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरति-
क्रमः तस्मिन्, यथा अतिसिद्धति शालीनित्यादि । गती पर्यधी
न गी, यथा परिमेधति अधिमेधति इत्यादि । याभ्यां पर्यधिभ्यां
योगे गत्यर्धधुः स्वार्थं न जहाति, गत्यर्धधुममभिव्याहृती पर्यधी

योच्चारयोरोच्चारः । ततोऽर्वागते चरन्ती रजयो मभयान् क्रमेष एवार्थ-
स्वरूपयोः स्नाताम्, मनुदासहास्याभावे चादिहृदाभ्यन्तरे वाह्यादि' ति-
हर्गादाह ।

इत्यर्थः, (१) तथाच अधिपरी अनर्थकाविति परे । अपिः पदार्थ-
त्वादि । पदार्थश्च सम्भाव्यश्च गर्हा च अनुज्ञा च समुच्चयश्च तत्
तस्मिन्, अप्रयुज्यमानपदस्यार्थः पदार्थस्तस्मिन्, यथा सर्पिपोऽपि-
स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, विन्दुपदस्यार्थे अपिगन्दः (२) । सम्भाव्यः
सम्भावनं योग्यतेति यावत्, यथा अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रम् । गर्हो
निन्दा, यथा अपि सुयात् वृषलम्, अपि सिञ्चेत् पलाण्डून्
ब्राह्मणकः । अनुज्ञा प्राकाम्यं, यथा अपि सिञ्च अपि सुहि
ययेष्टं कुरु इत्यर्थः । समुच्चयः परस्परसंज्ञेयः, यथा अपि सिञ्च अपि
सुहि, उभयं कुरु इत्यर्थः, सर्वत्र पत्वाभावः फलम् । स्वादेरनु-
करणात् क्लेर्नलुक्, न गौणानुकरणयोरिति निषेधात् । ननु
चादिर्गिर्निरित्यतः प्राक् गिसंज्ञा क्रियतां कथमिहेति चेन्न,
धुसंज्ञायाः प्राक् गिसंज्ञाविधानं धोः प्राङ्नियतप्रयोगार्थं, तेन प्रकृष्टं
नयति प्रणायकः, प्रकृष्टमेजते प्रैजकः इत्यादौ णत्वणुत्वे स्तः, न तु
प्रगतो नायकः, प्रनायकः, प्रगत एजकः प्रैजकः इत्यादौ (३),
द्रव्ययोगे व्यस्येति सत्त्वाभावात् । कथं तस्य व्यत्वमिति, चादि-
पाठात् (४) । ननु प्रजयति अभ्यागच्छति प्रतिष्ठते इत्यादौ

(१) अतएव उपसर्गस्य द्योतकत्वं न तु वाचकत्वमित्युक्तम् ।

(२) अत्र अप्रयुज्यमानविन्दुपदस्यार्थं व्याचक्षिप्यते इति का-सि । पदार्थोऽल्पत्वं
अपि सिञ्चति अल्पं सिञ्चतीत्यर्थं इति दुर्गादासः ।

(३) प्रनायक इत्यादौ मादीनामध्याहृतगतिक्रियां प्रत्युपसर्गत्वं न तु नयनादि-
क्रिया प्रतीति । अतएव प्रगतोऽध्वानं प्राध्व इत्यत्र गेरध्वन इत्यप्रत्ययः ।

(४) द्रव्ययोगे विशेषणभावापत्ते सतीत्यर्थं, व्यस्येति-व्यस्यग्यतुकारेति सूत्रेण,
सत्त्वाभावात्-समासत्त्वाभावात् न णत्वणुत्वे इति पूर्वेष्वान्वयः । धातुप्रकरण-घटित-
णत्वविधे पूर्वं व्यस्यग्यतुकारेति समासविधानात् समासभावे णत्वं नस्यादिति-

११ । भ्वादिर्धुः । (भ्वादिः १, धुः १) ।

भू-सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रकर्षाभिसुख्यसामीप्यगमनं गेरेव कल्पते, तदन्वयव्यतिरेकानु-
विधानादिति(१) चेत् न, वधार्थराधां क्षमार्थमृषामिति विशेषणेन
धोरेवानेकार्थत्वकल्पनात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
त्वाच्च (२) । अतएव गेर्द्योतकत्वं, न वाचकत्वं, द्योतकत्वं हि
सामान्यशब्दानां विशेषतात्पर्यग्राहकत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्रापि
विरोधिलक्षणाया धोर्गमनोपस्थितितात्पर्यसंग्राहकत्वमिति ।
तथाचोक्तं कामधेनी “क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः” । तथाच भट्टी
सहस्रशोऽसी शपथानग्रथ्यत्, अकरोदित्यर्थः ।

११ । भ्वादिः । भूरादिर्यस्य गणस्य सः, तदुष्णसंविज्ञान-

रूपितम् । तेन प्रनायक इत्यत्र उपसर्गताभावात् समासाभावे षत्वं न स्यात् ।
पैत्रक इत्यत्र च अतुपसर्गतात् गेर्धोरित्यनेन गुणोऽपि न स्यात् । अतएवोक्तं
“प्रादीनामुपसर्गत्वं धातुयोगे च सर्व्वदा । अय्ययत्वं निद्भ्रयोगे क्वचित् पूर्वं
रुटिभिरित्युक्ते प्रादिर्यदा धातुयोगी भवति तदा तस्योपसर्गत्वं, यदा तु
निद्भ्रयोगी तदा तस्याय्ययत्वंमिति । प्रनायकः प्रगतो नायको यस्याद्देशात् च
इत्यादौ प्रादयो भोपसर्गा अपि तु तद्वतिरूपका । तेन तेषां चार्दिगणे घाटान्
निपातत्वेऽय्ययत्वं सिद्धमिति ।

(१) अन्वयव्यतिरेके तद्वत्ता व्यतिरेककालमप्ये तदवत्ता, ततश्च प्रकृत्यतीत्यादौ
अनुपसर्गे प्रकर्षाद्यर्थे, अस्ति च तस्मिन् तदपीभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तत्तदर्थबोधनादित्यर्थः ।

(२) प्रकृत्यति इत्यादौ निप्रभतीनां धातूनां प्रकृतित्वम् च तु प्रादीनां
उपसर्गात्वाभिति ।

इः । पृथ्वीवाचकभूशब्दस्य धुसंज्ञां निरस्यन्नाह भूसत्तायामित्यादि । गणशब्दः समूहवचनः । तथाच भूसत्तायामित्यादि-दशगणपठितानां क्रियावाचिनां धुसंज्ञेत्यर्थः । क्रिया तु क्वचित् सिद्धा, आकाशादेर्यदस्त्वित्वादिकम् । क्वचिदसिद्धा, तण्डुलादेः पाकाद्याश्रितक्रमरूपा पूर्वापरीभूतावयवा च (१) साध्यत्वेन विवक्ष्यते इति । यदुक्तं, यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते (२) । यद्वा क्रिया ध्वर्थः (३) । स च परिस्रन्दनसाधनसाध्यः, यथा गमनादिः, अपरिस्रन्दनसाधनसाध्योऽपि, यथा अवस्थानादिः । गणे पाठाभावात् अलपयति वर्षयति संज्ञपयति इत्यादेर्न धुत्वम् (४) । गणपाठात्तु श्वेतते मेघः, रज्यते रविः, नीलति तमालवनं, शोणति कोकनद, सृशति वायुः, विशेषयति अर्थं, समवैति घटं, जानाति शिवं,

(१) पूर्वापरीभूतौ अवयवौ यस्यास्तादृशी, पूर्वावयवोऽधिभ्रयणं तच्च पुष्पा स्तालीस्त्रापनं, अपरावयवो जलतण्डुलाद्यर्षणम् । अतएवोक्तं विक्रियतकूल-व्यापार' पाक इति ।

(२) सिद्धं नित्यं सत्तादिकं, असिद्धं अनित्यं शुष्णाभावादिकं वा, यावत् यत् समस्तं वस्तु साध्यत्वेन प्रयत्नादिक्रियारूपत्वेन विवक्ष्यते, आश्रितक्रमरूपत्वात् आश्रितं प्राप्त क्रमरूपं पूर्वापरीभाव-येन तत् आश्रितक्रमरूपं तस्य भावस्तत्त्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ।

(३) अस नग प्रवृत्तिवाच्याना सत्ताभावादीना पूर्वापरीभावस्याभावात् कथं क्रियात्वमित्याशङ्क्याह यदेति । पूर्वार्थान्तगतगणपठितानां भवादीनां वाच्यैव क्रियेति निष्कर्षः ।

(४) शिष्टप्रयोगानुसारीदं लक्षणं (धातुलक्षणं) शिष्टैश्च एते (अलपयतीत्यादयः) न प्रयुक्ता इत्येवामर्थवचनैव नास्तीति कातन्त्र टीका ।

१२ । सित्यादिः क्तिः । (सित्यादिः ११, क्तिः ११) -

स्यादिस्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

सुखमिच्छति, शत्रुं द्वेषीत्यादी गुण-विशेष-समवायादीनां क्रियाः
त्वमेवेति शाब्दिकाः प्राहुः (१) । भूसत्तायाम् अस भुवीत्युक्ते-
रिहार्थकथने अन्योन्याययो न दोषः । यद्यपि विकल्पे वा,
विशेषे वि, आङ् च अवधारणे, इत्यादीनां क्रियार्थत्वं, विकल्पते
इत्यादिप्रयोगात्, तथापि वादीनां विकल्पाद्यर्थद्योतकत्वात्
धुसंज्ञेति । जृ-श्चि-प्रभृतीनां सौत्राणां गणे पाठासत्त्वेऽपि ध्वधि-
कारे पाठादेव धुसंज्ञा । दशगणा हि, भ्वाद्यदादि-जुहोत्यादि-
दिवादि-स्वादयः स्मृताः । तुहुधादी तनादिश्च क्रीचुरादी इमे
दश । चुरादेर्जप्रन्तत्वादेव धुत्वे सिद्धे विकल्पितजप्रन्तानां जेरभाव-
पक्षे धुत्वार्थोऽत्र पाठः । पूर्वाचार्य्यकृतधातुपाठाभिप्रायेणैदं
सूत्रितम्, अन्यथा स्वकृतगणक्रमेण जृ-श्चि-स्तन्भु-विपेत्यादीनाम्
इरित्त्वादेव डे सिद्धे पृथग्विधानमनर्थकं स्यात् । धातुरिति परे ।

१२ । सित्यादिः । सिद्य तिश्च तौ सिती तावादी यस्य
स सित्यादिः । तद्गुणसंविज्ञानहः । इन्द्रात् परः श्रूयमाणः
शब्दः प्रत्येकमभिसंवधातीति न्यायादाह स्यादिस्यादियेति ।
स्यादय एकविंशतिः त्यादयः साशीतिशतसंख्यका वक्ष्यन्ते ।
विभक्तिरिति परे ।

(१) श्रेतते भेष इत्यादी श्रितप्रभृतीनां गुणादिवाचकत्वेऽपि गणपाठात्
धातुत्वमिति दर्शितम् । एवं गडि वदनैकदेशे, इत्येऽपि वक्ष्यमानस्य गणवैधायकत्वं

१३ । क्वद्वान्येकद्विवहुष्विकशः ।

(क्वद्वानि १॥॥, एकद्विवहुषु ७॥॥, एकशः ११॥॥)

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्व-द्व-व्व-संज्ञं स्यात्, तानि च क्रमा-
देक-द्वि बहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१३ । क्वद्व । एकम् एकम् एकशः यीष्वायां चशस् ।
एकशब्दस्य सप्तम्वन्धिकत्वात् (१) क्तिं विपरिणम्याह क्तेरिति ।
अर्थेष्विति । अर्थशब्देन सित्याद्योरर्या गृह्यन्ते । तेन रामः, कृष्णः,
देवैर्गम्यते स्वर्ग इत्यादौ लिधुभ्यां लिकर्त्वाद्योरेकत्वद्वित्वबहुत्व-
विवक्षायां क्वद्वानि भवन्तीत्यर्थः । यद्यपि क्वद्वमेकद्विवहु-
ष्विकशः इति सूत्रिते सिद्धे व्वनिर्देशः क्वचित् व्यभिचारार्थः ।
तथाहि, विंशत्यादेरनाहत्तौ व्वे क्वम् । विंशत्यादिपराहर्षपर्यन्तेभ्यो
व्वे क्वं स्यादनाहत्तौ । एकोनविंशतिः शूराः, विंशतिः शैल-
वासिनां, परार्द्धमणवः । अनाहत्तौ किं, हे शते शूराणां, हे विंशती-
घटानामित्यादि । तथाच शतैस्तमक्षामनिमेपवृत्तिभिरिति
रघुः । तिथ्यपुनर्व्वसुभ्यां भे चे इम् । तिथ्य एकः, पुनर्व्वसू द्वौ,
एभ्यो नक्षत्रे चे व्वे इं स्यात् । तिथ्यश्च पुनर्व्वसू च तिथ्यपुनर्व्वसू
दृश्येते । तिथ्यार्थग्रहणात् पुष्यपुनर्व्वसू सिद्धपुनर्व्वसू इत्यपि । तिथ्य-

तेन गण्ड इत्यपि सिद्धमिति कातन्त्रशुद्धी । गण्डि गण्डे इति क्विकल्सद्रुमः ।
“यत्तु द्रव्यनिर्देशस्तत्र तद्विभक्तिक्रियाविशेष उपलब्धते इति भैवेयवोपदेवौ । केचित्तु
गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्त्रयो नत्स्यान्यत् प्रयोग इत्याहुः” इति
तडुकाया दुर्गादासः ।

(१) सम्बन्धिसापेक्षत्वात् ।

पुनर्व्वस्वोरिति किं, राधानुराधाः (१) । मे किं, तिथे जातः पुनर्व्वस्वोर्जातौ इति जातार्थ-त्य-लुकि तिथ्यथ पुनर्व्वस्वु च ते तिथ्यपुनर्व्वसवः । चे किं, यस्तिथ्यः स एव पुनर्व्वस्वु येषां ते तिथ्य-पुनर्व्वसवः, ये दृष्टिदोषेण विपर्ययेण पश्यन्ति इत्यर्थः । व्वे किं, एकत्वे माभूत्, तेन तिथ्यपुनर्व्वसु इति (२) । सर्व्वीं हि इन्दो विभाषयैकवद्भवति इत्यस्य ज्ञापकमिति । जात्यर्थादसंख्यया व्वं वा क्ते । जात्यभिधेये गम्यमाने क्ते व्वं वा स्यात्, न तु संख्यया योगे । सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवाः, गौरियं गाव इमा इत्यादि । सम्पन्नादेर्व्वं जातिवाचिविशेषणत्वात् । (३) वस्तुधर्मस्वरूपस्य योऽर्थः स्यात् परिचायकः । सा जातिराक्ततेर्गम्या उपदेशादपि क्वचित् । असंख्यया किं, एको व्रीहिः । क्ते किं, व्रीहियवौ । अर्थेति किं, काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः, (४) जातीति किं, देवदत्तो यज्ञदत्तः । लेगौरवे । लेगौरवे गम्यमाने क्ते व्वं वा स्यात् । त्वं गुरुः यूयं गुरुवः महाशयः महाशया इत्यादि । अविशेषणास्मदो हे च । अविशेषण-स्यास्मदः क्ते हे च व्वं स्यात् वा । अहं ब्रवीमि वयं ब्रूमः, आवां

(१) राधे विशाखे हे अतुराधा. सप्त चतस्रो वा, तासां इन्दे बहुत्वमेव ।

(२) अत्र समाहारद्वन्द्वः ।

(३) जातिमाह्वस्तुधर्मोति ।

(४) यद्यपि गोत्रञ्च चरथैः सहेत्युक्तेरस्य जातित्वमस्यैव तथापि नात्र जात्यभिधानं चिकीर्षितं अतएव “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”-मिति प्राचिनि (१ । २ । १८) । अत्र व्याख्यायामिति किं काश्यपप्रतिकृतिः काश्यप । भवत्ययं जातिशब्दो नत्वेन जातिराख्यायते । किं तर्हि ? प्रतिकृतिरिति । काशिका ।

१४ । त्त्यन्तान्यौ दली । (त्त्यन्तान्यौ १॥, द-ली १॥)

त्त्यन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्, अन्यसु लिसंज्ञः ।

द्रुवः वयं द्रूमः । अविशेषणिति किं, अहं पटुर्व्रवीमि । वयमप्रगल्भ-
मनसः इति तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारात् अस्मद् एव
विशेषणत्वम् । यदा तु अस्मद् एव विशेष्यत्वं तदा न स्यात् ।
फल्गुनीप्रोष्ठपदाभ्यो मे हे । फल्गुनीभ्यां प्रोष्ठपदाभ्याश्च हे व्वं
वा स्यात् नक्षत्रे । पूर्व्वे फल्गुन्यौ पूर्व्वाः फल्गुन्यः ; पूर्व्वे प्रोष्ठपदे
पूर्व्वाः प्रोष्ठपदाः । प्रोष्ठपदाशब्देन भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणम् ।
मे किं, फल्गुन्यौ माणविके । वर्षादेः कद्दयोर्व्वा तु वल्लजादेः ।
वर्षादेः क्वे हे च व्वं नित्यं स्यात् वल्लजादेसु वा ।

वर्षा दारा गृहा लाजाः सिकताश्च जलौकसः ।

बहुलाः कृत्तिका आपो वस्तान्ते तु दशा मघाः ।

अविज्ञातार्धकाः सर्व्वे यथा तव सुताः कति ।

वल्लजा वल्लजयाप्सरसश्चैवापराः समा ।

समाः कविभिरुक्ताः सुमनसः सुमना अपि ॥

१४ । त्त्यन्तान्यौ । क्तिरन्ते यस्य स त्त्यन्तः, त्त्यन्तश्च अन्यश्च
तौ, दश्च लिङ्ग तौ । त्त्यन्तदेन लुप्तक्तिकस्यापि ग्रहणं, न द तस्राविति
ज्ञापकात् । निङ्गसंज्ञायाः प्राक् धु-क्ति-दसंज्ञाविधानाम् धु-क्ति-
दभिन्नस्य निङ्गसंज्ञा इत्यर्थः (१) । तिन हन्धो टिप् अम्, अहन्

(१) अत्रुक्तरस्यसे तु धातुविभक्त्येरेपि विद्वत्त्वं स्यात्, यथा ध्रुव प्राप्नो
वा मम्. चे जसि वा इत्यादि ।

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधी ।

(लुपि ७, न ११, सन्ध्याद्यविधी १॥)

लुविति लीपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्,
तदाद्यस्य च यो विधिः सं च न स्यात् ।

इत्यत्र न नस्य लुप्, (१) भवतीत्यादेर्न स्याद्युत्पत्तिश्च । हरिहरौ
पीताम्बरः इत्यादौ समुदितस्यावयवस्य ऋन्तत्वेऽपि समुदितस्य
लिसंज्ञा तस्याऋन्तत्वात् । अन्यशब्देन इहार्थवदनर्थवतीर्ग्रहणं,
तेन रामो गङ्गा ज्ञानं प्र परा च वा इत्यादीनां लित्वमिति । न
चार्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति परिभाषया अनर्थवतो न ग्रहण-
मिति वाच्य, परिभाषायाः काचित्कत्वात् । एष बन्ध्यासुतो याति
खपुष्पकतशेखरः । कूर्मलोमपटाच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्द्धर इत्यादीं
तु समुदायस्य वाच्याप्रसिद्धावपि लित्व, खण्डशः प्रसिद्धेः । पृथक्
सग्रहणादिति परे (२) । दं पदं, लिर्लिङ्गम् (३) ।

१५ । लुपि । आदौ भवः आद्यः, अथासौ आद्ययेति
आद्यः, (४) आदेर आद्यः, (५) अ आद्यो यस्य तदाद्यं, सामान्यत्वात्

(१) तत्र प्रकृतिनाम्लिङ्गस्य नस्य लुप्विधानात् ।

(२) पाणिनीये “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” १ । २ । ४५ । इति
प्रातिपदिकस्य प्रथमलक्षणम् । “कृत्तद्धितसमासाश्च” १ । २ । ४६ । इति द्वितीय-
लक्षणम् । तत्र समासस्य पृथक् ग्रहणात् बन्ध्यासुतादिशब्दानां प्रातिपदिकान-
मित्युक्तम् ।

(३) प्रातिपदिकमिति परे ।

(४) आदिरवर्थ इत्यर्थः ।

(५) अत्र आदेरिति पञ्चम्यन्, तेन सुप्रस्य आदिवर्णादुत्तरो धोऽवर्थः ष
आद्य इत्यर्थः । अतएव भो अत्र इत्यादौ नाकारलोपः ।

क्लीवत्वं, पद्यात् आद्यथ आद्यथ आद्यञ्च आद्यां, क्लीवाक्लीवयोः
 क्लीवं वा तु क्वमिति क्वम् । तस्य विधिराद्यविधिः, ततः सन्धिश्च
 आद्यविधिश्च तौ (१) । लुविति वर्णानामदर्शनं विच्छेद इति यावत् ।
 यद्यपि विष्णु इति, श्रिया एति, क इह, देवा अत्र, भो अत्र,
 राजभ्यां, राजभिरित्यादावुक्तरूपेण (२) सिध्यति तथापि सन्धिग्रहणं
 स्यादिलुपि (३) सन्धिज्ञापकमिति । अतएवाग्रे सन्धिग्रहणात्
 सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वक्ष्यति । शार्ङ्गिणु पिपक्षु इत्यादौ प्रत्वं
 स्यादेव अनवर्णाश्रितत्वात् । मघवान् इत्यादौ तु नो लुप्
 फेधाविति प्रकृतिनान्तस्यैव ग्रहणात् न नो लुप् । लुपि युक्तवत्
 लिङ्गं संख्या च (४) । लुविति यो लुमस्तदर्थे युक्तवत् प्रकृतिवत्
 लिङ्गसंख्ये स्याताम् । अङ्गस्यापत्यानि अङ्गास्तेषां निवास इत्यर्थे

(१) सन्धिग्रहणेनैव सन्धिग्रहणस्यैव विहितकार्यमिति बोध्यम् । आद्यविधि-
 रित्याद्य आदिग्रहणं साकाङ्क्षत्वात् सर्वत्र लुप्तस्येतेनान्वयः । तेन लुप्तस्य य
 आदिवर्षक्षस्य विधिर्न स्यात् । अतएव राजभ्यामित्यादौ व्याक्तिमभवीति
 भाकारः । एवं बज्रभाषटे इति औ टिलोमे क्विपि जेलोपे वच् इति लिङ्गात्
 औ स्थानस्यारादिति रेफस्य लुपि लुप्तस्यादिवर्षत्वेन जकारस्य चड् इति कुड्
 न स्यात् तेन वज्र इत्येव । तथा लुप्तस्य य आदिरवर्षक्षस्यमित्तकोऽपि विधिर्न
 स्यात् । तेन राजभिरित्यादौ न रेम् । गङ्गे अत्र इत्यादौ व्यङ्ग्यमीये इत्येकारस्य
 सन्धिनिषेधे तद्विमित्तकस्याकारलोपस्यापि निषेधद्वयनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदि-
 विधेर्निषेधेनैव तद्विमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्त्वात् भो अत्र इत्यादौ एटोऽत
 इति भाकारलोप इति दुर्गादासमतम् ।

(२) आद्यविधिनिषेधेन ।

(३) स्यादानुप्रकरणीयस्यैव लुपीत्यर्थे ।

(४) लुप्यन्तेन लोपे हते यथा सन्ध्याद्यविधिनिषेधसाध्या क्वचित् तद्वि-
 त्तकस्यापि लुपि तदन्वयान्ना प्रकृतिवद्विङ्गस्येन स्यातामिति परेषा मतम, वेदम-
 पाह लुपीति ।

ष्णस्त्वस्य लुपि अङ्गा जनपदः । एवं पञ्चालाः पुण्ड्राः कुरवः । लुपि किं, लवणैः संस्कृतः, लवणाङ्गुक्, लवणः सूपः (१) । द-भेदात् क्वचित् संख्यैव प्रकृतियत् । यथा खलतिकस्य गिरेरदूरभवानि वनानि खलतिकां वनानि (२), वरणादित्वात् (३) ष्णस्य लुप् । क्वचिद्विङ्ग प्रकृतियत् यथा-हरीतक्याः फलानि, हरीतक्य' फलानि, विकारे फले लुप् । से व्यविषयस्योत्तरदस्यैव युक्तवद्भाव इति भाष्यं, मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । व्यविषयस्योत्तर-दस्यैवेति कि, पञ्चालमथुरे । एकस्मिन्नाद्यन्तवद्ग्रंथेऽपि वच् । (४)

(१) लवणाङ्गुगिति सूत्रेण लुकि कृते लुपकरणाभावात्पूर्वोक्तं कार्यमिति ।

(२) अत्र खलतिकशब्दस्य पुस्त्व न, केवल पचनमेव ।

(३) वरणादेश्च । वरणादेश्चतुर्वर्षेषु उत्पन्नस्य त्वस्य लुप स्यादिति तद्वित-टीकाया चातुरर्थिकप्रकरणे पश्यतीत्युक्तं वरणादित्वादिति ।

(४) इदानीमाद्यन्तशब्दार्थं निर्वृत्ति एकस्मिन्निति । उक्तञ्च, आद्यन्तवदेक-स्मिन् । । । । २ । इति पाणिनीयसूत्रटीकाया तत्त्वबोधिण्या “सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदि । सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्त इति लोके प्रसिद्ध, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्र आद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्मरतोऽयमतिदेश्च’ इति । अस्यायमाशय — यत्र द्वित्वा वर्षा सन्ति तत्र यस्य पूर्वो नास्ति स एवाद्य, यस्य च परो नास्ति स एवान्त इति यत्तु युज्यते लोकप्रसिद्धे । यत्र तु एक एव वर्षेऽत्र ऋचमाद्यन्तव्यवहार इत्याशङ्क्याह असाहाये एकस्मिन् वर्षेऽपि आद्यन्तवत् कार्यमिति दिश्यते आरोप्यते । आद्यन्त-वर्दाति आद्यन्तयोरितिवेति सम्प्रत्यन्ताच्चतुर्व्यय । आद्यन्तनिर्देशेन यत्कार्यं निर्वाहं तदत्रापि भविष्यतीत्यर्थं । अतएव सोप तैव इत्यादौ सुप् तिङ् शब्दाभ्यां चो कृते लोकप्रसिद्धनिरुक्तादिसंज्ञाविरहितस्येऽपि षिभेदिराद्यश्च इति वृद्धि स्यात् । आद्ययतीति इन्धोर्जां जित्त्वन्वेति वृद्धि । एवमन्त्यत् । व्यपदेशिवश्चेति । अस्यायमर्थ — “विगिणोऽपदेशो व्यपदेश सत्यो व्यवहार सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी चस्य इति यावत् तेन तस्य मिति तत्त्वबोधिनी ।

१६ । चादिर्गिर्निः । (चादिः १, गिः १, निः १) ।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात् ।

एकस्मिन्नसहाये विषये आद्यन्तवत् कार्य्यमतिदिश्यते, व्यपदेशिवच्च । सौपः, तैडः, आदिवत्त्वादाश्चो त्रिः । एवम् आययति इत्यादावन्तवत्त्वात् त्रिः । आर्य्यं ऋदन्तत्वात् घ्यण् । एवम् इः कामदेवः तस्मिन् औ अन्तवत्त्वाडौ । व्यपदेशिवदिति, व्यपदेशस्तादृष्येण कथनं विद्यते यस्य स व्यपदेशी तद्वत्, ह एव (१) यथा—एकोऽच् यस्य स एकाच् तस्मादिन्न स्यात् अवान् इत्यादौ ।

१६ । चादिः । च आदिर्यस्य स चादिः तद्गुणसंविज्ञान-
हीन चस्यापि निसंज्ञा । चादिर्यथा । च औषट् वषडुड् स्वधा
सह समं साकं पुरा हन्त किं वा तु खित् यदिवाऽथवा चण चन

(१) भिद्यन्तेकार्षेति सूत्रस्य टीकायां “समस्यमानपदार्थोऽपि व्यन्तपदार्थः स्यात्, व्यपदेश्य-व्यपदेशिवद्भावात् । यथा—शोभनघरीरः शिवापुत्रः, जनाहंन-
चात्मवत्तर्प एवे त्युक्तवता तर्कवागीयेन व्यपदेश्य—व्यपदेशिवद्भावो बहुप्रोक्तिस्मास
एवेति दर्शितम्, ततश्च यत्र बहुप्रोक्तौ समस्यमानपदार्थान्यपदार्थयोरभेदावगम-
स्तत्रैव व्यपदेशिवद्भाव इति निष्कृष्टार्थः ।

उक्तञ्च कार्तिकेयमिश्रान्नेन धन्याजादितिरिति सूत्रटीकायाम्—“व्यन्तपदार्थ-
समस्यमानपदार्थयोरैकार्थप्रतिपादकत्वं युक्तमिदं बहुप्रोक्तिस्मासस्य दर्शितम् ।
यथा—शोभनघरीरः शिवापुत्रः, जनाहंनचात्मवत्तर्प इत्यादौ अथवावयवित-
सम्बन्धेनान्यपदार्थाभावादेकार्थमतिपादकत्वम् । अतएव पन्थकता कल्याणीपद्युमा-
रात्मक इति सप्तपुरणदा उदाहरणानन्तरं कल्याणपद्युमीक पद्य इति प्रत्युदाहृत्य
रात्रिः पूरणीराध्या चेति पूर्वत्र सुव्यत्यमित्युक्तं मिति ।

प्याङ्ङ इहो नहि । किंवा वै नहिकं कुवित् पशु सुकं
 हाहेति हे है नवा तावदाङ्मलं कणेतियमहं सत्यं हिकं वाव
 रे । नूनं पर्यनुकं हहा ह नकिरा शश्वत् किमु प्राङ्थो
 विलायामुत हुं तथाहि चिदरे सत्रा धगाहो अथो । मात्रायां
 वङ्ङो कु हो वशमये नोचेदयि प्रत्यले स्वाहा हाह धिगाश
 धीपङ्ङहहावश्यं स्रहामास्र चेत् । संवत्तथाच शीघ्रं खुम् मा आङ्
 मा किनकिम् सु ना । ननु ज्राहोस्त्रिदाहोस्त्रित् 'साहे कश्चि-
 दतिस्त्रपि । यावत् शंसु न चेदेव हीही यदाधि हं कृते श्रीमेवं
 याट् स्वकं नोचेत् ग्यच-क्ति-प्रतिरूपकाः (१) ॥ श्रीपट् धीपट् स्वधा
 स्वाहा अलम् एतेषां पृथक् पाठः द्रव्ययोगार्थः (२) । कश्चित् स्वाहा
 सह समं साकं सार्द्धमलमिति स्वरादौ, कृते उच्चैर्नीचेः शनैरित्यपि
 चादावाह । परि आङ् अप अनु अति सु अपि अधि प्रति
 उप इत्येषां भागमर्थ्यादाद्यर्थद्योतकत्वात् द्रव्ययोगाच्च पाठः ।
 गिप्रतिरूपकाः प्रदत्तमवदत्तमित्यादि । अच्प्रतिरूपकाः अ इ उ
 ऋ ए ओ ऐ औ इति । त्वन्तप्रतिरूपकाः वने वृद्धि
 अस्ति खले मन्ये इत्यादि । दमेदात् द्रव्यवृत्तिचादीनां न नित्वं,
 तेन पशुः पुरुषः स्वाहा अग्नायो, तथाच स्वाहयेव ह्यभिर्भुजमिति
 रघुः । निपातानां द्योतकत्वं न तु याचकत्वं, (३) तेन रामस्य

(१) एते आदयः साकान्येन परिभक्ष्यात्समवयवाः । उड्ङं "इत्यन्त इति
 भक्ष्याभं निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे" इति ।

(२) आदयोऽन्ये १।४।१० इति याचिनिः । अत्राप्याद्यादादोनिपात-
 भक्ष्यात्परिति इति । निड्ङभक्ष्यान्वित इत्यमिति तत्त्वबोधो ।

(३) 'निपात, आदयो प्रेषा उपसर्गाच्च आदयः' द्योतकत्वात् क्रियायोगे

१७ । णमितोऽन्त्याचोऽन्तेऽन्त्यस्यादौ ।

(णम्-इतः १॥, अन्त्याचः ५१, अन्ते ७, अन्त्यस्य ६१, आदौ ७) ।

णित् यस्योच्यते तस्यान्त्यादचः परः, निदन्ते, डिदन्त्यस्य स्थाने, मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्त्यः । (परः ११, त्यः ११) ।

प्रकृतेः परी यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

सदृगः देवस्य समुच्चय इतिवत् रामो न, देवश्च इत्यादौ षी न स्यात्, नजादेः सादृश्यादिद्योतकत्वात् ।

१७ । णमितः । णम् प्रत्याहारः, ण न ड म इति इत् येषां ते णमितः । अन्ते भवमन्त्यम्, अन्त्यश्च तत् अच्चेति अन्त्याच् तस्मात् अन्त्याचः, णित्यस्येति षीनिर्हेगात् यस्य णिन्निन्डिन्मि-
दिधानं तस्यायं नियमः । यथा पयांसि पुंस्कोकिलः पुमान् रामाणाम् इत्यादि । षीनिर्हेशनियमात् ग्राही पच इत्यादौ न स्यात् ।

१८ । परः । परशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् प्रकृतिमुप-
स्थापयतीत्यत आह प्रकृतेरिति(१) । ननु बहुगर्तः बहुपटुरित्यादौ

लोकार्थगता इमे' इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव न तु वाचकाः, तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षी तया घटप इत्यत्रापि पश्यामि । इदानीम् घटप्रद्वेषैश्च अक्षयया समुच्चयवाचिताश्चकारस्य तद्गोतकत्वाच्च परोति इतीदाहः ।

(१) प्रथयात् प्रथमं क्रियतेऽस्मादिति प्रकृतिः, लिङ्गं चाद्यम् । प्रतीयते येनार्थः स प्रथय इति इतिरिति चातन्त्र्यमिति ।

१९ । अं अः नुवी । (अं अः ११॥, नु वी १॥) ।

अकार उच्चारणार्थः, विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुविसंज्ञौ स्तः ।

२० । क + पौ^m मून्यौ । (क + पौ^m १॥, मून्यौ १॥) ।

कपावुच्चारणार्थौ, वज्रगजकुम्भाकृती वर्णौ क्रमान्मूनीसंज्ञौ स्तः ।

वहोरप्रत्ययत्वप्रसङ्गस्तस्मिन् सति बहुगर्त इत्यत्र गर्तोत्तरादित्य-
नेन ईये कृते बहुगर्तीय इत्यनिष्टं स्यात् इति चेन्न, प्रकृतेः पर
इति दिग्लक्षणा पी, निर्देशविहितोपलक्षणात्(१) खर्वहुः प्रागि-
त्यत्र प्राक्शब्दयोगे पीविधानात् तस्य त्यत्वमिति दिक् ।

१९ । अं अः । अं अः इति तुसप्रौढं दम्, अं च अय ती,
नुय विद्य ती । उच्चारणार्थ इति प्रयोजनान्तराभावात् । नुरनु-
स्वारः विव्विसर्ग इति परे ।

२० । क + पौ^m । क + य प^m य ती । यद्यपि कख-
पफयोर्मून्यावित्यत्र मून्योः स्थाने क + पा^m विति कृते
हरि + काम्यः लृण्य *m* पाता इत्यादि सिध्यति, तथापि मूनी-
नुवीनां णत्वविधौ स्वरता स्वरसन्धी व्यञ्जनता इत्यस्य ज्ञापनार्थं
पृथक् संज्ञाविधानमिति । तेन उर + कायेण उर *m* पेण इत्यादी
णत्वम् । हरि + काम्यः हरि^m पाता इत्यादी न यत्वम् ।

(१) दिग्लक्षणा पीति—सामान्यतो दिग्वाचकशब्दयोगे पञ्चमीत्यर्थः । निर्दे-
शेति—यत्र यथा निर्देशेन यद्विहितं तस्य उपलक्षणात् प्रतिपादकत्वात् परशब्द-
स्येति शेषः । तेन प्रकृतेः परवत् कश्चिद्विज्ञानसारेण पूर्वोऽपि प्रत्ययसंज्ञा-
स्वादिपदार्थः ।

२१ । हो भस् । (हः ११, भस् ११) ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

तथाचाहुः शिञ्जाकाराः—अयोगवाहा अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-
मूलीयोपधानीयाः, एषां सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्ज-
नता परगमनार्थमिति । मूर्जिह्वामूलीयः नीरुपाधानीय इति परे ।

२१ । होभस् । भस्प्रत्याहारिण यद् विधेयं तद्वकारि-
णापि भविष्यति इति, तेन वृद्धितमित्वादी हेऽपि नुः । यद्यपि
शपसान्ते हकारोपदेशात् अर्हेण अघुन्नदित्वादि सिध्यति, तथापि
एह प्रत्याहारस्यान्तहकारसन्देहनिरासार्थमिदमिति कश्चिदि-
त्येके । वस्तुतस्तु एकस्यान प्रयत्न विधिष्ट वर्णद्वयाभाव ज्ञापनाय
हस्य पृथगुपाटानमिति(१) । यद्यपि चपोदिताऽकानिता णः,
लुपि न मन्ध्याद्यविधौ, णमितोऽन्त्याचोऽन्तेऽन्त्यस्यादाविति सूत्रितं,
तथापि सञ्ज्ञायाः प्राधान्यात् संज्ञापादः । पादोहि एकार्या-
यच्छिन्नसूत्रममूहः ।

अथ रामी रामाः भवति भवतः इत्यादौ सन्धेरुपयुक्तत्वात्
सन्धेशामादौ सन्धि निरूपयति । सन्धिस्तु संहिता, संहिता
स्तु परः सन्निकर्षः, स चार्द्धमात्रा-कालातिरिक्त-कालानुस्रितत्वे
मन्युच्चार इति । यदुक्तं, संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
सूत्रेष्वपि तथा नित्या सेवान्यत्र विभाषया इति ।

(१) हो भस् इति सूत्रेणेति शेषः ।

अथ सन्धिः ।

२२ । सह र्णं घः । (सह ।१।, र्णं ७।, घः १।) ।

र्णं परे पूर्वस्य र्णंन सह घः स्यात् ।

मुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णुत्सवः, धातृद्धिः, शकृदन्तः, होतृकारः ।

२२ । सह । लुप्तप्रौढं द, तस्मिन्निति सौनिर्दिष्टे पूर्वस्येति(१) नियमादाह पूर्वस्येति । संहशब्दस्य साकाङ्गत्वात् सप्रन्तर्णस्य क्तिविपरिणामादाह र्णंनेति । एज्भसोः र्णंघयोरभावात् अक एव घः । मुरारिरित्यादि, मुरनाम्नोऽसुरस्यारिः, लक्ष्म्या ईशः, विष्णोरुत्सवः, धातुः ऋद्धिः, शकृदन्तः कश्चित् शकृत्सासावृदन्त इति, होतृच्चारित लृकार इति वाक्य, शकपार्थिवादित्वान्मध्यपदस्य लोपः । शकृदन्त इति नेच्छन्ति परे(२) । चैत्रेण सह मैत्रः स्थूलः, पुत्रेण सह आगतः पिता इत्यादौ संहशब्दस्य पृथक्त्वप्रतीतावपि वालुकाभिः सह सृत्पिण्डं घटं करोति इत्यादिवत् अत्रैकत्वप्रतीतिरिति, लाघवात् । अतएव मुरारिरित्यादौ एक एव घः ॥

(१) नियमसायम्—तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (११।१६) इति पाणिनि-
छ्रवम् । सप्रमोनिर्द्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्षान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्य-
मिति वृत्तिः ।

(२) लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदोशरार्थितं
इर्गादायः ।

२३ । आदिगेचोर्णुत्री । (आत् ५, इक्-एचोः ६॥,

णुत्री १॥) ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् णुत्री स्तः ।

हृषीकेशः, दामोदरः । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः ।

माधवर्द्धिः, शिवत्कारः, कण्ठैकत्वं, सुकुन्दैकः, कण्ठैक्यं, भवोपधम् ।

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्-ऋकोः ।

(गेः ६।, धोः ६।, अन्-एध्-इनः ६।, एङ्-ऋकोः ६॥) ।

२३ । आत् । आदिति पी-कान्तं दं, अकाऽनिता र्शो गृह्यते इति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१) नियमादाह अवर्णात् परयोरिति । हृषीकेश इति, हृषीकाणि इन्द्रियाणि तेषामीशः । दाम रज्जुः उदरे यस्य इति वाक्यम् । सन्धिग्रहणादिति । सन्धिग्रहणात् लुपि नेत्यादावितिशेषः, उक्तरूपेण(२) राजभ्यां राजभिः श्रिया एति भो अत्र इत्यादौ सिद्धे, सन्धिलुपि सन्धिप्रकरणीयसूत्रकृतलुपि न सन्धिः, एवकारस्य व्यवच्छेदात् (३) स्यादिलुपि सन्धिरित्यर्थः । माधवस्य ऋद्धिः, शिवेनोच्चारित लृकारः, कण्ठस्य एकत्वं, सुकुन्दस्य ओकः स्थानं, कण्ठस्य ऐक्यं, भवस्य औपधमिति वाक्यम् । इगेचोरिति पीनिर्देशात् तत्समादेशः ।

(१) नियमदायम्—तस्मादित्युत्तरस्य (१११११०) इति पाणिनिस्त्वयम् ।
पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं यथान्तरेणाव्यभिहितस्य परस्य श्रेयमिति इति ।

(२) तत्र व्यादाविधिनिषेधेन ।

(३) अन्वययोग्यव्यभिचारादित्यर्थः ।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धीरेड्क्कोरवर्णेन सह क्रमात् णव्री स्तः ।

प्रेजते, परोखति, अपाच्छति । अनेधिनः किं—उपैधते, अवेति ।

२४ । गेर्धोः । एध् च इन् च ती स्वरूपौ, तयोः समाहारः, न एधिन् अनेधिन् तस्य, एड् च ऋक् च ती तयोः, आत् सह चेत्यनुवर्तते । एधङ् वृद्धौ, इन् ल गतौ एतदुभयभिन्नस्य धीरवयंभूतयोरेड्क्कोस्तद्गेरवर्णात् (१) परयोरित्यर्थः, तेन प्रगत एजकः प्रैजकः इत्यादौ न स्यात् गतसमभिव्याहृतस्य प्रादेरेजतीत्यादेरगित्वात् (२) । भ्वादिपाठे लृकाराभावात् परवोदाहरिष्यति ।

(१) तद्देरिति. तस्य धातोः पूर्ववर्जिनो गेरित्यर्थः ।

(२) उक्तञ्च गोयीचन्द्रेण—धात्वन्तरोपसर्गस्य सम्बन्धिनोऽवर्णात् परयोरेड्क्कोर्गुणवृद्धौ न क्तः । प्रगत एजको यस्मात् इति वाक्ये प्रैजक इत्यत्र प्र उपसर्गो नभेरेव न त्वेजेरिति । यदा तु प्रकृष्टार्थेन प्रयत्नेन सह प्रादिसमाह क्तदापि प्रैजक इति । प्रादीनां क्रियायोग एवोपसर्गत्यं, अत्र तु कर्तृयोगेनानुपसर्गत्वादिति ।

कान्तिकेयमिहान्नोऽप्याह—

अत्र तिरूपसर्गं “प्रादीनामुपसर्गत्यं धातुयोगे च सर्वदा । अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितः पूर्वस्वरिभि”रिति न्यायात् धातुयोगिप्रादीनां गित्यसमिहितं तस्य पङ्क्त्यात् धातुसम्बन्धिनोरेड्क्कोः प्राप्तावपि घुघृहणं धात्वन्तरसम्बन्धिगेरवर्णेन सह अनेन गुणवृद्धभावाद्यर्थम् । एतेन मध्यपदलोपसमाप्तेऽस्यानधिकारः सृष्टितः, तेन प्रगता एजका यस्मात् स प्रैजक इत्यत्र मध्यपदस्य गतभागस्य लोपे तत्सम्बन्धिनः पशन्स्य एजधातोः सम्बन्धाभावाद्भ्युरिति । ननु प्रगत इति ज्ञानं नाम, एजक इति यकान्तं नाम तदुयोगिप्रादेर्गित्यं कथं सम्भवतीति चेत् सर्वं, प्राक् प्राप्त्रधातुयोगप्रादेर्गित्यं पश्चात् यकान्तज्ञानादिनामयोगे क्वचिच्च निवर्तते इत्यनन्वयस्य प्रेष प्रेष इत्युदाहरता प्रदर्शितत्वात् । न च तर्हि

२५ । लिधोर्वा । (लिधोः ६, वा ११) ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति प्रैकीयति,
प्रौधीयति प्रौधीयति, प्रार्चीयति प्रर्चीयति, प्राल्कारीयति
प्रल्कारीयति ।

२५ । लिधोः । आदौ लिः पद्यात् धुस्तस्य । सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थः (१) । अनेधिन इति नानुवर्त्तते । पूर्वोक्तदेन गृवर्णात्
परयोर्लिधोरेङ्कृकोरवर्णेन सह क्रमात् एतौ वा स्त इत्यर्थः ।
एधिनो निवृत्तिं दर्शयति प्रैकीयति इन्लगतौ क (२) एकः वं
इच्छति, क्योऽम्वादिति क्य अ ई एकीय, धुसंज्ञातिर्वादयः,
व्यस्येति प्रस्य समासः, एवमन्यत्र । प्रौढाम्यति प्रौढारीयति
इत्यादौ परत्वादवर्णलोपः (३) ।

धात्वर्थद्योतकानां प्रादीनां धात्वन्तरसम्बन्धित्वाङ्गीकारे प्रकृतं एजते प्रेजते
इत्यादावपि ज्ञानरूपधातुयोगित्वे एजधात्वादिसम्बन्धाभावात् सर्व्वाम्याविषय
इति वाच्यम् । समस्यमानपदसम्बन्धिप्रादीनां तदर्थद्योतने पदभेदाभावात्
मध्यपदलोपसमासानुपपत्तेः । प्रादीनां द्योतकत्वं आख्यातनिष्पन्नधातुयोगे
ज्ञेयं, अतएव प्रकृतं एजते इत्यत्र प्रकृतार्थस्तु एजधातुना द्योत्यते, तेन धात्वन्तर
त्वाभावाद्दस्य विषय इति । ननु प्रकृतं प्रतिपिध्यते इति न्यायान् समासनिष्पन्न-
प्रैकक इत्यत्र मामसम्बन्धिन एङ् सन्धिः कथं प्रतिपिध्यते इति चेन्नान्य, यद्यपि
लक्षिष्यत् नाम इति प्रागभिहितं तथापि तथा क्रियावाचकत्वात् कश्चित् धातुत्वं
अङ्गित्वयते, तेन भूस्योद्योजनमद्योऽर्कमित्यादौ भूस्य इत्यादीनां क्रियात्वेन
व्यवृत्तत्वात् अन्यत्रापि तथा चिन्त्यमिति ।

(१) लिधोर्वेति नियमसूत्रमित्यर्थः ।

(२) योषादिहः क प्रत्ययः ।

(३) विप्रतिषेधे परं कार्यम् । (१।७।१) इति पाणिनिः । तुल्यरनविरोधे
परं कार्यं स्यात् । इति इति ।

२६ । लोपोऽस्योमाडोः । (लोपः १, अस्य ६, ओम्-आडोः ७ ॥) ।

अवर्णस्य ओमाडोः परयोर्लोपः स्यात् ।

शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः ।

स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः ।

२६ । लोपः । ओम् च आड् च तौ स्वरूपौ तयोः, पुनर-
स्योपादानं सहाटिनिवृत्त्यर्थं, लोपपदोपादानात् ण्वीति
निवृत्तम् । शिवायोन्नम इति लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात्
स्थानिवत्त्वेन अयां व्योरिति यकारस्य न लुप् । शिवेहि इति आड्-
पूर्वादिनधोर्हि शपोलुक् मिध्वोर्नित्यसापेक्षत्वात् आदौ आदि-
गेचोरिति णः पथादनेनाकारलोपः । ब्रह्मोतमिति आड्पूर्वं
उड् शब्दे ऋः(१) ब्रह्म वेदः तस्य आ सम्यक् प्रकारेण उतं उच्चारित
मिति यावत् । राजर्षिरिति आ सम्यक् प्रकारेण ऋषिः अर्षिः
राज्ञोऽर्षिः राजर्षिः(२) । स्थानिवदादेश इति । स्थानमस्यास्ति
स्थानी पूर्वस्थितः, स्थानीव स्थानिवत्, आदिश्यते असौ आदेशः,
परस्मिन् पूर्वविधावच इति शेषः(३) । तथा च परनिमित्तकपूर्व-
विधौ कर्त्तव्ये अचः स्थाने य आदेशः स स्थानिवत्, स्थानी यथा

(१) वेजधातो ऋ उतमिति केचित् ।

(२) राजर्षिगण्डः मायग कर्मधारयनिष्पन्न एव प्रयुज्यते । इह तु छत्रो
द हरणार्थोऽयमिति ।

(३) स्थानिवदादेश इत्यस्मिन्ने परस्मिन् पूर्वविधावच इत्यंगोयोग्य
इत्यर्थः ।

कार्याणां निमित्तं भवति तथादेशोपीत्वर्धः, तेन पिवति गणयति तातेहि इत्यादौ न ण्विजवाद्यः स्युः । अतिदेशकार्यं क्वचित् न स्यात्, यथा—न नु द्वि र्घं यनोपेपु दान्त-चप्-जब्-जमेपु च । भ्रमेपु पङ्कडोरेवं जिघ किजरोनु जिस्तथा(१) । एषु स्थानि-वन्न स्यात् । संयन्ति इनो यादेशे मस्य नुः, न य स्थानिवत् । कथं किम्बुक्तं, यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः स तस्य सन्निपातः, सन्नि-पातविधिरनिमित्तं तद्विघाताय इति न्यायात् न नुः । ददात्र इत्यादी इकोयलादेशे स्वादनचीति धस्य द्विः, न य स्थानिवत् । प्रतिदीपु इत्यादी प्रतिदिवन् शब्दस्य पीपरे सदान इत्यस्योपे व्यनच् तयीति र्घः, अलोपस्य न स्थानिवत्त्वं । यायावर इत्यत्र याधोर्यडि यायायधोर्वरे हसाम्नोप इत्यकारानोपे थोर्नोप इति यकारनोपः, षकारनोपो न स्थानिवत् । को स्त इत्यादी लोपोऽस्यसीरित्य-कारनोपो दान्तकार्ये षावादेशे न स्थानिवत् । षोमाडोः स्थानिवत्वातिदेशादोमाड्भिन्ने दान्ते षस्य विषयः । जघत्-रित्यादौ षदधार्घमादेशे हनगमेत्युडनोपः भ्रपभ्रमोरिति घस्य क, उडनोपो न स्थानिवत् । धहे इत्यत्र धाधोर्ध्वे, शपोत्तुक्, छादिरिति द्विः, यादोरित्याकारनोपः, भ्रभान्तास्यति चेट्ठस्य

(१) मुरमुष्वाट् द्विर्घं यनोपः दान्त इति ददात्रे वत् कार्थं तम् चट् जम् अम एते प्रत्याहाराः एषु वर्तन्तेषु कार्थो न स्थानिवत् । एवं भ्रमेपु भ्रम् इति प्रत्याहारः । चट् इति ददात्रेति विहितः । चट् इति चट् चट् इत्येव विहितः । एषु वर्तन्तेषु अि अिभोव न स्थानिवत् । तथा विभ्योः—द्विर्घं यो च घरे प्रत्याहं तद्विन् वर्तन्ते अिअिभोरो न स्थानिवत् । चट्ठोऽहःमेपाकदा इत्यत्र ।

धः, पद्यात् प्रकृते धस्य भृप्भृत्सोरिति जवे आकारलोपो न
 स्थानिवत् । गोन्ति इत्यत्र गोमत् क लेपने गोमधो ञान्तात्
 क्तिः, जिलोपे मकारस्य नुः, पद्यात् जपे जम्नोरिति जमे
 अकारलोपो न स्थानिवत् । पिष्टि इत्यादौ पिपधोर्हिः न णी
 ने इति न्वे जपे जमनोरिति जमादेशे न् न स्थानिवत् । दाह-
 माचक्षाण इत्यादौ औ क्तिपि दादेर्ध इति घः धाक् इत्यत्र
 भ्रभान्तस्येति भ्रभादेशे न जिः स्थानिवत् । एवं धाक् धाग्भ्या-
 मित्यादौ चपजवोरपि(१) । यायष्टि रित्यादौ यजधो यंडन्त-
 ज्यन्तात् कौ पडि जिलोपो न स्थानिवत् । पापक्तिरित्यादौ
 यडन्तज्यन्तात् पचधोः कौ कडि जिलोपो न स्थानिवत् ।
 नावयतीति(२) क्तिपि नोः इत्यत्र ऊटि जिलोपो न स्थानिवत् ।
 वादयन्तं प्रैरिरत् अवीवदत् इत्यादौ अगादिकाव्ये(३) जिलोपो
 न स्थानिवत् । ननु कथमीद्वारीयदिति (४) चेत् सत्यं भूयो-
 ऽमगादेरिति सूत्रमकृत्वा अजादिप्रहणमेवं प्रापयति सकृत्सं
 लक्षणं प्रवर्त्तते इति, तथाच एकस्यामो लोपे पराममादाय त्रिः ।
 क्वचिदपवादविषये उक्तगोऽभिनिविशते इति न्यायात् उपशब्द-
 स्याडि वा अकारलोपः तेन उपेहि उपैहि । तथाच तामुपैहि

(१) अपि अदि च कर्त्तव्ये जि नं स्थानिवदित्यर्थः ।

(२) नाहमाचष्टे इति औ तिपि रूपम् ।

(३) ओ. परे अदिपरे उटो तुष्ठादिकाव्ये इत्यर्थः ।

(४) ओद्वारीयेति नाभधालोदिपि रूपम् । अत्र ओम् शब्दे परे अमातम-
 षाहारं कथं न नृप्यते इत्यामहाह भविति ।

२७ । एवेऽनियोगे । (एवे ७, अनियोगे ७) ।

अवर्णस्य एवे परे लीपः स्यात् अनियोगे ।

अद्यैव, नियोगेतु—अद्यैव गच्छ ।

२८ । वौष्ठोत्वोः से । (वा ।१।, ओष्ठोत्वोः ७॥, से ७)

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लीपः स्यात् वा से सति ।

विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः स्थूलोतुः । से किं तवौष्ठः ।

महाराज इति चण्डी, पूर्ववाशब्दव्यवस्थया वा । ननु पूर्व-
सूत्रादानुवर्त्तते कथं नित्यमिदमित्याह द्वयोरित्यादि, विभाषयो-
र्वाशब्दयोरित्यर्थः ।

२७ । एवे । नियोगो व्यापारविशेषः, न नियोगः अनि-
योगस्तस्मिन् । सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् अनियोगेऽपि
सादृश्यसम्भावनातिरिक्ते न लीपः, तेन इहैव वयं धीराः, मिथ्यैव
श्रीः श्रियंमन्या इत्यादि । सादृश्यसम्भावनयोस्तु चम्भेव रज्जुः
तदद्यैवाभूदिति । एके तु सादृश्यनियोगेऽपि बालैव गच्छ बालैव
तिष्ठ इत्याहुः ॥

२८ । वौष्ठो । ओष्ठय ओतुष तौ तयोः, सः समास-
स्तस्मिन् । विम्बोष्ठ इति, विम्बाविव ओष्ठो यस्य इति वाक्यं,
एवं स्थूलघासावोतुयेति । सन्निहितानामे विप्रकृतं विधिरपेक्षते
इति न्यायात् यस्य दस्य ओष्ठोतुभ्यां स स्तस्यावर्णस्य तयोर्लीप
इत्यर्थः, तेन हे राजपुत्रौष्ठौ ते, हे राजपुत्रौतुस्ते, हे देवदत्तौष्ठकमलं

२६ । त्रीसे त्वृतो त्रिं । (त्री-से ७, तु ११, ऋतः १, त्रिं २) ।

अवर्णात् पर ऋतो त्रिमाप्नोति त्रीसे सति । शीतार्त्तः ।
त्रीसे किं परमर्त्तः । त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

ते, हे देवदत्तौतुव्याघ्रस्ते, इत्यादौ न स्यात् (१) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठः प्रोष्ठपदा प्रोष्ठोति(२) नामजात्योर्नित्यम् । तवोष्ठ इति, वसे तु आ ओष्ठादोष्ठं औष्ठं, तस्मिन् (३) तवोष्ठं, तवोष्ठं इत्यपि लोपोऽस्येत्यादिना नित्यं भवति ।

२६ । त्रीसे । त्री तृतीया त्रा सः त्रीसस्तस्मिन् । किं विपरिणम्याह अवर्णात् पर इति, तथाच प्या अव्यवहित-ऋत-ऋकारस्य त्रिर्नतु ऋत-ताकारस्य । शीतार्त्त इति शीतेन ऋतः पीडित इत्यर्थः, एवं चुधया ऋतः चुधार्त्तः । परमर्त्त इति परमयासाहतयेति यसः । कथं नार्त्तः कालमपेक्षत इति चेत् आङ्पूर्व-ऋधोः क्ते नार्त्तः पश्चान्नजा योगः । नदानेनैव सिद्धे किमर्थमिदमिति वाच्यं ऋतशब्देन शीतर्त्त इत्यनिष्ट-धारणार्थमिदमिति ।

(१) एपूर्वाह्वरूपेषु अवर्णान्तिशब्देन सङ्घ तत्परवर्त्तिभोरोष्ठोष्ठशब्दयोः समासाभावात्तावर्णंश्च लोप इति ।

(२) प्रोष्ठोष्ठप, प्रोष्ठपदा नक्षत्रविधेयः, प्रोष्ठी सत्यविधेयः ।

(३) औष्ठशब्दे परे इत्यर्थः ।

३० । ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश कम्बल-
स्यर्णः । (ऋण—कम्बलस्य ६।, ऋणः १।) ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्ण, प्रार्णं ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ । (स्व-अक्षयोः ६॥, ईर-
जहिण्यौ १॥) ।

अनयोरवर्णात् परावेतो त्रिमापुतः । खैरः, अक्षीहिणी ।

३० । ऋण । ऋणार्णमिति ऋणादृणं, (१) प्रकृष्टमृणं,
वत्सरेण देयमृणं, वत्सतरार्थमृणं, दश ऋणानि सन्ति यस्मिन् देशे
नद्या वा दशार्णां देशः दशार्णा नदी, ऋणं जलदुर्गभू, कम्बलार्थ-
मृणं कम्बलार्णमिति । एषामिति किं अधमर्ण इत्यादि ।

३१ । स्वाक्ष । खैर इति ईकिं गतौ नुटि, (२) भावे घञ्
ईरणमोरः स्वस्य ईरः खैरः(३), काशिकायां खैरमिति क्लीवं,
तथासकृता ईरस्याकार उच्चारणार्थस्तेन ईरेरिणीरपि ग्रहणं, खैरं
खैरी खैरिणीति व्याख्यातम् । खैरा इत्यत्र न स्यात् अनभिधानात् ।
अक्षीहिणीति अक्षान् ऊहितुं शीलमस्या इति वाक्यम् । णत्व-
निर्देशात् सेनायामेव । ससेप्स्यादेरिति वा णत्वविधानात्
पाशकस्त्रिया वा णत्वे अक्षीहिणी, अणत्वपक्षे अक्षीहिनीत्येके ।

(१) ऋणस्यापनयनाय यद्व्यदृष्टं क्रियते तद्व्यार्णमिति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) नुटि प्रेरणे इत्यर्थः ।

(३) तर्कशास्त्रेण खैर इति पु सिद्धपाठः ।

३२ । प्रस्योढोढ्यूहाः । (प्रस्य ६१, ऊढ-ऊढि-ऊहाः ११ ।)

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः ।

३३ । वैषैष्यौ । (वा ११, एष-एष्यौ १॥) ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुतः । प्रैषः प्रैष्यः, प्रेषः प्रेष्यः ।

३२ । प्रस्य । शाकटायनसम्मतत्वादूहयहणम् । प्रौढ इति ऊहधोः क्तः, एवं क्तः प्रौढिः, ऊहसाहचर्यात् ऊहनिर्दिष्टक्तयो-र्यहणम् न तु वहनिष्पन्नयोः, (१) तेन प्रौढोभारः, प्रौढीरयानां इत्यादि (२) । एवं आहपूर्ववहेरपि प्रौढः प्रौढिः । प्रौह इति ऊहनमूहः भावे घञ् ।

३३ । वैष । प्रैष इति इष्य सर्पणे घञ्, प्रैष्य इति घ्यणन्त-निर्देशः (३) एष इति अनव्ययसाहचर्यात्, तेन प्रेष्य गतः (४) इत्यत्र यवन्ते न स्यात् । गेर्धोरिति नित्ये प्राप्ते वचनमिदं । नित्यमिति परे (५) ।

(१) ऊढ इति वहेः क्तेन निष्पादितमिति वङ्गनां मतम्, ऊहधो क्ते ऊढ इति कथं सिध्यतीति सुधीमिषिन्यम् ।

(२) ऊढोढी चाल वहनिष्पद्यौ ।

(३) न तु आहपूर्वं इय धातोः ज्ञासो यपि रूपम् । अत्र हेतुमाह एष इति ।

(४) आगत्य गत इत्यर्थः ।

(५) प्रेषः प्रेष्य इति षदहयं ईयधातोः क्रमेष वजि घ्यथि च ईयः ईय्य इति स्थिते एष्ये क्ते सिद्धमिति सिद्धान्तसौसरी ।

३४ । मनीषाः ।—(१॥॥)

मनीषाद्या निपात्यन्ते ।

मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा, शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः,
पतञ्जलिः, सारङ्गः ।

३४ । मनी । शब्दव्युत्पादनप्रस्तावेऽर्थे कार्याभावात् मनी-
पाशब्दः स्वरूपपरः, (१) तस्य एकत्वे बहुत्वानुपपत्त्या व्वनिर्द्दिष्ट-
मनीपाशब्दो गणं सूचयति(२) । तथाच भाष्ये “यल्लक्षणेनानुत्पन्नं
तत्सर्वं निपातनात्किञ्च”मिति । तस्य सिद्धिस्तु क्वचिद्वर्णविपर्ययैः
क्वचिद्वर्णविकारैः क्वचिद्वर्णागमैः क्वचिद्वर्णनाशैः क्वचिद्वर्णाति-
शयैर्ज्ञातव्या । तथाच—वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो
वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं
निरुक्तमिति ३) । मनीषादिर्यया—मनीषा हलीषा शकन्धुः समर्थो
रयष्या पिशाचः कपित्थो दधित्यः । मरुत्तो लुलापो जिनी यस्त-
नित्थे मयूरो हनूमान् हृषी सिंह-रत्ने । सारङ्ग-कारस्कर-किष्कु-
कुम्भाः सीमन्त-कन्दर्प-धुरन्धराद्य । दूङ्गाश-दूणाश-परःशताद्याः

(१) शब्दव्युत्पादनप्रकरणे वाच्ये, कार्याभावात्—तत्तत्कार्याणां साकल्येण
सक्षयनिर्द्देशाभावात् । स्वरूपपरः मनीषाशब्दस्य स्वरूपनिर्द्देशः, यः शब्दो व्युत्पाद्यः
स एव स्वरूपतो निर्द्दिष्ट इत्यर्थः । एतेनैवंविधाः शब्दा निपात्या इति सूचितमिति ।

(२) इत्यादि-बहुवचनानां गणस्य ससूत्रका भवतीति न्यायादित्यर्थः ।

(३) धात्वर्थातिशयेन धातुभामनेकार्थत्वकल्पनेन । निरुक्तं वेदाङ्गशास्त्रविशेषः ।
उक्तञ्च, सिद्धाकृत्यो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषमथा । अन्धेति पङ्क्तानि वेदानां
वैदिका विदुरिति । निरुक्तं पदमञ्जनमिति हेमचन्द्रः ।

कुहाल कुसुम्बुरु-कुञ्जराय । यथायद्यं षोडश-कान्दिशीक-कास्तीर-
 पारस्कर-मस्कराय । सस्तीर-भद्रङ्गरणाग्निमिन्धा वलाहकोदुम्बर-
 विष्किराय । अट्टहासस्तयता दिवौकाः शुद्धोदनोदुम्बर
 गोप्यदानि । पतञ्जलिर्मस्करि-लाङ्गलीषा-ऽपरस्वरापस्कर-तस्कराय ।
 परस्वरा ऽवस्करमन्तितान्तमं मध्यन्दिनाऽन्योन्यमनीषितञ्च ।
 लोकम्पृणो धूर्जटि-शोणितार्शी प्रतिस्क्रशोऽश्वत्य-वृहस्पती च ।
 समशनमटविर्दक्षिणतारं हनुमदुदूखलमुष्णङ्गरणम् । कीचक-
 कुलटा-लोकम्प्रीणं तैलम्पाताऽङ्गणगव्यूती । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्ति-
 र्जीमूत-वनस्पति-गन्धर्व्याः । अश्वत्यामास्यदमर्दशनं किष्किन्वो-
 लूखलमाथर्यम् । श्यैनम्पाताऽर्णवो दूयो धेनुभ्रव्या पृषोदरः ।
 भ्राष्ट्रमिन्धः पृषोद्यानं केशवाव्यमुपर्वुधः । श्मशानमन्तिपत्
 इन्द्रं परोक्षं पुहलोऽन्तिमम् । अनभ्यासमित्यः पद्याहं दूडभी
 ब्राह्मणस्तथा । प्रसुम्पति रजसुन्दमन्यदीयञ्च वाडूलिः । प्रस्क-
 न्नोऽन्यत्कारकञ्च हरियन्द्रः किक्कीदिविः । चम्भखती च राजन्वान्
 वृषणश्चो वृषणसुः । भुवलीको मनुष्वच्चाऽङ्गिरस्वचेतरेतरम् ।
 नभस्वच्च मुकुन्दश्च मन्मथोऽन्ये प्रयोगतः ॥

मनीषेत्यादि । ईषड सर्पणे सेमज्ञात् सरोरिति स्त्रियां भावे
 अः मनस ईषा, हलस्य ईषा अनयोष्टेर्लोपः मूर्द्धन्यान्तः, ताल-
 व्यान्तस्तु हनीगा हलेश इति केचित् । शकस्य नृपतेरन्धुः कूपः ।
 समोऽर्घ्योऽस्य समर्घः । रथेन पाति रथप्या नदी वर्हिष्ठादित्वात्
 पः । पिशितमग्राति पिशाचः । कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन् कपित्यः । एवं
 दधित्यः । मरुता दत्तो मरुत्तः । षष्पु लुनाति लुनापो महिषः ।

जितमनेन जिनः । यशः कौति यस्कः । निकाम्यते निष्कं हिर-
 ख्यम् । मद्द्यां रौति, मेऊ इति रौति वा मयूरः । हनुरस्यास्तीति
 हनूमान् । ब्रुवन्तः सीदन्यस्यां वृषी (१) । हिनस्तीति सिंहः अत्र
 अक्षरविपर्ययः । रतेस्तननं(२) । सारमङ्गं यस्य सारङ्गः(३) । कारं
 करोति कारस्कारो वृक्षः । कारकरोऽन्यः । कीयते ज्ञायते मृग-
 खादित्वात् कुः किष्कु । केनोभ्यते(४) कुम्भः । सीमानमन्तति
 सोमन्तः केशविन्यासः, अन्यत्र सीमान्तः । कं न दर्पयति कन्दर्पः ।
 धुरं भार ध्रियते (धरति) धुरन्धरः । दुःखेन दाश्यते दूडाशः ।
 दुःखेन दाश्यते दूणाशः मूर्द्धन्यः । शतात् परं परःशतं वेः श इति
 कथित्, एवं परःसहस्रमित्यादि । कुं उद्दालयति कुद्दालः । कुक्षितं
 तुम्बुरुः कुम्बुरुः धन्याकम् । कौ जीर्यति कुञ्जरः । यथायथेत्यर्थे
 यथायथं स्त्रीवत्वम् । पङ्घिका दश षोडशः । कां दिशं गच्छामीति
 चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः । कु इपत् कुक्षितं वा तीरं
 प्रान्तभागोऽस्य कास्तीरम् । पारं करोति पारस्कारो देशः । मा
 क्रियते अनेन मस्कारो वेणुः । सत् इपत् तीरं सस्तीरम् । अभद्र
 भद्रं करोत्यनेन भद्रङ्करणम् । अग्नेरिन्धः अग्निमिन्धः । बला-
 दाहृतं कमनेन वनाहको मेघः । उद्गतोऽम्बरं उद्गुम्बरः । विकि-
 रति विष्किरः शकुनिः । वेहपाठात् विकिरोऽपि । षट् षट्

(१) त्रितिन सीदन्यस्यामिति कुम्भविन् पाठः ।

(२) रतिं अक्षरान्तं तनोतीत्यर्थः ।

(३) सारङ्गपातवादिः, अन्यत्र साराङ्ग इति ।

(४) केन जलेन चम्पारं पूर्यते इत्यर्थः । अनुभ टे वज्र ।

हसति अट्टहासः(१) । अट्टहास इति मैथिलाः । तथ्यस्य भाव-
स्तथता । द्यौरोकः स्यान् यस्य दिवोकाः, यद्यपि दिवेत्यकारान्तो-
प्यस्ति तथापि वान्तादोकारनिवृत्त्यर्थं पाठः । शुद्ध ओदनो यस्य
शुद्धोदनः । उडुम्बरवत् उडुम्बरः । गवां पदं गोष्यदं गोभिः
सेवितो देशो मानश्च । पततां ज्ञानिनां अञ्जलिर्यस्मै स पतञ्जलि-
रनन्तः । काम्यकर्मणि मा कर्त्तुं शीलमस्य मस्करो भिक्षुः ।
हलीपावत् लाङ्गलीपा । अपरे च अपरे च अपरस्वराः क्रियासातत्ये,
अपरस्वराः सार्था गच्छन्ति अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । अपकरो-
तीति अपस्करो रथाङ्गं, अन्यत्रापकरः । तत्करोतीति तत्स्करश्चौरः ।
परे च परे च परस्वर क्रियाविनिमये । अवस्करः पुरीषे,
अन्यत्रापकरः । अन्तिकादन्तितः कस्य तः । अन्तिकात् तमे तिक-
लोपे अन्तमः । दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनम् । अन्ये च अन्ये च क्रिया-
विनिमये अकारस्योकारे अन्योन्यम् । मनसा द्वेषितं मनीषितम् ।
लोकस्य पृथे मन् लोकम्पृणः, लोकम्पृणमिति केचित् । धूरिव जटा
यस्य स धूर्जटिः शिवः । शोणितमर्गो यस्यास्ति स शोणितार्-
गो । प्रतिष्कथः पुरोयायी (२) अन्यत्र प्रतिगतः कशां प्रति-
कशोऽश्वः । अखास्तिष्ठन्त्यस्मिन् सोऽश्वत्यः(३) । वृहतां पतिः

(१) अट्टमट्टं हसनमिच्छेऽपि । मूढोदाहरणे टात् षष्ठिति षण् । हासे
वाच्ये एव निपात्य इति ।

(२) प्रतिपूर्वक कथे पचादित्वाद्दन् इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

लक्षणं "याममदा प्रवेष्ट्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कथः" इति काशिका ।

(३) वृदा चतुदशत्वेन ष्यत्र इव तिष्ठतीति हे च अश्व इत्यमरटीकायां
भरतः ।

बृहस्पतिः सुराचार्यः । सममशनं समशनम् । अटन्ती वयः
 पक्षिणो यत्र अटविः अरण्यम् । दक्षिणतीरमित्यर्थे दक्षिणतारं,
 दक्षिणञ्च तत्तीरञ्चेति वाक्यं, वेहपाठात् दक्षिणतीरमपि । हनू-
 मान् पूर्ववत् । ऊर्ध्वं खन्यते उदूखलम् । उष्णस्य करणे मन् उष्ण-
 ङ्करणम् । चीक कि मर्पणे णकः वर्णविपर्यये कीचको वंश-
 दैत्ययोः । कुलान्यटति कुलटा भिक्षुक्यां असत्याङ्घ्रि(१) । लोक-
 श्लोणमिति लोकम्पृणवत् । तिलपातोऽस्यां क्रियायां तैलम्पाता
 पितृक्रिया । अङ्गन्यस्मिन् अङ्गणं मूर्धन्यान्तम् । गवां यूतिः
 गव्यूतिः क्रोशयुगम् । प्रायात् चित्तचित्त्योः सुम् (२) प्रायश्चित्तं
 प्रायश्चित्तिः । जीवनं जलं भूतं वहमनेन जीमूती मेघः । वनस्य
 पतिः वनस्पतिः वृक्षः । गानं धर्मोऽस्य गन्धर्वः । अश्वस्येव
 स्याम (वलं) यस्य अश्वत्यामा द्रोणपुत्रः । आस्पदं प्रतिष्ठा-
 याम् । अर्द्धमशनं अर्द्धशनम्, इदं नेच्छन्ति केचित् । किञ्चित्
 ध्यायते चिन्त्यते अस्मिन् किष्किन्धोऽङ्घ्रिः । उलूखलमुदूखल-
 वत् । आयर्थ्यमद्भुते, अन्यत्र आचर्य्यं कर्म शोभनम् । श्येन-
 पातोऽस्यां क्रियायां श्येनम्पाता मृगया । अर्णः पानीयम-
 चास्ति अर्णवः केशदित्वाद्दे सकारलोपः ! दुःखेन ध्यायति दूव्यः ।

(१) 'अटतीत्यटा पषाद्याधि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा । यदि तु कुलम्
 अटतीति विन्द्यते तदा कर्मण्यपि ङीपि कुलाटोति स्यात्'—इति तत्त्व-
 बोधिनी ।

(२) चित्तं चित्तियद्दो निश्चयार्थं । तथाच प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय
 उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् । निश्चयसंयुक्तं पापक्षयमात्र-
 साधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः ।

धेनुर्भविष्यति धेनुभ्रव्या । पृषदुदरमस्य पृषोदरः । भ्राष्टस्यैव
मन् भ्राष्टमित्यः । पृषदुद्यानमस्य पृषोद्यानम् । केशिनमवधीत्
केशवः । आधारयति आध्यायतीति वा आद्यः । उपसि
बुध्यते उपबुध्यः, उपोबुध इति कश्चित् । शवानां शयनं
यत्र श्मशानम् । अन्तिके सीदति अन्तिपत् । हौ हौ इन्द्रं,
इन्द्रं रहसि चार्येच वैरे मिथुनयुग्मयोरिति धरणिः । अत्तिभ्यां
परं परोक्षं, पृधोरसि साधयन्ति केचित्, तन्मते अत्र पाठः परशब्दे
ऽनिष्टवारणार्थः । पूर्यते गलति च पुद्गलः शरीरम् । अन्तिके
भव इत्यर्थे मस्यः, मे कस्य लोपः, अन्तिमः । यद्वा अन्तिकान्तमः
प्रकृतिप्रत्यययोः क-त-लोपे अन्तिमः । वैहपाठात् अन्तिकतमश्च ।
अनभ्यासे दूरे इत्यः (१) मंश्च अनभ्यासमित्यः, परिहार्यसन्निधि-
रित्यर्थः । पद्यादङ्गं पद्याङ्गम् । दुःखेन दभ्यते वक्ष्यते दूढभः ।
वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः । गवि कर्त्तरि प्रस्य सन् तुम्पती । प्रसु-
म्पति गौः अन्यत्र प्रतुम्पत्यश्च । (२) अजस्येव तुन्दमस्य अजसुन्द
नगरम् । अन्यस्येदं अन्यदीयम् । वाग्वादस्यापत्यं वाङ्गुलिः । प्रगतं
कल्पपं पापमस्य प्रस्तन्न ऋषिः । अन्यस्य कारके दन्, अन्यत्-
कारकं । हरिरिव चन्द्रो रमणीयः, हरियन्द्रो राजा । किकीपूर्वं
दिवधोः क्षौ दिवेर्दिव्यादेशः, किकीदिविः चातकपची । चर्म
अस्या अस्ति चर्मण्वती नदीकदल्योः । राजा अत्रास्ति राज-

(१) इत्यः मस्य इत्यधो डे क्यप् ।

(२) तुम्पतीति तोदादिश्च तपधातोस्तिपि रूपम् । प्रसुम्पति गौः हिम-
स्योत्थः ।

३५ । यत्तायवायावोऽचीचः ।

(यल्-अय्-अव्-आय्-आवः १॥१, अचि ७, इचः ६।)

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्रस्वकः, विष्णीशौ, धात्रच्युती, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः ।

न्वान्, सुराञ्चि देशे, अन्यत्र राजवान् । हृष्योऽश्वः हृषणश्वः । हृष्योवसुः हृषणवसुः । भुवर्लोक इत्यत्र सस्य रेफः । मनुरिय मनुष्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । इतरे च इतरे च क्रिया-सातत्ये इतरेतरम् । नभ इव नभस्वत् । सुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, वेहपाठात् सुक्तिदद्य । मनो मघ्नाति मन्मथः कामः । शेषं प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । अन्यस्याऽपीत्रान्तस्य दन्नागादौ से । पीत्रान्तभिन्नस्यान्यस्य दन् स्यात् आयादौ से सति, अनाविती । अन्याचासावागाचेति अन्यदाशा । एवं अन्यदाशीः अन्यदास्थितः अन्यदास्था अन्यदर्शः अन्यदूतिः अन्यद्रागः अन्यदुत्सुकः । अर्थ-शब्दस्य वेहपाठात् अन्यार्थोऽपि । अपीत्रान्तस्येति किं अन्यस्यान्येन वा आशा अन्याशा (१) ।

३५ । यत् । यत्ताजिचः प्रत्याहाराः । इच इति पीक्षान्तं दं(२) यत्तायवायावोऽपीत्रान्तस्य यथाक्रममुक्तम् । त्रस्वक इति चीणि

(१) "दक्षिण्ये एते क्वचिदुत्पत्त्याद्यन् इत्यत्राद्यर्थे नापह कार्यं" इति तत्परशोचिनी । एते मनीषादयः शब्दा इत्यर्थः ।

(२) इच इति अर्थे पीक्षान्तमित्यपि कश्चित्पाठः ।

३६ । वाव गोदान्ते ।

(वा ।१।, अव ।१।, गोः ६।, दान्ते ७ ।) ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते ।

गवेशः, गवीशः । दान्ते किं गवे ।

अम्बकानि चक्षूषि यस्य अम्बकः, लोचनं चक्षुरम्बकमिति शाश्वतः । विष्णुश्च ईशश्च तौ, धाता च अच्युतश्च तौ, लुराकृतिर्यस्य इति वाक्यानि ।

३६ । वाव । अव इति लुप्तप्रीकं दं, पृथक् विधानादकारान्तादेशः । दस्थान्तो दान्तस्तस्मिन् । गोरिच इति अन्येज-भावादीत इति शेषः । गवेश इति गवामीशः से क्लेरुकि-दान्तत्वादवः । चित्रगविह इत्यादौ लाक्षणिकत्वान्न स्यात्(१) ।

(१) लाक्षणिकत्वात् गौणत्वादिति । एतेन गोरिच इत्यत्र सप्तम्यस्यैव गोपदस्येति तर्कशागोमस्यागय' ।

पूर्वत इज्जवावतुवर्धते । इचः सप्तदायस्य प्रयोजनानामपि आधवा-दतुवर्धनं वधोऽरस्येत्यत्र वस इम-विधान आधवश्च । ननु वाव गोः से इति कते-ऽपीष्टमिद्वौ यत् दान्तपठर्थं तत् निमित्ताद्योऽपि समासावयव-पदादित्वापत्तार्थं तेन गवेश इत्यादय मिद्वा । अन्यथा अजाश्वगाव, परमगवः, इत्यादौ अवा देयापत्तेरिति । का-सि ।

इमौ गोरिचो पञ्चमात् गवावादेरिति सप्त्ये उकारव्याप्यवादेने चित्रगवा-चार्य इत्यादि मिद्वाभिव्येहे इति दुर्गोदाशः । मिद्वात्तौमुद्यात्तु सर्वत्र विभाषा गोः (६।१।१।२२) इति दुर्गोदाश्वरथे चित्रगवमिद्युदाहृतम् ।

गवीश इत्यत्र अर्था गोरिम्यादिना वकारलोपाभावेन तत्पुत्रतीयवाग्द्वय-अवस्थावाचित्वादिति दुर्गोदाश । चार्त्तिकेयमिद्वात्तु अर्था गोरिस्त्वत्र त्रिवा-पति विष्णो उन्व इत्याद्युदाहृतेनास्यासमास एव विषयस्य प्रापितत्वादित्याह ।

३७ । गवेन्द्रगवाक्षौ । (१॥) । (१)

नित्यम् ।

३८ । अयां व्योर्लुक्त्वा ।

(अयां ६॥, व्योः ६॥, लुप् । १।, वा । १।) ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा ।

हरएहि हरयेहि, शम्भइदं शम्भविदं, श्रियाएति श्रियायेति,

विष्णाउक्तः विष्णावुक्तः ।

३७ । गवे । गवेन्द्रश्च गवाक्षश्च तौ । गवामिन्द्र इति वाक्यम् । गवामक्षीव गवाक्षः, वातायने एवाभिधानात् अन्यत्र प्राण्यङ्गे गवामक्षीव गोऽर्चं इति, असंज्ञायां नित्यमकारलोप इति भाष्यम् । गोऽर्चं गो अक्ष नित्यन्त्ये ।

३८ । अयां । य च व च तौ तयोः । अयामिति व्वनिर्हेगो गणार्थः, तेन अय् अक् अय् अक् इत्येपां सामान्यतो ग्रहणं(२)तेन अव्ययमाचक्ष्णाण आस्ते अव्य-आस्ते अव्ययास्ते, मूलव्ययमाचक्ष्णाण

(१) प्रथमतः सुट्टिन-सुग्धशोध-पुस्तकेषु "गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्य" नित्यंगो वक्तव्यत्वेन निर्दिष्टः । तत्र समीचीनं मग्यामहे, बङ्ग-टीकाकार-मत-विद्वत्प्रज्ञात् । ततश्च 'गवेन्द्र गवाक्षौ' इति सूत्रं, नित्यमिति इति । अत्र प्रमाणाग्नि-दुर्गादासेन गवेन्द्र इत्यङ्गस्य विभाषाहयमध्यवर्तित्वादस्य नित्यत्वमित्युक्तम् । कान्तिकेय-विद्वान्नेनापि तर्कशागीश्वरत् समामशक्त्यं लिखित्वा "नित्यमिति इति", बाहय-मध्यवर्तित्वात् नित्य' मित्यभिहितम् । अतोऽत्र पुस्तके गवेन्द्रगवाक्षाविति पृथक् सूत्रत्वेन निर्दिष्टम् ।

(२) यथा अयमपि अकाराचाराभ्यां यवयोर्व्योर्नित्यत्वा अयवाद्यो आह्वा न न पूर्वसूत्रादिनामपेक्षेयम् ।

३६ । एङोऽतः । (एङः ५१, अतः ६१) ।

दान्ते स्थितादेङः परस्याकारस्य लुप् स्यात् । हरिऽव, विष्णोऽव ।

आस्ते मूल आस्ते मूलवास्ते इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हवे च नित्यं, तेन अव्यहसति मूलब्रूहि हवे किं अव्ययसु मूलवसु । आत् क्विबन्तस्वोरेव नित्यमिति केचित् । क उ पश्यन्ति, दा उ पश्यत इत्यादौ नित्यं उञि योर्लुवित्यन्ये । आद् स्वोर्लुग्वेति सिद्धे अयामिति निर्देशात् अज्जयोरनाद्योर्हसि नित्यं लुप् । (१) तेन उं शिवं अधिकृत्य आस्ते, अधु आस्ते अध्वास्ते, साधोरीर्लक्ष्मीः तस्या उदयः, साध्वो उदयः साधुदयः इत्यादि । अनाद्योरिति किं, इय उद्य ती यू तयोरर्थः स्वर्थः । अज्जयोरिति किं वाट्वर्थः । हसि किं हर्ष्योः गम्भोः । आद् खावीपत्सृष्टतरी वा । भवर्णात् दान्ते स्थितौ यकारवकारावीपत्सृष्टतरी या स्यातां अचि परे । तयार्थाः त आर्याः पट एहि, पटवेहि इति रूपद्वयम् । ईपत्-सृष्टता हि उच्चारणस्थानगैथिस्यमिति (२) ।

३६ । एङ । एङ् प्रत्याहारः अत इति तपरकरणात् पटवा-गच्छ इत्यत्र न स्यात् । वाहयमध्यस्यत्वात् नित्यम् । विशेषविधानादयवावनेन वाध्येते ।

(१) अचोलादेते अज्जो । यद्य यद्य ती य्यो । अज्जो च ती य्यो चेति तयो । अच अ्याने जातयोरनादिभ्यस्योर्हसिर्नित्यं लुप् स्यात् इति परे ।

(२) अत्र एङे अयादीनामेवपदीयत् एव यद्योर्होपचोनेन पुत्र पठ इति, पुत्र पठ इति पुत्र पठ वा य् इति, पुत्र पठ वा य् इत्यादौ आभूदिति दुर्गादासमतम् ।

४० । गोर्वा । (गोः ६१, वा ।११) ।

गोरति वाऽसन्धिः । गो अग्रं गवाग्रं गोऽग्रं ।

४१ । नाजोऽन्तोऽनाड् निः झुञ्च ।

(न ।११, अच् ।११, ओऽन्तः ११, अनाड् ।११, निः ११, झुः ११, च ।११) ।

४० । गोः । पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्य क्ति-विपरिणामादाह्र अतीति । वाशब्दस्योभयपक्षाश्रितत्वान्निषेधपक्ष आश्रीयतेऽत्र (१) । तथाच दान्ते स्थितस्य गोशब्दस्य अति यत्कार्यं प्राप्तं तत्र भवति वेत्यर्थः । तेन गो अग्रमित्यत्र वा सन्धिनिषेधः । पक्षे वाव गोरित्यवादेशे गवाग्रमिति, उभयत्यक्तपक्षे गोऽग्रमिति । वा द्वयेन रूपत्रयम् ।

४१ । नाजो । अजिति लुप्तप्रौक्तं दं, ओ अन्तो यस्य स ओऽन्तः, न आड् अनाड्, अचो विशेषणं, निरित्यस्य उभय-
त्रान्वयः । मण्डूकगत्या अचीति अनुवर्त्तते, तथाच अञ्मात्रनिः
ओऽन्तनिय अचि सन्धिं नाप्नोतीत्यर्थः । तेन जानु उ, जानू-
अत्र जान्वत्र, मधु उ, मधू-अत्र मध्वत्र इत्यादौ नेर्गुणीभूत-
त्वात् सन्धिः(२) । अजोऽन्तः इत्येकदत्वे सिद्धे विभिन्नदकरणमेवं

(१) गो अग्रमित्युदाहृतवताचार्येण अकारे परे गोशब्दस्य सन्धिनिषेधोऽपि
सादिति अश्रितम् । ततश्च गोरति वा सन्धिरिति ह्यसौ सन्धिर्विभाष्यते उत वा-
सन्धिरित्यत्र अकारप्रसेपेण सन्धिनिषेधो विभाष्यते इत्यापह्नवाह वा यद्व्येति ।

(२) एषामपि परे सन्धिनिषेधात् अचः परचेत् सन्धिर्विभाष्यतीति चेद-
मिति । ३१-३६ ।

अञ्मात्र ओकारान्तथ निराड्वर्जः सन्धिं नाप्नोति पुष (१)

अ-अनन्तः, इ ईश्वरः, उ-उमेगः, अहो ईशान, कृष्ण एहि ।

अनाड् किं—

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेपदर्थयोः ।

य आकारः सडित् प्रोक्तो, वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

आत्मबोधादैकदेशालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा, आ एवं तत् कृतं मया ॥

ज्ञापयति ओऽन्तनिमधिकृत्य यः सन्धिः सोऽपि न स्यात्, तेन
अहो अत्र, नो अत्र इत्यादौ नाकारस्य लुप् । पुरित्यत्र योग-

(१) (मूले ओऽन्त इत्यसन्धिक्रमङ्गीकृत्याह) ओऽन्त इति घृणकृत्
प्राद्वपदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्तया प्रभवदरसजनिम इत्यादिवत् अजन-
स्यैव प्राप्ति स्यात् । किञ्च ओ इति घृणक् पाठेनापि ओऽन्तप्राप्ते अन्तपदार्थं
ओऽन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरैव निषेधो न तु सर्ववर्णानामिति ज्ञापनार्थम् ।
अन्तावयवीयसन्धिरपि पर एव सम्भवतीति अपि पर एव निषेधः । तस्याह-
वर्णानामपि अत्रमात्रप्रत्ययोरपि अपि पर एव सन्धिनिषेध इति बोध्यम् । तेन
अनन्त अ ईशान अहो इत्यादौ सन्धि स्यादेव । न च अनन्त अ इत्यादौ
अकारादेः सन्धिस्वानिवन्ताभावादेव सन्धिनिषेधश्च न प्रसङ्ग इति वाच्यम्
यस्य यस्य सन्धिनिषेधसामित्तकमन्धेरपि निषेध इत्यवगत्यज्ञाप्यत्वात् । अन्तया
गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारभोगः प्रसज्येत् । अत एव अत्रगणित-भवमतावगतौ
अत्रमानित्तत्वं परिधृते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रकारार्थेणचो अथ इत्यन्तरोक्तिः
सगच्छते । न तु कृष्ण एहि इत्यादौ ङुतात्परस्य धेर्भोगः कथमित्येतेषु सर्व-
थादौ तुसात् धिसोपे पदमन्तायां पदाद्दृष्टराज्ञानादौ ङुतान्ते सन्धिनिषेध
इति दुर्गादासः ।

ओऽन्त इत्यत्र यद्यपि येन विधिस्तदन्त्येति ज्ञायात् ओकारपदेन ओका
रान्तो बध्यते तथापि अन्तपदार्थं, अन्तावयवस्य सन्धिनिषेधानं न तु अहो इति,
तेन ईशानाहो इत्यादौ सन्धि- इत्यादेवति आ-वि ।

विभागः कर्त्तव्यः (१) । पूर्वसूत्राद्वाशब्दं धावनुवर्त्य तस्य व्यवस्थया विकल्पयन्ति, तेन कृष्ण इति कृष्णेति द्रुतावेवेति केचित् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः (२) यथा परे—

दूराद्धाने तु वाक्यस्य धावन्याच् भुर्विभाषया । पर्यायेण तथाद्द्रुह्येहयोरन्ययोरपि । अनन्ययोरथादूरे भवेत् प्रत्यभिवादाने । नाम्नो गोत्रस्य चैवान्याजस्त्रीशूद्रानसूयके । अथ पूजाप्रतिषेपानुयोगेषु (३) च वाक्यतः । इवार्येन चिता योगे, तथा प्रश्नोत्तरे तु हेः । अथान्याच् घेर्द्विरुक्तस्य पर्यायेणैव भर्त्सने । अथ पूर्वस्य निन्दायामसूया सम्प्रति-क्रुधि । तथा विचार्यमाणानामथान्याजङ्गयोगतः । त्यादि-सापेक्षक-त्यादेराशिपि प्रेष्यनिन्दयोः । तथाय सर्वदानाच्च प्रश्नाख्यानं भवेदथ । पूजा-प्रश्न-विचारेषु तथा प्रत्यभिवादाने । एचः भुश्चादिभागः स्यादन्यभागस्य युद्धवेत् । न तु द्वैच, इति प्राह लौकिके शाकटायनः ।

वाक्यस्य मध्ये धौ अन्याच् भुःस्याद्वा दूराद्धाने सति, स्वाभाविक-प्रयत्नातिरिक्त-प्रयत्नोच्चरितत्वं दूराद्धान तस्मिन् सति । कृष्णश्च एहि, एहि कृष्णश्च, पक्षे कृष्णेहि । तथा (अद्द्रुहः) ऋद्धिन्नो रुसंज्ञको धावच् पर्यायेण भुर्वा स्यात् दूराद्धाने सति । देश्यदश्चत्तश्च एहि, एहि देवदत्तश्च, पक्षे देवदत्तेहि । रु इति किं एहि सु-

(१) अतस्य नञा योगक्षय्य विभागश्च । सन्धिनिषेध सन्धिश्च भवतीत्यर्थं ।

(२) अनुक्तानां समुच्चयं सम्प्रत्योऽर्थो यस्य च । अथ अपरेऽपि केचित् नियमाः सन्तीति चकारेण सूचितमित्यर्थः ।

(३) प्रतिषेपस्तिररुणात्, अतुयोग-प्रश्नाः ।

रथश्च अत्र अन्याच् पूर्व्वेण (१), सुरथेहि च । अनृदितिकिं कृत्वाश्च
 एहि । अन्ययोरनन्वयोश्च हैहयो(२)रच् भुः स्याद्वा दूराद्धानि
 सति । अस्व हैश् हैश् अस्व, अस्व हैश् हैश् अस्व, पक्षे अस्वश्चै
 अस्वश्चै हायस्वश्च हैऽस्वश्च । है हे शब्दौ सम्बोधनार्थद्वयोत्तकौ ।
 स्त्रीशूद्रानसूयकभिन्नानां (३) प्रत्यभिवादाने नाम्नी गोत्रस्य च धाव-
 न्याचः भुः स्याद्वा । अभिवादितेन गुरुणा प्रयुक्ताभिवादक-
 स्याशीः प्रत्यभिवादनम् । आयुष्मान् भव वशिष्ठश्च, आयुष्मान्
 भव गार्ग्यश्च । नामगोत्रयोरितिकिं आयुष्मान् भव वत्स । स्त्री-
 शूद्रादौ तु आयुष्मती भव गार्गि, आयुष्मान् भव नापित, आयु-
 ष्मान् भव जाल्प । अदूरार्योऽयमारम्भः, दूरे तु पूर्व्वेषु । पूजा-
 द्यर्घेषु वाक्यानामन्याच् भुः स्याद्वा । पुनर्वाक्यग्रहणं ध्यधि-
 साधारणप्रत्ययं (४) गोभनः खल्वसि मैत्रश्च, मैत्र भोः
 किमाद्यर्थश्च, अद्य यादमित्याद्यश्च, अद्यमप्यदूरार्यः । इत्यर्थ-
 चित्शब्दयोगे वाक्यानामन्याच् भुः स्याद्वा । राजाधिद्यूतेश्च राज-
 वददतीत्यर्थः । प्रयोत्तरे हे रत्याच् भुः स्याद्वा । कटमकार्यं हिश्च
 प्रत्यस्य प्रतिवचनं तत्र । भर्तृमनेऽर्थे धे हिंरक्तस्यान्याच् पर्यायेण
 भुः स्याद्वा । कर्णश्च कर्णश्च अद्य क्त गम्यते, कर्णश्च अद्य क्त गम्यते ।
 निन्दाद्यर्घेषु हेः पूर्व्वदप्यान्याच् भुः स्याद्वा अर्जुनश्च अर्जुन धिक्

(१) पूर्व्वेषु पूर्व्वनिवृत्तेन अन्याचः प्रयोत्तरेऽर्थः ।

(२) हैहे इति शब्दयोः ।

(३) अन्वयबोधो भूत् ।

(४) सम्बोधनार्थसम्बोधनसाधारणम् ।

त्वामित्यादि । इदमन्यत्राप्यहनीयम् (१) । सन्दिग्धे वस्तुनि तत्त्व-
परीक्षा विचारः, तद्विषयाणां वाक्यानां पूर्वदस्यान्त्याच् झुः स्याद्वा
अहिश् नुं रज्जुः । अङ्गशब्दयोगे त्याद्यन्त सापेक्ष त्याद्यन्तस्या-
न्त्याच् झुः स्याद्वा । अङ्ग क्रीडश् पुरा बुध्यसे जाल्म । अन्यत्र अङ्ग-
क्रीड अङ्ग कूज । आशीर्वादाद्यर्थेषु चानङ्गयोगेऽपि त्याद्यन्त-
सापेक्षत्याद्यन्तस्यान्त्याच् झुः स्याद्वा । रुद्रं भजश् चिरं जीव्याः ।
भृत्य धान्यं लुनीहिश् अजाश्च रक्ष । स्वयं दुग्धं भुङ्क्तेश् उपाध्यायं
तक्रं पाययति ।

प्रश्नाख्यानयोः सर्वेषां दानां अन्याच् झुः स्याद्वा । अगमश्ः
पूर्वाश्न् यामाश्न् अग्निभूतेश् । अगमश्ं पूर्वाश्न् यामाश्न्
भोः । पूजाद्यर्थेषु एव आदिभागस्य झुः स्याद्वा, अन्यभागस्य
युत्स्याद्वा न तु हनिष्यन्नस्य एचः । शोभनः खल्वसि अग्नश्द्,
पूजायाम् (१) । आगच्छश्द्ः शैलश्द् अग्निभूतश्द्, प्रश्ने ।
होतव्यं दीक्षितस्य गृहश्द्, विचारे । आयुषन्ती भवतं वत्सश्च्,
प्रत्यभिवादाने । एषु किं शोभनः खल्वसि अग्ने । दूरे तु शोभनः
खल्वसि अग्नेश् । इस्य एचन्तु आयुषन्ती भवतं कन्येश् इति पूर्व्वेण
झुः न अत् युती । यत्र यत्र झुस्तत्रैव विकल्पः, यत्र यत्राचि
झुर्विहितः तत्र सन्ध्यभावः, यत्रानचि तत्र प्रसङ्गादुक्तः । झु-
प्रकरणं छान्दसमिति परे । शाकटायनस्तु भाषायामपि अतएव
निखितमस्माभिः ।

४२ । व्वहेऽमीखे ।

(व्व-हे ७, अमी ई ऊ-ए = टवे ।१) ।

व्वे निष्पन्नो ऽमी शब्दो, हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति ।

अमी-ईयाः, हरी-एतौ, विष्णू-इमौ, गङ्गे-इमे ।

व्वहे किं अभ्ययं, बध्वर्थः ।

मर्यादायामित्यादि । मर्यादा सीमा, अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियायोगो धातुना सह सम्बन्धः, ईपदर्थोऽल्पार्थः, क्रमेणोदाहरति आत्मबोधादिति । आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्तं आ एकदेशात् एकदेशं व्याप्य हरिः आलौकि सम्यक्प्रकारेण दृष्टः । आ उपरतैरीपद्धिरक्षैर्जनैरित्यर्थः । अडिदुदाहरति आ एवमिति । मर्यादा मद्धिमा, आ इति वाक्यं, तत्त्वस्य तवान्तःकरणस्य एवं एतादृशी मर्यादा, अर्थात् मया यदुक्तं तत् त्वया न कृतं इति भावः ; तत्त्वं ब्रह्मणि तद्भावे वाक्यभेदे च चेतसीति धरणिः । आ एवं भवता एतादृक् कथमुच्यते त्वद्वाक्याभ्या यदङ्गीकृतं तत्कृतमेवेति पूर्ववाक्यानन्तरं स्मरणं, उभयत्र न सन्धिः ।

४२ । व्वहे । व्वञ्च इञ्च तत् तस्मिन् । अमी इति लुप्त-प्रीकान्तं दं, खे इति लुप्तप्रीव्वं दं, ईय ऊय एय ते । भिन्नदाभ्यां व्वहयोः क्रमेणोदाहरति अमी ईगा इत्यादि । गङ्गे इने इति । ह-निष्पन्नस्य एकारस्य निषेधात् पधेते इमो इत्यादौ न म्यात् । पधेते अय इत्यादौ तस्मिन्निष्पत्त्याकारलुप् । अर्धीत्यनुवर्त्तते, तेन कामवाचकात् इ गम्दात् षी ई, दधि ई दधी इति म्यादेव,

४३ । स्योद्धेतौ ।

(सि ओत् = स्योत् !१, वा ।१, इतौ ।७) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे ।

विष्णो इति विष्ण-इति विष्णविति ।

एवं मधु ऊ मधू । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वं तेन अमुकेऽत्र,
अतएव अदसो मात् पर ईदूदेत् सन्धिर्न स्यात्, अके तु अत्र
स्यादिति परे, हे सन्ध्येऽस्तमनोदये, मणीवादयश्च सिद्धाः ।
मणी आदीनामिवे एव नान्यत्र तेन मणी अत्र मणी इति ।
मणी आदयस्तु—मणी भार्यापती चैव जायापती च जम्पती ।
वाससी रोदसी चैव पेषुपी दम्पती तथा इति । यद्यपि कादम्ब-
खण्डितदलानि व पङ्कजानि, प्रशस्तलिखितानि व केशिदन्त-
क्षतानि, शात्रवं व यशः पपुरित्यादी इवार्योऽपि वशब्दोऽस्ति,
तथापि इवे अनिष्टवारणार्थमिदम् । अम्ययमिति अमधोर्भावे
घञ् स्वपक्षे (१) अमो रोगः अस्यास्ति असी अमी । बध्वर्थ
इति बध्वा अर्थ इति वाक्यम् ।

४३ । स्योत् । सौजात ओत् स्योत् शाकपार्थिवादि-
त्वान्प्रथमपदलोपः । विष्णो इति । सन्ध्यभावपक्षे ओरवादेशे
अयामित्यादिना या लुप्, लुवभावपक्षे विष्णविति । सौजात
इत्युक्तेः गवित्यत्र अनुकरणे माभूत् ।

(१) जनपथ इत्यादिना सुसपक्षे ।

४४ । उञ् णपात्त्वचि व वा ।

(उञ् ।१।, णपात् ५।, तु ।१।, अचि ७, व ।१।, वा ।१।) ।

उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इती परे, णपात् परस्तु वो वा स्यादचि ।
उ-इति, विति ! किमुक्तं किमु उक्तम् ।

४५ । वेक् स्वथार्णेऽसे ।

(वा ।१।, इक् ।१।, स्वः १।, च ।१।, अर्णे ७, असे ७) ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति, स्वय वा स्यादर्णे परे, नतु से, दान्ते ।
गार्ङ्गि-अत्र गार्ङ्गि-अत्र गार्ङ्गि । असे किं—हृद्यर्चा ।

४४ । उञ् । उञ्निः प्रथार्थः । इतायित्वनुवर्त्तते अत
आह इती परे इति । णप् प्रत्याहारः तस्मादुञो वोऽचि
वेत्यर्थः । उ इतीति पूर्व्वेण नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पः । पक्षे
यिति । किमुक्तमिति सन्धिपातलक्षणस्य विधेरनिमित्तत्वान्ननुः ।
रूपान्तरत्वात् शुभंयुमाचक्ष्णः शुभंय् उ, शुभंयु इति शुभं-
यिति इति तु पूर्व्वभागे न । णपात्सानुनामिको व-इत्यन्यः ।
किमु उक्तमिति व-विधानाभायपक्षे नाजोऽन्त इति सन्धि-
निषेधः, उपदेगावस्थायां केवलाचो ग्रहणात् । यागद्ध्यय-
म्यया इती उञ्चः मानुनामिको घादिशः तेन लँ इति इत्यपि ।

४५ । वेक् । इक् प्रत्याहारः । न र्णः अर्णस्तामिन् ।
गार्ङ्गि पत्र इति अविधानमामप्यात्र यः । यागद्ध्यय-
यावित्वात् पदान्तेऽपि क्वचित्, यथा— अरी अर्त्ति, परि अर्त्ति,

४६ । ऋक्वक् । (ऋकि ७, अक् । १ ।) ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वथ वा स्यात् ।

ब्रह्मा ऋपिः, ब्रह्म-ऋपिः, ब्रह्मर्षिः ।

इति अच्-सन्धिपादः ।

अर्थ्यन्ति इत्यादि । हर्यन्तेति हरेरच्चा इति वाक्यं, इदन्तु (१) भाष्यमते । परे तु नित्यसवर्जनात् नद्या अम्भ इत्यर्थे नदी अम्भः, नदि अम्भः, नद्यम्भ इति । नित्यसे तु नद्यर्थमिति स्यादेव ।

४६ । ऋकि । ऋग्वौ प्रत्याहारौ । अत्रास इति नानुवर्तते, तेन महायासाहृषियेति महाऋपि, महऋपि, महर्षिरिति । तथाच उच्चारित रुचिर-ऋचां चाननाना चतुर्णामिति सूर्यशतके । अत्रापि नित्यसवर्जनात् अशर्च्छी इत्यादि उदाहरन्ति केचित् । वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् गेः परार्च्छतीत्यादौ न स्यात् । अत्र केचिदाहुः—“ऋतोरलाहृदृल-तोर्वा लोपस्ताभ्याम् घञ्” । ऋकारस्य ऋकारे परे रः लकारे परे लः स्याद्वा, ऋतो लोपश्च वा ऋदृलतोः परयोः, रलाभ्यां परयो ऋदृलतोर्घञ् । पितृणं, पितृण, पितृण पक्षे पितृऋण, पितृणम् । होत्सृकारः, होत्लकारः, होत्सृकारः पक्षे होत्लकारः, होत्सृकारः इति । परे तु, ऋत ऋदृलताहृदृलदृभ्या

वा ऋता तु लृट् लृटः । ऋकारस्य ऋकारेण सह रेफभाग-
 द्वययुक्तं ऋत्, ऋकारस्य लृकारेण सह लभागद्वययुक्तं लृत् वा
 स्यात्, लृकारस्य तु ऋकारेण सह लभागद्वययुक्तं लृच्च वा ।
 होत् ऋकारः, होत् लृकारः इत्यत्र होत् ऋकारः, होत् लृकारः ।
 गम्लृ ऋकार इत्यत्र गम्लृकारः पक्षे यथा प्राप्तम् । अक्षन्ते
 तु वा शब्दस्य बाहुल्यात् ऋकि ऋको घं-सन्ध्यभाव-स्वाः प्रवर्तन्ते ।
 तथाहि पितृणं, पितृऋणं, पितृणम् । प्रागृको घंभावात्
 “सहर्षेघं” इति घं कृतेऽपि वा स्वः । स रेफभागद्वययुक्तः । ऋकारे
 त्रयोऽङ्गभागाः सन्ति तन्मध्यवर्ती तुरीयोरिफः । इकारभागः
 पूर्वार्द्धे उपर्यध उवर्णभाक् । पूर्वार्द्धभागवर्णांशो रेफस्तन्मध्य-
 संस्थित इति शिच्चाकारवचनात् ऋकारद्वयादेशे घंस्य स्वत्वे रेफ-
 भागद्वयासिद्धेः तेन पितृणं इति (१) । कचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गो-
 ऽपि निविशते इति न्यायात् यलायवायाव इति रलौ तेन पितृणं,
 पितृकारः, गम्लृकारः ।

इकोयलन् वार्षेऽचि । इकः क्रमात् यलन् वा स्यात् अर्षे
 अचि परे । अनावितौ । दधियत्र, मधुवत्र, कर्त्तृरत्र, शक्लृत्र ।
 एवं सेऽपि । त्रियम्बकः, भूवादय इत्यादि, पक्षे दधि अत्र
 दध्यत्र इत्यादि । अर्षे किं दधीदम् । अचि किं-दधि तिष्ठति ।

(१) स रेफभागद्वययुक्त इत्यारभ्य तेन पितृणमित्यन्तस्य टीकांशस्य टिप्पणी
 परिशिष्टे दृश्यते ।

हस्-सन्धिः ।

४७ । स्तु शुभिः श्चुशात् ।

(स्तु ।१, श्चुभिः ३॥, श्चु ।२, अशात् ५) ।

सकारतवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु शात् परौ । सच्चित्, शार्ङ्गिञ्जय । अशात् किं प्रश्नः ।

४८ । प्टुभिः पृष्यदान्तटोः ।

(प्टुभिः ३॥, प्टु ।२, अपि ७, अदान्तटोः ५) ।

४७ । स्तु शुभिः । स च तुश्च तत्, श च चवश्च ते श्वः तैः, अवयवापेक्षया व्वं, यथा—अधः अचामिति, श च चुश्च तत् । इविपये व्वनिर्देशात् (१) नञ् तत्पुरुषः, कृञ् धातुः, अच् तकार इत्यादौ न स्यात् । एके तु अद्यच्ताच्चेप्पिरिति ज्ञापकात् दान्तचोः परस्य स्तोद्युत्वं न स्यादित्याहुः । अच्शु नञ्शु इत्यादौ चञाभ्या सस्य श इति केचित् (२) । सस्य शत्वं यथा कृष्णश्चिन्त्य इत्यादौ । टान्तादान्तसाधारणोऽस्य विषयः, अतएवादान्ते प्रत्युदाहरति प्रश्न इति । प्रच्छ धीः स्वपरक्षेत्वादिना नङ्, न जिश्च, क्वीः शूटाविति क्वस्य शः ।

(१) सुभ्यामितिकर्त्तव्ये शुभिरितिकरणात् ।

(२) 'अत्र अचसन्धिरिति अद्यच्ताच्चेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्य चवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्यातामिति बोध्यम्, ज्ञान्ज्ञापिताविम्बयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन नञ्समास कृञ्धादृरित्यादय भिदा । किञ्च अच्शु नञ्शु इत्यादौ सभयो परयोचवर्गस्य दान्तदन्त्येऽपि विभक्त्यन्यत्वाभावात् क्षपः सस्य तावव्ययकारत्वम्"—इति दुर्गादाहः ।

सकारतवर्गौ पकारेण टवर्गेण वा योगे प्रकारटवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु पकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ ।

तट्टीका, चक्रिण्टीकसे । अपि किं सत् पठः । अदान्तटोः किं पट्-ते ।

४६ । पष्ठां पश्ववति पश्वगर्ह्यः । (१॥॥) ।

एते निपात्यन्ते ।

५० । ले लस्तोः । (ले ७, लः ११, तोः ६१) ।

ले परे तो लकारः स्यात् । तल्लयः, विहंसिखति ।

४८ । टुभिः । टुभिरिति पूर्ववत् । प च टुश्च तत्, न प अप तस्मिन्, दस्यान्तो दान्तः स चासौ टुश्चेति सः, न सः अदान्तटु-स्तस्मात् । तथाच दान्तटवर्गात् उच्चार्यमाणौ सकारतवर्गा-वित्यर्थः । तेन पट्क्षन्त इत्यत्र तनि कृते अदान्तत्वेऽपि प्राग्दान्त-परत्वान्न टुत्वमिति । व्वनिर्देशान्न यथासङ्गम् । सु इत्यनु-वर्त्तयन्नाह सकारतवर्गाविति । अस्यापि दान्तादान्तयोर्विषयः ।

४९ । पष्णाम् । पष्णाञ्च पश्ववतिश्च पश्वगरी (१) च ताः । अनुकरणात् न ष्तेर्लुक् । पष्णामिति नुमि डे प्राप्ते ली निपात्यते । नधतिनगर्थोर्दान्तटोः परत्वादप्राप्ते णत्वं निपात्यते । नगरीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् षड्ङ्गनगरमित्यत्र न स्यात् ।

५० । ले । तल्लय इति । लीयत इति भावे अल् ; तस्य लय इति वाक्यम् । यद्वा लीयते अस्मिन् लयः, स लयो यस्येति

यलो द्विधरो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

अमोऽनुनासिक स्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५१ । स्त्री नुं भस्यदान्ते ।

(स्त्रीः ६॥, नुः ११, भसि ७, अदान्ते ७) ।

अदान्ते स्थितयो र्भनयो नुंः स्यात् भसि परे । रंस्यते, वृंहितं ।

विग्रहः । ननु यलस्य सानुनासिकत्वं कुत इत्यत आह यलो द्विधेत्यादि । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, यल इत्यस्य विशेषणं । तथाच रभिन्नयलो द्विधा द्विप्रकारः, एको निरनुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मरहितः, (१) अपरः सानुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मसहितः । तथाच शिञ्जाकाराः—अन्तस्था यरलवा ईपत्-सृष्टा, रेफवर्जिताः द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च इत्याहुः । अम इति, अमः प्रत्याहारः । अनुनासिक इति अनु पश्चात् नासिकया उच्चार्यते यः सोऽनुनासिकः । अमस्तु अनुनासिकएव तेन हेतुना तत्स्थाने य आदेशः सः सानुनासिकः स्यात्, न निरनुनासिक इत्यर्थः । विद्वान्निखति इत्यादौ सानुनासिको लकारः । एवं यँय्यम्यते संवत्सर इत्यादि ।

५१ । स्त्रीः । म च न च तौ तयोः । न दान्तोऽदान्त-स्तस्मिन् । रंस्यते इति रम धोः स्यते । वृंहितमपि वृहि वृद्धौ ऋ, इदित्त्वान्नु, अनेन नस्य नुः ।

५२ । जपे जम् नो । : (जपे ७, जम् ।१, नोः ६।) ।
अदान्ते स्थितस्य नो जपे परे जम् स्यात् । शान्तः, अद्धितः ।

५३ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

(वा ।१, तु ।१, अरयपे ७, अरयम् ।१) ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्जयपे परे रेफवर्जयम् वा
स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यंय्यम्यते यंयम्यते, हरिभज हरि-
भज । कम्पते इति पूर्वेण नित्यम् । अरे किं—रंरम्यते ।

५२ । जपे । जप्जमौ प्रत्याहारौ । शान्त इति शम् धोः
क्ते अमुजोभस्यणाविति घः, पयात् पूर्वेण नो कृते अनेन नः ।
अद्धित इति अकिक् नक्षणि (१) क्त, इम्, नुण्, पयात् पूर्वेण
नो कृते अनेन डः । अत्र पूर्वसूत्रात् स्त्रीरित्यनुवर्त्य तस्त्रीरेव
डम् तेन जंजप्यते इत्यादौ न नित्यं, किन्तु परसूत्रेण विकल्पः (२)
भूपीति कृते सिद्धे अप इति करणात् इन्दांचकार इत्यादौ
यामो नो न नित्यं जम्, गौरवादर्थाधिक्यमिति ।

५३ । वा त्व । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, अरयामी यप-
येति म तस्मिन् । एवं अरयामी यम् चेति सः । यप्यमौ
प्रत्याहारौ । अदान्त इत्यनुवर्तते, सिंहावलोकितन्यायेन दाग्त
इत्यपि ; अत आह दान्तोऽदान्ते इति । यंय्यम्यते इति यमर्धा
र्थाद् अमजपेत्वादिना नुण् । इह सामान्यनोर्घहणात् यम् ।

(१) अक्षरं चिह्नमुत्र अक्षरमिति दुर्गादायः ।

(२) कृते अनेन इत्यादौ अमजपेत्वादिना अतुष्टारागमेन तस्य धोः स्यात्
आत्ताभावात् नित्यमित्यर्थः ।

५४ । दान्ते मो ऽसम्राजो हसे नुः ।

(दान्ते ७, मः ६।, असम्राजः ६।, हसे ७, नुः १।) ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात्, न तु सम्राजः ।

शिवंस्तोति । असम्राजः कि—सम्राडिति ।

एवं वँवम्यते वंवम्यते, लँल्यथते, लंल्यथते इत्यदान्ते । दान्ते तु सँयन्ता, संयन्ताः, सँवत्सरः, संवत्सरः, संलयः, संलय इत्यादि । कम्पत इति कपि ड चलने, ते, इदित्त्वानुण्, ओ नूरिति नौ कृते जपे जम् इति । वाग्यस्य व्यवस्थावाचित्वात् हकारस्य व्यवधानेऽरयपेऽरयम्, तेन किँय्छः, किँछः, किँव्छलयति किँछलयति, किँल्छादयति किँछादयति, किन्ङ्रुते, किङ्रुते, किम्छलयति, किँछलयति (१) । अर इति किं—किं छादयति ।

५४ । दान्ते । दस्यान्तोदान्तस्तस्मिन् । न सम्राट् असम्राट् तस्य । क्विवन्तनिर्देशात् संराजते इत्यादौ न स्यात् (२) । “वा विरामे” इत्यन्यः । रामं, रामम् । दान्ते किं गम्यते । हसे किं ? अहमत ।

(१) “नमयवला परभूता यस्मिन् तस्मिन् हकारे परे पदान्ते मकारस्य स्थाने यथाक्रम नमयवला वा भवन्ति । यवला सातुनासिका निरस्तुनासिकाय भवन्ति, इह तु सातुनासिकानामेव विधानम् । ङ्रुते इति ङ्रुड् अपनयने । हल हल सञ्चलने घटादि । ह्य इत्यव्यय गतदिनमभिधत्ते । ह्यादौ सुखे च इति गोयोषन्द्र ।

(२) इति शब्देन सम्राट् शब्दो यस्मिन् शब्दे क्तत्वेव वर्जनमिति बोध्यते । हृदिस्तु—येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येष्टस्य च । शास्त्रि यथाश्रया राष्ट्र स सम्राडित्यपरोक्ते । तेन च योभनं राजते सर्वाट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेवेति दुर्गादास ।

५५ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

(पुंसः ६।, सन् ११।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७।) ।

पुंसो मस्य सन् स्यात्, अम्परे खपि परे, न तु ख्ये ।

पुंस्कोकिलः । अम्परे किं—पुंक्षीरम् । अख्ये किं—पुंख्यातः ।

५५ । पुंसः । अम् प्रत्याहारः । अम् परो यस्मात् स तस्मिन् । न ख्योऽख्यस्तस्मिन्, खपीत्यस्य विशेषणम् । पुंस्कोकिल इति पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति इति वाक्यं । विधानसामर्थ्यात् न पुनः स्यान्तलुक् । एवं पुंस्करोति पुमितिपदे करोतीति वाक्यम् । पुंस्थानमित्यादि । पुंक्षीरमिति पुंसः क्षीरमिति वाक्यम् । पुंख्यात इति पुंसा ख्यात इति वाक्यम् । सन्धनुनासिको नोर्वासमसु सुमि सन्नपि । नो रनुनासिको वा स्यात् सनि, सुमि तु समः सन्च वा स्यात् ।

सकतानां (१) क्रमादित्वे सर्वेषाञ्च (२) द्वयोर्द्वयोः ।

अनुस्वारे भवन्त्यष्टावष्ट स्युरनुनासिके ।

मते षोडश वा त्रयोः कञ्जट-श्रुतिपालयोः ॥ (३)

संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता
संस्कृता संस्कृता । संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता
संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता । कञ्जटश्रुतिपालयो

(१) सकत एषां वर्णानां ।

(२) सर्वेषां सकतानां ।

(३) कञ्जटश्रुतिपालयोस्तदाप्यैवाकरणविधेयोः ।

५६ । नो ऽप्रशामश्छते ।

(नः ६।, अप्रशामः ६।, छते ७।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यात्, अम्परे छते परे, न तु प्रशामः । शार्ङ्गिञ्छिन्धि, चक्रिंस्त्राहि । अम्परे किं सन्त्सरुः । अप्रशामः किं—प्रशान्तनोति ।

५७ । कांस्कान् नृः पि वा ।

(कांस्कान् ।१।, नृः ।१।, पि ७।, वा ।१।) ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन्पाहि ।

मंतभेदात् षोडशरूपाणि (१) । केचित् सनि मलोपे चत्वारि यथा—सस्कर्ता सरक्कर्ता समस्कर्ता सस्कर्ता इत्याहुः ।

५६ । नो । न प्रशान् अप्रशान् तस्य । शार्ङ्गिञ्छिन्धि इति, छिदधोर्हि शृणु, नणो न, हेर्धिः, सनि वानुनासिकः शार्ङ्गिञ्छिन्धि इत्यपि । चक्रिंस्त्राहि इति त्रायते इति त्राः, वा इव आचरेति क्ति, हि, त्राहि । अन्ये तु त्राधुरदादिरप्यस्ति इत्याहुः । सानुनासिके चक्रिंस्त्राहि इत्यपि ॥

५७ । कां । कानिति द्वीव्वान्तस्य कानिति द्वीव्वान्ते, नृन् इत्यस्य पकारे सन् वा स्यात् । कांस्कानिति । सानुनासिके कांस्कान् । सनभावपक्षे कान् कान् वीष्णयं हिः । नृनित्यस्य

(१) “हि-सकारमेक सकारं त्रि सकार रूपत्रयं सातस्वार सातुनासिकभेदात् षट्प्रकार, तदेव द्विककारभेदात् द्वादशप्रकारभेतदेव भाष्ये दर्शितम्” इति गोयी-चन्द्रः ।

५८ । न ण टन ड् चकन् श शस् स शसि वा ।

(न ण टन डः ६।, चकन् ।१।, श शस् स शसि ७।, वा ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् श्रे, णस्य टन् शसि, टनयो स्तन् से,
डस्य कन् शसि, स्याद्वा । सञ्चशम्भुः सञ्जशम्भुः, सुगण्ड-
पष्ठः सुगण्पष्ठः, षट्सन्तः पट्सन्तः, सन्त्सः सन्सः, प्राङ्पष्ठः
प्राङ्पष्ठः ।

५९ । चपोऽवे जव् । (चपः ६।, अवे ७।, जव् ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जव् स्यात् अवे परे । वागीशः, चिद्रूपः ।

पकारे पञ्चधा—नृः पाहि नृः पाहि नृंस्पाहि । सर्वत्र निपा-
तनात् सन् विद्य । पक्षे नृन् पाहि नृंस्पाहि इति परे ॥

५८ । टय नय तत्, नय णय टनञ्च डय तत्, तस्य ।
एञ्चकार उच्चारणार्थः । चकः प्रत्याहारस्तस्मान्नमितं करोति, तेन
चकन्, तथाच चकोपस्थितचतुर्णां न इत्यर्थः, अतएव यथाक्रमं
दर्शयति दान्ते स्थितस्येति । सञ्चश्रुतियादि—नस्य चनि कृते
आगमो यद्गन्त स्तदग्रहणेन गृह्यते (१) इति न्यायात् नस्यादा-
न्तत्वे ओर्नुरिति नुः, पद्यात् जपे जम्, शहोयपादिति वा छ ।
चनभावपक्षे सञ् शम्भुः । सुगण्डपष्ठ इति शसः प्रत्याहार-
त्वज्ञापनार्थं मूर्धन्येनोदाहृतम् । एवं टनि वा कृत्वे सुगण्डश्रुतियादि-
सुगण्डश्रुतियादि, एवं सुगण्डसाधुरिति । प्राङ्पष्ठ इत्यादि ॥

(१) यद्गन्तो यस्य स्थानजातः । तदुपहृषेण गृह्यते तद्वत् प्रायते इत्यर्थं ।
अत्र इतिशेषः—न च ट न ड् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे चकि कृतेऽपीदृशिवद्वा पञ्चम्यन्तस्य
चकन् विधानं तद्गन्तत्वेन चनादीनां पदान्तत्वाद्यर्थमित्याह ।

६० । जमे जम् वा । (जमे ७, जम् ।१।, वा ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् वा स्यात् । एतन्मुकुन्दः

एतदमुकुन्दः ।

६१ । त्ये । (७।) ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं,
वाङ्मयम् ।

५६ । चपो । चपञ्जवौ प्रत्याहारौ । परबकारेणावप्रत्या-
हारं ज्ञापयन्नाह चिट्रूप इति ।

६० । जमे । पूर्वसूत्राच्चप इत्यनुवर्त्तते । अत्र यद्यपि अन्ते
चपञ्जवाविति विधानात् (१) वाकारं विनैव एतदमुकुन्द इति
सिध्यति (२) तथापि वाशब्द एवं ज्ञापयति विरामाभावे दान्ते
भूपथप् एव, विरामे चपञ्जवाविति, तेन (३) परसूत्रस्य सार्थ-
कत्वमिति । एतन्मुकुन्द इति ।

६१ । त्ये । दान्तस्थितस्य चपस्य नित्यं जम् स्यादित्यर्थः ।
त्ये जणनडाभावादाह त्ये म इति । चिदात्मकमित्यर्थे मयट् ।

(१) चपञ्जवाविति विधानात् वक्ष्यमाण भूपभसोरिति सूत्रे इति शेषः ।

(२) इति सिध्यति—एतदमुकुन्द इत्यत्र एष वासौ मुकुन्दश्चेति समासे लुप्
विभक्तिकत्वेन दान्तत्वे सिद्धे विरामपरतया भसो जपि लते दकारो भवत्येवेत्या
शङ्कराह तथापीति । एतदमुकुन्द इत्यत्र तु दान्तत्वेऽपि विरामाभावात् न भूप
भसोरित्यनेन लप् ।

(३) तेन अत्र सूत्रे विकल्पविधानेन । अन्यथा चिदुमयमित्यभिष्टं स्यात् ।

६२ । शहोश्चपात् वामि छभभौ ।

(शहोः ६॥, चपात् ५), वा ११, अमि ७, छ-भभौ १॥) ।

दान्ते स्थितात् चपात् परयोः श-हकारयोः क्रमेणामि परे
छ-भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्शिवः वाग्घरिः वाग्हरिः ।
अमि किं—वाक्घ्रोतति ।

६३ । स्वाशुडोऽचि द्विः ।

(स्वात् ५, णडः १, अचि ७, द्विः १) ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो णडो द्विः स्यादचि परे ।

सुगन्धीशः सन्नच्युतः प्रत्यङ्ङात्मा ।

६२ । शहोः । शच हच तौ तयोः, छच भभ् च तौ, अम्
प्रत्याहारस्तस्मिन् । तच्छिव इति स चासौ शिवश्चेति वाक्यं,
पक्षे तच्शिवः । एवं वाक्छ्वन्नः वाक्श्वन्नः वाक्छ्मशानं वाक्-
श्मशानं ; अनयोः परयोः शस्य नेच्छन्ति चान्द्राः (१) । वाग्घरि-
रिति, एषां यो येन इति नियमात् प्राक् समो भभ् पद्यात् चपो
जब् । त्रिष्टुब्भसति त्रिष्टुब्हसति इत्यादि ।

६३ । स्वात् । णड प्रत्याहारः । सुगन्धीश इति सुगणयति
इति क्तिप्, पद्यादनेन द्विः । स्वादिति किं—महानयं, प्राडास्ते ।
सनयडन्तो द्विरिति निर्हेमात् त्य-णडो द्विर्न स्यात्, तेन सनन्तान्न
सनिथते इति भट्टवार्त्तिकम् । सत्रिच्छायामिति निर्हेमाच्च सूत्र-

(१) अनयो लकारमकारयो यस्य छत्वमिति धेवः, तथाच "हम्परस्य नेति
कातन्त्रम्" इति धञ्चिप्रसारमूलम् .

६४ । ङोऽचः । (छः ११, अचः ५) ।

अचः परम्बकारो द्विः स्यात् ।

कृतं विकल्पयति । नञोऽनाविति निर्देशात् अनो न द्विः तेना-
नन्तः अनेक इत्यादि (१) ।

६४ । ङो । अच् प्रत्याहारस्तस्मात् । दान्त इति नानु-
वर्तते । मण्डूकगत्या शहोयपादित्यादिना वानुवर्त्य तस्य व्यवस्था-
वाचित्वात्—

परस्परानपेक्षायां दान्तात् सदाथ वा भवेत् (२) ।

अमाडऽस्त्रात्तथा विश्वजनादेशेति कीर्तितम् ॥

यथा—तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्तेत्यादि (३) नित्यम् ।
माड्वर्जिताभ्यां घंभ्रुभ्यां विकल्पः । गौरीच्छाया गौरीक्षाया,
कणश्च्छिन्धि कणश्छिन्धि । माडसु माच्छादयति । दान्ता-
दिति किं स्त्रेच्छयति, पूर्वेषु नित्यम् । विश्वजनच्छत्रं विश्वजन-
च्छत्रं, दधिच्छाया दधिक्षाया इत्यादि छान्दसमित्यन्ये (४) ।

(१) “यत्र अनहुच्चतरोऽणायौ धिष्योरिति, यहनन्दिपचादे र्थिनान्नु ये
इति, सन्यडन्तोद्धित्यादिशापकादसमासेऽस्य विषयो बोध्यः । तेन सनन्
यडन्त तिङन्ताः धिङ्गाः । सलिङ्गशास्त्रैः सद्भादि इत्यादौ तु शापकसिद्धस्थानित्य-
त्वात्”—का सि ।

(२) परस्परानपेक्षा यत्र नास्ति तत्रापि पदान्तदोषाद्भुत्तरम्बो नित्यं द्विर्भवति
इत्येके । अत्रानेकाचार्याणामसम्मतितरेषु—इति गोयीचन्द्रः । यत्र अजन्तपदस्य
आदिपदस्य च परस्परान्वयो न स्यात् तत्रेत्यर्थः ।

(३) नात्र परस्परानपेक्षा, वाक्ययो र्भिन्नत्वात्—इति गोयीचन्द्रः ।

(४) अस्य सूत्रस्य दत्तो अस्तीति पाठः बहुषु पुरुकेषु दृश्यते । संक्षिप्तसारे-
ऽपि “ङोऽचः” इत्यस्य दत्तो “अव उतरम्बकार, सरे परे द्विर्भवती”त्युक्तम् ।

अचो ङाभ्यामरो यपः । अचः पराभ्यां हकाररेफाभ्यां
रभिव्रयपो द्विः स्याद्वा । प्रङ्गुते प्रह्नुते, लेद्धि लेद्दिग्म, सूर्यः
सूर्यः, शूर्पः शूर्पः इत्यादि । अच. किं-संङ्गुते । यपः किं-वर्षा ।
अरग्रहणमुत्तरार्थम् ।

स्वादनचि । स्वात् परोऽरो यपो द्विर्वा स्यात् अनचि ।
सँध्यन्ता सँध्यन्ता, क्लृप्यते क्लृप्यते । स्वात् कि-वाच्योः । अरः
किं-धर्मः । अनचीति किं-दधि । विरामेऽपि-नक् नक्, अज्
भिन्नत्वात् (१) । धादपीति केचित्-वाक् वाक् वाग् इत्यादि ।
रात् शस् । रेफात् परः शस् वा द्विः स्यात् अनचि । मर्ष्यते
मर्ष्यते । अनचि कि मर्षणम् ।

यत्न णप खप गमेभ्यो णप यत्न-शस खपाः । एभ्यः एते
क्रमात् द्वयाः स्युर्वा । उल्का उल्का, शुक्लः शुक्लः, क्षीरं
क्षीर, स्कन्धः स्कन्ध इत्यादि ।

पुत्रादि-पुत्रपुत्रादिनोऽस्तीऽनाक्रोशे । पुत्रादिन् इति शब्दस्य
पुत्रपुत्रादिन् इति शब्दस्य च तकारस्य द्विर्वा स्यान्नत्वाक्रोशे ।
पुत्रान् पुत्रपुत्रान् वा अत्तु शीलमस्या. सा पुत्रादिनी पुत्रा-
दिनी पुत्रपुत्रादिनी पुत्रपुत्रादिनी, व्याघ्री मत्नी वा । केचित्

अथ गोपीचन्द्रेण 'खरे परे इति हत्तो प्रमादपाठ, यतो नैतत् पाणिनि सर्व
वर्माचन्द्रादिगम्यतम । एव इति छीच्छ्यते इत्यादौ द्वित्य न स्यात्' इत्युक्त्वा खरे
परे इति निराकृतम् । छाच्छ्यते इति छीच्छ लक्के इत्यस्माद्भावे ते ।

कातन्नेऽपि 'द्विर्भां खरपरन्धकार इति छले टीकाकारेण "खरात् पर
इति तत्पुत्रपुत्र न इत खर परो यस्मादिति ब्रह्मोद्दि, तेन उच्छ्रतीति न
द्विर्भां, विश्र्यते इति द्विर्भां एते त्यक्तम् ।

(1) अजभिव्रयत्वात् विरामस्येति शेष ।

६५ । भृप्भृसोः खस्भृवो चपृजवावन्ते च ।

(भृप्भृसोः ६॥, खस्भृवोः ७॥, चपृजवो १॥, अन्ते ७, च ११) ।

भृप-भृसयोः स्थाने खस-भृवयोः परयोः क्रमात् चप-जवौ
स्तः, विरामेच । शिवच्छाया, अच्छा ।

पुत्रहती पुत्रजग्धी इत्यपि आहुः । अनाक्रोगे किं-पुत्रादिनी
पुत्रपुत्रादिनी वृपलि भूयाः ।

मू-नी-वयः । एते द्वयाः स्युर्व्वा । उर + + केण उरmmपेण
उरः केण पक्षे उर + केणेत्यादि । परस्परानपेक्षायामित्यादि
शाकटायनमते, ग्रन्थकृता तु उपेक्षितं, श्रुतिं प्रति भेदाभावात् ।

लोपो वा य-समभ्रसे ह्रसादय भ्रसस्य । ह्रसात् परस्य यस्य
ये भ्रसस्य समभ्रसे लोपः स्यात् वा । आस्ये भवं आस्यं
आस्यं, ह्यर्थे (१) ह्यर्थ्यते जर्गायति जर्गायति पिण्डि पिण्डी-
त्यादि । ह्रसात् किं, ग्रथ्यते भेत्ता । भ्रसस्येति किं, शार्ङ्गम् ।
समेति किं तर्सा ।

अभ्र-वभ्र-मभ्रं रो ये । एषां रस्य लोपो वा स्यात् ये ।
अभ्यते वभ्यते मभ्यते, पक्षे अभ्रते इत्यादि ।

६५ । भृप् । भृपादयः प्रत्याहाराः । क्रमादिति—

भृपः खसे चपादेशो जवादेशो भृसो भवे ।

विरामे तौ तयोः स्यातामित्यस्यार्थः प्रकीर्तितः ॥

शिवच्छाया इति शिवस्य छाया इति वाक्यं, छस्य छोऽच

वि-सन्धिः ।

६६ । वेः सोऽशसन्ते कृते ।

(वेः ६।, सः १।, अ-शसन्ते ७।, कृते ७।) ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णशिन्यः, हरिष्टी-
कृते, विष्णुस्नाता । शसन्ते तु—कः त्सरुः ।

६७ । से तु क-ख-प-फे वा ।

(से ७।, तु ।१।, क-ख प-फे ७', वा ।१।) ।

इति द्वित्वेऽनेन पूर्वस्य चः । न च्छतीति अच्छा (१) निर्मला ।
चपः खद्य् वा शसि । चपस्य् खद्य् स्याद्वा शसि । दृक्श्यामा दृक्-
श्यामा अफ्सराः अरुराः पट्सन्तः पट्सन्तः तथ् पष्ठः तत्पष्ठः ।
शसि किं वाग्हरिः ।

इति हस्-सन्धिपादः ।

६६ । वेः । शस् अन्ते यस्य सः, न शसन्तः अशसन्तस्तस्मिन् ।
कृत् प्रत्याहारः तस्य विशेषणं तेन शसन्तभिन्ने कृते इत्यर्थः ।
कृष्णशिन्यः इति, अनेन से कृते चवर्गयोगात् शः । एवं हरिष्टीकृते
इत्यत्र टवर्गयोगात् पः ।

६७ । सेतु । सः समासस्तस्मिन् । भास्कर इत्यादि, भासं
करोति, भासा खरस्तीक्ष्णः, भासां पतिः, भासा फेरुरिति
वाक्यम् । परे तु भाःकर इति नेच्छन्ति । अत्राहुः—

(१) नञ्पूर्वात् को य नूनी इत्यत्रात् धातो र्धप्रत्यये श्लिषां रूपम् ।

वेः सकारो वा स्यात् क-ख-प-फेषु परेषु, से सति । भास्करः
भाःकरः, भास्वरः भाःखरः, भास्वतिः भाःपतिः, भास्केरुः
भाःफेरुः ।

सदा ऽयस्तमसोः काण्डे वास्तोर्ष्वोचो दिवःपतौ ।

भ्रातुः पुत्रे शुनः कर्णे पिण्डे तु मेदसो मतः ।

नमः पुरः क्रियायोगे तिरोऽन्तर्द्धौ पराभवे ।

निर्दुराविर्बहिः-प्रादुयतुरान्तु कखे पफे ।

श्रव्यासो ऽपरदस्यस्य पाश-कर्णी-कुशा-कृञि ।

कामि-कंस-कुम्भ-पात्रे, पदे तु स्याच्छिरोऽधसोः ।

इसुसः क-ख-प-फेऽथा सेपि वा स्यात् क्रियाश्रये ।

द्विचतुस्त्रिचतुर्विंशत्यर्थेऽथाव्यस्य सद्य वेरपि ।

क-काम्य-कल्प पाशेषु, रस्वकाम्येषु वेः सदा ।

इकः सः षः क ख प फे वाग्वदस्य व्यवस्थया ।

अय आदे वैः सः स्यात् काण्डादौ से सति । अयस्काण्डः

तमस्काण्डः वास्तोप्यतिः, वर्हिष्ठादित्वात् षः, वाचस्पतिः दिव-

स्पतिः भ्रातुष्युत्रः, इकः सः षः क ख प फ इति षः, शुनस्कर्णः,

पञ्चम्यः प्या अलुक् । मेदस्त्रिण्डः । क्रियया सह से नमःपुरसो

वैः सः । नमस्कृत्य नमस्कारः, नमःशब्दस्य साक्षादादित्वात् वा

सविधानात् नमः कृत्विति च ।

अन्तर्धानपराभवयोस्तिरसो वेः सः । तिरस्करोति तिरस्कारः

तिरस्कृत्य, वा स-विधानात् तिरःकृत्विति च ।

निरादीनां क ख प फे परे वेः सः । निष्कर्षः दुष्करः आवि-

ष्कारः वहिष्कृतं प्रादुष्कृत्य चतुष्कपालमित्यादि । सर्वत्र इकः
सः घः क ख प फ इति सः ।

पाशादौ से अनुत्तरदस्थस्य व्यवर्जस्याऽसन्तस्य वैः सः ।
अयो लौहः पाशो रज्जुः अयस्याशः, अय इव कर्णावस्या-
अयस्कर्णी, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अयःकर्णः अयस्कुशा, आवन्त-
निर्देशात् अयः-कुशीति । अयः-करोतीति अयस्कारो जाति-
विशेषः । तेजः कामयते तेजस्कामः अयस्कामः । जग्रन्तस्यैव
कमो ग्रहणात् अजग्रन्ते माभूत्, तेजः कामः । अयस्कंसः (१)
चतुःषष्टिपलात्मकपरिमाणार्थग्रहणात्, अन्यत्र अयःकंसः । अय-
स्कुम्भः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इत्युक्तेः
अयस्कुम्भीति । एवं अयस्यान्नं अयस्यात्नीति । अव्येतिं किं श्वः
कामः । अपरदस्थेति किं, धर्मगासु कामार्थयशःकरीषु इति
भट्टिः ।

पदशब्दे परे शिरोऽधसो वैः सः से । शिरस्पदं अधस्पदं ।
से किं शिरःपदे करोति, अधःपदे करोति । अपरदस्थस्यानुवृत्तेः
परम-शिरः-पदं परमाधः-पदम् ।

इसन्तोसन्तयोः से सति क ख प फे परे वैः सः । सर्पिष्कुण्डं
यजुष्पाठः । से किं तिष्ठतु सर्पिः पिबोदकम् । अपरदस्थस्यानु-
वृत्तेः परमसर्पिः-कुण्डम् ।

अथ क्रियया परस्परापेक्षायां इसन्तोसन्तयोरसेऽपि क ख
पफेपु वैः सो वा । सर्पिष्कुरु यजुष्पाठ, पक्षे सर्पिः कुरु यजुः-

(१) अयसः कंस इति पञ्चमस्यः ।

६८ । शसि शस् । (शसि ७, शस् । १ ।) ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरिःशेते, सन्तप्यट्
सन्तःपट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः ।

पठ, अथशब्दात् परदस्यस्येति निवृत्तं, तेन परमसर्पिष्कुरु
परमयजुष्यठ इत्यपि । क्रियान्वये किं, परमसर्पिः कुण्डम् ।

द्वित्रिचतुरित्येपां कखपफेषु वेः सो वा स्यात् वारेऽर्थे ।
द्विष्करोति त्रिष्वादति चतुष्यठति । पचे द्विः करोति इत्यादि ।
चकत्वोऽर्थे किं, चतुष्कपालमिति पूर्वेषु नित्यम् ।

अथानन्तरं व्यवर्जस्य सस्य वेः कादौ नित्यं सः स्यात् ।
कस्येदमयः अयस्कं, आत्मनः पयइच्छति पयस्काम्यति, पयस्कल्पं,
धनुष्याश इत्यादि । अव्यस्येति किं, अधःकं, खःपाशः ।

रेफस्य वेः काम्यभिन्ने कादौ सः स्यात् । गीष्कं, गीष्कल्पः,
धूष्याश इत्यादि । काम्येतु गीःकाम्यति । अव्येति किं स्वः-
कल्पं । अयस्काण्डादेराकृतिगणत्वात्—

आभीक्ष्ये कः कः इत्यर्थे कस्तः, एवं कुतः कुत आगतः
कौतस्तुतः । क्विन्तः सद्यःक्रीस्ताव भवः क्रतुः साद्यस्तुः, सद्य-
स्तारः, मुहुस्तार इत्यन्यः । अयस्काण्डो लौहभेद इत्यादि ।

इकः परस्य वेः सस्य पः स्यात् । प्रयोगा यथास्थाने
दर्शिताः । (१)

६८ । शसि । शस् प्रत्याहारः । हरिश्शेते इति से कृते सिद्धे

(१) क्वचित् पुस्तके पठ्यते “चतुष्कपालमित्यादौ वे. से दान्तात्वात् घत्वाभावे
इकः सः प इत्युक्तं”मित्यधिकं पाठ ।

६६ । कख-पफयो मून्थौ ।

(कख-पफयोः ७॥, मून्थौ १॥) ।

वेर्मून्थौ क्रमात् वा स्यातां कख-पफयोः परयोः ।

हरि + काम्यः हरिः काम्यः, मणे + खनिः मणेः खनिः,

कृष्ण^mपाता कृष्णः पाता, भक्ति^mफलति भक्तिः फलति ।

७० । अतोऽह्वयुः । (अतः ५॥, अत्-ह्वि ७॥, उः १॥) ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे ह्वि च परे ।

शिवोऽर्च्यः, शिवोऽन्यः ।

सन्तष्पट् इत्यादौ अपीतिवर्जनात् पत्वार्थं शस्विधानमिति,
तेन श-प से श-प-साः स्युरित्यर्थः । खपान्ते शसि लुक्त्वा ।
खपान्ते शसि परे वे लुप् वा स्यात् । कश्चोतति कष्टीवति
कस्तौति । पचे कः चोतति इत्यादि ।

६८ । कख । कश्च खश्च तत्, पश्च फश्च तत्, पश्चात् कखश्च
पफश्च ते तयोः । मण्डूकगत्या अशसन्त इत्यनुवर्त्तते, तेन वांसः
क्षीमं, कः स्नाति इत्यादौ मून्थौ न स्यातां । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् ख्याधौ न स्यात्, तेन शिवःख्यात इत्यादि ।

७० । अतः । ह्व् प्रत्याहारः परबकारेण । जपोऽक् समी^{र्ण}
भृक्चेति चापकात् सूत्रनिर्देशाच्च (१) शिवोऽर्च्य इति वेरुत्वे अता
सहादौ णः, पशादकारलोपः ; अन्यथा उकारस्य वः स्यात् (२) ।

(१) अतनिर्देशात् अतोऽह्वयुरिति सूत्रे अतोऽत् इति निर्देशात् ।

(२) अत अयपन इत्यस्यानुवर्त्तते नास्ति, अतत्त्वात्, तेन रामोऽन्वतीति
आदेवेति दुर्गादासः ।

७१ । अ-भो-भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

(अ भो भगोऽघोभ्यः ५॥॥, अवे ७, लुप् ।१॥) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यथ परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।

रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रत्न, अघो यज ।

७२ । य वाचि । (य ।१॥, वा ।१॥, अचि ७) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यथ परस्य वे रीं वा स्यादचि परे ।

शिवयुयः शिवउयः भोयच्युत भो अच्युत ।

७१ । अभो । भो भगो अघो इति सम्बोधनस्यैकदेशानु-
करणम् (१) । परसूत्रसापेक्षत्वात् इहाचि नोदाहृतम् । अव-
प्रत्याहारः परबकारेण इत्याह रुद्रा नमस्या इति । नमस्या इति
नमःशब्दात् नमस्तपोवरिव इत्यादिना क्यः, नमस्यः, तस्य
धुसंज्ञा, ततस्तव्यानीयया इति ढे यः, पश्चादसाल्लोप इत्यकार-
लोपे, लोपो वा य-समभसे हसात् य समभसस्येति वा यलोपः,
ततो लिङ्गसंज्ञाया स्याद्युत्पत्तिः ।

७२ । यवा । शिव उयइति वेर्लुपि न सन्धिः । यइत्वस्य
ईपत्सृष्टता सिद्धैव, ईपत्सृष्टतरो योऽनेन विधीयते । वाशब्दस्य
ध्यवस्थावाचित्वात् अवर्णादचि खौ दान्तौ वा लघुप्रयत्नतरावपि
स्यातां, तेन तयार्थाः तयार्थाः, लुप्पक्षे त आर्थाः । पटवेहि
पटवेहि पटएहि । लघुप्रयत्नता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यम् (२) ।

(१) भो भगो अघोरित्येषा विसर्गं विहायेत्यर्थः ।

(२) शैथिल्य मन्दप्रयत्नता ।

७३ । रिचो ऽवे । (र।१।, इचः ५।, अवे ७) ।

इचः परस्य वे रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।

७४ । रोऽचः । (रः ६।, अचः ५।) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यादवे परे । त्वातरव, धातर्गच्छ ।

७५ । खपि वा । (खपि ७, वा ।१।) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्याद्वा खपि परे । गीर्षतिः
गीष्पतिः गीःपतिः ।

एवं उजि आत् न यः (१) तेन देवदत्ता उ एकविंगतिः, देव-
दत्त उ एकः, अच नित्यं वेर्लुप् ।

७३ । रिचः । र इति लुप्तप्रीकं दं । स्वरूपभङ्गनिरासाय
अनुकरणत्वाद् वा न विः, इच् प्रत्याहारस्तस्मात् । अत्रापि अव-
प्रत्याहारः परवकारेण इत्याह चतुर्भुज इति, चत्वारो भुजा यस्य
इति वाक्यम् । (२)

७४ । रो । र इति पीकान्तं दं । आद्र इति कृते सिद्धे
अज् अक्षरं परार्थम् । (३)

७५ । खपि । खप् प्रत्याहारः । मण्डूकगत्या से तु कखपफे
वेत्यतः स इत्यनुवर्तते, तेन इयं गीः पतिरसावित्यादी न स्यात् ।

(१) उजि परे अक्षरात् परस्य वेर्षो न स्यात् ।

(२) चतुर्भुज इति नामान्यविशेषणत्वात् परस्य लस्योदाहरणं भवितुमिति-
मिति नाशङ्कनीयं, आक्षिप्तविशेषणत्वात् तत्पूर्वनिमित्तगतविशेषणान्तरद्वय-
व्यवस्थानिति चेन्नित् ।

(३) परस्य वे अक्षरात् खपि रित्या अक्षरं तिरित्याद्यदिहेत्यर्थः ।

गीर्षतिरिति गिरां पतिरिति वाक्यम् । गीष्पतिरिति अय-
 काण्डादेराकृतिगणत्वात् से तु कखपफे वेति वेः से, इकः सः पः
 इति पः । उभयत्यक्तपक्षे (१) गी.पतिः गीर्वाण इत्यादि । एवं
 अहर्षति अहस्यतिः अहम्पतिः अहःपतिः, धूर्षतिः धूष्पतिः
 धूमपतिः धूपति । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानात्
 ज्ञेयम् (२) ।

एकाधिकरणे प्रचेतसो राज्ञसे । प्रचेतसो वेः रेफ. स्यात्
 वा एकाधिकरणे राजन्निति शब्दे परे न तु से । हे प्रचेता राजन्
 हे प्रचतो राजन् । एकाधिकरणे कि जुहुधि प्रचेतो राजन्
 गच्छ । से तु प्रचेतोराजन् भोः (३) । नान्तग्रहणात् शत्रन्ते (४)
 प्रचेतो राजन् गच्छ ।

(१) खपि वेति से तु कखेत्युभयोरप्राप्तिपक्षे इत्यर्थं ।

(२) एतेन गिर धुर अङ्गन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एव स्यादिति
 प्रापितम् । अतएव आगो पति गी पाठ इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादास ।
 गीष्पतिरित्यत्र "इद निपात्यमित्यन्ते इत्यधिक पाठ । सच्चिप्रसारे तु सन्धिपादे
 १६१ सख्यक सूत्रे गीष्पतिरित्यसाधुरित्युक्तम् ।

अमरटीकाया गीष्पतिशब्दे तु 'गिरा पति पक्षे च कस्तादित्वात् साधु रिति
 रघुनाथ । भरतस्तु 'गिरा पति गीष्पति सेतु कखपफेवेति स मनीषादित्वात्
 पत्, साभावपक्षे कखपफयोर्भून्थाविति उपाध्मानीये गीम्पतिरिति, तदभाव-
 पक्षे खपि वेति रेफे गीर्षति, तदभावपक्षे विसर्गस्य स्थितिरेव गी पतिरिति ।
 एव चात्कृष्य चन्द्र क्षीरस्वामि बोपदेव सुभृत्यादीना सम्मतमेव । अतएव गीष्पति-
 रित्यसाधुरिति कस्यचिद्वचन न हृद्य मित्याह ।

(३) प्रचेता राजा यस्येति विग्रह ।

(४) शत्रुप्रत्ययान्ते राजघातौ परे न इत्यर्थं ।

७६ । नाङ्गो रक्तौ । (न । ११, अङ्गः ६१, रक्तौ ७१)

अङ्गो रक्तस्य वे रक्तो न स्यात् रक्ते के क्तौ च परे ।

अहोरात्रः अष्टस्कारः, अहोभिः ।

७७ । हस्येतत्तदोऽनञकः से लोपः ।

(हसि ७१, एतत्तदः ५१, अनञकः ५१, सेः ६१, लोपः ११) ।

नञक्यर्जादेतदस्तदय परस्य से वै लोपः स्यात् हसि परे ।

एष कृष्णः, स विष्णुः । अनञकः किम्-असः शिवः, एषकोरुद्रः ।

७६ । नाङ्गः । रय कय क्तिय तत्तस्मिन्, सौत्रत्वान्नुष् ।

अत्र सामान्यगण्यस्य विशेषपरत्वात् रात्रिरूपरथन्तराणां (१) रक्तेष्वेव, तेनाहारजमीत्यादौ निषेधो न स्यात् । अहोरात्र इति एकदेगविकृतमनन्ययद्वयतीति न्यायादिति परे । चन्द्रस्य रक्तमात्रे निषेधात् अहोरजनी अहोरमणीयमित्याह, अत उक्तं रक्त-इति (२) । हे मित्रोपे च । अङ्गः सिलोपे वेः रक्तो न हे । दीर्घाहो घोषः ऋष्याहो हेमन्त इत्यादि । हे किं अत्यह-हेमन्तः । लोपपहणात् लुकि माभूत्—दीर्घाहर्षनम् ।

७७ । एष च म च तत्तग्मात्, नञ् च अक् च तो, तो न विद्येते यच्च तत्तग्मात् । सेः किं एतैस्तौ गीम्यते ।

(१) एषमर्त्तकम् ।

(२) अस्मिन्नाहोरात्र इति आषाढाश्राद्धेषु चन्द्रमन्त्रेणारक्षितमिति मुञ्ज-तन्त्रेण इति ।

७८ । द्रोद्वि घञ्चानुः ।

(द्रः ६।, द्वि ७, घञः १।, च १।१, (अन्-ऋ) = अनुः ६।) ।

ढकारस्य ढकारे परे, रेफस्य रेफे परे, लोपः स्यात्, पूर्वस्य

च ऋवर्जस्य घञः । रुढः, हरीरम्यः । अनुः किं—ढढः ।

इति वि-सन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

एषे च पादपूरणे । आभ्यां सेवे लोपः स्यात् पादपूरणे
कर्त्तव्ये, एष इति प्रीकान्ते परे । यथा—

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

एषैष (१) रथमारुह्य मथुरां याति माधवः ॥

पादपूरण इति किं, स एष क्षिणोति, स एष पृथिवीपालः
पालयामास मेदिनीमिति । एषेति किं, स एव श्रीहरिः पाया-
हैवक्यानन्दवर्द्धनः ।

७८ । द्रो । ढच रच तत्तस्य, न ऋ अट् तस्य । रुढ
इति रुही जन्यां ऋ, होढ, ढभात्तस्य घः, टुभिरिति घस्य ढः,
अनेन लोपघञौ । ढढ इति ढहधू हिसे, ऋ, ऊदित्वादिमो-
ऽभावे साधनं पूर्ववत् । वि-सन्धिपादः (२) । सन्ध्यध्याय इति—
एकार्यावच्छिन्नः पादसमूहोऽध्यायः ॥

(१) एषैष इति माधवविशेषणम्, सम्भ्रमे द्वित्वम् ।

(२) अथ क्वचित् पुस्तके लोकोऽयं दृश्यते—

२यः । अजन्ताध्यायः ।

संज्ञा ।

७६ । लेः—सि औ जस्, अम् औ शस्, टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम् भ्यस्, डस् औस् आम्, डि औस् सुप् । (लेः ५, सि—सुप् । १॥॥) ।

स्यादीन्धेकविंशतिर्लेः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः सि-डस्योरिकारयेतः ।

८० । त्रिशः प्री द्वी त्री ची पी घी म्रः ।

(त्रिशः । १॥॥, प्री—स्यः १॥॥) ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्री द्वी त्री ची पी घी मी-संज्ञानि स्युः ।

७६ । लेः । स्यादीनामेकविंशतिः प्रत्येकं दं, सौमत्वात् वेर्लुक् । ज श ट ड पानां सि-डस्योरिकारस्य चेत्त्वं चिह्नार्थम् । अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थं भवन्ति स्यादय इति । स्वार्थसम्बुद्ध्युक्तार्थं प्रीत्यादिना अर्थनियमः कार्य्यः, अनेन तु स्यादीन्धेय विधीयन्ते, अतो नायं ध्यर्थः ।

८० । त्रिशः । त्रीणि त्रीणि त्रिशः वीष्णार्थं चगम् । प्रा-

श्रीमहोपदेवभा मर्यादंशब्दादिना

मध्यध्याय एव विदितकथामका टिप्पणी ।

संशयान्तरात्तद्बुद्धयान्ध्यानशब्दादिना

श्रीरामेश पाणिनिमते प्रामाण्यं कल्पते ॥

८१ । सम्बुद्धौ सि धिः ।

(सम्बुद्धौ ७, सिः १, धिः १) ।

सम्बोधने विहितः सि धिसंज्ञः स्यात् ।

८२ । स्यमौजस् धिः ।

(सि अम् औ जस् ।१।।।, धिः १)

सि अम् औ जस् एते धिसंज्ञाः स्युः ।

दीनां च-सः प्रीचेत्यादि । परे तु प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमीत्याहुः । ग्रन्थकृन्तते प्रगादेर्नदादि-पाठादीप् । अतएवाग्रे सदाऽनूक्तेऽसादिप्रगाः, क्रियान्तःकालाध्व-नोश्च पीच इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः ।

८१ । सम्बुद्धौ । सम्बुद्धिः सम्बोधनं, चेतनाचेतनयोः स्थितयोरभिमुख्येऽभिधानं, तत्र विहितस्य सेरेष धिसंज्ञेत्यर्थः । एके तु वेकल्यादिना अचेतनस्यापीत्याहुः । सम्बुद्धिरिति परे ।

८२ । स्यमौ । सिध अम्च औश्च जश्च तत् । प्रसौधि-रिति कृते सिद्धे स्यमौजस् इति कृतं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति परिभाषाज्ञापनार्थम्, तेन सख्यावित्यत्र धीविरिति न त्रिः स्यात् (१) । अम्जसोर्मध्ये पाठात् औकार-द्वयस्य ग्रहणम्, अन्यथा व्युत्क्रमनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । सर्व-नामस्थानमिति परे ।

(१) स्यादिपठितस्यैव औकारस्य धिसंज्ञा. तस्य सप्यत्वात्, न तु यस्य कस्य-चित् स्थाने जातस्य. तस्य लाक्षणिकत्वात् इत्याशयः ।

८३ । शिः क्लीवे । (शिः ११, क्लीवे ७) ।

नपुंसके शिरेव घि-संज्ञः स्यात् ।

८४ । दान्तवत् सभि । (दान्तवत् ११, सभि ७) ।

सभयोः परयो दान्तवत् कार्यं स्यात् । १

८५ । भौ लिध्वो हसभसोरन्ते च ।

(भौ ७, लिध्वोः ६॥, हसभसोः ७॥, अन्ते ७, च ११) ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते त-लेहसे धोर्भसे स्यात्, अन्ते चतयोः ।

८३ । शिः क्ली । शिरेवेति एवकारेण शिभिन्ना व्यवच्छिद्यन्ते, तेन वारिणी इत्यादौ नमब्रमहन्न इति न र्घः ।

८४ । दान्तवत् । अधिकारात् स्यादेरेव सभयोर्दान्तत्वात्-दिगः, तेन पुभ्यां पुंभ्यामित्यादौ वा यम्, न तु रंस्यते मंस्यते इत्यादौ मनो नुनिषेधः ।

८५ । भौलिध्वोः । लेहसन्तं धोर्भसन्तं भिरित्यर्थः । लिधुभ्यां भसन्तं भिरिति कृते सिद्धे एतत्करणं, लेदान्ते धोर्दान्तादान्तयो-भिकार्यज्ञापनार्थं, तेन कम्पाता शकस्याता इत्यादौ न स्यादेरिति सकयोर्नोपः । अभ्राक्षीत्, आक्षीत्, अषोड अषट्, अषक्, अधीक् इत्यादौ सकलोप-ट-पङ्-कङ्-घाः स्युः । (१)

(१) कम्पाता इत्यत्र क त र इति लिभिर्ङ्गैः संयोगः, तेषु टको भिः, तच्छिन्ने परे ष् इति संयोगस्य दान्तत्वाभावात् स्यादेः धोर्नोप इति न कनोपः । एवं षट् स्याता इत्यत्रापि न कनोपः । अभ्राक्षीत्, आक्षीत् अषोड एषु कदाचित् इति

८६ । हसोऽन्तः फः । (हसः १।, अन्तः १।, फः १।) ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८७ । सर्व्वं विश्व उभ उभय भवत् त्वत् त्वैक

सम सिम नेमाः, अन्यान्यतरेतर उतर उतमाः, त्यद्
तद् यद् एतदिदमदः किम् इस्माद् युष्मदः, पूर्व्वपरा-
वर दक्षिणीत्तरापराधरान्तरस्वाः स्त्रिः ।

(सर्व्व—नेमाः १।।, अन्य—उतमाः १।।।, त्यद्—युष्मदः १।।।,
पूर्व्व—स्वाः १।।।, स्त्रिः १।) ।

८६ । हसो । अन्तः परि वर्णाभावः । स च त्रिविधः—प्रागभावः
प्रध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च । इह तु प्रध्वंसात्यन्ताभावयोर्ग्रहणम् । तेन
अरुणः पयः रामः इत्यादौ स्तोर्विः । हस इति दभेदः स्यादिहस-
ज्ञापनार्थः, तेन अस्तीत्यादौ न विः, वटि इत्यादौ न डः (१) ।
नोऽन्तः फः इति कृते दान्तातिदेशात् (२) पयोभ्यां राजभ्यां
पुंभ्यां पञ्चानां इति सिद्धे हसग्रहणं, मुख्यनाचणिकयोर्मध्ये मुख्ये
कार्य्यसंप्रत्यय इत्यस्यानित्यत्व-ज्ञापनार्थे, तेन राजतः ।

यथाक्रमं सक्तलोपः इत्य दथ । अयद्, अयक्, अयोक् एषु दान्तले ऽपि भी परे
पट् कट् वा. भवन्तीति ।

(१) “इह इह स्यादेरेव, धोर्मे नः फणीत्यत्र फपहण्येभैरेवसिद्धौ भवयोः
एषग्वहणा’ इति दुर्गादासः ।

(२) सभयो परवोरिति शेषः ।

। दमेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चत्रिंशत् शब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः ।

समो ऽतुल्ये, व्यवस्थायां पूर्व्याद्यो ऽवान्तरो ऽपुरि ।

वह्निर्योगोपसंव्याने, स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

८७ । सर्व्व । सर्व्वश्च विश्वयेति च-सः (१) । त्वत्-त्वौ अन्याथ-वाचकौ । परे तु त्वच्छब्दं नाहुः (२) । उतर-उतमौ त्वौ, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तदन्तानां ग्रहणम् । पृथगन्यतरस्य ग्रहणात् अन्यतमस्य न स्त्रिसंज्ञा, तेन अन्यतमाः अन्यतमायेत्यादि । भाष्ये तु अन्यतमस्यापि स्त्रिसंज्ञाविधानात् अन्यतमे अन्यतमस्मिन्निति । उभ-भवत्त्वतां स्त्रिसंज्ञाफलं(३)--उभयोः स्त्रियोर्धनं उभधनं, भवत्या धनं भवडनं, त्वत्रेत्यादि ।

समोऽतुल्ये इत्यादि । समं सर्व्वसमानयोरित्यमरः । सम-

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां “आमि सर्व्वानाम् दृट्” (७।१।५२) इति छत्रस्य दृत्तौ उभयगन्धस्य द्विवचनं नास्तीति लैयटः, अस्तीति इरदत्त इत्युक्तम् । गोदी-चन्द्रोऽपि सुबन्तपादे १८२ २.२.२३-छत्रटीकायाम् “एकवचनबहुवचनविषयस्य उभयगन्ध” इत्याह । क्रमदीदरेण सुबन्तपादे “पूर्वाद्युभयौ लमि वा” (१८३) इति छत्रयित्वा उभयगन्धस्य लमि वा सिमंतेत्युक्तम् । ‘उभया आमिता इति तु आन्दसत्वाद्बोध्’ मिति तत्त्वबोधिभो । सिम सर्वांघं, नेभ इत्यर्थे ।

(२) तत्त्वबोधिन्यान्तु “जयदेवोऽपि प्रामुक्तु—तदधरमपुरमधुनि विवर्त्तमानि, तसोऽन्त्येष्ट्या अधर इति विद्यहो न तु तवाधर इति ००० पूर्ववाचनेन वहा-मन्वदापत्तेरित्युक्तम् ।

(३) येसु सर्वा इत्यनेन उभयगन्धात् सर्वां विभक्तय अप्प्रित्यदि पक्षम् । तत्रापि “उभो हेतु उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेतोरिति अन्त्या पञ्चो हेतुपञ्चो इति पञ्चैव ध्या इति आतन्त्रे ननुदयदिति २६ संस्वचछत्रे ध्योपचारः ।

शब्दस्य सकलार्थे वर्त्तमानस्य स्त्रिसंज्ञा न तु समानार्थे । अये प्रयोगं वक्ष्यति नमः समस्मादिति ।

व्यवस्थायां पूर्वार्थ इति । दिग्देशकालवाचिता व्यवस्था, तस्यां पूर्वार्थयो नव स्त्रिसंज्ञकाः, यदुक्तं—

पूर्वार्थयो व्यवस्थायां स्युः सर्वनामसंज्ञकाः ।

व्यवस्था कथिता लोके दिग्देशकालवाचिता ॥ इति ।

अन्यत्र दक्षिणाः प्रगाथकाः प्रवीणा इत्यर्थः । उत्तराः कुरवः, पराः लोकाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, अवराः कनिष्ठा इत्यादौ न गौण्याख्या चेति न निषेधः (१) । एके तु स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था ; अवधिर्मर्यादा सीमेति यावत् ; तथाच स्वाभिधेयानां दिग्देशकालानां अपेक्ष्यः कारणत्वेनापेक्षणीयो योऽवधिनियमः स एव इत्याहुः ।

अत्रान्तर इति । अत्र पूर्वार्थौ, न पूरपूरस्तस्यां, वह्निर्योगो वह्निःसम्बन्धः वाह्य इति यावत्, उपसंधीयते अपिधीयते यत् तत् उपसंख्यानम्. टेऽनट्, वह्निर्योगिभिन्नं वस्तु केनचिदाच्छादित-मेवोच्यते (२) । तथाच वह्निर्योगोपसंख्यानयोर्वर्त्तमानोऽन्तरशब्दः पूर्वभिन्नविषयः स्त्रिसंज्ञ इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्मशिवयोरन्तरे विष्णुः मध्ये इत्यर्थः ।

(१) किन्तु व्यवस्थावाचितामावाप्तिरेव इत्यर्थः ।

(२) केनचित्—वस्तुान्तरेत्येवमर्थः । वस्तुान्तरेवाच्छादितमधोवास उपसंख्यान-मिति यावत् । उक्तञ्च संक्षिप्तकारे उपनपादे १८६ धंल्लवच्छने “अन्तरे माटका उपपरिधानीया इत्यर्थः” इति ।

८८ । न गौण्याख्याचत्रीसामे ।

(न ।१।, गौण्याख्याचत्रीसामे ७,) ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्रयाः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८९ । चे जसि वा । (चे ७, जसि ७, वा ।१।) ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्यु जसि परे ।

स्वस्वित्यादि—ज्ञातिधनञ्च ते, ते अभिधे यस्य सः, न सः
अज्ञातिधनाभिधः, तथाच ज्ञातिधनवाचिस्वशब्दस्य न स्त्रिसंज्ञा
इत्यर्थः । यथा—स्त्राय धनं ददाति, स्त्राय यतते दरिद्रः । स्वस्मै
ज्ञातये, स्वस्मादनादित्यत्र ज्ञातिधनयोः सामानाधिकरण्ये
वर्त्तमानः स्वशब्दस्ते (१) नाभिधत्ते इति (२) ।

८८ । नगौ । सय असय तत् सामं, त्रयाः सामं त्रीसामं,
गुणस्य भावो गौण्यं, गौण्यश्च आख्या च चय त्रीसामश्च तत्
तस्मिन् । गौण्यमप्राधान्यं, त्रयसः तृतीयासमासयोग्यवाक्यं, ते
पञ्चत्रिंशच्छब्दाः । प्रयोगा अये वक्ष्यन्ते—अतिसर्व्यायेत्यादयः ।

८९ । चे । पूर्व्वेण नित्यनियेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

(१) ते ज्ञातिधने इत्यर्थः ।

(२) "तथा परेषां युधि चेति पाणिनेः" इति प्रयोगदर्शनात् "तथा वसुधादपरे
परे अथा" इति दर्शनात् धत्तुवाचकस्य चेतुवाचकस्यापि परस्यन्तस्य दर्शनात् ।
"इथा ह्येषामपि चेद्विनीहताम्" इति भाष्यदर्शनात् ह्यस्यन्तोऽप्यत्र तस्ये परस्ये ।
तथाच श्रीपति — कृतिना ह्यस्यन्तस्य तस्ये पद्यते, अथिस्यन्तोऽपि प्रथमपरिभाषिते ।
परस्यदेशनात् — अथिस्यन्तविभाषया ऽन्तस्यापि अनामक इति । अथिस्यन्तस्यापि
पठन्त्यस्ये, तेन परिपत्त्या इति, प्रथमस्यात् इति च प्रयोगः—इथाह आत्मानं
चतुष्टयइति ॥ अन्तश्चतुष्टये च विराजः ।

६० । पूर्व्याद्यल्प प्रथम चरम तथायार्द्धकतिपय-
नेमाः (१॥॥) ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

६१ । तीयो ङिति । (तीयः ११, ङिति ७) ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद्वा ङिति परे ।

६२ । पूर्व्याऽन्त्यादुङ् ।

(पूर्व्यः ११, अन्त्यात्, ५१, उङ् । ११)

अन्त्यात् वर्णात् पूर्व्यां वर्णं उङ्संज्ञः स्यात् ।

६३ । अन्त्याजादिष्टिः ।

(अन्त्याजादिः ११, टिः ११)

अन्त्यो योऽच् तदादिवर्णंष्टि संज्ञः स्यात् ।

वा दिग्घे । दिग्वाचकानां हे स्थितानां स्त्रिसंज्ञा स्याद्वा । उत्तर-
पूर्व्ययोर्दिशोरन्तरालं या दिक् सा तस्यै उत्तरपूर्व्यस्यै, उत्तर-
पूर्व्यायै दिशि इत्यादौ दिग्वाचकानां वा स्त्रिसंज्ञेति ।

६० । पूर्व्या । सप्तदशेति पूर्व्यादयो नव, तथायौ त्वी ही,
अन्त्ये षट् ।

६१ । तीयः । त्वम्य त्वस्वरूपेनानवस्थानादाह तीयान्त इति ।

६२ । पूर्व्यं । अन्ते भवोऽन्त्यमन्मात्, दिगाटित्वादयः ।

उङ्, उपधा इति परे ।

६३ । अन्त्या । अन्त्योऽच् चादिर्यस्य सः । अचां सन्नि-

विष्टानां अन्त्यो योऽच् तदादिरित्यर्थः । यत्र तु अचः परो नास्ति

८४ । लुकि न तत्र । (लुकि ७, न ११, तत्र ७) ।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वस्मिन् परे यत् कार्यं तत्र स्यात् ।

८५ । स्वरादि-नि-चित्यं व्यम् ।

स्वरादि-नि-चित्यं ११, व्यं ११) ।

स्वरादिर्गणो नियकारितस्याद्य व्यसंज्ञाः स्युः ।

तत्रैकस्यैवान्याचो व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति न्यायात् (१) व्यप-
देशिवद्भावेन टित्व, तेन हरी शशौ इत्यादौ इकारादेर्लोपः ।

८४ । लुकि । लुप्तधोः क्तिप्, न्यङ्गादित्वात् (२) कड्, लुक्
पुंलिङ्गः । तत्रेति निमित्तसप्तमी, तथाच—लुक् शब्देन यस्य
लोपः क्रियते तन्निमित्तकपूर्वकार्यं न स्यादित्यर्थः ।

८५ । स्वरादि । स्वरादिर्यस्य सः; च इद् यस्य चित्, चिञ्चा-
सौ त्ययेति चित्यः पयात् चमः । स्वरादिर्यथा—

स्वर्नक्तं समया वृथा व निकषा सामि स्वयं निःपमं

स्वस्ति प्रादुरतीव भोरिव मना प्रायः गनैर्दुःपमम् ।

कं कामं गनु गं दिवा किन् तिरोमिथ्या मिथः प्रः पुनः,

सायं नाम चिरं चिरेण महमा दीपा विगोपा वदि. ॥ १

(१) अथ व्याख्या १८ ग पत्रे (४) संख्यक टित्त्वम् इत्यस्या ।

(२) ऋद्धिरित्यत्र निपुण्यादृष्टधतोऽव्यये यथा चय च तथात्वादीत्यर्थः ।
तथाच पाणिनीये 'ऋद्धकादीनाम्' (० । १ । ११) कृतं व्यादिसुत्रम् । तत्र
वागीशेनापि चलोः कनोरिति एतदोक्त्या 'ऋद्धकादीनाम्' इति चलोः चलो
का इति पाणिनीयस्य मतम् । ग'योपत्येव तु एतन्पदे प्रचलएतदोक्त्या
'नृनिष्ठास्यस्यं नाम न तु लुप्त' इति तस्य टपत्तिः सुत्रम् ।

अस्म्याहो अङ् वंचिराय अकडोम् जोषं चिरं कु प्रगे,
साचि द्राक् परमं नृपा खलु वरं ह्यः सुष्ठु दिव्या चिरात् ।
नीचैरीपदये विहा यदि मनागर्वागभीक्ष्णं पृथक्
तूष्णीमा सपदि प्रसह्य भटिति प्याङ्ङ सद्यः कृते ॥

अञ्जसा ननु च प्राध्वं युगपद्वत सम्प्रति ।

उच्चैरस्तं सनात्प्रातः समन्ताद् बलवन्मुहुः ॥

प्रागन्तः साम्प्रतं स्थाने विश्वक् प्रभृति किङ्किल ।

चिररात्राय धिङ्महु चिरस्य हो ऋते शुभम् ॥

अद्वा ऋधुगमाङ्गाय हिरुक् स्युः कुत-आदयः ।

तसन्ताद्यास्तथा प्रोक्ताः श्रेयं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥ (१)

कुत-आदयः कुतः-क्-कुहेत्यादि सूत्रे ये निपातितास्ते ।

तसन्ताद्याः तस् व दा हिं दानीं एद्युस् स्तात् एन आ
आहि आत् अस् एतदन्ताः । स्वरादिपठितानां वाचकत्वं,

(१) कारिकोक्ता अव्ययशब्दा —

स्वर्, नक्तम्, समया, वृथा, व, निकपा, सामि, स्वयम्, नि पमम, स्वस्ति,
प्राडुस्, अतीव, भोस्, इव, सना, प्रायस्, शनैस्, दु-पमम्, कस्, कामम्, ननु, शम्,
दिवा, किन्, तिरस्, मिथ्या, मिथस्, अस्, पुनर, सायम्, नाम, चिरम्, चिरेण,
सङ्घसा, दोषा, विना, उपा, वहिष्, अस्मि, आङ्गो, अट् अ, वत्, चिराय, अकट्,
ओम्, जोषम्, चिरम्, कु, प्रगे, साचि द्राक्, परमम्, नृपा, खलु वरम्, ह्यम्,
सुष्ठु, दिव्या, चिरात्, नीचैस्, ईषत्, अये, विहा, यदि, मनाक् अर्थाक, अभीक्ष्णम्,
पृथक्, तूष्णीम्, आ, सपदि, प्रसह्य, भटिति, प्याट्, अद्वा, सद्यस्, कृते अङ्गसा,
ननु, च, प्राध्वम्, युगपत्, वत, सम्प्रति, उच्चैस्, अङ्गम, सनात्, प्रातर्, समन्तात्,
बलवत्, सुष्ठु, प्राक्, अन्तर, साम्प्रतम्, स्थाने, विश्वक्, प्रभृति, किङ्किल, चिर-
रात्राय, धिक्, महु, चिरस्य, हो, ऋते, शुभम्, अद्वा, ऋधुक्, अमा, अङ्गाय,
हिरुक्, कुत-आदयः, तसन्ताद्याः ।

६६ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

(हसः १।, अनन्तरः १।, स्यः १।) ।

अचानन्तरितो हसः स्य संज्ञः स्यात् ।

६७ । यूत् स्त्रीव दी ।

(यूत् । १।, स्त्री । १।, एव । १।, दी । १।) ।

इंद्रदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दीसंज्ञः स्यात् ।

चादीनां द्योतकत्वम्, अतएव चादि-स्वराद्योः पृथगुक्तिः । स्वरादि-
राकृतिगणः । व्यं अव्ययमिति परे ।

६६ । हसः । नास्त्यन्तरं यस्य सः । अचानन्तरित इति-
अर्थादचेति लभ्यते, अनन्तरितः अव्यवहित इत्यर्थः । स्यः,
संयोग इति परे ।

६७ । यूत् । ईद्य ऊद्य तौ, ताभ्यां तमितं करोति, तेन
इंद्रश्च लभ्यते । येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह इंद्रदन्त इति ।
एव शब्देनास्त्रीलिङ्गं व्यवच्छिद्यते (१) तेन (२) सेनान्ये स्त्रियै
इत्यादौ न स्यात् । बहुप्रेयस्यै कृष्णाय अतिलक्ष्मां राक्षि इति
अवयवस्त्रीत्वात् (३) सिद्धमिति भाष्यम् । अन्यकृष्णते तु बहु-
प्रेयस्यै अतिलक्ष्मी इति । दी, नदीति परे ।

(१) अस्त्रीलिङ्गं नित्यस्त्रीलिङ्गमित्यं व्यवच्छिद्यते निराक्रियते । नित्यस्त्री-
लिङ्गगन्तु “यांश्चक्षुषं यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गगन्तुलक्षितेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गा-
न्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरगन्तुयं पुंसोऽपि गौरीगन्तुयं
नित्यस्त्रीलिङ्गात् भिति दुर्गादावः ।

(२) तेन - सेनानोगन्तुयं नित्यस्त्रीलिङ्गमित्यनेन ।

(३) अत्रयवस्त्रीत्वात् अत्रयवस्य प्रेयस्योगन्तुयं अस्त्रीगन्तुयं च नित्यस्त्रीलिङ्ग-

६८ । नास्त्रीयुवः । (न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुवः ६।) ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६९ । वामि । (वा ।१।, वामि ७) ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञौ वा स्यादामि परे, न तु स्त्री ।

१०० । स्त्री युच्च डिति ।

(स्त्री ।१।, युत् ।१।, च ।१।, डिति ७) ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्याद्वा
डिति परे, न तु स्त्री ।

६८ । नास्त्री । यूदित्यनुवर्त्तते । न स्त्री अस्त्री । इयुव-
स्थानाविति,—स्थानमस्ति ययोस्त्री, अर्ग-आदित्वादः, स्थानी ;
इयुवोः स्थानी इयुवस्थानी, ईदूतावित्यस्य विशेषणम् । एतेन
दीसंज्ञानिषेधात् हेःश्रीः त्रियम् त्रिय इत्यादौ ध्वम्गसादेर्लोपो न
स्यात् । अस्त्रीति किं—हे स्त्रि स्त्रीम् स्त्रीरित्यादि ।

६९ । वामि । इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते । अस्त्री-
त्युक्तेः स्त्रीणामिति नित्यम् ।

१०० । स्त्री । चकारान्वित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री
चेत्यनुवर्त्तते, इह पुनः स्त्रीग्रहणं पाचिकस्त्रीलिङ्गस्य इदुदन्त-
स्यापि प्राप्त्यर्थम् । तेन मत्यै मतये धेन्वै धेनवे सुमत्यै सुमतये

त्यात् । अथ दुर्गादासः—'भाष्यकार-ऋषदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता नदीसंज्ञा पचात्
उभ्वयोगेऽपि न निवर्त्तत इति मन्वभानी हे अतिवृष्म विप्र, हे वृष्टप्रेयसि
वृष्ट, अतिवृष्मै विप्राय धन देहि, अतिवृष्मै राघे सस्त्रीत्वदाहरत' इति ।

१०१ । अघ्यच्ताच्येप् पिः ।

(अघ्यच्ताच्येप् ।१।, पिः १।) ।

घिवर्जस्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः ।

१०२ । संख्यावड्डत्यतु-बहु-गणा नेपि ।

(संख्यावत् ।१।, डति-अतु-बहु-गणाः १।।।, न ।१।, ईपि ७।) ।

डत्यतु-बहु-गणानां सङ्ग्रावत् कार्यं स्यात् नत्वीपि ।

सुधेनै सुधेनवे इत्यादि । इयुवस्थानयोरीदूतोसु नित्यस्त्रीलिङ्ग-
योरेव, तेन सुत्रिये स्त्रियै इत्यादौ न स्यात् । इयुव ईदूतोरपि पुं-
भिन्नान्यदाद्ये भूरित्रियै भूरित्रिये भूरिभ्रुवै भूरिभ्रुवे स्त्रियै, भूरि-
त्रीणां भूरित्रियां भूरिभ्रूणां भूरिभ्रुवां स्त्रीणामित्यादौ दीसंज्ञेति
केचित् । वाशब्दस्य व्यवस्थया विगत इर्याभ्यस्ता वीः पश्य
इत्यादौ शसि दीसंज्ञा, न तु डिति, तेन विगत इर्यस्यास्तस्यै व्ये ।

१०१ । अघ्यच् । नघि रघिस्तस्याच् अघ्यच्, अच्च यय
तौ अच्यौ, तौ च तौ अच्यौ चेति ताच्यौ, अघ्यच्च ताच्यौ च
ईप् च तत् । नञ्युक्तवश्यायादाह (१) घिवर्जस्यादेरिति ।

१०२ । संख्या । संख्या इव संख्यावत्, डतीति त-त्यान्तस्य
(२) अहणं, तेन पतिरित्यस्य न अहणम् (३) । अतुशब्देनात्व-
न्तस्य अहणम् । बहुगणौ प्रचुरार्थौ । एतेषां संख्यातिदेशः कतिगः

(१) नञ्युक्तवश्यायात्—निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति
न्यायादित्यर्थः ।

(२) तस्यान्तस्य तद्धित डतिप्रत्ययान्तस्य ।

(३) पतिगन्तस्य चोष्णादिक ऋड्डतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वात् ।

अजन्तपुंलिङ्ग-शब्दः ।

राम-स् इति स्थिते—

१०३ । स्त्रोर्विः फे । (स्त्रोः ६॥, विः ११, फे ७) ।

सकाररेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः ।

श्रीजसोः सन्धिः । रामौ रामाः ।

यतिशः यावच्छः तावच्छः बहुशः गणशः इत्यादिसिद्धयर्थः ।

इंपीति विषयस्ती, तत्र निषेधात् यावती बद्धीत्यादि ।

इति श्रीरामतर्कवागीशकृता संज्ञापादटिप्पणी समाप्ता ।

१०३ । स्त्रोः । स च र च तत् स्त्र, सयुक्तोर स्त्र, स्रच स्रच
तौ तयोः स्त्रोः ; तथाच सकारस्य रेफस्य सकाररेफस्य च विरि-
त्यर्थः । तेन रामः गीः चतुरो वारान् भुङ्क्ते चतुरित्यादि ।
अतएव ग्रन्थकृता राक्षस्येति सूत्रं न कृतम् (१) । श्रीजसोः
सन्धिरिति त्रिर्घावित्यर्थः ।

(१) राक्षस—। ८ । २ । २४) रेफात् संयोगान्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्येति
पाणिनीये । सुञ्चतर्हिरेरित्यस्य टीकाया “चतुरिति चतुर यन्दात् स्रच लोपावितौ
चतुर्म् इति स्थिते स्त्रोर्विः फे इति द्विषचननिर्देशात् एकयोगाद्वा रेफसकारयोः
स्थाने एकएव विरिद्धकृतं तर्कवागीशेन ।

अथ दुर्गादासस्तु चतुरोवारान् इत्यर्थे चतुर्यन्दात् स्रच कृते रेफस्य विभर्गे
यसि शब्द इत्यत्र वाच्यस्य ध्ववस्थावाचित्वात् स्रच परे नित्यं विभर्गस्य सकारे
सादे. सोसोप इति स्रच लोपे स्रच. स्रच विभर्गे चतुरित्याह ।

१०४ । स्वदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

(स्वदीभ्यां ५॥, धि-अम्-शसादेः ६।, लोपः १।) ।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात् ।

हे राम रामं रामौ ।

१०४ । स्वदी । स्वद्य दी च ते ताभ्यां, अम्च शम्च तौ, तयोरादिः अम्शसादिः, धिय अम्शसादिय तत्तस्य, पुंस्त्वं शीव-त्वात् । धातारं पितरमित्यादौ तु विप्रतिषेधे परं कार्यमिति(१) न्यायादादौ त्रिणू । ननु अम्च शम्च तौ, तयोरः अम्शसः, धिय अम्शसश्च तयोर्लोपः ध्यम्शसलोपः इति कृते सिद्धे आदिशब्दस्य ग्रहणं, क्वचिदन्यतोऽपि धिलोपार्थं, तेन गन्धर्व्ववाचि-ते शब्दस्य धी हे ते, तथा महान् इः कामो यस्य स तस्य धी हे महे, वैश्वधोः क्विप् जः महानूर्यस्य स तस्य धी हे महो इत्यादौ एडोऽपि धेर्लोपः । हे भोः हे भगोः हे अघोः इत्यत्र कथं न धिलोप इति, अघोभगोऽघोभ्य इत्यादिज्ञापकात् (२) ।

मातृकस्य मातः पुत्रे मातृमुती धी ।

महाकुलमभूताया मातृमुत्यापत्यस्यापि मुतिर्मातृमुतिस्तस्या गम्यमानायां मातृकस्य मातः स्यादौ परे पुत्रे वाप्ये । हे गार्गी-मात हे वात्सीमात पुत्र धन्योऽसि । पुत्रे किं—गार्गीमातृके कथ्ये

(१) तन्मदपञ्चविरोधे परं कार्यं न्यायित्वेत्यादिभिर्विग्रहण इति (।। ४।।)

(२) अघोभगोऽघोभ्य इत्यत्र विभक्त्योपाध्यानात् ।

१०५ । शस्नामि घः । (शस्नामि ७, घः १) ।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

धन्यामि । सुतौ किं—दासोमाटक पुत्र । माताशब्दद्वारैव सिद्धे गार्गीमाटक इत्यनिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

१०५ । शस् । नुमो नयुक्त आम् नाम्, गमकत्वात्(१) सः । शस्च नाम्च तत्तस्मिन् । दीसन्नस्य स्वभावर्घत्वे स्वमनुवर्त्तयन्नाह स्वस्येति । नुस्त्रिकोऽच्यनामि इति ज्ञापकात् नुम्सहितामो ग्रहणात् शार्ङ्गिणामित्यादौ न स्यात् । न चामि कृते सिध्यतीति वाच्यं, रामाणामित्यादौ घं स्वाभावानुमोऽभावप्रसङ्गात् । नापि नुमाम इति स्वग्रहणात् भविष्यतीति वाच्यं, तिसृणां नृणामित्यत्र चरितार्थत्वात् । न च स्वस्थानजत्वात् भविष्यतीति वाच्यं, सह एन वर्त्तमानाः, विगत इर्येपा ते, तेषां सां व्यां इत्यादौ नुम्प्रसङ्गात्(२) । बहुः लृर्यत्र तान् बहुल्लन् । परे तु लृकारे घत्वाभात् सवर्णदीर्घे ऋकारस्तेन बहुन् इत्याहुः । अन्ये तु लृकारभागद्वययुक्त लृकारस्तेन बहुल्लन् इत्याहुः ।

नृत औजसङ्गां पुंसि घः । लृकारस्य औकारेण जसोऽकारेण च सह घः स्यात् पुलिङ्गे । बहुर्नृर्ययोर्येषां वा तौ बहुल्ल ते बहुल्लः । परे तु बहु बहुरित्यादि ।

१। तदर्घबोधकत्वात् । नाम् इत्युक्तौ नुमो नयुक्त आम् इत्यर्घप्रतीतिरित्यर्घः ।

(२) अत्र दुर्गादास — किञ्च आम् यङ्गणेनैवेत्सिद्धौ नामोति कृतं आगमादेश-योरागमविधिर्बन्धानिति व्यायस्वीकारार्थम् । तेन शोडूणामित्यत्र आदौ तुमि वनादेशो न स्यात् । एष प्रकृते अकारदीर्घे दीर्घस्य स्थानिदमेव तुसपरत्वान् यथा

१०६ । पुंसि तु शस् न ।

(पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११) ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुल्लिङ्गे । रामान् ।

१०७ । टा-भिस्-ङे-ङसि-ङसोसा-मिनैसयात्-
स्य-योसोऽतः । (टा-ओसाम् ६॥॥, इज-योसः १॥॥, अतः ५॥)
अकारात् परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

१०६ । पुंसि । पुंस्त्वसिंह शब्दानां शिष्टकृतपरिभाषाविष-
यत्वं, न तु वृषणादिमत्त्वम्, दारकलत्रादी तदभावात् । एवं
स्त्रीत्वनपुंसकत्वे अपि । यदुक्तं—

शब्दसंस्कारसिद्धार्थमुपायाः परिकल्पिताः ।

सर्व्ववस्तुगता धर्म्याः शास्त्रे पुंस्त्वादयस्त्रयः ॥

ये तु लिङ्गादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगोचराः ।

न तेऽभ्युपायाः संस्कारे दारादिषु तटादिषु ॥

रामान् इति—अनेन ने कृते पूर्व्वेण घं (१) । कथं सान्
वीन् इति ? उच्यते, भूतपूर्व्वस्वमात्रित्य शसो नादेशः ।

१०७ । टा । त्वन्तत्वात् पुंसीति नानुवर्त्तते, अतः क्लीवेऽपि,
तेन ज्ञानिनेत्यादि । ऐस् आत् करणं निर्ज्जरसैः निर्ज्जरसादिति ।

शसो मकारविधानं तथा व्यासो तुभागसो मस्यादिति आपनार्थञ्च नामीति कृतम् ।
अतएव अः विष्णुः, सङ् एन वर्त्तते यः स सा, विगत इयंस्मात् स योः तेषां, सा
व्यापिति ।

(१) दुर्गादासस्तु बहिरङ्गविधेरन्नरङ्गस्य बलवत्पदादादौ दीर्घे कृते यथास
ख्याङ् । वयन्तु स्रक्वदस्य योर्वापर्य्येषाचार्य्यस्यापि मतमेतदिति मन्थामहे ।

१०८ । ष्रुर्णोऽदान्ते नोऽवकुष्वन्तरेऽप्यतद्वाच्य-

पक्वयुवाङ्गः ससेप्स्यादे नैकाचकोस्तु वा ।

(ष्रुः ५ ।, णः १ ।, अदान्ते ७ ।, नः ६ ।, अवकुष्वन्तरे ७ ।, अपि । १ ।, अतद्वात् ५ ।, तु । १ ।, अपक्वयुवाङ्गः ६ ।, ससेप्स्यादेः ६ ।, नैकाचकोः ६ ।, तु । १ ।, वा । १ ।) ।

सिद्धार्थम् । व्वेस्थेरित्यत्र व्वस्थोस्ये रिति कृते सिद्धे अत्रौस्यग्रहणं, अद्यग्रहणेन लाक्षणिकस्याप्यतो ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् । तेन, येन तेन येः तैरित्यादि । एवमन्यत्रापि क्वचिदनतोऽपि डसः स्य-विधानार्थमिति । तथाच—

नवं नवं परिच्छिष्य पुराणमपकर्षतः ।

अतिजरस्य भिक्षुष्य कन्या यर्षयतं गता ॥

इति वृद्धतिङन्तः (१) ।

उदधिस्योत्तरे तीरे मृतः किमनुशुच्यते इति उदधिमिच्छति, फ्ये सन्, पचाद्यनि उदधिस्या गङ्गा, तस्या उत्तरे उदधिस्योत्तरे इति (२) ।

(१) कातन्त्रेऽपि डस्य इति चतुष्टयवृत्ति २१य सूत्रे नवं नवमिति श्लोक-सङ्घस्य अपिप्रयोगादिति चिन्त्यमित्याह कविराज ।

(२) अतःपरं ब्रह्मपु पुनश्चेत् 'भा भा ससे वदनस्य उग्रोऽहं विजने बने इत्यत्र वदसिति क्रिया असंज्ञितत्वात् नस्य न सन्' इत्यधिकः पाठः । अस्य तु मकते शीघ्रगुणयोगित्यं तत् उपोभिदिन्यम् ।

कातन्त्रोप-व्याख्याकारे तु—“उदधिस्योत्तरे तीरे जम्भवा नाम राक्षसी । तस्याः करणमात्रेण उक्ता भवति गुर्ध्वी” इत्युक्त्य अत्र अनकारानादपि डसः स इत्युक्तम् ।

पकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात्, अत्र कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि ।

यत्र दे न स्ततो ऽन्यत्र गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्वि-
हितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्कादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यै-
वैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण ।

१०८ । पु । प च र च ऋथ, तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौवत्वात् ।
दस्यान्ती दान्तः, न दान्तः अदान्तस्तस्मिन् । अच् च कुश्च पुश्च तौ
अवकुपवः, तैरन्तरं व्यवधानम् अवकुप्वन्तरं तस्मिन् । तच्च तत्
दञ्चेति तद्, न तद्म् अतद् तस्मात् । पक्कञ्च युवा च अहश्च तत्,
न तत् अतत् तस्य अपक्कयुवाङ्गः । ईप् च स्यादित्य तौ ईप्स्यादी,
सादीप्स्यादी सेप्स्यादी, ताभ्यां सह वर्त्तमानः समेप्स्यादिस्तस्य ।
एकोऽच् यस्य स एकाच्, एकाच्च कुश्च तत्, न तत् नेकाच्-कुः तस्य,
पुंस्त्वं सौवत्वात् । परभागे अतहादित्युक्तेः पूर्वभागे समानदस्य-
निमित्तादित्यर्थः । यद्यपि कुष्णाति पुष्णाति इत्यादी दृभिष्टु
इत्यादिना सिध्यति, तथापि श्रेषेण इत्यादिसिद्ध्यर्थं पप्रहणम् ।
यत्रेत्यादि—यस्मिन् दे नकारः तद्भिन्नदस्यात् पकार-रेफ ऋवर्णात्
परस्य नकारस्य सात् कृताभ्यामोप्स्यादिभ्यां युक्तस्य पक्कादिभि-
न्नस्य णः स्यादित्यर्थः । तस्यैव नकारस्य एकाच्-कवर्गयुक्त-द-भिन्न-
सम्बन्धिनो वा स्यादित्यर्थः । एतेन एकाच् कवर्गयुक्त-द-सम्बन्धिनो
नकारस्य णो नित्यं स्यादित्यर्थः । पक्कादेरुभयत्रापि निषेधः ।
एकाच् कोर्यथा—इत्प्रहणो यन्तयुगाणीत्यादि । एकाच्कु-भिन्नस्य-
हरिभाविणो हरिभाविनो, व्रीहिवापिणो व्रीहिवापिनो । पक्कवर्ज-

नात् स्यादेर्नकारस्यापि णत्वं, तेन रम्यविणा, श्रीकामेण, श्रीभावेण श्रीभावेन इत्यादि । पक्तादेशु-रम्यपक्तेन रम्ययूना दीर्घाङ्गित्यादि । अदान्त इति किं—रामान्, व्रीहिवापिन् । अवकुप्यन्तर इत्येव, पुट् तु ल श स व्यवाये माभूत् । यथा—महाराजानां, वराटिकानाम्, ऋतूनाम्, अरालानां, राशीना, रसानामित्यादि । साङ्घिहितेति किं-वीरस्य भगिनी वीरभगिनी इत्यादि (१) । वाग्यस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिदन्यत्रापि । तथाहि—

सदगयनभिन्नस्य सिध्रकादेर्वनस्य च ।

नाम्नानाम्नि तु कार्यादेः सिध्रकाद्यास्तु सिध्रका ।

(१) अत्र सूत्रे एव तुषी पूर्वेषु सम्बद्धौ सूत्र्यौ तु परगामिणौ । चत्वारोऽयोग-वाङ्मत्या णत्व-कर्मण्यचो मता इत्युक्ते दुर्गादासेन । तर्कवागीशेन तु क × घौ म्मून्या-विति सूत्रस्य टीकाया “एषा सामान्येनोपदेशे खरता णत्वविधौ व्यञ्जनात् परगम नार्थमित्युक्तत्वाच्चात्र पुनरुक्तम् ।

क्रुञ्चति हम्पयति हम्पयति रञ्जयति रम्भयति इत्यादौ भसपरत्वाद् बलवता स्त्रोर्नुरित्यनेन आदौ नञ्यानुसारे जपे जन्त्रोरित्यनेन पुनरनुसारस्य जकारादि स्यात् । कृञ्चति अन्यत क्रन्दति रुम्बन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्यानुसारे पुनरनुसारस्य नकारे सकृद्गतो विप्रतिषेधो यद्वाधित तदुवाधितमेवेति न्याया-खत्व न स्यात् इति किन्तु लक्षिदा क्रुञ्चिषु, जधौ जुद् चुषु, अर्हं समर्ष इत्यादौ नकारे परेऽनुसाराभावात् पूर्व्वनकारस्य णत्वे ष्मिदित्यादिना परनकार स्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदिर निर्भिन्न मिदा प्रमिद्य इत्यादौ पूर्व्वपदस्य निमित्तात्तु व्यस्य ग्यनुकारेति समासे रंपसाद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावा-खत्व न स्यादेव । अत्रापि णत्वमित्येके । इत्यपि दुर्गादास । तर्कवागीशभते क्रुञ्च तोत्यादौनि चुम्नादौ द्रष्टव्यानि । अत्रापि कायिकाया ‘अविहितवक्ष्यो णत्वप्रति-षेधे चम्नादिषु द्रष्टव्य इति (८ । ४ । १६) ।

मिथका शारिकाग्रे च पुरगा कीटरा इमे ।

। कार्येक्षु ब्रह्म-पीयूषाः खदिरान्तः-प्र-निः-शराः ।

आम्बुधाय नसः प्रादेर्वाद्यात्तु वाहनस्य च ।

त्रिचतुर्भ्यां वयस्येव हायनस्याथ चान्तरः ।

हनोऽदेशेऽयनस्याथ देशे पानस्य च स्मृतः ।

वा नद्यादेशे गिर्यादिः पानस्य तु ध-भावयोः ।

द्वित्वाञ्चद्वां वनस्यत्योपधिभ्यां हि वनस्य च ।

क्षुम्भादीना न णो नित्यं तिमिरादेर्वनस्य च ।

अनाङ्-द-ल्ल व्यवाये च दान्तपादपि मन्यते ।

क्षुम्भाटौ अथ नाथान्ता रींस्तथा परिवर्त्तनम् । (१)

दुर्वामा परमानन्दः पर्यग्निर्नरवाहनः ।

नरनारायणो वारिनिधि वर्द्धिधिरित्यपि ।

लघ्नोत्थाचार्यभोगोन(२)स्त्रिनेत्रः सर्व्वनाम च ।

हरिनन्दी सुरानन्दः स्वर्भानुः परनन्दनः ।

श्रीघनः शास्त्रवाक्यानि चित्रभानुः पुनर्नवा ।

दुर्बद्धो नृनमनः सूत्रनङ् दुन्दुभिपेवनम् ।

आचार्यानी-त्रिनयनी दुर्बद्धि-हरिनन्दनौ ।

परिगहनं परिनगरं परिनदनं शरनिवेश-शरनिधासाः ।

हरिनगर-सुमन्त्रनेत्र दर्भानूपासु इत्यादि ॥

(१) परिवर्त्तन रीनस्यानजातो रिन् रमावपीत्यर्थः ।

(२) भाद्रभोगीण इत्यत्र तु भाद्रभोगाय इति इत्यर्थे ईने कते एकपदत्वात्
पत्वं छादेशः ।

अतद्दादित्यनुवर्तते । संज्ञायाम् ऋगयनभिन्नस्य उत्तरदस्यस्य
नस्य नित्यं णः स्यात्, सिध्नकादेः परस्य वनस्य नस्य च । शूर्पा इव
नखा यस्याः सा शूर्पणखा रावणभगिनी ; शूर्पणखा इत्यार्षः ।
नारा आपोऽयनमस्य नारायणः । तथाच—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

वर्द्धं चर्म, तस्य विकारे णः, संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति
न्यायात् व्रभ्रावः, वर्द्धीं चर्मरज्जुः, वर्द्धेऽव वार्द्धी, वार्द्धीव नासिका
यस्य स वार्द्धीणसः, दुरिव नासिका यस्य द्रुणसः, एवं खरणाः खर-
णसः (१) ग्रामणीः अग्रहायणी अक्षीहिणीत्यादि ।

सिध्नकादेर्दनस्य चेति । सिध्नकावणं मिथकावणं शारिकावणं
वनस्याग्रे अग्रेवणं, राजदन्तादित्वात् परनिपातः । पुरगावणं कोट-
रावणम्(१) । संज्ञायामिति किं—चर्मनासिकः । सिध्नकादेरिति
किम्—इन्द्रवनमित्यादि ।

असंज्ञायां कार्यादेर्वनस्य नो णः । कार्यस्य वनं कार्यवणम्
इक्षुवणं भ्रक्षवणं पीयूक्षावणं खदिरवणम् अन्तर्वणं प्रवणं निर्वणं
शरवणम् आम्नवणम् ।

अथ प्रादेः परस्य नसस्य नो णः । प्रगता नासिका यस्य
प्रणसं सुखम्, एवं दुर्णसं परिणसमित्यादि ।

(१) भाष्येतरिति सूत्रे व्यस्थान्नादान्नीत्यादिवाचिकस्य इच्छ्यम् ।

(२) रूपनाम गोत्रेति सूत्रस्य तत्रवागीयटीकाया "कोटर किंरुमुकादोवेन
गिर्योनाम्नो"ति र्थः ।

वाह्यात्तु वाहनस्य नो णः । उह्यते यत् तद्वाह्यं, ढे घ्यण,
उह्यते येन तद्वाहनं घेऽनट् । यथा—दर्भस्य वाहनं दर्भवाहनम्
इत्तुवाहनं शकटम्, एवं शरवाहनं धनुः । वाह्यात् किं—दाक्षि-
वाहनो गार्ग्यवाहनो रथः, (१) यदा तु दाक्षिर्गार्ग्यश्च वोढ्यस्तदा
दाक्षिवाहनः गार्ग्यवाहनश्च भवत्येव ।

वयसि गम्ये त्रिचतुर्शब्दाभ्यां परस्य हायनस्य नो णः ।
त्रीणि हायनानि यस्य त्रिहायणो वक्तः, एवं चतुर्हायणः । वयसि
किं—त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

अथ चेति चकारस्य व्यवहितेनान्वयः । अदेशे गम्ये अन्तरः
परस्य हनो अयनस्य च नो णः । अन्तर्हन्यते अन्तर्हणनम्,
एवम् अन्तरयणम् । अदेशे किम्—अन्तर्हननो देशः, अन्तर-
यनो देशः ।

अथ देशे वाचोऽतदस्यात् पूः पानस्य नो णः । पीयते
यत् तत् पानं, ढेऽनट्, सुरा पानं येषां ते सुरापानाः प्राच्याः,
क्षीरपाणाः उग्दीनराः, सोवीरपाणाः (२) वाह्लीकाः, कषायपाणाः
गान्धारा इत्यादि । यद्यपि प्राच्यादिशब्दा देशविशेषभूता न,
मनुष्ये वर्तन्ते, तथापि देशसम्बन्धद्वारेणैव मनुष्ये प्रवृत्ता, अतो
देशपदेनाभिधीयन्ते । यदा सुरा पानं यस्मिन् देशे इति हेन
देशो वाच्यः । देशे किं सुरापानाः शूद्रा इत्यादि ।

वेत्यादि । गिर्यादिः परस्य नद्यादेर्नां वा णः । गिरिणदी

(१) रघोऽत्र तदुभयसामिक इत्यर्थः ।

(२) सोवीर काश्चित् कौजि इति भाषा ।

गिरिनदी, गिरिण्डं गिरिनडं, वक्रणदी वक्रनदी, वक्रणितम्बा
वक्रनितम्बा । स्त्रीलिङ्गगणे पाठात् पुंसि न स्यात्, तेन वक्रनितम्बः
गिरिनद इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । वेति सर्व्वत्रान्वयः ।

पूर्व्वदस्यात् प्र, धंभावविहितस्य पानस्य नो वा णः । चीरं
पीयते अनया चीरपाणी चीरपानी, चीरस्य पानं चीरपाणं चीर-
पानं । ध-भावयोः किम्—उद्रेण पीयते अस्याम् उद्वपानी पात्री ।

ह्री च त्रयश्च, द्वित्रयोऽचः सन्ति ययोः तौ ताभ्यां, वन-
स्पतिश्च ओपधिय तौ ताभ्याम् । वनस्पत्योपधोर्द्वित्रज्वतोः
पूर्वनस्य नो वा णः । व्रीहिवणं व्रीहिवनं, शिशुवणं शिशुवनं (१),
नौवारवणं नौवारवनं, शिरोपवणं शिरीपवनम् । द्वित्रज्वतो
रिति किं—राजमापवनं पारिभद्रवनम् । वनस्पत्योपधोरिति
किं—विदारोवनम् (२) ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाश्च फलपुष्पगाः (३) ।

ओपध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥ इति कस्य-
चिन्मतम् । त्रिकाण्डे तु—

महीरुहः कुजो वृक्षो वनस्पतिर्वनेरुहः ।

अगो नगाऽगमश्चैव शाखी द्रुमस्तरुः स्मृतः ॥

पुष्प विना फलवान् फली वनस्पतिरुडुम्बरादिः । फलपुष्पे
उपगच्छन्ति ये ते वृक्षगण्डे नोच्यन्ते । पाणिनीयस्वरसाक्षकार समु-

(१) शिष्य शोभाङ्गनं सजिना इति भाषा ।

(२) विदारो गुल्मभूमिद्रुमश्च ।

(३) वृक्षाः पुष्पफलोद्गमा इत्यन्त्य पाठ ।

ञयनीयः (१) । केचित्तु दूर्वावनमिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्रादृत-
मस्माभिः, दूर्वाशब्दस्यौपधिपर्यायत्वात् ।

क्षुम्नादीनां नस्य णो नित्यं न स्यात् । क्षुम्नाति क्षुम्नीतः क्षुम्नन्ती-
त्यादि । एवं विष्कम्भाति हरिनाथः रमानाथ इत्यादि । रीन्-
नरीनरीति नरीनर्त्ति इत्यादि । रीन्स्थानित्वात् रिवनोर्घर्हणं,
तेन नरिनर्त्ति नर्नर्त्तीत्यादि । आदिशब्दादन्यन्त्वोरपि ग्रहणं,
तेन कुर्वन्ति कुर्वन्तु इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

तथा तिमिरादेः परस्य वनस्य नो णो नित्यं न स्यात् ।
तिमिरवनम् इरिकावनं भद्रिकावनम् ।

अनाडित्यादि । न आड् अनाड्, अनाड्च तत् दक्षेति
अनाडदम्, अनाडदश्च लक्ष, तेन व्यवायस्तस्मिन् । अनाड्-दल-
व्यवाये उत्तरदस्यस्य नस्य णो नित्यं न स्यात् । दान्तपाटपि ।
यथा—भापकुम्भवापिनी चतुरङ्गयोगिन पर्यवनदं प्रकृष्यमानं
दुष्पानमित्यादि । अनाड् किं-पर्याण्डम् ।

(१) चकारेण वनस्पतेः समुच्चयः, वनस्पतयोऽपि वृक्षा इत्यर्थः । अतोऽत्र चकारात्
वनस्पतिशब्देन वृक्षा अप्युच्यन्ते इति निष्कर्षः । अतएव “सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्यो
रिवृक्षभेदेन एकत्वं इत्यर्थः” इति काशिका । फलभावं दक्षाक्षि न तु पुत्र्यं न फली
वनस्पतिर्ज्ञेयः, ते उद्बुम्बरादयः । वृक्षा इत्यादि—ये पुत्र्यसुपगच्छन्ति फलसुप-
गच्छन्ति उभयसुपगच्छन्तीति ते पुत्र्यफलोपगाः । एवं यो वनस्पतिर्भोऽपि वृक्षो
भवति, न तु यो वृक्ष भोऽवश्यं वनस्पतिरिति विरोधः । श्लोपस्य इत्यादि—श्लोपधि
अन्तर्दिदनादतयोर्दिति इ । फलभावं चान्ते विभागो यावत् ताः फलपात्रान्ता
श्लोपस्य ताडोदुष्मादयः । अता इत्यादि—अता विततिभ्यो जातोभावात्तादयः ।
दुष्पाप सुष्पञ्चभ्योधा बहुपत्न्याः यापोटादयः (यापोटः धियोऽङ्गा इति भाषा)
इति श्लोकोक्तम् ।

१०८ । आ क्ति-भस्वि (१) ।

(आ ।१, क्ति-भस्वि ७) ।

अकार आकारः स्यात् क्ते भं-म-वेषु परेषु ।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम् ।

११० । व्वे सभ्येः । (व्वे ७, स्मि ७, एः १) ।

अकार एकारः स्यात् क्ते व्वे सभयोः परयोः ।

रामेभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः, रामस्य रामयोः ।

१०८ । आक्ति । सच वच म्व भच म्वच भस्व क्तेर्भस्व
तस्मिन् । मण्डूकगत्या क्तिविपरिणामेन अत इत्यनुवर्तयन्नाह
अकार इति । क्तेर्भमवेष्विति स्यादेर्भे त्यादेर्भवयोरित्यर्थः, तेन
रामं ज्ञानमित्यादौ न घः (२) ।

११० । व्वे । सच भच तत्तस्मिन् । अदित्यनुवर्तते, तेन
रामाभ्य इत्यादौ न स्यात् । त्यादेः सकार-भकारयोरभावात्
स्यादावस्य विषयः । व्युत्क्रमनिर्देशात् क्वचिदाधक ऐस् वाध्यते,
तेन मान्यवरेभिः गन्धर्व्ववरेभिः (३) इति वौडप्रयोगः ।

(१) आक्तिमभवीति बह्व्यु पुस्तकेषु पाठः । किन्तु तर्कवागीशटीकायां भ म
ए एपां व्यासशक्त्यानुसारेणस्य मते भस्वीत्येव पाठः । आदौ स्यादिप्रकरणे भस्य
पदान्यादिप्रकरणे सवयोः सार्धकत्वात् समीचीनोऽप्येय इति मन्यामहे ।

(२) ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्यात् अकारलोपस्य सार्धकत्वादिति
चेत् । इति किं विष्णुमित्यादौ तस्य सार्धकत्वात् । वस्तुतस्तु भवयोः साहचर्यात्
विभक्तोराद्यवयवकारे परे इत्यर्थः । अतएव त्वां मामित्यादिषाधनाय ङेष्वा-
मेकारे लतेऽपि समभोष्वाङ् इत्याकारं विधास्यति ।

(३) मान्यवरेभिः गन्धर्व्ववरेभिरिति पाठान्तरम् ।

१११ । नुमामः स्वद्याप्-सङ्घार्षाः ।

(नुम् ।१।, आमः ६।, स्वद्याप्-सङ्घार्षाः ५।) ।

स्वात् द्या आपो रपनान्त-सङ्घारायाथ परस्याम आदी नुम्
स्यात् । घ-णत्वे । रामाणाम्, रामे रामयोः ।

११२ । क्विलात् कृतो ऽसात् सः यो ऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाञ्च ।

(क्विलात् ५।, कृतः १।, असात् ।१।, सः १।, यः १।, अदान्ते ७।,
नुव्यन्तरे ७।, अपि ।१।, शास-वस-घस-साढां ६॥।, च ।१।)

कवर्गादिनाञ्च परः कृतः भादूर्जो दमध्यगः सकारः शासादेय
यः स्यात्, नु-वि-व्यवधानेऽपि । एत्व-पत्वे । रामेषु ।

एवं सुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

१११ । नुमामः । रच पच न च तत् ष्यं, संख्या च तत्
र्ष्यं चेति तत्, स्वय दी च आप् च संघार्षां च तप्तम्नात् । वेन
विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह रपनान्तेति । सुग्यनाल्लगिकयो-
मुग्यस्यैय अहणं न तु नात्तपिकस्येति न्यायात् प्रियपतुरां
प्रियपञ्जामित्यादौ न स्यात् । बहुप्रेयमीनामित्यत्र अपयपत्तो-
त्वेन नुमिति भाष्यम् ।

११२ । क्विलात् । जुय इत्यत्र तप्तम्नात् । न मात् पमात्,
न दान्तोऽदास्तप्तग्निन्, न्यय विष तौ, ताभ्याम् पकारं न्ययकारं
तग्निन् । शामय यमय घमय माह च तं तेषाम् । पत्तागन्तः
प्राप्तार्थ इत्याह दमध्यग इति, तेन दधि निपुति हरित्त्यादौ न

स्यात् । अकृतसत्वात् शासवसघसां ग्रहणम् । साढः कृतसत्वेऽपि क्लिभिन्नादपि पत्वार्थं नियमार्थञ्च ग्रहणं, तेन तुरापाट् ऋतीपाट् इत्यादौ स्यात्, न तु तुरासाहौ ऋतीसाहावित्यादौ । शासादेस्तु क्लिलादेव, तेन अशिपत् उषितः जक्षतुरित्यादौ स्यात्, न तु शास्ती-
त्यादौ । कवर्गग्रहणात् वाचु प्राङ्पु इत्यादि । नुव्यन्तरेऽपीति-
सर्पीति धनुःष्वित्यादि । नुणो नु-ग्रहणात् पुंसु इत्यत्र न पः ।
सर्पिष्यु धनुष्यु इत्यादि शसि वा शस्विधानात् । कृत इति
किं—विसं (१) मृणालमित्यादि ।

सेऽग्नेर्द्धःसोमस्य ॥ अग्निशब्दात् ह्यवयवात् सोमस्य सः
पः स्यात् से सति । अग्नीषोमौ, देवता-चे डी । तस्मादिति किं-
ज्योतिरग्निः सोमो लता तयोथे अग्निसोमौ, अग्निश्च इय सोमश्च
ते अग्नीसोमाः ।

मातापितृभ्यां स्वसुर्वा तु घन्ताभ्याम् । आभ्यां परस्य स्वसुः
सः पः स्यात्, घन्ताभ्यान्तु वा से सति । मातृष्वसा पितृष्वसा
मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा इत्यत्र से घ्या
लुग्व ।

निनदीभ्यां स्रः कौशले ॥ नैर्नद्याश्च स्रः सः पः स्यात्
कौशलेऽर्थे से सति । निष्णातः कुश्लः, तथाचातिथ्यनिष्णा वन-
वासिमुख्या इति भट्टिः । नदीणः, तथाच ततो नदीणान्
पयिकानिति भट्टिः ।

दिवि द्युभ्यां सदो देवे । आभ्यां सदः सः पः स्यात् से सति देवे वाचे । दिविपदः द्युपदो देवाः, अन्यत्र द्युसत् ।

कपिप्रतिभ्यां स्थलस्नातयोर्गोत्रसूत्रयोः । आभ्यामनयोः क्रमात् सः पः स्यादनयोरर्थयोः से सति । कपिष्ठलः ऋपिः, स्त्रभावात् पुंलिङ्गः । प्रतिष्ठातं सूत्रं पाणिनेः, सुविशुद्धमित्यर्थः ।

वेस्तरस्य वृक्षासनयोः । वेस्तरस्य सः पः स्यात् अनयोरर्थयोः से सति । विष्टरो वृक्षः, कुशमुष्टिय, विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः । अन्यत्र विस्तरः ।

वृगोभ्यां सनो नाम्नि । आभ्यां सनोते नाम्नि सः पः स्यात् से सति । नरं सनोति वृषाः गां सनोति गोपाः ।

अभिनिरः स्नानस्य शब्दनाम्नि । अस्मात् स्नानस्य सः पः स्यात् शब्दनाम्नि से सति । अभिनिष्टानो विसर्गः । तथाच—वचः स्रष्टाभिनिःष्टानमिति माघः । वैकल्पिकमिदमित्यन्ये । शब्दभिन्ने अभिनिस्तानो सृष्टङ्गः ।

इलादेति नाम्नि वा तु भात् । इलात् परः स एकारे परे पः स्यात् नाम्नि से सति, भात्तु वा । सुपेणः, हरिपेणः । भात्तु-भरणिपेणः भरणिसेन इत्यादि । नाम्नि किं—पृथ्वीसेनः । एति किं—त्रिस्रोता गङ्गा । इलादेति किं—विपुमञ्चतीति किप्, स्त्रियामीप्, अचोऽल्लोपोर्धः, विपूची सेना अस्य, पुंवद्भाषः, विश्वक्सेनः शतभिषक्सेनः ।

प्रात् स्योऽपगे । प्रात् परस्य स्यस्य सः पः स्यात् से

सति अग्रगे वाचे । प्रष्टोऽग्रगामी, एवं प्रष्टा अग्रगामिणी । तथाच सर्व्वनारीगणप्रष्टामिति भट्टिः । अन्यत्र प्रस्यः ।

अवात् स्तम्भेराश्रयनिकटयोः । अवादाश्रये निकटे च स्तम्भेः सः पः स्यात् से सति । ग्रामभवष्टभ्यास्ते, अवाष्टभस्तेना (१) श्रीर्ज्जित्येऽपि(२)—अहो मल्लस्याऽवष्टभ इति चन्द्रः । अन्यत्र शीतेनावस्तम्भो जङ्गीकृत इत्यर्थः ।

निरस्तप्येकसेवने । (३) निष्टपतिवह्निं राजा, सक्तस्तेवते इत्यर्थः ।
वर्हिष्ठादीनाश्च ।

वर्हिष्ठः सुपमं विपूति-विपमं नौपेचिका कुष्ठलं
निःपूति निःपितः सुपाम-विपितं निःपाम-नौपेचनम् ।
दुःपामा निपयः सुपूति-विपयः दुःपेध-निःपन्धि च
दिष्टो दुन्दुभिपेवनं परिपित स्लिष्ठः सुपेधो मतः ।
अग्निष्टोम-सुपन्धि-विष्ठलमपष्टाग्निष्ठ-गोष्ठं तथा-
ऽम्बुष्ठाम्बुष्ठ-दिविष्ठ-कुष्ठ-परमेष्ठाङ्गुष्ठ-दुःपन्धयः ।
निःपेधोऽङ्गुरिपङ्ग-सुष्ठु-ष्टतनापाहं जनापाहम-
ग्निष्टुष्टु-प्रतिष्णिकाः परिपयः शङ्गुष्ठ-स्येष्टरी
गौरिपक्थय निष्णातो निष्णातिय परिष्ठनम् ।
भीरुष्ठानश्च भूमिष्ठो ष्योतिष्टोम-शमिष्ठनं
रथप्याश्च ऋतीपाहं निःपमं दुःपमं विपु ।

(१) निकटोभूतेत्यर्थः ।

(२) श्रीर्ज्जित्यं प्राणमं वक्ष्येति गोशेषम् ।

(३) निरः वधारस्य तपती परे पः स्यात् वस्तु निषेधेऽपि से सति ।

आयुष्टोमश्च विष्टारो गविष्ठिर-युधिष्ठिरौ
 परमेष्ठी उपष्टम्भः शेकुष्ठ स्त्रिष्टुवित्यपि ।
 पुञ्जिष्ठोऽङ्गुलिपङ्कथ निष्टुब्धोऽनुष्टुभा सह ।
 सव्येष्टोऽपष्टु सव्येष्टा दुःषूतिश्च मनीषिभिः ।
 षट्सप्ततिरिह प्रोक्ताः शेषं शिष्टप्रयोगतः ।

वहिषि तिष्ठतीति वहिष्ठः । सुपूर्वं षम वैक्तव्ये षचाद्यन्
 सुषमम् । विपूर्वं षूधोः क्तिः विपूतिः । विषम पूर्ववत् । पिच-
 धोरणकः नौपेचिकेति चान्द्राः । स्थल ज स्थाने षचाद्यन्, पश्चात्
 कोर्भूमेः क्लृप्तितं वा स्थलं कुष्ठलम् । निपूतिः पूर्ववत् । निपूर्वात्
 पि ज न ग बन्धे, षो य नाशे, आभ्यां क्तः, निपितः । सुपूर्वं-पी
 य नाशे मन् सुषामा । विपित निपितवत् । निःषामा सुषामवत् ।
 पिचधोरनट् नौपेचनमिति जयादित्यः । दुःषामा सुषामवत् ।
 पि न् ग ज बन्धे अल् निषयः । सुपूतिर्विपूतिवत् । विषयो निषय-
 वत् । पिध्यौ सिद्धौ घञ् दुःपेधः । डु धाञ्चि धारणे पुष्टौ क्तिः
 सन्धिः, ह मः, निःपन्धिः । द्वयो स्तिष्ठति द्विष्ठः । दुन्दुभेः सेवनं
 दुन्दुभिपेवनं चुम्भादित्वात् णः । परिपितो निपितवत् । त्रिपु
 तिष्ठतीति त्रिष्ठः । सुपेधो दुःपेधवत् । सुधोर्मः स्तोमः, अग्नेः
 स्तोमः अग्निष्टोमः । सुपन्धिर्निःपन्धिवत् । वेः पक्षिणः स्थलं
 विगतं स्थलं वा विष्ठलम् । अपतिष्ठतीति अपष्ठ इति न्यासः ।
 अग्नी तिष्ठतीति अग्निष्ठः । गावस्तिष्ठन्वत् गोष्ठः । अम्नायां
 तिष्ठति अम्नष्ठ. मनीषादित्वात् ष्वः । आम्बष्ठ इति क्वचिदन्यत्रा-
 पीति घः । दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठः, स्या न लुक् । कौ भूर्मा

कुक्षितं वा तिष्ठति कुष्ठः । परमे तिष्ठतीति परमेष्ठः, स्या न
लुक् । अङ्गौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः । दुःपन्धिर्निःपन्धिवत् । निःपेधो
दुःपेधवत् । अङ्गुरिपु सङ्गो यस्य सोऽङ्गुरिपङ्गः । शोभनं तिष्ठति
सुष्ठु, बाहुल्यात् डुः, स्वरादित्वात् व्यम् । घृतनां सहते घृतना-
पाट्, त घृतनापाहम्, एवं जलापाहं ; अपाठन्तत्वेऽपि यः । गण-
पाठसामर्थ्यात् घृतनासाहौ जलासाहौ इत्यादौ न स्यात् । दृ जल
सुती अग्निदृत् । दुष्टु सुष्टुवत् । प्रतिपूर्वस्त्रातेरादन्ताड्डः,
ततोऽल्पार्थे कः, कापि परे अकारस्य इकारः, प्रतिष्णिक्ता । परि-
पयो निपयवत् । शङ्गुष्ठोऽङ्गुष्ठवत् । सव्ये तिष्ठति स्या-धोः रौणा-
दित्वात् ऋक्, कित् आलोपश्च, सव्येष्ठा सव्येष्ठरौ सव्येष्ठरः
सव्येष्टृभ्यामित्यादि । अन्ये तु अट्टदन्तस्यानादन्तस्य पत्वं
नेच्छन्ति, तस्मते हे सव्येस्य इत्यादि । गौरीव सकथि यस्य गौरि-
पकथः, गणपाठात् स्वः । निपूर्वं स्त्रा धोः क्तः क्तिय निष्णातः
निष्णातिश्च । परिष्ठल कुष्ठलवत् । भीरोः स्थानं भीरुष्ठानम् ।
भूमिष्ठोऽग्निष्ठवत् । ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमवत् ; खपान्तशशि
लुप् वा । शम्या स्थलं शमिष्ठल गणपाठात् स्वः । यत्र स्वाभा-
वस्तत्र न स्यात्तेन शमोस्थलमिति । रथेन पाति रथप्या नदी,
मनीषादित्वात् सुमि अत्र पाठात् पत्वम् । ऋतीपाहं घृतना-
पाहमिव । नि.पम-दुःपमौ सुपमवत् । विपूर्वं सुधोः प्रादिसे
विपु व्यम् । आयुष्टोमो ज्योतिष्टोमवत् । विपूर्वंस्तृधोर्घञ् विष्टारः
पङ्क्तिच्छन्दः, अन्यत्र विस्तारः पटस्य । गवि स्थिरः गविष्ठिरः,
स्या न लुक् । एवं युधिष्ठिरः । परमे उपपदे स्याधोरिन्धोणादिकाः

परमेष्ठी स्या न लुक् । उपपूर्वं स्तम्भधोर्घञ् उपष्टम्भः । श्रेकुष्ठोऽ-
ङ्गुष्ठवत् । त्रिपूर्वं द्युभधोः क्तिप्, त्रिष्टुप् । पुञ्जिष्ठोऽग्निष्ठवत् ।
अङ्गुलिषङ्गोऽङ्गुरिषङ्गवत् । ईवन्तादपि—अङ्गुलीषङ्गः अङ्गुरीषङ्गः ।
द्युभधोःक्तः निष्टुब्धः । अनुष्टुप् त्रिष्टुप्वत् । सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः
स्या न लुक् । अपष्टु सुष्टुवत् । सव्ये तिष्ठति इति क्तिप् सव्येष्ठाः
स्या न लुक् । दुःघृतिः निःघृतिवत् । आकृतिगणोऽयम् ।

न सुस्यादि-बहुप्रकृतेः । सुस्यादेर्व्वहुप्रकृतेश्च सः षो न स्यात्
से सति ।,

सुस्थः परिस्थितिर्दुस्थो दुस्थितश्च परिस्थितः ।

निस्तब्धश्च (१) प्रतिस्तब्धः कसरा-कसरौ तथा ।

धूसरो हरिसेतुश्च धूसरा गिरिसेतु च ।

कपिसेतुः परिस्कन्दोऽभिसुसृश्च (२) प्रयोगतः ।

बहु-त्व-पूर्व-सकाराः सर्व्वे, यथा बहुसेतुरित्यादि । आकृति-
गणोऽयम् ।

(१) “निस्तब्ध इति नि उपसर्गं । निरस्तु निष्टब्ध” इति गोयीचन्द्रः ।

(२) “अभिपूर्व्वान् सुनोते” समन्तात् क्तिप्, इडाङ्गोप इत्यकारलोपः, षषेष्ठ-
विति णङ्, व्यनष्टयोति षं अमिष्टरः ।

“अमिष्टररिति समन्तात् क्तिप् सुनुमे षदान्तात् यत्नाभावे लोतेरेवेति
नियमाभावे प्रकृतौ प्राप्त् यत्वं नियमिध्यते” इति सन्धिपादे २८६ सूत्रे गोयीचन्द्रः ।
“अमि ष अमिष्टरः । षदान्तादप्यात् क्तिप्यतो लोपे इत्ये दीर्घः”—इति तत्त्व-
बोधनी । पाणिनि—८ । २ । ११० काशिका दृष्टव्या ।

११३ । स्त्रे जस्-डे-डसि-डीनामि-स्त्रै-स्त्रात्-
स्त्रिनोऽतः ।

(स्त्रेः ५।, जस् डे-डसि-डीनां ६।।।, इ-स्त्रै-स्त्रात्-स्त्रिनः १।।।, अतः ५।)

अकारान्तात् स्त्रेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

सर्वे सर्वस्त्रैः सर्वस्त्रात् सर्वस्त्रिन् ।

११४ । आत् सुमामः । (आत् ५।, सुम् ११, आमः ६।) ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्यामः आदौ सुम् स्यात् । एत्व-पत्वे ।
सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः ।

उभशब्दो हान्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभा
भ्याम् उभयोः उभयोः । जसि—नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् ।

११३ । स्त्रेः । सर्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादेकात् पराजय-
मिति क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तगौऽभिनिविशत इति न्यायात् ।

११४ । आत् । पुनरादृग्रहणात् सर्वांसामित्यादि । सर्व-
स्त्रिनिति पूर्वेषु स्त्रिन् । विश्वादय इति । उभशब्दो हान्त
इति नित्यमिति शेषः । अस्य स्त्रिसंज्ञाफलं त्रयादयोऽर्थार्थेति
अर्थार्थप्रयोगे सर्वां स्त्रिः स्यात् । यथा—उभौ हेतू उभाभ्यां
हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यादि । उभय इति तु उभशब्दादवयवा-
र्थेऽयट्-त्वेन साधितादुभयशब्दात् क्ववे स्त्री, न तु इमित्य-
नभिधानात् । तेन उभयस्त्रात् उभयेषामित्यादि । एकशब्दात्
एकत्वसंख्यावाचित्वात् क्रमेव । आ दशभ्यः (१) संख्या संख्येय-

(१) अष्टादशपर्यन्तम्, जनविंशतेः प्रागित्यर्थः । संचिप्रसारे सुबलपादे
१२२ संख्यकस्य द्वे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रियः स्त्रीषां वा इत्युदाहरणानि सन्ति ।

११५ । पूर्वदिः स्मात्-स्मिनौ वा ।

(पूर्वदिः ५१, स्मात्-स्मिनौ १॥, वा ११) ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात्, पूर्वस्मिन् पूर्वं । शेषं नेमवत् । एवं परादयः ।

समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः—

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अनेधमाम् ।

सुनेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भवे ॥

वृत्तिरेव, नतु संख्यावृत्तिः, तेन घटस्यैकः ब्राह्मणानामष्टादश इत्यादि न स्यात् । मुख्यान्वार्थैकशब्दात्तु द्वये स्त एव, तेन एकी एकेषामित्यादि ॥

११५ । पूर्वा । तावित्युक्तेरकारादेव, (१) तेन पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यत्र न स्यात् । अतएवात् सुमामः इत्यत्र आदित्यस्य नानुवृत्तिः । शेषं नेमवदिति । पूर्वं पूर्वा इत्यादि ।

तल्लोक्तं गोपीचन्द्रेण 'हे स्त्रियौ विंगतिः स्त्रिय इति संख्येयार्थोऽत्र संख्याशब्दः अतएव विशेषणविशेष्यभावः । स्त्रीणां वेति विंगतिरिति पदमत्वानुपपन्नोदम् अत्र संख्यामात्रार्थता । अतएव गुणगुणिनोः सम्यग्ने गयी । विंगतिशब्दस्य संख्येयार्थतां संख्यामात्रार्थताश्च दर्शयित्तदाङ्करणद्वयसम्बन्धता वृत्तिकारेषु च वृत्तं विंगत्यादिशब्दाः सम्यग् एव संख्येयार्थाः संख्यामात्रार्था वेति । इतः पूर्वं ये संख्याशब्दास्ते संख्येयार्थाः, अतएव द्विशब्दस्य संख्येयार्थता दर्शिता । यत आदयश्चः संख्याशब्दा संख्येये चर्चन्ते, ततः परं विंगत्यादयः संख्याने संख्येये चर्चन्ते । एतदपि व्यभिचरतीति एवमित्यं वाक्ताङ्कुरेया गुणवप्रयुक्तेषुदा वृत्तमिति ।

(१) तौ इतिहो, यो धेजम् इत्यनेन अकारात् परो नमो स्मात्-स्मिनौ भवत इत्यर्थः । एतेन पूर्वदिरेति एवमप्य पूर्वदि ह्योरे च विषयो न त् क्षिप्यामिति प्रापितम् ।

समायेषु परायैषां मुक्तयेऽर्यान्तराय च ।

यदुस्वाय नमः स्वाय मत्सैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विपे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि—साध्वन्ये साध्वन्याः । जसि—अल्पे अल्पाः ।

शेषं रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वि-
तीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

नमः समस्मात् इत्यादि—स्वयम्भुवे नम इत्यन्वयः । तस्मै
कीदृशाय ? समस्मात् पूर्वस्मै, सकलात् पूर्वकालवर्तिने । पुनः
कीदृशाय ? अमेधसां अन्तरस्मै, मूढानां वाच्याय । पुनः कीदृ-
शाय ? सुमेधसां अन्तरस्मै, ज्ञानिनां हृदिस्थाय । पुनः कीदृशाय ?
सतां स्वस्मै, साधूनामात्मीयाय इत्यर्थः । क्रमेण प्रत्युदाहरति
समायेत्यादि—शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । तस्मै कीदृशाय ? एषां
गोपालानां समाय तुल्याय । पुनः कीदृशाय ? एषु जगत्सु पराय
श्रेष्ठाय । (१) किमर्थं नमस्यते इत्यत आह—मुक्तये मुक्त्यर्थं, अर्यान्त-
राय प्रयोजनान्तराय धर्मार्थकामाय च इत्यर्थः । पुनः कीदृशाय ?
यदुस्वाय, यदूना स्वाय ज्ञातये । पुनः कीदृशाय ? स्वाय धन-
स्वरूपाय (२) । पुनः कीदृशाय ? मत्सैर्जुष्टाय सेविताय इत्यर्थः ।

(१) “एषु जगत्सु समाय तस्याय जगन्मवतादित्यर्थः । एषा जगतां मध्ये
पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः” इति दुर्गादासः ।

(२) यदूनाभिति शेषः ।

न गौण्याख्येत्यस्योदाहरणमाह—अतिसर्वाय इत्यादि । सर्वाय सर्वनाम्ने शिवाय नम इत्यन्वयः । तस्यै कीदृशाय ? अतिसर्वाय सर्वमतिक्रान्ताय । पुनः कीदृशाय ? साध्वन्यानां सखिद्विपे, साधवश्च अन्ये च तेषां, यथाक्रमेण साधूनां सख्ये, अन्येषाम् असाधूनां द्विपे शत्रवे इत्यर्थः । अत्र सान्तविधेरनित्यत्वात् नाकारस्यः(१) । पुनः कीदृशाय ? जगतः कालावराय, कालेन कनिष्ठाय । पुनः कीदृशाय ? जगतः कालेन पूर्वाय, पूर्वकालवर्तिने ज्येष्ठाय इत्यर्थः ।

चे जसि वेत्यस्योदाहरणमाह—जसि साध्वन्ये साध्वन्या इति ।

पूर्वाद्यल्पेत्यस्योदाहरणमाह—अल्पे अल्पा इति । एवं प्रथमे प्रथमाः, चरमे चरमाः, द्वितये द्वितयाः, उभये उभयाः, द्वये द्वयाः । माघे-वृथा द्वयेषामपि भेदिनीभूतामिति तु द्वयं द्वैतम् इष्यन्ति इष्य सर्पणे क्विप्, द्वयेषस्तेषां, याशब्दस्य व्यवस्ययेति परे । अर्द्धे अर्धाः, कतिपये कतिपयाः इति ।

तीयोडिति इत्यस्योदाहरणमाह—द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि ।

इतरेतरान्योन्यपरस्पररेऽप्रां कर्मव्यतीहारे स्त्रियामादेराम् वा श्लोक्तोद्ययोः ॥ प्रीयर्जित-क्ती परे कर्मव्यतीहारे एते निपात्याः स्त्रिय, एभ्यः परस्या अमादिक्तेः स्त्रीनपुंसकविषये याम् या स्यात् । इतरेतराम् इतरेतरं स्त्रियः कुन्तानि वा पश्यन्ति । इतरेतराम् इतरेतरेण क्तीभिः कुन्तैर्वा भोज्यन्ते । इतरेतराम् इतरेतरम्

११६ । जरस् जराचि तु ।

(जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ७।, तु ।१।) ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे ।

निर्जरसो निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसो निर्जरसः निर्जरसा ।

केचिदादाविनाताविच्छन्ति, निर्जरसिन निर्जरसैः निर्जरसे
निर्जरसः निर्जरसादित्यादि । पक्षे ह्ये च रामवत् ।

स्त्रियः कुलानि वा सृहयन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मात् स्त्रियः
कुलानि वा विरमन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्य स्त्रियः कुलानि
वा स्मरन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मिन् स्त्रियः कुलानि वा
अनुरज्यन्ते । एवम् अन्योन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम् पर-
स्परम् इत्यादि । इतरेतरादीना क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वैकत्वे
स्त्रभावात् स्तः । अन्यथा अन्यादित्वात् इतरेतरान्योन्याभ्या
परस्य मस्य तादेशः स्यात् । केचित्तु तादेशमपि, तेन इतरे-
तरत् इतरेतराम् इतरेतरं कुलानि । एवम् अन्योन्यत् अन्योन्याम्
अन्योन्यमित्याहुः । स्त्रीक्रीवयोरिति किम्—इतरेतरं पुरुषाः
पश्यन्ति । अन्योन्यमिमौ विघटयतः । क्रियाविशेषणत्वे तु इतरे-
तर पुरुषाः पश्यन्ति ।

११६ । जरस् । पूर्वसूत्राद्दानुवर्तते । प्रकरणात् क्तेरच्येय,
तेन जरा अत्र इत्यादौ न स्यात् । परत्वादादौ क्तौ जरसादेशः
न तु क्ति-कार्यं, तेन निर्जरस निर्जरसः निर्जरसोः निर्जरसा-
मित्यादि । तु शब्दोऽनुक्तमुच्चयार्थः, तेन अतिजरसस्य भिक्षुष्य

११७ । पाद दन्त यूष निशा पृतना मासासन
सानु नासिकोदक हृदयासृक् यकृत् शकृत् शीर्ष
दोषः—पदद् यूषन्निश् पृन्मासासन् स्नु नसुदन् हृदसन्
यकन् शकन् शीर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद—दोषः १॥, पद—दोषणः १॥, शसादि-पौ ७ ।) ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौच परे ।

पदः पदा पद्गामित्वादि । दतः दता दद्गामित्वादि ।

कन्या वर्षशतं गता इत्यत्रान्यपि जरसादेश इति कश्चित् ।
निर्जरसिन निर्जरसादिति तु परमतमित्याह केचिदित्यादि ।
निर्जसैरिति ऐस्करणात् निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ।
भाष्ये तु अतिजरैरित्येव ।

११७ । पाद । पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च
मासश्च आसनश्च सानु च नासिका च उदकश्च हृदयश्च असृक्
च यकृश्च शकृश्च शीर्षश्च दोष् च ते, अर्थे व्यत्ययात् प्री । पञ्च
दश्च यूषंश्च निट् च पृञ्च भाम् च आसंश्च स्नुश्च नश्च उदश्च हृश्च
असंश्च यकंश्च शकंश्च शीर्षंश्च दोषंश्च ते । शस् आदिर्यस्य सः,
शसादिय पिय तत् तस्मिन्, पुंस्त्वं सोऽत्रत्वात् । पौ शीर्षे भवः
शीर्षण्यः केशः, यूषण्यं हृद्यमित्वादि । क्ली शसादिष्वेवेति
परं (१) । सुपदी, व्याघ्रपदी कुले इति तु ह-से पादादेशे पात् पत्

(१) उक्तञ्च उगांदात्तेन “शसादिपदेष्वेव तत्पूर्वविभक्तेर्निराशात् क्लीने
चोकारस्य विशेष्येति तत्र न स्ता” इति ।

पाविति पदादेशः । केचित्तु दीर्घपदी दीर्घदोषणी दीर्घदोषणी इत्याहुः । विभिन्नस्यादेरचः पित्वात् (१) । वा शब्दस्य व्यवस्थया क्वचिन्न स्यात्, क्वचिदन्यत्रापि, तेन—

पादस्य पदतदर्धय-इति-कापि-हिमान्यातिगे वा तु शब्द-घोपमित्यनिष्के । पादस्य पत् स्यात् अतदर्धये ह्रत्वाद्दौ च, शब्दाद्दौ तु वा । पादाय हितः पद्यः पन्याः, पद्धतिः, पत्कापी, पद्धिमं, पदाजिः, पदातिः, पद्गः । पच्छब्दः, पद्घोषः, पन्निशं, पन्निष्कम् । पदे पादशब्द इत्यादि । अतदर्धय इति किं—पादां पादाय वारिणि ।

ऋचः शसि । ऋक् सम्बन्धिनः पादस्य पत् स्यात् शसि (२) परे । पच्छो गायत्रीं जपति । ऋचः किं—पादशः कार्पापणं ददाति ।

गोपहतयोः पदः । पादस्य पदः स्याद् गोपहतयोः (३) । पदगः, पदोपहतः ।

दन्तशीर्षयोर्दच्छीर्षणौ न तथाचोः । अनयोरेतौ नस्तः क्रमादनयोः । दन्ते भवो दन्त्यः, स्थूलशीर्षोऽपत्यं स्थूलशीर्षिः, मृगशीर्षा युक्ता मार्गशीर्षी तिथिः । अचि किं—शीर्षस्थाः केशाः ।

नान्नि दादिस्त्रस्योदकस्योदन् धि वास-पेप-वाहने च वा तु

(१) खलायमाशय —केचित् पण्डिताः शशादिष्वेवेति भाद्रीकुर्वन्ति, तेषां मते लोके चोकारस्यापि पित्वात् तत्पादेयः स्यादिति ।

(२) चशसि प्रत्यये इत्यर्थः ।

(३) ने उपहते च इत्यर्थः ।

भारादौ । दादिस्थस्योदकस्य उदन् स्यात् नान्नि, ध्यादौ च,
भारादौ तु वा । उदकस्य मेघः उदमेघो नाम कथित्, तस्या-
पत्यम् औदमेघिः । उदवाहः, उदपानः कूपः, अनपेक्षितावयवार्था
संज्ञेयम् । उदकं धीयते यत्र उदधिः समुद्रः, असंज्ञायामप्युदधिः
कुम्भः, उदवासः, उदपेयं शुण्ठीं पिनष्टि चूमन्तः, उदवाहनः ।
उदभारः, उदकभारः । भारादिर्यथा—

भारहारी च वाहय विन्दु-धीवध-शक्तवः ।

ओदनो वज्रविषयो (१) गाहो मन्यः प्रकीर्तितः ।

अस्यहसादेः पूरयितव्ये वा । अस्यहसादेरुदकस्य उदन्
स्याद्वा पूरयितव्ये । उदकस्य कुम्भः उदकुम्भः, उदककुम्भः ।
अस्यहसादेस्तु उदकस्थाली । पूरयितव्ये किं—उदकगिरिः ।

परदस्योदो नान्नि । परदस्योदकस्य उदः स्यान्नान्नि ।
लोहितोदः क्षीरोदः लवणोदः । नान्नि किं—लवणोदकः कुम्भः ।

नासिकाया नस् तम्-क्षुद्रावर्ण-नगरये । नासिकाया नस्
स्यात् तसि क्षुद्रे वर्णनगरभिन्ने ये च । नस्तः, नःक्षुद्रः, नस्यः ।
वर्णनगरये तु-नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

हृदयस्य हृत्तासलेखयोः षण-शोक-रोग-शल्ये तु वा । हृदयस्य
हृत् स्यात् तासलेखयोः परयोः, वा तु षण्णादौ । हृत्तासः हृत्लेखः ।
सौहृद्य हृच्छोकः हृद्रोगः हृच्छल्यम् । पचे सौहृदयमित्यादि ।

पाददन्तेति सूत्रं छान्दसमिति परे । अप्रशस्तं निशि खानम् ।
पद्मामुद्वर्तितस्य च । हृदि विनिहितरूपः । दोषां बलात्

११८ । सदानोऽलोपोऽम्बस्यात् पौ वा त्वीडेगाः ।

(सदा ।१।, अनः ६।, अत्-लोपः १।, अ-म्ब-स्यात् ५।, पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।, ईडेगाः ७॥) ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईड्योस्तु वा, नतु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११९ । नो लुप् फेऽधौ ।

(नः ६। लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७।) ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूषभ्यामित्यादि ।

डौ—यूष्णि यूषणि यूषे । भासः भासा माभ्यामित्यादि ।

पक्षे घौ च रामवत् । पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

मन्त्रबलं गरीयः । निक्षुपस्यास्य सुद्धस्य पीते यूष्णि निरामय इत्यादिप्रयोगदर्शनात् भाषायां ग्रन्थकृता कृतम् ।

१२० । सदा । अतो लोपोऽलोपः, म च व च म्ब, म्ब च तत् स्यञ्चेति म्बस्यः, न म्बस्यः अम्बस्यस्तस्मात्, ईश्च डिश्च तौ तयोः । श्रीच्छः पीष्णः धार्तराज इत्याद्यनेनैव सिद्धे हनपनधृतराजामिति सूत्रमेवं ज्ञापयति, ताच्चे सर्व्वत्र अनो नाकारलोप इति, तेन राजन्यः मूर्द्धन्य इत्यादि सिध्यति । पूर्व्वे वाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति, (१) अन्यथा जरसादेशः पदाद्यादेशाच्च नित्यं स्युरित्यर्थः ।

१२१ । नो । न इति प्रकृतिनान्तस्य नः । लीरधिकारात् लीरेव । तथाच प्रकृतिनान्तस्य लीर्नस्य लुप् इत्यर्थः, तेन राजा

(१) “केचित्तु सदेति मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः”, तेन पूजितपूष्णः पीतपूष्ण इत्यादि इत्याह—का सि ।

१२० । सङ्घा-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् डौ ।

(सङ्घा-वि-सायात् ५, वा, ११, अङ्गः १, अहन् ११, डौ ७) ।

सङ्घा-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्य अहन् वा स्यात् डौ ।

द्वाङ्गि द्वहनि द्वाङ्गे, व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे, सायाङ्गि साया-
हनि सायाङ्गे ।

विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः, विश्वपां विश्वपौ ।

१२१ । धोरा लोपोऽच्यधौ ।

(धोः ६, आ ६, लोपः १, अचि ७, अघौ ७) ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वपः, विश्वपा
विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खधादयः । धोः किं—हाहाः हाहा
हाहाभ्यामित्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

ज्ञानी यूपभ्यामित्यादी स्यादेव । न तु प्रशान् भवान् भवन्
अहन्नित्यादी । कथं सुवनमाचक्षाणः सुवन्नित्यादी लुप् न
स्यादिति, उच्यते, अकारस्थानिवद्भावात् । परैकदेशिनः (१)
पदादयोऽपशब्दा इत्याहुः । ये तु पदादयः पृथक् शब्दा इति
वदन्ति तेषां मते पत् पदौ पद इति भवन्ति ।

१२० । संख्या । संख्या च विद्य सायय तत् तस्मात् ।
अङ्ग इति सर्वैकदेशसंख्यातसंख्याव्यादित्यादिष्टाङ्गः, यथे मी ।
द्वाङ्गीति डो अहन्नादेशे वा अलीपः । पक्षे द्वहनि इति । उभय-
त्यक्तपक्षे द्वाङ्गे । एवमन्यत्र ।

१२१ । धोरा । आ इति लुप्तपीकं दम् । न चिरधि-

१२२ । युद्ग्रामौ यू ।

(युद्ग्राम् ५॥, औ ।१।, यू २॥) ।

इकारोकाराभ्यां पर औ क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२३ । शुधि-जस्-डित्सु ।

(शुः १।, धि-जस्-डित्सु ७॥) ।

स्तम्भिन्, अज्-विशेषणम् । अर्थलाघवात् पाविति न कृतं, तथाहि पेरष्यत्ताच्चेप्प्रकृतिकत्वेन विलम्बप्रतिपत्तिकत्वादाह अचघाविति । “तद्वेतोरेव तदसु किं तेन” इति न्यायात् क्वचित् शब्दलाघवादर्थलाघवोऽपि न्याय्य इति । विश्वप इति विश्वं पातीति याधोः क्विप् । एवं सोमपः । तातं तायते इति तातताः तान् ताततः । हाहा इत्यव्युत्पन्नपक्षमायित्य इदमुक्तम् । हाशब्दं जहाति इति व्युत्पत्त्या हाह इति । केचित्तु ब्राह्मणवाचकस्य आशब्दस्यापि अः पश्य, ए देहि, इ विरमति (१) । अस्मन्मते तु आः पश्य, ऐ देहि, ए विरमति इत्यादि । कथं क्लो यप् से इति ? सौत्रत्वात् । (२)

१२२ । युद्ग्राम् । इय उय तौ, ताभ्यां तमितं करोति । अवयवापेक्षया इम् । इह लाक्षणिकयुतोऽपि ग्रहणात् अतिस्त्री चित्रगू इत्यादि स्यात् । यू इति हीडम् ।

१२३ । शुधि । ड इत् येषां ते डितः । धिश्च जय डितश्च

(१) विरमतीति यत्न सप्रमथन पदम् ।

(२) आवन्निभ्रानामप्याकारलोप इति वार्तिकम् । अतएव आषार्थेण तन्मतमवलम्ब्य व्यादनञ क्लो यप्से इत्यादौ क्वादिशब्दस्याप्याकारो लुप् इति उगादाह ।

इदुतो णुः स्यात् धौ जसि ङिति च परे । हरयः ।

त्यलोपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

१२४ । टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

(टा ।१, अदसः ५, च ।१, अस्त्रियां ७, तु ।१, ना।१) ।

इदुद्गमामदसश्च परशा ना स्यात्, नतु स्त्रियाम् ।

हरिणा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

ते तेषु । ङित इति जस् साहचर्यादलाक्षणिकस्यैव (१) ग्रहणं, तेन मत्ये सस्ये इत्यादी न स्यात् । इदुद्गम्यां विहितेषु घिजस्-ङित्सु एरित्यर्थः । तेन हे अतिनदे हे चित्रगो इत्यादौ स्यात् । न तु हे नदि हे सुभ्रु इत्यादौ । वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ तु हे मे पुनस्तन्वादित्वाद्दूषि सुभ्रु हीत्यनेन स्वः । (२)

१२४ । टा । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । अदोग्रहणं सर्वकार्या-नन्तरं मात्स्वर्घातु ऊ इति ज्ञापनार्थं, तेन अमुष्मै अमुष्ये इत्यादि स्यात् । द्विनिङ्गस्य तु यदा पुंस्येव वृत्तिस्तदा स्यादेव, तेन षट्पुना पुंसा इत्यथ म्यात्, न तु षट्पु स्त्रिया इत्यादौ ।

(१) मात्सात् ङित एवेत्यर्थः ।

(२) म्यलोपे इत्यादि । येन केनापि षट्पु प्रत्ययभेदे प्रत्ययस्यस्यि कार्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ धर्मोपे दीर्घः । एवं वाचामीषो वागीश इत्यादौ षेर्भुक् षे चेति षुष्यट्पु विभक्तोर्ध्वे कृते विभक्त्यन्तविहिता षट्पुणा सिद्धा इति उगादिना ।

म्यलक्षणमिति कार्योपलक्षणं विशेषणम् । तथाच त्. प्रत्ययो अक्षते । अष-अक्षते । अक्षेति । अक्षणम् । अर्घात् प्रत्ययस्य लोपे तस्मिन् परे विहितं यत्कार्यं तद्व्यतीतम् । आ-वि ।

१२५ । डस्यैडो लोपः ।

(डस्य ङा, एङः षा, लोपः १) ।

एङः परस्य डसिडसो डस्य लोपः स्यात् ।

हरः हरिभ्यां हरिभ्यः । हरेः हर्योः हरीणाम् ।

१२६ । युङ्गां डे डौः ।

(युङ्गां षा, डेः ङा, डौः १) ।

इदुङ्गां परस्य डेडौः स्यात्, ड इत् ।

१२५ । डस्यै । एडो ग्रहणं सामान्यस्यैडः प्राप्त्यर्थं, तेन ते. देः गोः द्योः महोः स्मृतोरित्याद्यपि स्यात् (१) ।

१२६ । युङ्गां डेः । युङ्गामिति पूर्ववत् । युता डेरौ इति कृते हरौ शम्भाविति सिद्धं भवति, एवं सति विशतेस्ते-स्वडावित्यडौ ग्रहणं विनापि विंशताविति च सिध्यति, तथापि डो करणं, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् प्राप्तसमुदितादेश-निवृत्त्यर्थम् (२) । अथवा लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधि-र्वलवान् इति न्यायात् व्य-स्वस्तिशब्दस्य स्वस्तावित्यनिष्टवार-णार्थम् । कामवाचिन इशब्दस्य तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायात् औ इति ।

(१) ते. दे. इति तेङ्ग देवने, देङ्ग ड त देवने इत्यनयो. किपि रूपम् । महावासी उच्येति महो । स्मृत उच्येते स स्मृतौ ।

(२) इकारारोकाराभ्यां सहितस्य डेरित्युक्तौ इकारोकारान्तरशब्दसहितस्यैव डेरौकारप्रसक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

१२७ । टे लोपो ङिति विंशतेस्तेस्त्वङौ ।

(टेः ङा, लोपः श, ङिति ७, विंशतेः ङा, तेः ङा, तु । ११, अङौ ७) ।

ङिति परे पूर्वस्य टे लोपः स्यात्, विंशते स्तेस्त्वङौ ।

हरौ हर्योः हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरध्यादयः ।

१२८ । सख्यङ्गां से ङधिः ।

(सख्यङ्गां ५॥, सेः ङा, डा । ११, अघेः ङा) ।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य से ङा स्यात् तु धेः ।

सखा । अघेः किं—हे सखे ।

१२९ । घौ त्रिः । (घौ ७, त्रिः ११) ।

सख्यु ऋकारस्य च त्रिः स्यादघौ घौ परे ।

सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२७ । टे लोपः । न ङिरङिस्तस्मिन् । विंशतेस्तेस्त्वङा-
ङिति, ङो विंशतो पूर्वोण (१) टिलोपः । ङिभिन्ने ङिति ते लोपः ।
यथा—विंशः, विंशतिमाचष्टे विंशयति इत्यादि । (२)

१२८ । सख्युत् । सखा च ऋञ्च तौ ताभ्याम् । नधिरधि-
स्तस्य । अघेरिति पृथक्-दकरणत् कचिच्च स्यात्, तेन अङ्गुणस्य
सखा ऋणः ऋणस्य सखिरङ्गुण इति भारते । आर्षमित्यन्ये ।

१२९ । घौ । पूर्वसूत्रादघेरित्यनुवर्त्तते ऋत्साहचर्यात्, तेन
हे सखे इत्यत्र न त्रिः ।

(१) पूर्वोण चण्य सख्यु पूर्वोणोनेत्यर्थः ।

(२) ङिरङ्गानात् कतङित एव अङ्गुणं न सति हि तस्य, तेन विंशतिमाचष्टे

१३० । सख्युष्टाडितामा-ए-उसुसौ ।

(सख्युः ५१, टा-डितां ६॥१, आ ए उस् उस् औ ११॥१) ।

सख्युः परेषां टा-डितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात्
स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

१३१ । पत्युरसे । (पत्युः ५१, असे ७) ।

पतिशब्दात् परेषां टाडितां स्थाने आ ए उम् उस् औ एते

१३० । सख्युः । ड इयेषां ते डितः, टाद्य डितय ते तेषाम्,
आद्य एद्य उद्य उद्य औद्य ते, सौत्रत्वान्नसो लुक् वि-सन्ध्यभावौ
च । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । सख्यौ इत्यत्र लाक्षणिक-
त्वात् न णुः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गोऽभिनिविशते इत्युक्तेः
सखिना वानरेन्द्रेणेति । भाष्ये तु गौख्येऽपि अतिसखा
अतिसखायौ अतिसख्या इत्याद्युक्तम् । न्यासे तु सख्यर्थप्राधान्य
एव, तेनातिसखिः अतिसखी अतिसखिना इत्यादौ न स्यात्
इत्युक्तमिति । (१)

१३१ । पत्युः । न सः असस्तास्मिन् । पतिना नीय-
मानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति । गते ऋते प्रव्रजिते क्लीवे च

विंशत्यतीत्यादौ डिभिर्चेऽपि अतिदिष्टत्वात् न तिलोपः, किन्तु सामान्यडिति
टिलोप एव इति । का-सि ।

(१) “स्त्रियान्तु नित्येवन्त्वात् सखो सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत । क्लीवेऽस्य
न प्रयोग तथाच—सखा मित्त्वे सहाये ना वयस्यायां सखी भता इति मेदिनी ।
यन्तु अहो शिष्टत्वं तव खण्डित न अरस्य सख्या वयसाप्यनेन इति नैषधे वयसा
इत्यस्य विशेषण सख्या इति, तत्सुंस्त्वेव अत्रङ्गलिङ्गत्वात् । अतएव हेतुस्तद्ब्रह्म-
वर्षं समिति रघुः”—इति दुर्गादासः ।

क्रमात् स्युर्नतु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे किं-
श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो व्वान्तः ।

१३२ । उतिसङ्ख्याणो जस्शसो लुक् ।

(उति-संख्या-प्-णः ५१, जस् शसोः ६॥, लुक् । ११) ।

उत्यन्तात् पान्त-नान्त-संख्यायाश्च परयो जस्शसो लुक्
स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिपु ।
एवं यति तति ।

उति-व्य-णान्तसंख्यास्मद्-युष्मदः सदृशास्तिपु ।

त्रादयः संख्याशब्दा व्वान्ताः ।

पतिते पती । पती जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी । आयुषं
हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ दुहितुः पती । सीतायाः
पतये नम इति पूर्ववत् (१) । छान्दसमिति परे ।

कतिशब्दो व्वान्त इति । अनिश्चितबहुत्वविशेषार्थकत्वात्
इति भावः ।

१३२ । उति । प च न च ण, संख्या चासी ण चेति
संख्याण, उतिय संख्याण च तत्तस्मात् । उतिर्इत्यन्तः, संख्याण
पान्त नान्त संख्या इत्याह उत्यन्तादित्यादि (२) ।

उतिव्य । उतिय व्यञ्च णान्तसंख्या च युष्मच्च अस्मच्च ते ।

(१) पूर्ववत् मखिना वामदेभ्येतिवत् ।

(२) एभ्यः क्रोवेऽपि कति क्त्वानि पट् पत्याश्च पञ्च भूत्वानि इत्यादौ लप्-
शसो- शिं वाधित्वा भुगेव । अदौ अट् क्त्वानि इत्यादौ डो भुक् च ध्यात् । न च
निमित्तगतविशेषतो निङ्गगतविशेषस्य षड्बन्दात् सर्वाणि इत्यादौ यथा विश्वंटा
विहितनिवारणार्थं वाधित्वा लृप्शसोऽदित्यनेन शिः ध्यात् तत्त्वानां निरेषास्तु

१३३ । चेरयङ् नामि ।

(त्रैः ६१, अयङ् ।११, नामि ७) ।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, डित्त्वादन्यस्य स्थाने ।
त्रयाणां त्रियु । द्विगद्दो द्वान्तः ।

ष्णान्तः पूर्ववत् । त्रियु लिङ्गेषु सदृशाः समानरूपाः, एषां लिङ्ग-
कृतप्रयोगवैलक्षण्यं नास्तीत्यर्थः(१) । डति-व्य ष्णान्तसंख्यानां मुख्य
एवायं नियमः, पूर्वसूत्रेण व्याहृक् क्तेरित्यनेन च मुख्य एव तु वि-
धानात् । तेन प्रियकतीनि सुस्वस्तीनि प्रियपंपि प्रियपञ्चानि
कुलानोत्पादौ न स्यात् । य-से तु प्रियकति इत्यादौ स्यादेव ।
एषां सलिङ्गत्वात् प्रियाः पञ्च स्त्रियो यस्य प्रियपञ्चा युवा इत्यादौ
पुंवद्भावः ।

त्रादय इति । त्रादीनामेकत्वद्वित्वाबोधकत्वात् व्यमेव । अयं
नियमस्त्वष्टादशशब्दपर्यन्तो, विंशत्यादेः कविधानात् ।

१३३ । त्रैः । आमीत्यकरणात् कचिन्न स्यात् । तथाच
द्वीणामपि समुद्राणां युगान्ते तु समागम इति वृद्धतिडन्तः ।
मुख्यस्येवायं विधिस्तेन अतित्रीणाम् । अन्ये तु गौणेषुपि अति-
त्रयाणामित्याहुः ।

(१) एषा पुस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहितकार्यं नास्तीत्यर्थं । अतएव युष्मदस्मद्भ्यां
शसो नकारं विधास्यति । एवं कति स्त्रिय इत्यत्र पाष्पोष्णादीत्यादिना ईप् न स्यात्,
पञ्च स्त्रिय इत्यत्र च नान्तत्वादीप् न स्यादिति । न च निमित्तगतविशेषतो
लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्वाणि इत्यादौ यथा स्त्रिसञ्जाविहितमिकारादेश
वाधित्वा जस्यसोरित्यनेन शि. श्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यं,

१३४ । त्यदां टेरः क्तौ ।

(त्यदां इ॥, टेः इ, अः १, क्तौ ७) ।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् क्तौ परे ।

द्वौ द्वौ, द्वाभ्यां द्वाभ्यां, द्वयोः द्वयोः ।

वातप्रमौः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः ।

१३४ । त्यदाम् । व्वनिर्हेणो हि गणार्थः, स्त्रिसंज्ञस्यैव ग्रह-
णात् । अतितत् विप्रः, अतितत् स्त्री, अतितदी कुले इत्यादौ न
स्यात् । सूत्रे टेरत्वाभावः सौत्रत्वात् । दभो यौ इत्यत्र भाव्यमानः(२)
अक् षं न गृह्णाति इति ज्ञापकात् अकारस्यानित्वेऽपि न
र्णग्राहकत्वम् । प्रकरणात् क्ताविति प्राप्ते क्तियहणात् युष्मदस्मदोर-
तसि गोगेऽपि स्यात्, (३) द्विगद्स्य तसि न स्यात्, तेन अतित्वान्
अतिमान् इत्यादौ स्यात्, न तु त्वत्तः मत्तः द्वित इत्यादौ ।

एतद्व्यप्यन्त इत्यादिना उल्लङ्घनादीनां लिङ्गत्वये साम्यनियमेन सिद्धविहितकार्य-
निषेधादिति दुर्गादास ।

(१) भाव्यमान उत्पाद्यमान आदेशः प्रत्ययश्चेति यावत् ।

(२) युष्मदस्मदोर्गौणेऽपि टेर स्यात्, सुख्ये तु तसि प्रत्यये परे न स्यादित्यर्थः ।

अत्र कार्त्तिकेयविज्ञानः 'न च त्यदो ड् क्ताविति वाच्यं, न इत्यादौ तद्-
गन्तव्य अकारव्यवधाने सत्याभावादनिरासते' । टेर्विहिताकारस्य प्रकृतिभक्त्यात्
सप्तं स्यादेव । ननु त्यदां 'ड् क्ताविति कृते प्रकृतिभक्त्यात् सत्यादिकार्यं भवितुं
मर्हति कथमेतद्गौरवमिति..... उदृक्तवन्त्य' समधिक्रममाचष्टे इति श्वासात्
स्वदारीनां मध्ये युष्मदस्मदोर्गौणे क्षिप्रं प्राग्भावेऽप्यत्रविधानार्थमप्याह । अत्र
प्रकरणादेव क्तिमाप्नो क्तियहणं, विद्यमानविभक्त्यात्प्रत्ययभेदात् च प्राप्तेः ।
तेन न तौ ते दत्तं तत् इत्यादि । अतएव द्वियुष्मदस्मदो न तस्योति वक्ष्यमाण
निषेधः मद्गच्छते' ... इत्यप्याह । त्यदां 'ड् क्तौ इति यद्य क्तं तत्प्रक्रियामात्र
कार्यमिति कथितम् ।

१३५ । यूतोऽमृशसो म्नावदीधोः ।

(यूतः ५।, अमृशसोः ६॥, म्ना १॥, अदीधोः ५।) ।

दी-धुवर्जादीदृदन्तात् परयोरमृशसोः स्थाने क्रमात् म-नी स्तः ।
वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यामित्यादि ।
एवमतिलक्ष्मणादयः (१) । सुधीः ।

१३६ । धोरियुवचि ।

(धोः ६।, इय्-उव् ।१।, अचि ७।) ।

धोरीदृतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तो ऽचि परे ।

सुधियौ(२) सुधिय' इत्यादि । एव सुथी यवक्रगादयः । प्रधीः ।

१३५ । यूतः । ईश्वर उच्यते, ताभ्या तमित करोति, यूत
तस्मात्, अमृच शय तौ तयोः, मच नच तौ, दीच धुच तत्, न
तत् अदीधु तस्मात्, पुस्त्वं सौत्रत्वात् । वातप्रमीमिति वातशब्दात्
प्रपूर्व्य मा-धोः कीः । एव कर्कन्धूं कर्कन्धून्, ऊरयमीणादिकः ।
केचित् स्त्रियामीपि दीसञ्जत्वात् वातप्रमीं वातप्रमीः, ऊपि
कर्कन्धूं कर्कन्धु. इत्याहुः ।

१३६ । धो । इय च उव् च तत् । पूर्व्वतो यूत इति क्तिं

(१) एवमतिलक्ष्मणादय इति । यूत स्त्रैव दीत्यत्र एवकारेण नित्यस्त्रीलिङ्ग
शब्दस्य नदीसञ्जा विहिता अत्र तु पुत्रयोगात् पाश्चिक्त्वेन नदीसञ्जाभावात् धातुत्वा
भावाच्च वातप्रमीशब्दवदेषा रूपमिति । भाष्यकारक्रमदीश्वरौ तु पुत्रयोगे-
ऽप्येषा नदीत्वमङ्गीकृत्य सर्व्वविभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवद्भाजस्तु इति । का षि ।

आदिशब्दात् अतितन्त्री वृद्धप्रेयसीत्यादय । ऊकारान्तेषु ङ्ङ् अतिचमू-
अतिवधूप्रभृतय ।

(२) शोभना धीर्य्यस्य स सुधी, क्लिबन्तत्वादस्य धातुत्व वर्त्तते । विचक्रियन्तो
हि धातुत्व जहाति न जहाति वेति वचनान्त इति । का ।स ।

१३७ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादृन्पुनर्वर्षाका-
राद्यन्यभूसुधियोर्ध्वौ ।

(कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अदृन्—सुधियोः ६॥, यौ१॥) ।

। कादे व्यंदिरेनेकाचश्च धो रीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ
स्तः अचि परे, नतु दृन्भू-पुनर्भू-वर्षाभू-काराभूभ्योऽन्यस्य भू-
शब्दस्य सुधियश्च । प्रध्वौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।

कव्याद्यनेकाचः किं—शुद्धधियौ । अस्यात् किं—यवक्रियौ ।
नीः नियौ ।

विपरिणस्यानुवर्त्तयन्नाह ईदूतोरिति । एवं सुथी-यवक्रमादय इति ।
आदिशब्दात् इमिच्छति इति क्विप्. ईः इयौ इयः, एवं उमिच्छति
इति ऊः उवौ उवः इत्यादि । प्रकरणात् ङिरच्चेव, तेन सुध्वर्थ
इत्यादौ न स्यात् (१) ।

क्रीश्वोरादिडसोर्ध्वौ । क्रिय आदौ श्रुवोडसि इयुवौ वा स्तः ।
क्रियादिः क्रमादिः श्रुव. श्रोः । अनुकरणादित्यन्यः ।

१३७ । कंच व्यंच कव्यं, कव्यमादिर्यस्य सः, कव्यादिश्च
अनेकाच्च तत्तस्य, न स्यः अस्यः तस्मात्, दृंश्च पुनश्च वर्षाश्च काराच
ता आदयो यस्य सः, तस्मादन्यः दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः, स चासौ

(१) सुध्यादयः पुंवदित्यादौ इयादेशाभावं दर्शितवताचार्येण व्याख्यासौति स्यादे
रेवेति प्रापितं, सामान्यशब्दोऽपि क्वचिद्विशेषपरो भवतीति न्यायात् ।..... किञ्च
प्रापकमिद्वमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्वापि भवति, तेन ह्यरासाहं परोधाय
धाम स्त्रायन्भुवं ययुरिति कालिदासः । विशेषविधित्वाद्दोषस्यापि बाधकोऽयं, तेन
हौ सुधियि इत्येव इति दुर्गादास ।

भूयेति, पद्यात् स च सुधीय ती, दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ,
 न ती अदृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः । यच वच ती ।
 घोरिति घोरवयवभूतयोरित्यर्थः । नत्वित्यादि, दृन्निति हिंसार्थव्यं
 तस्माद्भूधोः क्षिप्, दृन्भूः स्त्री सर्पचक्रयोरिति दकारादौ
 मेदिनी । दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरहाविति
 दकारादौ विश्वः । दन्भेरूप्रत्ययेन निपातितमिति भाष्यम् ।
 कारास्थाने करं पठित्वा करभूः करभ्वौ करभ्व इत्यादि ।
 एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् कारभ्वौ इति केचिदाहुः ।
 एषामियुवीदूङ्गिन्नत्वात् स्त्रियां दीसंज्ञायां दृन्भ्वै दृन्भूनां काराभ्वै
 काराभूणामिति ।

यदा स्याद्युत्पत्तेः प्राक् सस्तत्रैवायं विधिरिति भाष्य, तेन
 ईपद्भिय, कुधियः अभियः धर्मधियः नानाधियः दात्रलुवा,
 वृथिकभिया पलायमानस्याशीविपमुखे निपात इत्यादौ स्याद्यन्तेन
 से न स्यात् । वृथिकभियेति सम्बन्धे षो-विवक्षयति चान्द्राः ।
 व्यानां मध्ये गीरेव विधानादीपद्भिय इत्यादौ न स्यादित्यन्ये ।
 वस्तुतस्तु दृन्पुनर्वर्षाकाराभ्वसुधीकव्यायनेकाचोऽस्याद् यौ इत्य-
 करणात्, उत्सर्गत्वाद्वा ईपद्भिय इत्यादौ न स्यात् (१) । दीध्यादय

(१) दृन् हिंसा तदर्थं भवतीत्यर्थः । एषा लिङ्गार्थनिर्णयस्तु, दृन्भू स्त्री कुलिशे
 चक्रे दृन्भू स्त्रीपुंसयोरहाविति विश्वप्रकाशात् । पुनर्भू स्यात् द्विरुदाया दृन्भू पद्मग-
 वज्जयोः । पुनर्भवाया वर्षाभू स्त्रिया किञ्चुलुके ङ्ग्रे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियाया
 मपि चेष्टते इति कोषाच्च । केचित्तु कारास्थाने कार पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व
 इत्युदाहरन्ति । तथाच काराञ्चेष्टते इति धामनः । वर्षादृन्पुन कारादुस्रव इति
 चान्द्रा । कारयद्दो धजन्तो वृत्तो माध्ये च दृश्यते इति रचितश्च । कारस्थाने

१३८ । न्याप्दीभ्यो डेगाम् ।

(नी-आप्-दीभ्यः ५।।।, डेः ६।, आम् ।१।) ।

नीशब्दादापो द्याद्य परस्य डे-राम् स्यात् । नियाम् । शेषं सुधीवत् । अग्रणीः अग्रणी । डौ-अग्रस्थाम् । शेषं प्रधीवत् ।

इति । दीधीधोः क्तिप् । दिधिष्वादय इति लिपिकरप्रमादः । यतो दधिपूर्व-स्यतरूत्ये निपातनमिति (१) । आदिना नारी-वाचरतो नार्यो विप्रस्य, मानमिच्छति मान्यः, सखेवाचरते सख्ये इत्यादिसंग्रहः । अवयवस्त्रीत्वान्नार्या इति भाष्यम् । शुद्धियाविति शुद्धा धीर्ययोरिति वाक्यम् ।

१३८ । न्याप् । नीय आप् च दीच ताः ताभ्यः । नीत्यस्य गौणगौणग्रहण, तेनातिनिया प्रियनियामित्यादि । अग्रस्थामिति अग्रे नयतीति क्तिप्, णत्वेऽपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति

करं पठित्वा करभ्यो करभ्य इत्यपि केचित् । दन्व्यादीनां इयुवस्थानभिधानां नित्यस्त्रीत्वाद्दीमज्ञायामादौ तुमागमे दन्भूनामित्यादि । किन्तु दन्भूगब्धस्य सर्प-वाचित्वे धात्विकस्त्रीत्वाद्दीमज्ञाभावे दन्भूनामिति । अत्रापि अचोति व्यादेरेव तेन प्रधीश्चर इत्यादौ न प्रमद् इति दुर्गादासः । कारापुर्व्वस्यापीति कामिका । ६ । १ । ८४ ।

मल्लता धार्येति व्युत्पादितस्य दुर्भित्प्रधीगब्धकाल यकारविधानेन "सुधी" मल्लता धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रधी प्रोत्पत्तीव इति वक्ष्यमाणवचनेन च यदा व्यादात्मन्तेः प्राक् मल्लदैवायं विधिरिति अतमनाहतमाचार्येणेति । ईयद्ग्वय इत्यादौ तु कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविद्यते इति व्यादाद्य यवो वा इति केचित् ।

(१) दध धारणे इ । दधिं धैर्यं इति, लक्ष्म्यादिप्रादुप्रस्यरे शुद्धंन्याना निपा-
तिता इत्यमरटीका ।

१३६ । त-तज-खादीयो डोवोः ।

(त-तज-खात् ५।, ईयः ५।, डः १।, वा ।१।, उः १।) ।

तात् तस्थानजाहर्णात् खाश्च परादीकारजात् यकारात् परो
डसिडसो डं उः स्याद्वा । सुत्युः सुत्यः । लून्युः लून्यः । सुस्युः सुस्यः ।

शम्भु ईरिवत् साध्यः ।

शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां
शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः
शम्भोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भोः शम्भुषु । हे शम्भो ।

एवं विष्णु-वायु-भान्वादयः ।

न्यायादाम् । एवं ग्रामण्यामित्यादि । बहुषामणिनि कुले इत्यादौ
परत्वान्नुष्, पुंवद्भावपक्षे तु स्यादेव (१) ।

१३८ । ततज । ताज्जायते तजः, तथ तजथ खथ तत्तस्मात्,
इयो यः (२) ईयस्तस्मात् । प्रकरणात् कव्याटीत्यनेन कृतयस्यैव
ग्रहणात् सख्याः इत्यादौ न स्यात् । सुत्युरिति सुतमिच्छति
सुतीयतीति क्विप् योर्लोपोहसीत्यनेन यलोपः, अनेकाच्त्वात्
पूर्वेण यः अनेन उः । लून्युरिति लूधो.क्तस्तस्य नः, शेषं पूर्व-
वत् । एवं चाम्युः प्रस्तीम्युरित्यादि(३) । पक्षे सुत्य इत्यादि । वेति
नेच्छन्ति परे ।

(१) व्याभितिशेष ।

(२) धोरीकारस्थानजातो य इत्यर्थः । अत्र मण्डूकङ्गताधिकारात् धोरित्य-
सुवर्त्तते इति दुर्गादासः ।

(३) यै क्तस्तस्य म चाम, प्रपूर्वस्यै-धो-क्तस्तस्य म प्रस्तीम, तमिच्छतीति
क्विप्, पश्चात् चामी प्रस्तीमी शब्दयोर्डासि रूपम् ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नधौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ६।, तुनः ६।, तृन्।१।, अधौ ७।, घौ ७।, स्त्रिया ७।, चा।१।) ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् स्यात् अधौ घौ परे स्त्रियाञ्च,
न इत् ।

(१२८) सखृद्भ्यामिति । क्रोष्टा, 'हे क्रोष्टो । (१२९) घौ
त्रिरिति । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनः । न धिरधिस्तस्मिन् । गौणेऽपि बहु-
क्रोष्टृणि वनानि, अत्र हेऽपि द्यूतः क इति कोन स्यात् पूर्वावस्थाया-
ऋदन्तत्वाभावात् । बहवः क्रोष्टारो यस्यामित्यादौ तृणि ऋदन्तात्
गर्भवदौपि बहुक्रोष्ट्री पुरी इत्यादि (१) । स्त्रियामित्युक्तेः क्रोष्ट्रीः
क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रीभ्यामित्यादि । एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमित्यत्र
तार्थं न स्त्रीत्यस्य लुकि पञ्चक्रोष्टृ वनं पञ्चक्रोष्ट्रा भृत्येनेत्यादि (२) ।
पूर्वस्य निच्चात् समुदितस्यैवादेशः (३) अन्यस्य निच्च घावस्वसृ-
त्तण इति एनिपेधार्थम् ।

(१) गौणेऽपि बहुक्रोष्ट्री पुरित्यादौ अथयवस्य उक्तेऽपि सप्तदायस्य स्त्रीत्यात्
तृनादेशे ईविति — का सि ।

(२) "एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमिति वाक्ये तार्थविषये द्विगौ षो ययोर्भौप
इति ईपोलोपे गर्गयष्क इत्यादिना व्यभिहितत्वकोपे सप्तदायस्य स्त्रीत्यात् तृणा
निष्ठसो अथयवस्त्रीत्यात् तृणि पञ्चक्रोष्टृ इति — का-भि ।

(३) क्रोष्टोस्तोस्तान् इत्यतश्चा तुनस्तृन् इति अथतत्त्वमित्याह पूर्वमेति ।
पूर्वस्य तुन । सप्तदितस्यैव तुन्याने एव तृनादेशः, अन्त्या तृणो निच्चादेशे एव
व्याहितः ।

१४१ । वाच्यधौ । (वा ।१।, अचि ७, अघौ ७) ।

क्रोष्टोस्तुन स्तृन् वा स्यात् अघायचि परे । क्रोष्टृन्(१) क्रोष्ट्रा ।

१४२ । ऋतो डो डुः । (ऋतः ५।, डः १।, डुः १।) ।

ऋकारात् परो डमिडसो डो डुः स्यात्, उ इत् ।

क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टृणाम् ।

१४१ । वाच्य । न घिरघिस्तस्मिन् । अस्योपादान स्यमौ-
जसो निषेधार्थं, न तु घिसामान्यस्य, (२) तेन बहुक्रोष्टुनी घने इत्यत्र
न स्यात् । वा पाविति सूत्रिते क्रोष्टौ साधुरित्यत्र ऋद्रो ये इति
क्रोष्ट्रा इत्यनिष्ट स्यात् । अत्रापि गौणे बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्ट्रा पूर्या
इत्यादि । क्रोष्टृन् क्रोष्टृणां इति चान्द्रास्तन्मतमवलम्ब्य क्रोष्टृन्
क्रोष्टृणा इति । इदं नेच्छन्ति परे । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स
एव नित्य इति न्यायात् (३) आदौ नकारानुमौ, तयोर्नादेशस्तेन
क्रोष्टृन् क्रोष्टृनामित्यप्याहुः ।

१४२ । ऋत । ड इति पीथ्यत्यये प्री । डुरिति ङित्त्वात्
टिलोपः ।

(१) साम्प्रत प्रचरन्तु बह्व्यु सुद्धितेषु सुग्धबोधपुस्तकेषु शसि क्रोष्टृन् आसि च
क्रोष्टृनामित्येकैकमेव पद दृश्यते । तर्कवागीयमते तु शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टृन् आसि च
क्रोष्टृणाम क्रोष्टृनामित्येवाचार्यसम्मतमिति प्रतीयते । तदस्याभिरपि तथैव
सन्निवशितम् । दुर्गादासोऽपि शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टृन् इति पदद्वयमाचार्य
सम्मतमित्याहुः ।

(२) न तु शि क्लीवे इत्यनेन विशेषविहितस्येत्यर्थः ।

(३) यस्मिन् विधौ कृते अकृतमपि वा, यस्मादिधे परं पूर्वञ्जेत्यर्थः, प्रसङ्ग
प्रसक्तिर्विद्यते यस्य तादृक यो विधिः स एव नित्यः, स एव विधिः पूर्वोक्तविधे

१४३ । गुर्द्धिधोः । (णुः १, डिध्योः ७।) ।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङी धी च परे । क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः ।

पदे हसे च शम्भुवत् ।

ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि, वातप्रमीवत् । एवमतिचम्बादयः ।

सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि सुधीवत् । एवं कटपू-स्वयम्बादयः ।

सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि प्रधीवत् । एवं हृन्भू-खलष्वादयः ।

धाता, हनन्तक्रोष्टुवत् ! धी हे धातः । एवं नमृ-होत् पोत्रादयः ।

पिता, हे पितः ।

पिता माता नानादा ना सव्येष्टृ-भ्रातृ यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न हनन्ता इमे दश ॥

१४३ । णुः । डिध धिद्य तौ तयोः । व्युत्क्रमनिर्देशात् (१)

ऋतः सेत्वेऽपि र्णग्राहकत्व, तेन हे पठितगमल् इत्यादौ धी ल-

तोऽपि णुः । अनुकरणात् (२) सिद्धमित्यन्यः । एव जसि पठित-

गमलः इति । पदे हसे च इति—स्यमीजसुभिन्नेऽचि हसे चेत्यर्थः ।

वातप्रमीवदिति अमि ह्रह्रं शसि ह्रह्रन्, ङीतु वातप्रमीशब्दस्य

वातप्रमी, ह्रह्रशब्दस्य ह्रह्रि इति शेषः । अतिचमूशब्दस्य शसि

प्रागभवतीत्यर्थः । इति न्यायात् प्रकृते शभरे नकार व्याप्तौ नुम च दानः स्थाने

हणि लते ऋतुत च भविष्य मर्हति । अतस्त्वावेव लणादेगात् पूर्वं स्यातामिति ।

एतेन शसि क्रोष्टून् व्याप्ति च क्रोष्टूनामित्येव न तु क्रोष्टून् क्रोष्टृणांमिति

केषाञ्चिन्मतम् ।

(१) धिह्रोरित्यनुक्तेति शेषः ।

(२) ऋकार-लकारयोः समत्वादित्यर्थः ।

१४४ । घावस्वसृष्टणः । (घौ ७, अ-स्वसृष्टणः ६।) ।

घौ परे ऋकारस्य णुः स्यात् नतु स्वसृष्टणः । पितरौ पितरः,
पितरं पितरौ । शेषं घाटवत् । एवं जामाट भ्रात्रादयः ।

१४५ । नुर्वा नामि र्घः ।

(नुः ६।, वा ११, नामि ७, र्घः १।) ।

नृशब्दस्य नामि परतो र्घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् । शेषं
पिटवत् ।

अतिचमूरिति अवयवस्त्रीत्वादिति भाष्यम् (१) । सुभुवाविति
दृग्भ्वादिभूमिन्नत्वादुव् । टनन्त क्रोष्टुवदिति—ये तु शसामि टन्
नेच्छन्ति तन्मते शसाम्भिन्ने इति शेषः । घौ हे घातरिति
णुदर्शनार्थमुक्तम् । पितेत्यादि—इमे दश टनन्ता अपि न टनन्ता
इत्यर्थः । एतदन्ये अटनन्ता अपि टनन्ता इत्यर्थः, तेन नीधो
रौणादिक-टत्वे सन्, नेष्टा नेष्टारौ नेष्टारः इत्यादौ न णुः ।

१४४ । घाव । स्वसाच तृथ तत्, न तत्, अस्वसृष्टन् तस्य ।
स्वसृशब्दस्य टनन्तत्वातिदेशात् णुनिषेधे सिद्धे स्वसृग्रहणं, क्वचि-
दतिदेशकार्यमनित्यमित्यस्य ज्ञापनार्थम् । तेन शंस्तरो शंस्तरः
शास्तरो शास्तरः इत्यादौ णुः । कञ्जटसु शंस्तारो शंस्तार
इत्याह ।

१४५ । नुर्व्वा । अयं नियमो गौणोऽपि, तेनातिनृणां
अतिनृणामिति ।

१४६ । ओरौ घौ ।

(ओः ६।, औ १।, घौ ७।) ।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे । गौः गावी गावः ।

१४७ । आम्शसोः ।

(आ १।, अम्-शसोः ७॥) ।

ओकारस्य आकारः स्यात् अमि शसि च परे । गां गावी
गाः, गवा गोभ्यां इत्यादि । (१२५) ङस्यैङो लोप इति,
गोः गोः ।

१४६ । ओरौ । ओरित्वत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात्
डिदोत्वान्तस्यैव ग्रहणम् । तेन स्मृत उर्येन स्मृतोः महोः हे
वित्तगो इत्यादौ न स्यात् । गौः द्यौ रित्वाद्यौ स्यात् । नोपस्वरा-
देशयोः स्वरादेशविधिर्बलवान् इति न्यायात् हे गौः हे द्यौः
इत्यादौ एङो न धिनोपः (१) ।

१४७ । आम् । अम्च शम्च तयोः । ओरित्वत्र सामा-
न्यस्यैव ग्रहणात् गां द्यां, उना सह वर्त्तते सोः तं सां, स्मृतां
महामित्वादि स्यात् । कश्चित् पूर्वभाषि सामान्यस्य ग्रहणात्
स्मृतोः महोः सौरित्वाद् (२) ।

(१) १०४ सूत्रस्य टीका इत्यस्या ।

(२) सह उना वर्त्तते सो तस्मात् घौ इति सौरिति ।

१४८ । रै रा स्भि । (रै ।१।, रा ।१।, स्भि ७) ।

रै शब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राभ्या-
मित्यादि ।

ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि ।

इति अजन्तपुंलिङ्ग-पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्ग-शब्दः ।

१४९ । आवीव्भसात् से लोपः ।

(आप् ईप्-हसात् ५।, सेः ६।, लोपः १।) ।

आप ईपो हसाच्च परस्य से लोपः स्यात् । उमा ।

१४८ । रै । सच भच तत्तस्मिन् । गौणेऽपि सुराभ्यां कुला-
भ्यामिति स्यात् । नानामोरपि (१) रादेश इत्यन्ये, तन्मते सुराणां
कुलेन सुराणां कुलानामिति । अस्मन्मते तु सुरिणां सुरायां
सुरीणां सुरायामिति ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गपादः ।

१४९ । आवी । आप् च ईप् च हस्य तत्तस्मात् । आवि-
त्यनेन डापोग्रहणं, पिट्ग्रहणात् । उमेति अथ रक्षादौ मस्यः कित्
उडा सह ऊट् बाहुल्यात् स्वः स्त्रियामत आप् । कश्चिदु-भाग्यदो-
ऽभिधायकत्वेनास्या अस्ति, अर्गभादित्वादः पयादाप् । तथाच

१५० । यौरापः । (इं । ११, औः ११, आपः ५) ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पद्यादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कुमारसम्भवे इत्याह (१) । ननु स्यान्तस्याराह्णुप् फे इति सिलोपे वागित्यादि सिध्यति किमर्थं हसोग्रहणं, न च गीः धूरित्यादौ न सेर्लोपः अरादिति निषेधादिति वाच्यं, तर्हि आबीव्रात् सेर्लोप इति सूत्रं क्रियतामिति चेन्न, एवं श्वेतवाः अवया इत्यादौ लुपि अयुक्त डसङ्घिषेः (२) प्राप्त्यर्थं हसोग्रहणं, लोपः स्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् इत्यस्य प्रापनार्थञ्च । एवं सति राजा वेधा इत्यादावपि घंः (३) ।

१५० । यौरापः । घंकरणात् जरसी इति ।

(१) उमेति । संज्ञासन्दानां यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः कार्येति प्राञ्च । उः शिबः तं भिमोते जपतीति भाहलि गन्दे हजजनाहमादेरिति ड प्रत्यये उम इति गन्दात् स्त्रियामापि उमेति रूपम् । उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पद्यादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कानिदासस्य अविर्भवेति दुर्गादासः । (ननु उमासन्दस्य वस्तुतो व्युत्पत्त्याधायकं तदित्येवकारार्थः) ।

(२) अयुक्त डसङ्घिषेरिति—अयुक्तस्य लुपि सति सप्तस्य आदिविधेर्निषेधात् प्राप्स्य डसङ्घिषेरित्यर्थः । डसङ्घिषेरित्यस्योपसङ्गत्वात् निट् धुगित्यादौ ढघादीनाञ्च पङ्कणमिति ।

(३) एवं सति—स्वरादेशस्य वनवत्त्वे हसोपङ्कणे च सतीत्यर्थः । अरादेशस्य वनवत्त्वात् राजेत्यत्र आदौ दीर्घे पद्यासोऽनुप । हसोपङ्कणं विना वेधा इत्यत्र सकारद्वय संयोगे व्यादेः सोऽलोप इत्यादेशं वनवत्त्वादादौ सलोपे वेध इत्यनिर्दिष्टात् । अत्यसोऽलोप इत्यत्र अमलनिष्कस्यैव दीर्घविधानात् ।

१५१ । धिटीस्येः । (धि-टा-ओसि ७, एः १) ।

आप एः स्यात् धी टीमोय परतः । हे उमे ।

उमां उमे उमाः, उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५२ । डितां यम् । (डितां ६॥॥, यम् ११) ।

आपः परेपां डितां यम् स्यात्. म इत् । उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमानाम् ।

(१३८) न्याप्दीभ्यो डेरामिति । उमायां, उमयोः उमासु ।

एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५३ । स्त्रेः स्यम् स्वस्य ।

(स्त्रेः ५, स्यम् ११, स्त्रः १, च ११) ।

स्त्रेरावन्तात् परेपां डितां स्यम् स्यात्, पूर्व्वस्य च स्त्रः ।

१५१ । धिटी । धिद्य टाय ओय तत्तच्चिन् । अर्थात् क्तिं विपरिणम्याह आप इति । सिलोपमाश्रित्य (१) एः ।

१५२ । डितां । डइद्वेपां ते तेषाम् । यमी म इत्, अदन्त आगम. (२) । उमायामिति आप् ग्रहणात् आदौ डेराम् पश्चाद् यम् । सर्व्वस्यामित्यत्र स्थमागमत्वान्न यम् ।

१५३ । स्त्रेः । डितामापद्येत्यनुवर्त्तते । स्यम्स्वावित्य-

(१) त्यलोपे ल्वलक्षणमिलुक्ते ।

(२) डिति य इत्यनेनैवेष्टमिडौ डितां यम विधानं, यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिश् इत्यादिना जेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थमिति दुर्गांदासः ।

सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । आभि सर्वांसाम् ।

शेषं उभावत् । एवं विश्वाद्य आवन्ताः ।

अपुरीत्युक्तेः—अन्तरायै नगर्थे ।

द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां
द्वितीयायाम् । शेषमुभावत् । एवं तृतीया ।

१५४ । सुभ्रुदीद्वजम्बार्थानां धौ स्वः ।

(सुभ्रुदीद्वजम्बार्थानां ६।।, धौ ७, स्वः १।) ।

सुभ्रुवो द्या द्वजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अम्ब ।
शेषमुभावत् । एवमकाङ्क्षादयः । द्वजः किं—हे अम्बाले, हे
अम्बिके ।

करणात् पूर्वस्यैव स्त्री न तु डिताम् । डस्यम् इति न कृतम्
अस्यै अस्या इत्यादिसिद्धार्थम् (१) ।

१५४ । सुभ्रु । द्वावची येषां ते, अम्बा अर्षी येषां ते,
द्वजश्च ते अम्बार्थायेति ते, सुभ्रूय दीच द्वजम्बार्थाय ते तेषाम् ।
विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे । हा पितः कासि हे सुभ्रु वष्टे-
वं विननाप स इत्यादि प्रयोगदर्शनान् सुभ्रूप्रहणम्, दीसंज्ञामाह-
चर्यात् स्त्रियामेव । तेन हे सुभ्रूः पुरुष इत्यत्र न स्यात् । तथाच
गिरीग सुभ्रूमृतव पादपद्मं भजन्ति सुक्त्ये कवयोऽसुरारि इति ।
अकाङ्क्षादय इति, आदिना हे अत्त हे अप्य इत्यादि । पाददम्बे-
ति । पृतनागण्डं परे नाहुः ।

(१) ननु डस्यमाप दनिही भवेति अस्मिन्नेति चेत्, अद्यै इत्यादिनापने
वृत्तादपरत्वाभावे न्भ्य इत्यस्याप्रहत्तेरिति दुर्गादानः ।

जरा । (११६) जरस् जराचि तु । जरसी । केचिटादावीत्व-
मिच्छन्ति । जरसी जरे । जरसः जराः इत्यादि । पाददन्तेति,
नासिका-पृतना-निशानां नस्-पृत्-निशः । नसः नसा नोभ्या-
मित्यादि । पृतः पृता पृथगामित्यादि । निशः निशा ।

१५५ । शङ्खाज भ्राज यज व्रज सृज मृज व्रथ
भ्रसृजां षड् भौ ।

(श—भ्रसृजां ६॥, षड् ।१, भौ ७) ।

शान्तानां छान्तानां राजादेय षड् स्यात् भौ परे ।

१५६ । षो डः फे । (पः ६, डः १, फे ७) ।

पस्य डः स्यात् फे परे । निड्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उभावत् ।

गोपा, विश्वपावत् ।

मति ईरिवत्, स्त्रीत्वात् न शस् न, न टा ना । मतीः मत्या ।

१५५ । शङ्खा । श च छ च राजथ भ्राजथ यजथ व्रजथ
सृजथ मृजथ व्रथथ भ्रसृजथ ते तेषाम् । षडो डित्त्वादन्त्यस्य ।
रक्षितसु राजादिसाहचर्यात् धात्ववयवस्यैव शस्य षड्, तेन
निज्भ्याम् निच्श्च निच्छु इत्याह (१) । इह सामान्य-शग्रह-
णात् गिरिवेश्मानमाचक्षाणः गिरिवेट्, एवमश्मानमाचक्षाणः
अडित्यादि ।

१५६ । षो । इह सामान्यपग्रहाणात् षट्, उष्माणमाच-
क्षाण उडित्यादि ।

(१) तन्मते निशाशब्दात् भ्यामि ह्यपि च रूपाणि ।

१५७ । द्या डितामम् ।

(द्याः ५, डितां ६ ॥, अम् ११) ।

द्याः परिषां डितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः मतेः, मत्यां मतौ । एवं श्रुति-स्मृति-बुद्ध्यादयः ।

१५८ । स्त्रियां त्रिचतुरो त्रिसृचतसृ ऋवत् क्तौ ।

(स्त्रियां ७, त्रिचतुरोः ६॥, त्रिसृ-चतसृ ११, ऋवत् ११,

क्तौ ७) ।

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात् त्रिसृचतस्रौ स्तः क्तौ परे । तौ च ऋवत्, तेन न णत्रिर्घाः । तिस्रः तिस्रः तिस्रभिः तिस्रभ्यः तिस्रभ्यः तिस्रणां तिस्रपु ।

टेरत्वे सत्याप् । हे हे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः ।

गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः (१५७) द्याडितामम् । गौर्यौ गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्योः गौरीणां, गौर्यां गौर्योः गौरीपु । एवं वाणी-काली नद्यादयः ।

१५७ । द्याः । ड इदृशेषां ते तेषाम् । मत्यै इत्यादी लाच-
णिकत्वान्न णः । द्या डित्य इति न कृतं, प्रागमो यद्गणस्तद्व्यह-
रणेन गृह्यते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन षट् सन्त इत्यादी-
ष्टुभिरित्यादिना न स्तोः ष्टुत्वम् ।

१५८ । स्त्रियाम् । त्रि च चतुस्र तौ तयोः, त्रिचतुरो-
रित्यनुकरणात् । त्रिचतुरोर्यदा स्त्रियां वृत्तिस्तदैवादिगस्तेन

लक्ष्मीः । अनीबन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवम्
अवी-तन्त्रादयः ।

स्त्री, हे स्त्रि ।

प्रियास्त्रिस्तौ यस्य स प्रियतिसा, प्रियाद्यतस्त्रौ यस्य स प्रियचतसा
इत्यादौ स्यात् । नतु प्रिया द्वयो यस्याः सा प्रियत्रिः, प्रियाद्य-
त्वारी यस्याः सा प्रियचत्वारित्यादौ । क्त्वाविति प्रकरणात् प्राप्ते
क्त्विग्रहणात् प्रियतिसृष्ट प्रियचतसृष्ट कुलमित्यत्र क्लेरुकि स्यादेव, न
तु तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति, चतस्र इच्छति चतुर्थ्यति, तिसृणां
प्रियः त्रिप्रियः, चतसृणां प्रियः चतुःप्रिय इत्यादौ । केचित्तु प्रियत्रि
प्रियचतुः कुलमित्याहुः । कश्चिदाह साक्षात् क्त्वाविव विधानार्थं
क्त्विग्रहणमिति । न णुत्रिर्घा इति—उक्ता णुत्रिर्घा इति न स्युः,
तेन प्रियतिसृणि कुलानि प्रियचतसृणि कुलानि, परत्वात् घः(१) ।
अत्रासकरणात् (२) प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रौ धनमित्यादौ
न डुः । अमी इति किं—प्रियतिसा प्रिय चतसा (३) । तिसृणां

(१) उक्ता णुत्रिर्घा इत्युक्ते. नसामहस्र इति वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घत्वं न
निषिध्यते इत्यर्थः ।

(२) अत्र—नणुत्रिर्घा इत्यत्र, असकरणात्—एन अकारेण सह स समासकृत
करणात्, अशब्दे नात्र अकारकार्यं लक्ष्यते । तथाच णुस्र त्रिघर्षश्च अत्र ते णुत्रिर्घा
इत्येवं समास करणात् अकारस्यानजातकार्यमपि न स्यात् । तेन ङसिङसो
रकारस्य न डुरिति ।

(३) अमी-णुत्रिर्घा इति । एतेषां निषेधादेतदन्यत्र कार्यं भवतीति ज्ञापि-
तम् । उक्तञ्च दुर्गादासेन “आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋवदिति
बोध्यम्, तेन षष्ठ्युद्भवा मिति से डा’ इति ।

चतसृणामित्यत्र आगमादेशयोरगमो विधिर्बलवान् इति न्यायात्
नुमि तिसृचतस्रादेशे ऋवत्वान्न घः (४) ।

लक्ष्मीरिति लक्षधोरीः ईकारस्य सुम् च । अवीतन्त्रादय
इति—आदिना तरी श्री-ङ्गी संग्रहः । यदुक्तं—

अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-श्री-ङ्गी भ्रूणामुणादितः ।

स्त्रीलिङ्गवर्तिनामेपा सेलीपो न कदाचन ॥

(अनीवन्ततया लोपो न गौणे न च ऋस्वता) ।

(४) अत्र सूत्रे कार्तिकेयसिद्धान्त—प्रियतिष्ठा—अत्र कथं “सख्याया ङो
बहोरिति सूत्रेण ङप्रत्ययो न स्यात्, तत्र सामान्यगङ्क्ष विधेयपरत्वात् उदाहरण-
प्रापकाञ्च सख्याव्यथाभ्या परात् सख्याशचकशब्दात् परविधानात् अत्र तदभावा-
न्नमसङ्ग । अत्र पन्थकता ऋवत् इत्युक्त्वा न णुविर्षा इति विधेयकथनात् गुणाद्य-
तिरिक्तस्थले एतयोर्दीर्घवृत्तत्व नास्तीति स्थापितम् । तेन चै प्रियतिष्ठा इत्यत्र
सख्युद्गरामित्यनेन सेडां प्रियतिष्ठणामित्यत्र छस्वात्तुम् । नन्वेवञ्चेत् शशि प्रिय-
तिष्ठ इत्यत्र गुणाद्यतिरिक्तकार्यस्य स्वदीभ्यामित्यनेन शसोऽकारलोपस्य सम्भवो
ऽस्तु चेत् । तेन न णुविर्षा इत्यत्र र्गस्थाने अकारो वर्त्तते । तेन अकारकार्यं
मपि न स्यात् । * * * * अतएव ङसिङ्गो प्रियतिष्ठ इत्यत्र ऋतो ङोडुरित्यनेन
अकारकार्यं हुर्न स्यादिति साधु सङ्गच्छते । एवमत्र कालापिकास्तु ‘तौ र खरे’
(तौ तिसृ चतस्रो विभक्तिखरे परे रं रेफं प्राप्नुत । कातन्त्रे चतुष्टयवृत्तौ । ६८)
इति सूत्र सञ्ज्ञापवादक मत्वा शसो नकाराभाव चक्रुः । इय तन्त्रतैकवाक्यतया
अवयवस्वीत्वमङ्गीकृत्य तस्य तदभावमकार्णम् । अत्र म्रिरच्येव निषिद्धं, तत्र सेडां
इति विशेषात् । तत्राहचर्यात् णुरिति अच्येव निषिद्धं । तेन सम्बोधने चै प्रियतिष्ठ
रित्यत्र णुरेव । यद्यपि पिता मातेत्यत्र ऋ देह ननन्दृष्णामहननात्पेऽपि निषेधात्
तद्भिन्न ऋदन्तानां हनन्त्वातिदेशेन एतयोर्नृनन्तत्वसम्भवात् घावस्ससृष्टय इत्यत्र
हनन्त्ववर्जनात् एतयोर्गुणसम्भावना नास्ति, तथापि न णुविर्षा इत्यनेन गुण
निषेधकरण णुर्दिध्योरित्यनेन गुणनिषेधार्थम् । तेन ही प्रियतिष्ठि न त
प्रियतिष्ठरीति । अथैवं प्रियास्तिष्ठो यत्र कुवे इति वाक्ये प्रत्ययसाधुदायिक
कार्यात् प्रकृतिसाधुदायिककार्यस्य बलवत्त्वात् आदी सञ्ज्ञापवादेन ततो

१५६ । स्त्री भ्रूः । (स्त्री ।१।, भ्रूः १।, ध्रुः १।) ।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च ध्रुसंज्ञः स्यात् ।

(१३६) धोरियुवचि । स्त्रियौ स्त्रियः ।

१६० । स्त्री वाम्शसोः ।

(स्त्री ।१।, वा ।१।, अम्-शसोः ७॥) ।

स्त्री-शब्दो ध्रुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे ।

स्त्रियं स्त्री स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ।

१५६ । स्त्रीभ्रूः । स्त्री च भ्रूश्च तत्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्, भिन्नं दं वा । इयुवविधानार्थमिदम् ।

१६० । स्त्री वा । अम् च शस् च तौ तयोः । पुनस्त्री-ग्रहणं भ्रूनिवृत्त्यर्थम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्यत्र आदावियादेशः नत्वम्शसादेशोपः, ध्रुत्वातिदेशविधानात् । स्त्रियै इत्यादि—नास्त्रीयुव इत्यत्र स्त्रीवर्जनादादौ दीकार्थं पद्यादियादेशः । एवं स्त्रीणामित्यादौ नुमि अजभावादेश्यादेशः । गौणे तु अति-

विभक्तिकार्यं लुगादि । तेन प्रियतिष्ठ प्रियतिष्ठषी प्रियतिष्ठृषि इत्यादि ।
* * * * कातन्त्रे तु खमोर्लुकि तिष्ठत्तस्योर्विकल्पसङ्गा प्रियतिष्ठ प्रियतिष्ठ प्रियत्तत्त्वं प्रियत्तत्त्वं इत्युदाहृतम् । * * * * एवञ्चेत् प्रियतिष्ठा प्रियत्तत्त्वा इत्यादौ षदन्तात् कथमीप् न स्यात् इति चेत् सत्यम् । पूर्वावस्थायां षदन्ताभावात् इति केचिदाहुः । तत्र युक्तम् । यत् क्रोष्टुशब्दस्य पूर्वावस्थायाम् षदन्ताभावात् स्यमपि क्रोष्टीत्युदाहृतमेव । वस्तुतस्तु न मनसंस्थेत्यनेन संस्था-पाचकादोर्नये वादित्यवधेयम् ।

श्रीः श्रियौ श्रियः, हे श्रीः, डित्वामि च भेदः—श्रियै श्रिये,
श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि, श्रीषु ।

सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे
सुधीप्रथौ श्रीलक्ष्मीवत् ।

धेनु मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि ।

वधू गौरीवत् । वधूः वध्वौ वध्वः इत्यादि । एवं चमू-
तन्वादयः ।

भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुव इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु ।

पुनर्भूः सुलूवत् । सुभ्रूः पुंवत् ।

स्रसा धाटवत् । माता पिटवत् ।

द्यौ गौवत् । सुराः पुंवत् । नौः ग्लौवत् ।

इति अजन्त स्त्रीलिङ्गपादः ।

स्त्रियां बहुस्त्रियामित्यत्र न तुम् दीसंज्ञाभावात् । श्रीशब्दस्य
डिति आमि च पाक्षिकदीसंज्ञाफलमाह—डित्वामि च भेद
इति । सुध्यादयः पुंवदिति-शोभना धीर्यस्याः सा सुधीरित्यस्या-
नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञा, एवं प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रधीरिति ।
शोभना चामी धीयेति सुधीः, प्रकृष्टा चामी धीयेति प्रधीरित्यत्र
ये चे नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञा स्यादेव । एवं स्याद्युत्पत्तैः प्राक्
सेऽपि दीसंज्ञेति विशेषः । शोभनं दधाति, क्तिप्, सुधीः । चमू-
तन्वादय इति—ऊवस्तपद्ये तनूशब्दस्य षष्ठ्यं, चनूयन्तान् धेनुशब्द-
वत् । सुनूवदिति—कव्यादीत्यनेन यथा सुनूकारस्य षादेग-

१६१ । क्लीवात् स्यमो ऽधेर्माऽतः ।

(क्लीवात् ५।, सि अमः ६।, अधेः ६।, मः १।, अतः ५।) ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधिः सेरमद्य मः स्यात् । ज्ञानं
हे ज्ञान ।

स्तथास्यापि । किन्त्वस्य नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञायां पुनर्भूं पुनर्भूः
पुनर्भ्वे पुनर्भ्वाः पुनर्भ्वाः पुनर्भूणां पुनर्भ्वामिति विशेषः । एवं
वर्षाभू-काराभू द्वन्भूनामपि । एषां नित्यस्त्रीत्वन्तु—

पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चुलुके ङवे ।

पुनर्भूः स्याद्विरुद्धायां द्वन्भूः पन्नगवच्चयोः ।

काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते ॥ इति क्लीपात् ।

वर्षाभूशब्दस्य शोषादिपाठादीपि वर्षाभ्वीत्यपि परे । तथाच
भागुरिः—भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी तु महुरस्य चेति । वर्षाभ्वी
कमठी दुलीत्यमरः । सुभूः पुंषदिति—उवः स्यानिवत्त्वेन
दीसंज्ञाभावात् । धाह्वदिति—अस्य स्त्रीत्वात् शसि स्वमूरिति
विशेषः । सुराः पुंषदिति—शोभनो रा यस्याः सा इति वाक्यम् ।

इत्यजन्त स्त्रीलिङ्गपादः ।

१६१ । क्लीवात् । सिय अम् च तत्तस्य, न धिरधि स्तस्य ।
ज्ञानमिति मविज्ञानसामर्थ्यात् अतः स्यमोर्न लुक् । न च स्यमोरमि
लते जरातोऽप्येति विनेवाजरसमिति सिध्यतीति वाच्यं, जरसादेगे
अनदस्तत्वात् स्यमोर्नुक्प्राप्तिः ।

१६२ । क्लीवाद् यौः ।

(क्लीवात् ५१, ई ११, औः ११) ।

क्लीवात् पर औरी स्यात् । ज्ञाने ।

१६३ । जस्शसोः शिः ।

(जस्शसोः ६॥, शिः ११) ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

१६४ । नुष्णयमादौ भ्रसन्तरलादौ तु वा ।

(नुष् ११, अयमादौ ७, भ्रसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११) ।

क्लीवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भ्रसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६२ । क्लीवाद्यौः । ई इति लुप्तप्रीकं दम् । पुनः क्लीव-
अहणात् अनतोऽपि औरीस्तेन वारिणी पयसी इत्यादि ।

१६३ । जस् । शित् करणं शिः क्लीवे इति विशेषणार्थम् ।

१६४ । नुष् । यमस्यादिः यमादिर्न यमादिरयमादिस्त-
स्मिन् । भ्रस् भन्ते ययोस्त्वौ, रश्च लश्च तौ, भ्रसन्तौ च तौ रन्तौ
चेति तौ, तयोरादिः भ्रसन्तरलादिस्तस्मिन् । शिं विपरिणम्य
क्लीव शौ इत्यनुवर्त्तयन्नाह क्लीवस्य शौ परे इति । अयमादौ
किं—बहवो यो येषु तानि बहुयि पंच्यानि बहुप्रशामि इत्यादि ।
भ्रसन्तरलादौ तु ऊर्ज्जि ऊर्ज्जि सुवन्ति सुवन्ति इत्यपे
वक्ष्यति ।

१६५ । नसव्महन्नोऽधो घीऽधौ घौ ।

(नस् अप्-महत् नः ६।, अधोः ६।, घंः १।, अधौ ७।, घौ ७।) ।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च ध्रुवर्जस्य घंः स्यात् अधौ घौ परे । ज्ञानानि । द्वी प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं वन-धन-फलादयः ।

१६६ । तोऽन्यादेर्मीऽनेकतरात् ।

(तः १।, अन्यादेः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५।) ।

अन्यादेः परस्य स्यमो मंस्य तः स्यात्, न त्वेकतरात् परस्य । अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एव-मन्यतरादयः । अनेकतरात् किम्—एकतरम् ।

१६५ । नस । नस् च आपद्य महांश्च न च तत् तस्य, न ध्रुवस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । धिवर्जनादक्लीवेऽपि राजा सीमा इत्यादौ घंः । गौणेऽपि अयं विधिस्तेन सुविद्वांसि सुराजानि कुलानि इत्यादि ।

१६६ । तो । अन्य आदिर्यस्य स तस्मात्, न एकतरम् अनेकतरं तस्मात् । मण्डूकगत्या स्यमोरित्यनुवक्तयन्नाह स्यमो-रिति । अन्यादेः किं—अन्यतमम् । अन्यतमदिति मायम्(१) । हे अन्यदिति कथित् ।

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तं ३ः।६।४।१०२। इति सूत्रे अन्यतम शब्दस्य अन्यतमदित्येवेति वृत्तिः ।

१६७ । जरातोऽम् वा ।

(जरातः ५।, अम् ।१।, वा ।१।) ।

जरा शब्दात् परस्य स्वमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम् अजरम् अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् । शीपं पुंवत् ।

(११७) पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां शीर्षन् हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्षा शीर्षभ्यामित्यादि । हृन्दि हृदा हृङ्गामित्यादि । उदानि उद्गा उदभ्यामित्यादि । आसानि आसा आसभ्यामित्यादि । पक्षे शीपे च ज्ञानवत् ।

१६८ । क्लीवे स्वः । (क्लीवे ७।, स्वः १।) ।

क्लीवे र्घस्य स्वः स्यात् । शीपं, ज्ञानवत् ।

१६७ । जरा । म इत् अकारागमः । जरसादेगनिमित्तकाऽमो नित्यत्वाच्चरसादेगस्य नित्यत्वसन्देहनिरासार्थं वाचहणमिति कथित् । (१)

१६८ । क्लीवे । स्वशब्दस्य सापेक्षत्वात् र्घस्येति नभ्यते इत्याह क्लीवे र्घस्येति । क्लीवे इति निर्देशात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अन्त्यस्यैव र्घस्य स्वः, तेन शीपमित्यत्र शीकारस्य न स्वः, एवं सह एन वर्त्तमानं सं इत्यादि । प्रकरणाभेदेव, तेन ज्ञाने अपु-

(१) वाचहणं सुख्यनासिचिह्नतोर्मुप्यस्य यद्वचमिदमिदमितिप्रत्ययार्थं, तेन मर्षेदाभिव्याहो श्वेन्ध्येतिव्यन्तः । अतएव जरसादेमाभासवत् अजरमित्यत्र चमादिभ्योप इत्यधिकः पाठः ।

१६६ । स्यमो लुक् । (सि-अमोः ६॥, लुक् । १ ।) ।

क्लीवात् परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१७० । नुस्मिको ऽच्यनामि ।

(नुष् ११, इकः ६, अचि ७, अनामि ७) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यात् अचि परे, नत्वामि । वारिणी वारीणि ।

णी इत्यादौ न स्वः । वनाभ्या वनेभ्यः इत्यादौ असिद्धं वहिरङ्ग-
मन्तरङ्ग इति न्यायात् असिद्धः स्त्री न स्यात् (१) ।

१६६ । स्यमोर्लुक् । सिथ अम् च तौ तयोः । किं विपरिण-
स्याह क्लीवादिति ।

१७० । नुस्मिकः । इक् प्रत्याहारः, न आम् अनाम् तस्मिन् ।
नञ् युक्तवश्यायात्, स्याद्यथैव (२) तेन वारीदम् इत्यादौ न स्यात् ।
वारिणी इति णिच्त्वादन्ते, आदौ नुष् पद्यात् ई । वारीणीति जमः
शिस्तस्मिन् नुस्यमादाविति नुष् नसव्महन्न इति घः (३) ।

(१) अन्तरङ्गे प्रकृतिषट्ठितकार्यम्यले वहिरङ्ग प्रत्ययषट्ठितकार्यम् व्यसिद्धम्
व्यपाह्यं भवतीत्यर्थः । अत्र क्लीवलिङ्गशब्दस्य योऽन्यदीर्घस्य ह्रस्वविधानात्
प्रत्ययषट्ठितदीर्घस्य ह्रस्वत्वं न स्यात् तेन वनाभ्याम् इत्यादौ न ह्रस्वः । अतएव
अक्षिप्रसारे सुषन्पादे “नाप्रकृते रिति ६८ ह्रस्वस्य ङीकाया प्रकृतेरन्तोऽप्रति
प्रत्ययादि । प्रत्ययादे सम्बन्धे सति क्लीवे प्राप्नो ह्रस्वो न भवतीति गोयीचन्द्रः ।

(२) यादृग् जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृगजातीयस्येति न्यायादित्यर्थः ।

(३) अनामीति कि वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गतादादौ नुष्मि कृते सुस्यपरत्वा
भावाद्युभावभावे दहिहभामित्यादिदीर्घो न स्यादिति उगांदासः ।

१७१ । सुधौ वा । (णः १, धौ ७, वा ११) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य सुध्वा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि ।
वारिणी वारीणि वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः
वारीणां वारिणि वारिणोः । हसे हरिवत् ।

१७२ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि ।

(पुंवत् ११, वा ११, अर्थोक्तपुंस्कं १, टाद्यचि ७) ।

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवत् वा स्यात् टाद्यचि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किं पीलुने
फलाय ।

१७१ । सुधौ । विधानसामर्थ्यात् लुकि वा णः । हे सुधे
हे सुधि, हे सुनो हे सुनु, हे सुधातः हे सुधात्, हे लिखितगमल्
हे लिखितगमल् इत्यादि ।

१७२ । पुंवत् । पुमानिव पुंवत् । अर्थेन तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तेन
उक्तः पुमान् येन तदर्थोक्तपुंस्कम् । टा आदिर्यस्य स टादिः
टादेरच् टाद्यच् तस्मिन् । तथाच येनार्थेन क्लीवे वर्तते तेनै-
वार्थेन यदि पुंसि वर्तते तदा टाद्यचि पुंवदित्यर्थः । टाऽप्यविशेषात्
डेऽचि उदाहरति अनादय इत्यादि । अनादिशब्दः प्रवृत्तिनिमि-
त्तेन (१) पुंक्लीवयोर्वर्तते । अनादये अनादिने, एवं पटवे पटुने
इत्यादि । टाऽचित् कर्त्वा कर्त्तृणा इत्यादि । पीलुने इति पीलुर्वृत्त-
भेदः, पीलोर्विकारः फलमित्यर्थे विहितण्यस्य “फले लुपि”ति

१७३ । दध्यस्थिसक्थ्यच्छो ऽनङ् ।

(दधि-अस्थि-सक्थि-अच्छः ६।, अनङ् ।१।) ।

एषामनङ् स्यात् टाव्यचि, अडावितौ । (११८) अनो ऽलोपः ।
दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्ना दध्नि दधनि दध्नोः । शेषं वारि-
वत् । एवम् अस्थि सक्थि अत्ति ।

सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे हे सुधि । ही प्रीवत् ।
सुधिया सुधिना इत्यादि । एव प्रध्यादयः ।

मधु मधुनो मधूनि । हे मधो हे मधु । ही प्रीवत् । मधुना
मधुभ्यामित्यादि । एवमस्यु सान्वादयः । (११७) पाददन्तेति
स्रु वा । स्रूनि सानूनि इत्यादि भेदः ।

धाट् धाट्णी धाटूणि । धी हे धातः हे धाट् । ही प्रीवत् ।
धात्रा धाट्णा इत्यादि । एवं ज्ञाट्-कर्वादयः ।

लुप्, अतएव वृक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि वर्तते, क्लीवे तु फलत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेन इति न उक्तपुंस्कम् ।

१७३ । दध्यस्थि । दधि च अस्थि च सक्थि च अत्ति च
तत् तस्य । एषा गौणेऽपि अनङ्, तेन अतिदध्ने सुसक्थ्ये विप्राय
इत्यादि । क्लीवानुवृत्ते दधिर्नाम कश्चित् तेन, दधिना इत्यादौ
न स्यात् । स्रूनीति--इदं नेच्छन्ति परे (१) ।

१। सातुगन्द्स्य स्रूर्वा इति सिद्धान्तकौमुद्या ७ । १ । ७४ । स्रुत्वस्य वृत्ति ।
तद्व्याख्यानं तत्त्वमोधिर्नां यथा--सास प्रतना सानूनामिति धार्त्तिककारोक्तयेति-
भाय । स्रु प्रस्य सातुगन्दिनामित्युभयलिङ्ग सातुगन्द्स्य नपुंसकत्वे रूपमाह
स्रूनि सानूनीति । इति व स्रून् सानून् इत्यादि ।

१७४ । एचो युत् स्वं ।

(एचः ६।, युत् ११, स्वं २।) ।

प्रद्यु (१) प्रद्युनी प्रद्युनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ही प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि ।

सुरि (२) सुरिणी सुरीणि । हे सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा
सुराभ्यामित्यादि ।

सनु (३) सनुनी सनूनि । हे सनो हे सनु । सनावा सनुना
इत्यादि ।

इति अजन्त लीवलिङ्गपादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

१७४ । एचो युत् । इय उय तत्, तच्चात् त युत् । एचः मं
प्राप्नुवतो युत् स्यादित्यर्थः । एचः कण्ठात्वात् एषां यो येन इति
नियमात् अकारे प्राप्ते नियमोऽयम् । प्रद्यु इत्यादि—प्रकृष्टा
दीर्यस्य कुलस्य इत्यादिक्रमेण यावद्यम् ।

इत्यजन्तानुमङ्गकपादः ।

इत्यजन्ताध्यायः ।

(१) प्रकृष्टा दी-धर्तो अकारात् तत् प्रद्यु प्रकृतं प्रदीर्घात् ।

(२) योमभो रा अर्धं अयत् तत् सुरि अर्धं, सुरा इति च ।

(३) योमना भोर्धत् तत् सनु अर्धं, सनुर्धत् ।

श्यः । हसन्ताध्यायः ।

हसन्त-पुंलिङ्गशब्दः ।

१७५ । द्विरुक्त-जचादी द्विः ।

(द्विरुक्त-जचादी १॥, द्विः १।) ।

कृतद्वित्वगन्तो जचादिय द्विसंज्ञः स्यात् ।

अमरगुरु-सप्त-श्रीवोपदेव-प्रणीते
प्रकरण-परिपाटी-जन्य-शोभा-विभाते ।
सुमति-जन-विनोदिन्यद्भुते मुग्धबोधे
प्रविलसत् कृताध्यायेऽत्र टीका द्वितीये ॥

१७५ । द्विरुक्त । द्विरुक्तं यस्य सः (१) । जच आदिर्यस्य सः
द्विरुक्तश्च जचादिय तौ । जचादिर्यथा—सप्त जचादयः प्रोक्ता जचि-
जागर्त्ति-शास्तयः । दरिद्राति-चकास्ती च दीधीवेव्यो च वैदिकौ ।
पूर्वत्र प्रयोजनाभावात् संज्ञा क्रियते । संज्ञापादं परित्यज्य
द्विसंज्ञाकरणात् कचिन्न स्यात्, तेन जचिवान् पेचिवान् ददृगिवान्
इत्यादौ शुष् स्यादिति कथित् ।

(१) हो वारो लक्षं कथनं यस्य स । अत्र दुर्गांशम — अत्र हेरेकत्वेऽपि द्वि-
रुक्तजचादी इति द्विरुक्तं, प्रकृतिविकृतिभेदाच्च विरुद्धम् । अतएव हो हो भाषादि-
भासौ व्याहृतमित्यमरः । एवं युशस्तौ कनुवेत्यत्रापि बोध्यम् । दीधीवेव्यो
इति हो वैदिकावाक्यनेपदिनो विभक्तिव्यन्यायात् परस्मैपदे अतुस्मिद्देरिति अन-
लसि पुरुस्यघानिति शुष् अदोषयुः अवेशयुरिति कामधेनौ वोपदेव
इत्याह ।

१७६ । हो ढो भौ । (हः ६।, ढः १।, भौ ७।) ।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । (१४८) आबीब्भसात् से लीपः ।
(६५) भूप्भसोरिति चपञ्जवी वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्यामित्वादि ।

१७७ । दादे घः । (दादेः ५।, घः १।) ।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

१७६ । होढः । भावित्युक्तेर्ले हंसे धोर्मसे तयोरन्ते च हस्य
ढः स्यात् ।

१७७ । दादेः । हो भौ इत्यनुवर्तते । ट आदिर्यस्य स
तस्मात् । तथाच दादियर्णात् परस्य हस्य घ इत्यर्थः । तेन धुक् धिक्
धक् इत्यादावुकारादेरपि हस्य घः । धुक् द्रोहमाचक्षानः धीक्
इत्यादौ मुहादित्वात् घङ् । दादेर्धोर्हस्य घ इति भाष्यं, तेन दाम-
निहमाचक्षानः दामनिक् इत्यादौ स्यात् । अर्थादि गण-पठित-
दादि-धोरिति परे । तस्मिन् दामनित् दामनिङ् दामनिङ्भ्यामि-
त्यादि । एके तु दादेरिति हस्य विगेषणम्, चप्यवधानेनामभवात्
एकाञ् व्यवधाने स्यात्, न त्वनेकाञ् व्यवधाने । तेन धुक् धीक्
मिथधुक् इत्याद्याहुः (१) ।

(१) एतेषां मते एतेषाञ् व्यवधाने दामनिङ्भ्यादि सप्तदशरूपम् । अत्र
दुर्गादाय — इत्यव्यवधानम् अत्रान्तोऽप्यादव्यवधानम् । इत्येव इत्युक्त्यापरे (द्वि-
धात् प्राग्न प्रागभ्यामित्याहंभ्यात् ।

१७८ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे धोस्तु
सध्वेऽन्ते च ।

(भभान्तस्यादिजवां ६॥, भभाः १॥, फे ७, धोः ६, तु
११, सध्वे ७, अन्ते ७, च ११) ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फे परे, धोस्तु
सध्वे अन्ते च ।

धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा धुग्भ्यामित्यादि ।

१७८ । भभान्त । भभः अन्तो यस्य स तस्य, तद्गुणसंविज्ञान-
हेन भभसहितो जव् गृह्यते । आदौ जव् आदिजव् तेषां ।
तथाच भभान्तस्यादौ स्थितानां जवां भभा इत्यर्थः (१) । तेन
गोदुहमाचक्षाणः गोधुक्, गर्दभमाचक्षाणः गर्दभ्, डुण्डुभमा-
चक्षाणः डुण्डुप्, इत्यादौ गडयोर्न घटौ । नृदेहमाचक्षाणः
नृदेट्, देवदेहमाचक्षाणः देवदेट्, इत्यत्र धघौ नेच्छन्ति केचित् ।
देवदेक् देवदेग्भ्याम् इत्यादौ घत्वमिच्छन्त्यन्ते । सद्य ध्वद्य
तत् तद्धिन्, अनयोरकार उच्चारणार्थः, तेन धुक्ते, अधाचीत्,
धक्षति, धुग्ध्वे इत्यादौ स्यात् । अन्ते यथा—अधोक्, गुहधोर्यङ्-
लुकि अजोघोट् इत्यादि । पूर्वसूत्रात् भावित्वनुवृत्तौ फयङ्णम्
एकवर्णव्यवधानेऽपि, तेन ध्रुक्, मित्रध्रुक्, इत्यादि । जवामिति
किं—मृगावित् । व्यधधोः सनि विव्यत्सति, वस्यावर्गीयत्वात् न

(१) एकाज्-व्यवहितानां एकाच्-इष्-व्यवहितानाञ्च जवां भभा स्युः, न ह्य
हरनादिव्यवहितानामिति । गोघीचन्द्रेणाय्येवचक्रम् ।

१७६ । मुहां घड् वा भौ ।

(मुहां ६॥॥, घड् ।१, वा ।१, भौ ७ ।)

मुहादीनां घड् वा स्यात् भौ परे ।

सुक् सुग् सुट् सुड् सुहौ सुहः, सह सुहौ सहः, मुहा सुभ्यां
मुड्भ्यामित्यादि । एवं दुह सुह नग स्त्रिहः ।

भत्वम् । केचित् विभ्यत्सति इत्याहुः । एके तु पूर्व्ववदित्याहुः (१) ।
अत्र जवा भभा इति लिपिकरप्रमादः । एकाचो बगो भप् भप-
न्तस्य सुधोरिति (८।२।३७) पाणिनिसूत्रात् । अतएव द्विजिह्व-
माचक्षाणो द्विजिट् इत्यादौ न स्यात् । (२)

१७६ । मुहाम् । वनिर्देगो गणार्थः । दादेर्घ इत्यनेनास्य
योगविभागे नक्-सिद्धार्थः, तत्र हानुवृत्तेः ।

(१) विभ्यत्सतोत्याहुः इत्यर्थः ।

(२) अत्र जवा भभा इति लिपिकर प्रमाद इत्युक्तवता तर्कशायिनेन सटीका-
करणात् प्रागपि तादृकपाठस्यास्मात्प्रमदलिपिकरमपि स्वीकृतम् । तेनैवास्माभिरादौ
सन्नाप्रकरणे अ इ उ ए ऋ केति सूत्रे प्रत्याहारोद्देशे तर्कशायीश्रुता इति
सन्ना न दर्शिता । तदत्र जवा भभा इति पूर्व्वतन एव पाठो निवेदित । लकारस्य
वक्तव्यवृत्तित्येऽपि सक्षेपक्यमाय यथाचार्येण लक्षित्युक्तं तथा ज्ञातव्येऽपि चतु-
स्यस्यौ “हृष्युर्धानस्य धातोः कृतोयादेरादिषु चतुर्थत्वमकृतवत्” (१६२) इति
सूत्रे ततोयादेरिति शर्ष्वर्गमेषां च । भक्तिप्रकारे तु ‘तुर्थानन्तुतोयोऽल
सुर्थो भादो इति चतुर्नपादस्य १५६ सूत्रे अज इत्युक्ता तस्यैव १६० सूत्रे
अज इति किं लभ् लक्षते इत्युदाहृतम् । अतः पाणिनिभिरुक्तोऽत्रयोर्देवमार्थं
इत्यतः । तन्मतेऽत्राचक्षते एवमित्नु सूत्रे एकमात्र कार्याचमेवमसाध्याकरणा
मेववा अत्र सूत्रे लकारस्य भकारो नेति वक्तव्यमस्ति । द्विजिह्वमाचक्षाणो
द्विजिट् इत्युदाहरणं नपि न सन्त्यादिविधी इत्यत्र सन्ना निर्विद्वन्निर्दिष्टं

१८० । वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा ।

(वाहः ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७।, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१।) ।

वाहो वा शब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।

विश्वीहः विश्वीहा इत्यादि । शेषं लिङ्वत् ।

१८१ । अनादूः । (अनात् ५।, ऊः १।) ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि ।

१८० । वाहो । परसूत्रे अनादित्युक्तेः अवर्णादस्य विषयः ।

१८१ । अना । न अः अनस्तस्मात् अवर्णभिन्नादित्यर्थः, तेन शालूहः, मरुदूहः इत्यादि (१) । ननु पूर्वसूत्रे औकारं विनापि ऊटि आदूटो त्रिरिति त्रौ विश्वीहः विश्वीहा इति चेत् सत्यं, वैचित्र्यार्थमिदमिति । यद्वा पूर्वसूत्रे पौ विधानात् दा ल लूनी क्ति दातिस्तां वहति दातिवाट्, तस्यापत्यं दात्वौहः इत्यनवर्णादपि औरिति स्वामी । दात्वह इति रायः । इदं छान्दस-मिति परे ।

न्यायानङ्गीकारे कथं सद्गच्छते तत् सुधीभिश्चिन्त्यमिति । प्रयोगरत्नमालाया तृतीय-विन्यासे “तृतीयाद्यास्तुर्यहान्ता गणोक्ता धातवो यदो’ति १२४ सूत्रेण जकारस्य भकारो विहितः । त्र्याद्याः स्युरिति वृत्तिः । संजभते सभम् संभप् इत्युदा-हरणम् ।

(१) “यादङ्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादङ्जातोदस्येति म्यायाद-नवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽलेव व्याप्तो न त इयः । ततश्च पूर्वसूत्रमवर्ण-विषयं हसविषयञ्च एतत् सूत्रमिवर्णादाङ्गविषयमिति बोध्य”मिति दुर्गादासः ।

१८२ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिष्योः ।

(अनडुह चतुरः ६।, अण्-आणौ १॥, धिष्योः ७।) ।

अनडुहचतुरश्च धौ परे अण् घौ परे आण् स्यात्, ण इत् ।

१८३ । हो नः सौ । (हः ६।, नः १।, सौ ७।) ।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।

अनड्वाही अनड्वाहः । अनडुहः अनडुहा ।

१८४ । स्रस्-ध्वस्-वसुनडुहां दड् फे ।

(स्रस्-ध्वस्-वसु-अनडुहां ६॥३, दड् ।१।, फे ७।) ।

एषां दड् स्यात् फे परे, अडावितौ । अनडुद्गामित्यादि ।

१८२ । अन । अनडुच्च चतुरश्च तत् तस्य, अण् च आण् च तौ, धिष्य धिष्य तौ तयोः, अनडुच्चतुर इति द्वयोरनुकरणात् क्तम् । समाहारात् न यथासंख्यं, निमित्तविधेययोस्तु समसंख्यत्वात् स्यादेष ।

१८३ । हो नः । चतुरो हकाराभावादाह अनडुह इति । नकारेऽकार उच्चारणार्थः । अनड्वानिति । सूत्रद्वयं गौणोऽपि, तेन अत्यनड्वान्, प्रियानड्वान् इत्यादौ स्यात् । प्रियानड्वाही इति तु पठतीत्यादिना या निपातनात् ।

१८४ । स्रस् । स्रश्च ध्वश्च वसुश्च अनड्वान् ते तेषाम् ।

कार्ष्णिंकेयम् "अनर्थाभिधेयान् अनर्थात्प्रतीतोऽन्वेह पादौ न तु हयः । १००० इति च अनर्थाऽहमादिव, तेन अहदृह इत्याङ्गित्याह । प्रयोगरत्नमालायां यतीव-विम्बायं च 'अनर्थां च ज' (१८२) इति अन्वयानुदाहरणे अह. इति अर-

१८५ । श्वेतवाहऽवयाजुकथशास्पुरोडाशां डस्ड् ।

(श्वेतवाह—पुरोडाशां ६।।।, डस्ड् ।१।) ।

एषामन्तस्य डस्ड् स्यात् फे परे, डडावितौ ।

१८६ । अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ ।

(अतु-असः ६।, अधोः ६।, सौ ७, र्घः १।, अधौ ७)

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः ।

श्वेतवाः ।

वस्त्रित्युदिन्निर्देशात् चर्मं वस्त्रे (१) क्विपि चर्मवः, सुवः, इत्यादौ न स्यात् । विठोरपवादोऽयम् (२) ।

१८५ । श्वेतवा । श्वेतवाय अवयाय उक्थशाय पुरोडाश ते तेषाम् । अत्वसोऽधोरित्यत्राधिकारात्तेरेवात्वन्तस्याऽसन्तस्य च र्घविधानादेभ्यो डसिति न कृतम् । इदं छान्दसमिति परे ।

१८६ । अत्व । अतुय अस् च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । अत्वित्युदिन्निर्देशात् गच्छन्नित्यादौ न स्यात् । गोमन्तमिच्छन् गोमान् (३) इत्यादौ तु अरादित्वात् धुत्वेऽपि अधुपूर्वस्य धुत्वाङ्गीकारात् र्घः ।

शौहः शीत्यमेव । सरसरिदौहो महेमथ विद्यतीह इत्युदाहृतं उपयोजनेन । उरसौह इत्यत्र संज्ञापूर्वकत्वात् विमर्ग इति तट्टीका ।

(१) परिदधातीत्यर्थः ।

(२) यथासम्भवविमर्गकाराण्येवया विशेषविधिरयमित्यर्थः ।

(३) अत्र क्योऽभ्यादिति क्ये पदात् क्विपि इषाहोप इति क्यप्रत्ययस्य अकारयकारयोर्लोपे गोमन् इति स्थिते धौ रूपम् ।

१८७ । डस्डे धौ वा ।

(डस्डः ६।, धौ ७।, वा १।) ।

डस्डी धौ परे घौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।

श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः,

श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्यामित्यादि ।

। (११२) किलादिति पः । तुरापाट्, तुरापाड्, तुरासाहौ
तुरासाहः, तुरासाह तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुरापाड्-
भ्यामित्यादि ।

चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः । (१११) शुभाम इति
चतुर्णाम् ।

१८८ । रडो विः सुपि ।

(रडः ६।, विः १।, सुपि ७।) ।

रडो विः स्यात् सुपि परे, न ल्वन्य-रेफस्य । चतुर्षु ।

प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारी प्रियचत्वारः प्रिय-

चत्वारं प्रियचत्वारी प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यामित्यादि ।

१८७ । डस्डः । इदं नित्यमिति परे ।

१८८ । रडः । अनियमे प्राप्ते (१) नियमोऽयम् । चिकीर्षुं

इत्यत्र तु श्ररादिति विधानात् न विः (२) । कचिदरादिति नाह

(१) से परे रेफमास्य विभक्तौ प्राप्ते इत्यर्थः । अतएवोक्तं विहे मय्यारण्यो
नियमादेति ।

(२) शान्तशारादित्यत्र श्ररादिति भिन्नपदकारणात् । अतएवोक्तं इमांशार्धम
“शान्तशारादित्यत्र शान्तशोति भिन्नपदकारणात् रात् रडो षोप” इति ।

(१६५) नसव्महन्न इति घँत्वे, (११६) नो तुप् । राजा, हे राजन्, राजानी राजानः, राजानं राजानी । (११८) अनोऽञ्जोपः । राज्ञः, राज्ञा राजभ्यामित्यादि । डो—राज्ञि राजनि ।

(११८) अम्बस्यादित्युक्तेः ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८६ । हन्पूषार्थ्यमिनोऽधी सौ शौ घः ।

(हन्—इनः ६।, अधी ७, सौ ७, शौ ७, घः १।) ।

एषां घः स्यात् अधी सौ परे, शौ च ।

इवहा हे इवहन् इवहणी इवहणः, इवहणं इवहणी ।

१६० । हनो ङो घ्नो न णः ।

(हनः ६।, ङः ६।, घ्नः १।, न १।, णः १।) ।

हनस्याने जातस्य ङस्य घ्नः स्यात्, तस्य च नस्य णो न स्यात् ।

तन्मते स्यान्तस्यारादिति नञा निर्दिष्टस्थानित्यत्वात् पलोपे रङ्-भिन्नरेफस्य न विः ।

१८६ । हन् । हञ्च पूषा च अर्थ्यमा च इञ्च तत् तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । सिशोरेव नियमात् इवहणी इत्यादौ नसव्महन्न इति न घः । हन इति क्तिबन्तस्य ग्रहणं, तेन शत्रुहा इत्यादि । इवहणाविति एकाचकोरिति नस्य णो नित्यम् । इनो ग्रहणं अतु-मन् अन्-इन्-नस्यग्रहणे अर्थवद्ग्रहणाभाव इति प्रापनार्थे (१) तेन यशस्वी इत्यादावपि स्यात् ।

वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यामित्यादि । .

एवं पूषन् अर्यमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

१८१ । पूषाो ङि ङिर्वा ।

(पूषाः ५१, ङिः ११, ङिः ११, वा ।११) ।

पूषि पूषिण पूषणि ।

१८२ । मघोनस्तुङ् वा क्तिप्योः ।

(मघोनः ६१, तुङ् ।११, वा ।११, क्तिप्योः ७॥) ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्ली षी च परे, उडावित्ती ।

१८३ । त्रिदचोऽहे नृण् घौ ।

(त्रिदचः ६१, अहेः ६१, नृण् ।११, घौ ७॥)

उकारेण ऋकारेणोऽचय नृण्-स्यात् घौ परे, न तु हेः ।

१८० । हनो । हन्निति क्विबन्तस्य ग्रहणात् अङ्गीत्यादौ
न स्यात् । वृत्रघ्न इति एकाच्-कुत्वात् नित्यं णत्वनिषेधः ।

१८१ । पूषाः । इदं नेच्छन्ति परे ।

१८२ । मघोनः । क्तिप्य पिय ती तयोः । वाशब्दस्य
ष्यवस्थावाचित्वात् मघवद्ब्रह्मलज्जानिदानमित्यत्र से क्लेरुक्त्वपि
स्यात् (१) ।

१८३ । त्रिद । उच ऋच वृ, स इत् यस्य स त्रित्, त्रिच

(१) अथ इर्गादाशोऽपि क्ली परे विहितत्वात् समासे क्लेरुक्त्वं लज्जोपे
त्यनक्षयमिति न्यायेन प्राप्नुव्यकार्यस्य बुद्धि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्ट-
मनित्यमिति न्यायात् मघवतो भक्तिः मघवद्ब्रह्मलज्जानिदानमित्यत्र से क्लेरुक्त्वपि
स्यात् (१) । अथएव
मघवद्ब्रह्मलज्जानिदानमिति इर्गादिङ्घटमित्याह ।

१६४ । स्यान्तस्यारालुप् फे ।

(स्यान्तस्य ६।, अरात्, ५।, लुप् ।१।, फे ७।)

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात् परस्य ।

मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानी मघवन्तः
मघवानः, मघवन्तं मघवानं मघवन्तौ मघवानी ।

अच्च तत् तस्य । अजिति क्तिवन्ताच्प्रहणात् तिर्यङ् उदङ्
इत्यादि (१) । त् चासौ द्वियेति द्विः, न द्विरद्विस्तस्य ; तथाच
तान्तङ्गेर्नुण् न स्यात् इत्यर्थः, (२) तेन ददत् जागरिष्यत् इत्यादौ
न स्यात्, जगन्वान् जजागृवान् इत्यादौ तु स्यादेव । गोमन्त-
मिच्छन् गोमान् इत्यादौ पूर्वोदित्त्वमाश्रित्य स्यात् ॥

१६४ । स्यान्त । स्यस्यान्तः स्यान्तस्तस्य, न रः अरस्त-
स्मात् । कथं चिकीर्षुं इति ? पस्य रडि द्वोद्वि इति रे रलोपे

(१) "अच् इति अङ्गुगतिपूजनयोरित्यस्य गतावर्धे क्तिपि लुप्तनकारस्य यङ्णं,
तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि, अन्यत्र वङ्णच् इत्यादि । * * * भञ् इह अत्यार्ध एव ।
तेनायमर्थः—ङ्ः परस्य शबन्तस्यैव लुण् न स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेति । यथा ददत्
दधत् पापचत् बोभुवत् जजत् जायदित्यादि । बुभूषन् चिकीर्षित्त्वादौ तु लोपो-
ऽतोऽदेचोरित्यनेन कृतस्य शपो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ङे परत्वाभावे लुण् स्यादेव ।
न च दददित्यादावपि लृगङ्गोऽप इत्यनेन कृतस्वाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्
लुणापत्तिरिति वाच्यम् ; लोपोऽस्योमाङोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति ह्रस्वा-
लोपोऽशितोत्येतेभ्योऽन्यस्रत्वेण कृतस्य व्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ।
अथ वीजं सकोऽलोपोऽच्यव इत्यत्र इत्यम् । ङेः परात् शबन्तादन्यस्य तु ददिवान्
जजागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् थावदिष्यन् इत्यादौ लुण् स्यादेवे'ति दुर्गादाय ।

(२) येन विधिसदन्तस्येति न्यायादाह तान्तङ्गेरिति ।

१८५ । ख-युव-मघोनामुर्वीऽते पौ ।

(ख-युव-मघोनां ६।।।, उः १।, वः ६।, अते ७, पौ ७) ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते ।

मघवतः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्ग्रां मघवभ्या-
मित्यादि ।

शुनः शुना । यूनः यूना इत्यादि ।

अरादिति न विः । चतुरित्यत्र फे रेफसकारयोर्विसर्गः (१) । नञा
निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् रेफात् शसो लोप इति कथित् ।

मघवानिति(२)—नस्य चादेशे मघवानिति परे । छान्दस-
मिति चान्द्राः । यदुक्तं भाष्ये—“अर्व्वणस्तृ मघोनय न शिष्यं
छान्दसं हि त”दिति (३) भाषायां प्रयोगदर्शनादेवानेन तुडिति
कृतम् । तथाच—हविर्जञिति निःशङ्को मखेपु मघवानसी इति
भट्टिः । पौ मघवतीत्यादि वक्ष्यति ।

१८५ । खयुव । श्वा च युवा च मघवा च ते तेषाम् । मघो-
नामिति नान्तनिर्हेगात् नान्तानामेव, तेन मघवत इत्यादौ तुडि
माभूत् । न तः अतस्तस्मिन् । गीणेऽप्ययं विधिः, तेन प्राप्तशुनः
वृहयूनः अतिमघोनः बहुयून इत्यादौ स्यात् । ते तु गीयनम्
इत्यादि वक्ष्यति ।

(१) १०३ सूत्रस्य टीका इत्यस्या ।

(२) मङ्गले पूज्यते इत्यवमलो निपातः । धातुपारायणे तु मघो यागवाद्
योगान्तरविश्वभरटीकायां रदुनाय ।

(३) एवं चार्व्वण् मघवन् शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति—
इति भाष्यटीकायां शेषट् ।

१८६ । अर्च्योऽनञस्तुङ् ल्येऽसौ तु ।

(अर्च्यः ६।, अनञः ६।, तुङ् ।१।, ल्ये ७।, असौ ७।, तु ।१।) ।

नञ् वर्जस्यार्च्यो नस्य तुङ् स्यात् असौ ल्ये परे ।

अर्च्यन्ती अर्च्यन्तः, अर्च्यन्तम् अर्च्यन्ती अर्च्यन्तः, अर्च्यता अर्च्य-
ज्ञाम् इत्यादि । अनञः किम् - अनर्चा हे अनर्च्यन्, अनर्चाणी
अनर्चाणः, इत्यादि । शेषं यञ्जवत् ।

१८७ । पथिमथ्यृभुक्षां थितोर्नमौ घौ ।

(पथि-मथि-ऋभुक्षां ६।।।, थ-इतोः ६।।, नमौ १।।, घौ ७।) ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात्, इकारस्य
चाकारः, घौ परे ।

१८६ । अर्च्ये । न विद्यते नञ् यस्य स तस्य, न सिरसि-
स्तस्मिन् । त्यसामान्यग्रहणात् अर्च्यती, अर्च्यत इदम् आर्च्यतम्,
अर्च्यन्तमिच्छति अर्च्यति इत्यादौ स्यात् । सहस्रदृग्व्यग्व्य (१)
इति तु से क्लेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधः । केचित्तु अर्च्यन्त गतः
अर्च्यदृगत इत्यादौ से क्लेर्लुक्वपि स्यादित्याहुः (२) ।

१८७ । पथि ! पथ्याथ मन्याथ ऋभुक्षाथ ते तेषाम् । थथ
इच्च तौ तयोः, नम् च अथ तौ । गौणेऽपि अयं विधिः, तेन
अपन्याः अतिपन्याः इत्यादौ स्यात् ।

(१) सहस्रदृक् इन्द्रस्य अर्चा घोटकस्य गर्भं इत्यर्थः ।

(२) सप्तमे तु क्लेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमन्यमिति
न्यायात् सभाधानीयमिति दुर्गादाय ।

१६८ । टेरासौ । (टेः ६।, आ।१।, सौ ७) ।

पथ्यादीना टेरा स्यात् सौ परे । पन्याः पन्यानी पन्यानः,
पन्यानं पन्यानी ।

१६९ । लोपोऽच्यवौ ।

(लोपः १।, अचि ७, अघौ ७ ।)

पथ्यादीना टे लोपः स्यात् अघावचि परे ।

पथः पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मत्या , ऋभुचाः ।

(१३२) डतिसङ्ख्याया इति । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः

पञ्चभ्यः ।

१६८ । टे । नान्तत्वात् घे सिद्धे टेराविधानात् (१) पन्या.

इत्यादौ न सेलोपः । ड. साविति कृते सिद्धे (२) टिग्रहणं
परसूत्रार्थम् ।

१६९ । लोपः । न घिरघिस्तस्मिन् । अधिग्रहणेन नञ्-

युक्तवश्यायेन स्याद्यथैव, तेन पथ्यश्वौ ऋभुक्षिणी स्त्रीत्यादौ न
स्यादिति कथित् । उत्सर्गापवादयोः क्वचित् उत्सर्गोऽपि निधि-
शते इति न्यायात् क्वचित् घावचि प्राप्तटिलोपनिवारणार्थमि-
त्यन्य. । पूर्ववत् गौणेऽपि, तेन सुपथी कूले इत्यादौ स्यात् ।

(१) लोपस्वरदेशयो स्वरदेशो विधिर्बन्धानिति न्यायादिति शेषः ।

(२) सौ परे पथ्यादीनां डे इकारस्य चाकारे यद्यपि पन्या इत्यादय
विभ्यलि तथापोऽर्थः ।

२०० । नो नामि र्घः ।

(नः ६।, नामि ७।, र्घः १।) ।

नान्तस्य नामि परे र्घः स्यात् । पञ्चानां, पञ्चसु ।

२०१ । वाष्टनो जस्गसो डौः ।

(वा।१।, अष्टनः ५।, जस्गसोः ६।।, डौः १।) ।

अष्टनः परयो र्जस्गसो डौः स्यात् वा, ड इत् ।

अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट ।

२०२ । डा क्तौ वा । (डा।१।, क्तौ ७।, वा।१।) ।

अष्टनो डा स्यात् वा क्तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः,

अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०० । नोना । लुपि नाद्यविधिरिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । गौणे नुमभावात् र्घाभावस्तेन प्रियपञ्चामित्येव स्यात् ।

२०१ । वाष्टनः । जश् गश् तौ तयोः । विधानसामर्थ्यात् लुक् वाध्यते, डावभावपक्षे जस्गसोर्लुक् । एव परमाष्टौ परमाष्ट । मुख्य एवायं विधिस्तेन प्रियाष्टानो विप्रा इत्यादौ न स्यात् ।

२०२ । डा । सि इति कृते सिद्धे क्लियहणात् गौणेऽपि डा वा, तेन सौ प्रियाष्टाः पक्षे प्रियाष्टा, औकारि प्रियाष्टौ प्रियाष्टानी, जसि प्रियाष्टाः प्रियाष्टानः, अमि प्रियाष्टां प्रियाष्टानं, शसि प्रियाष्टाः प्रियाष्ट्र, टादिक्तौ प्रियाष्टा प्रियाष्ट्रा, प्रियाष्टाभ्या प्रियाष्टभ्याम् इत्यादि । डौ प्रियाष्टे प्रियाष्ट्रि, प्रियाष्टनि । तथाच-साष्टे शते सुवर्णानामित्यमरः ।

२०३ । धोर्मा नः फस्वि ।

(धोः ६।, मः ६।, नः, १।, फस्वि ७) ।

धो र्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः,
प्रशामं प्रशामौ, प्रशान्भ्यामित्यादि ।

२०४ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

(इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१।, पुंस्त्रियोः ७।, सौ ७) ।

इदमः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे । अयम् ।

२०५ । दोमोऽदसद्य त्तौ ।

(दः ६।, मः १।, अदसः ६।, च ।१।, त्तौ ७) ।

इदमोऽदसद्य दस्य मः स्यात् त्तौ परे ।

इमौ इमे, इमम् इमौ इमान् ।

२०३ । धोः । फस, म च, ष च, तत् तस्मिन् । मययोर्यथा-
जंगन्मि, जंगन्वः जंगन्मः जगन्वान् इत्यादि ।

२०४ । इदमः । अयञ्च इयञ्च तौ । लुप्तमीदम् (१) । मान्ता-
निर्दंगात् न टेरः । पुमांस स्त्री च ते तयोः । परस्मैऽनकप्रहणात्
अनेन माकोऽप्यादेगौ । इदंविप्रः इदंस्तीति मे त्तौर्मुक्ति लुक्ति न
तत्रेति निषेधः । स्त्रिमंशस्यैव विधानात् अतीदम् इत्यादी न
स्यात् । एवं परत्वापि ।

२०५ । दो । अनावित्यत्र परत्वात् मः (२) ।

(१) इतिशोऽस्मिन्नेन दमाः अस्मात् ।

(२) विप्रतिषेधे चर्त्त आर्थाविति आदादिः । इतिहासञ्च अत्र चर्त्त-
विभक्तिविषयञ्च दोमोऽदस्येऽत्र वाच्येन चर्त्त त्तौऽस्मिन्नेन इत्य च दरेऽत्र ।

२०६ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

(टा ओसि ७, इदमः ६, अनकः ६, अनः १) ।

अनक इदमः टौसोः परयोरनः स्यात् । अनेन ।

२०७ । सभ्यः । (स्भि ७, अः १) ।

अनक इदमः अः स्यात् से मे च परे ।

(१०८) आक्तिभम्बि । आभ्यां ।

२०८ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

(भिस् । १, भिसः ६, अदसः ५, च । १) ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात्, नत्वैस् ।

(११०) व्वे सभ्येः । एभिः । (१३४) टेरत्वे, (२०५)

दस्य मत्वे, (११३) डे स्मै, पद्यात् (२०७) अः । अस्मै आभ्याम्

एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन्

अनयोः एषु ।

अनकः किम्—

२०६ । टौसी । टाश्च ओश्च तत् तस्मिन्, नास्ति अक् यस्य सः तस्य । इदमो ग्रहणम् अदसो निवृत्त्यर्थम् ।

२०७ । सभ्यः । स च भव तत् तस्मिन् । व्युत्क्रमनिर्देशात् लाक्षणिकस्यापि, तेन अस्मै एषामित्यादौ स्यात् (१) ।

२०८ । भिस् । अनक इत्यस्यादस इत्यत्रान्वयः, तेन अमुकै-

(१) 'यत्र अनक इति नञोऽव्ययार्थत्वात् अनक्तौ सभयो परयोऽस्मिन्कस्यापि च आदेशः । यथा—इमकश्चै घनं देहि अथ अस्मै भूमिं देहि, इमकाभ्यां वेदो-

२०६ । त्यादिव्यासभोस्तिस्रिस्त्रे वाक् प्राक्
टे व्यक दश्च ।

(त्यादि—स्त्रेः ङी, वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टेः ५।, व्यक
।१।, दः १।, च ।१।) ।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ-ओसुवर्ज्जत्तयन्तस्त्रेः स्त्रिय टेः पूर्वोऽक्
स्याद्वा, व्यकस्य दश्च ।

इमकेन इमकाभ्याम् इमकैरित्यादि ।

रित्यत्र न स्यात् । नैस् अदसयेत्वकरणात् क्वचिन्नस्यात्, तेन इमै
र्गुणैः सप्तर्षयः स्वर्गं गता इति । इदमर्थे इदशब्दस्य इत्यन्ये ।

२०६ । त्यादि । ति आदिर्यस्य सः, स च भ च ओच तत्,
न तत्, असभोस्, असभोस् क्तिर्यस्मात् स', स चासौ स्त्रियेति
असभोस्तिस्रिस्त्रिः, त्यादिश्च व्यस्य असभोस्तिस्रिश्च स्त्रिय तत् तस्य ।
पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । व्यस्य कः व्यकः । अनयोर उच्चारणार्थः ।
अन्त्यस्य कस्य द इति शेषः । अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात्
सभओसुवर्ज्जत्तयन्तानां युसदस्मद्भवतामेव टेः प्रागक् स्यादित्यर्थः,
तेन त्वयका मयका त्वयकि मयकि भवतका भवतकि इत्यादौ
स्यात् । न तु सर्व्वकेण इमकेन इत्यादौ (१) । स-भ-ओसि तु युष्म
कासु, युवकाभ्यां युवकयोः, अस्मकासु आवकाभ्यां आवकयोः,
भवकसु भवकद्भ्यां भवकतोरित्यादि । कसित् तु त्वकसु त्वकद्भ्यां

ऽधीत अथ आभ्यां तर्होऽधीतः । अकोऽप्राप्रपक्ष एवेत्सिद्धौ इदं वचनम्, अन्तरी
श्रमयोः परवोरित्यत्रप्रयोगनिषेधार्थं मिति दुर्गादाय ।

(१) अत्र कोचपेदे पूर्वोऽक् व्याप्तं न तु त्वयन्त्येति ।

त्वक्तोरित्याह (१) । त्यादिव्ययोस्तावत् भवतकि पचतकि उच्चकैः धकित्, हिरकुत्, अतकि, वकि, इवक इत्यादि । अभिधानात् अल्पादौ ज्ञेयम् ।

यथा—अल्पाज्ञात-दया-ङ्गल-कुत्सास्वक् स्यात् प्रयोगतः ।

अनुकम्पायुतान्नीती बहूणां जातिप्रश्नके ॥

अल्पमुच्चैः उच्चकैः, अज्ञातोऽसौ कस्य कौटुम्भी वा असकौ, दयायां—पचति पचतकि, ङ्गलः असौ असकौ, कुत्सिताः सर्वे सर्वकै, नीती—(२) हन्त ते सर्वकै, हन्तशब्दोऽनुकम्पार्थः, भोः शोकार्त्ताः सर्वे तद्व्यर्थः । भवतां कतमः कठः कतमक इत्यादि । मगित्यकरणात्(३) किं-सामिशब्दयोष्टेः प्रागक् न स्यात् । तेन कः, सामि (४) इत्यादौ न स्यात् । युष्मकभ्य अस्मकभ्यं इत्यत्र स्त्रेष्टेः प्रागक् । उभ्यम् इति कृतेपि भकारस्यानजत्वात् भोपलक्षितत्वात् वा (५) ।

तूष्णीमः काष् गीले तु कङ् । तूष्णीमशब्दस्य काष् स्यात्, गीले तु कङ्, णडाविती । तूष्णीकामासते विज्ञाः, तूष्णीकः तूष्णीशीलः । अग्वाधनार्थमिदमिति ।

(१) सर्वविधेति सूत्रे “परे त्यक्तव्यं नाड्यं रित्युक्तमत व्याह कश्चिदिति ।

(२) नीति सदाचारव्यवस्थितार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति संक्षिप्तसारे सुवन-पादे २८६ सूत्रस्य टीकायां गोपीचन्द्रः ।

(३) टेभक् इत्युक्ते भित्त्वात् पूर्वमकि सिद्धेऽपि तदकरणादित्यर्थः ।

(४) सामि इत्यव्ययम् ।

(५) विभक्त्यनलोष्टे पूर्वोऽक् माभूदिति शेषः ।

२१० । द्वीटौसीदैतयोरेनोऽनूक्तौ ।

(द्वी-टा-ओसि ७, इद-एतयोः ६॥, एनः ११, अनूक्ती ७) ।

इमां टौसोश्च परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य पद्यादुक्तौ ।

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्मथैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवान् एनावेनांसु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णोऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

(१३४) त्यदा टेरः क्तौ । कः कौ के इत्यादि ।

(१७८) भ्रमान्तस्येति बस्य भः । भुत् भुद् बुधौ बुधः बुधा
भुङ्गामित्यादि ।

२१० । द्वीटौ । द्वीच टाश्च ओश्च तत् तस्मिन् । इदश्च एतश्च

तौ तयोः । अदन्तनिर्देशात् क्तीवे एनत् । अनु पद्यात् उक्तिरनूक्ति-

स्तस्याम् । कश्चित् से क्तेर्लुक्वपि एनं श्रितः एनच्छ्रितः, एनेन कृतं

एनत्कृतं, एनयोः पुत्रः एनत्पुत्र इत्याह । स्त्रिसंज्ञस्यैवायं विधिः,

तेन अतीदं अत्येतदित्यादी न स्यात् । कश्चिदत्येनदित्याह ।

इमं विद्धीत्यादि—इमं इमौ इमानित्यत्र क्रमेण एनं एनी एनान्

इति । एवं स्त्रीस्त्रीद्वयोः एनां एनया, एनत् एनेन इत्यादि । त्वमेव

तदिमं राधे गृहं प्रापय इति तु इमप्रकृत्यन्तरस्येत्यन्ये (१) ।

(१) अत्र एवमे दुर्गादासेन एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति इत्युक्ता विद्यामघैर्भ
विभर्षा जयाह इत्याद्यादाहृतम् ।

२११ । युजिरोऽसे नुष् घौ ।

(युजिरः ६१, असे ७, नुष् ११, घौ ७) ।

युजिरो युज्शब्दस्य नुष् स्यात् घौ परे, न तु से ।

२१२ । च्वड् क्रुड् युड् स्रग् दिगमृगृत्विक्
दधृक् ढक् स्पृक् मृगुष्णिहां कड् भौ ।

(च्वड्—उष्णिहां ६॥, कड् ११, भौ ७) ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कड् स्यात् भौ परे ।

(५१) म्त्रोर्नुर्भास्यदान्ते । (५२) जपे जम् नोः । (१६४) स्यान्त-
स्याराज्जुप् फे । युड् युञ्जी युञ्जः, युञ्ज युञ्जी युजः, युजा युम्भरा-
मित्यादि ।

अमे किं—सयुक् सयुञ्जी सयुजः इत्यादि । युजिरः किं—युक्
समाधिमान् । अन्च-क्रुन्च-युजामेव प्राक् कड् पृथग्रहणात्,
तेन—खन् खञ्जी खञ्जः इत्यादि ।

(१५५) शङ्खाजिति पड् । (१५६) षोडः फे । राट् राड्
राजौ राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परित्राट् विश्वसृट् परिमृट् ।

२११ । युजिरः । न सः असस्तस्मिन् । इरिन्निर्देशात् युजि-
र्धौ ज युतावित्यस्य ग्रहणं, न तु युज्यौञ्च समाधावित्यस्येति
वक्ष्यति युक् समाधिमान् ।

२१२ । च्वड् । अडित्वनेन पूजार्थस्याञ्चतेः, नुष् गत्यर्थ-
स्यापि ग्रहणं । पृथग्रहणादिति—चवर्गान्तत्वेन सिद्धे अच्चा-
दीनां पृथग्रहणं नियमार्थं, तेन खन् इत्यादी आदौ स्यान्तलुप्, न

२१३ । विश्वराजोऽदा ।

(विश्वराजः ६।, अत् ।१।, आ ।१।) ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे ।

विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

कङ् (१) । स्रगिति स्रजधोः क्विपि निपातितस्यैव ग्रहणात् स्रष्टे-
त्यादौ न स्यात् । एवं दिशधोरपि, तेन दिष्टमित्यादि । अस्र-
गिति नञ् पूर्व-स्रजधोः क्विबन्तस्य ग्रहणात् रञ्जुस्रडिति स्यात् ।
विश्वस्रन्विधिरिति तु उत्सर्गत्वात् अपवादविषयेऽपि कङ् ।
ऋतौ यजति ऋत्विग्, अन्यत्र देवेट् । दृष्टगिति धृषधोः क्विपि
निपातितस्य ग्रहणात् शक्रष्टट् दृष्टमित्यादौ न स्यात् । दृगिति
दृशधोः क्विबन्तस्य ग्रहणात् दृक् सट्क् कौट्क् इत्यादौ स्यात्,
न तु दृष्टमित्यादौ । एवं स्पृशधोः क्विपि स्पृक् घृतस्पृक् । अन्यत्र
स्पृष्टमित्यादि । एवं सृशधोः क्विपि सृक्, अन्यत्र सृष्टमित्यादि ।
देवान् यजतीति क्विप्, ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । परिव्रजतीति
क्विपि निपातनात् घः ।

२१३ । विश्व । भावित्यनुवर्त्तते ।

(१) कङ् इत्यत्र इणोऽङ्गेन कङ् इत्युक्ता "रसमन्वदकारोऽदौ इ
कडित्युकारश्च" मत्या रूपभुग्नादिवाधनाय "ऋक्त्वतोक्तस्य मत्वे जस्य ग" इति
स्रत्य कल्पयतः । वस्तुतस्तु रूपः भुग्न् इत्यादौ निरवकायत्वादनरुपत्वाच्च आदौ
घृष्ट् इत्यादिना जकारस्य गकारे पचात्तकारस्य नकारे" इत्युक्तम् । तर्कशागीयेन
तु रूपः भुग्न् इत्यादौ नृद्वाहित्यात् जस्य ग इति धनोः कगाविति स्रत्ये वध्यते
इति ।

२१४ । स्यादेः सो लोपः कोऽपठन्यरक्षः ।

(स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, अपठन्यरक्षः ६।) ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे, कस्य च—न तु पठाम्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च ।

भृट् भृड् । (६५) भृपभृसोरिति सस्य दः, (४७) सुयुभि-
युगादिति—भृज्जौ भृज्जः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः
इत्यादि, ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः,
हे अवयाः हे अवयः, अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्यामित्यादि ।

२१५ । ल्यदां तदोः सः सौ ।

(ल्यदां ६॥, तदोः ६॥, सः १।, सौ ७।) ।

२१४ । स्यादेः । भावित्यनुवर्तते । स्यस्यादिः स्यादिस्तस्य ।
पद्य ढथं तौ पठौ, ताभ्यामन्यः पठन्यः, पठन्यश्च रक्षश्च तत्, न तत्
अपठन्यरक्ष तस्य । तथाच पठस्थानजातस्य रक्षभिन्नाजातस्य च
कस्य लोप इत्यर्थः, तेन विविट् लिलिट्, अक्षधोः आचीत् इत्यादौ
स्यात् । न तु पिपक् गोरक इत्यादौ । अन्ये तु गोरट् इत्याहुः ।
अमाड्चीत् इत्यादौ तु सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति
न्यायात् आदौ स्यादिलुपि नुणि जम् । कस्त्राता शक्स्याता
इत्यादौ तु सकयोर्दान्तत्वान्न लुप् स्यात् (१) । ऊर्क् इति रेफान्न
स्यान्तलुप् । एवं भर्म् माचक्षाणः भर्क् इत्यादि ।

त्वदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः त्वी त्वे इत्यादि
सर्व्ववत् । एवं तद् । एषः एतो एते इत्यादि ।

(२१०) द्वीटीसीदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदं वत् ।

२१६ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ सि द्व-जस्-क्व-डे-डस्सु ।

(युष्मद्-अस्मदोः ६॥, त्व-अह्यौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ
१॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य मह्यौ १॥, तव ममौ १॥, सि द्व-जस्-क्व-
डे-डस्सु ७॥) ।

अनयोः क्रमादेते आदशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१५ । त्वदां । अर्निर्देशो गणार्थः । स्त्रिसंज्ञस्यैव विधा-
नात् अतितदित्यादौ न स्यात् । मण्डूकगत्या वा अनुवर्त्य तस्य
ष्यवस्यावाचित्वात् सेरीत्वाभावे साकोऽदसः सो वा, तेन अमुकः
अमुक इति । इदं वदिति—इमं विधीत्यादिक्रमेण ज्ञेय-
मित्यर्थः ।

२१६ । युष्मद । कृद्योरर्थस्यापि अहणात् इति वध्यति । तत्र
त्वम्मदौ युवावौ च क्तावेव, क्लृक्वपि त्वम्मदादेशः त्वम्मदामिति
निर्देशप्रपकात् (१) । तेन तव समीपं उपत्वत् त्वय्यधि अधित्वत्,
अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति त्वत्काम्यति त्वद्यति त्वद्यते त्वदतीत्यादि
स्यात् । न तु युवाभ्यां कृतं युष्मत्कृतं युययोरधि अधियुष्मत्,

(१) तद्विहितमकारणे युष्मदस्मदस्मदामिति सूत्रे युवावेत्यनुक्ता त्वम्मदिति
निर्देशेन विभक्तोर्मुक्ति युष्मदस्मदोर्हित्ये युवावादेशो न क्त इति प्राचक्षादित्यर्थः ।

२१७ । डेघ्योर्मः । (डेघ्योः ६॥, मः १ ।) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्यस्य घेय मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१८ । सभमौष्वाड् ।

(स-भ अम् औषु ७ ॥, आड् । १ ।) ।

युष्मदस्मदोराड् स्यात् से भे भ्रमि औकारे च परे ।

युवाम् आवाम् यूयं वयं, त्वां मां युवाम् आवाम् ।

२१९ । शस्-भ्यस् डसि-भ्यस्-डस्-सामां न-डभ्यम्-

त-त-डाकमः ।

(शस् - सामां ६॥॥, न—आकमः १॥॥) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परिपामेपां स्थाने न डभ्यम् त त ड आकम्
एते क्रमात् स्युः, ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

युष्मत्काम्यतीत्यादी । एवं अस्मदोऽपि । द्वार्थव्यार्थयोरप्युदा-
हराणि ज्ञेयाणि ।

२१७ । डे । मेऽकार उच्चारणार्थः ।

२१८ । सभ । सद्य भच अम्च औष ते तेषु । व्युत्क्र-
मनिर्देशात् त्वं अहं युष्मत् अस्मात् इत्यादौ सभयोर्म-तौ, नाड् ।

२१९ । शस् । शद्य भ्यच्चेति चः । एवं नद्य डभ्यच्चेति ।
न-तयोरकार उच्चारणार्थः । साम्यहणात् न गौणे प्राकम्, तेन
अतित्वयामित्यादौ न स्यात् । शस्ग्रहणं स्त्रीक्लीवयोर्विधानार्थं(१),
तेन स्त्रीः कुलानि वा युष्मान् पश्यति इत्यादौ स्यात् ।

(१) ' डति-व्य-ष्णेत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिषेधात् षडि तु शस्त्न इत्यस्या
प्राप्ते त्रिषु लिङ्गेषु शसो नविधान 'मिति दुर्गादाय ।

२२० । एङ् टाङ्गामि ।

(एङ् । ११, टा-ङि-आमि ७) ।

युष्मदस्मदीरेङ् स्यात् टाङ्गोः परयोरामि च, ङ इत् ।

त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं
मह्यं युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्याम्
आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मन युवयोः आवयोः युष्माकम्
अस्माकम् ।

अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अति-
युष्मयाम् अत्यस्मयाम् ।

(२१६) क्त-द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्व्वत्र ।

त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

२२० । एङ् । मुख्ये सुमि आकम्विधानात् गौणेऽस्य
विषयः । क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति—अपिशब्दोऽभावधारणार्थ-
स्तथाच—कार्ययोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मदी, द्वार्ययोर्युष्मदस्मदोर्युवाधी
क्तायेव स्यातां, न तु सि जस्-ङे-ङस्सु, विज्ञेयविधानात् (१),
तेन त्वामतिक्रान्तः अतित्व, त्वामतिक्रान्तौ अतित्वां, त्वामति-

(१) अत्र दुर्गादाय - 'ननु बहुरचने परे तदाद्यादेम कथमित्याद्यद्वाङ्
क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति । तत्रचायमर्थ - युष्मदस्मदोर्मुष्मते गौणत्वे च
सि जस्-ङे-ङस्सु अस्मदप्यङ्गत्वात् तेषु परेषु ताङ्-यूय-वय-तुभ्य मह्य-तव ममा
म्यरेव । सि-जसादे-रन्त्यत् युष्मदस्मदोर्मुष्मते एङ्बचने परे तन्मदी द्विचने परे
युवाधी बहुरचने परे अस्मदप्यङ्गत्वात् । गौणत्वे तु परविभक्तिप्रनाहस्य युष्म
दस्मदोरेकत्वे तन्मदी द्वित्ये युवाधी बहुरचने अस्मदप्यङ्गत्वात्' इति ।

क्रान्ता अतियुयम्, तम् अतित्वाम्, तौ अतित्वाम्, तान् अतित्वान्,
तेन अतित्वया, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तैरतित्वाभिः, तस्मै अति-
तुभ्यम्, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तेभ्यः अतित्वभ्यम्, तस्मात् अति-
त्वत्, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तेभ्यः अतित्वत्, तस्य अतित्वव,
तयोरतित्वयोः, तेषामतित्वयाम्, अतित्वाकमिति परे, तस्मिन्
अतित्वयि, तयोरतित्वयोः, तेषु अतित्वासु ।

मामतिक्रान्तः अत्यहम्, मामतिक्रान्तौ अतिमाम्, मामति-
क्रान्ताः अतिवयम्, तम् अतिमाम्, तौ अतिमाम्, तान् अति-
मान्, तेन अतिमया, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तैरतिमाभिः, तस्मै
अतिमद्यम्, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तेभ्यः अतिमभ्यम्, तस्मात्
अतिमत्, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तेभ्यः अतिमत्, तस्य अतिमम,
तयोः अतिमयोः, तेषाम् अतिमयाम्, अतिमाकमिति परे,
तस्मिन् अतिमयि, तयोरतिमयोः, तेषु अतिमासु ।

युवामतिक्रान्तः अतित्वम्, तौ अतियुवाम्, ते अतियुयम्,
तम् अतियुवाम्, तौ अतियुवाम्, तान् अतियुवान्, तेन अति-
युवया, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तैः अतियुवाभिः, तस्मै अति-
तुभ्यम्, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तेभ्यः अतियुवभ्यम्, तस्मात्
अतियुवत्, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तेभ्यः अतियुवत्, तस्य
अतित्वव, तयोः अतियुवयोः, तेषाम् अतियुवयाम्, अति-
युवाकमिति परे, तस्मिन् अतियुवयि, तयोरतियुवयोः, तेषु
अतियुवासु ।

आवाम् अतिक्रान्तः अत्यहम्, तौ अत्यावान्, ते अति-

व्यम्, तम् अत्यावाम्, तौ अत्यावाम्, तान् अत्यावोन्, तेन
अत्यावया, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तैः अत्यावाभिः, तस्मै अति-
मह्यम्, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तेभ्यः अत्यावभ्यम्, तस्मात् अत्या-
वत्, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तेभ्यः अत्यावत्, तस्य अतिमम, तयो-
रत्यावयोः, तेषाम् अत्यावयाम्, अत्यावाकमिति परे, तस्मिन्
अत्यावयि, तयोरत्यावयोः, तेषु अत्यावासु ।

युष्मान् अतिक्रान्तः अतित्वम्, युष्मान् अतिक्रान्तौ, अति-
युष्माम्, युष्मान् अतिक्रान्ताः अतियूयम्, तम् अतियुष्माम्, तौ
अतियुष्माम्, तान् अतियुष्मान्, तेन अतियुष्मया, ताभ्याम्
अतियुष्माभ्याम्, तैः अतियुष्माभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम्
अतियुष्माभ्याम्, तेभ्यः अतियुष्मभ्यम्, तस्मात् अतियुष्मत्, ताभ्याम्
अतियुष्माभ्याम्, तेभ्यः अतियुष्मत्, तस्य अतितव, तयोः अतियु-
ष्मयोः, तेषाम् अतियुष्मयाम्, अतियुष्माकमिति परे, तस्मिन्
अतियुष्मयि, तयोः अतियुष्मयोः, तेषु अतियुष्मासु ।

अस्मान् अतिक्रान्तः अत्वहम्, तौ अत्वहाम्, ते अतिवयम्,
तम् अत्वहाम्, तौ अत्वहाम्, तान् अत्वहान्, तेन अत्वहया,
ताभ्याम् अत्वहाम्, तैः अत्वहाम्, तस्मै अतिमह्यम्,
ताभ्याम् अत्वहाम्, तेभ्यः अत्वहभ्यम्, तस्मात् अत्वहत्,
ताभ्याम् अत्वहाम्, तेभ्यः अत्वहत्, तस्य अतिमम, तयोः
अत्वहयोः, तेषाम् अत्वहयाम्, अत्वहाकमिति परे,
तस्मिन् अत्वहयि, तयोः अत्वहयोः, तेषु अत्वहासु । एवं
श्रीनृपुंनकयोरपि ।

त्वामाचष्टे त्वदयति, अतित्वदत्, त्वदयिष्यति । मामाचष्टे मदयति, अमीमदत्, मदयिष्यति । युवामाचष्टे युष्मानाचष्टे वा युष्मयति, अयुयुष्मत्, युष्मयिष्यति । आवामाचष्टे अस्मानाचष्टे वा अस्मयति असिष्मत्, अस्मयिष्यति ।

कार्ययोर्जिक्विन्तयोः क्तौ त्वन्मदौ । कार्ययोर्जिक्विद्विहित-
योर्युष्मदस्मदोस्वन्मदौ स्यातां क्तौ परे । त्वामाचक्षाणः त्वम्, ती
त्वाम्, ते त्वम्, तं त्वाम्, ती त्वाम्, तान् त्वान्, तेन त्वया, त्वेनेति
केचित्, ताभ्या त्वाभ्याम्, तैः त्वाभिः, तस्मै त्वम्, ताभ्यां त्वाभ्याम्,
तेभ्यः त्वभ्यम्, तस्मात् त्वत्, ताभ्या त्वाभ्याम्, तेभ्यः त्वत्, तस्य त्व,
तयोः त्वयोः, तेषां त्वयाम्, त्वाकमिति परे, तस्मिन् त्वयि, तयोः
त्वयोः, तेषु त्वासु ।

एव मामाचक्षाणः मम्, अहमिति केचित्, माम् मम् । माम्
माम् मान् । मया, मेन इति केचित्, माभ्याम् माभिः । मम्
माभ्याम् मभ्यम् । मत् माभ्याम् मत् । म मयोः मयाम्, माक-
मिति परे । मयि मयोः मासु (१) ।

द्वार्थयोरतिक्रान्तवत् । द्वार्थयोस्तयोरतिक्रान्तवत् सि-जस् डे-
डस्-वर्जं युवावौ स्याता क्तौ । युवामाचक्षाणः त्वम् युवाम् यूयम् ।
युवाम् युवाम् युवान् । युवया, युवेनेति केचित्, युवाभ्याम् युवाभिः ।

(१) तथाच—त्वं ददाति धनं किञ्चिद्दहं देहि धनं कियत् ।

त्वं गच्छन्ति हरे स्नानं न गच्छन्ति शिवालयम् ॥

त्वामाचक्षाणाय इत्यर्थः । एवमन्यदित्युक्तं मधुसूदनेन ।

तुभ्यम् युवाभ्याम् युवभ्यम् । युवत् युवाभ्याम् युवत् । तव युवयोः
युवयाम्, युवाकमिति परे । युवयि युवयोः युवासु ।

एवम् आवामाचक्षाणः अहम् आवाम् वयम् । आवाम् आवाम्
आवान् । आवया, आवेनेति केचित्, आवाभ्याम् आवाम्भिः । मद्यम्
आवाभ्याम् आवभ्यम् । आवत् आवाभ्याम् आवत् । मम आवयोः
आवयाम् आवकमिति परे । आवयि आवयोः आवासु ।

व्वार्थयोस्त्वाहाद्याः शस्-भिस्-सुप्सु तु डा । व्वार्थयोस्तयो-
स्त्वाहाद्यादेशाः स्युः क्तौ, डा तु शस्-भिस्-सुप्सु परेषु, डद्त् ।
युष्मान् आचक्षाणः त्वम्, तौ युवाम्, ते यूयम्, तं त्वाम्, तौ
युवाम्, तान् युपान् ।

टाड्योर्यङ् भ्यसामोस्वन्नङ् । व्वार्थयोस्तयोर्यङ् स्यात् टाड्योः
परयोः, अन्नङौ तु भ्यसि आमि च, नडावितौ । तेन त्वया,
ताभ्यां युवाभ्याम्, तैर्युपाभिः । तस्मै तुभ्यम्, ताभ्यां युवाभ्याम्,
तेभ्यः युष्मभ्यम्, युपभ्यम्, युङ्भ्यमिति केचित् । तस्मात् त्वत्, ताभ्यां
युवाभ्याम्, तेभ्यः युष्मत् युपत् । तस्य तव, तयोः युवयोः, तेषां
युष्मयाम् युपयाम्, युष्माकम् युपाकमिति परे । तस्मिन् त्वि,
तयोः युवयोः, तेषु युपासु ।

एवमस्मानाचक्षाणः अहम् आवाम् वयम् । मम् आवाम्
असान् । म्या आवाभ्याम् असाभिः । मद्यम् आवाभ्याम् अद्यभ्यम्
अद्यभ्यम्, अद्यभ्यमिति केचित् । मत् आवाभ्याम् अद्यत् अद्यत् ।
मम आवयोः अद्ययाम् अद्ययाम्, अद्याकम् अद्याकमिति परे ।
म्यि आवयोः अद्यासु ।

ये तु मपर्यन्तस्येति (१) पाणिनीयसूत्रे मान्तस्येति कृते सिद्धे परिपदोपादानं अधिकभागव्यवच्छेदार्थं, तेनाधिकभागव्यवच्छेदाभावे नेते त्वाहाद्यादेशा भवन्ति इत्याहुः, तेषां मते तु—

युष्मऽस्मोरवद् डा-यडौ तु शसमी-भ-सुपि टाड्योसि ।
जि-क्विवन्तयोर्युष्मदस्मदोर्युष्मऽस्मोरन् अड् च स्यात्, डातु
शसि अमि औकारे भकारे सुपि च परे, यड् तु टाड्योरोसि च,
नडावितौ ।

युवामाचक्षाणो युष्मानाचक्षाणो वा-युष्ं युषं, तौ युषां, ते
युष्मां युषं, तं युषां, तौ युषां, तान् युष्मान्, तेन युष्या, युष्मेति केचित्,
ताभ्यां युष्माभ्यां, तैः युष्माभिः, तस्मै युष्ं युषं, ताभ्यां युषाभ्यां, तेभ्यः
युष्मभ्यं युषभ्यं, तस्मात् युष्मत् युषत्, ताभ्यां युष्माभ्यां, तेभ्यः युष्मत्
युषत्, तस्य युष्म युष, तयोः युष्योः, तेषां युष्मयां युषयां, युष्माकं
युषाकमिति परे, तस्मिन् युष्यि, तयोः युष्योः, तेषु युषासु । एवम्
आवामाचक्षाणः अस्मानाचक्षाणो वा—अस्मम् असम्, तौ असाम्,
ते अस्मम् असम्, तम् असाम्, तौ असाम्, तान् असान्, तेन
अस्या, अस्मेति केचित्, ताभ्याम् असाभ्याम्, तैः असाभिः,

(१) ७।२।६।—इति पाणिनीयसूत्रम् । अर्थार्थं—यत् मपर्यन्तस्य
इत्यधिकारोऽस्ति, तेन सर्वे युष्मदस्मदोरादेशा मपर्यन्तस्यागस्यैव भवन्ति ; एतेन
यदा मपर्यन्तादेशात् परतो युष्मदस्मदोरादेशोऽपि भागः स्यात् तदैव तयोस्ताहाद्या
देशा स्तु । यदा तु युष्मदस्मदोरादेशोऽपि अस्मिन् अकारात् परम् अकार
स्थाभावात् तयोर्वक्ष्यमाणा अन् अड् डा यड् एते आदेशा भवन्ति, न तु
त्वाहाद्या इति फलितार्थः । अतएवात्र कैयट —“केचित्तु मानयोर्दुष्मदस्मदोरा-
देशाच्चेत्ति, मपर्यन्तपर्यन्तं किं यत् परिशिष्टसद्भावस्तत्वादेशार्थमिति । परि-
शिष्टाभावे न भाष्यभादेशैरिति मुञ्चतीति ।”

२२१ । द्वीचीषीणां द्वैर्वै स्ते-मे वां-नौ विस-
नसौ वाऽपादवाक्यादावचवाहाहैवाद्गृह्यथै स्वा-
मा त्वमा ।

(द्वी-ची-षीणां ६॥, द्वैः ३॥, द्वैः ३॥, व्वैः ३॥, ते मे १॥,
वां-नौ १॥, वस्-नसौ १॥, वा ११, अपादवाक्यादौ ७, अ-च-वा-
ह-अह-एव अद्गृह्यथैः ३॥, त्वा-मा १॥, तु ११, अमा ३)

तस्मै अस्मम् असम्, ताभ्याम् असाभ्याम्, तेभ्यः अस्मभ्यम्
असभ्यं, तस्मात् अस्मत् असत्, ताभ्याम् असाभ्याम्, तेभ्यः अस्मत्
असत्, तस्य अस्म अस, तयोः अस्योः, तेषाम् अस्मयाम् असयाम्,
अस्माकम् असाकमिति परे, तस्मिन् अस्मिन्, तयोः अस्योः, तेषु
असासु ।

प्रकृतिप्रत्यययोरादेशान्नेच्छत्यन्धः (१) । तन्मते युद् युष्ठी
युष्मः, अः अस्मौ अस्मः इत्यादि, तथाच युष्ठी इन्द्राहहसती अस्मो-
वै वाजिबन्धव इत्यादि ।

२२१ । द्वी । द्वी च ची च षी च तासां, ते च मे च तौ, वां
च नौ च तौ, वयं नयं तौ । पादश्च वाक्यश्च ते, तयोरादिः पाद-
वाक्यादिः, न पादवाक्यादिः अपादवाक्यादिस्तस्मिन् । पादः श्लोक-
चतुर्थोभागः । वाक्यं साकाहपदसमुदायः, न तु निराकाहपद-
समुदायः, तेन ओदनं पच तव पुत्रस्तिष्ठति इत्यत्र न स्यात् ।

(१) प्रकृतिर्जिकिबन्धो युष्मत् अस्मन्, प्रत्ययः द्वितीयोऽस्ति, एतयोः स्थाने
विहितोऽप्यदेशो न स्यादिति कश्चिन्नतम् ।

युष्मदस्मदो हींवीपीणां कौः सहितयो स्ते-मे, द्वै वां-नौ,
व्वै वँस्-नसौ, क्रमाद्वा स्याताम्, अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा, नतु
पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न चवाद्यैरदर्शनार्थदृश्यर्थ-
धुभिय योगे ।

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र !,
ददातु ते मे ऽपि मुदं मुकुन्दः ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि,
रक्षत्वसौ वामपि नौ सुरारिः ॥
ददातु वां नावपि शम्भं कृष्णः,
करोतु वां श्यौदयितो दयां नौ ।
पुण्यातु वो नोऽपि हरि धनं वो
ददातु नो, हन्त्वशुभानि वो नः ॥

दृशिरर्थो येषां ते, न दृक् अदृक्, अदृशि दृश्यर्था अदृग्दृश्यर्थाः ;
पद्यात् चय वाय ह्य अह्य एवय अदृग्दृश्यर्थाश्च ते, न ते
अवधाहाहैवाऽदृग्दृश्यर्थाः तैः । तथाच—चाद्यौर्योगे, ये धातवो
दर्शनार्था अचाक्षुपज्ञानार्थतया प्रयुक्तास्तैश्च योगे एते आदेश्या न
स्युरित्यर्थः । न च दृश्यर्थानां चाक्षुपज्ञानमेवार्थ इति वाच्यं,
यतः—पशुः पश्यति गन्धेन बुद्ध्या पश्यन्ति पण्डिताः । राजा
पश्यति कर्णाभ्यां भूते पश्यन्ति वर्द्धराः इत्याद्युक्तेः । त्वाय
माय मी ।

दामोदर इत्यादि । हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वाम् अवतु, मा
मामपि । मित्रेति सर्व्वद्वान्वयः । हे मित्र मुकुन्दस्ते तुभ्य मुदं हृषं

अपादवाक्यादौ किं—

युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु शङ्करः ।

अ-चादियोगे किं—

तुभ्यं मद्भ्यश्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मद्भ्यमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम् ॥

ददातु, मे मद्भ्यमपि । हे मित्र विष्णुस्ते तव अघानि पापानि नि-
हन्तु, मे ममापि । हे मित्रे सुरारिवां युवां रक्षतु, नौ आवामपि ।
हे मित्रे कृष्णः शश्वं कल्याणं वां युवाभ्यां ददातु, नौ आवाभ्या-
मपि । श्रीर्दयिता यस्य सः, हे मित्रे श्रीर्दयितः श्रीकृष्णो वां
युवयोः सम्बन्धे दयां करोतु, नौ आवयोः सम्बन्धेऽपि । हे
मित्राणि हरिवीं युष्मान् पुष्णातु, नोऽस्मानपि । हे मित्राणि
हरिवीं युष्मभ्यं धनं ददातु, नोऽस्मभ्यमपि । हे मित्राणि हरिवीं
युष्माकं सम्बन्धे अशुभानि हन्तु, नोऽस्माकं सम्बन्धेऽपि ।

युष्मान् अवतु गोविन्द इति तु पादादौ । अस्मान् पातु
शङ्कर इति वाक्यादौ । तथाच—संसारसागरे मग्नान् युष्मानवतु
केशवः । स हि साधुजनानन्दवर्धनः करुणानिधिरिति । एवं
त्वामामनन्ति प्रकृतिमित्यादि कुमारसम्भवे च । तुभ्यं मद्भ्य-
मित्यादौ च-शब्दयोगान्नादेशः । एवं तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव
पुरुषं विदुरित्यादौ एव-शब्दयोगान्नादेशः । एवं ग्रामो युव-
योर्वा स्वं, ग्रामो युवयोर्ह स्वं, ग्रामो युवयोरह स्वं । तथा
अस्मदोऽपि । यदा तु युष्मदस्मद्भ्यां न योगस्तदा स्यादेव, तेन
हरो हरिस त्वा पातु इत्यादौ स्यात् । श्रीकण्ठ इत्यादि—

२२२ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

(सदा ।१।, अनूक्ते ७।, असादिप्राः ५।) ।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः, नतु सपूर्व्यात् प्रन्तात् परयोः ।

यूयं वयं विनीता स्तत् पातु वो नो महेश्वरः ।

यूयं वयं हितास्तेन सोऽम्भान् पातु स वः शिवः ॥

थीकण्ठः शिवः मामपेक्ष्य अपेक्षां कृत्वा त्वां पूजकं आलोकयति विचारयतीत्यर्थः । अत्र ईक्ष-लोकडोरपेक्षा-विचारयोर्वर्त्तमानत्वात् नैते आदेशाः । एवं यदाऽदृग्दृश्यर्थेन युष्मदस्मदोर्योगस्तत्स्यन्धिना तु योगस्तत्रापि निषेधः, तेन ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्य गतः इत्यादावपि न स्यात् ।

२२२ । सदा । उक्तस्य पद्यादुक्तं अनूक्तं तस्मिन् । आदिना पूर्ववर्त्तिपदेन सह वर्त्तमानः सादिः, सादिद्यासौ प्रीचेति सादिप्री, न सादिप्री असादिप्री तस्याः ।

यूयमित्यादि । यूयं विनीता, वयमपि विनीताः, तत् तस्मात् कारणात् वो युष्मान् नोऽम्भानपि महेश्वरः पातु । असादिप्रीत्युदाहरति यूयमित्यादि । यूयं हिता, वयमपि हिताः, तेन कारणेन स शिवो नोऽम्भान् पातु, स शिवो वो युष्मान् पातु, सपूर्व्यात् प्रन्तात् पूर्व्वेनैव विकल्पः ।

कहान्तैकार्यात् सामान्यपूर्व्ववादामन्त्रात् । सामान्यपूर्व्व्यात् कहान्तैकार्यादामन्त्रादेते आदेशाः नित्यं स्युः (१) । हे छात्र

(१) 'दृग्दृश्यादन्वादेशे निवृत्तिः । विशेष्यपूर्व्वत्वेन विकल्पे प्राप्ते नित्यविभा

२२३ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

(न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५।) ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः ।

शम्भोऽस्मान् रक्ष लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व्व नः ।

सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

वैयाकरणे ते स्वं, छात्रौ वैयाकरणी वां स्वम् । कदान्तेति किं—
छात्राः कुमारा युष्माकं स्वं, छात्राः कुमारा वः स्वम् । एकार्थेति
किं—देवदत्त यज्ञदत्त युवयोः स्वम् । सामान्यपूर्वादिति किं—
देवदत्त जटिल तव स्वम् ।

२२३ । नावि । विशिष्यते यत् तद्विशेष्यं, विशिष्यञ्च अन्यञ्च ते,
ते आदौ यस्य तद्विशेष्यान्यादि, न विशेष्यान्यादि अविशेष्यान्यादि,
अविशेष्यान्यादि च तत् आमन्त्राच्चेति तत् तस्मात् । आमन्त्रा
सम्बोधनम् । तथाच—केवलामन्त्रपूर्वयोर्विशेषणामन्त्रपूर्ववि-
शेष्यामन्त्रपूर्वयोश्च एते आदेशा न स्युः । विशेष्यामन्त्रपूर्व-
विशेषणामन्त्रपूर्वयो रामन्त्रभिन्नपदपूर्वामन्त्रपूर्वयोश्च पूर्वमेव
विकल्प इत्यर्थः(१) । शम्भोऽस्मान् इति केवलामन्त्रपूर्वत्वान्निषेधः ।
लक्ष्मीश सेव्य न इति विशेष्यामन्त्रपूर्वविशेषणामन्त्रपूर्वत्वात्

नम् । धनेकेष्वेकप्रत्यभिप्राधीहेतु सामान्यम् । अतस्त्वात्वादिशब्दः सामान्यवृत्ति-
देवदत्तादिशब्दस्तु विशेषवृत्तिरिति वृहन्सुग्धबोधे न्यायप्रज्ञाननपादेवतम् ।

(१) ततश्च पृथ्वापदरहितात् विशेषणपूर्वाञ्च आमन्त्र्यात् परयो भं स्युरिति
निष्कर्ष इति दुर्गादाम् ।

२२५ । अचोऽल्लोपो घञ् ।

(अचः ६।, अत् ६।, लोपः १।, घञः १। च । १।) ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घञः । प्रतीचः
प्रतीचा प्रत्यग्भ्रामित्यादि ।

२२६ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चामुमुर्द्ध-
चादमुर्द्धचोदीचः ।

(तिर्य्यक्—उदचां ६।।।, तिरश्च—उदीचः १।।।) ।

एषामेते क्रमात् स्युः पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्य्यग्भ्या-
मित्यादि । अमुमुर्द्धचः अमुमुर्द्धचा अमुमुयग्भ्यामित्यादि । एव-
मदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि । शेषं पूर्ववत् ।

२२५ । अचो । अदिति लुप्तपीकं दम् । अच इत्यनकार-
निर्देशात् गुर्वञ्चः गुर्वञ्चा, गवाञ्चः गवाञ्चा इत्यादी न स्यात् ।
अवाभावपक्षे गोञ्चः गोञ्चा । गीरति वा, गो-अञ्चः ओ-अञ्चा
इति । लुप्तनकारस्य तु गोचः गोचा नौचः नौचा, नदीचः
नदीचा इत्यादी अल्लोपः स्यादेव (१) । प्रतीचः इति अचो-
ऽकारलोपे तत्पूर्वाव्यवहितस्वस्यैव घञः । तेन मरुतं अश्चति
तान् मरुचः इत्यादी व्यवहिते न स्यात्, दधीचः द्यूचः समीचः
इत्यादी स्यादेव ।

२२६ । तिर्य्यक् । तिर्य्यङ् च अमुमुयङ् च अदमुयङ् च
उदङ् च ते तेषाम् । तिरश्च च अमुमुर्द्धञ्च अदमुर्द्धञ्च उदीच ते ।

(i) अत्र एवकारेण दीर्घस्याप्रसङ्ग इति सूचितम् । तदुक्तं गङ्गाधरेण—“घञ्
इति सम्भवपरो विधिः, तेन स्वभावदीर्घादप्यल्लोपः स्यादिति ।

(१५५) शङ्खाजेति चस्य पत्वे, तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे,

(२१४) स्यादेः सीलोपः । सुवृद् सुवृद् सुवृथी सुवृथः
इत्यादि ।

(१६५) नसव्महन्न इति र्घः । (१८४) स्यान्तस्य लोपः ।
महान् महान्तौ महान्तः, महान्तं महान्तौ महतः, महता मह-
ङ्गामित्यादि ।

भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः, भवता भवङ्गा-
मित्यादि । शेषं महद्भत् ।

(१८६) अत्वसोऽधोरिति—श्रीमान्, शेषं भवद्भत्, एवं यश-
स्रदादयः ।

२२७ । भगवदघवद्भवतां भगोऽघो-भो वा धौ ।

(भगवत्-अघवत्-भवतां ६॥, भगो-अघो-भो ११॥, वा ११,
धौ ७) ।

असन्धिनिर्देशात् प्रयोगेऽपि न सन्धिः । वा-सन्धिविधानात्
अमुम्बीचः अदम्बीचः इत्याद्यपीति कथित् । एषां किम्—असु-
द्रीचः अदद्रीचः सध्रीचः इत्यादि ।

२२७ । भग । भगवांय अघवांय भवांय ते तेषाम् ।
भगोय अघोय भोय ते, सुप्तप्रोष्वं दम् । एते सान्ता आदिश्यन्ते
इत्यन्ये । (१) अत्र भगवदघवद्भवतां धौ वाऽतो डोरिति कृते सिद्धे

(१) अत्र हेतु प्रसङ्गे 'भाष्ये तन्निमित्तस्य पदस्य' इति "भाष्ये
निर्देशस्यैव पदस्य" इत्येवमपि पाठभेदोऽस्ति । अस्यार्थः सुधीभिश्चिन्त्य इति ।

एषामेते क्रमात् स्युर्वा धौ परे । हे भगोः हे भगवन्, हे
अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमद्वत् ।

(१८३) अद्वेरित्युक्ते नं नुग्—ददत् ददती ददतः इत्यादि ।

एवं जत्तत्-जाग्रदादयः ।

(१५५) शक्राजेति षड्—विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ
विशः, विशा विड्भ्यामित्यादि ।

(१७८) मुहां षड् इति—नक् नग् नट् नड् नशौ नशः,
नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि ।

(१८५) श्वेतवाहेति डस्ड्—पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः,
पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्यामित्यादि ।

(२१२) चृडिति कड्—सृक् सृग् सृशौ सृशः सृशा सृग्भ्या-
मित्यादि ।

दष्टक् दष्टग् दष्टपौ दष्टपः, दष्टग्भ्यामित्यादि ।

षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षष्ठां षट्सु ।

गुरुप्रयासः, अ भो भगोऽघोभ्य इत्यत्र भगोसान्निध्येऽपि सामान्य-
भो-ग्रहणार्थस्तेन भो वृत्ताः भो अमराः भोयमराः इत्यादौ
स्वात् । अत्र भवद्ग्रहणं नेच्छन्ति परे । शेषं श्रीमद्वदिति—(२)
एतेनात्र स्त्रिसंज्ञ-डवतुप्रत्ययान्त-भवत्-शब्दस्यैव ग्रहणमित्युक्तम् ।
अतएव शत्रन्तः पूर्वोदाहृतः ।

(२) संक्षिप्तप्रकारे एवन्तपादे १४४ सूत्रस्य उच्यते “अव्ययोऽपि भोः शब्दोऽस्ति, तेन
भो यः अस्ति भो देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्राः । तथाच भाष्यम्—अव्ययमेव भोः
शब्दो, नैवा भयत प्रकृति रित्युक्तम् । ‘भगो शब्दस्य अघो. शब्दस्य पाव्ययत्वं च

२२८ । सपिसुस्-सजुषङ्गां रड् फेऽर्चः ।

(सप-इस् उस् सजुप्-अङ्गां ६॥१, रड् ११, फे ७, अर्च ६)।

सस्य स्थाने जातस्य पस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रड् स्यात् फे परे, नतु चान्तस्य ।

२२९ । व्यनच्-तयीको धोर्घोऽकुरकुरोऽखेः ।

(विं ७, अनच्-तयि ७, इकः ६, धोः ६, घं ११, अकुर-कुरः ६, अखेः ६) ।

धोरिको घं स्यात् वि रेफे च, नतु कुरकुरोः, न च खेः, नाचि तये च ।

पिपठीः पिपठिषी पिपठिपः, पिपठीर्भ्यां पिपठीःषु । एवं चिकीर्षादयः ।

२२८ । सपे । सस्य पः सपः, सपश्च इत्य उच्च सजुष्य अह्यथ तानि तेषाम् । न च्च अर्च तस्य । इस् उसौ स्वरूपी, सजुप् प्रकृतिपान्तः, अहन इति नञ्पूर्व्वं हाकोऽन्तः ।

२२९ । व्यं । रच वच तत् तस्मिन्, तयासौ यचेति तय, अच्च तयच तत् अच् तय, न अचत्तय अनचतय तस्मिन् । कुरच् कुरच् तत्, न तत् अकुरकुर् तस्य । न खिरखि स्तस्य । (१) पिपठीरिति सपो रडि अनेन घं । एके तु दान्तत्वात् पत्वस्यासिद्धौ हसन्तत्वा-

र्यन्त्या व्यवस्थितं, तन्मते भगो देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्रा इत्यादिर्भवतीति तत्रैव गोपीचन्द्र ।

(१) “व्याख्यायां रेफे वकारे च इति वक्तव्ये यद्विरेफ इत्युक्तं तत् विं इत्यस्य अमस्यतयीत्यनेन क्रमसम्बन्धाभावाच्च मिति गद्गाधर ।

दोः दोषी दोषः । (११७) पाददन्तेति दोषन् वा । दोषः
दोषः, दोषा दोषा, दोषां दोषांमित्यादि ।

(२१४) स्यादेः सो लोपः । विविट् विविङ् विविचौ
विविचः, विविङ्भ्यामित्यादि ।

पिपक् पिपग् पिपचौ पिपचः पिपग्भ्यामित्यादि । एवं
गोरक्-दिधच्चादयः ।

सुपीः सुपिसौ सुपिसः, सुपीभ्यां, सुपीःपु । एवं सुतूः ।

विद्वान्, हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ ।

द्रड् इत्याहुः । तन्मते चिकीर्षु इत्यत्र रात् सस्येति सलोपे रड्-
भिन्नरेफस्य न विरिति । तदसत् । सपेसुस् सञ्जुपङ्गामित्यत्र सपीऽ
ञ्च निरर्थकत्वापत्तेरिति । अस्मन्मते तु रडि द्वौ द्वीति पूर्वरेफ-
लोपेऽपि राद्रड्वर्जनात् न विः(१) । दिवमिच्छति दिव्यति इत्यत्र
भूतपूर्वलित्वमाश्रित्य न घेः । अनच्-तयीति किं—गिरौ गिरः (२)
धुरं वहति धुर्यं इत्यादि । अकुर-कुर इति किं—कुर्यात् कुर्यात् ।
अछेरिति किं—विध्यतुः । धोः किं—सर्पिः धनुरित्यादि ।

(१) पूर्वं १८८ रडो वि सुपीति स्यस्य टोकायां “चिकीर्षु इत्यत्र य
अरादिति विधाना”दिति सन्दर्भेण दुर्गादासमतैरुपाकृतयास्याभि स्यात् (२)
निहित टिप्पणे कता । यस्मिन्सु रडो वि सुपीति स्यसे एव अरादिति यत्कथं,
तेन रात् परस्य रडो न विरिष्येव तर्कवागीयस्यामयः । अतएवात्र राद्रड्वर्ज
नास्यविरिष्युक्तम् ।

(२) तयकार-साङ्ख्य्यादत्र अच्-प्रत्ययस्यैव, तेन गोरघे धुरन् पिपठोरोकः
आगीरारम्भ इत्यादौ दीर्घं स्यादेवेति दुर्गादासः । अत्र ‘आगीरक’ इति प्रायश्
चित्ति मयुच्छेदः ।

विविडिति चान्तवर्जनात् न रङ् । एवं लिलिडित्यादि । (१)
पिपगिति षटान्यस्थान-जत्वात् न कलोपः । गोरगिति रक्षवर्ज-
नात् न कलोपः । दिधगिति दादे र्हस्य घत्वे घस्थानजत्वात् न
कलोपः । दन्त्यसान्तस्य उदाहरणमाह दोरिति । इदं मूर्डन्या-
न्तमिति केचित्(२) ; तत्र, दोष्मानित्यत्र उत्पापत्तेः, तान्तसान्त-

(१) अत्र “परे तु रडि वा रं प्रति धत्वस्यासिद्धत्वात् विवो लिडोः ष्टहविधोः
भधुलिनीरित्याञ्छ”रित्याधिक पाठ ।

(२) तथाच दुर्गादासः—“दोरिति दस्यु इरुत्क्षेपणे इत्यस्यात् क्षिपि भुजे
याच्चे मनीषादित्यादकारस्य ओकारे अम्बठादित्यात् पत्वे सपेति रङ्” इत्याह ।
तर्कवागीशस्यु दमेडोस् इत्यौषादिकसूत्रेण दमधोडोसि कृते सान्तोऽयमिति
भवा मूले एव गोरग् दिधसादय” इति पान्तमन्दोदाहरणानन्तरं दोर्द्वय-
सुदाहृतवान् । अस्य च पान्तत्वे दोष्मानित्यादौ उत्पापत्तिञ्च दर्शितवान् । अतो-
ऽस्मिन् पन्थे तर्कवागीशमतानुसारेणस्य मूले तथैव सन्निवेशो युक्तः । किन्त्वत्र
बहूना मतभेदमाख्येय भाष्याभिः प्रचरत्पुत्रतिरुद्धकृता । तत्र दुर्गादासमतं
प्रागेव दर्शितम् ।

सिद्धान्तकौमुद्यां “तुम्बिचर्जनीयशर्थावायेऽपि” (८ । २ । १८) इति सूत्रस्य
वृत्तौ “दमेडोस्, डिक्वशामय्याद्विषोपः, धत्वस्यासिद्धत्वाद्दत्वविधर्गो” इत्युक्तम् ।
यत्नेन पान्तत्वमस्य प्रतीयते ।

कातन्त्रे चतुर्थ्यवृत्तौ “दस्युम् दोषां घोषवति रः” इति २०१ सूत्रस्य “दसन्तस्य
उसन्तस्य दोष मन्दस्य च रो भवति घोषवदुविभक्तौ” इति वृत्तौ सान्तोऽयमसक्त-
(घोषवत् संज्ञा अस्मन्मते इव संज्ञासमानार्था) । धत्वापत्तिवारणाय तस्य रो
विहितः । तथाच—“घोषवति रो भवति अघोषे रो न भवतीति व्यावृत्तिवशादस्य
प्रतियोगो विवृष्ट साधितो भवति । सर्पिं पु धनुं पु दोषिति । अन्वया सुपेदम्
धनेदम् दमेडोस् इति प्रत्ययस्यत्वात् धत्वमेव स्यात् । विधर्गे च कृते पक्षे पररुपं
भवतीति”—पञ्जी ।

सलिप्रकारे सुबन्पादे २१० सूत्रस्य वृत्तौ “दोष् दोषसि”ति निर्द्देशात् स्थानि-
भूत यद् पान्तो दृश्यते ।

२३० । वसो वः सेमप्युर्मतुष्योः ।

(वसोः ६।, वः १।, सेम् ।१।, अपि ।१।, उः १।, मतुष्योः ७॥) ।

वसो वं शब्द इमसहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे ।

विदुषः विदुषा । (१८४) स्रस्वस्वस्विति दड् । विद्वद्ग्रा-
मित्यादि । पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः, पेचिवांसं पेचिवांसौ
पेचुषः, पेचुषा पेचिवद्ग्रामित्यादि । जगन्वान् जगन्वांसौ जगन्वांसः,
जगन्वांसं जगन्वांसौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य (१) नस्य मत्वे—

योरेव दत्वनिषेधात् । दोर्भ्यामित्यादौ तु सस्य वी कृते रिचोऽवे
इति रः । सुपीरिति सुपूर्वात् पिस् कि त्विपि इत्यस्मात् क्विप्,
इसन्तत्वात् रडि र्घः । एवं तुस ध्वाने सुतूः इति ।

२३० । वसोः । इमा सह वर्त्तमानः सेम् । मतुष पिय
तौ तयोः । अपिशब्दात् केवलवसोर्वस्यापि उः, तेन विदुषः
विदुषान् इत्यादौ स्यात् । वस्योत्वे इत्यादि-निमित्तापाये

भरतसेनेनापि स्वकृतद्रुतबोधव्याकरणस्य “सजपस्याज इत्सो सज्पङ्कोथ फे
रह” इति सूत्रटीकायां “दोरिति दमघातोरीणादिकडोस, सभयोस्तु पदानव-
दित्यातिदेशिककार्यस्य कश्चिद्भ्रमिषारात् पत्वं, ततः सस्य स्थाने जातस्य यस्य रहः,
ततः सिलोपः, इत्सिञ्चैत्र न्यायस्वीकरणमिति प्रथमं न सिलोपः । किं वा सभयो
सक्षेत्र पिसर्गः । दोषादित्यादौ पत्वं भवत्येव” इत्युक्तवता पालमानपक्षद्वयमेवा-
श्रितम् । दोष्मन्टोदाहरणन्तु रड्विधायकसूत्रस्य विविक्तशब्दादिप्रत्युदाहर-
णानन्तरं प्रदर्श्य तर्कशागोपसम्मतपालपक्ष एव तथै रोचते इति भङ्गान्तरेण
दर्शितमिति दिक् ।

(१) स एव वकारो निमित्तं यस्य स तस्य । धो चोम इति ने परे मस्य न-
विधानात् ।

२३१ । हन-गम-जन-खन-घसामुङ्लोपोऽडे-
ऽच्यणौ ।

(हन—घसां ६।।।, उङ् ।६। लोपः १।, अडे ७।, अचि ७।, अणौ ७।) ।

एषामुङ्लोपः स्यादणावचि, नतु डे ।

जग्मुषः, जग्मुषा जगन्वद्गामित्यादि । एवं जग्मिवान् ।

(१६५) अधोरित्युक्तेः, सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः, सुहिन्भ्याम् ।
ध्वत् ध्वसौ ध्वसः, ध्वद्गाम् । एवं स्रत् । उक्थशाः, हे उक्थशाः
हे उक्थशः, उक्थशासौ उक्थशामः, उक्थशीभ्यामित्यादि ।

नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् जग्मुष् इति स्थिते अत्र
सूत्रयति ।

२३१ । हन । हन् च गम् च इत्यादि च-सः । उडिति लुप्त
पीकं दम् (१) । न डः अडः तस्मिन् । न भवति णुर्यस्मिन्
तस्मिन् । घस इत्यत्र सामान्य-घसग्रहणं, तेन घसधोः अद आदि-
ष्टस्य घसय । सुहिन्निति सुपूर्वात् हिंसि घ किं हिंसे क्तिप्,
इदित्त्वानुष्, नसब्रमहस इत्यत्र धुवर्जनात् न घः, स्यान्तलुप् ।
ध्वदिति ध्वन्स-धोः क्तिप्, स्रस्ध्वस् इति दङ् । एवं स्रन्स-धोः
क्तिप्, स्रत् ।

(१) "अलोप इति सिद्धे उङ्लोपकरणं द्विषाङ्लोपिन इति सूत्रे एषां
प्राप्त्यर्थं भिति गङ्गापरः ।

२३२ । पुंसोऽसुङ् घौ ।

(पुंसः ६।, असुङ् ११।, घौ ७।) ।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ ।

पुमान् पुमांसी पुमांसः, पुभ्रगं पुंभ्यामित्यादि ।

२३३ । से डीशनस्-पुरुदंशोऽनेहसोऽधेः ।

(सेः ६।, डा ११।, उशनस्-पुरुदंशस्-अनेहसः ५।, अधेः ६।) ।

एभ्यः परस्य सेडां स्यात् नतु धेः । उशना ।

२३४ । धे ड-डनी वोशनसः ।

(धेः ६।, ड डनी १॥, या ११।, उशनसः ५।) ।

उशनसः परस्य धे ड-डनी या स्तः, ड इत् । हे उशन हे

उशनन् हे उशनः, उशनसी उशनोभ्याम् ।

अनेहा, हे अनेहः, अनेहसी अनेहसः । एवं पुरुदंशा ।

वेधाः, हे वेधः, वेधसी वेधसः इत्यादि ।

(१८६) अधोरित्युक्तेः, सुवः सुवसी ।

२३२ । पुंसः । डिदन्त्यस्य विधानार्थः । उटित् गुण्यः ।
पुंभ्यामिति सभि दान्तात्वात् वा यम्, तेन पुंभ्यामित्यपि ।

२३३ । सेडां । उशना च पुरुदंशा च अनेहा च (१) तत्
तप्तात् । डिच्वात् टिमोपः ।

२३४ । धेः । ड्य डंय लो (२) । डिच्वात् टिमोपः ।

(१) उशना टैलपुशः । पुरुदंशा इन्द्रः । अनेहा आसः ।

(२) यड्ङं—' मभ्योपमे तृचन्वदिद्विद्वधं सामं तथा मालमवाभदभम्' इति ।

२३५ । अदसः सेरौः ।

(अदसः ५, सेः ६, श्रीः १) ।

अदसः परस्य सेरौः स्यात् । असौ ।

२३६ । मात् स्वर्घावुञ्ज ।

(मात् ५, स्वर्घौ १॥, उ-ऊ १॥) ।

अदसो मात् परौ स्वर्घावुदूतावाप्तुतः । अमू ।

२३७ । एरी व्वे । (एः १, ई ११, व्वे ७) ।

अदसो मात् परो व्वे निष्पन्न एकार ई स्यात् । अमी ।

असुम् अमू अमून् । (१२४) टादसद्यास्त्रियान्तु ना । अमुना

२३५ । अदसः । पूर्वसूत्रात् वाऽनुवर्त्य तस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् साकोऽदसः सेरौ वा स्यात् । तेन असकौ असुकः
असुक इति । स्त्रियाम् असकौ असुका असुका इति । क्लीबे
असुकम् असुकम् अद इति (१) ।

२३६ । मात् । स्वय घञ् तौ, उञ् जञ् तौ । पृथङ्निर्देशात्
न सन्धिः । अत्रापि वाऽनुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् असुक
इत्यत्र सादपि उकारः ।

२३७ । एरी । एरिति किम्—अमूः स्त्रियः अमूनि कुलानि
इत्यादी न स्यात् ॥ * ॥

इति हसन्तपुंलिङ्गपादः ॥ * ॥

(१) "क्लीबे च सेर्मुञ्जि हते मुञ्जि न तत्रेति निषेधात् अदसं तदोरित्यस्य दोषो-
ऽदसपेत्यस्य च अत्रापि अदः अदकः कुञ्जमिति दुर्गादायः ।

अमूभ्याम् अमीभिः, अमुषै अमूभ्याम् अमीभ्यः, अमुष्वात्
अमूभ्याम् अमीभ्यः, अमुष्य अमुयोः अमीषाम्, अमुष्मिन् अमुयोः
अमीषु ।

इति हसन्त-पुंलिङ्ग-पादः ।

हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः ।

२३८ । नहो धड् भौ ।

(नहः ६।, धड् ।१।, भौ ७) ।

नहो हस्य धड् स्यात् भौ परे ।

उपानत् उपानट् उपानहौ उपानहः, उपानङ्गाम् ।

(२१२) चूडिति कड् । उष्णिक् उष्णिहौ, उष्णिग्भ्यामित्यादि ।

२३९ । दिव औड् सौ ।

(दिवः ६।, औड् ।१।, सौ ७।) ।

दिव औड् स्यात् सौ परे । द्यौः दिवी दिवः ।

२३८ । नहो । धकारेऽकार उच्चारणार्थः, होट इत्यस्य
बाधकम् ।

२३९ । दिव । गोणेऽपि अयं विधिस्तेनातिद्यौरित्यादि ।
साविति विषयसौ, तेन विमलद्यु दिनमित्यादौ स्यात् (१) ।

(१) “अव्युत्पन्नोऽयं दिवशब्द स्वर्गवाची । किवन्नस्य ह्यो श्रुटावित्यूटि द्य
द्यावित्यादी’ इति मधुसूदनः । ‘द्यौ स्वर्ग । दीव्यतीति क्विप्, मघात्तरोधात् न
पस्य ऊट्”—इति गङ्गाधर । विमलद्यु इत्यत्र विमला द्यौ र्यस्मिन्निति वाक्ये

२४० । वाम्याङ् । (वा ।१।, अमि ७, आङ् ।१।) ।
दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः, दिवा ।

२४१ । उहस्युङ् । (उ-हसि ७, उङ् ।१।) ।
दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् ।

गौः गिरौ गिरः । एवं पूः ।

(१५८) स्त्रियां त्रिचतुर इति चतसृ । चतस्रः चतस्रः चत-
सृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु ।

(१३४, २५०) टेरत्वे सत्याप् । का की काः इत्यादि, सर्वा-
वत् । एवं यद् ।

(२०४) इदमोऽयमितीयम् । इयम् इमे इमाः, इमाम् इमे
इमाः, अनया आभ्याम् आभिः, अस्यै आभ्याम् आभ्यः, अस्याः

२४० । वा । पूर्ववह्नौषेऽपि, तेन अतिद्याम् अतिदिव-
मित्यादि (१) ।

२४१ । उह । उय ह्य तत् तस्मिन् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवे
नो लुब्धा धी इति वा-ग्रहणात् (२) । उवर्णे यथा दिव ऊङ् द्यूङ्

विभलदिव् शब्दस्य गोषत्वेऽपि भाविति विषयसम्प्रभोविधानात् सेर्नुक्त्यापि औडादेशे
विभलद्यौ इति स्थिते क्लीवे स इति ह्रस्वः ।

(१) "समानार्थस्य द्योशब्दस्य द्यामिति सिद्धेऽपि अयमारम्भ पूर्वाचार्यान्त-
रोधादिति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र (आम्सोरिति सूत्रे) सत्यस्यैव पङ्कणम्,
अत्र तु गोषस्ययोरिति भेदः । तेन अतिदिव इत्यस्य अमि अतिद्याम् अति-
दिवम्, तत्र तु अतिद्यो इत्यस्य अतिद्यावमिति"—गङ्गाधरः ।

(२) विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्यत्वमित्यर्थः ।

आभ्याम् आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम् अनयोः
आसु ।

स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम् ।

(१३४, २५०) टेरत्वे षाप् । स्या त्ये त्याः इत्यादि, सर्व्वा-
वत् । एवं तद् एतद् ।

वाक् वाचौ वाचः, वाग्भ्याम् ।

अप् शब्दो व्वान्तः । (१६५) नसब्रमहन्न इति घः । आपः, अपः ।

२४२ । भ्यपो दड् । (भि ७, अपः ६, दड् । ११) ।

अपो दड् स्यात् भि परे । अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु ।

दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्यामित्यादि । एवं दृक् ।

त्विट् त्विषौ त्विषः, त्विड्भ्यामित्यादि ।

सजूः सजुषौ सजुषः, सजूर्भ्यां सजूःषु । एवम् आशीः ।

द्यून्नतिरित्यादि । उ-साहचर्यात् हस्यपि दान्त एव तेन दिवि भवं
दिव्यमित्यादौ न स्यात् (१) । द्युयज्ञमित्यादौ तु स्यादेव ।

२४२ । भ्यपः । देऽकार उच्चारणार्थः, ड इत् । गौणेऽप्ययं
विधिस्तेन खड्गमित्यादौ स्यात् । अधिकारात् स्यादेर्भ्येव, तेन
अपां भारः अबभार इत्यादौ न स्यात् । सजूरिति जुषधोः क्तिप्,
जुषा सह वर्त्तमानः सजूः, रडि र्थनत्तयीति घः । आशी-
रिति आड्पूर्व्यं शास-धोः क्तिप् तस्मिन् उड् इत्, दान्तत्वात्

(१) न हं तसाविति दान्तत्वनिषेधात् । उल्लङ्घ गङ्गाधरेण — ' उवर्षे परे दान्ते
स्वितस्य वक्ष्यैर हम्भ्रसत्तुदाह- अर्थात् इधेऽपि दान्तवस्येत्स्ये' इति ।

(२३५) अदसः सेरोः । असौ अमू अमूः, अमूम् अमू अमूः,
अमुया अमूभ्याम् अमूभिः, असुथै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुप्याः
अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुप्याः अमुयोः अमूपाम्, अमुप्याम् अमुयोः
अमूपु ।

इति हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-पादः ।

न पत्वं, इहसन्तत्वाद्गुह्यं, व्यनच्छतयीति घः । अयं मूर्धन्यान्त इति
केचित् (१) तत्र, स्त्रीत्वाशीर्हिताग्रंसाहिदंद्रयोरित्यमरकोपादौ
दन्त्यसान्ते पाठात् ॥ * ॥

इति हसन्त स्त्रीलिङ्ग-पादः ॥ * ॥

(१) "आङ्पूर्वात् यास च लुगासने इत्यस्मात् किपि यासङ्ङिङ्गुष्टे इत्यनेन
व्याकारस्य इकारे पदसंज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे यासवसषसेति घत्वम् । ततो
लिङ्गसंज्ञाया स्यादेत्यन्तौ सस्य जातस्य पस्य रङ् स्यात् । अतएव सजुप्यर्द्धं
साधयित्वा एवमाशीरित्याह । अन्यथा इहसन्तत्वेनैव रङि सिङ्गे पाणिनिकातन्वयोः
पृथगाशीर्षङ्घमनघर्कं स्यात् । दुर्गसिङ्गोऽप्येवम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सजुपाशिपोस्तु
मूर्धन्यपस्यैव उकारापवादे रेफ इत्याह । ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ यत्परस्त्वमप्यास्ता-
मिति चेत् सत्य, आदौ यत्वे सुप्रस्थातीति सुगर्भा, अङ्गातीति पाहीत्यादौ दीर्घार्धं
व्याकारलोपार्धं च तत्तनस्यैव मूर्धन्यव्याकारस्य पृथग्पहणं गौरवं स्यादिति विभ-
क्त्युत्पत्तेरादौ यत् न क्रियते । केचित्तु विष्णो च वेधाः स्त्रीत्वाशीर्हिताग्रंसाहि-
दंद्रयो" रित्यमरसिङ्गेन दन्त्यान्मध्ये पठितमाशी शब्दं मत्वा व्याशीरित्यादौ इहसन्त-
त्वादेव रङ् इत्याह 'रिति दुर्गादासः ।

हसन्त-क्लीवलिङ्ग-शब्दः ।

(१६८) स्यमो लुंगिति । (१८४) स्रस्वस्वस्विति
दड् । खनडुत् खनडुही । (१८२) अनडुच्चतुरोऽणाणाविति ।
खनडांहि । पुनस्तद्वत् । श्रेयं पुंवत् । चत्वारि ।

ब्रह्म ।

२४३ । क्लीवे नो लुक्वा धी ।

(क्लीवे ७, नः ६, लुप् ११, वा ११, धी ७) ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् या धी परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,
ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अहो अहनी अहानि, अहोभ्याम् ।

किं के कानि । इदम् इमे इमानि ।

असृक् असृजी असृञ्चि, असानि असृञ्चि, असा असृजा
असभ्याम् असृभामित्यादि ।

ऊर्क ऊर्की ऊर्कृञ् ऊर्कृञ् । सुयन् सुवसो सुवन्शि सुवशि ।

(१६४) शुण्यमेत्यत्र भ्रसन्तरनयोरादौ तु वा शुण् ।

उकारितो तु विन्दुमात्रस्य नास्या ।

त्यत् त्ये त्यानि । एवं यत् तत् एतत् । (२१०) अनूहो तु
एनत् । गवाक् गोधो गवाञ्चि । तिर्यक् तिरयी तिर्यञ्चि ।

२४२ । क्लीवे । अप्राप्ते विभाषणम् ।

दुहित्यादि—यंयम्यत इतिपत् विश्वागममन्देहनिषामार्थमि-

एवं परे । यक्तत् यक्तती यक्तन्ति, यकानि यक्तन्ति, यकभ्यां यक्तद्ग्रामित्वादि । एव शक्तत् । ददत् ददती ।

२४४ । द्वेः शतु नुण् सौ ।

(द्वेः ५१, शतुः ६१, नुण् ११, शौ ७) ।

द्वेः परस्य शतु नुण् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति । एवं जक्तत् जायदादयः । तुदत् ।

२४५ । आदीपोः ।

(आत् ५१, ई ईपो ७) ।

अवर्णात् परस्य शतु नुण् स्याद्वा ईकारे ईपि च परे ।

तुदन्ती तुदती तुदन्ति । भात् भान्ती भाती भान्ति । पचत् ।

दमुक्तम् । गवागिति—एव गोऽक् गो अगित्यपि । एवं पर इति—अमुमुयक् अमुमुईची अमुमुयञ्चीत्यादि ।

२४४ । द्वे । अप्राप्ते विभाषेयम् ।

२४५ । आत् । ईय ईप् च ती तयोः । वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् स्यवन्तसामान्यस्यापि, तेन भविष्यन्ती भविष्यतीत्यादी वा नुण् । तथा च—यास्यन्त्या प्रियभवन समुत्सुकायाः, अब्याचेपो भविष्यन्त्या इति प्रयोगाः (१) ।

(१) प्रकरणात् ई इति लोपश्चैव । अन्यथा तदत् इदं तदतीयं इत्यादावपि प्रसङ्गः स्यादिति गङ्गाधरः । ऋगादेराकारलोपेऽपि स्थानिवचनात् ऋषन्ती ऋषन्तीत्यादि इत्यप्ययमाह । जातन्वे तं नदत्तयत्ती १०८ एतद्व्याख्याने ऋष-तोति षञ्ची ।

२४६ । अप्यनो नित्यम् ।

(अप्-यनः ५।, नित्यम् १।) ।

अपो यनञ्च परस्य शतुर्नित्यं तुष्णं स्यात् ई-ईपोः परयोः ।

पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति ।

स्वप् स्वपी । (१६५) नसव्महन्नोऽधो र्घः । स्वाम्नि, स्वपा ।

(२४२) भ्यपो दड् । स्वङ्गिः ।

(२२८) सपेति रंड् । धनुः धनुपी धनूंषि । एवं हविः । पयः

पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अदः अमू अमूनि । ही प्रीवत् ।

इति हसन्त-क्तीवलिङ्ग-पादः ।

२४६ । अप् । अप् च यन् च तत् तस्मात् । पूर्वसूत्रात्
वाऽनुवर्त्य तस्य व्ययम्यावाचित्वात् विच्छायन्ती विच्छायतीत्यत्र
विकल्पः (१) । अनायन्तास्तु तुदादित्वात् गे विच्छती विच्छन्तीति
पूर्वेष्वैव विकल्पः । स्वविति शोभना आपो यस्मिन् तत् । अर्घ्यायां
नाऽकारस्यः (२) ॥ * ॥

इति हसन्त-नपुंसकलिङ्ग-पादः ॥ * ॥

(१) दुर्गादायन् विच्छ ग गतो इत्यत्र विच्छामुक्तिरस्यो वाच्य इति आदप्ये
सपि विच्छायतीति निष्प्रविदाह ।

(२) नाऽर्घ्यायां अनेरितिनिषेधात् इत्यप्युक्ते इत्यनेन च प्रत्ययो न कः इत्यर्थः ।

अव्ययशब्दः ।

२४७ । व्याल्लुक् क्तेः । (व्यात् ५, लुक् । १, क्तेः ६।) ।

व्यात् परस्थाः क्ते लुक् स्यात् । स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः
उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् क्त्वा ।

२४७ । व्यात् । व्यमव्ययम् अव्यक्तलिङ्गमित्यर्थः । अव्यक्त-
लिङ्गत्वात् नपुंसकत्वं प्रतिपादितम्(१) । एतेन शास्त्रान्तरे अव्ययस्य
क्लीवत्वविधानं व्यर्थमिति । न च व्यानां लिङ्गकृतप्रयोग-
वैलक्षण्यभावात् अलिङ्गत्वमिति वाच्यम् । युष्मदस्मदोस्तदभावे-
नालिङ्गत्वे तद्विशेषणानां त्रिलिङ्गत्वानुपपत्तेः । अतएवोक्तं उति-
व्यशान्त इत्यादि । तथा च “षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिड-
व्यय”मित्यमरः (२) । व्यविशेषणानां तु क्लीवत्वैकत्वे एव “क्रिया-
व्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपि” (३) इति क्लीवलिङ्गसंग्रहे अमरको-
पात् । तथा च मनातनं स्वरपि येन मनोहरमिति । लुक्कर-
णात् श्वः ह्य इत्यादी अत्वसोऽधोरिति न र्घः ।

(१) सामान्यत्वात्पुंसकमित्युक्तेरित्यर्थः । यदुक्तं “षट्सु त्रिषु भिद्वेषु सर्वास्तु च
विभक्तिषु । षष्णेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्यय मिति । यच्च व्येति विशेषरूपे न
प्राप्नोति तदव्ययमिति । विभक्तिस्तथाद्य तद्वक्करणं पदत्वार्थमिति ।

(२) अमरकोषे लिङ्गादिष्वङ्गवर्गस्थानिमा कारिकेयम् । अस्मार्थं —संख्या-
वाचकानां ष मकारानाना कतिपद्यच्च ष षडिति सज्ञा । तथाच स्थानां षट्
कतिचेति परस्परम् । ते त्रिषु समा लिङ्गकृतविशेषरहिता इत्यर्थः । तथा युष्म-
दस्मत्तिडन्मभ्ययश्च त्रिषु सममित्यर्थः ।

(३) क्रियाणामव्ययानाञ्च भेदकानि विशेषणानि एकत्वे, अपिचारात् क्लीवे
स्युरित्यर्थः ।

२४८ । उदः सः स्थास्तम्भोः ।

(उदः ५, सः ६, स्थास्तम्भोः ६॥) ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् उत्तम्भः ।

२४९ । वातोऽवाप्योः ।

(वा ११, अतः ६, अवाप्योः ६॥) ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाहः अवगाहः, पिधानम् अपिधानम् ।

न गौणानुकरणयोः । व्यात्परस्याः क्ते लुक् न स्यात् गौणानुकरणयोः । प्राप्तं स्वयंस्ते प्राप्तस्वरः, अतिस्वरो नराः, प्रात्, प्रोपात् । अनयोः किं—परमञ्च तत् स्वयेति तस्मात् परमस्वः अष्ट इति ।

२४८ । उदः । स्थाश्च स्तम्भश्च तौ तयोः । सिंहावलोकितन्यायेन वा-ग्रहणात् तस्य व्यवस्थावाचित्वात् स्कन्दते रोगेऽपि, (१) तेन उत्कन्दो नाम रोग इत्यत्र स्यात् ।

२४९ । वातः । अवय अपिध तौ तयोः । अभिधानात् अवस्य तृ-तंस गाहृष्वेव, अपेर्नङ्घ-धाञोरेव अकारलुक्, तेन वतरति अवतरति, वतंसः अवतंसः, वगाहः अवगाहः, पिनङ्गम् अपिनङ्गं, पिधानम् अपिधानम् इत्यादौ स्यात् । न तु अवगच्छति अपिजयति इत्यादौ । अवसाहचर्यात् गिसंज्ञस्यापेरेव, तेन विप-

स्त्रीत्यः ।

२५० । स्त्रियामत आप् ।

(स्त्रियाम् ७, अतः ५, आप् ।१) ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् स्यात् । मेधा, सर्वा ।

मपि धास्यति, अपि नह्यति मलिनमित्यादौ न स्यात्, गर्हायां
गित्वाभावात् । एतच्च भागुरिमतेनोक्तं, तथाच—

वष्टि भागुरिरत्नोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा दिग्ग गिरा ॥ इति * ॥

इति व्यपादः ॥ * ॥

इति हसन्ताध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

२५० । स्त्रिया । स्त्रियामित्यापादमधिकारः । अत इत्यनेन
लाक्षणिकादपीति, तेन स्या सा इत्यादौ सर्व्ववदाप् स्यात् ।
तटादीनान्तु यदा स्त्रोत्वं विवक्ष्यते, तदैवावादयः स्युः, न तु
पुंस्त्वक्लीवत्वविवक्षायामिति । आवादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधी-
यन्ते । मेधेति—मेध् अ मेधायाम्, अस्मात् सेमक्तात् सरोरित्यः,
पश्चादाप् (१) ।

(१) लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षार्था स्यादत्यन्तेः प्रागेव यदासम्भवमावादयः स्युः ।
व्यदादीनान्तु टेरेण्ये मत्वाविति स्वयच्छक्तम् ।

२५१ । हसाद्वा । (हसात् ५, वा ।१।) ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्याद्वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५२ । मनो डाप् । (मनः ५, डाप् ।१।) ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्याद्वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

२५३ । हेऽनः । (हे ७, अनः ५।) ।

२५१ । हसा । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन—

“क्षुधा वाचा दिशा क्रुद्धा विपाशा च स्वजा रुजा ।

गिरोष्णिहा देवविशा पक्षे क्षुद्वाग्दिगादयः ॥”

वागब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्यं तेन, द्विपात् त्रिपात् चतुष्पादित्वाद्दौ न स्यात् । द्विपदा, त्रिपदा, चतुष्पदा (१) ऋगित्वाद्दौ ऋग्विपद्ये नित्यं स्यात् (२) ।

२५२ । मनो । मन्त्रित्यन्वर्थकस्यापि ग्रहणम् । तेन सुधर्मो सुधर्माणी सभे, बहुपटिमे बहुपटिमानौ स्त्रियौ । तथाच रामायणे “स्वभावयैव नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्मायपला भ्रातृभेदकराः स्त्रियः” ।

२५३ । हे । वागब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डावभावपक्षेऽपि

(१) २२४ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(२) “क्वचिद्विक्तत्वेभैतद्विच्यति । द्विपदो द्विपदा द्विपादक” इति क्वचिप्रकारे तद्विपदादे १ सूत्रस्य टीकायां गोपीबन्धुः ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्याद्वा । बहुयज्जे बहु-
यज्वानौ ।

२५४ । ईप् चाम्बस्यात् ।

(ईप् ।१।, च ।१।, अम्बस्यात् ५।) ।

मस्य-वसान्यपरादनन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च
स्याद्वा । बहुराज्जरी बहुराजे बहुराजानौ ।

२५५ । काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

(कापि ७, अनाशीरके ७, अत् ।१।, इत् ।१।, अयत्तत्-
क्षिपादेः ६।) ।

आवीपीर्निषेधः । तेन बहुयुवानौ सुमघवानौ पुर्यावित्यादौ न
स्यात् । हे किम्—अतियज्वानौ ।

२५४ । ईप् । म च वच म्वं, म्वञ्च तत् स्यञ्चेति म्वस्यः,
न म्वस्यः अम्बस्यस्तस्मात् । तुल्यविषयत्वादयत्रानः सदानोऽक्षोप
इत्यक्षोपस्तत्रैवायं विधिस्तेन बहुयुवा पूः, सुमघवा द्यौरित्यादौ
न स्यात्, अयुवमघोनेत्यादिना पावुत्वेऽक्षोपाभावात् । बहु-
सीम्नरी पुर्यावित्यादौ न मन्संख्येति न ईप्निषेधः, तस्याह-
विषये चरितार्थत्वात् । तथाच तनुमवजितलोकपालधाम्नीमिति ।
पते बहुमीमानो बहुसीमे इत्यादि । बहुराज्जराविति बहुवो
राजानो ययोर्नगर्थोस्ते इति वाक्यम्, एवं बहुतक्ष्णौ बहुतक्षे बहु-
तक्षाणावित्यादि ।

२५५ । काप्य । कादाप् काप् तस्मिन्, आशिपि अकः

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकारः इकारः स्यात्, नतु यत्-तत्-
क्षिपादेः । सर्व्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदादेशु
यका सका, क्षिपका ध्रुवका चटका ।

आशीरकः, नास्ति आशीरको यस्मिन् सः अनाशीरकस्तस्मिन्,
कापीत्यस्य विशेषणम् (१) । क्षिप् आदिर्यस्य स क्षिपादिः, यच्च
तच्च क्षिपादिश्च तत्, न तत् अयत्तत्क्षिपादिस्तस्य, पुंस्त्वं
सौत्रत्वात् । जीवकेति आशिपीत्यनेनाकः । क्षिपकेति क्षिप-
घातोरिञ्जुङ्त्वात् कः क्षिपस्ततः स्वार्थे कः पद्यादाप् ।

क्षिपादिर्यथा—

क्षिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेटका ।
करकाधित्यका प्रोक्ता चरकोपत्यकौडका ।
अलका यच्चपुर्थ्यान्तु पिटका वासकेत्यपि ।
अष्टका तु पितर्यर्थे तारका भट्टगंगयोः ।
वर्त्तिका शकुनौ प्रोक्ता वर्षभेदे च वर्षिका ।
अत्य-प्रकृतिकाः (२) सर्व्वे नरिकामामिके विना ।

एषु किम्—अष्टिका तारिका वर्त्तिका वर्षिका । शकुनौ
वर्त्तिकेत्यपि कथित् । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) अत्र शूले अनाशीरके इति वृद्धीकाकार-सम्मतः पाठः । तर्कबागोयेन
तु अनाशीरकके इति पाठं मत्वा आशीरकस्य क आशीरकक नास्ति आशीरकको
यस्मिन्निति विपक्षः कृतः, किन्तु नास्ति आशीरको यस्मिन्निति वाक्ये अनाशीरके
इत्यनेनेनेदसिद्धेरकाभिज्ञादुपेक्षितम् ।

(२) अत्यप्रकृतिका — नास्ति अत्यप्रकृतः प्रत्ययस्य रूपः ककारो येषां तादृशाः
मन्दाः प्रकृतिककारयुक्ता इत्यर्थः । क्षिपादी चेवा इत्यर्थः । ध्रुवका—अध्रुवि अर्थे

२५६ । द्वैषसूतपुत्रवृन्दारखज्जाजभस्त्राधुत्यक्योर्वा ।

(द्वैष—धुत्यक्योः ६॥, वा ११ ।)

द्वादेर्धुत्ववर्जयोः क्ययोश्चाकार इकारः स्याद्वा कापि ।

द्विके द्वके, चटकिका चटकका, आर्यिका आर्यका ।

धुत्ययोस्तु नायिका कत्यिका ।

२५६ । द्वैष । धुत्यत्यथ तौ, न तौ अधुत्वौ, क च य च तत्,

अधुत्ययोः क्य, पथात् इथ, एपथ, सूतथ, पुत्रथ, वृन्दारथ, खथ,
जथ, अजथ, भस्त्रा च तत्, तच्च अधुत्वक्य च तौ तयोः । द्विके इति

इत्यस्मात् पचादित्वादिनि कुटादित्वादुगुणाभावे धुत्र तस्मात् स्वार्थे कष् । चटका—चट
भेदे पचादित्वाद्नु, स्वार्थे कष् । “चटकः कलविद्धः स्यात् तस्य स्त्री चटका तयो ।
धुमपत्ये चाटकैरः स्त्रापत्ये चटकैश्च ही”त्वमरः । इटका—इपधोर्नाम्नीति तक्तः ।
करका—वयोर्पठः । कञ् न वधे इत्यस्मान्नाम्नीत्यक । अधिन्यका, उपत्यका—अधु-
पाभ्यामूङ्गांश्चयोरस्यकच्चित्यमरटीका । एडका—एङ्कोमेघ, ईङ्गते काम्बलिकैः
ईङ्ङ लस्तुतौ नाम्नीत्यक निपातनादुगुण इत्यमरटीकायां भरतः । अस्य अजादि-
पाठाच्चेप् । पिटका—विस्फोटः पिटकस्त्रिष्वित्यमरोक्त-पिटकगन्द्स्य स्त्रियां रूपम् ।
वासका—वासका सिंहपर्शीति जटाधरः । वाङ्म् इति भाषा । अमरे तु वाधिके-
त्वक्ति । अटका—पितरि आङ्काकत्वात् पितृसम्बन्धित्वे, अर्थे वाच्ये सति । स च
आङ्कालो गौणचान्द्र पौष भाष-फाल्गुनभाषीय कृष्णाष्टमीरूप इति । अत्रनि
पितरोऽस्यामिति अग्रधातो नाम्नीति तक्तप्रत्ययः । अन्यत्र अटिका-धारी परि-
भाष्यविशेष । तारका—भं नक्षत्रं, दृगंशः कषीनिका । अन्यत्र तारिका दाधीति
काशिका । वर्त्तका—शकुनिः पक्षी । अन्यत्र वर्त्तिकेति दीपाश्रयः । प्राचां भते
वर्त्तका शकुनिः, उदीचान्तु वर्त्तिकेति काशिका । ० । १ । ३५१ अतएवात् दुर्गा-
दासेन शकुनौ वा तु वर्त्तिकेत्युक्तम् । वर्त्तका—मातरणभेद इति काशिका । अन्यत्र
वर्त्तिका नटादीनां वर्त्तविशेषकारिका रचना । “यन्त्रविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्वीचे’
ति तत्त्वबोधिनी । नरिका—स्त्री । नरं कायति कै शब्दे, कामयते वा टः ।
नरिकेत्यपि पाठ । भाषिका—मम इत्यमिति ष्ये ममकादेशः ।

द्वि श्री टेरत्वे पश्चादाप् तत श्रीरी अक् पश्चादिः । एवम् एषका
 एषिका । एषेति निर्देशात् एतिके इति पूर्व्वेण नित्यम् । चटकि-
 केति चटकाशब्दात् स्वार्थे कः धुभिन्नत्वादिर्वा । आर्थिकेति
 धुभिन्नत्वादिर्वा । एवं भ्रातृव्यका भ्रातृव्यिका (१) इत्यादि ।
 नायिकेति नौजघोर्षकः आप्, धुवर्ज्जनात् पूर्व्वेण नित्यम् । आङ्पूर्व्व-
 ध्येधोर्भनीषादित्वात् घस्य ढः आढ्या ततः स्वार्थे कण् आढ्यिका ।
 धुवर्ज्जनात् पूर्व्वेण नित्यम् । यथासंख्याभावज्ञापनार्थं नायिकेति
 धोर्यकारिणीदाहृतम् । कस्य यथा-शिक्षां कायति कै शब्दे शिक्षाका,
 शिक्षाका एव शिक्षाकिका इत्यादि । क्त्यिकेति क्त भवा इत्यर्थे
 त्यत्राद्यच्चिरेति त्यप्रत्ययः ततः स्वार्थे कण् । एवम् इहृत्यिका अत्र-
 त्यिका दाक्षिणात्यिका इत्यादि । त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरे-
 त्यिका दूरेत्यका(२) इत्यादी स्यादेव । अत्र स्वज्ञाजानां गौण्येऽपि,
 तेन बहुस्त्रिका बहुस्त्रका, बहुञ्जिका बहुञ्जका, बहुजिका बहुजके-
 त्यादि । हादीनां केयलानामेव (३) तेन परमद्विके(४) इति पूर्व्वेण
 नित्यम् । अन्ये तु न से स्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति, परमद्विके
 परमैपका इत्यादीत्याहुः । भस्त्रका (५) भस्त्रिका इति परसूत्रेणैव
 सिद्धे भस्त्राग्रहणात् निर्भस्त्रिका, निर्भस्त्रका इति गौण्येऽपि स्यात्
 इति परे ।

(१) भ्रातृ शब्दात् एतेऽर्थे व्य प्रत्ययस्य स्त्रियां रूपम् ।

(२) अत्र दूरादेत्यप्रत्यय इति कर्त्तिकेय ।

(३) समासाद्ययमभिज्ञानानित्यर्थे ।

(४) परमे हे इति कर्मधारयः ।

(५) भस्त्रा वायु यन्त्रविशेष, यौता इति भाषा ।

२५७ । वाच्चापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।

(वा ।१।, आत् ।१।, च ।१।, आपः ६।, अनुक्तपुंस्कस्य ६)

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्याद्वा कापि, न तूक्त-
पुंस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका ।

२५८ । द्विद्वाह्नदादेरीप् ।

(प् ट् उ ऋ इत्, न ऋ अश्च वाह्न नदादेः ५।, ईप् ।१।) ।

पकारित एकारित उकारित ऋकारितौ नान्ता-दृदन्ता-दश्चौ
वाह्नौ नदादेश ईप् स्यात् स्त्रियाम् ।

२५७ । वाच्च । चकारात् इदित्यनुवर्तते । न उक्तपुंस्कं
तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः केऽकः स्व इति स्वः ।
पूर्वसूत्रे भस्त्रापहणात्, भस्त्राका, निर्भस्त्राका इत्यप्यन्ये । शुभ्रि-
केति उक्तपुंस्कत्वान्नित्यम् । एवमतिगङ्गिकेत्यादि ।

२५८ । द्विद्वाह्न । प च ट च उच्य ऋच्य तत्, दृ इत् यस्य सः, नद
आदिर्यस्य सः नदादिः, पयात् द्विच्च न च ऋच्य अश्च च वाह्न
च नदादिषु तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । अत्र द्विदवादिभ्यः
मुख्य एव, अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति । तेन बहुगाम्या
अतिकुरुचरा बहुनदा सुमत्स्या इत्यादौ न स्यात् । विदुषी,
सुविदुषी (१) पचन्ती, बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् । स्तनभ्यीति
धेट्टिच्चात् ।

(१) शोभना विद्वांसो यस्यां पुण्यामिति । एवं बहुवचनः पचन्ती यस्यामिति ।

२५६ । ययोर्लोपोऽयुक्तौ पौ ।

(ययोः ६॥, लोपः १।, अयु-क्तौ ७।, पौ ७।) ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे ।

ष (१)—वैष्णवी वराकी ।

२६० । क्यङ्चौ चानात्यपत्यणस्य ।

(क्य-ङ्चौ ७।, च ११।, अनाति ७।, अपत्यणस्य ६।) ।

अपत्यार्थ-णस्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य-ङ्चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

२५६ । ययोः । इय अथ तौ तयोः, युय क्तिथ तत्, न तत् यस्मिन् अयुक्ति, तस्मिन् अयुक्तौ, पावित्यस्य विशेषणं, पृथग्द-करणात् प्रेष्ठः प्रेयानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवीति विष्णुर्देवता यस्या इत्यर्थे णः । वराकीति वृजधोः पाकः । अयुक्तौ किम् ? ऊर्णायुः रामिणेत्यादि ।

२६० । क्यङ्चौ चानात्यपत्यणस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । न आत् अनात् तस्मिन् । अयुक्तिपावित्यनुवृत्तस्यैव विशेषणम् । गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे णः । क्ये गार्गीयति, डेर गार्गीयते, च्चौ गार्गीकरोति इत्यादि । अपत्ये किम् ? मैत्रायते (२) । अना-दिति किम् ? गार्गीयणः वात्स्यायनः ।

(१) यकारेण उदाहरणमाह । एवमन्यत् ।

(२) भित्तस्य भावः मैत्रं तद्विवाचरतीति उच्यते ।

२६१ । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षामत्स्य-
स्येपो भष्णि ईपि यः ।

(सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षामत्स्यस्य ६।, ईयेपोः
७।, भष्णे ७।, ईपि ७।, यः ६।) ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्रण्ये ईपिच ।

सौरी आगस्ती चातुरी ।

२६१ । सूर्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य, तिष्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य,
षाम् मत्स्यश्च तत्तस्य, ईयश्च ईप् च तौ तयोः, भं नक्षत्रं, तत्र षाः
तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य ईयेपोः, तिष्यपुष्यस्य भष्णे, षामत्स्यस्य
ईपि यलोप इत्यर्थः । सौरीति सूर्यो देवता अस्या इत्यर्थे षाः,
ययोर्लोपः, पित्त्वादीपि अनेन यलोपः । एवमागस्ती(१) । चातुरी
चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् षाः, सामान्यण्यपहणात्
अनेन यलोपः । एवं मैत्री औचित्तीत्यादि । त्रयीति-त्रयाणां
पूरणीत्यर्थेऽयट् । भूषणीति-भूषतेऽनया धेऽनट् । विदुपीति-
विदेः शतुः कसुः । श्रीमतीति-श्रीरस्ति अस्या इत्यर्थे मतुः ।
भवतीति-भाधोर्डवतुः । पच दिव तुद-भा एतेभ्यः शट् । दण्डो-
ऽस्या अस्तीत्यर्थे इन् । अर्ध्वणसुड् ईपि । राजन्शब्दस्य ईप्य-
लोपः । श्वन् शब्दस्य ईपि वस्य उः । मघोनसुड् वा ईपि, पचे
वस्य उः । कधोस्तृन् कर्त्री । क्रोष्टोः स्त्रियां टन् ईप् क्रोष्टी ।
प्रत्यच् शब्दात् ईपि अचोऽलोपः स्वस्य घञ । प्रत्यक्षी पूजार्थे न न-

(१) अगस्त्यो देवता अधिष्ठाता अस्या इति षा, इति षा इति ।

ट—त्रयी भूषणी । उ—विदुषी श्रीमती भवती । (२४६)
 अप्यनोनित्यम्, ऋ—पचन्ती, दीव्यन्ती । (२४५) आदीपीः,
 तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती । न—दण्डिनी अर्बन्ती राज्ञी शनी,
 मघवती मघोनी । ऋ—कर्त्री क्रोष्टी । अन्च—प्रतीची प्रत्यञ्ची,
 तिरथी तिर्यञ्ची, अमुमुइंची अदमुइंची उदीची । वाह—भारौही
 खेतौही खेतवाही शाल्यूही । नदी मक्ती गौरी ।

लोपः । ईपि तिर्यच् अमुमुयच् अदमुयच् उदच्—एषां तिरथा-
 थादेशाः । भारवाह्गब्दादीपि वाहः वा श्री । खेतवाहीति खेतात्तु
 वा इत्युक्तेः । शाल्यूहीति अनादूः । नदीत्यादि । मत्स्यस्य ईपि
 ण्यमत्स्यस्येति यलोपः । नदादिर्यथा—

नद-मह-देहं तर-दर-चोरं,
 देव-गरौ पुर-तट-नट चेलम् ।
 अनडुत्-कोल-महदृष्टृष्टं
 गवय-मुकय-मत्स्य-मनुष्यम् ।
 देहल-गडुजं-मण्डप-मण्डं
 निष्कल-विकलं पुष्कल-पिण्डम् ।
 गाह-पृथु-ध्रुव-गठ-भप-सूर्चं
 केकय-पृथिवं भोट पिण्डम् ।
 पाण्डर-गौरं पुष्पानन्दं
 गस्कून कुवल-दृण-तर्कारम् ।
 कन्दर-कदरामलकं भूपः
 वदरो धातक वल्लक-पूपम् ।

नाट मठाठक मालत सूषं
पिप्पल वेतस-कन्दल विख्वम् ।
आरट भारट पट शुष्कण्ड
द्रीण पुणौ कण-काकण पात्रम् ।
वृष-शम-काकल कदल कवाट
कोपातक पुटमतस वराटम् ।
शल्लक मण्डल कूट मूलाट
सूर्द हरीतक गुई सपाटम् ।
सुपरोई-विभीतक माकन्द
वयसि किशोरस्तरुण चिरण्टम् (१) ।
वर्कर तलून कुमार बधूटं
नामनि केवल (२) भेषज पापम् ।
शारङ्गावर भोग-समान (३)
रेचक देवक भिक्षुकवर्गम् ।

(१) चिरण्ट बधूट शब्दौ यौवनवाचिनौ इति सिद्धान्तकोशटीका । चिरण्टी छटा अनूटा वा पित्रादिगृहोपिता । चिर पित्रादिगृहे अटति, प्रपोहरादिरित्यमर टीका ।

(२) सच्चिप्रसारेऽपि नाम्नीत्यक्त । तद्वित पादे २४ सूत्रम्) तत्र केरल इति । केरली ज्योतिर्विशेषस्य नाम । काशिकायान्त सप्ताष्टन्दशोरित्युक्तम् (४।१।२०) । केवचेति पाष्णिनि (४।१।२०) केवली ज्ञानभेद इति मेदिनी, एतद्विशेष इति ज्ञेयचन्द्र ।

(३) शारङ्गशब्द काशिकायां दन्त्यादिर्दृश्यते ४।१।४०) । अवर इति सच्चिप्रसारे । काशिकायान्त अपर इति दृश्यते ४।१।२०) । समानी छन्दोविशेषस्य नाम, इति गोयीचन्द्र ।

कीखीगीघीटीठीडीव्य-

स्तीथीप्रीहीत्रीचीपीप्यः ।

मीदी च दीर्घजिह्वश्च भागधेय-रजस्वली ।

मामकार्यकृतौ (१) शृङ्गः मातङ्गश्च सुमङ्गलः ।

अथ भौलिङ्गिरालम्बिभौरिक्यौन्दाहमालयः ।

अयःस्थूणीहाहमालिभौलिकिः, शोणिरोगयीः—

कटाश्मरौ, विषाद्यादिः पुच्छ. प्रोक्तोऽग्रहायणः ।

सूर्म-सौधर्म-सोधाम-मातामह-पितामहाः ।

यूथाधिकार-लवणं कुण्डलाटव-भाठनम् ।

उपमानात् पक्षपुच्छाहृत्चे रोहिणरेवती ॥

ऋथादिपञ्चानां जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात्, पिशङ्गादित्त-
याणां वर्णवाचित्वेऽपि अन्तोदात्तत्वात्, शष्कुलाद्येकपञ्चाशतो जाति-
वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वादप्राप्ते पाठः । द्रोणशब्दोऽम्बुवाहिन्यां (२)
कूटशब्दः शालायां नित्यस्त्रीलिङ्गः । अवयस्यपि तरुणी तलूनी-
त्यन्यः । पुत्रशब्दोऽत्र दुहित्वर्थः, तथाच—सुता च दुहिता पुत्रीति
त्रिकाण्डशेषः । स्वमते कीख्यादीनां पाठः । औन्दाहमालि भौ-
लिङ्गि आलम्बि औहाहमालि इत्येषा ष्येयङ्वाधनार्थः पाठः (३) ।
भौरिकि-भौलिक्योः क्रीड्यादिपाठात् (४) भौरिक्या भौलिक्या

(१) मामकी देवतात्रियेयस्य नामेति गोयीषन्द्र ।

(२) अम्बुवाहिन्या—काशादिज्ञत द्विधाप- भौकाकृति-जलसेचन्यामित्यमर-
टीका । द्रोणो गवादन्यामिति गोयीषन्द्र ।

(३) १७७ चरित्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(४) १:८ चरित्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

२६२ । णच्खसाहनो रङ्गीप् वा तु हे ।

(णच्खसात् ५।, वनः ५।, रङ् ।१।, ईप् ।१।, वा ।१।, तु ।१।, हे ७।) ।

इत्यपि । कटी शोणिः । अश्मरो रोगभेदः । विषाद्यादिपुच्छो यथा—विषपुच्छी शरपुच्छी कवरपुच्छी मणिपुच्छी । अग्रे हायनमस्याः अग्रहायणी । अधिकारोऽस्वस्याः, अर्श आदित्वादः अत्र पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पक्षपुच्छी यथा—शुकपक्षी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणोऽयम् ।

नृजातेरितः । इदन्ताम्ननुष्यजातेरीप् स्यात् । कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी । विशेषविधेर्युङो न निषेधः । इतः किम् ? दरत् (१) । नृजातेः किम् ? तित्तिरिः वैङ्गलिः ।

इपि षण्णस्य वा षायनो लोहितादेसु नित्यम् । षण्णस्य षायनः स्याद्वा इपि लोहितादेसु नित्यम्, ण इत् । गार्ग्यायणी वात्स्यायनी, पक्षे गार्गी वात्सीत्यादि । लौहित्यायनी कात्यायनी । लोहितादिर्गर्गादौ ज्ञातव्यः ।

आसुर माण्डूक कौरव्याणां डायनी वा । एषां डायनी वा स्यात् इपि, ड इत् । आसुरायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । पक्षे आसुरी माण्डूकी कौरव्या । इदं नेच्छन्त्यन्ये । कथं कौरवी सेनेति ? इदमर्थे षादीप् ।

२६२ । णच् । ण च अच्च खसद्य तत्तस्मात् । वनो नाम्नात्वादीपि सिद्धे अत्र विधानम्, इव्येव रङ्विधानार्थं, तेन बहुधीवे

णादचः खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनो रड् च स्त्रियां हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा ।

२६३ । स्रञ्चोधः-संख्यादिदाम-वयोऽर्थहायनाच्च ।

(स् । ६।, नः । १।, च । १।, ऊधस्-सङ्ख्यादिदाम-वयोऽर्थहाय-
नात् प्रा, हे ७।) ।

बहुधीवानो इत्यादो न रड् । (१) णचखसादनोरडीपीति कृते अवावरी धीवरी बहुधीवरी(२) बहुधीवेल्यादि सिद्धावपि बहुगत्वरी बहुसृत्वरीत्यादि सिद्धार्थं वा तु हे इति कृतम्, ईप्चाम्बस्यादित्य-
म्बस्यादित्युक्तेः । अवावरीति ओणृ अपसारणे, अस्मादन्, विड्व-
नोडां, ओ अच् । धीवरीति धा-धोः कनिप्, दामागैहाकपिवेति
डी । हरिदृश्वरीति हरिं पश्यति स्मेति कनिप् ।

२६३ । स्रञ्चोधः । स इति लुप्तपीकं, न इति प्रीकं, स्रः ।
वयोऽर्थे हायनः, अथवा वयोऽर्थे यस्य स चासौ हायनयेति सः ।
दाम च वयोऽर्थहायनश्च तौ, संख्या आदिर्ययोस्ती, तौ च
तौ तौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनी, ऊधश्च संख्यादि-
दामवयोऽर्थहायनी च तत्तस्मात् । ऊधसः संख्यादिदामः
संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप् स्यात्, ऊधसः सस्य नञ् ।

(१) ईप् रड् इत्यत्रौ बहुधीहि समासे ईप्चाम्बस्येत्यनेन ईपो वैकल्पिकत्वेन
रडपि वा भविष्यति, तत् कथं वा त हे इत्यत्रकृत्यायद्ग्राह्यं भवति ।

(२) बहुधीवरीति बहुधो धीवानः कौवर्त्ताः यस्यामिति ।

ऊधसः सङ्घ्रापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थे हायनाच्च ईप् स्यात् हे,
सस्य च नः स्यात् । पीनोष्ठी द्विदाम्नी द्विहायनी ।

२६४ । जातेरतोऽस्त्री-युङ्-सत्काण्डप्राक्प्रान्त-
शतैकादिपुष्प-सम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफल- नादि-
मूलात् ।

(जातेः ५१, अतः ५१, अस्त्री—मूलात् ५१) ।

पीनोष्ठीत्यादि-पीनमूधो यस्याः सा, हे दामनी (रज्जू) यस्याः
सा (१) द्वौ हायनी वयो यस्याः सा इति वाक्यम् । हे किम् ?
अतिदामा (२) । संख्यादेः किम् ? सुदामा । वयोऽर्थे किम् ? त्रि-
हायना शाला । (३)

२६४ । जाते । य उङ् यस्य सः, सच्च काण्डश्च प्राक् च
प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत्, तत् आदिर्यस्य तत्, तच्च तत् पुष्पञ्चेति
तत्, सं च भस्त्रञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च पिण्डश्च तत्, तत्
आदिर्यस्य तत्, तच्च तत् फलञ्चेति तत्, न आदिर्यस्य तन्नादि,
नादि च तत् मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्री च युङ् च सदाद्यादि-
पुष्पञ्च समाद्यादिफलञ्च नादिमूलञ्च तत्, न तत् अस्त्रीयुङ्-

(१) यं गं हाभ्या रज्जुभ्या वप्राति सेत्यर्थः ।

(२) दाम अतिक्रान्ता, या वद्धा सती रज्जुद्विनत्तीत्यर्थः ।

(३) कालकृता शरीरानवस्था वयः । दुर्गादासम् प्राणिनो गतपरमायु र्वय
इत्याह । वयासि च चत्वारोतेरके, यदाङ्—आद्ये वयासि नाधीतं हितोये
नार्जितं धन । ततोये न तपस्तप चतुर्ये कि अरिष्यसीति । त्रीषीत्यन्ते, यदाङ्
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । प्रवसु स्वावरे भावे न स्त्री स्वात
न्यमर्हतीति ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-युडादेः ।
 मृगी हंसी शीतपाकी । स्त्री-युडादेस्तु - मच्चिका वैश्या सत्पुष्पा
 संपला अमूला । जातेः किं - मन्दा ।

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥

गार्गी कठी कौथुमी ।

सत्काण्डप्राक्प्रान्तशतेकादिपुष्पसम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलना-
 दिमूलं तस्मात् । मृगीति—मुख्य एवायं विधिः, तेन बहुमृगा
 भूः, बहुहंसा पूरित्यादौ न स्यात् । शीतपाकीति - शीतेन पाकी
 यस्याः सा इत्यत्र हेन जातिरुच्यतेऽतो जातेरगौणत्वम् । एव-
 मोदनपाकी गोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि । मच्चिकेति—एवं पिपी-
 लिका बलाका इत्यादि । वैश्येति—एवं क्षत्रिया इत्यादि । सत्-
 पुष्पेति—एवं काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एक-
 पुष्पा । एभ्यः किम् ? शङ्कुपुष्पी चौरपुष्पीत्यादि । सम्फलेति—एवं
 भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्डफला । एभ्यः
 किम् ? पूतिफलो तालफलीत्यादि । अमूलेति—न सन्ति
 मूलानि यस्या इति वाक्यम् । नञः किम् ? बहुमूली शतमूली ।
 जातेः किम् ? घनपुष्पा स्थूलफला, निर्मूला श्रुतिः, समूला
 श्रुतिः ।

अथ जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह, आकृ-
 तीति । आक्रियते ध्यन्वतेऽनया इत्याकृतिः अवयवसंस्थानादिः ।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं, धसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वाभावान्नेप् । आ-
 कृतिः ग्रहणं यस्याः सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहणम्, आकृत्या-
 ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्गा इत्यर्थः । तथाच
 मृगसिंहव्याघ्रादिषु शृङ्गशटादिसंस्थानव्यङ्गा मृगत्वादिजातिः ।
 एतेन गुणक्रिययोर्जातिर्निराकृतेति । ब्राह्मणत्वादिजातेर्न संस्था-
 नव्यङ्गत्वं, तत्संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यात् । अतो लक्षणा-
 न्तरमाह—लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति । या लिङ्गानां पुंस्त्रीक्री-
 वानां सर्वाणि रूपाणि न भजते सापि जातिः । तथाचात्रिलिङ्ग-
 शब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थः । तेन ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्य-शूद्रादीनां
 स्त्रीपुंसयोर्वर्त्तमानत्वादसर्व्वलिङ्गभाक्पदवाच्या ब्राह्मणत्वादि-
 जातिः । तटत्वादिस्त्रिलिङ्गभाग्वाच्यत्वान्न जातित्वं, तटीत्यत्र
 नदादिपाठादीप् (१) ।

ननु देवदत्तत्वादेरसर्व्वलिङ्गभाग्वाच्यत्वेन कथं न जातित्व-
 मित्यत आह सकृदाख्यातनिर्याह्येति । सकृदेकवारमाख्याता
 उपदिष्टा सती निर्याह्या निश्चयेन ग्राह्या इत्यर्थः । तथाचासर्व्व-
 लिङ्गभाक्तु ब्राह्मणादिषु उपदेशव्यङ्गा जातिरित्यर्थः । उपदेशो
 हि एकस्या व्यक्तावेकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्प्रत्ययनिमित्तं

(१) अत्र "तटत्वादिजातेस्त्रिलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वेऽपि संस्थानव्यङ्गत्वात् पूर्वं
 लक्षणेन जातित्वं व्यवस्थापितम् । अथवा नदादिपाठादीनि"ति पाठान्तरम् । अत्र
 गङ्गाधरोऽपि "एवं तटादेरपि जातित्वं, संस्थानव्यङ्गत्वादि"त्याह । सिद्धान्तकौमुद्या-
 यपि "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" (४१॥११) इति सूत्रस्य उक्तौ व्याकृतिग्रहणा
 जातिः अतुगतसंस्थानव्यङ्गेत्यर्थ इत्युक्त्वा तटीत्युदाहृतम् । तर्कवागीशेन तु नदादौ
 तटशब्दः पठितः । कातन्वटीशब्दाया षष्ठिप्रसारेऽप्येवमिति ।

भवन् सकलव्यक्तिव्यापक इहाभ्युपगम्यते । यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सकदुपदिष्टेनैकेन धर्मेणायं ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिषु प्रतीतिः, न तथा देवदत्तादौ, तस्य संज्ञाशब्दत्वेनैकमात्रवृत्तित्वात् । एतत्तु सर्व्वस्या जातिरूपयुक्तं(१) तथाहि शुक्ले कृष्णे वा गवादि-पिण्डे सकदुपदिष्टा गोत्वादिजातिः पिण्डान्तरेऽपि गौरयमित्यादिज्ञान-निर्ग्राह्या भवति, उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरेका निरवयवा नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनीति ।

पारिभाषिकीं जातिमाह, गोत्रञ्च चरणैः सह इति । पुत्र-पौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिकं गोत्रम् । यथा गार्ग्यः वास्य इत्यादिः । गार्ग्यत्वादेर्न संस्थानव्यङ्गत्व, तत्संस्थानस्य जात्यन्तर-संस्थानसाम्यात्, न वा सर्व्वलिङ्गभावाच्चत्वम्, गार्ग्यः गार्गी गार्ग्यं कुलम् इत्यादिप्रयोगात् । अतः पृथगुक्तम् । अस्य पारि-

(१) एतत् सकदाख्यातनिर्ग्राह्येति द्वयोरपि जातिलक्षणयोर्बोधानीयमित्यर्थः । या लक्षणद्वयेन सञ्चितापि सकदाख्यातनिर्ग्राह्या भवति सा जातिरिति निष्कर्षः । उक्तञ्च सञ्चिप्रसारे तद्विगतपादे ४८ सूत्रस्य टीकायां गोयोचन्द्रेण—पूर्व्वोक्तलक्षण-द्वयेन व्यस्यताया एव जातेः स्वरूपमाह सकदाख्यातनिर्ग्राह्येति—एतेन जाते-रेकत्वं नित्यत्वं प्रत्येकं परिषमाप्तिञ्च स्वरूपं दर्शितवान् । तथाहि एकस्मिन् भयूरे सकदाख्याता जातिर्देवान्तरवर्त्तिन्यपि स्वल्पेऽपि सहत्यपि भयूरान्तरे निच-येन ग्राह्या भवति । तथादेका नित्या प्रत्येकं परिषमाप्ता च । सा यदि ह्येका न स्यात्, सकदाख्याता पिण्डान्तरेऽपि न गृह्येत । यदि च नित्या न स्यात्, पिण्डविनाशे जातिर्विनाशात् पिण्डान्तरे जातिर्नोपलभ्येत । यदि प्रत्येकं परि-षमाप्ता न स्यात्, तदा यत्राप्याता तस्मिन्नपि पिण्डे सत्त्वात्कमा न गृह्येत, किं पुनः पिण्डान्तरे । अथेन हि परिषमाप्ती सत्यां अथ एव गृह्यते, न जाति । न हि जात्यंशो जातिर्भवति अनेकत्वप्रसङ्गादिति ।

२६५ । गुणाद्वीतोऽखरु-स्योडः ।

(गुणात् ५१, वा ११, उतः ५१, अ-खरु-स्योडः ५१) ।

भाषिकजातित्वात् गार्ग्यमानिनी वाख्यायनमानिनीत्यादौ पुं-
वद्भावः, न तु वैयाघ्रपदीभार्य इत्यादौ, जातिस्राङ्गेत्वमा-
निनीत्युक्तेः । चरणं शाखा, वेदैकदेशः कठादिशब्दः, स तु
क्रियावचनः (१) ; कठादिरूपचरणस्याध्ययने क्रियासम्बन्धेन वर्त्त-
मानत्वात् । तथाच कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचक्षाणो यदा
तदध्ययनसम्बन्धात् अध्येष्टपुरुषेषु वर्त्तते, तदा क्रियैवास्य प्रवृत्ति-
निमित्त, सैव पारिभाषिकी जातिः, अस्यापि पारिभाषिकजाति-
त्वात् कठी चरकी कठमानिनी कठीभार्य इत्यादिः स्यात् ।

लक्षणचतुष्टयाव्याप्यत्वात् मन्देति न जातिः । गार्गीति—
गर्गस्यापत्यं स्त्री । गोत्रविहितयोः षाण्णोर्यडादेशे युङ्त्वादीप्-
निषेधे सिद्धे पुनरजादौ यडन्तानां पाठात् नेह युङ्त्वादीप्नि-
षेधः (२) । कठीति—कठो ब्राह्मणः वेदैकदेशस्तेन प्रोक्तम् अधीते
यः सोऽपि कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् (३) । एवं कौयुमी ।

२६५ । गुणात् । स्य उड यस्य सः । खरुः श्रितार्यः ।

(१) कठादिशब्दस्य अध्ययनवाचीत्यर्थः । अतएव सिद्धान्तकौमुद्यां ४॥१६३।
सूत्रस्य वृत्तौ 'अपत्यप्रत्ययान्त शाखाध्येष्टवाची च शब्दो जातिकार्यं समते
इत्यर्थ' इत्युक्तम् ।

(२) एतद्विवरण २७७ सूत्रस्य टीकाया इष्टव्यम् ।

(३) कठशाखाध्ययनविशेषा इत्येवम् । यद्यपि श्लोषामध्ययनं प्रतिपिङ्गं
तथापि पुराकाले ह्येतदानीत् । तदाह यम —पुराकालेषु नारीणां भौक्षोवन्धन-
मिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥ इति तत्त्वबोधिनी ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्याद्वा, नतु खरोः स्त्री-
 डश्च । ऋद्धी ऋदुः । खरु-स्त्रीडस्तु—खरुः पाण्डुः । गुणात् किं—
 सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातियु दृश्यते ।
 आधेयथाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

धेनुः ।

खरुश्च स्त्रीड् च तत्, न तत् अखरुस्त्रीड् तस्मात् । गुणवाचका-
 दिति—गुणं वक्ति गुणवाचकः, धे णकः । वतुलोपादभेदोप-
 चाराद्वा (१) तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थः । ऋद्धीति—
 माह्वगुणविशिष्टा इत्यर्थः ।

अथ गुणवाचिशब्दज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह, सत्त्व इत्यादि ।
 सत्त्वं द्रव्यं, तत्र निविशते तदाश्रयति, अपैति ततः सत्त्वादप-
 गच्छति । यथा श्यामी गुणः पूर्वमात्रादिफलमाश्रयति,
 पथात् पक्वदशायां ततोऽपगच्छति । पृथग्जातियु दृश्यते इति—
 पृथक् नाना जातयो येषां तेषु दृश्यते । यथा हंसादियु यः शुक्ला-
 दि-गुणो दृष्टः, स शङ्खादियु दृश्यते । एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः ।
 न हि द्रव्यसमवायिनी (२) जातिः सत्त्वादपगच्छति, जग्ननः

(१) वतुलोपादित्यस्यायमाशयः—सूत्रे गुणादित्यत्र गुणवन्नमाश्रये इति
 वाक्ये जी वतुलोपे जेर्हिक्त्वात् गुणि इति नामधातोः पथादित्यादनि गुण
 सत्त्वादित्यर्थः । अथ “गुणयचनेभ्यो भतुपो लुगिष्” इति पाणिनीयवार्तिकश्च ।

(२) समवायः सम्बन्धविशेषस्तद्वृत्तौत्यर्थः । स च सम्बन्धः—घटादीनां
 अणुजादीं ब्रूय्ये, गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तित
 इत्युक्तवचनः ।

प्रभृत्याविनाशार्दाधारस्यापरित्यागात् । नापि जातिः पृथग्जा-
तिषु दृश्यते, ब्राह्मणत्वादेर्गवादिष्वसमवेतत्वात्(१) । इदमु स्वरूप-
कथनम्(२) । नापि सत्ता(३) गुणः, द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तमानत्वात्,
न च सा द्रव्यादपैति । नन्वेवं कर्मसु गुणः, सत्त्वं यदा सक्रियम्भ-
वति तदा सत्त्वे निविशते, यदा निष्क्रियं भवति तदा सत्त्वादपैति,
पृथग्जातिष्वपि दृश्यते, यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा
गवादिष्वपि दृश्यते, अतो निराकर्तुमाह आधेय इत्यादि ।
आधेय उत्पाद्यः, क्रिया व्यापारस्तस्माज्जातः क्रियाजः, न क्रिया-
जोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । तथाचोत्पाद्यं घटादिरूपम् अनुत्पाद्यं
परमाण्वादिरूपम् (४) । कर्मणस्तूत्पाद्यत्वमेव नानुत्पाद्यत्वं, तस्य
जन्यत्वात् । एवं(५) घटादेर्महत्त्वादिकमुत्पाद्यम्, आकाशादेर्मह-
त्त्वादिकमनुत्पाद्यमिति । एवं सति द्रव्यमपि गुणः; द्रव्यं (६) हि

(१) समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वाभावात् ।

(२) गुणस्येति शेषः ।

(३) द्रव्यगुणकर्मवृत्तिजातिभियेषः । तथाचोक्तं भाषापरिच्छेदे—सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परस्वापरमेव च । द्रव्यादिविकृतित्वं सत्ता परतयोच्यते इति ।
सामान्यं जातिः ।

(४) परमाणुः पृथिव्यादिभूतवस्तुष्वयानां दृश्यकामामवयवः । स च नित्यः
निरवयवः । तत सूक्ष्ममपि नास्ति । तथाचोक्तं—नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या
स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदग्रा स्यात् सैवावयवयोगिनीति । परमाणुहयात्कर्म
दृश्यकं, तस्यरेणुस्त्रिंशत् परमाणु-परिमाणम् । तथाच वैद्यक परिभाषा—जाला
नरगते सूर्यकरे ध्वंसी विद्योक्त्यते । तस्यरेणुस्तु विद्येयस्त्रिंशता परमाणुभिरिति ।

(५) घटादे रूपवदित्यर्थः ।

(६) घटपटादिकम् । तथाच—सित्यपत्तेजोपच्छेदाम-काल-दिग्देहिनी मन
इति नव द्रव्याणि ।

२६६ । पाच्छीणादि-स्वाङ्गितोऽक्तेर्वा ।

(पाद्—स्वाङ्गितः ५।, अक्तेः ५।, वा ।१।) ।

द्रव्यारम्भकेऽवयवभूते (१) निविशते, तदवयवसंयोगविनाशाटपैति, पृथग्जातियु दृश्यते, अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वं निरवयवद्रव्यस्यानुत्पाद्यत्वम् । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावो यस्य सः सत्त्वप्रकृतिः, न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः, द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । एवं सत्यपि व्यवच्छेदफलकत्वात् (२) सत्त्वे एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा अभावेऽतिव्याप्तिः स्यात् । घटाभावस्य घटे निवेशात्, घटसन्निधाने कृते तदपगमात्, पृथग्जातियु दर्शनात्, ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभायस्यानुत्पाद्यत्वात् (३) । तथाच द्रव्यभिन्नस्य यस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमात्रेऽभिनिवेशः, ततोऽपगम इति हयं, निवेशमात्रं क्वचिदधिकरणे (४) पृथग्जातियु दर्शनं, क्वचिदुत्पादनीयत्वं, क्वचिन्नित्यत्वं, स गुण इत्यर्थः । ययोक्तधर्मानाक्रान्तत्वात् धेनुरित्यत्र नेप् ।

२६६ । पाच्छी । पादित्यनेन संस्यात्पमानादित्यादिना-

(१) द्रव्यमभवादिचारये कृपामादौ ।

(२) व्यवच्छेद इतरव्याप्तिः । तथाच द्रव्यभिन्नत्वे मति द्रव्येतरादिति-
त्यादिशब्दः ।

(३) अतिव्याप्तिर्नक्षत्रदोष'रूपेण । न च अत्रत्ये नक्षत्रमगमनदप' । इह हि अभावो न गुणवक्ष्यकत्वात्, तत्र नक्षत्रमगमे उत्प्रेक्ष्योः व्यादिशब्द' । गुणवक्ष्यकत्वे द्रव्यभिन्नत्वे मति द्रव्यमात्रादिति रित्यनुक्तौ अभावे नक्षत्रानुपपत्त्यदोष' इत्येवमिति चटोति । प्रतिबो'गित्यस्यैव चटाभाषोचटोति ।

(४) निम्नद्रव्ये आवासादौ ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामीप् स्याद्वा, नतु
क्तेः । त्रिपदी त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठो
विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं—

स्वाङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्यमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्यमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥

दिष्टस्य ग्रहणम् । शोण आटिर्यस्य सः, पाञ्च शोणादिय स्वाङ्गञ्च
इच्च तत्तस्मात् । न क्तिरक्तिस्तस्याः, अर्थवशादितो विशेषणम्(१) ।
त्रिपदी—त्रयः पादा यस्याः सा इति वाक्यम्, एवं द्विपदी द्विपात्
चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । शोणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन(२)
नित्ये प्राप्तेऽनेन विकल्पः । चण्डीति अप्राप्तौ विकल्पः ।

शोणादिर्यथा—

शोण-साधारणाराल-विशाल-इय-शङ्कटाः (३) ।

कृपाण-कृपणोदाराः कमलो विकटोऽश्वतिः ।

अद्भुत्यंहति-कल्याण यष्टि-वस्ति-विशङ्कटाः ।

महाय भरुजौ चण्डः पुराणोऽङ्गादिपथिमाः ।

नदीभेदे चन्द्रभागा वर्षाभूसु भ्रवस्त्रियाम् ।

अङ्गान्व-दन्त-कण्ठश्च शृङ्ग-कर्णोष्ठमित्यपि ।

पुच्छं नेत्रं तथा गात्रं जडमङ्गादिरीरितः ॥

(१) अर्थवर्षाभोचनया पाटादिभि मङ्ग सम्बन्धामङ्गतेरित्यर्थः ।

(२) भारी मक्षति सूत्रस्य टोकाया शार्तिके दृष्टव्यम् ।

(३) सर्वेषु पुलकेषु तामव्यादिरयम् । बिन्दु काशिका कातन्व सिद्धान्तौष्ठरी-
शक्तिप्रसारेषु शोणादौ, अमरकोषे शब्दकल्पद्रुमे च तामव्यादि मङ्कट-मन्दोम
इत्यन्ते । दन्तादिषु देशी-विशेष वाचकं कस्य सङ्कटेति रूपमिति केचित् ।

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुसुखा शाला
अप्राणिस्यितत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ।

सुकेशी सुकेशा रथ्या, अप्राणिस्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात्, अञ्चति अङ्गति अ-
हति एषां त्याद्यन्तप्रतिरूपकत्वात्, यष्टिवस्योः ऋन्तत्वात्,
अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योडः स्वाङ्गस्याजादौ पाठात्,
शेषाणां सर्व्वथैवाप्राप्ते पाठः । परेतु गौरादौ हयमाहुस्तत्र, हयया
शतयोजनगामिन्येति हरिवंशे दर्शनात् । अङ्गादिपश्चिमाः यथा—
मृदङ्गी मृदङ्गा स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा । छगलान्त्री ओषधिरिति
नित्यं, नदादेराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशृङ्गी
चारुकर्णी विम्बोष्ठी कल्याणपुच्छी सुनेत्री(१) सुगात्री दीर्घजङ्गीति ।
पक्षे चारुदन्तेत्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी । एकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् चान्द्रभागी चान्द्रभागा च ।

तथाच—

चन्द्रभागा चान्द्रभागी चान्द्रभागा च चन्द्रिका ।

चन्द्रभागी च सैवोक्ता नदीयेष्टा प्रकीर्त्तिता ॥

इति हड्डचन्द्रः । वर्षाभी वर्षाभूः भेकी । स्वाङ्गादुदाहरति,

(१) अङ्गादिगण्ये तर्कभागीयेन पठितो नेत्रशब्दः काशिका-सुलिप्रसार-
विज्ञानकौमुदी कागन्वटीकायु न इत्यने । प्रत्युत हङ्गुग्धबोधे सुनेत्रा इत्येव न तं
सुनेत्रीत्युक्तं न्यायप्रधाननपादे । प्रयोगरत्नमालायान्त कथादिप्रकरणे “दन्तोष्-
करुण-गालाङ्ग-मृदङ्गकर्णोदिरादिकात्” इति ५१५ सूत्रस्य दन्ती “स्यादिना सङ्गा
नासा नेत्राणां पक्षे” मित्युक्तम् ।

सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा, प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।
राजी राजिः । क्लेशु-बुद्धिः नतिः ।

सुमुखीति—शोभनं मुखं यस्याः सा इति वाक्यम् । स्वाङ्गादौष्ठ्य
एवास्य विषयः । एवं दीर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्ग-
नासिका इत्यादि ।

अथ स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि । द्रवो घर्भादिस्त-
द्धिन्नं, मूर्त्तं काठिन्यादिस्पर्शविशेषवत्, प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणि-
स्थम्, विकारो दोषस्तस्माज्जातं विकारजं, न विकारजमविकार-
जं यत् तत् स्वाङ्गं स्यात् । दृष्टमित्यादि—अतत्स्यं अप्राणिस्थमपि
तत्र प्राणिनि दृष्ट चेत्तदा स्वाङ्गम् । तादृशि प्राणिसदृशे प्रतिमादौ
स्थितं स्तनादिकथं तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्रवादि-
पदानां व्याहृत्तिमाह बहुस्वेदेत्यादि । राजी राजिरिति राज-
धोरिस्त्वः । एवं—

शोणी मसी सूची शारी वीची वेणी मणी कटी ।

श्रेणी च रजनी पक्षे शोणिरित्यादयः क्रमात् ॥

अक्तेरित्यनेन ऋद्यस्योपलक्षणत्वात् अकरणिः अजीवनिः
काङ्कारिमकार्पीः सर्वान् कारिमकार्पमित्वादौ न स्यात् । ऋयन्ता-
दपि कथितम् । मा गान्भ्रान्नीं मृणालीति तु स्नानगम्यात् भावे
ष्ये कृते पिच्छादीप् । परे तु ष्यगृहणादीकारान्तादपि, तेन श्रौ-
लक्ष्मीत्यादि, तथाच—तां श्रोमिव समायान्तीमित्यादिप्रयोग
इत्याहुः । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात्
कृदिकारादेव, तेन सुगन्धिः युवजानिरित्यादौ न स्यात् ।

२६७ । धात् क्रीतात् । (धात् ५, क्रीतात् ५) ।
धनेन क्रीयते स्म—धनक्रीती ।

२६८ । क्तादल्पे । (क्तात् ५, अल्पे ७) ।
धादित्येव । अभ्रलिप्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

२६९ । स्वाङ्गाद्धे । (स्वाङ्गात् ५, हे ७) ।
स्वाङ्गात् परो हे स्थितो यः क्तस्तस्मादीप् स्यात् । शङ्गभिन्नी ।

२६७ । धात् । धनक्रीतीति—क्रीधीः क्तः, स्याद्युत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन सह से अनेनेप् । सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसीति तु आवन्तेन सह सादिति परे । अन्ये तु धनक्रीतीत्याहुः । धादिति पौनिहेंशादव्यवहितक्रीत-शब्दादेवेत्यर्थः, तेन धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित्, तन्मते धनसुक्रीतोत्यादि । धात् किम् ? राजक्रीता(१) ।

२६८ । क्तात् । धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति(२) । अभ्रलिप्तीति—अल्पेनाभ्रेण छसेत्यर्थः । एवं सूपलिप्ती पात्नी, पक्षरलिप्ती निष्ठेत्यादि । अल्पे किम् ? सुखपूर्णा भक्तिः ।

२६९ । स्वाङ्गात् । क्त इति क्तान्त इत्यर्थः । शङ्गभिन्नीति—शङ्गो मनाटास्य, शङ्गी भिन्नी यया इति वाक्यम् । एवमूरभिन्नी गन्तोत्कर्षा केशविन्नीत्यादि । स्वाङ्गात् किम् ? बहुकृता सु-कृता । हे किम् ? पादपतिता । परं तु मञ् सु-बहु-सुख माम पक्षर-

(१) राजा क्रीता, राजेति अर्भंति क्रीतीति ।

(२) अत्रापि शाङ्कराचार्यैः प्राक् अत्राप इति दुर्गादायाः ।

२७० । वाच्छन्नाज्जातेः ।

(वा ।१।, अच्छन्नात् ५।, जातेः ५।) ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्
ज्ञादीप् स्याद्वा । इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । छन्नात्तु-वस्त्रच्छन्ना ।

२७१ । पत्न्यामपालकान्तात् ।

(पत्न्याम् ७।, अपालकान्तात् ५।) ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् ।

गोपी । पालकान्तात्तु--गोपालिका ।

दुःखभिन्नात् कृतहसादन्तोदात्तात् ज्ञादीपमाहुः । तद्व्यन्यक्तता
स्वाङ्गादिति विशेषणात् अकृता सुकृता इत्यादि वारितम् ।

२७० । वाच्छन्नात् । न च्छन्नोऽछन्नस्तस्मात् । इक्षुभक्षितीति
—इक्षुर्भक्षितो यया सा इति वाक्यम् । एवं हकट्टी शुकजम्बी
सुरापीती, पक्षे हकट्टेत्यादि । जातेः किम् ? मासकृता घृत-
पीता । ज्ञादिति किम् ? केशप्रिया ।

२७१ । पत्न्याम् । पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः, न
पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात् । नञः सादृश्यद्योतकत्वात् (१)
पुंवाचकादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति—गोपस्य पत्नीति
वाक्य, पुंवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धे वाच्ये स्त्रियां

(१) सादृश्यन्तु पालकशब्दस्य पुंस्त्वेन अदन्तत्वेन च, तेन पालकभिन्नात् पुंवाच-
काददन्तादेवाय विधिः । अतएव पुंस पत्नी इत्यादौ न स्यात्, अदन्तत्वाभावा-
दिति । 'पत्न्यामित्यनेन पुंवाचकादिति लभ्यते । तथा पालकान्तवर्जनादकारा-
न्तादिति वक्तव्य' मिति हङ्गुग्धबोधम् ।

२७२ । ब्रह्मरुद्रभवसर्वमृडेन्द्रवरुणादानङ् च ।

(ब्रह्म—वरुणात् ५।, आनङ् ।१।, च ।१।) ।

एभ्यः पत्रगामीप् स्यात्, तेषामानङ् च । ब्रह्माणी रुद्राणी ।

२७३ । मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य्यसूर्य्यार्य्याद्वा ।

(मातुल—अर्य्यात् ५।, वा ।१।) ।

वृत्तिः । एवं वैद्यो वैश्यो शूद्रोत्यादि । गोपालिकेति—गोपालकस्य पत्नीति वाक्यम् । एवमश्वपालिकेत्यादि । पुंवाचकात् किम् ? प्रजाता (१) ।

२७२ । ब्रह्म । ब्रह्मा च रुद्रश्च भवश्च सर्वश्च मृडश्च इन्द्रश्च वरुणश्च तत्सम्प्रात् । डिच्चादन्यस्यान । ब्रह्माणीति—ब्रह्मणो भार्य्या इति वाक्यम् । एवं रुद्राणी भवानी सर्वाणी मृडानी इन्द्राणी वरुणानी । मण्डूकगत्या वानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् महेन्द्राणी शक्राणी । तथाच—चारुधामा महेन्द्राणी शक्राणी गजवाहिनीति(२) । परे तु ब्रह्मण्यं न गृह्णन्ति । तन्मते ब्रह्माण-मानयतीति अनधोः ङी टात् पण्डितिपणि पिप्त्वादीपि ब्रह्माणी ; एवं शक्राणी शिवानी इन्द्राणीत्याहुः । महेन्द्राणीति महती घामो इन्द्राणी चेति घ्युत्पत्तिः ।

२७३ । मातुलो । मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्य्यश्च सूर्य्यश्च अर्य्यश्च तत्सम्प्रात् । मातुलानीति-मातुलस्य पत्नीति वाक्यम् ।

।१। "प्रजातति-प्रजाता निर्गतगर्भाभिधीयते । भार्य्य मन्द्ः पुंशो वाचक"—इति अक्षरप्रकारे तद्विषयादे १५ सुलक्ष्ण टीकायां गोपीबन्धुः ।

।२। अक्षरप्रकारादी तु गजवाहिनीति ।

मातुलानी मातुली । अन्ये त्वीपमपि विकल्पयन्ति, तदा मातुलेत्यादि । तद्वाशब्दो व्यवस्थाप्यः । आचार्यानी, अत्र न षत्वम् ।

२७४ । वृषाकप्यग्नि मनु पूतक्रतु कुसित कुसी-
दादौ च ।

(वृषाकपि—कुसीदात् ५, ऐङ् ।१, च ।१) ।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात्, तेषामैङ् च । वृषाकपायी अग्नायी
मनायी ।

अन्ये तु इत्यादि—ये तु ईप विकल्पयन्ति तन्मते मातुला इत्यपि ।
तदस्मन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया ज्ञेयम् । एवम् उपाध्यायानी
उपाध्यायी, स्वयं व्याख्यात्री चेदुपाध्यायी उपाध्याया च । आचा-
र्यस्य पत्नी आचार्यानी, स्वयं व्याख्यात्री चेदाचार्या (१) ।
सूर्यस्य पत्नी सूर्यी, देवतायां (सूर्याणी ?) (२) सूर्या च ।
क्षत्रियार्ययोः पत्नी क्षत्रियी अर्यी, जाती क्षत्रियाणी क्षत्रिया,
अर्याणी अर्या चेति ।

२७४ । वृषा । वृषाकपिय अग्निश्च मनुश्च पूतक्रतुश्च कुसितश्च

(१) अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाष्पा-
ध्यायी स्नादाचार्यापि न सन्त । आचार्यानी तु पु योगे व्यादर्या क्षत्रियो तथा ।
उपाध्यायानुऽपाध्यायी —इत्यमरः । या च स्वयं मन्त्रव्याख्याकृत् सा व्याचार्या
इति तट्टीका ।

(२) सूर्यी कुली, मानुषीयम इति मिश्रान्तकौस्तुभे । अत्र सूर्याणोति निपि
करप्रमादपाठः । अतएव “सूर्याणीवरादङ्करणं पाणिनि सर्वभङ्गं क्रमदीश्वरा
णामसम्मतत्वाद्भेदमिति दुर्गादासः ।

२७५ । नारी सखी यवानी यवनानी हिमान्य-
रख्यानी मनावी पतिवह्नान्तर्व्वत्नी पत्नी भाजी गोणी

कुसीदश्च तत्तस्मात् । पदतीत्यादौ वाग्रहणात् नित्यमिदम् ।
पद्मामैव नियमात् पूतक्रतुर्ब्राह्मणीत्वत्र न स्यात् (१) ।

२७५ । नारी । निपातो ह्यर्थविशेष इत्युक्तेः—नृ-नरयोर्जाती
नारी । सखी सुहृदि । दुष्टो यवो यवानी, यमानीति सुभूतिः(२) ।
यवनानां लिपिर्यवनानी (३) अन्यत्र यावनी भाषा । हिमानी
हिममंहतिः । महारण्यमरख्यानी । मनोः पत्नी मनावी, मनायी
च पूर्व्वेष । पतिरस्यस्याः सा पतिवह्नी सभर्तृका, मतीर्मस्य
वत्वं नच, अन्यत्र पतिमती सेना । अन्तरस्यस्याः अन्तर्व्वत्नी (४)

(१) हरविष्णू हृषाकपी इत्यमरः । पूतक्रतुरिन्द्र' । कुमितः—जनपदविशेष
स्तदुवासी च । कुसीदः—कुसीदम् इन्द्रिजोविका तद्वान्, कुसीदिने त्रिषु इति
भेदिने ।

(२) योयानु इति भाषा ।

(३) लिपिरणर-संभ्यात्म ।

(४) अन्तर्वत्-पतिवतोर्नुक् (४।।।३०) इति पाणिनीय-श्रुत्यस्य विद्वान्कौमुद्यां
“अन्तरस्यस्यां गर्भे इति दिवसे अन्त-घञ्स्याधिकरण-भक्ति प्रधानतया अस्ति-
सामानाधिकरण्याभावादमाप्नो मत्तप् निपात्यते । प्रत्यदाहरणन्तु अन्तरस्यस्यां
शाकायां घट” इत्युक्तम् । अतोऽत्र अन्तर्वतीति प्रत्यदाहरणं नैषां सम्मतम् ।
तथाच—“अन्तर्वतीति प्राचीकं प्रत्यदाहरणमयुक्तम्, अस्तिसामानाधिकरण्या-
भावात्प्रत्ययोऽस्यप्रधान” इति तदवबोधिनी । तर्कवागीशमते तु अन्तर्वतीति प्रत्यदा-
हरणं । गोबीचन्द्रोऽपि अन्तर्वती शास्त्रेति प्रत्यदाहरणवान् । अत्र अन्तर् मर्दो
गर्भवचन इति मधुच्छेदम् ।

नागी स्थली कुण्डी काली कुशी कामुकी घटी कवरी
नील्यशिखाः । (नारी—अशिखाः १॥) ।

एते निपात्यन्ते ।

गर्भिणी, अन्यत्र अन्तर्व्वती । पत्नी पाणिगृहीती (१), अन्यत्र पति-
रियं स्त्री ग्रामस्य ।

समानैक-पुत्र-सपिण्ड-वीर भ्रातृभ्यश्च हे । एभ्यः पत्युः पत्नी
निपात्यते हे । समानः पतिरस्याः सपत्नी, एवमेकपत्नी वीर-
पत्नीत्यादि । हे किम् ? एकपतिः स्त्री ग्रामस्य ।

अन्यस्माद्वा । वृद्धः पतिरस्याः वृद्धपत्नी वृद्धपतिः, स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः । हे किम् ? अतिपतिः । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्राम-
पत्नीति केचित् ।

भाजी पक्वायाम्, अन्यत्र भाजा । गोणी धान्यादिवहन-
पात्रभेदः, अन्यत्र गोणा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः, नागी स्थूला ।
जातिवचनान्तु पूर्व्वेष्वेवैप् यथा—नागी करेणुः नागी काट्टंबयी,
अन्यत्र नागा (२) । स्थली अकृत्रिमा भूः, अन्यत्र स्थला (३) ।

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां “पत्युर्नो यत्तसंयोगे (४।१।१२) इति स्त्रत्वस्य वृत्तौ
“वशिष्ठस्य पत्नी, तत्कचूर्क-यष्टस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः”, दम्पत्यो महाधिकारात्”
इत्युक्तम् ।

(२) नागशब्दं स्वयम्कार्थ-गजगत-स्यौल्यगुणयोगात् स्वयम्कार्थ-वर्षगत-
दैर्घ्यगुणयोगाच्च स्थूले दीर्घे च वस्त्वन्तरे वर्त्तते । तत्र यदा स्यौल्यगुणवत्या कस्या
सिद्धवर्त्तते तदैव तस्यादीप् स्याच्चत दैर्घ्यगुणवत्याभिव्यागय इति वृद्धशुभबोधम् ।

(३) जलशुभ्रकृत्रिमभूमि ।

कुण्डी पात्री, अन्यत्र कुण्डा जारजा । काली कृष्णवर्णा, अन्यत्र काला श्रोतुमशक्ता । कुशी लौहविकारः फाल इति, अन्यत्र कुशा रज्जुः । कामुकी मैथुनेच्छावती, अन्यत्र कामुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पात्रभेदः । घटीत्युपलक्षणं, प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्यादीप्, तेन मठी पटी क्वची वंशी मृणालीत्यादि । प्रायश इत्युक्तेः अल्पो वृत्तः वृत्तक इत्यादौ न स्यात् । कवरी केशवेगः, अन्यत्र कवरा कर्वुरा ।

नीलात् प्राण्योपध्योः । नीली गौः, नीली ओषधिय (१) । कुवलय-दल नीला कोकिला बालचूत इति तु नील्या रक्तेत्यर्थे अस्यः तस्मादाप् नीला । ततश्च कुवलयदलवनीला कुवलयदलनीना, एव वर्द्धणा मक्षिका नीला इत्यमरः । नीला कङ्कु- (२) रिति तु जात्यभिधाने संज्ञायां वेति केचित् (३) । नञ्पूर्व-शिगोर्जायायाम् अशिञ्ची, शिञ्जुना विना जाया इत्यर्थः ।

पाणिगृहीतीत्यूढायाम् । पाणिगृहीतोऽस्याः सा पाणिगृहीती

(1) भील गाह इति भाषा ।

(2) कङ्कु पीततण्डुला, धाम्यविशेषः, काङ्गनि इति भाषा ।

(3) वर्द्धणा मक्षिका भीलेत्यमरस्य टीकायां—“भीलेति मक्षिकाविशेषणमिति उभू । अन्येऽपि भीलेति पाठं मन्तव्यानां नीलान् प्राण्योपध्योरिति इत्यस्यैव नाम-स्यमाह । अत्र राय * * * नीना काचवर्णा, भीलेति मक्षिकाविशेषणम् । अतएव नीलान् प्राण्योपध्योरिति निश्चयं हीयमाप्ते भीलेति टावन्तपाठो लेशक-पनादज इति उभयत्यादयः । नील्या रक्तेव “नील्या अदि’त्यन्, भीला । अतएव कुवलयदलनीला कोकिलेति प्रयोगः, अतो न टीप् इति समाधेयम् । काचवर्ण-मक्षिकाया एवम् । यदा तु नाम एव तत्र तदा “सा चद्राया मिति टीपभावपक्षे युक्त एव टाविति तु पयम् इत्युक्तम् ।

२७६ । पद्धती शक्ती युवत्यनड्वाही प्र्वेन्येनी
हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्ती पलिक्तो वा ।

(पद्धती—पलिक्तः १॥, वा ।१।) ।

पद्धे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही खेता एता हरिता
भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिक्ती अहदा,
पलिक्ती हदा ।

जाया, यज्ञसंयोगिनोऽङ्गा इत्यर्थः, अन्यत्र तु उपचारात् पद्मगादि-
प्रयोगः (१) ।

अनुदात्तान्ताहर्णादीप् । अनुदात्तान्तवर्णवाचिनः स्त्रियामीप्
स्यात् । कल्पापी शवली सारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति
किम् ? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि । इदं नदादित्वात् सिद्ध-
मिति केचित् । अन्तोदात्तस्य छन्दोविषयत्वात् ।

२७६ । पद्धती । पादस्य इतिरिति वाक्य, इनधोः क्तिः,
अक्तेरिति निषेधे प्राप्ते विधिः । शकधोः शक्ती शस्त्रभेदः, बले तु
शक्ति । युवन्शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तड् निपात्यते, अनान्त-
त्वान्न वस्य उः । अनडुहशब्दस्य ईपि वा आण् निपात्यते । खेत-
एत हरित-भरित-रोहित-लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्ता-
न्ताहर्णात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप्, तस्य नथ निपात्यते ।
भरितो हरितो मत इति विश्वः । भरितशब्दं परे नाडुः । असित-

(१) उक्तञ्च काशिकायां—“कथं उपलस्य पद्मी । उपमानाद्भवत्यती”ति

२७७ । न मन्संख्यास्वस्रजादेः ।

(न ११, मन्-संख्या-स्वस्र-अजादेः ५।) ।

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला ।

(१०२) नेपीत्युक्तेः—यावती बह्वी ।

पलिताभ्यामीप्, तयोः क्तश्च निपात्यते । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रियत्वी प्रियन्निः विशती विशतिः इति ।

२७७ । न मन् । स्वसा च अजश्च तौ, तावादी यथोः तौ ।

मन् च संख्या च स्वस्रजादी च तत्तस्मात्, पुस्त्वं सौत्रत्वात् ।

सीमेति—नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । पञ्चेति—नान्तसंख्याया

एव ईप्निषेध इत्यन्ये । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी

एकेत्यादौ न स्यादित्येके । स्वसेति ऋदन्तत्वात् प्राप्ते निषेधः ।

स्वसादिर्यथा—

स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो याव-ननन्दरी,

दुहितात्र समाख्याता नप्ता केनचिदिष्यते ॥

नप्तीत्यन्ये । अजेति—जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः ।

अजादिर्यथा—

अजाश्वा भूषिका विप्रा कोकिला बड़वैड़का ।

परपुष्टा परभृता चटका वर्त्तका तथा ॥

शूद्रा जातौ टकारेत्सु बहुयत्तक्लिमः करः ।

तथा हायनहानी च स्यातां पूर्वापरात् परौ ॥

पन्नरां बालोत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च ।

स्वाङ्गे तु स्योङ् गुद क्रोङ् शफ बाल भगोत्तराः ॥

कर घोणा शिखा नासा शिरो भुज गलान्तकाः ।

खुर-श्रीवोत्तरायैव नख मुखान्ताद्य नामानि ।

स्वाङ्गात् कृतमितौ जातप्रतिपन्नौ च हे मतौ ॥

अजादिद्वादशभ्यो(१) जातिवाचकत्वात्, बहुकरादिभ्य(२)ट्टि-
त्वात्, बालादिपञ्चभ्यः पत्रां पुंवाचकत्वात्, स्योङ्गुदाद्यन्तेभ्यः
स्वाङ्गत्वात्, स्वाङ्गात् कृताद्यन्तेभ्यो हे ज्ञान्तत्वात्, इपि प्राप्ते
निषेधः । उदाहरणानि यथा—बहुकरा यत्करा तत्करा किङ्करा
पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहाणा अपरहाणा, इह
पाठाणत्वम् (३) । स्वाङ्गस्योङ् यथा—सुगुल्फा सुपाश्या । गुदा-
देस्तु—सुगुदा सुश्रीवा इत्यादि । संज्ञायां तु—शूर्पणखा कालमुखा
गौरमुखा । अनान्नि तु—शूर्पनखी शूर्पनखा । स्वाङ्गात् कृतादि-
र्यथा—केशजाता स्तनजाता (४) इत्यादि ।

अनासिकोदरा बह्वचः । नासिकोदरभिन्ना बह्वचः स्वाङ्ग-
वाचिनोऽजादौ पठिताः (५) । पृथुजघना महाललाटा इत्यादि ।
नासिकोदरात्तु—तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका, महोदरी महोदरा
इत्यादि ।

सह-नञ्-विद्यमानपूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्य-
माननासिकेत्यादि ।

(१) शूद्रापत्यन्तेभ्यः ।

(२) हाणपर्यन्तेभ्यः ।

(३) अत्रप्रकरणे लिखतुभ्यां षयस्येव हायनस्येत्युक्तेर्हान-शब्दस्य अत्रा
प्राप्ताविदमुक्तम् ।

(४) स्वाङ्गाद्दे इतोप प्राप्नो निषेधः ।

(५) अजादौ पठिता इति परत्वात्परुहति ।

स्वाङ्गसमुदायान्ताश्च (१) । कल्याणं पाणिपादं यस्याः सा कल्याणपाणिपादा । अस्वाङ्गसमुदायान्तास्तु—कल्याणं विद्यमानं सुखं यस्याः सा कल्याणविद्यमानसुखी । पूर्वसूत्रे (२) पूर्वदग्रहणात् सह-नञ्-विद्यमानपूर्वावयवानि स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेध इति परे (३) ।

य-कोशलाजादावटात् षणो यडश्च । पकारान्तात् कोशलात् अजादात् अष्टाच्च षणः सर्व्वे आदिष्टा यडधाजादौ पठिताः । गोरक्षस्यस्त्रपत्यं गौरक्ष्या, एवं पौतिमाथा शार्ङ्गराष्ट्या इत्यादि । कौशल्या अजाद्या आवद्या । यडे यथा—

षण्णोरनार्पयोगोच्चे यड् रूपोत्तमयोः स्त्रियाम् ।

गोत्रस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित् ॥

क्रौडिरापिशलिर्लाडि(४)र्व्याडिरापक्षितिस्तथा ।

भौरिकिर्भौलिकिः शालास्यन्नि-कापिष्ठलीत्यपि ।

सौधातकिथीपयतस्तथा वैङ्गयतो मतः ।

शेकयतः शैकयतो भोजसु चत्रिये तथा ।

सूतो युवत्यां, क्रौड्यादौ शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

(१) स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गशचक्रसमासावयवीभूतपदसमूहः अन्यो येषां तादृशाः शब्दा अजादौ पठिता इत्यर्थः ।

(२) अत्र विद्यमानशब्दपूर्व्वकत्वेऽपि क्वचिद् इत्यागङ्गाश्च पूर्व्वसूत्रे इति ।

(३) तत्केशमीषोऽपि शरतो ष्टा तत्पुत्रे इत्यस्य टीकार्या धि सर्व्वोद्दिष्टमादिद सर्व्वान्दत्तसदृशमिति पूर्व्वोच्चार्य्यैर्व्यवस्थापितं मिति वक्ष्यति । तेनात्र विद्यमानशब्दस्य पूर्व्वपदत्वाभावाच्चेप्निषेधः ।

(४) नाङ्कित्ति क्वचित् पाठः ।

(१) त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं, तस्य समीपम् उपोत्तमं, रु उपो-
त्तमं ययोस्तौ तयोः, न आपौ अनार्यौ तयोः । ष्य ष्यिच तौ
तयोः । तथाच गोत्रविहितयो रूपोत्तमयोरनार्ययोः ष्यारो
स्त्रियां यङ् स्यात्, ड इत् । करीषगन्ध इव गन्धो यस्य स करीष-
गन्धिः करीषगन्धश्च (२) तस्य स्त्रापत्यं कारीषगन्ध्या । एवं
बालाक्या वाराह्या इत्यादि । अनार्ययोः किम् ? वाशिष्ठी वैशा-
मित्री । रूपोत्तमयोः किम् ? औषगवी कापटवी । इह गोत्र-
शब्देनापत्यमात्रमुपलक्ष्यते । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे जाता
आहिच्छत्री । ष्यारोः किम् ? ऋतभागस्यापत्यं स्त्रीति
(ट्प्रत्यये) आर्त्तभागी, ऋतभागस्यानन्तरापत्यमित्यर्थे ष्यविधाना-
दार्त्तभाग्येति ।

गोत्रस्येत्यादि । गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभिमताः कुलाख्याः
पुणिक भुणिक मुखरास्तेभ्यः षो र्यङ् । पुणिकस्य स्त्रापत्यं पौ-
णिक्या भौणिक्या मौखर्या इति ।

क्रीडादिदशानां षोद्यौपयतादिवतुर्णा ष्यस्य यङ् । क्रीडस्या-
पत्यं स्त्री क्रीड्या । आपिशल्या लाड्या आपत्तित्या भौरिक्या
भौलिक्या शालास्यस्या कापिष्ठल्या सौधातक्या चौपयत्या वैङ्क-
यत्या चैकयत्या शैकयत्या इत्यादि । भोजस्यापत्यं स्त्री भोज्या
चत्रिया, अन्यत्र भोजी । सूतस्यापत्यं स्त्री सूत्या युवती,
अन्यत्र सूती ।

(१) कारिका व्यापटे । त्रिप्रभृतीना—बहुधा विद्वानामित्यर्थः ।

(२) करीष—गुल्फगोमयम् ।

२७८ । उत्तोऽयुड्रज्जादे नृप्राणिजातेरूप् ।

(उतः ५१, अयुड्रज्जादेः ५१, नृप्राणिजातेः ५१, ऊप् । ११) ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात्, न तु युडो रज्जादेश्च । कुरूः कर्कन्धूः । प्राणिजातेस्तु—धेनुः । युड्रज्जादेस्तु—अध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

वा क्वचिदिति दैवयज्ञि शौचवृद्धि सात्यमुग्रि (१) काण्ठे-
विद्धि इत्येषां वा यङ् । देवयज्ञ्या दैवयज्ञी शौचवृद्ध्या
शौचवृद्धौ सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी ।
अन्ये तु पारिभाषिकगोत्रविहितयोः षण्षणोरेव यङ् विधानम् ।
अनन्तरापत्ये दैवदत्त्या याज्ञदत्त्या इति “क्वचिदन्यतोऽपि”
इति सूत्रं (२) विधायानुः । एवं “वयस्यचरमे” इति सूत्र (३)
विधाय किगोरी तरुणी चिरण्ठीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या वान्ता
वल्गा होडा पाका मन्दा विनता इत्येषाम् अचरमवयोऽर्थत्वादीपि
प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः (४) ।

२७८ । उत्तो । य उङ् यस्य सः, रज्जुः आदिर्यस्य सः, युङ् च
रज्जादिश्च तत्, न तत् अयुड्रज्जादि तस्मात्, पुंस्त्वं मीमत्वात् ।
न प्राणी अप्राणी, ना च अप्राणी च तत्, तच्च तत् जातियेति
तस्याः । कुरुरिति—कुरुगण्डः कुरुदेशस्यमनुष्यजातिवाची । एवं

(१) अलिप्रकारे शास्त्रगविरिति । (तद्विज्ञानादे १६ अध्यायम्) ।

(२) अलिप्रकारे तद्विज्ञानादे १५ अध्यायम् ।

(३) अलिप्रकारे तद्विज्ञानादे ४० अध्यायम् ।

(४) अलिप्रकारे तद्विज्ञानादे ३ अध्यायम् ।

२७६ । वाम लक्षण शफ सह सहित संहितो-
पमानादूरोः ।

(वाम—उपमानात् ५१, ऊरोः ५१) ।

वामोरुः रभोरुः ।

२८० । तन्वादेर्वा । (तन्वादेः ५१, वा ।११) ।

तनूः तनुः चञ्चुः चञ्चुः ।

इति स्त्रीत्यपादः ।

ब्रह्मबन्धूः धीबन्धूः, एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वृत्ते, तथा कारूरित्यादि । कर्कन्धूरिति—कर्कन्धुशब्दो वदरीजातिवाची, एवं अलायूः इर्वाूरित्यादि । धेनुरिति नृभिन्नप्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एवं कृकवाकुः श्रोतुरित्यादि । तथा अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची (१) । रज्जुरिति अप्राणिजातिवाची, एवं हनुः तर्कुः (२) त्सरुः स्रायुः इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

२७६ । वाम । वामय लक्षणय शफय सहय सहितय संहितय उपमानश्च तत्तस्मात् । वामोरुरिति वामौ मनोहरायूरु यस्याः सेति वाक्यम् । वामादीनामनोपम्यार्थं वचनम् । सफल-सम्पन्नः भ्यामित्यन्ते । रभोरुरिति—रभे इव ऊरु यस्याः सा । एवं करिकरोरुरित्यादि ।

२८० । तन्वा । तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति ।

(१) अध्वर्युः यजुर्देवित् चतिसिद्धिः । (२) यन्त्रविशेषः टेको इति भाषा ।

गौण्येऽपि, तेन वरतनु सन्भवदन्ति कुक्कुटाः, सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात् ।

तन्वादिर्यथा—

तनुश्चक्षुरर्भूरुः कङ्कु पङ्कु प्रियङ्गवः ।

गण्डुः कुङ्कुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयुस्तथा ॥

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नान्नि वाहन्त-कमण्डलु-कट्टुभ्यो नित्यमूप् स्यात् संज्ञायाम् । भद्रवाहः, कमण्डलूर्नाम काचित्, कट्टूर्नागमाता । नान्नि किम् ? वृत्तवाहुः ।

श्वयूः । इदं निपात्यम् । श्वशुरस्य पत्नी श्वयूः ।

आवादेर्लुक् त-लुकि । आप ईप ऊपय लुक् स्यात् त-लुकि ।

बहुलाः कृत्तिकास्तासु जात इति षण्यस्य लुक्, लुकि न तचेति निषेधान्न द्विः, त-लुकि आपो लुक् बहुलः, आपो लुकि प्रकृत्यवस्थितिः । एवम् अश्विन्यां जात इति षण्लुकि ईपो लुक् अश्वी । त-लुकि .किम् ? बहुलानाम् अश्विन्याश्च पतिः बहुलापतिः अश्विनीपतिरिति ।

इति स्त्रीत्वपादः ।

कारकम् ।

२८१ । ल्यर्थसम्बुद्ध्याक्तार्थे प्री ।

(ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७, प्री ।१।)

लेरर्थे सम्बोधने त्वैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् ।

कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वोऽर्चो जीवनः पाता दानोयः प्रभवो लयः ।

२८१ । ल्यर्थ । (१)लेरर्थो ल्यर्थः, उक्तयासावर्थयेति सः, ल्यर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च तत्तस्मिन् । ल्यर्थो (१) हि स्वार्थादिपञ्चात्मकः, केपाच्चिन्मते स्वार्थादित्त्रात्मकः । यदुक्तम्—(२)

“स्वार्थो द्रव्यश्च लिङ्गश्च संख्या कर्मादिरेव च ।

अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केपाच्चिदग्रिमाः” ॥ इति ।

तत्र स्वार्थो विशेषणं (३), द्रव्यं विशेष्यम् (४), लिङ्गं पुंस्त्वादि, संख्या एकत्वादिः, कर्मादिर्ढादिः । तथाहि गौर्नित्या (५) इत्यत्र

(१) स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्यादीनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थे-स्यादीति दुर्गादासः ।

(२) शब्देनोच्चार्यमाणेन यद्वस्तु प्रतिपाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु शायतामर्थं संक्षेपेति प्राञ्च ।

(३) भाष्ये इति शेषः । तत्र लिङ्गार्था इत्यत्र शब्दाद्यां इति विशेषः ।

(४) विशिष्यते सम्बुध्यते येन तत् विशेष्यत्वम्, इतरथावर्त्तकमिति यावत् ।

(५) विशिष्यते विशेषणपदै सम्बुध्यते सम्बन्धेन यत् तद्विशेष्यम् ।

(६) गोत्वजातिर्नित्यत्वर्थः । तत्र नित्यत्वं ध्वसमागभावरहितत्वमिति । जातिवृत्तिवादिनो वैवाकरणा इत्येतत् सूत्रमिदमिदमुदाहृतम् । श्रीमत्संस्कृत-मतस्यैतत् ।

स्वरूपं (१) विशेषणत्वात् स्वार्थः । शब्दो ह्यर्थं (२) प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति । जातिः शक्यत्वात् द्रव्यम् (३) । एवं (४) पटोयः शुक्लः, नीलो घटः, पाचको मैत्रः, दण्डी चैत्र, इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्था विशेषणत्वात्, गुणघटमैत्रचैत्रादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् । गौः सुन्दर (५) इत्यादौ तु शक्याश्रयतया

(१) गवादिशब्दस्वरूपम् तदपि लिङ्गार्थं । तथाहि “न चास्ति प्रत्ययो लोके शब्दो यत्र न भासते” इति संक्षिप्तसारस्य गोपीबन्द्रकृतटीकाया व्याख्याकृत्याभिरामविद्यालङ्कार ।

(२) शब्दस्वरूपस्य स्वार्थत्वे प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदापत्तिं दृष्टान्तेन निरस्यति शब्दो ह्यर्थमिति—दीपो यथा अर्थं घटादिकं वस्तु प्रतिपादयन् ज्ञानविषयोऽर्थात् ज्ञानविषयीकरणसमकालमेवेत्यर्थं स्वरूपमात्मनमपि प्रतिपादयति बोधयति, तथा गवादिशब्दोऽपि अर्थमभिधेयं गोत्वादिकं प्रतिपादयन् स्वरूपमपि प्रतिपादयति । एतेन गवादिशब्दस्वरूपमपि लिङ्गार्थो भवतीति फलितार्थः ।

(३) जातिगोत्वम् । शक्यत्वात् शक्तिविषयत्वात् । शक्तिस्तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीदरेष्वाहमेति तार्किकाः । आधुनिकसङ्घेतेसंप्रकार्यम् इच्छामात्मनोति केचित् । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यो भवति । तदुक्तं ‘शक्तिश्च व्याकरणोपमानकोषाप्रवाक्याद् व्यञ्जहारतश्च । वाक्यस्य श्रेयाहिदतेर्वदन्ति शक्तिप्रथमः सिद्धपदस्य दृष्ट्वा इति प्राञ्च इति ।

(४) प्रयोगविशेषे विशेष्यविशेषणभारं दर्शयितुमाह एवमिति । पटोय इत्यादि—पटावसमानाधिकारयो गुणः, नीलगुणविशेषाभिधौ घटः, पाचक्रियाश्रयाभिधौ मैत्रः, दण्डसम्बन्धवदभिस्रचैत्र इत्येवं शब्दबोधाः ।

(५) जातिशक्तिवदिभेदे जातौ शब्दशब्दादिगुणानाममन्त्यात् गौ सुन्दर इत्यादौ शब्दबोधानुपपत्तिमागच्छ ममाश्रये गौ सुन्दर इति । शक्याश्रयतया—शब्दं जातिशब्दान्श्रयतया । अस्ति—मास्त्रादिभट्टगोविण्डः । तदुक्तमभिरामेश “मन्त्रेऽं अस्तेः पदार्थत्वाभावे गौर्भक्षयतोऽप्यादौ च्च अस्तिप्रतीतिः, जातेऽर्थेऽरेविनाभावात् अस्तिप्रतीतिरित्यस्येव इति । (अस्तेरेविनाभावात्—अस्तिं विना जातेरेवशब्दानादित्यर्थः) ।

व्यक्तिरेव द्रव्यं, जातिस्तु स्वार्थ इति । यद्यपि (१) प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेभिर्ना एव, तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते । यदुक्तम्—

“अर्थक्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च ।

ता एव व्यक्तयस्त्वक्तभेदा जातिरुदाहृता” ॥ इति ।

धर्मधर्मिणोरभेदादिमतेनेदम् । न च लिङ्ग त्वार्थः (२),
 लक्ष्यः श्रौः ज्ञानमित्यादौ एकयैव सिक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः ।
 नापि (३) संख्या त्वार्थः, एको द्वौ त्रय इत्यादौ स्वर्थताकल्पनात्,

(१) ये च जातौ शक्तिं वदन्तोऽपि धर्मधर्मिणोरभेदमद्गीकुर्वन्ति, तन्मते गौ सुन्दर इत्यादौ न कश्चिद्विरोध इति दर्शयित्वा तन्मतसम्पन्नस्यति यद्यपीति । प्रयोजनं हलकर्षणादि, तन्निर्वाहकारित्वं जातौ न सम्भवति तस्या निरवयवत्वात् । व्यक्तय गवादय । तिरोहितभेदा—तिरोहित. अनभिव्यक्त. भेदो यस्यास्ताथाभूता । एतेन जातिव्यक्तयोरभेदभाव प्रतिपादितः । अतएव नैयायिका जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्याहुः । जात्यादयः समुदिता एव पदस्याभिधेय इत्यर्थः । तत्र आकृति समवाय, तेन समवायसम्बन्धेन गोत्वान्ययगोपिण्डे गोशब्दस्य शक्तिरिति तेषां मतम् । तथाच ‘तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्त्वोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति शब्दखण्डे सिद्धान्तसुक्तावली ।

(२) लिङ्गार्थत्वखण्डे उद्देशकमप्राप्तं लिङ्गं तु स्वार्थकं प्रकृत्यर्थ एव न तु प्रत्ययार्थः । तस्य प्रत्ययार्थत्वे दोषमाह न चेत्यादि ।

(३) संख्याया व्याप लिङ्गवाच्यत्वमित्याह नापीति । स्वर्थताकल्पनात् संख्याया इति शेषः । तथाच एकादिगणस्थले एकइत्यादिसंख्यायाः शब्दवाच्यत्वस्य ह्यन्तत्वादित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् ‘तानि च क्रमादेकद्विषष्ट्यर्थेषु प्रयुज्यन्ते । द्विगुणो हान् । तत्रादयः संख्याशब्दा ध्वान्ता इति पत्यकारेण । किञ्च “लिङ्गस्यैव विनिर्मुक्तात् तु पदत्वार्थमध्ययादिति अद्वयवाचिनामव्ययानामेव लिङ्गस्यैव विनिर्मुक्तत्वम् अन्तेषान्तु लिङ्गेषु विद्येते एव” इति स-प्रकारे कारकपादे

स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम(१) । परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-
विशिष्ट प्रत्ययार्थ (२) सह ब्रूत इत्युक्तेस्त्वार्थमप्याहुः । एव ढादि-
रपि । अस्य तु स्वार्थादिचतुर्वर्धेषु विषय, ढादिषु विशेषविधा-
नात् । यदुक्तम्—

“एके एकक इत्यन्ये ढावित्यन्ये त्रयोऽपरे ।

चतुष्क पञ्चक केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते ॥”

त्रिकमते तु (३) दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवा-

४३ सूत्रस्य टीकाया गोयीचन्द्र । क्रमदोश्चरस्तु त्रिकवादी । तथाच तत्रैव सूत्रे
वृत्तिकारेण एकवचनद्विवचनवञ्चवचनानां सप्तशब्दानाम एक वक्तोत्यादिक्रमेण
व्युत्पत्त्या सप्तया अन्वर्थता प्रदर्श्य ‘एको ढावित्यादौ प्रकृत्यर्थ प्रत्ययेनानुदाते
केवलाप्रयोगित्वादि त्युक्त्वा च सख्या हि प्रत्ययार्थ इति प्रतिपादितम् । गोयीचन्द्रो
ऽपि ‘अत्र त्रिक प्रातिपदिकार्थोऽङ्गीकृत इति प्रतिभाती त्याह ।

(१) एको ढावित्यादौ सख्यापि यदि सिद्धार्थस्तदा उक्तार्थानामप्रयोग इति
नियमात् स्यादिविधान कथमित्याशङ्क्याह स्यादीति । साधुत्वार्थ—पदसाधुत्वार्थ
नापद शास्त्रे प्रयुञ्जोतेति भाष्यवचनात् ।

(२) प्रत्ययार्थ सख्याकर्मोदिकम् । सह युगपत् । उक्तञ्चान्यत्र ‘प्रकृत्यर्था
न्वित्स्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानामि ति । एतदनुकूल जुमरमत प्राक् टीका-
टिप्पण्या दशितम् । तत्र च टीकाया गोयीचन्द्रेण पञ्चकपक्षे तु सख्याकर्मोदय
प्रकृतिस्था एव विभक्तिभिर्द्योत्यन्ते यथा धातुस्य एवार्थविशेषो ह्युपसर्गेण
द्योत्यते * * * एवञ्च सति पञ्चक शब्दार्थ इति स्वीकृतम् । तस्मादुभयथापि व्यख्या
स्वीकरणीया अविरोधात् । कोऽप्यार्थे काकदन्तपरीक्षायामित्त्र निर्बन्धातिशयः,
अध्याहुरोधात् क्वचित् किञ्चिदाश्रयणीयमि त्युक्तम् ।

(३) त्रिकवादिन सख्याकर्मोदिक प्रत्ययार्थमाहुः । तन्मते दधि पश्यती
त्यादौ विभक्तिलोपे कथं तत्रतोतिरित्याह त्रिकमते त्विति—दधि पश्यतीति दधि
कर्मकदगनाश्रय इत्यन्वयबोध । उक्तञ्च—प्रकृतौ शक्तिमाश्रित्य प्रत्ययो याति
सुप्रवाभिति ।

सितवसनादिवत् क्ति-जनित-संस्कारविशेषादेव संख्याकर्माद्यव-
गमः । आढको व्रीहिः (१) प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ लक्षणया
परिमेयो व्रीहिर्द्रव्यम्, परिमाणन्तु स्वार्थं इति, तस्माच्छक्ति-
लक्षणान्यतरसम्बन्धेन ज्ञेयमात्रं वस्तु ल्यर्थं इति ।

सम्बोधन इति—स्थितस्याभिमुख्यविधानम् (२) । अत्र ल्य-
र्थातिरिक्तत्वात् थां प्राप्तायां वचनं, यथा—हे विष्णो हे विष्णू हे
विष्णवः, भो वृक्ष भो वृक्षो भो वृक्षा इत्यादि । त्येरिति—अस्योप-
लक्षणत्वात् (३) पीताम्बरः, ज्ञातरामः, “विप्रवृक्षोऽपि संवर्द्धा स्वयं
हेतुमसाम्प्रतम्,” “मनस्विगर्हितः पत्न्याः समारोढुमसाम्प्रतमि”-

(१) यदा केषल आढकशब्द प्रयुज्यते तदा शब्दो हि स्वार्थं परिमाणं
द्रव्यम् । यदा तु आढको व्रीहिरित्येव प्रयोगस्तदा लक्षणया परिमेयो द्रव्यं
परिमाणञ्च स्वार्थः । तस्मात् शब्दार्थवत् लक्ष्यार्थोऽपि द्रव्यमिति । लक्षणा हि
वृत्तिविशेषः, सा च—सुख्यार्थवाधे तद्गुणो यथान्योऽर्थं प्रतीयते । रूढे प्रयो-
जनाद्वाप्तौ लक्षणाशक्तिरर्पितेत्युक्तं रूपा ।

(२) स्थितस्य सिद्धस्य पदार्थस्य आभिमुख्यविधानं विद्वापनीय-
विषयबोधनाय व्यभिमुखीकरणं सम्बोधनम् । उक्तञ्च हरिणा—सिद्धस्याभिमुखी-
भावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्य इत्यर्थः क्रियासु विनियुज्यते इति ।
अचेतनेषु तूपचारात्, यदा भो वृक्षेत्यादि । अत्र पूर्वोक्तनिर्द्धार्यातिरिक्तमर्था-
न्तरम् उद्देश्यतारूपं प्रतीयते तेन उद्देश्यतासम्बन्धेन पथीप्राप्तिवारणाय पृथग्-
विधानमिति ।

(३) उपलक्षणत्वात् समप्रतिपादकत्वे इति सौतरप्रतिपादकत्वात् । सव्या-
भ्यासुतेऽपि समासाव्ययाम्बासुते कारकेऽपि । ज्ञातराम इत्यत्र ज्ञातो रामो
येन इति वाक्ये समासेन कर्त्ता उक्त । साम्प्रतमप्ययम्, युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने
इत्यमर । अनेनाव्ययेन विपदश्च, पत्न्या इत्युभयं कर्त्तारुम् ।

त्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि प्री । के सतीति—कमिह क्रियानिमित्त-
भूतं ग्राह्यं, तेन सृदु भूयते इत्यत्र सृदुनी नोक्तार्थता(१) । इदमप्यु-
पलक्षणं (२), शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ व्यर्थस्योक्तत्वात् । की
रामः, का सीता, इदं ज्ञानमित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि व्यर्थं प्री । ये
तु सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति न्यायादस्तीत्याद्य-
ध्याहरन्ति, तन्मते व्यर्थग्रहणं कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ व्यर्थमात्र-
प्रतीत्यां प्रीविधानार्थं, क्रियाध्याहारस्य वक्तृतात्पर्यानुरोधात् ।
अत्रोक्तार्थे पृथक् प्रीविधानात् इयादीनामनुक्त एव विषयः ।
त्यैरुक्तानां क्रमेण (३) उदाहरणं सर्वं इत्यादि । सर्वं इत्यस्य षट्-
स्वन्वयः । सर्वोऽर्चयति अर्चधोर्ते घ्यन्, सर्वेण जीव्यते जीवधोर्धे-
ऽनट्, सर्वं पाति पाधोर्धे टन्, सर्वाय दीयते दाधोर्भेऽनीयः,
अन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः । सर्वात् प्रभवति प्रपूर्वभूधीर्जेऽल्,
सर्वे लीयते लीधीर्जेऽल् ।

(१) क्रियानिमित्तभूतं—क्रियायाः कारणस्वरूपं, येन विना यत्नं भवति
तत तस्य निमित्तमित्युक्ते । क्रियाविशेषणस्य कर्मसंज्ञायामपि क्रियानिमि-
त्तभूतकारकत्वाभावात् प्रत्ययेन तस्य नोक्तार्थत्वमिति । कर्मसंज्ञाफलत्वपे
व द्यति ।

(२) इदं कारकमपि, कश्चित् कारकभिन्नस्याप्युक्तार्थत्वात् । व्यर्थस्योक्तत्वात्—
प्यत्र तद्वितेन पठ्यर्थस्य सम्बन्धस्योक्तत्वात् शैव इत्यत्र पद्यमेति शेषः । उक्तञ्च
दुर्गादायेन “तथाच पार्त्तिके तिङ्ङत्तद्वितसमाभैरभिहिते द्वितीयादयो न
भवन्तीति” ।

(३) त्यैरुक्तानां कारकाणामिति शेषः । क्रमेण—पन्थकसिद्धिंकारक-
क्रमेण ।

२८२ । कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्-
स्थासन्वध्युपावस-डं ङं ही ।

(कर्म—डं १, ङं १, ही ११) ।

कार्यं क्रियाविशेषणम् अभिनिविशादेर्ङञ्च ङसंज्ञं स्यात्, तत्र
च ही ।

२८२ । कर्म । क्रियायाः विशेषण क्रियाविशेषणं, नेर्विशः
निविशः, अभेर्निविशः अभिनिविशः, शीङ् च स्याद्य आस् च तत्,
अधेः शीङ्स्थास् अधिशीङ्स्थास्, अनुद्य अधिय उपद्य आय
तेभ्यो वसः, अभिनिविशद्य अधिशीङ्स्थास् च अन्वध्युपावसद्य
तत्, तस्य ङं तत्, कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अभिनिविशाधिशीङ्-
स्थासन्वध्युपावसडञ्च तत् । यत् क्रियते, कर्तुः क्रियया यद्ग्राप्यते
तत् कर्म(१) । तच्चिविधं, निर्व्यत्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति । तत्र कर्तुः

(१) लघोः कर्मणि मन् । एतौ कार्यमित्युक्तम्, तदपि कर्मसमानार्थकम्,
लघो कर्मणि घ्यण । “कार्यं क्रियाव्याप्यं, करोतेर्निश्चलक्रियावाचकत्वात् ।
प्यत् क्रियाव्याप्यत्वं न क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं, गच्छतीत्यत्र गमनजन्यविभागा-
श्रयतया पूर्वदेयस्य, एवं त्यजतीत्यत्र त्यागजन्यसंयोगाश्रयतया उत्तरदेयस्य च
कर्मत्वापत्तेः । किन्तु क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं धात्वर्थसंज्ञिविष्ट-
फलशालित्वमिति यावत् कर्मत्वम् । एतेन गमनजन्यविभागस्य गमधात्वर्थतानव-
च्छेदकतया गच्छतीत्यत्र न पूर्वदेयस्य कर्मत्वं, उत्तरदेयसंयोगावच्छिन्नक्रियाया
एव गमधात्वर्थत्वात् । तथा उत्तरदेयसंयोगस्य त्यजधात्वर्थतानवच्छेदकतया
नोत्तरदेयस्य कर्मत्वं, पूर्वदेयविभागावच्छिन्नक्रियाया एव त्यजधात्वर्थत्वात् ।
न च यामं गच्छति एषं त्यजतीत्यत्र क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगवि-
भागाश्रयतया हयोगविभागयोश्च कर्तुःकर्मोभयनिश्चयत्वात् कर्तुः कर्मत्वापत्ति-

रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ।

श्रीशोऽधिशेतेऽहिमधिष्ठितोऽधि-

मध्यास्य घोषं मधुरामनूय ।

यो द्वारकामध्युषितो विकुण्ठ-

सुपावसच्चावसतात् स हृन्नः ॥

क्रियया यस्यीत्यादः प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्ये, यथा कटं करोति, पुत्रं प्रसूयते इत्यादि । कर्तुः क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदेनोच्छेदेन वा अवस्थान्तरापत्तिस्तद्विकार्ये, यथा वस्त्रं रजति, काष्ठं दहतोत्यादि । कर्तुः क्रियया कृता विशेषसिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्र न ज्ञायते तत् प्राप्यं, यथा वेदमधीते, सूर्यं पश्यति इत्यादि । काष्ठं भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्ये, भस्मकुण्डले निर्वर्त्ये ।

यदुक्तं—

यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते (२) ।

तन्निर्वर्त्ये विकार्ये च कर्म हेधा व्ययस्यितम् ।

रिति वाच्यं, क्रियायां परकीयत्वविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि परकीयक्रियाजन्मभात्यर्थतावच्छेदकीभूतफलशाब्दित्वं कर्मत्वमिति । परन्तु सविषयक-पदार्थाभिधायिनि ज्ञानाति इच्छति करोति हेष्टि यतते इत्यादौ तु विषयत्वा-एवभाक्कर्मत्वमिति गद्गाधरः ।

(२) यत् पूर्वं यदसत् पश्चात् जायते, यच्च पूर्वं सदिति शेषः पश्चात् जन्मना प्रकाशते तदुभयमपि निर्वर्त्यम् ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं (१) किञ्चित् काष्ठादि भक्षवत् ।

किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् (२) ।

क्रिया-कृत-विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते (३) ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते ॥

परे त्वनीक्षितमपि कस्मान्तरं, तद्विविधं, प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा—ओदनं बुभुक्षुर्विषं भक्षयति, ग्रामं गच्छन् वृक्ष-
मूनमुपसर्पति इत्याहुः । तदस्मन्मते निर्वर्त्यविकार्यभिन्नं प्राप्य-
मिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ
उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नगतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढत्वम् ।
विर्वृक्षं त्यजतीत्यादौ पूर्वदेशविभागावच्छिन्नत्यागक्रियाव्याप्यत्वात्
वृक्षस्य ढत्वम् । अतएव गमित्यज्योनेकपर्यायता (४) इति । सुखं

(१) “प्रकृते स्वभावस्य उच्छेदो विनाशस्तं सम्भूतं प्राप्तं काष्ठादि, किम्भूतं ?
भक्षवत् भक्षयुक्तम् । इदं पुनः साध्यमते, काष्ठावस्थायामपि यत्किरूपेण भक्षणः
सम्भवादित्युक्तमिति न दोषः । ते हि कारणेषु यत्किरूपेण कार्यावस्थितिरि-
त्याहुः”—इति कातन्त्रे २१९ सूत्रटीकायां कविराजः ।

(२) गुणान्तरोत्पत्त्या व्यवस्थान्तरापादनेन ज्ञेयना विकारवत् कुण्डलादियुक्तं
किञ्चित् सुवर्णादि । अत्रापि पूर्ववत् सांख्यमतमनुसरणीयम् ।

(३) यत्र कर्मणि । विद्यते ज्ञायते । “व्यस्रागयस्तु घटं करोति कुण्डलं
करोतीत्यादौ कृतिषाध्यव्यापारनिष्पन्नानां घटादीनां तत्तत्क्रियाविरहेऽपि
कालान्तरं प्राप्य यथा घटोऽयं क्रियाजन्य कुण्डलमिदं क्रियाजन्यमिति विशेष-
सिद्धिर्ज्ञायते तथा कालान्तरे तस्य पामादेः क्रियाजन्यत्वे ज्ञानाभावादि'ति
का षि ।

(४) न सदानार्थता । गच्छति त्यजतीत्युभयत्र धात्वर्थस्वरूपस्य परिस्पन्दन-
रूपव्यापारस्याभेदेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकस्वरूपयोर्दत्तदेशसंयोग पूर्वदेशविभा-
गयोर्भेदात् ।

गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् (१)
सुखपापयोर्द्वैत्वम् । एवं पुष्यमाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्ष-
णया कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भ्रमराणां द्वैत्वम् । वलिवन्धमाचष्टे
वलि बन्धयति, कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्यादौ बन्धवधा-
ख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ, कथानुबन्धस्य तन्निबन्ध-
नत्वात् (२) ।

क्रिया ध्वर्थः, तद्विशेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च, क्रियाया

(१) उत्तरदेशसंयोगानुकूलपरिस्फन्दनादिरूपव्यापारो मुख्यगति, मुख्य-
त्वागम्य पूर्वदेशविभागानुकूलपरिस्फन्दनादिरूपव्यापार । सुख गच्छति पापं
त्यजतीत्यादौ तु कर्मस्वरूपैः सुखपापादिभिः कर्तुं सम्बन्धस्तद्वागम्य एतावन्मात्रं
प्रतीयते, लक्षणया फलभावस्यैव धात्वर्थत्वात्, न तु उत्तरदेशसंयोग-पूर्वदेशवि-
भागानुकूल परिस्फन्दनादिकमिति गतित्यागयोरत्र गौणत्वम् । गौणत्वन्तु लक्ष-
णिकत्वमिति ।

(२) बन्धवधशब्दौ भावे चलन्तौ । वलेर्बन्ध. कसस्य वध इति कर्मणि
यत्रा पठोसमास । पश्चादाख्यानेऽर्थे औ कते लुङ्महद्भिर्नामिति बहुवचन-
निर्देशादलोलुकि क्वचिद्विभित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् हनेः
प्रकृतिवद्भाव उभयत्र कृद्योगलक्षणा पठौ च निवर्तते । अतएवोक्त, —“प्रत्ययोङ्केद-
लोपे च प्रकृत्यापत्तिरप्यते । कृदन्तत्विदृच्छौ च समासोऽपि निवर्तते” इति ।
तेन बन्धनहनक्रिययो कर्मणि द्वितोया तिष्ठति । ततो वलि बन्ध कंसं घाति
इत्येताभ्यां तिप्थपौ । एतेन यद्यपि बन्धनहनक्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ, तथा
प्याख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ बन्धवधावित्यायाति, तथापि बन्धवधाख्यानकर्तुः
क्रियाव्याप्यौ वलिकसावित्युक्त्वा तत्र चेतुमाह कथानुबन्धस्येति—कथानुबन्धस्य
कथायामाख्याने अनुबन्ध सम्बन्धो यस्य तादृगस्य बन्धवधस्य तन्निबन्धनत्वान्
वलिकसान्वितत्वात् । (तौ वलिकसौ निबन्धने चेतु व्याख्यायति यावत् यस्य
तस्य भावस्तत्त्वात् ।) वलिकसावित्यस्य बन्धवधाख्यानस्य प्रवर्तितत्वादिति निष्कर्षः ।
अनया रीत्या वलिकसयोर्बन्धवधाख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यस्य दर्शितमिति ।

निङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वात् (१) । साधुः पाकः, साधू पाकौ, साधवः
पाकाः इत्यादौ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः पुं-
स्त्वैकत्वादयः स्युरेव (२) । टत्वातिदेशात् (३) सृदु नयतीति
सृदुनीस्तौ सृदुन्यौ इत्यादौ कव्याद्यनेकाच इति यः ।

राममित्यादि । सन् धीरः धर्मानभिनिविश्य सानन्दं यथा
स्यात्तथा राम नमतीत्यन्वयः । धर्माधेयातीताभिनिवेशोत्तरराम-
विषयक-सानन्दाभिन्ननत्याश्रयः सन्नित्यर्थः । श्रीशो घोषमध्यास्य
पद्यान्मयुरामनूय अश्विमधिष्ठितः सन् अहिमधिगते । यश्च
हारकामधुषितः सन् विकुण्ठमुपावसत्, स नोऽस्माकं हृत् (४)
हृदयमावसतादित्यन्वयः ।

कल्याणेऽभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते,
त्वथभिनिविष्टमनसः, अत्राधिष्ठानं कुरु, गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ तु

(१) क्रिया पुनरेकरूपैवेति वैयाकरणे इत्युक्तं गोपीचन्द्रेण । तस्मादेकत्वं,
सामान्यत्वाच्चपुंसकत्वञ्च ।

(२) द्रव्यवदित्यनेन द्रव्यत्वातिदेशात् कृदभिहितभावस्य पृथग्रूपत्वसक्तं,
तेन तस्मात् पुंस्त्वैकत्वादयो भवन्त्येव । अतएव “अपृथग्रूपप्रक्रियाया विशेषणस्य
कर्मत्वत्वात्पञ्चेति अक्षिप्रसारे कारकभादे १८ सूत्रम् । कृदभिहितभावस्यापि
कृदिदृष्टग्रूपत्वम्, आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् । तत्र मञ्जारी रति-
मन्दिरावधि मञ्जीकणावधि व्याघ्रतामस्यादिषिञ्चम् । अत्र सञ्चार इत्यस्य अपृथग्र-
रूपत्वात् तद्विशेषणस्य रतिमन्दिरावधीत्यस्य एकत्व नपुंसकत्वञ्च ।

(३) क्रियाविशेषणस्येति शेषः ।

(४) सुदिति “परादयः पृथक्शब्दा इत्येकं” इत्यागदेभक्तम् ।

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् (१)
 उमेव । तीर्थे उपवसति, ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्तस्य
 वसन्नित्यस्य उम् । तथाच तीर्थे ग्रामे वा वसन् सन् विरात्रमेक-
 रात्रं वा उपवसतीत्यर्थः । यदुक्तं—

वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरण मतम् (२) ।

अप्रयुक्तं विरात्रादि कर्म चोपवसे स्मृतम् ॥ इति भाष्यम् ।
 एके तु अनशनार्थस्योपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तन्मते
 एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्षाः, उपोष्य रजनौमेकामित्यादौ
 सदाध्वादिना ढम् । एतेषां ढत्वविधानात् धर्मा अभिनिविश्यन्ते,
 श्रीशेनाहिरधिमय्यते इत्यादौ ढे त्य' (३) । रणे राजानमधिति-
 ष्टतीत्यादौ न स्यात्, एषामढानामेव ग्रहणात्, रणे राजानमपेक्षते
 इत्यर्थः (४) ।

(१) अपवादो विशेषविधिरुत्सर्ग सामान्यविधि । न्याये चास्मिन् अपवाद
 विषये अभिनिविशते इत्यधिकरणसङ्गा तदेव दर्शितमिति ।

(२) अत्र तीर्थरूपो देशो वसन्नित्यप्रयुक्तस्यापि पदस्थाधिकरणं प्राप्त
 मित्यर्थः ।

(३) तथाच “अण्डले अण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जने । अव्यामस्ये हि
 स्रष्टो नकुलाधिवितो ह्य इत्यत्र अधिवित इति कर्मणि क्त । एव ‘बलैरधुपिता
 स्रष्ट विजिगीषोगंताध्वन । मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयारैरुपत्यका इति रघु ।
 अत्रापि अधुपितेति कर्मणि क्त ।

(४) अत्र अधिपूर्वस्थाधातोरेमेकार्थत्वात् सकर्मकत्वम्, तेन रणे इत्यधि-
 कारणस्य न कर्मत्वम् । अत्र गङ्गाधरः ‘रणे इति गम्यमानस्य धातोरेधिकरणं,
 तेन रणे स्थित्वा राजानमपेक्षते’ इत्याह ।

२८३ । देशाध्वकालभावं वाटैः ।

(देश-अध्वन्-काल-भावं १, वा ।१, अटैः ३॥) ।

अटैर्धुभिर्योगे एते ढसज्ञा वा स्युः ।

नदीर्वनेषु चोपित्वा क्रोशाबल्लेष्वहर्निशि ।

चक्रमित्वा प्रियानीतिं रामो रक्षोवधे स्थितः ॥

२८३ । देशाध्व । देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् ।
नास्ति ढं येषां ते तैः ।

देशो नदीभूधरकन्दरादिः

अध्वाध्वमानं करयोजनादि ।

कालो मुहूर्त्तायनवत्सरादिः

भावस्तदर्थ-त्य परो वधादिः (१) ॥

करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदीर्वनेषु च उपित्वा
वासं कृत्वा क्रोशाबल्लेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्ततो भ्रमणं
कृत्वा रामः प्रियानीतिं सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसां
वधविषये च स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एव कुरुन् स्वपिति, कियन्त-
मध्वानं तिष्ठति, मासं स्वपिति, प्रीति वसति, पक्षे कुरुषु स्वपि-
तीत्यादि । ढत्वविधानात् नश्च उच्यन्ते, क्रोशाद्यक्रम्यन्ते, मासः
सुप्त इत्यादि स्यात् । विकल्पपक्षे तु नदीषु उच्यते जनैरित्यादि ।
अटा धवः सत्तादर्थेषु वर्त्तमानाः ।

(१) तदर्थत्यपर-—इ भाव अर्थो यस्य स तदर्थः, स चासौ त्यचेति तदर्थत्यः,
स परो यस्मात् स । स कः । वधादि ।

तथाच—

सत्ता निवासासन सिद्धि वृद्धि
 क्रीडा रुचि स्यन्दन जीवनेषु ।
 नृत्य स्थिति त्रास विशोध लज्जा
 स्रद्धा सृति क्रन्दन भाषणेषु ।
 शुद्धौ जरे जागरणे प्रकम्पे
 स्रग्भ्र चयीद्विग मदेषु दुर्गतौ ।
 यत्रे हसे (१) नादस्रतौ धवोऽढा
 ढस्याविवक्षावशतः सढास । (२)

तथाच भागुरिः—

“धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंघात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया (३) ॥” इति ।

केचित् सदैरपि, रात्रिभोदनं पचति रात्रिरोदनं पच्यते, पक्षे
 रात्रावोदनं पचतीत्यादिकमिष्यते इत्याहुः । इदं नित्यमित्यन्ये ।

(१) अत्र हृदे इत्यपि पाठ । हृदो विद्यालयम् ।

(२) अत्रान्यदप्याह दुर्गादास, यथा—दौर्घ्यादिषु चार्थेषु वर्तमानास्तु
 धातव । वाचका भावमात्रस्य यतस्तथादकर्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये
 ते च धातव । तद्दृभावेऽकर्मका स्फुटान्तु कृत्या सकर्मका इति ।

(३) धातोरर्थान्तरे वृत्ते यथा—प्रापणे सकर्मकस्य वृत्ते लपको धात्वर्थं वहति,
 स्यन्दनेऽकर्मकता, नदी वहति । धात्वर्थेन सह कर्मण उपसंघात, यथा—प्राप्यान्
 धारयतीत्यर्थस्य जीवतीति धात्वर्थेनोपसंघादकर्मकता । एवं तदप्यति सुनि. व्यव
 यति व्याध इत्यादावपि । प्रसिद्धेर्यथा—भवति, आस्ते भेत इत्यादय । कर्मणो-
 ऽविवक्षातो यथा—आहते जन ।

२८४ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्व्वैः सिद्धे तु धम् ।

(सदा ।१।, अध्वादि ।१।, व्याप्तौ ७, सर्व्वैः ३॥, सिद्धे ७, तु ।१।, धम् १।) ।

सर्व्वर्धुभिर्योगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः,
अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

भृत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोधं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरूपदेशं निभृतो माभ्यामध्येष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । सदा । अध्वादिर्यस्य तत् । देशनिवृत्त्यर्थमध्वादि
इत्युक्तम् । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत्
तत्र(१) । अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फलप्राप्तौ क्रियापरित्यागस्तत्र ।
सर्व्वैरिति अढसद्वैरित्यर्थः ।

भृत्यैरित्यादि—कृष्णः वाङ्मयं शास्त्रं माभ्यां मासाभ्याम्
अध्येष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः कीदृशः ? भृत्यैः क्रोधमन्वितः,
क्रोधपरिमितमध्वानं व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुनः
कीदृशः ? मासौ गुरुगृहे स्थितः, मासद्वयं व्याप्याविच्छेदेन स्थित
इत्यर्थः । पुनः कीदृशः ? गुरूपदेशं निभृतः, गुरुवचनेऽत्यन्तासक्त
इत्यर्थः । क्रोधमिति गौणत्वेन नोक्तं, न्यादिअन्ताढगत्यर्था
मुख्ये द्वे इत्यमाप्रयुक्त्युक्ते । माभ्यामिति धसंज्ञा फलसिद्धत्वात्(२) ।

(१) इत्थौ अत्यन्तसंयोग इत्युक्तं, तदर्थो हि अन्नं विराभं अतिक्रान्तः अत्यन्तः
स चासौ संयोगश्चेति अत्यन्तसंयोगः निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः ।

(२) अध्ययनप्रयोजनस्य ध्यानरूपस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । एवं क्रोधेनाह-

अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये । अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्य-
नेन व्याख्यर्थमनुकर्षति । यदुक्तं—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ इति ।

ढत्वविधानात् मासः सुप्यते, मासौ सुप्येते, मासाः सुप्यन्ते
इत्यादौ मुख्यढाभावात् गौणे ढे त्यः । केचिद्द्वीं विदधति, तन्मते
मासः सुप्त इत्यादावव्याप्तिः । मुख्यढाभावेऽढत्वाद्भावे त्य इति
कथित्, तन्मते मासं सुप्यते, क्रोशं सुप्यतेऽनेनेति । एकादश्यां
न भुञ्जीत इति तु वागध्दस्य व्यवस्यया पूर्वैणैव विकल्पः (१) ।
जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कानावच्छेदिकायां क्रियायां कालो-
पचारात् (२) । क्रोशं कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात् (३) ।
व्याप्तौ किम् ? मासयोरध्वैष्ट, विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः । स्यप-
वादोऽयमिति परे (४) । कानाध्वनोरेवायं विधिरित्यन्ये ।

वाकोऽधीत इत्यादि । अतुवाको वेदांगविशेषः । अन्यत्र मासं वेदान्त्यैष्ट किमपि
न ज्ञातवानित्यर्थः ।

(१) एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र व्याप्रावर्षेऽपि न कथं कर्मत्वमित्यागद्वय समा-
धत्ते । पूर्वतो वातुवर्त्य तस्य व्यवस्थापचित्वाद्दिकल्पः, पक्षे एकादशीमिति ।
अतएव एकादशीसुपसन्नि निरस्युभक्त्या इत्यत्र सदाध्वादिना ढमित्युक्तम् ।

(२) जन्मपदार्थस्य क्रियारूपत्वान् अध्वजान्मादिभिन्नत्वेऽपि जन्म जन्मेत्यत्र
कथं द्वितोयेत्याह । आद्यक्षपसम्बन्धो जन्मपदार्थकक्षादुत्पत्तिक्रिया ज्ञानावच्छेदि-
का, कानोऽवच्छेदको विगिष्टधीष्टैर्गुणस्याप्तादयो । अतः क्रियायाम् उत्पत्तिक्रिया
यां ज्ञानोपचारात् क्रियैव ज्ञान इत्युक्तेः ज्ञानत्वादोषान् जन्मेत्यत्र कर्मत्वम् । जन्म
जन्मेति पद्यस्य ष्टेते तदनुगच्छतीति वाक्यप्रभाषणपरादानरम् ।

(३) भवतेर्गव्यमानत्वात् नदी क्रोशं व्याप्य कुटिला भवतीत्यर्थः ।

(४) अपवादोऽप्येवविधिः । व्याप्यभावे जन्मो शाहित्यर्थः ।

२८५ । घोऽञौ जेः शब्दाशन-गति-ज्ञार्थाढ-ग्रह-
दृश-श्रो रखाद-नी-क्रन्दाय शब्दाय ह्यादासूतघवहाहिं-
साभक्तौ ह-क्त-माभिवादिदृशस्तु वा ।

(घ १, अञौ ७, जे ६, शब्द—श्रो ६, अखाद—भक्तः,
६, माभिवादिदृश ६, तु ११, वा ११) ।

अजन्ताना शब्दार्थादीना यो घ स जन्ताना ढ स्यात्, न तु
खादादे, क्तादेस्तु वा ।

२८५ । घोऽञौ । न जिरजिस्तस्मिन् । शब्दश्च अशनश्च
गतिश्च ज्ञाश्च, ते अर्थार्थे येषां ते । नास्ति ढ कर्म येषां ते ।
शब्दाशनगतिज्ञार्थाश्च अढाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्च तत्तस्य, पुरुष
सौत्रत्वात् । नास्ति सूतघो यस्य स, स चासौ वहश्चेति स ।
न हिंसा अहिंसा, तस्या भक्त स । खादश्च नीश्च क्रन्दश्च
अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च अदश्च असूतघवहश्च अहिंसाभक्त च तत्,
न तत् अखादनीक्रन्दायशब्दायह्यादासूतघवहाहिंसाभक्त तस्य ।
अभेर्वादि स, अभिवादिश्च ढक् च तौ, मे आत्मनेपदे तौ
माभिवादिदृशौ । हा च का च माभिवादिदृशौ च तत्तस्य ।
शब्दार्था उच्चारणार्था शब्दढा धव इति यावत् । यथा पुत्र
पाठयति, शिष्यं शास्त्रं वाचयतीत्यादि । अशनार्था भोजनार्था
यथा (१)—आशयति विप्रमन्नं, पाययति पान्यं जलमित्यादि ।
प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवती भुवनत्रयम् इत्यादौ गौणभोजनार्थं

(१) अन्न अशनार्थानां गलापं कुर्यात्पान्यत्वात्पान्यं पानार्था अपि भोजनार्था ।

गीयमध्यापयद् गोपान् यान्निकान्नमभोजयत् ।

स्त्रधामागमयच्छत्रून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वैष्णमत्रावयच्च गाः ॥

खादादेशु—रक्षांस्यखादयदनाययदूर्ध्वलोक-

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टमक्षयम् ॥

सारथिघ-हिसार्थयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींघामक्षयदरिः ॥

त्वात् (१) ढत्वम् । गत्यर्था गमनार्थाः, यथा गां व्रजं गमयत्यज इत्यादि । प्रवेशारोहणतरणप्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशय-
न्मन्दिरमध्यमेनं, तामहमारोप्य सुतां प्रतस्थे, प्रियामुदन्वन्तमतीत-
रहरिः, ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकं, रायणं गमय प्रीतिमित्यादी(२)
त्येके (३) । तन्मते सितं सितिन्ना सुतरां मुनेर्वपुर्धिसारिभिः सौध-
मिषाय लभयन् । द्विजावलोग्राल(४)निगाकरांशुभिः शुचिस्रितां

(१) उपभोगार्थत्वात् । अथ भोजनस्यानन्दजनकत्वधर्मेण उप्यभोजनस्य मा-
दृश्यवत्त्वाद्भोक्तृत्वम् । तथाचोक्तं गोपीचन्द्रेण “यथा बुधचित्तस्य भोजनं परमा-
नन्दकम् तथा सुवन्तस्यभोजनमपि परमानन्दकदि”ति ।

(२) सिध्यतीतिशेषः ।

(३) अथ “इतनपातपशुत्पुत्रतामहो म कर्मनं कर्मनन्धयदग्नि” । “अथ
वेदविदयं मरुता शैवशाममनुनीय मग्निता” इत्यप्युदाहृतमर्थः ।

(४) मास इत्यत्र व्याज इत्यपि पाठः ।

झादेशु-शैलानहारयत् कीयान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ।

स्माभिवादयते वृढान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणः ॥

वाचमवोचदच्युत इति तु अपवादविषयेऽप्युत्कर्षस्य निवेशात्(१) ।

अन्ये तु प्रावेशयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्या गतिः प्रतीयते(२)

इत्याहुः । ज्ञार्या ज्ञानार्या यथा, बोधयति शिष्य धर्मं, ज्ञापयति

नृपं हिताहितं, घ्रापयति जायां पुष्यं,(३)स्पर्शयति गात्रं कामिनी-

मित्यादि । अटाः सत्ताद्यर्थाः, यथा आसयति सुतं, शाययति

पतिमित्यादि । ऋदु शाययति सुतं, भासमधिशाययति पतिमि-

(१) सितिन्नेति प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वमिति शेष । अत्र अच्युत सित सुनेर्बुधुः
सुतरा सितिन्ना लभयन् वाचम् अशोचदित्युपयागिवाक्यार्थ ।

(२) उपसर्जनीभूतो गुणोभूत प्रवेशादिरूपधात्वर्थो यस्यास्तादृशी गतिः
प्रतीयते । तथाच प्रवेशस्वभ्यन्तरप्राप्ति प्रावेशयदित्यत्र विशेषात्तोरभ्यन्तरप्राप्ति
फलिका गतिरर्थ । ततश्च प्रवेशाद्यर्थस्य गोप्यत्वे गत्यर्थस्यैव मुख्यत्वाद् गत्यर्थत्वेनैव
प्रावेशयदित्यादिषु अज्जन्तकर्तुं कर्मत्वम् । एवम् आरोप्य—आरोहणाय गम
यित्वेत्यर्थः । आरोहणफलिका गतिरर्थ । अतीतरत्—तरणाय अगमयदित्यर्थ ।
तरणश्चागाधजलपारप्राप्ति । प्रापय—प्राप्त् गमयेत्यर्थ । अत्र प्राप्तिफलिका गति-
रर्थ । एवमेवाभिराममतम् । सित सितिन्नेत्यत्र तु 'लभयदित्यत्र लभिगंम
नार्थोपसर्जनीभूत प्रापणार्थमाहुः, अत सितिन्नेति न कर्मेति गोयीषन्द्र ।

(३) गोयीषन्द्रेणाप्येवमुदाहृतम् । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु । । ४ । ५२ सूत्रे "सूत्रे
ज्ञानसामान्यार्थानानेव स्पष्टं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन द्वाप्यते । तत्र अरति
जिघ्रसीत्यादीना न । आरयति घ्रापयति देवदत्तेन" इत्युक्तम् । 'अरयत्यनेन वन-
गुल्म इत्यत्र तु खेरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्व बोध्यम्" इति तत्रैव
तत्त्वबोधिनी ।

त्यादौ श्रीपाधिकसद्वत्त्वेऽपि (१) स्वभावसिद्धादत्वमादाय अजान्तवस्य ढत्वमिति । धूनां सद्वत्त्वव्यवहारो हि कर्तुः क्रियाव्याप्यतेनैव, अन्यथा शीघ्रं भूयते इत्यादावपि ढे त्वः स्यात् । तथाच—“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः । विवेकदृष्टत्वमगात् सुराणां तं मेथिलो वाक्यमिदस्वभावे” ॥ एवं विप्रो मैत्रं चैत्रं संक्रोधयति इत्यादि (२) । अक्षेदेवयते हरिर्हरेणेत्यत्र तु न स्यात्, वाग्यस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सद्वत्त्वातिदेशात्(३) । परे तु ग्रहधुं न गृह्णन्ति । अयन्तु “अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनाद्विदत् दैत्यपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानो ब्रह्मस्य वाहोर्हसन्नभाङ्घ्नीद्रघुनन्दनस्तत्” ॥ “अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक” इत्यादिप्रयोगात् गृहीतवान् । अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृशः सिद्धे, ग्रहणं अदर्शनार्थत्वेऽपि स्यात्, तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं ज्ञानार्थत्वेऽपि श्रीर्ग्रहणं क्वचिदन्यत्रापीति ज्ञापनार्थं (४), तेन “पुरुहूतद्वियो धूर्धुं युक्तान् यानस्य वाजिनः । आयूपि त्वक्षु निर्भिद्य प्रामञ्चनिरमोचय” इति भट्टिः । शूरसेनं पौरुषं त्याजयति । “मुक्ताजालं चिरपरिचित त्याजितो दैवगत्या” । देवदत्तं शतं दाप-

(१) आतिदेशिकसकर्मकत्वेऽपीत्यर्थः ।

(२) यत्र वक्ष्यमाणवार्त्तिकछन्दसेषु सम्प्रदायीभूतचैत्रस्य कर्मत्वम् ।

(३) कर्त्तव्यत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशकरणम् अकर्मकलक्षणकार्यनिषेधार्थमिति ।

(४) उद्वृत्तोहि पन्थः समधिक फलभाषटे इति न्यायादित्यर्थः ।

यतीत्यादि स्यात् (१) । अत्र खादादहिंसार्थभक्षामशनार्थ-
तया न्ययासूतघवहां गत्यर्थतया, क्रन्दगद्गायक्षामटतया शब्दार्थ-
तया च प्राप्ते निषेधः । ह्रजोऽभ्यवहारार्थतया (२), कृजो
टाविवचया (३), दृगथ नित्ये प्राप्ते, अभिषादयतेरप्राप्ते, विकल्पः ।
ह्रजः स्तेयादौ, कृजः सटत्वादप्राप्ते विभाषेति भाष्यम् ।

गीयमध्यापयदित्यादि । गोपा गीयम् अध्वेयत, गोपान् गीयम्
अध्यापयत् । गोपा याज्ञिकात्रम् अभुञ्जत, गोपान् याज्ञिकात्रम्
अभोजयत् । शत्रवः स्वधामागच्छन्, शत्रून् स्वधामागमयत्, शस्त्र-
पूतान् कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्ता-
स्तस्त्वम् अवध्यन्त, भक्तान् तत्त्वम् अवोधयत्, परमात्मानं बोधित-
वान् इत्यर्थः । धर्मोऽस्तिष्ठत्, धर्मम् अस्थापयत्, अनेन कर्मणा
धर्मस्तिष्ठतीति लोकशिक्षादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
विधिवेदानगृह्णात्, विधिं वेदानग्राहयत्, ब्रह्माणं वेदबोधितं
कर्म कर्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । दैत्याः शक्तिमपश्यन्, दैत्यान्
शक्तिम् अदर्शयत्, स्वां शक्तिं प्रकाशयितुं प्रेरितवान् इत्यर्थः ।
गावो वेणुमशृण्वन्, गा वेणुमश्रावयत्, वेणुशब्दश्रवणमकारय-

(१) यद्गृह्यसूत्रजडाप्रभृतीनामग्रन्तकर्तुः कर्मत्वं न सर्वसम्मतम् । अतएव
“इत्यादयोऽसाधव इति वाभट” इत्युक्तं जुमरेण कारकपादे १० सूत्रस्य वृत्तौ ।
तत्रैव टीकायां “अन्धे तु एवंविधान् बहून् महाकविप्रयोगान् दृष्ट्वा कुशकाशावल
स्वनन्यायेन किमपि प्रकारान्तरभाञ्ज रित्वाह गोयीचन्द्र । कुशघटितविधिना
काशोऽपि नृह्यते इति न्यायार्थः ।

(२) भोजनार्थतया ।

(३) चैत्रोमैत्र भैत्रेण वा कारयतोत्यादौ कर्माविश्रयाभित्यर्थः ।

दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकघः । खादादेस्त्विति -
 कपयो रक्षांस्यखादन्, कपिभी रक्षांस्यखादयत्, भोक्तुं प्रेरित-
 वान् इत्यर्थः । कपय ऊर्ध्वलोकमनयन्, कपिभिरूर्ध्वलोकमना-
 ययत्, लोकान्तरमगमयदित्यर्थः । कपय आक्रन्दन्, कपि-
 भिराक्रन्दयत्, रोदनं कारितवान् इत्यर्थः । कपयो रक्षासि
 आयन्त, कपिभी रक्षांस्थाययत्, प्रापितवानित्यर्थः । कपयः
 शब्दायन्ते, कपिभिः शब्दाययन्, राम इत्यस्य विशेषणं,
 सिंहनादं कारितवान् इत्यर्थः । कपयोऽह्वन्, कपिभिरजूहवत्,
 रिपुभिः सार्धं स्वर्द्धां कारितवान् इत्यर्थः । कपयो रिपु-
 मादन्, कपिभी रिपुमादयत्, भोक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः
 शैलानवहन्, कपिभिः शैलानवाहयत्, आनायितवान् इत्यर्थः ।
 कपय इष्टभक्ष्यम् अभक्षन्, कपिभिरिष्टभक्ष्यमभक्षयत्, अभिलपितं
 वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र रामः प्रयोजकघः । वाहाः
 पार्थमवहन्, वाहान् पार्थमवाहयत्, अर्जुनं वोढुम् अश्वान् प्रेरित-
 वान् इत्यर्थः । हरेः सारथ्यकर्मकर्तृत्वात् ढत्वम् । वाहा अरीन्
 अभक्षयत्, खादयामास इत्यर्थः । अत्र भक्षधीहिंसार्थत्वात् घस्य
 ढत्वम्, उभयत्र हरिः प्रयोजकघः । कीशाः शैलान् अहरन्,
 कीशान् शैलान् अहारयत्, आनेतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । ऋक्षा
 हृक्षान् अहार्युः, ऋक्षैर्वृक्षान् अजीहरत् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो
 दर्शितः । कपयः सेतुम् अकुर्वन्, कपीन् सेतुमकारयत् । वानराः
 सेतुमकुर्वन्, वानरैः सेतुमकारयत् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो
 दर्शितः । जानकी हृदानभिवादयति स्म, जानकीं हृदानभि-

२८६ । याचञार्थं दुह चि प्रच्छ
 रुध् ब्रू शास जि नी वहः ।
 हृ दगिड ग्रह कृष् मन्य
 सुष् पचाद्या धवो द्विडा ॥

वादयते स्म, लक्ष्मणो वृद्धानभिवादयति स्म, लक्ष्मणेन वृद्धानभि-
 वादयते स्म, नमस्कृतुं प्रेरितवान इत्यर्थः । अभिपूर्व्यं वदक वाक्-
 सन्देशयोर्नत्यर्थः, तस्मात् प्रेरणे जिः । दहयेन विकल्पो दर्शितः ।
 सर्वत्र राघवः प्रयोजकघः । सीता रामय लक्ष्मणम् अपश्यत्, स
 लक्ष्मणः सीतां रामेण च आत्मानम् अदर्शयत्, जेटेंजौ घे इति
 मम् । एषामिति किम् ? पाचयत्योदनं सूदेन गृह्णीत्यादि । परे
 तु गौणक्रियापेक्षया घत्वे मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढले सिद्धे नियमार्थ-
 मिदमिति ब्रुवन्तः (१) पाचयत्योदनं सूदेन गृह्णीत्याहुः (२) ।
 अन्ये तु उभयप्राप्तौ परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ।

२८६ । याचञार्थं । याचञा अर्थो येषां ते, पच आद्यो येषां

(१) सिद्धान्तकौमुद्या १ । ४ । ५२ । सूत्रस्य टीकार्या "नियमार्थमेतत् सूत्र-
 मिति प्राञ्चः । णिजघेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति ।
 तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्त्तरि***हतीयया सिध्यति । उक्तञ्च
 —गुणक्रियाया स्नातन्व्यात् प्रेषणे कर्मता गतः । नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्व-
 घर्म्मोणाभिधीयत इति । स्वधर्म्मोण कर्त्तु स्वधर्म्मोण हतीययेत्यर्थ' इति तच्च बो-
 धिनी । काशिकायामपि "एषामिति कि ? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देव-
 दत्तेने"त्याहृतम् ।

(२) अत्र केषुचित् पुस्तकेषु "पाचयत्योदनं सूदेन सूदेन गृह्णीति । तन्मते हृल-
 पहृणं प्रपञ्चार्थमि' त्यपि पाठः । प्रयोगरत्नमात्रायामपि द्विकर्मकधातुप्रकरणे

तमर्थयेऽहं भोक्षं, यो गोपै दुग्धमदुग्ध गाः ।
 फलान्यवाचिनोद्वृत्तान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ।
 कुरोध गोकुलं गोपीरववीच मनोहरम् ।
 गोपालानन्वशात् केलींस्तत्राजय्यं जिगाय तान् ।
 हन्दाधनमनैषीद्गामास्तच्छिशूनवहद्व्रजम् ।
 जहारारण्यमाभीरीदैत्यान् प्राणानदण्डयत् ।
 जग्राह यज्वनो भोज्यमकर्षत् पूतनां बलम् ।
 समन्यामृतमन्मोधिं सुमोष दितिजांश्च तत् ।
 योऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखासुखम् ॥

ते पचाद्याः, पचात् चसः, डे डे येषां ते । कर्त्तुः क्रियाव्याप्य-
 त्वात् भोक्षादीनां ढलं सिद्धम्, अनेन तु भोक्षादिहेतूनां कृष्णा-
 दीनां ढलं विधीयते (१) । तमर्थयेऽहमित्यादि । यः श्रीकृष्णः
 गोपैः सह गोदोहनादिकं कृतवान् तमहं भोक्षमर्थये इत्यन्वयः ।
 शशुं वरं भृगयते, देवान् वरं वृषीति इत्यादौ तु ऋगिवजोर्याच्-
 चार्थत्वात् । यो गोपैर्गां दुग्धमदुग्ध । यो वृत्तान् फलानि
 अवाचिनोत्, वृत्तान् संघट्टयन् फलान्याददे इत्यर्थः । यो वल्लवान्
 वार्त्ताः पप्रच्छ, जिज्ञास्यमभिधातुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपी-
 गोकुलं कुरोध, गोपीरन्तः स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः ।

६१० सूत्रे "गत्यादेरनिभ कर्त्तुर्मित्य स्यादिति कर्मता । अग्राणां दामपाकादि-
 क्रियाणाम् विभाषया ॥ * * * त्पठितवर्षीभमाहपिठवंधलां स्त्रियमर्षं न पाच-
 वेदिति पाठश्चल्ये" इत्युक्तम् ।

(१) अतएव कर्म्ये येयुर्दुहादेरिति चारुचपादे ८ । क्रमदीवररूपम् ।

यो गोपीर्मनोहरम् अब्रवीत्, प्रबोधवाक्यं कथितवान् इत्यर्थः ।
 यो गोपालान् केलीन् अन्वशात्, केलिं देशयन् विनीतवानित्यर्थः ।
 यस्तान् गोपालान् अजय्यं जेतुम् अगक्यं युद्धं तत्र केलिविषये
 जिगाय, अजय्यं युद्धं स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः । यो गाः
 वृन्दावनम् अनैषीत्, प्रापयामास । यो व्रजं तच्छिष्टशून् गोवत्सा-
 नवहत्, नीतवान् इत्यर्थः । य आभीरीररण्यं जहार, गोपीर-
 रण्यं प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत्,
 प्राणान् गृहीत्वा शशास इत्यर्थः । यो यज्वनो भोज्यं जग्राह,
 स्वीकृतवानित्यर्थः । यः पूतनां बलम् अकर्षत्, पूतनां विकृत्य
 बलं निनाय इत्यर्थः । योऽम्बोधिममृतं समन्य, समुद्रमुन्मथ्या-
 मृतमुत्थापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदमृतं
 सुप्तोप खण्डितवानित्यर्थः । यो लोकानां पुण्यपापं सुखासुखं
 पचति, पुण्यं सुखं पचति, पापम् असुखं पचति, परिणमयती-
 त्यर्थः । तण्डुलानोदनं पचति इत्यादौ तु प्रकृतिविकारभावेनैक-
 मेव ढं, तेन तण्डुला ओदनः पचन्ते इत्यत्र यथेष्टं द्विदधुष्वित्यनेन
 न गौणमुख्यव्यवहारः । एवं ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव संख्या
 गृह्यते ।

यदुक्तं,—

विकारभावे प्रकृतेरेकं कर्म यतस्ततः ।

द्विकर्मकव्यवस्थातो न प्रत्यययथेष्टता ॥

प्रकृतेविकृतेर्वापि यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि ।

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ॥ इति ।

२८७ । दिवो धं वा ।

(दिवः ६।, धं १।, वा ।१।) ।

दिवो धं ङं स्याद्वा । अक्षै रक्षान् वा दीव्यतीशः ।

एवम् एको वृत्तः पञ्च नौका भवतीत्यादि । आद्यशब्देन शिष्यं धर्मं वदति, जायां प्रियमाचष्टे, सुतं वाचो जगाद, राजानं हितमुपदिशति, क्रुद्धमवस्थानं याचते अवस्थातुमनुनयतीत्यर्थः । केचित् वदत्यर्थं गृह्णन्ति । इह यद्यपि न्यादौ मन्यधुः पठितस्तथापि गौणद्वे त्यविधानाय याचादौ द्रष्टव्यः (१) । तथाच “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे” इति भारविः । तत्र न्यादौ नीवहृह्वामिव पाठ इति परे ।

२८७ । दिवो । दिवः क्रीडार्थस्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ङं स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सठत्वातिदेशात् अटलक्षणं कार्यं न स्यात्, तेन अक्षा दीव्यन्ते, अक्षैः देवयते छात्रेण गुरुः, अक्षाणां देवकः, अक्षाणां देविता इत्यादय एव स्युः ; न तु अक्षैर्देवयते छात्रं गुरुः, अक्षैर्देवकः, अक्षैर्देविता इत्यादयः स्युः, सदैव सठत्वात् । एवं मनसादेवीति ङात् पण् इत्याहुः परे । वस्तुतस्तु पचाद्यनि नदादित्वात् ईपि संज्ञायां त्रया न लुक् इति । “तेनादुद्यूपयद्रामं मृगीण मृगलोचना” इत्यत्र तेनेतिऽदिवो धं न, किन्तु दुद्यूपेरिति । अन्ये तु अक्षैर्देवक इत्यत्र वा पीत्याहुः ।

११) याथादिन्यादिरिगणने बहुधा मतभेदाऽस्ति, तद्विहितन्यादिभ्यनादेति छन्दे स्फुटीभविष्यतीति ।

इदं सूत्रं धिक्समयेत्यनन्तरम् इत्येके, तन्मते मण्डूकगत्या
टमनुवर्त्तते इत्येवं व्याख्या (१) ।

गैः क्रुधद्रुहोर्भम् । गैः परयोरनयोर्भं टसञ्चं स्यात् । नृपो-
ऽरीन् परिक्रुध्यति, खलः पतिं संद्रुह्यति, नृपेणारयः परिक्रुध्यन्ते,
खलेन पतिः संद्रुह्यते इति (२) ।

अनुजनो जम् । अनुपूर्वस्य जनो जं टसञ्चं स्यात् । लक्ष्मणो-
राममनुजायते; पद्यात् प्रभवतीत्यर्थः । एवं पुत्रमनुजाता कन्या(३) ।
टत्वविधानात् लक्ष्मणेन रामोऽनुजन्यते । अनुपूर्वस्य जनेऽत्-
पूर्वीकरणपूर्वं जन्मनि वर्त्तमानत्वात् सटत्वमित्येके (४) ।
अनोः किम् ? रामात् मजायते हरिः ।

(१) अत्र कार्तिकोयोऽपि “इदं सूत्रं धिक्समयेत्यस्य प्रागिति केचित्, तन्मते
कर्मणोऽनुवर्त्तने मण्डूकगतिन्यायानङ्गीकारः, कर्मोधिकारसन्निकटत्वात्तस्य-
त्वमीचीनमि”त्याह ।

(२) उत्तरचरिते षष्ठाद्वे लघोक्तौ ‘मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमञ्चन” इत्यादौ
स क्विदपवाद्विषयेऽपुत्रत्वेऽभिनिविद्यते इति न्यायात् । “अक्रुध्यसि नृपा
कित्त्वं दिदृक्षुं मा मृगेक्षणे” इति भट्टौ ८।०६ लोकाय टीकाया ‘समते स्वभावा-
दिभौ सोपसर्गौ सकर्मकाविति दुर्गमतमाहर्तं, क्रियाव्यायस्य कर्मत्वात्” इत्युक्तं
भरतेन ।

(३) अथौ कुमारसामजोऽनुजात इति रघो ६।०८ ।

(४) अत्र तत्पदेन जन्मोपस्थितिः, तेन कस्यचिज्जन्मनो यत् पूर्वोत्तरं तस्य
पूर्वकारणं तस्मिन् । येन जन्मना अन्यन् किञ्चिज्जन्म पूर्वं क्रियते तादृशं जन्म अतु
पूर्वजनेरर्थः । ततश्च जननानन्तरं जन्म अनुजननमिति फलितार्थः । एतेन
जननपूर्वोत्तरात्तुलजननस्य धात्वन्वयत्वेन पूर्वोभूतं यज्जन्म तदेव धात्वर्थताव
च्छेदकं फलं, तदाश्रयत्वात् प्रकृते रामस्य कर्मत्वम् । अतएव गत्यर्थादयोस्यासति
वक्ष्यमाणस्य टीकायां राममनुजातोऽच्युत विश्वमनुजीर्षोऽनन् इत्यत्र “अनु-

२८८ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरेणैनाति-
येनतेनाभ्युभयपरिसर्व्वतो विनर्तेऽभिपरिप्रत्यनूपद्गु-
पर्य्यधोऽधिभिः । (धिक्—ऽधिभिः ३॥) ।

एभिर्योगे ही स्यात् ।

वीषेत्यभावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहाय्ये च हीनेऽनूपो मताविह ॥

यजो ढभे घटे । यजधोर्ढभे घटसंज्ञे क्रमात् स्याताम् । पशुना
रुद्रं यजते, पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

२८८ । धिक् । अभिय उभयय परिय सर्व्वय ते, तेभ्यस्तम्,
उपरिय अधय अधिय ते, ह्यय ते उपर्य्यधोऽधययेति ते । पयात्
धिक् च समया चेत्यादि च सः । धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः । समया-
निकषागण्टो समीपार्यो । हा विषादशुगर्त्तिषु । अन्तरा
मध्यार्थः । अस्तरेण ऋते विना व्यतिरेकार्थाः । एनेति वैमो-
ऽपीत्यनेन विहितैतन्त्यास्तः । अतिरतिक्रमार्थः । येन-तेनौ या-
दृक्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तमस्ताः (१) । उपर्य्युपरीत्या-
दयो द्विरुक्ताः । अन्येषामर्थविगेषमाह वीषेत्यादि । द्रव्यगुण-
क्रियाभिर्गुणपत् प्रयोक्तृव्याप्तुमिच्छा वीषा । कस्यचित् प्रकारस्या-
पुत्रं बोरेतयोः प्रयोगे सस्य पदाप्जनम यज्य पदाप्जरश्च तज्य चर्त्तं जगत्
इत्युक्तं इतिहेनेन ।

(१) अभित इति कामोप्ये दो । तथाच “वामोप्येभवत्. गीता वावस्या
मित्येऽभित” इत्युक्तः । उभयत इति अभावादुभयार्थत्वम् । परित सर्व्वत
इति इत्थं अवभादर्थम्. तथाच—“इवञ्चतज्यु इतिः सर्व्वतो विपरिप्रत्ये” इत्यु-
क्तः ।

धिग् लोकमीश्वराभक्त, समया माधव रमा ।
 निकषा गिरिश गौरी, हा लोक केशवद्विपम् ॥
 कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युत सुखम् ।
 दक्षिणेन हरि रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वर ॥
 येनेश हरिरीशम्भ तेनेशमभितोऽर्चका ।
 रामकृष्णावुभयतो गोपेश, परित. परे ॥
 प्रमया सर्व्वत सर्व्व, शम्भ नेशार्चन विना ।
 मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्ति भूत भूतमभि प्रभु ॥
 भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
 हरि पर्य्यभवलक्ष्मी हर प्रति हलाहलम् ॥
 विश्णुमन्वर्चयते भर्ग, शक्रादय उपाच्युतम ।
 लोकानुपर्य्युपर्य्यास्तेऽधोऽधोऽध्यधि च माधव ॥

पत्ति (१) रित्यन्भाव । चिद्ग लक्षणम् । तेषु वीष्ठादियु भागे च परिप्रती । अमुस्तेषु वीष्ठादि चतुर्वर्षेषु सहार्थे च । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ (२) स्तेन हेतावपि, यथा कारीरी (३) मनु वर्षति, कन्यामनु शोक इत्यादि ।

धिगलोकमित्यादि । ईश्वराभक्त लोक धिक (४), ईश्वराभक्तस्य सर्व्वत्र निन्दादिक भवतीत्यर्थ । माधवस्य समीपे रमा

(१) प्रकार सादृश्य रीतिर्वा ।

(२) अतुक्तानाम व्यकथिताना समुच्चय सप्तह अर्थो यस्य तादृश ।

(३) कारीरी यज्ञविषय । कारीरीहेतुक वर्षण करोति देव इति शेष ।

(४) यत्रपवादिकेय द्वितीयति ।

लक्ष्मीः । गिरिशस्य समीपे गौरी दुर्गा । केशवद्विपं लीकं हा,
 केगवद्विपो लोकस्य विपादः शोकः पीडा च सर्व्वदैव इत्यर्थः ।
 ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्णः । अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजाव्यतिरेकेण
 सुखं न भवतीत्यर्थः । हरिरदूरदक्षिणे (१) रुद्रः । गोविन्दस्याति-
 क्रमिता न ईश्वरः । ईशं येन हरिः, ईशस्य यादृक् हरिरूपास्यः,
 तं हरिं तेन ईशः, हरिस्तादृगुपास्य ईशः ; एतेनाभिन्नावित्यर्थः ।
 ईशमभितोऽर्चकाः, शिवस्य सर्व्वत्र पूजका इत्यर्थः । राम-
 कृष्णावभयतः, रामकृष्णयोरुभये पार्श्वेऽर्चकाः । परे गोपेशं
 परितः, गोपेशस्य इतस्ततः परेऽर्चकाः । प्रमथाः सर्व्वं सर्व्वतः,
 सर्व्वस्य इतस्ततः प्रमथगणाः । ईशार्चनं दिना न शर्म, ईशार्चन-
 व्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्य उपास्तिं उपासनाम्
 ऋते विना मुक्तिर्न भवतीत्यर्थः । सोऽच्युतो भूत भूतम् अभि,
 सर्व्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्तो विभुम् अभि, विभोः कश्चित्
 प्रकारमापन्नः (२) । प्राज्ञो गोविन्दम् अभि, गोविन्दं लक्ष्मीकृत्य
 प्राज्ञस्तिष्ठति । अमीरुदाहरणत्रयेण परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् (३) ।
 भागे उदाहरति । हरिर्भागे लक्ष्मीरभवत् । हरस्य भागे हना-
 हलं विपम् अभवत् । एवं वीसादियु अनोज्ञेयम् । सहार्थे तु विष्णु-
 मनु, विष्णुना सह भर्गोऽर्च्यते अर्थात् सद्भिः । अच्युतमुप अच्यु-

(१) अत्र अदूरेति व्याख्यानेन वैभोऽपीति कृते अदूरार्थे एनप्रत्यय इति पाणिनीयमतं सूचितम् ।

(२) विभुविपये भक्तिभावापन्न इति दुर्गादास ।

(३) उदाहरणमिति शेष । अमीरुदाहरणेषु अभिस्थाने परिप्रतिबोधेऽपि न हन्दीमह इत्याशयः ।

ताद्वीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमनु शक्रादय इति । लोकानु-
पर्युपरि लोक नामुपरि समीपे माधव आस्ते, अधोऽधः अधः-समीपे
माधव आस्ते, अध्यधि इतन्मतः समीपे माधव आस्ते इत्यर्थः ।
इह समीपार्थे द्वैर्ग्रहणात् नेह — “उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वर-
बुद्धयः” अतिदूरे उपरि चरन्तीत्यर्थः । यद्वा उपरिबुद्धीनामुपरि
इश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः (१) ।

पूर्वविप्रतिषेधेन प्रमाबाधितत्वात् सम्बोधनार्थमात्रद्योत-
कत्वाद्वा “हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विपश्चुः” । “हा पितः कासि
हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स” इत्यादौ सम्बोधने मा भूत् (२) । “शाखि
भिर्हा हता भूयो हृदयानामुदेज्यैः” इति तु उपपदविभक्तेः कारक-
विभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् (३) ।

(१) एवं व्याख्याने द्विरुक्तोपरियोगाभावाच्चेति भावः ।

(२) अयमाशयः—हा पितः कासि हे सुभ्रु इति भट्टो ६।।। लोकस्य व्याख्याने
भरतसेनः—“धिक समयेत्यादिश्लेषस्य घट्टप्रपादात्वात् नात्र तद्विषयः । सामान्येन
हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात् पितृसम्बोधनम्, अतो न द्वितीयेति दुर्ग । वस्तुतस्तु हाशब्द
वाच्यं दुःखं स्वविषयमेव, पितृशब्देन तस्य सम्बन्धाभावः, तत्कथं द्वितीयया भवित-
व्यम् ?”—इत्याह । दुर्गादासोऽपि ‘यत्र तु आत्मन पीडायां हाशब्दः प्रयुज्यते
तत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वात्सम्भवात् तेन योगे द्वितीया न स्यात्, तेन हा तातेति
क्रन्दितमाकर्ण्य विपश्चु इति रघु । हा राम हा रामण हा जगदेकवीर हा नाथ
हा रघुपते किमुपेक्षे मामिति महानाटकमित्यादौ सम्बोधने प्रथमैवेत्याह ।

(३) ‘या पदान्वरसम्बन्धेन विभक्तिर्विधीयते सोपपदविभक्तिः । कर्मोदि-
संज्ञानिमित्ता विभक्तिः कारकविभक्तिः । उपपदविभक्तिविषये कारकविभक्तिप्राप्तौ
किं स्यादिति शङ्कायामाह उपपदविभक्तेरिति । हा हतेत्यत्र हायोगेन प्राप्तौ
द्वितीयां बाधित्वा कर्मोष्णि विहितेन ज्ञेन कर्मोष्ण उक्तत्वात् प्रथमैव भवति । इति
संक्षिप्तवारे कारकपादे ५८ सूत्रटीकायां गोपीचन्द्रः ।

२८८ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं, कर्त्ता
घस्त्री ।

(साधन—भेदकं १, धं १, कर्त्ता १, घः १, त्री ११) ।

नेत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नान्ना दृष्टः शिवो जनैः ।

यावता मर्यादाभिविध्योः । मर्यादाभिविध्योर्वर्त्तमानेन
यावता योगी ही स्यात् । नदीं यावदरस्थानी, “यो नमेत् शूद्र-
संसृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स मर्त्ययातनाभोगी यावदाहृत-
संग्रवम्” ॥(१) रथां यावत्(२) वृष्टी देव इत्यादि । अनयोः किम् ?
“यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते” इति (३) ।

२८९ । साधन । साध्यते अनेनेति साधन, घेऽन्ट् । यद्वा-
पारानन्तर कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः । तज्जन्यत्वे
सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः । यथा परशुना काष्ठं
च्छिनत्ति (४), मनसा जानाति, पाणिना भ्रमयतीत्यादौ हेतुपर-
शुसंयोगव्यापारेण आत्ममनःसंयोगव्यापारेण चेष्टादिव्यापारेण

(१) आहृतसंग्रवमित्यत्र भकारस्य हकारस्यान्दसः । भूतानां संग्रवः
संग्रहः, या सभ्यक भूतसंग्रहः आभूतसंग्रहः । आभूतसंग्रहं यावत्प्रलयकालपर्यन्त-
मित्यर्थः ।

(२) रथा पत्न्यामभिध्यायेत्यर्थः ।

(३) सोमार्थेन यावता पशुमी चेति केचित् । यामादृ यावदहं षोढा इति
दुर्गादाय ।

(४) अत्र तज्जनेन परशुगृह्यते, अत्र परशुजन्मे संयोगे सति वर्त्तमाने
तत्परशुजन्मे हेतुं हिदनीभावः, तत्र हेतुजन्य जनक संयोगः, स एव परशु-
र्थापारकान्तसंयोगरूपव्यापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते अतः परशुरेव
साधनमिति ।

च छेदनादेर्निष्पाशत्वात् साधनत्वम् । अखेन पथा याति, “कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया” इत्यादौ द्वयोस्त्रयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वम् । स्यात्या पच्यते इत्यादौ तु स्यात्या-देर्व्यापारानन्तर क्रियासिद्धेर्विवक्षितत्वात् साधनत्वम् । यदुक्तम्—

क्रियाया. परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विषद्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्यात्या पच्यत इत्येवा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

हेतुः फलसाधनयोग्यः । यथा विद्यया यशः, धनेन कुलमित्यादौ कीर्त्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्यतया हेतुः । अन्ये तु अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापकोऽपि हेतुः ; यथा धूमवत्त्वेनाग्निमानयं पर्वत इत्यत्रान्वयव्यतिरेकनियमेनाग्निमत्त्वस्य ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच (१) यदधीनाः कर्तुः प्रवृत्तिः स हेतुः, कर्त्तव्यं साधनमिति साधनहेत्वोर्भेदः (२) ।

विशिष्यते सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं, विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः, शिखया परिव्राजक इत्यादौ जटादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वादिशेषणत्वम् (३) ।

(१) ननु दात्रेण धान्यं ज्ञप्तातीत्यादावपि दात्रादेर्हेत्वत्वेनैवैवमिदौ साधन-यत्त्वं कथमित्याशङ्क्याह तथा चेति ।

(२) ‘करणं कर्त्ता व्यापारयति, हेतुस्तु कर्त्तारमिति रक्षितः । ***प्रयोजन रूपहेतोरपि हेतोया दृश्यते, यथा—पुत्रपदा शैलसुतासुपेतामिति कुमार’ इति विद्यालङ्कारः ।

(३) सम्बन्ध उभयनिष्ठः । तयोर्द्वयोरेकोऽस्तुयोगी अदरः प्रतियोगी ।

भेदयति सामान्यावगमे (१) इतरेभ्यो व्यवच्छिन्नतीति भेदक-
मितरव्यावर्त्तकमिति यावत् । यथा—काकैर्गृहं, छत्रेण छात्र-
मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगित्वेऽपि भेद-
कत्वम् (२) । तथाच विशेषणं विद्यमानं, भेदकत्वविद्यमानमिति
विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके । वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस
इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि त्रीविधानार्थं, तेन—

येनाङ्गिविकारस्तदङ्गात् । येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं
वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात् । यथा मुखेन त्रिलोचनः, अक्षणा
काणः, पादेन खञ्जः, पृष्ठेन कुञ्ज इत्यादौ निमित्तनैमित्तिक-
सम्बन्धे पीप्राप्ती च्ची स्यात् । प्रकृत्या सुभगः, धान्येन धनं,
गोत्रेण गार्ग्यः, जात्या विप्रः, जन्मना वृद्धः, स्वभावोदारः, स्वर्ग-
पेण प्रियंवदः, प्रायेण वैष्णवः (३) समेन धावति, (४) सुखेन याति,
कारस्त्रेण पचति, “तत्रागार धनप्रतिगृह्णादुत्तरेण सदीय”मित्यादी
प्रकृत्यादीनां सुभगादिना सहाभेदेऽपि इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेद-

यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ विद्यमानतासम्बन्धेन जटास्तापसे वर्त्तन्ते । अतो
ऽत्र जटानां विद्यमानतासम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं तापसस्य चातुयोगित्वम् । एते
अतुयोगित्वं सम्बन्धव्याधारात् प्रतियोगित्वं तस्यापेक्षत्वमिति ।

(१) सामान्येन साधारणेन धर्मेण गृहत्वादिनेत्यर्थः, अवगमे प्रत्यक्षे
सतीत्यर्थः ।

(२) उत्पत्त्यादिनेति शेषः । अत्रेण गुरोर्देहात्पारवणेनेत्यर्थः ।

(३) वैष्णववक्ष्यभूयस्त्वं प्रायशन्दार्थः ।

(४) विषम धावतीति प्रयोगो न स्यादिति संलिप्तपदारे कारकपादे ७६ सूत्रे
टीकायां गोपीचन्द्रः । प्रयोगरत्नमालायान्तु कारकविभक्तिप्रकरणे ६४० सूत्रे
'समेन धावति समं धावतीत्यर्थं' इत्युक्तम् ।

कत्वम् । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक उच्यते, अभेदस्यर्थः, (१) तेन साहजिकाभिन्नः सुभगः, धान्याभिन्नं धनं, गोत्राभिन्नो गार्ग्यः गर्गकुलोत्पन्न इत्यादिक्रमेणान्वयबोधः । परे तु हेत्वादेर्न घत्व-माहुः । अनेन त्रीविधानाय धसंज्ञा कृतेति ।

करोतीति कर्त्ता, स्वतन्त्रः, क्रियासिद्धावगुणत्वेन (२) विवक्षितः साक्षात् क्रियाग्रय इति यावत् । यथा रामो रथेन व्रजं याति, कृष्णो भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावाद् घत्वम् ।

(१) अभेदस्यर्थ इति मतान्तरमाश्रित्योक्तं, स्वमते तु इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वमेव ततोयार्थं । तथाहि स्वभावेनार्यं सुभगो न तु व्यञ्जद्वारादिना । सुभगत्वमिदम् व्यञ्जद्वारादिकृतसुभगत्वाद्भिद्यत एव, तच्च प्रकृतिशब्देन भेदयतीति तस्य भेदकत्व, तेनैव ततोया च । अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानमिति पाणिनीयवार्त्तिकम् । उपसख्यानं प्रकृत्यभित्यर्थः । “एतच्च वक्तव्यं, कर्त्तृकरणयो-स्तृतीयेत्येव सिद्धम् । * * * प्रकृत्याभिरूप, प्रकृतिकृत तस्याभिरूप्यम् । गार्ग्योऽपि गोत्रेण—एतेनाह सप्तम्ये” इति भाष्यम् । ‘गम्यमानापि क्रिया करणादिश्वपदेशनिमित्त भवति । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनाय कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्कारणादिनेत्यर्थ’ इति कैयट । ‘एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् सिद्ध मिति तत्रबोधिनी । कातन्त्रमतेऽपि एषूदाहरणेषु करणे ततोया । तथाच—“प्रकृत्यादीनामपि करणत्वमस्ति, भवतेगम्यमानत्वात्, तथा ह्यभिरूपभवेन प्रकृति करण याप्रिक-भवेन प्राय करण, गार्ग्यस्य भवने गोत्र करण मिति कातन्त्रटीका । सच्चिप्रसारे ऽपि ‘हेत्वाच्चिद्गोत्रादे रिति कारकपादे ७६ सूत्रटीकाया “गोत्रेणाह वाक्स्व-इत्यादौ यत्र क्रियापद नास्ति तत्र सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु कापि क्रिया । न हि क्रियया विना कर्त्तृकरणे सम्भवत तयो क्रियापेक्षत्वात्, तस्मात् ततोया । यदा तु कृत इत्यादि गम्यते तदा कर्त्तव्येव ततोया, तस्माद् गोत्रादेरिति प्रसङ्गार्थं”-मित्युक्तं गोयीचन्द्रेण ।

(२) अगुणत्वेन प्राधान्येन ।

मैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः (१) । अतएव विक्लेद-
नाक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वाभावात् घत्वम् । यदा तु विक्लि-
च्यर्थस्तदा तण्डुलः पचते स्वयमेवेति ढघविषयः, ततः प्रेरणे औ
विक्लेदनार्थपचिसमानार्थस्तदा पाचयति तण्डुलं चैत्र इति । एवं
यदा निष्पादनार्थः क्षुप्तस्तदा चैत्रः कटं करोति ; यदा निष्पच्यर्थ-
स्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति । केचित्तु विक्लिच्यर्थे पचे-
रदत्वात् तण्डुलस्य क्रियाययत्वात् तण्डुलः पचतीति । विक्लेद-
नार्थस्य तु प्रेरणार्थक्रियाव्याप्यत्वात् तण्डुलादेर्दत्वमिति । यदा
तत्क्रियाव्याप्यदस्य घत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्त्तव्याहुः । काष्ठं
पचति, परशुच्छिनत्ति, स्थानी पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वा-
भावविवक्षया घत्वम् । तथाच यदा काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ
घत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवक्ष्यते तदा घत्वमिति
पर्यवसितोऽर्थः ।

यदुक्तं—

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः ॥ इति ।

पाचयत्योदनं सूदेन गृहीत्यादौ तु पाकाक्रियासिद्धौ सूदस्य
तप्रेरणक्रियासिद्धौ गृहीणो गुणत्वाभावाद्दत्व, तत्राख्यातेनोक्त-
त्वात् गृहीत्यत्र प्रो, सूदेनेत्यनुक्तत्वात् वीति । सूयं पश्यति, शिष्यं
जानोहि, रामं जानामोत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीनां गुणत्वा-
भावविवक्षायां घत्वमिति ।

(१) विक्लिचिरेवदवधै(पश्यं, तप्यनक्षुप्तापादो विक्लेदना ।

२६० । सहवारणसमीनार्थार्थं विनापृथङ्नानाद्यैः ।

(सह—नानाद्यैः ३॥) ।

एभि र्योगे त्री स्यात् ।

यदुक्तं—

प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।

अप्रयुक्तः प्रयुक्तौ वा स कर्त्ता नाम कारकम् ॥ इति ।

नेत्रैरित्यादि । नेत्रसाधनक-पुण्यहेतुक-भूषाविशेषक-नाम-
व्यवच्छिन्न-बहुत्वाश्रय जनकर्त्तृकातीतदर्शनविषयः शिव इत्यर्थः ।
नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्वम् । पुण्यं शुभादृष्टं, तस्य
शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणामहिवलया-
दीनां विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वम् । नाम संज्ञा,
तस्य इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वम् । जनानां दर्शनक्रियासिद्धाव-
गुणत्वाहत्वमिति ।

२६० । सह । सहस्र वारणस्र समय जनस्य अर्थस्य ते, तेऽर्थाः
येषां ते, नाना आद्यो येषां ते, सहवारणसमीनार्थार्थार्थं विना
च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः । एभिरिति—सहार्थादिभिः
विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्य-
भिधानाद्दिशेषतो ज्ञेयम् । तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे त्री, गौण-
त्वञ्च परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागतः
पिता, पित्रा सह स्थूलः पुत्रः, चैत्रेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ
पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः, न तु पुत्रादीनामिति ।
गम्यमानैः सहार्थैरपि, वृद्धो यूनागत इत्यादौ स्यात्, वृद्धो जमे

सहेशार्थोऽच्युती, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः ।
 विकारै रहितः शम्भुः, सतामर्थः शिवार्चया ॥
 श्री नेशेन विना, शम्भुः पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।
 न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधीक्षजोऽवरः ॥

च इत्यादिज्ञापकात् । एव साकं साहं समं सजूरमादिभि-
 योमिऽपि । वारणार्था अलं मास्र मा इत्यादयः, यथा अलं
 विलम्बेनेत्यादि । परे तु वारणार्थयोगे त्रीं नेच्छन्ति (१) । समार्थाः
 सदृशार्थाः, यथा गोपेन तुल्यो हरिः । समार्थेनेत्यादिना गोपस्य
 तुल्यो हरिः इत्यादिषु षी च । “सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धे”-
 रित्यादौ तु धर्मवाचिनापि त्रीति । “गिरिशस्योपमा नास्ति
 नास्ति लक्ष्मीपतेमुला” इत्यादौ तुनोपमाभ्यां योगे षी न स्याद-
 नभिधानात् (२) । गौरिव गवय इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य
 सादृश्यद्योतकत्वात् (३) । ऊनार्था ऊनहीनरहितादयः । यथा

(१) “गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं अमेण । अमेण
 माध्वं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रिया प्रति अम करणम्”—इति “हेतौ”
 (१।१।२४) इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) तथाच “तुल्यार्थैरतलोपमाभ्या तृतीयान्तरस्या” मिति सिद्धान्तकौमुदी ।
 तत्र तु तत्त्वबोधिव्यां “कथं तर्हि तुला यदारोहति दन्तवासधेति कालिदासः, स्फु-
 टोपस्य भृतिमितेन शम्भुनेति भाष्य १ लच्छने—सहयुक्तोऽप्रधाने इति तृतीये 'त्वं' ।
 कुमारसम्भवस्य ५।१३४ श्लोकटीकायां भल्लिभायोऽपि “अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्य
 वाचिनात् तदुद्योगेऽपि तुल्यार्थैरतलोपमाभ्यामिति न तृतीयाप्रतिषेधः, तत्र सूत्रे
 सहस्रवाचिन एव पक्षेणा दिव्याह ।

(३) तत्त्वबोधिव्यामपि “पदान्तरभैरपेक्षेण ये तुल्यार्थाः कोपामेव पक्षेणात्
 गौरिव गवय इत्यादौ ने त्त्वं ।

२६१ । काले भाङ्गे वा ।

(काले ७, भात् ५, डे ७, वा ।१) ।

एकेनोनः, पुण्येन हीन इत्यादि । अर्थयोगे यथा धान्येनार्थः । सतामर्थो हरेर्भक्त्या इत्यादि । विना शब्दयोगे यथा—“विना रामेण कोऽन्यो वा दशकण्ठविनाशकत्” । एवं धिक्समयेत्यादिना ही, अन्यारभ्यार्थारादित्यादिना पी च । यथा—“हरिं विना विना रामाहोक्तुं गोकसङ्गलम्” । विनाशब्दवत् पृथङ्नानाद्यैश्च योगे हीष्यो चेति परे (१) ।

सहेशाच्च इत्यादि । ईशा सह अच्युतोऽर्च्यः, ईशधीः क्विप् ईट् ततस्त्री । भेदेन अलम्, अर्थात् शिवविष्णुर्भेदो वारणीय इत्यर्थः । तेन शिवेन विष्णुना वा कः समोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । शम्भुर्विकारेः कामक्रोधादिभिः रहितः हीन इत्यर्थः । सतां सुधियां शिवाच्चयार्थः, शिवपूजेव प्रयोजनमित्यर्थः । ईशेन विना श्रोत्रं, शिवाच्चनाव्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पत् न भवतीत्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक्, सर्व्वेष्वात् चराचरजगतो भिन्नः, संसारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्वं पुनः शम्भुना न नाना, शिवान्नान्यत्, तेन विना पदार्थाभावात् । अधोक्षजो विष्णुः रामाह्नरामाहर्षेण एकवक्षरेणावरः कनिष्ठः । एवम् आद्यशब्देन मासेन पूर्व्वः, शास्त्रेण कलहः, गुह्येन भिद्य इत्यादि ।

२६१ । काले । कालवाचिनो नक्षत्रादिति—तेन युक्तः

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे त्री स्याद्वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च चण्डिका ।

२६२ । मानाद्दीप्सायां डे ।

(मानात् ५, वीप्सायां ७, डे ७) ।

शतं शतं पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

द्विद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, द्विद्रोणं पञ्चकम् ।

काल इत्यर्थे विहितस्य (१) णस्य लुकि काले वर्तमानान्नक्षत्रा-
दित्यर्थः । रोहिण्यामिति—रोहिण्या युक्तः काल इत्यर्थे विहि-
तस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् रोहिणीनक्षत्रयुक्तकाले इत्यर्थः ।
उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं पुथे पुथेण वा नवात्र-
मश्रीयात् इत्यादि । काले किम् ? रोहिण्यां चन्द्रः, रोहिण्यधि-
ष्ठाष्टदेवतायां चन्द्र इत्यर्थः । डे इति किम् ? अथ पुथः पुथायुक्तः
काल इत्यर्थः ।

२६२ । मानात् । मानवाचिनो वीप्सायां डे त्री वा स्यात् ।
शतं शतमित्यादि—विष्णुः शतं शतं वत्सान् गोवत्सान् पयोऽपी-
प्यत्, शतेन गाः पयोऽपीप्यत् । तत्रा वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्विः ।
संख्यापि परिमाणमिति (२) कस्यचिन्मतमतएवोक्तं शतं शतमि-
त्यादि । द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोणं क्रीणाति द्विद्रोणपरिमितद्रव्यं

(१) नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले इति वक्ष्यमाण-वार्तिकरूपेणेति शेषः ।

(२) मानशब्देन हस्तादिष्वार्यादि परिमाणमुच्यते । अत्र तु संख्यापि ।
अतएव मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य पक्षेणात् परिमाणस्य संख्यायाव पक्ष-
संभित्याह वार्तिकेभ्यः ।

२६३ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

(संज्ञः ६१, अस्मृतौ ७) ।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ऽं श्री
स्याद्वा ।

संजानीष्व स्वमीशा च संजानीहि ततः शिवम् ।

२६४ । सन्दानो भेऽधर्मो नित्यम् ।

(सन्दानः ६१, भे ७, अधर्मो ७, नित्यं ११) ।

क्रीणातीत्यर्थः । द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृतशेनोक्त-
त्वाद् द्विः (१) । एवं पञ्च पञ्च परिमाणमस्य इत्यर्थे विहित-क-
त्येनोक्तत्वाद् द्विः (२) । इदं नेच्छन्ति परे (३) ।

२६३ । संज्ञो । समो ज्ञाः संज्ञास्तस्य । न स्मृतिरस्मृति-
स्तस्याम् । ईशा संजानीष्व, पचे स्वम् आत्मानं संजानीष्व,
सम्प्रतेरस्मृताविति मम् । दृश्येन विकल्पो दर्शितः । कृति तु ईशः
संज्ञाता इत्यत्र परत्वात् (४) ठवे कृत्येत्यादिना या व्री बाध्यते ।
ततस्तदनन्तरं शिवं संजानीहि स्मर, इत्यत्र स्मरणार्थत्वाद् म-चरौ ।
स्मृत्यर्थदयेशाम् इत्यनेन पी च, तेन शिवस्य संजानीहि इत्यपि ।

२६४ । सन्दा । समो दान सन्दान तस्य । न धर्मो-

(१) अत्र द्विगुणभासे तद्विगतप्रत्ययेन वीष्णार्थस्योक्तत्वाद् द्वित्वम् ।

(२) पञ्च पञ्च पञ्चून् क्रीणातीत्यर्थे ।

(३) परमते अत्र परिच्छिद्येति क्रियामध्याहृत्य घटेन घतसख्यया परिच्छिद्य
ना. पयोऽपीथदिति समाधानम् । द्विद्रोणेन इत्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान-
मिति वाचिकसूत्रेण हतीयेति ।

(४) विप्रतिषेधे परं कार्यमित्युक्ते ।

सम्पूर्वदानसम्बन्धिनि अधमं भे ची स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः सयच्छति श्रियै ।

२६५ । यस्मै दिक्त्सासूयाक्रोधैर्ष्यारुचिद्रोह स्याद्भु-
 ज्ञाघस्पृहिशप्राधीचाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्य्यर्था भं ची
 तादर्थ्ये च ।

(यस्मै ४।, दिक्त्सा—धार्य्यर्थाः १।।।, भं १।, ची ११।, तादर्थ्ये
 ७।, च ११।) ।

ऽधमंस्तस्मिन् । धमंशास्त्रविरुद्धाचारोऽधमः । श्रीशः लक्ष्मीशः
 गोप्या इष्टं संयच्छते स्म, अभिलषितं दत्तवानित्यर्थः । गोप्ये
 रतिदानेनाधमः (१) । श्रियै श्रीशः इष्टं सयच्छति, इत्यत्र धमं-
 शास्त्रविरुद्धत्वाभावात् म-त्रौ ।

२६५ । यस्मै । दातुमिच्छा दिक्त्सा । आद्य प्रतिय तौ,
 ताभ्यां श्रुः सः । प्रतिय अनुय तौ, ताभ्या गृः सः । स्वाय ह्यय
 ज्ञाघस्य स्पृहिय शप च राध च ईक्ष च आप्रतिश्रुय प्रत्यनुगृय
 धारिय ते, तेषामर्थास्ते दिक्त्सा च असूया च क्रोधय ईर्ष्या च
 रुचिय द्रोहय ते च ते । तस्मै अर्थः (२) प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य

(१) श्रीशब्देन यं श्रिया ईशस्य परस्त्रियै रतिदानमधमं इति
 सूचितम् ।

(२) बहिरङ्गितप्रयोजनार्थोर्ध्वेति पद्यमाद्यार्थिकश्रुतेषु तथै इति चतुर्थी ।
 दुर्गादानस्य अर्थमन्त्रव्याज प्रयोजनं निवृत्तिरिति हावर्षी व्याहृती, तथाच अर्थोऽभि-
 धेवर्षीस्युपयोजननिवृत्तिरित्यन्तरः । ततश्च यं चार्थो अर्थं प्रयोजनमिति तदर्थं,
 तस्य भावस्तदर्थ्यं, एव तदर्थो निवृत्तिस्तदर्थं, तदर्थं एव तादर्थ्यं स्वार्थं चान्तरं, ततः
 तादर्थ्यं च तादर्थ्येति एकमेव श्रुत्युदाहरणे तादर्थ्यं तस्मिन् । यत् प्रयोजनं तथा

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः, स्यादेरिष्यथ यस्मै, तद् भसंज्ञं
स्यात्, तत्र ची, तादर्थ्ये च ।

ददातु सद्गः स सुखं हरिः, स्मरात्
गोपीगणोऽसूयति कुप्यतीर्यति ।
अ रोचते द्रुह्यति तिष्ठते ह्रुते-
ऽस्त्राघिष्ट यस्मै सृह्यत्यशप्त च ॥

भावस्तादर्थ्यम् । यस्मै दातुमिच्छा इति—घेन स्नेच्छया क्रिय-
माणं दानं (१) यो लभते स भसंज्ञः । यस्य पुनरादानं नास्ति
तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनिः “कर्मणा यमभिप्रैति
स सम्प्रदान”मित्याह (२) । तेन विप्राय गां ददाति, माषाणस्मै
तिलेभ्यः प्रतियच्छति इत्यादौ (३) स्यात्, न तु घ्नतः घृष्टं

ञ्चतर्थी, यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थीत्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति, पाठस्य ज्ञानं
प्रयोजनमित्यर्थः । मद्यकाय धूमः, मद्यकस्य निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव “नरकाय
प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता” इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थ इति आर्त्त-
भट्टाचार्यव्याख्येत्याह । तर्कशागीशमते तत्त्वदेवैश्च तन्निवृत्तिरिति लक्षणाया सिद्ध-
मिति बोध्यम् ।

(१) दीयते यत्तद् दानमिति कर्मण्यनट्, दीयमानं वस्तु इत्यर्थः ।

(२) दानक्रियाकर्मणा कर्त्ता यमभिप्रैति स्वध्नाति सम्बन्धुमीष्टति वा तत्
कारकं सम्प्रदानसंज्ञकमित्यर्थ इति तत्त्वबोधिनी । अन्यत्र च कर्मणा दानक-
र्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मनिवृत्तत्वभागित्वेनोद्देश्यीकरोति तत्सम्प्रदानमिति ।
एतेन त्वक्तृस्य ज्ञानद्रव्यस्य स्वाभावित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति ।

(३) अत्र प्रतिदानेऽपि माषदानस्य स्नेच्छाकृतत्वं पुनरादानविरहितत्वञ्चास्ति,
तेनात्र सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गे राध्यति रामाय कृष्णाय स्नेहते व्रजे ।

शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद्युगः ।

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

ददाति (१) राज्ञो दण्डं ददाति(२) रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ । शत्रवे भयं ददाति, भयानि दत्त सीतायै इत्यादौ तु स्वप्रयोजन-मभिलषतो घस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य देयत्वेन विवक्षणात्, अतएवीकं ददातु सद्गाः स सुखमिति । एवं विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दानं तत्रापि न । यथा—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे (३) ।

अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ इति मनुः । परे तु

पूजानुग्रहकाम्याभिः स्वद्रव्यस्य परार्पणम् ।

दानं तस्यार्पणस्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्तितम् ॥

(१) शृङ्गपदेनात्र शृङ्गदर्शनं लक्ष्यते । तेन युद्धादौ पराजितः सन् व्रतःसम्भवे शृङ्गदर्शनं ददातीत्यर्थः । यत् शृङ्गदर्शनं शत्रुभिः प्राप्तं तस्य पुनरादानं नाख्येत् । किन्त्वत्र शृङ्गदर्शनस्य स्नेहवशात् क्रियमाणात्वाभावात् तद्व्यवहारो व्रत इत्यस्य न सम्प्रदानत्वम् । विद्वानद्वारेणाथेवसक्तम् ।

(२) अत्र पूजानुग्रहकाम्या न सन्तीति न सम्प्रदानार्थः । स्वस्वत्वपरित्यागेन यस्य परस्य स्वत्वसत्त्वात्प्रादित्युपिच्छा धर्माद्यभिसम्बन्धिनी मतिर्भवति तत् सम्प्रदानमित्यर्थः । एतेन राज्ञो दण्डं ददातीत्यत्र इच्छाविरहाच्च संज्ञेति । यदि धर्माद्यभिसम्बन्धित्वा भव्या दण्डं ददाति, तदा राज्ञे दण्डं ददातीत्यत्र सम्प्रदानार्थं भवत्येवेति २१६ जातन्वच्छ्रवटीकायां कविराजः ।

(३) “गर्भाभानादिसंस्कारैर्युक्ताय नियमव्रतैः ।

नाध्याययति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणमुवः ॥” इत्यद्विराः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।

रामं वदन्तं प्रोक्ताहयामास इत्यर्थः ।

सर्वीं धारयते सर्वं सद्भासुं भज मुक्तये ।

गुरुदेवद्विजातीनां भावशुद्ध्या कृतं हि यत् ।

ध्यानावनतिदानैश्च पूजा माननमुच्यते ॥

विरूपोन्नत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥

यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकम् ।

क्रियते कायिकं यच्च तत् काम्येति प्रकीर्तितम् ॥

दानपात्रं सम्प्रदानं त्रिधा तच्च निरूपितम् ।

देहीति प्रेरणात् किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा ॥

महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते ।

अनुमन्तृकतमेतत् स्याद्गुणवानतिथिर्यथा ॥

न स्वीकरोति माहात्म्यान्न निराकुरुते तथा ।

अनिराकर्तृकं तत् स्याद्यथा चैत्यः (१) कृपानिधिः ॥

इति मुख्यसम्प्रदानमन्यत्र तूपचारादित्यप्याहुः ।

असूया गुणेषु दोषारोपः । क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतु-
यित्तविकारः । ईर्ष्या अक्षमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रोहो
जिघांसा ।

असूयाद्यर्थानां धूनां घस्य यं प्रति कोपः । रुच्यर्थानां

प्रयोगे घो यस्य प्रीतिं करोति । स्या-ङ्गु श्लाघ-शपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः । सृष्टिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः । राधीचीः प्रयोगे यद्विषयो विविधपञ्चः । आप्रतिशु-प्रत्यनुयोः प्रयोगे गम्यमानप्राक्क्रियाया यो घः । धारेः प्रयोगे यो धनस्वामी स भसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

ददात्विति । यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयति स्म, (१) हरैर्गुणे दोषमारोपितवान् । यस्मै गोपीगणः कुप्यति स्म, यं प्रति नेत्रसौ-हित्यादिकां कृतवान् । यस्मै ईर्ष्यति स्म, यं प्रति न क्षान्तवान्(२) । यस्मै रोचते स्म, यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपीगणः । यस्मै द्रुह्यति स्म, गोपीगणो यं हिंसितुमिष्टवान् । यस्मै गोपीगणस्तिष्ठते स्म, यं प्रति स्वाभिलापं बोधितवान् प्रकाशे मम् (३) । यस्मै ङ्गते स्म, अपङ्गुवानो गोपीगणः हरिं चातुर्यं बोधितवान् । यस्मै अश्ला-घिष्ट, श्लाघमानमात्मानं यं बोधितवान् । यस्मै सृह्यति स्म, यमीषितवान् ।

पुष्येभ्यः सृह्यते राज्ञा इत्यादावटत्वाद्भावे मम् । सृहणीया विभूतय इत्यादिदर्शनादिकल्पयत्यन्यः (४) ।

(१) अद्य उपतापं करोतीति अद्यशब्दात् कण्ठ्वादित्वात् क्ये अह्ययेति नामधातोक्तिम् ।

(२) भार्यामीर्ष्यतीति नात्र भार्यां प्रति कोपः, किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न क्षमते इत्यर्थः ।

(३) प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे इत्यनेनेति शेषः ।

(४) पुष्याणि भृह्यति पुष्येभ्यः भृह्यति इत्यादौ तु क्रियाव्याप्तया टन्, क्रियाशब्दविषयया भत्वमिति क्वचित् ।

यस्मै गोपीगणोऽग्रतः, (१) यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्य तदशक्तं बोधितवान् । स हरिः सद्भाः सुखं ददात्वित्यन्वयः ।

गर्गो मुनिर्व्रजे रामाय राध्यति स्म, कृष्णाय ईक्षते स्म, ब्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोः शुभाशुभं (२) पर्यालोचितवान् इत्यर्थः । स्वादि राधोत्तरपि ग्रहणात् विप्राय राधोतीत्यन्वये । रामो विभीषणाय राज्यमाशुश्राव, यद्यत् प्रत्यशृणोत्, याचमाने विभीषणे राज्यं यशोऽप्यङ्गीकृतवानित्यर्थः । तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रत्यगृह्णात्, कपिहनुमान् च अन्वगृह्णात्, विभीषणाय राज्यादिकं दातुं शंसतो रामस्य प्रोक्ताहनं कृतवानित्यर्थः । आप्रतिशु-प्रत्यनुग्रहोः प्रयोगे गम्यमान-सामान्य-प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचन-शंसनभिन्नत्वेऽपि ।

यथा—

शृण्वद्भाः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नीत्तमाः ।

गृह्णद्भ्योऽनुगृह्णन्त्यन्येऽक्ततार्था नैव महिधाः (३) ॥

(१) अशप्तेति शपथाशीर्गत्वत्कारे इति भम ।

(२) अत्र चित्तं कीदृशतीति पाठान्तरम् ।

(३) सीता प्रति रावणस्योक्तिरियम् । हे भीरु शृण्वद्भ्यः' प्रार्थयमानेभ्यः स्वाभिच्छिद क्रियतामित्युपदेष्टुभ्य भयमा एव प्रभव प्रतिशृण्वन्ति ते प्रयुक्ता मन्त्रसाधना कृतव्यमित्युपगच्छन्ति नतु महिधा मादृशा उत्तमा', ते हि स्वातन्त्र्यात् स्वयमेव हिताहित जानन्तीति भावः । अन्येः अक्ततार्था प्रभवो गृह्णद्भ्यः स्तुतिं कुर्वद्भ्यः एव अन्वगृह्णन्ति, ते, प्रयुक्ता धनादिकं दातुं व्यभ्युपगच्छन्ति स्वप्रसिद्धये स्वावकेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः, नत्वेवं महिधा । स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात् । इति भट्टो ८।७७ । इति भरतव्याख्या । सविप्रसारे तु अत्रोदाहरणे गम्यमान-

इत्यादौ श्रवणादिप्राक्क्रियाया घो भं स्यात् । सद्भ्यः सर्वे सर्वो धारयते, सतां सम्बन्धे सर्वस्य स्वर्गमोक्षादिरूपधनस्था-
धमर्णः शिव इत्यर्थः (१) । अन्ये तु धृगङ् स्थिताविति गृह्णन्ति ।
धृङ् श्रवध्वंसे इति परे । वस्तुतस्तु धृगङ् स्थितौ, धृञ् च धारणे, धृक्
च धृत्यां, धृङ् श्रवध्वंसे इति चतुर्णां ग्रहणम् । तथाच धनं ध्रियते,
तिष्ठति, साधु(२)स्तद्धनं धारयति स्थापयति, साधुर्धनस्थितिप्रयोजकः
पूर्वस्वामी उत्तमर्णः । धृत्यर्थे साधुर्धनं धरति धरते धारयति वा,
रक्षति, अत्र साधु रक्षणकर्त्ता धनस्वामी उत्तमर्णः । एवं साधु-
र्धनं धारयते श्रवध्वंसयति, साधुर्धननाशप्रयोजकः स्वामी उत्त-
मर्णः । सर्वत्र तद्वयोजके पूर्वस्वामिनि साधौ घे प्राप्तेऽनेन
भूमिति सारार्थः । एवं विप्राय शतं धारयति चैत्रः, विप्रस्य शतं
ध्रियते, स्वरूपेणावतिष्ठते, तच्छतं चैत्र आत्मनि स्थापयति इत्यर्थः ।

श्रवणप्राक्क्रियायाः कर्त्तुं सम्प्रदानत्वसङ्गम् । तथा चायमर्थः—पूर्वं ये गृह्णन्ति
प्रभोवांश्वमिति शेषः, अर्थात् प्रभुवाक्यमाकर्ण्य तद्वतिपालयन् प्रभोरात्तुल्ये
वर्त्तन्ते, तेभ्यो मध्यमाः प्रतिगृह्णन्ति, यद्यमेतद् कारिष्याम इत्यभ्युपगच्छन्ति ।
अत्र श्रवणमेव पूर्वक्रिया, तस्याः कर्त्ता सम्प्रदानं भवतीति । अतएवात्र तर्क-
वागीशेनोक्तं श्रवणादिप्राक्क्रियाया घो भं स्यादिति । (सद्भिन्नसारे कारकपादे
१५ सूत्रस्य टीका इत्यस्या) ।

(१) दयानुतया सर्वं व्यवशंदायिनः शिवस्य अधमर्णतल्यत्येन निर्देश इति
दुर्गोदाहः । केचित्तु धारोति धृगङ् स्थितौ मेरुणज्वलनः । अस्मार्थो गृहीता-
परिमोधनम् । तत्र यत्र धनं गृहीतं तत्र सम्प्रदानत्वम् । यथा हरिर्द्र साधवे
शतं धारयतीति । का-वि ।

(२) साधुर्धनमर्णः ।

तम् ईदृशं शिवं मुक्तये भज, भजनप्रयोजनं मुक्तिः । एवं यूपाय दारु, रन्धनाय स्थालीत्यादि ।

अनुक्तचतुमन्तटात् । अप्रयुक्तस्य चतुमन्तस्य टाची स्यात् । काठाय व्रजति, काठमानेतुं गच्छतीत्यर्थः (१) । युद्धाय संनद्धते, युद्धं कर्तुं सन्नहनं करोति; पत्न्ये श्रुते, पतिं प्रीणयितुं श्रुते इत्यर्थः । अनुक्तेति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति ।

चतुमर्थभावात् । चतुमर्थं यो भावत्यस्तदन्ताची स्यात् । पाकाय व्रजति, पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । एवं भुक्तये व्रजतीत्यादि । अत्र यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थमिदं, तेन ओदनं पाचको व्रजतीत्यादौ घे चतुमर्थत्वान्न स्यात् ।

उत्पातेन बोध्यात्(२) । वाताय कपिलिका विद्युत्, कपिलिका-विद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय लोहिता विद्युदित्यादि ।

(१) फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थं इति सिद्धान्तकौमुदी । “न चेह तादर्थ्यं इति प्राप्ति शङ्करा, यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात् । आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणन्तु फलकर्तृकमित्यन्वदेतन्”—इति क्रियार्थोपपदस्येति (१।४।१४) सूत्रटीकाया तत्त्वबोधिनी ।

(२) “प्राणिनाश्चतुर्भ्योऽप्युभयस्यको भूत्तिकार व्यस्यत्, तेन श्वापिनेऽर्षे वरु-मानाश्चतुर्थी शब्धेत्यर्थः । वाताय—वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः इति परिक्रयणे इत्यादि (१।४।१४) सूत्रटीकाया तत्त्वबोधिनी । कपिलिका विद्युदुत्पातः, तेन ज्ञाप्यमानो वातस्तत्त्वबोधिनी भवति । ‘वाताय कपिलिका विद्युदातपायातिलोहिनी । कृष्णा सर्व-विनाशाय दुर्भिक्षाय हिता भवेत्’ । इति भाष्यम् ।

२८६ । शक्तार्थं वषट्छित मुख स्वाहा स्वधा स्वस्ति
नमोभिः ।

(शक्तार्थं—नमोभिः ३॥) ।

एभिर्योगी ची स्यात् ।

दैत्येभ्योऽलं हरिः, पूषे वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।

स्वाहाग्नेये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

२८६ । शक्ता । शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तार्थाः, शक्तपर्याप्त-
प्रभुप्रोथालमादयः । दैत्येभ्य इत्यादि—दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो
हरिः । एवम् “अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय,” शक्तो मल्लो मल्लाय, (१)
इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा
ष्येव, (२) तेन ममायं प्रभुः स्वामीत्यर्थः । भट्टौ “नाप्रोथीदस्य
कथन” (३) इति दर्शनात् शक्तार्थयोगी व्यपीत्यन्ये (४) । शक्तो मल्लो
राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थ-

(१) “अलं योगे चतुर्थीश्रुतिर्नास्ति “चतुर्थ्या पर्यादेर्गर्हानादावि”ति नित्यसमासे
वाक्याभावादिति केचिद्वदन्ति । शक्तो मल्लो मल्लाय इत्यत्र कारकविभक्त्या प्रभु-
मया वाधितत्वात् मल्ल इति न चतुर्थी”—संक्षिप्तसारे कारकपादे—८२ छत्रे
गोयीचन्द्रः ।

(२) प्रभ्वादिद्योगे षष्ठीपि साधुः । “तस्मै प्रभवति”, “स एषां चामर्षो” रितानि-
र्हेयात् । तेन प्रभुर्भुभुर्भुवनत्वयस्येति सिद्धम्—इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(३) भट्टौ १८ । ४० । रामवच्छ्रम्यौ प्रति विभीषणस्योक्तिरियम् । कथनं चस्य
कुम्भकथंश्च न अप्रोथीत् प्रभवति च इत्यर्थः । प्रोच्यञ पर्यापत्ते इति कविकल्प-
द्रुमः । पर्यापत्तं सामर्थ्यम् ।

(४) “शक्तार्थः षष्ठीप्रयोगे” इति संक्षिप्तसारछत्रम् (कारकपादे ८२) ।

द्योतकाः । (१) पूणे वपडिति सूर्याय दीयते इत्यर्थः । सद्गो
हितं, सद्गाः सुखं, परत्र ग्रहणात् सतामित्यपि । “प्रामाद्यद्-
गुणिनां हित”मिति भट्टिः (२) । अग्नये स्वाहा, अग्नये दीयते
इत्यर्थः । एवं पित्रे स्वधा । धात्रे स्वस्ति, पोष्टुः कुशलमस्तु
इत्यर्थः । सते नमः, सतां सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः । सामान्यतो
ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नम इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् (३) ।
नमस्कृत्य मुनित्रयमित्यादौ नमःशब्दद्योतितप्रणत्यर्थकञो व्याप्य-
त्वात् ढत्वम् (४) । रावणाय नमस्कुर्याः, नमश्कार देवेभ्य
इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमःशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वं (५)
स्यादेव ।

१) “वपट् स्वधा स्वाहा नम एषां त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टिसिद्धौ वृथक्
ग्रहणं चन्वान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन शिखायै वपट्, शिरसे स्वाहा,
दिलम्ब्य स्वधोच्यता, हृदयाय नम इत्यादि सिद्धम् । नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ
उपपदविभक्तौ कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम्”— इति दुर्गादासः ।

(२) भट्टो १०।३६ । इन्द्रजितं प्रति विभोषणस्योक्तिरियम् । मुनिनां
माल्यवत्-प्रभृतीनां गुणपतां साधूनां वा हितं प्रति, अत्र प्रतिरध्याहार्यं, प्रामा-
द्यत् अनवहितोऽभवदित्यर्थ । सर्वेषु हस्तलिखिततर्कवागीशटीकापुस्तकेषु हित-
मिति पाठ । संक्षिप्तसारेऽप्येवम् । मुद्रितपुस्तके तु हिते इति पाठो दृश्यते ।

(३) “कृष्णाय गन्धो नम इत्यस्य स्व स्वत्व ध्वस-पूर्वकारोपितस्वत्वात्प्रय इत्यर्थः ;
तेन कृष्णसम्बन्ध्यारोपितस्वत्वान्नयो गन्ध इत्यर्थः । एवञ्च सम्बन्धार्थत्वेन घठी-
विषयेऽस्य विषय ”—इति विद्यालङ्कारः ।

(४) अत कृष्णात्तरेव प्रणतिवाचकः नम शब्दस्तु तद्योतकः, तस्मात् प्रणत्यर्थ-
कञो विषयत्वात्-फलान्प्रयत्वात् मुनित्रयमिति कर्मत्वम् । अतएव नमस्करोति
देवानित्यत्र उपपदविभक्तौः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वमिति
सिद्धान्तकौषदी ।

(५) ढत्वं नम-शब्दस्येति शेष । “नमस्कुर्यां नृसिंहाय—नृसिंहमनुकूलयितुमि-

२६७ । टे नाशिषि वा ।

(टे ७, न ११, आशिषि ७, वा ११) ।

सद्गः सतां वा शं भूयात् ।

वलिरचित प्रयोजनार्थाद्येन । वलिरचिताभ्यां प्रयोजन-
वाच्येन च योगे ची स्यात् । कुवेराय वलिः, विप्राय रचितं,
ब्राह्मणार्था यवागूरित्यादि । नित्यं प्रयोजनार्थाद्येन वाचलिङ्गता
चेति (१) सः ।

ऋष्यर्थेविकारे सम्पद्यमानादभेदे । ऋष्यर्थधुभियोंगे सम्पद्य-
मानाच्ची स्यात् विकारे, न तु भेदविवक्षायां । मूत्राय यवागूः
सम्पद्यते, मूत्ररूपेण यवागूः परिणमतीत्यर्थः । एवं उच्चाराय
कल्पते माप इत्यादि । विकारे किम् ? मूर्त्वं यवागूः सम्पद्यते, अत्र
विकारो न विवक्षितः, किन्तु कारणतामात्रम् । भेदे तु मूर्त्वं
यवाग्वाः सम्पद्यते, यत इत्यादिना जत्वम् ।

२६७ । टेना । आशिषि गम्यमानायां यस्य सम्बन्धो-
ऽवगम्यते तस्माच्ची स्याद्वा, न तु टे सति । यद्यपि सामान्येनीतं
तथाप्यभिधानाद्दिशेपतो ज्ञेयं, तथाहि कुशलायुष्य-प्रयोजन हित-
सुख-शोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम् । सद्गः साधूनां कुशलं भवत्वित्यर्थः ।
एवं सद्गः सतां वा आयुष्यं जीवितं, प्रयोजनमर्थः, पथ्यमुपका-
रकं, शर्मं सातं, शोभनं भद्रं वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि ।

त्यर्थ । एवं सद्यम्भुवे नमस्कृत्य इत्यादावपि—इति सिद्धान्तकौमुदी । तन्मते एषू
दाहरणेषु “अनुक्तवत्तमन्तडात्,” इति चतुर्थी ।

(१) वक्ष्यमाण-चतुर्थीतत्पुरुषपरकरणे वार्त्तिककक्षत्रमिदं द्रष्टव्यम् ।

२६८ । परिक्रियो धे वा ।

(परिक्रियः ६।, धे ७।, वा ।१।) ।

: भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रूपादिभिः ।

स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्व्वेण नित्यम् (१) । हित-
सुखयोरुभयत्र पाठोऽनाशिपि विकल्पार्थः । टे तु शिवस्तव
करोतु शम् । टे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः । आशिपि किम् ?
आयुष्यं (२) प्राणिनां घृतम् ।

२६८ । परि । परिपूर्व्वक्रीजो वेतनादौ धे ची वा स्यात् ।
नियतकालं भृत्या (३) स्वीकरणं परिक्रयः । सद्भिर्विष्णोर्भक्त्यै
मुक्तिः परिक्रीता, विष्णुसेवन-वेतनेन सालोक्यादिरूपा मुक्तिर्नि-
वन्ना इत्यर्थः । अरिभिः शत्रुभिः रूपा द्वेषेण । उदाहरणद्वयेन
विकल्पो दर्शितः । एवं द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो ह्यलः (४),
किञ्चित्कालपर्य्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः । परेः किम् ? शतेन
क्रीतोऽश्वः । परे अत्र घस्य भत्वमाहुः (५) ।

(१) स्वस्तियोगे 'आशीर्विवक्षायापि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्यव भवति ।
स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः' इति काशिका (२।१।१६) ।

(२) आयुस्करमित्यर्थः ।

(३) भृतिर्वेतनम् ।

(४) ह्यलः नृद ।

(५) अत्र सूत्रे दुर्गादास "अत्रस्यार्धं परसूत्रे वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषा
इयमध्यवर्तित्वेऽप्यस्य विकल्पार्थं वाचहृष्य"मित्याह । वाचहृष्यमाशिपीत्यस्य निद-
न्यर्थमिति गङ्गाधरः ।

२६६ । गत्यर्थमन्यटे चेष्टावज्जेऽनध्वाकाकशूकशृ-
गालनावज्जे वा ।

(गत्यर्थमन्यटे ७, चेष्टावज्जे ७, अनध्वा-अन्ने ७, वा ।१।) ।

गत्यर्थमन्यत्योर्द्वे क्रमान्मार्गकाकादिवर्जे चेष्टावज्जयोश्चो स्याद्वा ।

२६६ । गत्यर्थं । गतिरर्थो यस्य स, स च मन्यथ तत्, तस्य
दं तस्मिन् । चेष्टा च अवज्जा च तत्तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा,
काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नश्च तत् न तत् अकाकशूकशृ-
गालनावज्जम् । पुनः अनध्वा च तच्च तत्तस्मिन् । नजइयमुक्तं यथा-
क्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका, तेन
स्त्रियं गच्छतीत्यादौ न स्यात् ग्राम्यार्थत्वात् (१) । चेष्टा काय-
कृतव्यापारः, परिस्पन्दनादिलक्षणेत्येके । तन्मते स्त्रियं गच्छतीत्यादौ
गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न स्यात् (२) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वात् अजां नयति, गृहं प्रविशति, गिरिशिखरमारोहति, सागरं
तरति इत्यादौ न स्यादेव ; ग्रामाय ग्रामं गन्ता, वनाय वनं गमन-
मित्यादौ ढेऽपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्या-
द्यपीति भागवृत्तिः (३) । एके तु तादर्थ्यं च्यां सिद्धायां ग्रामाय
सगृच्छतीत्यादिषु समी गमृच्छेत्यादिना अटत्वान्मप्राप्तिनिरासार्थ-
मिदमित्वाहुः (४) ।

(१) ग्राम्योऽस्त्री । स्त्रिया सच सगृच्छते इत्यर्थः ।

(२) वक्ष्यमाण वागल्ल व्यवस्येति शेषः ।

(३) कृति यणे वति भागवृत्तिरिति क्रमदीश्वरसूत्रम् ।

(४) अत्र पुनर्वाच्येण परत्र निवृत्त्यर्थमिति गद्वाधरः ।

व्रजाय व्रजति श्रीगो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा वृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये वृणं खल ॥

चेष्टावन्ने किं—मनसा द्वारकामिति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अधादौतु—गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ।

न त्वा वृणायेति—मन्यतेर्येन टेनानादरो गम्यते तत्रैव ची, तेन त्वा इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्त इत्यादि—अत्र मुख्यस्याध्वनो निषेधः । मुख्यत्वन्तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं, तेन उत्पद्येन (१) पथे गच्छतीत्यादौ स्यात् । अत्र पथः साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् (२) । न त्वा काकमिति—त्वां काकं न मन्यते, काकादप्यपकृतं मन्यते इत्यर्थः । एवं न त्वा शूकं मन्ये, न त्वा शृगालं मन्ये इत्यादि (३) । परे तु प्राणिमात्रे निषेधात् (४) काकशुकशृगालानामेव निषेध

(१) कुपद्येनेत्यर्थः ।

(२) अत्र पन्था साक्षात्त्वमन्वेन नाभिमतदेशप्राप्तिहेतु, अपि तु स पन्था एवात्र अभिमतदेशपदवाच्य, अतोऽस्य उत्पद्येव्यापाररूपव्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् । तथा च संक्षिप्तसारे कारकपादे १०० सूत्रटीकायां गोपीचन्द्रः—“यत्रावर्तना पन्थानं गच्छति तत्र यामादिवत् पन्था एव गम्य, तत्र चतुर्थी भवतीत्यर्थ” इत्याह । सिद्धान्तकौमुद्याञ्च ‘गन्वाविहिते अध्वन्येवार्थं निषेध’ यदा तु उत्पद्येत् पन्था एवाक्रमिष्येति तदा चतुर्थी भवत्येवैत्युक्तम् ।

(३) शूक शस्यादीनां सूत्राद्यभाग, “न त्वा नावमहं मन्ये यावत्तीर्थं न नाव्यम् । न त्वा मद्रमहं मन्ये यावद्दुधत्तं न त्वाद्मिति संक्षिप्तसारे कारकपादे १०२ सूत्रस्य वृत्तिः ।

(४) मन्थकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २ । ३ । १० । इति पाणिनिस्त्रये प्राणिमात्रे निषेधमपनीयेत्यर्थ इत्युक्तम् । अतोऽत्र निषेधादिति निषेधमपनीयेति यथर्थे पञ्चमी ।

३०० । यतोऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादानभूत्राणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

(यतः ५१, अपाय—वारणं ११, जं ११, पी १११) ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात्, तत्र पी ।

इत्याहुः । तन्मते क्वचित् शुकस्थाने शनः पाठः (१) । अन्ये तु प्राणियु काकशृगालाविव वर्जयन्ति ।

३०० । यतो । अपायो विज्ञेयः, भीर्भयं, जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः, पराजयः सीद्मशक्तिः, प्रमादोऽनवधानता, आदानं नियमतो वाक्यप्रहणं, भ्रूत्यपत्तिः प्रादुर्भावश्च, त्राणं रक्षा, विरामोऽयद्वया चित्तनिवृत्तिः, अन्तर्द्धिरन्तर्धानं, वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति - अपायाद्यवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तज्जसंज्ञं स्यात् । तच्चिविधम् ।

निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति विधापादानमुच्यते (२) ॥

श्रुतसाध्यक्रियं यत् स्यान्नर्द्दिष्टविषयन्तु तत् ।

कञ्चसाध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् ।

अपेक्षितक्रियं तत् स्याद् यत् क्रियाशून्यमेव हि ॥

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु “न त्वां श्रुते ज्ञानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्ये”वेत्युक्तम् । काशिकायां भाष्येऽप्येवमेव ।

(२) अपादानस्यैवं त्रैविध्यमस्यैव मन्ये प्रायसो न दृश्यते। “यनाहिव्योतते विद्युर्द्वि-
त्यत्र निःसरणाद्दे विद्योतते विद्युतिः, निःसृत्य विद्योतते इत्यर्थः’ इत्युक्तं प्रयोग-
रत्नमालाटीकायां । तन्मते अत्र निःसरणपूर्वक-विद्योतनमेव विद्योतेरर्थः ।

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः ।

यापात्, पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः, सतः ।

क्रमेणोदाहरणानि—वृक्षात् पर्णं पतति, घनाद्विद्योतते
विद्युश्चेघान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः । शोघेभ्यो(१) माथुरा आद्य-
तरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमश्चावश्यकता ।
ये तावदाद्यतरा भवन्ति, ते दुर्गतेभ्य उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति
इत्यर्थः । एवं माथुरेभ्यः शौघा दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्ष-
क्रिया गम्यते ।

अपसरतो मेपादपसरति मेप इत्यादौ एकस्यावधित्वं विवक्ष्यते ।
यदा तु न विवक्ष्यते तदा मेपावपसरत इति । एवं वृक्षस्य पर्णं
पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात् ।

तत्र भीमार्थयोर्यो भयहेतुः । पराजेर्यत् सीदुमशक्यम् । प्रादा-
नस्य नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता । उत्पत्तिकर्तुर्यत्
कारणम् । प्रादुर्भावकर्तुर्यदाद्योपलम्भनस्थानम् । अन्तर्दान-
कर्त्ता यस्यादर्शनमिच्छति । जुगुप्सा-विराम-प्रमाद-वारणार्थानां
यन्निमित्तं (२) । एषामावधित्वविवक्षायां जसंज्ञेत्यर्थः (३) ।

एवं ब्राह्मणात् पठतीत्यत्र उद्हरणाद्दे शंसने शंसि, ब्राह्मणादुद्भव्य शंसतीत्यर्थः ।
ब्राह्मण्यो वेदैकदेश ।

(१) देशविशेषवासिभ्यः ।

(२) जुगुप्साया यद्दु गर्हणीयं, विरामस्य यत्प्राप्त्या, प्रमादस्य यद्दु विषयक-
अनवधानम्, वारणस्य य प्रवृत्तिविषयस्तत्तदपादानमिति नृहन्दुग्धबोधम् ।

(३) अवधि-शीला ।

आत्तविधी, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजै, भवात् ।

विरतोऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

विभीषण इत्यादि । विभीषणः पदादुभ्रष्टः, लङ्गाया रामस्य निकटं गत इति यावत् । स कीदृशः ? भ्रातृ रावणाङ्गीतः, तस्य भ्रातैव भयहेतुः । कुञ्चिकयैर्नं भाययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावात् जत्वम् (१) । पापात् जुगुप्सितः, पापं निन्दन ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम् । दुःखात् पराजितः, दुःखं सोढुं न क्षमः, पराजिः दुःखमेव सोढुमशक्यम् । अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अविधेः प्रमत्तः, अग्रास्त्रविहितात् कर्मणः प्रमत्तः, प्रमादस्याग्रास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम् (२) । यद्वा विधेः अप्रमत्त इति, अ-शब्दो नियधे, आदौ जत्वं, पद्यान्वियेधार्थाकारेण सह सम्बन्धः, ग्रामं न गच्छतीतिवत् । एवं धनात् प्रमाद्यति इत्यादि (३) । सत आत्तविद्यः, पण्डितान्वियमतो गृहीतवाक्यः । गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्यातत्वम् ; एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि । अनियमे तु नटस्य गीतं शृणोति । मुनेर्विद्यवसो जात उत्पन्नः, विभीषणस्य मुनिनिमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतिः कारणम् । तद्विधेः, समवायिनिमित्तञ्च । तत्र यत्कर्मवेतं (४) कार्यमुत्पद्यति तत् समवायि, यथा सृत्पिण्डादृष्टो जायते, वीजाद्दुरो जायते इत्यादि । एतद्विधं

(१) कुञ्चिका मत्स्यविशेष ।

(२) अत्रैधकर्मैर्णयनवहित इत्यर्थः ।

(३) धनविषयकं यदनवधानं तद्दानित्यर्थः ।

(४) यस्मिन् कर्मवेतं समवायमन्वयेन वर्त्तमानं सृष्टित्यर्थः ।

निमित्तं (१) यथा चक्राद्वटो जायते, पुत्रात् प्रमोदो जायते (२) इत्यादि । समवायिकारण-प्रत्यासन्नमवधृत-सामर्थ्यमसमवायि च कारणान्तरमित्यन्वः (३) । यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति । शृङ्गात् शरो जायते, गोमयादृष्टिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं, शृङ्गादिसमवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात् (४) ।

भ्रातृ रावणात्रिजैराक्षीयैस्नातः ; रावणएव विभीषणस्य भय-
हितः । एवं काकात्तिलांस्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुप-
चरणीयं, भयस्य प्राणिधर्मत्वात् । भवाद्विरतः संसारमश्रद्धाय
तस्मान्निवृत्तः ; विरामस्य भयो निमित्तम् । दुष्टादन्तर्हित,
आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान् । रामेण शोकादारितः, शोके
प्रवर्त्तमानो निरुद्धः, वारणस्य निमित्तं शोकः । एवं यदेभ्यो गां
निषेधति, कृपादन्धं वारयति । सत्यात् स्वलति, आचाराच्चलति,

(१) आभ्यामन्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि निमित्तकारणम् ।

(२) यस्यात्मनः प्रमोदो भवति स आत्मा समवायि कारणं पुत्रो निमित्त-
कारणमिति ।

(३) अर्थार्थः—समवायिकारणे प्रत्यासन्नं स्थित, अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं
कारणत्वं यस्य तत्, तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इत्यादौ संयोगोऽसमवायि
कारणः । अतएव “असमवायिकारणत्व गुणकर्मणोरेव भवति, तदुभयञ्च
समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः, इत्युक्तं विद्यालङ्कारेण ।

(४) पृथग्भावेनानवस्थितत्वादित्यर्थः । कारकपादे “जन्यर्थकर्तुः प्रकृती” इति
३१ संख्यक क्रमदोशरस्रक्ष्य इत्तिं गोयीचन्द्रटीका विद्यालङ्कारटिप्पणीञ्च पर्या-
लोच्य शरोऽत्र लङ्घिजविशेष, दृष्टिको गोमयदन्तुप्रजनः, शृङ्गशब्दः शिखरवाचक
स्वप्नात् शृङ्गगोमये शरदृष्टिको प्रति निमित्तकारणे, नतु समवायिकारणे इति
तेषां मतमिति प्रतीयते । तर्कवागीशस्तु अपृथक्सिद्धत्वं समवायिकारणत्वमिति
मन्यमानः शृङ्गगोमययोः शरदृष्टिको प्रति समवायिकारणत्वमाहृति मतभेदः ।

३०१ । अन्यारभ्यार्थाराद्वहिविर्नर्त्तं प्रतिपर्य्य-
पाङ्दिक्शब्दैर्हेतुयवर्थे च ।

(अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च ११) ।

एभिर्योगि हेतौ यवन्तस्यार्थे च पी स्यात् ।

आङ् व्याप्तिसौम्योस्वागोऽन्धौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

विप्राहस्त्रं गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधित्वेन विवक्षित-
त्वाज्जत्वम् । एवं सति व्याघ्रो यदि मां पश्येत् तदा ध्रुवं मृत्युरिति
मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तते इत्यादिक्रमेणैव गौणापायत्वात्
सिद्धे भ्यादिग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्यन्ते । व्याघ्रादिभेति, दस्युभ्यो
रक्षितः स्यार्थ इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्व्वेणाप्राप्ते ग्रहण-
मिति परे ।

३०१ । अन्या । अन्यथ आरभ्यथ तावर्थो येषां ते, दिशि
दृष्टाः शब्दाः दिक्शब्दाः, अन्यारभ्यार्थाश्च आराच्च वहिश्च विना च
ऋते च प्रतिय परिथ अपथ आङ् च दिक्शब्दाश्च ते तैः ।
यपोऽर्थो यवर्थः, हेतुश्च यवर्थश्च तत्तस्मिन् । येन विधिस्तदन्तस्येति
न्यायादाह यवन्तस्येति ।

आडादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणम् इत्याह
आङ् व्याप्ति इत्यादि । प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-
त्वात् न नुष् । प्रतिदाने परीवर्त्तं, प्रतिनिधी मुख्यसदृशे प्रतिरत्न
गृह्येत इत्यर्थः ।

नेतरइत्यादि । ईशानादिष्णुनेतरः शिवाभिन्नः । एवं सुराद-

नेतरो विष्णुरीगानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते ।

सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृते ॥

न्येऽसुरवर्गा इत्यादि । परे तु नीचार्थेतरशब्दं पृथक् गृह्णन्तीति (१) । भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवोऽर्च्यते अर्थादस्माभिः । स्तम्भात् प्रभृत्येव सपक्षवानीति कुमारसम्भवे । परे त्वारभ्यार्थ-शब्दं पृथक् न गृह्णन्तीति (२) । स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं समीपवर्त्ती । स त्वद्वहिस्तव दूरवर्त्ती । क्वचिदपवादविषये-ऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् “करस्य करभो वहिः,” “वहिरभोजे-वनस्य वानरा” इत्यादौ पी । वृषादस्माद्दिना शं न, वृषादृते नार्थो भवतीत्यर्थः । शम्भोर्मन्त्रेः सेवायाः प्रत्यमृतं परीवर्त्ती भोक्तः । केगवात् प्रति प्रद्युम्नः, कृष्णस्य प्रधानसदृशः । अनन्तात् परि विष्णोः स्थागात् तयः कायिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थः । एवमपानन्तादिति बोध्यम् । आ मृत्योर्मृत्युपर्यन्तं हरिः

(१) अन्वारादितरर्त्ते इति २।१।२६। वाणिनिष्ठत्वे इतरशब्दस्य पृथक्पक्ष-मस्ति, सिद्धान्तकौस्तुभ्यां तु “इतरपक्षं प्रपञ्चार्थमि'त्युक्तं । तत्र तत्त्वबोधि-न्यामपि “न च इतरस्त्वन्त्यनोचयोरित्यनरोक्तनीचार्थस्येद पक्षमस्तीति वाच्यं * * * पञ्चमोविभक्त इत्यनेनैव सिद्धत्वा दित्युक्तम् । व्यपन्नतेऽपि नीचार्थेतरशब्द-योगे निर्वारोऽधिकेनेत्यादिपक्षेण निर्वारे पक्षम्या सिद्धत्वादितरशब्दो न पृथगुक्त इति ।

(२) पृथक् न गृह्णन्तीत्यस्यायमाशयः—वाणिनिष्ठत्वे आरभ्यार्थशब्दयोगे पञ्चमोविधान नास्ति । किन्तु “वृषादाने पञ्चमोति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी'ति सिद्धान्तकौस्तुभ्यां । तत्र तत्त्वबोधि-न्यामपि “कार्त्तिक्या प्रभृतीति भाष्यं विहृत्वता कैयटेन तत् आरभ्येत्यमिति प्रयुक्तम् ॥ अत एवाचार्येणारभ्यार्थ इत्युक्त्वा चाहर्थं प्रकटितम् ।

भक्तेः प्रत्यमृतं शब्दोः प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।

पर्यनन्तात् त्रयस्तापा, आमृत्योः सेव्यतां हरिः ॥

सेव्यतां विष्णुराराध्यताम् अर्थादस्माभिः । आ सकलात् सर्वं
चराचरं जगदभिव्याप्य ब्रह्मास्ति । अत्र दिक्शब्देतिकरणा-
द्दिग्देशकालार्थपूर्वादीनां आ-आहित्यान्ताना अचूत्तरदानाच्च
ग्रहणम् । अत आह पूर्वः कृष्णाद्राम इति ; कृष्णात् पूर्वकाले
जातो बलराम इत्यर्थः । कृष्णादवर उत्तरकाले जातो गद इत्यर्थः ।
एवम् इयम् अस्याः पूर्वा दिक्, अयमस्मात् पूर्वो देशः, माघात्
पूर्वः पीपः, उत्तरा जाङ्गवी काश्या, दक्षिणाहि वनाश्रदी,
“उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरम्” इति भट्टिः, प्राक्
ग्रामात्, प्रत्यङ्गनगरादित्यादि । गम्यमानदिक्शब्दैरपि, लेः सि
श्री जसित्यादिज्ञापकात् । आनन्दादित्यादि । यद्यपि हेतु यवर्थ
इति सामान्येनोक्त तथापि विशेषतो ज्ञेयं, भवति हि व्याख्यानतो
विशेषार्थप्रतिपत्तिरिति । तथाहि—

अधे ऋणे हेतौ पी नित्यं, गुणे हेतौ अस्त्रियां पी वा स्यात् ।
शतात् बद्धः, शतस्य ऋणस्य बन्धने हेतुत्वं, त्र्यां प्राप्तायां वचनम् ।
घात्तु—शतेन बन्धितः, अन्तबन्धेः शतस्य प्रयोजकघत्वम् । जाड्या-
द्वद्धः जाड्येन बद्धः, पारिखात्यान्मुक्तः पारिखात्येन मुक्तः, पारि-
खात्यं तत्त्वज्ञानम् । इह गुणशब्देन द्रव्याश्रितगुणस्यैव न ग्रहणं,
किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थरूपापन्नस्येति(१), तेन वङ्गिरत्न धूमादि-

(१) ‘सम्बन्धिमालमिति—आश्रितमालमिव्यर्थः । परार्थरूपापन्नमिति—परः
साध्योऽर्थो बोध्यो यस्य स परार्थः, परव्याप्य इति यावत्, तस्य रूप धर्मः परार्थत्वं

ब्रह्मास्यासकलात्, पूर्वः कृष्याद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षतेऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः ।

त्यादि(१) । स्त्रियान्तु—विद्यया मुक्तः । स्त्रीशब्देनावीब्रूपां ग्रहणात् घटो नास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेधः (२) । एवम् अप्रयुक्तस्य यमन्तस्य टे डे च पी स्यात् । यथा ईश्वरः शिवः आनन्दादेतोः शैलादासनादलकास्यां पुरं ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति टे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि । टडादन्यत्र वलेनानयति वलेनाकृष्य इत्यर्थः । अत्राहुः—

प्रशोत्तरयोः । अनयोः पी स्यात् । कुतस्त्वम् ? वनात् । यत्र

तदापन्नमित्यर्थः । तथाहि जाद्यादयो ब्रह्माद्यानितास्तद्बोधभूताश्च । एतेन कन्यया शोकाः, वसनेन रूपमित्यादौ न भवति, कन्याया च्यनान्नित्वात्, वसनस्याव्याप्यत्वात्—इति विद्यालङ्कारः ।

(१) “गुणाद्देतोः पञ्चमी वा । अन्त्याश्रितत्वेन विश्रितो गुण इत्युच्यते । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमात्” ।—इति प्रयोगरत्नमालायां कारकविभक्तिप्रकरणे ६६८ सूत्रं । “पर्वत पक्ष, वज्रिसाध्ये धूमो हेतु । यद्यपि धूमस्य वज्रकार्यत्वं तथापि तदनुमितिहेतुत्वेन हेतुत्व । अत्र धूमस्य द्रव्यत्वेऽपि विश्रितपदाद्गुणत्वम् । एव क्रियाया अपि गुणत्वेन विश्रिता । * * * * व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वादन्यस्य पक्षस्य पर्वतस्याश्रितत्वविश्रिता धूमादिहेतोरित्यर्थः । पर्वतपक्षक वज्रिसाध्यक-धूमहेतुकारणमिति प्रति वज्रिव्याप्य धूमवत्पर्वतज्ञानं कारणमिति —इति तट्टीका । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (२११)२५ इति पाणिनिस्त्वम् । तत्र विद्वान्कौस्तुभ्यां “विभाषेति योगविभागाद्गुणे स्त्रियाञ्च क्वचित् । धूमादग्निमान्, नास्ति घटोऽनुपलब्धे —इत्युक्तम् ।

(२) अत्र उपलब्धियदस्य स्त्रीत्वेऽपि व्यावीब्रूवन्नभिन्नत्वात् पक्षे पञ्चमीति ।

३०२ । वारादर्थैः । (वा ।१।, आरादर्थैः ३॥) ।
दूरान्तिकार्थैः पी स्याद्वा ।

रामाद्दुद्रस्य यो दूरं पापाद्दुःखस्य सोऽन्तिकम् ।

३०३ । समार्थैर्नार्थ्यस्तस्ताद्धितमुखैर्निर्द्धाररे सम्बन्धे
टे च षी ।

(समार्थ—मुखैः ३॥, निर्द्धाररे ७।, सम्बन्धे ७।, टे ७।,
च ।१।, षी ।१।) ।

तु आगच्छषीत्यादिक्रियाध्याङ्गियते तत्र पूर्वणैव (१) पी स्यात् ।
यत्र तु नाध्याङ्गियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्त-
विषयत्वात् पूर्वणैव निःसृत्येत्यध्याहारात् ।

३०२ । वारात् । आरादर्थो येषां ते तैः । आराद्दूर-
समीपयोरित्यत आह दूरान्तिकार्थैरिति ।

स्तोकाल्पकतिपयकच्छात् धादसत्त्वे । धेभ्य एभ्यः पी वा
स्यान्न तु सत्त्वे (२) । स्तोकाद्भुक्तः स्तोकेन मुक्तः । एवम्
अल्पादल्पेन इत्यादि । सत्त्ववाचिनस्तु स्तोकेन मधुना मत्तः ।
धात् किं ? स्तोकं याति ।

३०३ । समा । समोऽर्थो येषां ते, स्ताय आय ती स्ती,
ताभ्यां ती स्ताती । पद्यात् समार्थाय एनय आय रिय अम् च

(१) अपादानत्वान् यतोऽपायभीत्यनेनैव ।

(२) सत्त्वे इत्ये । स्तोकादीनां विषेयताभित्ति मति मेत्यर्थं । स्तोकादीनां
क्रियाविषेयसत्त्वे सत्त्वेन यातीतिरत् यत्र तेभ्य ऋतोया शात्तमेव षष्ठे षष्ठभोत्यर्थं ।

एभिर्योगे एषु च पी स्यात् ।

यः सर्वस्य समो यद्य दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

तम् च स्ताती च हितश्च सुम्भश्च तानि तैः । जातिगुणक्रियाभिः
सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्धारः । विशिष्टधीहेतुः सम्बन्धः,
स चानेकप्रकारः, स्वस्वामित्व-जन्यजनकत्वाप्यवावयवित्व-प्रति-
योग्यनुयोगित्वाधाराधेयत्वादिः । एभिर्योगे इति—समार्थैरेनादि-
त्वान्तैर्हितसुखाभ्याश्च योगे, जात्यादिभिर्यस्मात् सजातीयादृशव-
च्छेदस्तस्मात्, सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूपकात् (१)
स्वाम्यादेः । यदुक्तं—

भेदभेदकयोः (२) श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः पट्टुत्पत्तिसु भेदकात् ॥

महाकविप्रयोगदर्शनेन ध्रुविशेषाणां यत् ढत्वेन विवक्षितं तस्मात्
पी स्यादित्यर्थः ।

यः सर्वस्येति—यः सर्वस्य शिवस्य समस्तुल्यः, पूर्वेण त्री च ।
यः सर्वस्य दक्षिणेन, दक्षिणस्यां दिशि स्थितः, पूर्वेण द्वी च ।
यः सर्वस्य उत्तरा, उत्तरस्यां दिशि स्थितः, पूर्वेण पी च । परे
तु पीं नाहुः । यः सर्वस्य जगतः उपरि, यः सर्वस्य जगतोऽधः,
यः सर्वस्य जगतः पूर्वेतः पूर्वेकालवर्ती, यः सर्वस्य जगतः पश्चात्
उत्तरकालवर्ती । पश्चादित्याद्येन निपातितम् (३) । एवं पुरस्तात्

(१) भेदकात् ।

(२) विशेष्यविशेषणयोः ।

(३) अपरशब्दात् पश्चिमशब्दाद्वा सप्तम्या धात्वन्त्यस्यः तयोः पश्चादेशो
निपात्यः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पथात्; यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्त्यस्य, पदयोर्भजे ॥

ग्रामस्य, उपरिष्ठाहचस्य, उत्तराद्यामस्य इत्यादि । एतेषा ग्रहणं
दिक्शब्दयोगे प्राप्तपीवाधनार्थम् । कफोणिः कूर्परादध इति
उक्तगत्वात् पी । यस्य देवस्याखिलं चराचरं हितं मित्र,
यस्याखिलं जगत् सुखं प्रीतिजनकं, तस्य देवस्य पदयोरहं भजे
चरणौ सेवे । तस्येत्यवयवावयवित्वसम्बन्धे पी । एवं चैत्रस्य धनं,
मैत्रस्य पुत्रः, कायस्य पूर्वं, जलस्य घटः, घटस्याभाव इत्यादि ।
आदिना राहोः शिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे पीति । तस्य
कीदृशस्य १ देवानां वर्त्यस्य, केनापि(१) गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य ।
देवानामिति निर्धारणे, पदयोरिति ढे पी । एवं “भाषाणामश्री-
या”दिति भाष्यम् । “न च च्छिति कस्यचिदि”ति भट्टिः । “सा
लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषा”मिति भारविः । “नारायणस्यानुक-
रोति” इत्यादिगिष्टप्रयोगाः । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षया पीति
परे । यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्दिशिपतो
ज्ञेयम् । यथा—

स्मृत्यर्थदयेशां वा । एषां ढे पी वा स्यात् । विष्णोरध्वेति,
गम्भोः स्मरति, भक्तस्य दयते दुर्गा, भक्तस्य ईष्टे हरिः, यद्येष्टं विनि-
युङ्क्ते(२) इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि ।

कञ्चो गुणत्कपं । येन धर्मेण यद्गन्तु लोके प्रकाशते, स तस्य

गुणस्तम्भात् गुणान्तरोत्पादनमुत्कर्ष(१)स्तत्र कञी ढे पी वा स्यात् । पटस्योपस्फुरते पटं वा (२) । सूचनावक्षेपणसेवेत्यादिना भम् ।

असन्तापिज्वरि-रोगार्थानां स्वार्थघत्वे । सन्तापि-ज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ढे पी वा स्यात् रोगार्थस्य(३) घत्वे सति । रोग-धौरस्य रुजति चौरं वा, आमयधौरस्य (४) आमयति चौरं वेत्यादि । असन्तापिज्वरीति किं ? सन्तापधौरं सन्तापयति, ज्वरधौरं ज्वरयति । स्वार्थघत्वे किं ? नदी कूलं रुजति ।

नाट्यादिनाथयोर्हिंसाश्रिपोः । नाट्यादेर्हिंसायां नाथस्याश्रिपि गम्यमानायां ढे पी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति (५) चौरं वा । नाट्यादिर्यथा—

नाट्यि क्वाथिरुज्जासिर्हिंप्लौञ् शत्रन्त एव हि ।

प्रनि-निप्र-प्रनिभ्यस्तु हनोऽथ पिप्लुरित्यपि ॥

नट क भ्रंशे, कथ कि वधे, उत्पुञ्जस क वधे ताडने च । चुरादीनाम् एषां अगन्तनिर्हेगात् यत्र नाटि क्वाथि उज्जासि इति स्वरूपं, तत्रैवायं विधिस्तेन दस्युमनीनटदित्यादौ न स्यात् (६) । द्विषीञ्च वैरे शब्द, चौरस्य द्विपन् चौरं वा । अशत्रन्तस्य तु चौरं

(१) स च प्रतिपन्न इत्युच्यते ।

(२) पटो हि शुद्धगुणेन लोके प्रसिद्धस्तस्य वर्णान्तरौत्पादनमुत्कर्ष इति ।

(३) रोगवाचकशब्दस्य ।

(४) अम क रोगे इत्यस्य रूपम् ।

(५) अथ पातयतीत्यर्थः ।

(६) अनीनटदित्यत्र उडो चुस्ते नाटीति रूपाभावादित्यर्थः ।

३०४ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

(ज्ञः ६।, अज्ञाने ७।, धे ७।) ।

शम्भो मुकुन्दे जानीते, भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः ।

हेष्टि । एवं चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति च
चौरं वा । धौपिप् लृ संचूर्णने, चौरस्य पिनष्टि चौरं वा । आग्नी-
रभिलषितप्रापणेच्छा, नाथते पुत्रस्य पुत्रं वा । अनयोः किं ?
पिनष्टि धानाः (१), वटुरन्नं नाथते, याचते इत्यर्थः ।

पणि-व्यवहृजोर्व्यवहारे । व्यवहारोऽन्न - द्यूत-क्रयविक्रयो ।
गतस्य पणते व्यवहरति च गतं वा (२) । व्यवहारे किं ? शलाकां
व्यवहरति, गणयतीत्यर्थः ।

दिवशाग्रेस्तु नित्यम् । व्यवहारे सगेर्दिवधीर्दे पी वा स्यात्,
अग्रेस्तु नित्यम् । गतस्य प्रतिदीव्यति (३) गतं वा । अग्रेस्तु गतस्य
दीव्यति । व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति, स्तौति इत्यर्थः ।

ऋत्यर्थादीनां भावे । भावत्यान्तानां ऋत्यर्थादीनां ढे पी
नित्यं स्यात् । मातुः ऋर्यते, विष्णोः ऋतं, भक्तस्य दय्यते हरिणा,
भक्तानामीश्र्यते शम्भुना, गतस्य प्रतिदीव्यते चैषेण (४) ।

३०४ । ज्ञो । न ज्ञानमज्ञान तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । मुकुन्दे

(१) धाना षट्पथे स्तित्वामित्यमरः, स्तोभुश्च ।

(२) पणते द्यूते प्रतिजानीते, व्यवहरति क्रियाति विक्रीणीते वा इत्यर्थः ।

(३) पणते इत्यर्थः ।

(४) एषूहाहृदन्तेषु नक्तर्गैकानामपि अरतीत्यादीनां भावप्रत्ययानामानामनुके

ऋतोषि नित्यं पठति ।

३०५ । तस्यार्थानां वा ।

(तस्यार्थानां ६॥॥, वा ।१।) ।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः, पूर्णः शान्तेन शङ्करः ।

३०६ । ढघे कृत्यव्यवयुक्त-क्तवतु-खलर्थं क्तोच्छ्रान-
न वसु-शीलार्थतन्-भव्यणार्थगिनि ।

(ढघे ७।, क्तति ७।, अ-व्य कि उक्त क्तवतु खलर्थं क्त उत् शब्द
आन वसु शीलार्थतन् भव्यणार्थ गिनि ७।) ।

विशो शम्भुरयम् इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते, तद्वृत्तो शम्भोः साधन-
त्वादित्वम् (१) । प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात् सर्पिषो जानीते
इत्यादौ भ्रात्यर्थेऽपि स्यात्, भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि प्रमाभिन्नत्वात् ।
इदं विकल्पयन्ति परे । तन्नते शम्भुना सुकुन्दे जानीते इत्यपि ।
अज्ञाने किं ? भक्त्या जानाति शङ्करम् इत्यत्र प्रमात्मकत्वात् स्यात् ।

३०५ । तस्य । तस्मिन्नेषां तेषाम् । तस्यर्थधोः प्रयोगे
धे घी वा स्यात् । शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो
दर्शितः । एवं फलानामनमागिताः (२), फलैर्यथाशितम्भवमिति
भट्टिः (४।११) ।

३०६ । ढघे । ढघ घय तत्तस्मिन् । खलः अर्थ इव अर्थो
यस्य सः । शीलमर्थो यस्य स, स चासी तृयेति सः । भव्यश्च ऋणश्च

(१) अत्र कार्तिकेयः—“सुकुन्दाधिकरणकथयन्मुञ्जानस्य इदत्वात् सुकुन्दविषय-
कथानाभावात् अतोऽत्र अज्ञानार्थज्ञातातोः यन्भूरेव साधनम्, किन्वेतद्वातोः
सिद्धिर्वातिरिक्तार्थविषयकत्वमिति । अतएवोक्तं प्रहस्यर्थेण जानाति” इत्याह ।

(२) कथैरक्तमन्यर्थमागिताः प्रहस्यर्थेण वा अथ कर्त्तारिक्तः । भट्टी ०।१८ ।

व्यादिवर्जे कृति प्रयुज्यमाने ढे घे च घी स्यात् ।

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुंररिपोरियम् ।

ते, ते अर्थौ यस्य स, स चासौ णिञ्चेति सः । पद्यात् व्यञ्च क्रिय
उक्तञ्च क्तवतुञ्च खलर्यञ्च क्तञ्च उञ्च श्लथञ्च आनञ्च वसुञ्च ग्रीलार्थ-
तृञ्च भव्यर्णार्थणिञ्च तत् । न तत् अतत् तस्मिन् ।

जगतामिति—कृष्णो जगतां चराचराणां कारकः कर्ता,
जगतामिति ढे घी । इयं पृथिव्यादिचराचरमयी सृष्टिर्मुंररिपोः
कृतिरुत्पाद्या, कृधोढे क्तिः, सुररिपोरिति घे घी । पूर्वसूत्रा-
द्दानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् “धायैरामोदमुत्तमं” (१) “बुद्धि-
पूर्व्यं ध्रुवं न त्वा राजकृत्वा पिता खल” (२) मित्यादौ न भ्यात् ।

सृष्टेत्यादि । कः पुरुषः हरिं संभुवन् सन् अर्थितं वाञ्छितं न
इयिवान् प्राप्तवान् ? अपि तु प्राप्तवानिव । हरिं कीदृगम् ? एतज्ज-
गत् सृष्ट्वा दधिं धारयन्तम् । सृष्टेति क्त्वाच्त्वधिच्त्वाद्दत्त्वम् । एवं
घटं कर्तुं, पयः पायं पायं, विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति
धाधोः क्तिः, हिरानोपय, हरिविगेपणत्वात् टम् । पुनः कीदृगम् ?
एतत् जगत् शारुकं संहरन्तम्, गृधो र्जुकः । पुनः कीदृगम् ?
अर्चकान् उचीतवन्तं, स्यगे प्रापितवन्तम्, उत्पूर्व्यनीधोः

(१) भट्टो ६।०२। धाय इति अन्वयेनेति च प्रत्ययः । धायैः धारयद्भि
रित्यर्थः । अत्र धायैरिति व्यादिवर्जे कृति प्रयुज्यमानेऽपि व्यामोदमित्यत्र न
पद्ये ।

(२) भट्टो ६।१२। एतत् दुष्टवर्तितं त्वा त्वां पिता इत्येतो यच्च राज-
कृत्वा राजानं न कृतवान् तदुद्बुद्धिपूर्व्यं ध्रुवं अन्वयविज्ञानपूर्वमेवेति तत्राद्य भरत
व्याप्त्या । अत्र राजकृत्वेति कृत्विप् कोऽपि त्वा इति न पद्येति ।

व्यादौतु — सृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदर्चकान्
 उन्नीतवन्तं, यतिभिः सुदर्शनम् ।
 ज्ञातं, हरिं, जिष्णुरघानि संस्तुवन्
 सुदं दधानोऽर्थितभीयिवान् न कः ॥

शं दाता हृत् कदागामी दायी भोक्षमृषं शिवः ।

क्तवतुः । पुनः कीदृशम् ? यतिभिर्जितेन्द्रियैः सुदर्शनम्,
 अनायासेनालोकनीयं, दृशधोः खनर्थोऽनः । एवं “पापिना दुष्करो
 धर्मः सुकरो धार्मिकेण स” इत्यादि । “कोपदण्डसमग्राणां किमे-
 पामस्ति दुष्कर”मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षायां पी, नञा निर्दिष्ट-
 टस्यानित्यत्वाद्वा । पुनः कीदृशं ? यतिभिर्ज्ञातं, ज्ञाधोर्दोऽतीति क्तः ।
 एवं त्वया ज्ञातो, मया ज्ञात इत्यादि । पुरुषः कीदृशः ? अघानि
 पापानि जिष्णुः, पापस्याभिभवनशीलः, जिधोः ष्यक् । एवं
 धनं गृधुः, सुखमिच्छुः, शास्त्रं विन्दुः, कन्यामलहरिष्णुरित्यादि ।
 “तव सर्व्वगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्ररभीषुमानिव,” “सत्यस्य वक्ता
 नरकस्य जिष्णु”रिति तु सम्बन्धविवक्षायां पी, नञा निर्दिष्टस्या-
 नित्यत्वाद्वा । हरिं संस्तुवन्, सुधोः शब्द (१) । पुनः कीदृशः ? सुदं
 दधानः, हृषं धारयमाणः, धाधोः शानः । आन इत्यनेन कानस्यापि
 ग्रहणात् चक्राणो जगतीं हरिरित्यादि । अर्थितं न ईयिवानिति
 इनधोः कसुः । शिवः कदा हृत् हृदयमागामी, आगमिष्यति
 अर्यान्मम । गमधोर्भविष्यति णिन् । शिवः कीदृशः ? शं दाता

(1) अष्टव्ययानयोगेऽपि नियेषः तेन हरिं शोष्यन् शोष्यमानो वा वातीति
 दुर्गाराद्यः ।

३०७ । कामुक सङ्डार्थत्वेन ।

(कामुक—सङ्डार्थं ज्ञेन ३ ।) ।

कामुकशब्देन वर्त्तमानडयो विहितेन ज्ञेन च योगे ढे घे घ
पी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितं ।

शंशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति शं बुधाः श्रेयः शातने शा
निगद्यते इत्येकाक्षरकोषः । तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थः । दाधोः
शीलार्थं ढन् । अतएव शिवो मोक्षमृणं दायी, मुक्तिरूपधनं ददातु
अर्यान्मह्यम् । मोक्षस्य ऋणत्वमुपचारात् । आवश्यके णिन्यपि
निषेध इति कश्चित् । यथा अंगं हारी दायद इति । अंगस्य
हारीत्यन्यः ।

न चतुमर्थणके प्रायः । चतुमर्थविहितो यो णकस्तस्मिन्
प्रयुज्यमाने ढे पी न स्यात् प्रायः । मुनीनां विपिने भक्तं भोजकी
याति माधवः । मुन्यन्नं भोक्तुं गच्छतीत्यर्थः । प्राय इति किं ?
वर्षगतस्य पूरको जीवति, पुत्रपीक्षाणां दर्गकोऽस्तीत्यत्र न
निषेधः । यस्य दस्योक्तानुक्तत्वव्यवहारस्तत्रैव पी, तेन साधु
पाचक इत्यादौ पी न स्यात् ।

३०७ । कामुक । सञ्च डश्च ते, तेऽर्थो यस्य सः, स घासी
क्तयेति सः, कामुकस्य सङ्डार्थत्वात् तत्त्वेन । यो लक्ष्म्या इत्यादि
—यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं कामयते, यः सतां
ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधोः ज्ञार्थेच्छार्थेत्वादिना वर्त्तमाने क्तः ।
तस्य इदमासितं तेनात्रोपविष्टम् । आसधोर्धार्थगत्येत्वादिना

३०८ । ल्यभावक्तास्त्र्यणकसट्टे घे वा ।

(ल्य—सट्टे ७, घे ७, वा ११ ।) ।

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अं एकश्च हित्वा अन्यत्र सट्टे घे पी स्याद्वा ।

वर्त्तमाने डे क्तः । एवमिदमेपामुपगतम्, इदमेपां भुक्तम् अन्नस्य इत्यादि । पूर्व्वेणाप्राप्ते विधिः ।

न शीलितादिना वा तु कान्तेन । शम्भुना शीलितः, हरिणा रचित इत्यादि । प्रजाभिः कान्तः प्रजानां वा । तथाच “कान्तो हरियन्द्र इव प्रजानाम्” इति ।

३०८ । ल्य । भावे क्तः भावक्तः, अथ एकश्च तत्, स्त्रिया-मणकं स्त्र्यणकं, न स्त्र्यणकं अस्त्र्यणककं, टेन सह वर्त्तमानं स-ट्टम्, अस्त्र्यणकश्च तत् सट्टश्चेति तत्, ल्यश्च भावक्तश्च अस्त्र्यणकसट्टश्च तत्तस्मिन् । ल्यस्तव्यादिः । त्वयेत्यादि—त्वया स कृष्णोऽर्च्यः मम च स कृष्णोऽर्च्यः पूज्य इत्यर्थः । अर्च्योऽर्च्येण ददयेन विकल्पो दर्शितः । एवं कर्त्तव्यं करणीयं तव त्वया वा इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घटयोः पीसम्भावना तत्र ह्योर्न स्यात् । तेन कृष्टव्या ग्रामं गाखा कपिना, नेतव्या ग्राम-भ्रज्ज नरेण, अनुशिष्यः शिष्यो भ्रष्टमुपाध्यायेन, कां दिशं गन्तव्यं मया इत्यादी न स्यात् । यत्र तु टमात्रे पीसम्भावना तत्र पूर्व्व-शैव, तेन गीयो मानवकः साम्नामिति, गायतीति गीयः, घे यो यक्तव्यः । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्रातं स्रानं कृत-

त्वया मम च कृष्णोऽर्थः स्नातं छात्र स यस्य तु ।

सृष्टेः कृति हृति येन, चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

मित्यर्थः । एवं छात्रस्य छात्रेण वा हसितं गतं वेत्यादि । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगतः कृतिः करणम् । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्हृतिर्हरणम् । कञ् ह्रजोभावे क्तिः । सटाहोरपि भावे त्य इति भागवृत्तिः । एवं शब्दानामनुशासन-
माचार्यस्य आचार्येण वा, गवां दोहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात्, स्त्रीविहिताणकभिन्नसटकृत्त्वात् । परे तु निषेधो यज्जा-
तीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्तेः परिचर्या गुरूणां शिष्यस्य शिष्येण वा, उपासना पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा, जागर्थ्या रात्रेच्छा-
त्रस्य छात्रेण वा, अकरणिः पुण्यस्य जात्मस्य जात्मेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहितकृत्त्वात्, न तु शब्दानामनुशासनमाचार्येण, गवां दोहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । (१) अणकयोरु-
दाहरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृष्णस्य सृष्टेः चिकीर्षा कर्तु-
मिच्छा, सनन्तकधोः शंस्यादः । यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिका भेदो नाश इति यावत् । एतेन कृष्णस्य सृष्टिस्थितिप्रलयकर्मकर्तृ-
त्वमिति भावः । घटयोरुभयत्र पूर्व्वेण पी नित्यम् । एवं चिकी-
र्षा खेरान्नोकानां, भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । सृष्टे किं कृति-

(१) अमतेऽपि सृष्टेः कृति हृतिरित्युदाहरणशापकात् परमतेः कवाक्यता समादरणीयेति । शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा इत्यादिकन्तु वा शब्देन व्यवस्थाप्यमिति चार्त्तिकवसिष्ठान्तः ।

मूर्धरिपोरियम्(१)। यत्र द्विदधूनां कृता ढद्वयमनुक्तं, तत्र द्वयोर्दयोः पूर्वेषु पी । तेन कृष्णस्य मोक्षस्य याचको भक्तः । दोग्धा दुग्धस्य गोः कृष्णः । क्षीरस्य गवां दोहः कृष्णेन (२) इत्यादीत्येके । मुख्य ढ एवेत्यन्यः । यदुक्तं—

कर्मद्वयं दुहादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि ।

कश्चित्तत्र समाचष्टे पठ्ठीं प्रधानकर्मणि ॥ इति ।

तन्मते दोग्धा गां पयसो हरिः । गौण्डे एवेत्यन्यः । तन्मते दोग्धा दुग्धं गवां हरिरिति ।

परं तु उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रान्तर विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने ढघयोः प्राप्ता पी ढ एवेत्याहुः । तेन अद्भुतं समुद्रस्य बन्धो वानरैः, आचर्यं सुभगारोपस्य दूतीभिः परिमार्जनं, गवां दोहः कृष्णेन, हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरिरित्यादि । ढघप्राप्तौ किं ? वनस्य गोपस्य यापयिता हरिः, दुग्धस्य गोपस्य हारयिता

(१) मटे किं कृतिर्मुर्धरिपोरियमिति निषिद्धरप्रमादपाठः, अस्य सकर्मकत्वान् । साधोर्बुद्धि, मिथो' सुप्रितिव्यादिकमेव प्रत्युदाहर्त्तव्यं, तत्र पूर्वेषु नित्यमेव पठ्ठी । अतएवोक्तं कार्त्तिकेयेन कश्चिदस्यैव कृतिर्मुर्धरिपोरियमिति प्रत्युदाहृतवान्, स चास्याकर्मकत्वं केनापि संस्थापितवान्, स एव प्राप्तवानिति विन्यमिते ।

(२) अत्र दोह इति भावे अन्, सृष्टे कृतिर्द्वैतियेनेत्युदाहरणप्रापणात् सकर्मकत्वाद्वातोत्पत्ति भावे प्रत्यय व्यादिति प्रापितम् । तेन सुखासुखस्योः कर्मलोपुत्पत्त्यादुभयत्र पठ्ठीति । अत्र कश्चिदयं अयम्—अस्तीविहितकृद्विस्तु योगे पठ्ठी निवस्यते । एवदा त्प्रथमप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तस्यादीनां प्रयोगे च हवोरेव हि नेमते ।

३०६ । स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू
प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजर्यैर्नादरे मी च ।

(स्वामि—सुजर्यैः ३॥, नादरे ७, मी ११, च ११) ।

स्वामी सुकुन्दः सर्वेषां, साक्षी सर्वेष्वधोक्षजः ।

निश्चरस्त्रिरगु गीर्णोऽपत्ये मातृरुदत्यजम् ॥

हरिरित्यादावुभयोर्दयोः पूर्वेषु पी । एकहतीति किं ? ओदनस्य
पाकी ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भावः (१) ।

३०६ । स्वामी । सुजर्य इवार्यो येषां ते तैः । स्वाम्यादिभिः
सुजर्यत्यान्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने च पीत्यौ स्याताम् ।

स्वामी सुकुन्द इति । प्रयोगद्वयेन पीत्योर्विकल्पो
दर्शितः । एवं सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः अधिपतिर्दायादः (२)
प्रतिभूः (३) प्रसूतः (४) । कुशलायुक्ताभ्यां तात्पर्येऽभिधानं, तेन
शिवार्चायां शिवार्चाया वा कुशल आयुक्ती वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः ।
अन्यत्र कलासु कुशलः, रथेष्वायुक्तीऽश्वः निवह इत्यर्थः । निपुण-
साधुभ्यां पूजाया मी, अपूजायां पी एवाभिधानात् । मातरि साधु-
निपुणी वेति पूजायाम् । अपूजायां तु पितुर्द्रीहस्य निपुणः
साधुर्वा पुत्रः ।

(१) यत्र त्वनेकस्य लतः प्रयोगे कर्तृकर्मसम्बन्धो द्वयोरपि लतोर्दं गते नियमो
भवत्येव तत्रापि, गवां रक्षा दोहो गोपेने"ति संक्षिप्तहारे कारकपादे । ८२ छन्दे
गोयीचन्द्र ।

(२) कल्पो यादनेषु यादवामां वा दायाद । दायादो प्राप्ति ।

(३) भैरवैवस्य प्रतिभू, स्युर्बन्धनाः प्रतिभूष इत्यमरः, जातिभू इति भाषा ।

(४) तस्य तस्य वा प्रसूतः ।

३१० । कालभावाधारं ङं मी ।

(काल भाव-आधारं १।, ङं १।, मी ।१।) ।

सामीप्याग्नेपविषयै र्यात्याधारयतुर्विधः ।

निश्चङ्ग इति । गोप्योऽजं विष्णुं निशि रात्रौ त्रिचीन्
वारान् अगुः प्राप्तवत्यः । अहो दिवसस्य चिरगुः । दहयेन पीष्यी
दर्शिते । एवं रात्रौ रात्रेर्वा पञ्चहत्वी भुङ्क्ते । धाच्योऽपि
सुजर्थस्तेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि । कालाङ्गादे-
वाभिधानात् कांस्यपात्रां द्विर्भुङ्क्ते, पञ्चहत्वी रात्रिं भुङ्क्ते
इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति, मातुः क्रोशन्त्याः, रुददपत्यं
क्रोशन्तीं मातरमनाट्य वारंवारं गता इत्यर्थः । क्रोशन्त्या
इत्यधाहार्यम् । रुददित्यस्यैव लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेनान्वय इत्येके ।

पश्यतोऽहर इत्यत्र संप्रात्वान्नित्यं पी, न तु मीत्येके । त्वां
मामन्तरा स्वामी, साधुर्विप्रो मातरं प्रति, निपुणो मातरं
परि, त्वया सह स्वामी, तुष्यो गोभिः स्वामी, तुष्यो गवां
स्वामीत्यादौ तु पूर्वविप्रतिषेधेन हरादय एव स्युः । अन्ये तु
प्रत्यादौ हेगव नान्या क्लिरित्यर्थे सूत्रयित्वा (१) वृत्तं वृत्तं प्रति
कुसुमानि सन्ति, देवदत्त प्रति कुप्यति, त्वा प्रति स्वामी, मदचनं
प्रति साची, केयान् प्रत्युत्सुक इत्युदाहरन्ति ।

साध्वसाधुभ्यां मी । आभ्यां योगे मी स्यात् । साधुः
क्षुण्णो मातरि, असाधुर्मातुले । नियमार्थमिदम् ।

३१० । काल । कालय भावय आधारय तत् । कालः

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्दां, कानने, केलौ कुशलः, सकले स्थितः ॥

घणदण्डमुहूर्त्तादिः । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधिकरण्ये क्रियात्रय एव साधनभूतः । यथा दुग्ध-मानासु गोषु यन्नदत्तो गतः दुग्धास्वागत इत्यादि । अत्र अतीत-गमनक्रियाद्वारेण दौहनादिक्रियात्रयेण साधनभूतेन दौहनादि-क्रियान्तरस्याप्रसिद्धवर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयतीति स दौह-नादिक्रियात्रयो भाव इत्यर्थः (१) । असामानाधिकरण्ये क्रिया-शब्द एव साधनभूतः । यथा गोर्दोहे गत इत्यादि । भुञ्जाने चेत्रे मैत्रौ भुङ्क्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेदः(२) । कन्नायमानेष्वाम्नेषु चैत्रौ गतः, पक्केष्व्यागत इत्यत्र कन्नाय इव मानं येषां ते तेषु, क्रियान्तराभावात् मत्स्वित्यध्याहार्यम् । एवं धने सुखं, धने मति सुखं भवतीत्यर्थः (३) ।

(१) तर्कवागोप्यैषा लिपिः सद्गता लिपिकरप्रभादप्रभूता-वेति (२) चिञ्जित-टिप्पणीमाकोप्य सुधीभिर्चिन्त्यमिति ।

(३) तेन क्रियान्तरस्येव क्रियासङ्घटतेति भावः ।

(३) अत्र एतेषु कानिर्लक्ष्यसिद्धान्तः—“कामभावयोः सप्तमो”ति कन्नायशब्दम् । अथ व्याख्याने दुर्गभिक्ष—अधिचारात् विशेषणसुखसंज्ञे, विशेषणभूतयोः कामभावयोर्वर्त्तमानाद्विद्वान् सप्तमो भवतीति व्याख्याय शरदि पुष्यात् सप्तम्यदा, गोषु दृष्टमानास्वागतः । कामभावयोर्दिति विद्य १ यो कटाभिः स भुङ्क्ते इत्यदाशुभ्य यो भोज्य न देवदत्त इति वाङ्मन्योदा, प्रविष्टा किदेव हि विशेषण सिद्धाह । अथ दौहयां तिस्रोचन, ... विशेषणं व्याख्येदं, सह प्रसिद्धमेव

भवति नाप्रसिद्धं न हि स्वयमसिद्धः परस्य विशेषणं भवतीत्याह प्रसिद्धेत्यादि ।
भावः क्रियापर्याय इत्याह ।

एतेन क्रियावाचकपदद्वयस्य यत्र विशेषणविशेष्यत्वमवगम्यते, तत्र विशेषण-
क्रियावाचकपदात् सप्रतीति प्रतीयते । तदुच्यते—दुह्यमानासु गोषु गत इत्यत्र
अनिरूपितगमनकालस्य विशेष्यस्य गोदोहनकालविशेषणं प्रसिद्धम्, इतर-
व्यावर्त्तकत्वात् । अत्र इतरव्यावर्त्तकमेव विशेषणम् । ततश्च गमनदोहन-
वाचकयोर्गतदुह्यमानयोरप्रसिद्धप्रसिद्धकालवर्त्तमानयोर्विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणी-
भूतात् दुह्यमानपदात् प्रसिद्धकालवर्त्तमानात् सप्रतीति, तत्पदसाङ्घर्षात् तेन
सह सामानाधिकरण्याच्च गोष्वित्यादियु सप्रतीति । गमनवाचकपदस्य सम्बन्धे
इतरव्यावर्त्तकत्वेन दुह्यमानस्य विशेषणत्वं, गवादेः सम्बन्धे च सामानाधिकरणत्वेन
तस्य विशेषणत्वमिति । क्वचिद्विशेषणस्य लिङ्गमपि विशेष्येणावधार्यते इति
स्वरसादिति वाक्यार्थः ।

अतोऽनेनैतदुपव्याख्यानेन यस्य च भावेन भावलक्षणमिति पाणिनिस्त्वत्वं न
यक्तव्यमिति । स्वमते एतन्नतैकवाक्यतया विशेषपरतया वा विशेषणभूतयोः
कालभाषयोः सप्रतीति बोध्यम् । विशेषणत्वे तृतीयाप्राप्ती तदपवादिकेयमिति ।
अतएव पञ्चम्यां व्रतं कुर्यादित्यादियु वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचि-
तत्काञ्चजीवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्य अन्ते या सप्रतीति सा नाधिकरणे, यो
जटाभिः स धङ्क्ते इतिवत् कालविशेषणत्वेन तद्वाचकतृतीयाप्राप्ते, किन्तु कालभा-
षयोः सप्रतीत्यनेन तद्वाचिका पुन सप्रतीति विधीयते, अरदिति पुष्यान्ति सप्रच्छदा
इतिवत् । अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य सप्रतीत्या वैदिकक्रियानिमित्तत्वे-
नोक्तेषु इति स्मार्त्तभट्टाचार्यवरणा । . . .

यस्य च भावेन भावलक्षणमिति केनचिदुक्तमिति रामानन्दः । पूर्वमतैक-
वाक्यत्वादस्यायमर्थः—यस्य क्रियावाचकशब्दस्य भावेन क्रियया अर्थात् प्रसिद्धकाश्च-
क्रियया दोहनादिक्रियया भावलक्षणं क्रियान्तरलक्षणम् अर्थात् अप्रसिद्धकाल-
क्रियान्तरं गमनादिक्रियान्तरं लक्ष्यते कर्मण्यनन्त, स क्रियावाचकशब्दो भाव
इत्यर्थः । अथवा यथेति लघोर्गे कर्त्तरि षष्ठी, भावेनेति करणे तृतीया, ततश्च
येन क्रियावाचकशब्देन क्रियया करणभूतया भावलक्षणमित्यादि व्याख्यात-
व्यम् । यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ यस्य दोहनक्रियावाचकशब्दस्य
क्रियया दोहनादिप्रसिद्धकालक्रियया क्रियान्तरं गमनाद्यप्रसिद्धकालक्रियान्तरं
लक्ष्यते, स दोहनादिक्रियावाचकदुह्यमानशब्दो भावलक्षणं सप्रतीति, तद्विशेष्यत्वात्

आध्रियन्ते परम्परया क्रिया यत्र स आधारः, घटाश्रय इति यावत् (१) । यदुक्तं—

“कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेधिकरणं मतम् (२) ॥”

स चतुर्विध इत्याह सामीप्येतादि । सामीप्यं समीपत्वं, तेन एकः सामीपिक (३) आधारः, यथा नद्यां घोषः प्रतिघसति इत्यत्र

तेन सह सामानाधिकरण्यात् तस्माद्भवत्यांहा गोत्रित्यादिषु सप्रतीति । अतएव विधौ उदिते इत्यत्र विधोरुदयक्रियया क्रियान्तरं गोविन्दस्य रमणक्रिया लक्षिता इत्यर्थः सिद्धो भवतीति स एवाह ।

दुर्गसिंहोऽप्येषम् । दुर्गादासविद्यावागीशोऽपि “अत्रोदितशब्दस्य उदयक्रिया-वाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्रम्यन्त्वे तद्विशेष्यस्य विधोरपि सप्रम्यन्त्वमिति”त्याह । अनुभूतिस्वरूपाचार्यैणापि क्रियालक्षणं भाव इत्युक्त्वा यस्य प्रसिद्धक्रियया चप्रसिद्धक्रियालक्षणं क्रियाबोधनं भाव इति व्याख्याय वर्धति देवे चोरो यात, पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिरित्युदाहृतमेव ।

एतेन “प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्त्रा लक्षयति स इह भाव । तत्र क्रियावाचकशब्देन सह सामानाधिकरण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः, यथा देवदत्तेन दुह्यमानासु गोषु यत्तद्वचो गत इत्यादौ अतीतगमनद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन गवा दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धं वर्त्तमानादिकालं वक्त्रा लक्षयति, स दोहनादिक्रियाश्रयो गवादिर्भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव भावः । यथा गोदोहे गत इत्यादि । उदाहरणेऽपि उदिते विधौ विधोरुदयक्रियान्तरम्, अनेन विधाविति प्री उदित इति तद्विशेष्यत्वात् प्रीति तर्कवागीशमट्टाचार्यैर्भर्तृभया भावतस्यमित्याह ।

(१) आध्रियन्ते तिनन्ति । घटाश्रयः—कर्तृस्यक्रियाद्वारेण कर्तृक्षया कर्मस्य क्रियाद्वारेण कर्मण्य आश्रय इत्यर्थः ।

(२) कर्तृकर्मोन्वतरद्वारा क्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वमित्यर्थः ।

(३) समीपदेश्याधारत्वविषयया समीपे भव इत्यर्थः ।

जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत्समीपं तीरमुप-
लक्ष्यते । एवं गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको
लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युगपद्दृष्टिद्वयविरोधान्नैवंविधः प्रयोग
इति भट्टः । सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं,
लक्षणया ज्ञेयपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनायं, तेन अद्भुत्यग्रे करि-
शतमित्यत्र अद्भुत्यग्रनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति (१) ।

आश्लेषः संयोगः, पृथक्सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थः, तेन एक
औपश्लेषिक आधारः । यथा कटे आस्ते, स्यात्यामोदनं पचति,
वने सिंहः प्रतिवसतीत्यादि ।

विषयो ह्यनन्यत्रभाव-बोध्याग्रयणीयोपस्थानीयादिः, तेन भव
एको वैषयिक आधारः । यथा आकाशे शब्दो जायते, धर्मो वेदाः
प्रमाणं, तीर्थे वसति (२) गुरौ वसति (३) इत्यादि । आकाश-
शब्दयोरविनाभावसम्बन्धः । एवं धर्मवेदयोर्बोध्याग्रयणीकभाव-
सम्बन्धः । तीर्थवासयोराग्रयणीकभावसम्बन्धः । गुरुशिष्योरु-
पास्थोपासकभावसम्बन्ध इति सर्वत्रास्य विषयता ।

व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः, तेन एकोऽभिध्यापक (४)
आधारः, यथा तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतैलयोः संयो-

(१) अद्भुत्निर्दिष्टस्य करिशतस्याधारत्वमद्भुत्यामित्यर्थः ।

(२) दूरगमनेऽपि तीर्थमाश्रयं कृत्वा वसतीत्यर्थः ।

(३) गुरुमुपजीव्य सेवमानो वसतीत्यर्थः ।

(४) अभिध्याय तिलतैल्यर्थः ।

३११ । अधिकेशार्थीपाधिभ्यां ।

(अधिक-ईश-अर्थ-उप-अधिभ्यां३॥) ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात् ।

गुणा उप पराद्धं स्युर्विण्णोरधि हरौ सुराः ।

गादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धिस्तथापि देशविभागाभावात् (१) संयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति ।

रेमे इत्यादि । गोविन्दः शरदि शरत्काले गोपीभिः सह रेमे क्रीडितवान् । उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम् । अनेन विधाविति मी, उदित इति तद्विशेषणत्वात् मी ।

यदुक्तं—

विशेष्यस्य हि यत्सिद्धं विभक्तिवचने च ये ।

तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेषूपिति ॥

कालिन्द्यां यमुनासमीपे, कानने वनैकदेशे, केली क्रीडाश्रयणे कुमलो निपुणः, सकले सर्व्वमभिव्याप्य स्थितः (२) । परे तु वैपथिकत्वेन सिद्धत्वात् (३) कालस्य पृथगुपादानं भावस्य उभञ्चाश्च न कुर्व्वन्ति ।

३११ । अधि । अधिकश्च ईशय तावर्थी ययोस्ती, उपय अधिश्च

(१) यत्कैश्चिन्नु देशे सम्बन्धो देशान्तरे तदभावः प्रतीयते, तत्रैव संयोगव्यवहारोऽदृश्यते ।

(२) केली कुमलः सकले स्थितः गोविन्दः शरदि विधौ उदिते कालिन्द्यां कानने गोपीभिः सह रेमे इत्यन्वयः । तर्कवागोशेन च स्युर्विण्णोरुदयकारेण व्याख्यातम् ।

(३) अधिस्वरणं नाम त्रिप्रकारम्, व्यापकमौपश्लेषिकं वैपथिकमिति भाष्यम् ।

३१२ । टेनार्थात् । (टेन ३, अर्थात् ५ ।) ।

टेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधौत् लणः ।

तौ, अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुण इत्यादि—
उपशब्देनाधिकार्थौ व्योच्यते । विष्णोर्गुणा उप परार्थे स्युः, परार्था-
दप्यधिकाः स्युरित्यर्थः । एवमुप खार्थ्यां द्रोण (१) इत्यादि । ईशः
स्वामी, स च स्व-सापेक्षः (२) तथा च यस्य स्वामी यस्य स्वं
ताभ्यामेव पर्यायेण मी, स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । सुरा
अधि हरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः । एवमधि सुरेषु हरिः, सुराणां
हरिः स्वामीत्यर्थः । एवम् अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि
पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ।

३१२ । टेना । अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्ता-
दिति । यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादित्यर्थः । वस्त्रेष्विति—रजक-
वधौ हि वस्त्रनिमित्तक एव । एवं—

चर्मणि क्षीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्यलको हतः ॥ इति ।

सीमा अण्डकोपः, पुष्यलको गन्धमृगः । अर्थात् किं ?

अत्र कैयटः आद्यास्तयोभेदात्तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुरिति । व्यापकौपक्षेयिक-
भिसत्त्ववैषयिकत्वम् । तथाच—“एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकं”मिति सप्तमन्देन्दु-
शेषरः ।

(१) द्रोणपरिमाणं धारोपरिमाणादधिकमित्यर्थः ।

(२) स्वामित्वं हि स्वत्वमपेक्षते इत्यर्थः ।

खड्गेन रजकं हन्ति । टेन किं ? वस्त्रेण रजको मृत । हेतौ चया प्राप्ताया विधिः । तादर्थ्ये च्या बाधकमिति कथित् । (१)

(१) “निमित्तात् कर्मसयोगे” इति पाणिनीयवार्तिकम् । “क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत् क्रियाया प्रयोजकं यदर्थं क्रियारम्भस्ततो हेताविति तृतीयाया प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा सयोग सम्बन्धस्ततो भवत । वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति वेतनस्य धान्येन सयोगाभावा” इति कैयट ।

“निमित्तमिह फल, योग सयोग समवायाश्रक” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

“हन्ते कर्मण्यपष्टब्धात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् । चतुर्थीवाधिकामास्यूर्णि-
भागुरिवाभटा इति भर्तृहरिस्वरसात् चर्मणि हीपिन हन्तीत्यत्र चर्मं प्राप्तु हीपिन हन्तीत्यर्थं । वित्ताय विप्र हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्मणि विप्रादौ सयुक्तमपि वित्ता टिक न तदुपपद्य हन्तकेशत्वगादिष्वेव पाणिनासुपष्टब्धाख्यसयोगस्योपगमात् । सुक्ताफलाय करिष्य हरिष्य पलाय सिद्ध निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय । का नीतिरीतिरित्यतो रघुवशरीर शाखाभृगे जरति यस्तत्र नाणमोज ॥ इत्यादौ तु करिष्युपपद्यमपि सुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थं किन्वाहर्तुमित्यादी” इति शब्दशक्ति प्रकाशिकाया जगदीश । लघुशब्देन्दुशेषरमतेऽपि सुक्ताफलायेत्यत्र क्रियार्थोपपदस्येति (अस्तुक्तचतुमन्दात्) ४थी । सुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थं ।

“सुक्ताफलाय करिष्य हरिष्य पलाय इत्यादयोऽप्ययोगा । अथवा सुक्ता-
फलेषु करिष्य हरिष्य पलेषु इत्येव धाठ” इति दुर्गादास ।

“निमित्तात् कर्मसयोगे” इत्यनुशासनात् यत्किञ्चित्कर्मप्रकारकबोधजनक धातुप्रयोगो नियामकः । सकर्मकधातौ कर्मबोधकपदसमभिव्याहारेण कर्म प्रकारकबोधजनकता, यथा चर्मणि हीपिनं हन्तीत्यादाविति वारकचक्रम ।

अत्र साधवीटीका—निमित्तात् कर्मसयोग इति लक्षणस्योक्तव्याख्यायां वस्त्रेण रजकमवधीत् रूपं इति बोधदेवोक्तोदाहरणमपि भगवच्छते, वस्त्रविषय यदेष्टविनियोगप्रकारकेष्वधीनरजककर्मक हननात्फलकतिभारित्याकारकत्वात् बोधः । किन्तु सुक्ताफलाय करिष्य हरिष्य पलायेत्यादिपयोगविरोधः । (अथाल जगदीशमतसुहृत्तम यदप्याभिः प्र गृहीतम् ।) तन्मते बोधदेवोक्तप्रयोगविरोधः ००० अस्यादौ रजकस्य तादृशमव्यत्याभावात् । जगदीशमतानुसारिणस्तु ००० बोधदेवोक्तप्रयोगो न साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु सिद्धान्तवागाशमतमेव साधु ।

३१३ । क्लेना ढे । (क्लेना ३, ढे ७ ।) ।

क्लाद्विहितेनेना योगे ढे मी स्यात् । वेदेऽधीती ।

३१४ । निर्दारेऽधिकेन क्रियान्तःकालाध्वनो-
श्च पीच ।

(निर्दारे ७, अधिकेन ३, क्रियान्तःकालाध्वनोः ७॥, च
११, पी ११, च ११) ।

येष्टं कृपालुष्वर्कादे रुद्रेकादयकेऽधिकम् ।

३१३ । क्लेना । क्लादिन् क्लेन् तेन । वेदे अधीती इति—अधीत-
मनेनेत्यर्थे दृष्टादित्वात् भावक्लान्तादिन् । किं कर्मकमध्ययन-
मित्याकाङ्क्षायां पद्यात् कर्मसम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मी ।
सुख्यदग्रहणान्मासमधीतो इत्यादौ न स्यात् । क्लेना किं ? कृतं
पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम् (१) ।

३१४ । निर्दारे । क्रिययोरन्तः क्रियान्तः, कालश्च अध्वा च ती,
क्रियान्तश्च ती कालाध्वनी चेति तयोः क्रियान्तःकालाध्वनोः ।
निर्दारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्ति-
कालाध्वनोश्च पीष्यी स्याताम् ।

न चैतत्तत्कारिकाविरोधः, कर्मसदुपलब्धादित्यस्य कर्मप्रकारकबोधजनकधातु
योगादिव्यर्थं कटत्वात् प्राप्तुमर्थे प्राप्तीच्छार्थे, सा चेच्छा फलत्वेन फलवचनेन वा,
सक्ताफलानेत्यादौ सक्ताफलमाहर्तुमित्येवार्थं इति बोधेयोक्तप्रयोगः साधुत्वव-
धेयमिति ।

(१) अधीतीति “इटादे” इति, कृतपूर्वीति “सपूर्वपूर्व्यात्” इति वक्ष्यमाण-
वार्तिकसूत्रद्वयेन इत् । क्लेनाः क्लो चे य वा इति छलस्य तर्कवागीशटीका इत्यस्या ।

मूर्च्छ्यष्टकाच्छिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा इरङ्गि वा त्रहात् ॥

भूस्यो योजनलक्षेऽकं पश्येन्नक्षत्रयाद् विधुम् ।

श्रेष्ठमित्यादि—त्वं शिवं ध्यायन् इरङ्गि त्रहाद्वा भुञ्जीथा इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्व्यतिर्कालवाचकात् पीस्यौ दर्शिते । शिवं कीदृशं ? कृपालुषु श्रेष्ठं, अर्कादिरर्केभ्यः (१) श्रेष्ठं, पूर्वेषु पी च । पुनः कीदृशं ? रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु (२) मूर्च्छ्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम् । एकादशानां संघ इत्यर्थे क एकादशकम्, एवमष्टकमिति । भूस्यो जनः योजनलक्षेऽकं पश्येत्, नक्षत्रयाद् विधुं पश्येत् । अत्र भूस्यिति-दर्शनक्रिययोरन्तर्व्यतिर्ध्ववाचकात् पीस्यौ । सर्व्वतोदाहरणद्वयेन पीस्यौ दर्शिते । एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रियः शूरतमः, गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्णा क्षौरिणी, अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा भावन्तः शीघ्रतमाः (३) । अथ भुक्त्वा इरङ्गे इरङ्गाद्वा भोक्त्वा, अत्र स्थित्वा क्रोगे क्रोगाद्वा नक्षत्रं विध्यतीत्यादि । निर्धारणेऽभिधानात् पी, न तु सर्व्वत्रेत्यन्ये (४) । परे तु विभक्तवति निर्धारणाय एव पी, न तु पीस्याविति । यथा शीघ्रेभ्यो मायुरा आप्यतराः, मायुरेभ्यः शीघ्रा दीनतरा इत्यादौ शीघ्रत्वं न मायुरेषु मायुरत्व न शीघ्रेषु इति विभागात् । निर्धारणत्वात् पीमिहायपेक्षितक्रियत्वेन

(१) आदिभ्यां ह्रादय प्रोक्ता इत्युक्तेः ।

(२) इन्द्राद्यैकादश कृता इत्युक्तेः ।

(३) नराणां भिन्ना इति विधुदाहरणेषु कृपाम् क्षत्रियत्वं प्रातिः, कृष्यो गुणः, भागं मित्रा एभिः मत्तातोयध्वरूपेणो दर्शितः ।

(४) "कर्षणं पृष्ठभो च" इति कर्षणव्याकरणम् । (५-१८०) ।

३१५ । सीमान्तर्मार्गात् प्री चान्ते ।

(सीमान्तर-मार्गात् ५१, प्री ११, च ११ अन्ते ७) ।

सीमनाथाच्छत क्रोशा कृष्ण क्रोशेषु चायुते ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाङ्गवी ॥

जत्वकल्पनात् तस्माच्चशसादिकं भवतीत्याहु (१) । एवम् अधिक-
शब्दयोगे मी नेच्छन्ति ।

प्रसितोत्सुकाम्या त्रीस्थी । आभ्या योगे त्रीस्थी स्याताम् ।
केयै केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः ।

आराटर्थेभ्योऽमत्त्वे द्वीप्यी च । अद्रव्ये वर्तमानेभ्यो दूरा-
न्तिकार्येभ्यो द्वीतीपीत्य स्युः । शम्भोर्दूर दूरेण दूरात् दूरे वा
य, पापान्निकट निकटेन निकटात् निकटे वा स । परे तु
मीं नेच्छन्ति । असत्त्वे किं ? दूर पशु (२) ।

३१५ । सीमा । सीम्नोरन्तर्मार्गं सीमान्तर्मार्गस्तस्मात् (३) ।
चकारात् मी इत्यस्यानुवृत्ति कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति
न्यायात् । अवधिभूतयोरन्तर्व्वर्त्त्यध्ववाचिन (४) प्रीस्थी स्याताम्,

(१) अस्यायमाशय — औज्जेभ्यो मायुरा आद्यतरा इत्यत्र यथा निर्द्धारण
त्वात् पञ्चमी सिध्यति तथा अपेक्षितक्रियापादानत्वेऽपि । अपेक्षितक्रिय तत आद्
यत्क्रियानून्यमेव हीत्युक्ते । ततश्च अपादानत्वकल्पनात् कारकत्वेन बहुत्वसामान्य
कादित्यादिस्त्रलेष अशसप्रत्ययाऽपि स्यात् । तेन गणादेकाकी दुर्ध्वतर इत्यादौ
गणश्च इत्यपीति ।

(२) दूर दूरवर्त्तीत्यर्थः । अत्र दूरशब्दस्य विशेष्यगामित्वम् ।

(३) सीम्नोरन्त सीमान्त स चासौ म गर्धेति दुर्गादाह ।

(४) अध्ववाचिन अध्वपरिभाष्यवाचका नङ्गक्रोशयोजनादयः ।

३१६ । त्रादयोऽर्थार्थैकक्तेः स्त्रेस्तु सर्वाः ।

(वी-आदयः १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५, स्त्रेः ५, तु ११, सर्वाः १॥) ।

अन्ते गम्यमाने । सोमनाथादित्वादि—सोमनाथाच्छतं क्रोशाः
 कृण्वः, सोमनाथान्त्रिःसृत्व शतक्रोशान्ते कृण्वः । सोमनाथादयुते
 क्रोशेषु जाङ्घी, सोमनाथान्त्रिःसृत्वायुतक्रोशान्ते गङ्गा इत्यर्थः ।
 उदाहरणद्वयेन प्रीत्यौ दर्शिते । सोमनाथादित्युपात्तविषयत्वात्(१)
 र्था । अन्ते किं ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाः, कियन्तः क्रोशा
 इत्यर्थः ।

तत्कान्तात् सी । अवधिभूतयोर्मध्यवर्तिकालवाचकात् सी
 स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्तिक्या आयहायणी मासे, कार्त्ति-
 क्कामवधीकृत्य मासान्ते आयहायणीत्यर्थः । एवं पीप्या माघी
 मासे इत्यादि । अन्ते किं ? पीपीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ।

३१६ । त्रा । वी आदिर्यासा ताः, अर्थो हेतुः, अर्थो-
 ऽर्थो यस्य सः, एका क्षिर्यग्मात् सः, अर्थार्थेन एकक्षिः, अर्थार्थैक-
 क्षिप्तग्मात् । निमित्तार्थगष्टममानाधिकरणाक्षेरित्वर्थः । स्त्रेस्तु
 मर्त्या इति—अर्थार्थममानाधिकरणात् स्त्रिमंश्रकात् त्रादय
 इत्यर्थः । भुक्तवाचनेति—भुक्तिर्भागः । एवं भुक्तौ अर्थाय भुक्तेरर्थात्
 भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे । मुक्तवाचनेन मुक्तौ अर्थाय मुक्तेरर्थात् मुक्तेरर्थस्य

अर्थार्थेनैकक्ते लं स्वरादयः स्युः, स्त्रेसु सर्वाः ।

भुक्त्यार्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्चतेऽच्युतः ।

मुक्तौ अर्थे । एवं हेतुकारणनिमित्तादियोगेऽपि । तथाच
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति रघुः । हेतुशब्दयोगि ष्येवेति
परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात्
कस्य कार्यस्य कस्मिन् कार्ये । अच्युतो नार्चते केन हेतुना
न पूज्यते इत्यर्थः । एवं को हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्मै
हेतवे कस्माहेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ । हे निमित्ते
हाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोर्भवन्तु
कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेख्यादिक्तीः स्त्रेसु प्री
नेच्छन्ति । अन्ये तु स्त्रेरेव सर्वाः क्लीराहुः । न सामान्यलेख्या-
दिरिति कथित् । कथित् तु द्वीस्यौ नाह । हेतुकारणनिमित्त-
शब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः ।

सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं दान्तं तत् प्राप्यते तु यत् ।

वान्तं तदस्य योगि स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् ।

यस्य स्थाने भवेत् कार्यं तत् प्यन्तं समुदाहृतम् ।

स्यन्तं गम्ये परे याचे यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।

कविद्वयव्यतौ ज्ञेयमिदं पाणिनिमन्मतम् ॥ (१)

(1) एतत् उपोऽक् ममो र्णं शब्दं च इति स्वयटीकायास्तुतम् । पुनरुक्तिस्तु
यस्य कारकप्रकरणेन सह विहितसम्बन्धानुरोधत् । व्यत्ययत इत्यश्वोदाहरणं
तमेव टिप्पण्यां दृष्टव्यम् ।

३१७ । संज्ञाः कम् । (संज्ञाः १॥, कं १) ।

ठ ध घ भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

३१७ । संज्ञाः । प्रकरणादस्मिन् पादे या या संज्ञा इत्यर्थः । अत आह ठ ध घ भ ज ङा इति । पक्षां संज्ञान्तरमाह कमिति । कं कारकं, तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् (१) । द्रव्यन्तु शक्तिमत्र शक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपताया अयुक्तत्वात् (२) । द्रव्ये-कारकव्यवहारसु शक्तिशक्तिमतीभेदस्याविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि सृष्टयति, परशुच्छिनत्ति, स्याली पचति, दोग्धि पयो गोभ्यो गवां वा, धनं याचते राजभ्यो राज्ञां वा, रिपौ कोपः, पुष्ये सृष्टा, “तपोवनेषु सृष्टयानुरेपा” इत्यादी ङादयो न तु भादयः, विवक्षा-वगात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः (३) । इह कारकाणामुभय-प्राप्तिसन्देहे भादिक्रमेणैव प्रवृत्तिः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्तं

(१) कर्तृत्व करणत्व कर्तृत्वाद्यनेकरूपत्वात् ।

(२) एकस्वभावस्य तस्य द्रव्यस्य गवादेः अनेकरूपत्वं न युक्तं । तथातु द्रव्यं गवादिर्कं शक्तिमत्र शक्तिः । सा च शक्तिः आधेयरूपा आधारं विना न तिष्ठति । तेन जातिगुणशक्तिवाद्द्रव्यादीमान्वयति । अतः शक्तिविशिष्टजात्यादेः कर्तृत्वादि-विशेषशक्तिः कारकमेव । यद्यपि जात्यादयः शक्तिमन्तो न शक्तवन्तथापि तेषु कारक व्यवहारदर्शने शक्ति-शक्तिमतोरभेदस्य विवक्षितत्वादित्येवं कार्तिकेय-निदानस्यास्य ।

(३) स्थितेर्गतिविलम्बीयेति श्यावात् । तेन स्वेच्छया पामे गच्छतीत्यादिप्रयोगो न कर्तव्य इति वाच्यदाशिक्षा इति दुर्गादाह ।

गृह्णाति, धनुष्यारोप्य शरान् चिपति, उपविश्योत्तिष्ठति पीठे,
गृहं प्रविश्य निःसरति, अस्येष घटः पश्येत्यादि । यदुक्तम्—

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम् ।

कर्तुंश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥ इति ।

विप्राय द्रुह्यति, विप्राय ज्ञाघते, वरायाहूय कन्यां ददाति,
विप्रायार्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादी—

उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च ।

बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता ॥ इति ।(१)

चैत्रोऽखेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु घघटान्तव्यवस्थितां
क्रियां चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारितां निषेधुं पद्यान्नजा
योगः ।

करणं कारः क्रिया, स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामि-
त्यर्थे कः, (२) जात्यपेक्षया एकत्वं, कारकं, क्रियानिमित्तमि-

(१) विप्राय द्रुह्यतीत्यादौ कर्म्मत्व सम्प्रदानत्वोभयप्राप्तौ परत्वात् कर्म्मत्व कथं
भाभूदित्याशङ्क्याह उत्सर्गश्चेति । यस्मात् अपवादेन विशेषविधिना उत्सर्गस्य
सामान्यविधे, प्रधानेन समापकक्रियया गुणस्याप्रधानस्य असमापकक्रियाया
बाधा विधीयते ततस्तस्मात् अनेन अपादानसम्प्रदानेत्याद्युत्सर्गनियमेन असमापक
क्रियया च न बाधिता चतुर्थीति शेष । यस्मै दितुमेत्यादि विशेषनियमेनाह चत-
र्थ्येऽभाभूदित्यर्थ । तर्कवागीशेन वरायाहूय कन्या ददातीत्युक्तम् । दुर्गादासस्तु वरमा-
हूय कन्या ददाति कन्या दातु वरमाहूयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा
कर्म्म प्रवृत्तमित्याह । एव मति “व्याख्यायु चार्चयित्वा च न्युतशीलवते स्वर्यं ।
व्याहृत्य दान कन्याया वाङ्मो धर्मं प्रकीर्त्तित इति कथं न गच्छते तत् सुधीभि-
चिन्त्यमिति ।

(२) कोऽहं सौ हे त्वं वेत्यस्य टीकायां “स सत्य एषामिति” वार्त्तिकसूत्रेषु
क. प्रत्यय ।

त्यर्थः (१) । नन्वेवं विप्राय गां ददाति इत्यत्र यथा विपानुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं, तथा चैत्रस्य तण्डुल पचतीत्यादावपि तण्डुलादिसम्पादनद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् यथाः कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यं, चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिकं नापेक्षते, किन्तु धनादिकमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं, परशुना इत्याद्युक्ते पश्यति, छिनत्ति इत्यादिकमपेक्षत एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके (२) । त्वर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वमिति कश्चित् । तत्र, विपहृचोऽपि संवर्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादावध्याप्तेः (३) । वस्तुतस्तु अव्यत्यर्याद्वारकत्वे सति (४) क्रियान्वयित्वं कत्वम् । चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ त्वर्थद्वारकत्वमेव । विपहृचोऽपि संवर्धं इत्यादौ त्वर्थ-

(१) "कारकशब्दाय लोके प्रसिद्धोऽव्युत्पन्नो निमित्तपर्यायः । यदि एक-प्रत्ययान्तं स्यात्, तदा कर्तुंगण्डेन समाभार्यं स्यात् । एवञ्च सति क्रियासहस्यस्यैव कारकपदेनाभिधानं भवेदिति जयादिद्यादीनां मतम् । भाष्यकारस्तु करोतीति कारकमित्याह" इति सर्वप्रकारे कारकपादे प्रथममूल्यस्य टीकायां गोयीचन्द्र ।

(२) कारकशब्दे तु सम्बन्धानादेरनुमतिप्रकाशनद्वारेण तण्डुलादिसम्पादनद्वारा सम्बन्धिभोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन सम्बन्धिनि, चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रादावतिव्याप्तेरित्युक्तम् ।

(३) श्लोक पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे कतिव्याप्तिशरण्याय विभक्त्यर्थद्वारेति कारकशक्यम् । स्वमते क्रियाविशेषणस्यापि कारकत्वाङ्गीकारात् प्रकारान्तरेणान्न दोषो दर्शितः ।

विपहृच इत्यसाम्प्रतनिव्यययोगे कर्मण्यसि प्रथमा, न तु कर्मण्यसिद्विप्रत्यये भोक्तृत्वात् । अतस्तथा विभक्त्या विपहृचस्य क्रियान्वयित्वाभावात् कारकत्वाभावेनाप्याप्तिरित्यर्थः ।

(४) अत्र त्वर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति पाठो कश्चिद् पुनश्चेत् इत्यन्ते । तथा-विधपाठे तु विपहृचोऽपि संवर्धेत्यादावध्याप्तेः सादृश्यत्वात् 'भि' न पाठो विपि-कारपदाद इति यथा परिहृत इति ।

हारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय नौ अव्येति विशेषणीयमिति । गुरु-
विप्रतपस्विदुर्गताना प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेपजैः । मापाणाम-
श्रीयादित्यादौ तु ऋथर्थादरेणैव क्रियान्वयात् याः कत्वमिष्टमेव, हे
पीविधानादिति (१) । तथापि कर्तृकर्मव्यवहितत्वादाधारस्य
कारकत्वाप्रसङ्गः स्यादत आह टादि कमिति (२) दिक् । (३)

इति क-पादः ।

(१) एतेन विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति दल न लक्षणघटकम् । ततश्च
अव्ययभिन्नलिङ्गार्थाहारकत्वे सति येन केनापि प्रकारेण यदि क्रियान्वयित्व भवेत्
तदा तस्यापि कारकत्व स्यादित्यर्थः ।

(२) आधारस्य कर्तृकर्मन्यतरद्वारा क्रियान्वयित्वादव्ययभिन्नलिङ्गार्थाहारक-
त्वेन कारकत्वाभावात् कर्मादिघटकान्यतमत्व कारकत्वमित्यवश्यवक्तव्यम् । अत
एवाचार्येण ट ध घ भ ज ङा क सज्ञा इत्युक्तम् ।

(३) अत्र दुर्गादास — अथैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षु खाद्यते, अत्र
खाद्यतेर्मुख्यकर्मणोऽभावात् गौणकर्मण इक्षोरेण उक्तत्वम् । गुरुणा शिष्येण
इक्षु खाद्यते, गुरुणा शिष्य लोक पाद्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा शिष्य
इक्षु खाद्यता लोक पाद्यते, अत्र शिष्यस्य खाद्यते प्रयोज्यत्वेन गौणकर्तृत्वे
ऽपि पाद्यत इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वम् । एष गुरुणा शिष्येण
ओदन पाच्यते, गुरुणा शिष्य लोक आव्यते एतयोरेकवाक्यत्वे गुरुणा शिष्य ओदन
पाचयता लोकं आव्यते । एवञ्च विप्र पश्य विप्र आनीयत एतयोरेकवाक्यत्वेऽपि
पश्यानीयते विप्र इति, अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्तृविहितत्वेन कर्मणा
सम्यग्भावात् आनीयते इति कर्मविहितत्वेन सुतरा कर्मण उक्तत्वम् । एष
मया कृतम्, अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्यत्वेऽपि अहं कृतं पश्यामीत्यादिकमेव,
प्रधानेनाख्यातनोक्तत्वात् । अतएव “एहंस्वइत्यङ्गनिपत्यगूडां करामि वानोरग्येषु
सुप्रसि”ति रघौ । १२ । १५ । मया सुप्रसङ्गं करामीत्यर्थः ।

आख्याताक्तिवादय तयाञ्च प्रधानत्व वाक्यसमापकत्वात् । अतएव आख्यातेन
वाक्यसमाप्तिः । एवञ्च विधिभिन्नेष्वयोर्विधौ च लभान् । तेन राज्ञाम पाठयन्
इक्षु खाद्यतेत्यत्र खाद्यतेर्निपेधेऽपि पाठयते कर्मत्वमिति । ऋतपुत्रकथ्येपेच्छेडे

समासः ।

३१८ । दैक्यं सोऽन्वये ।

(दैक्यं ११, सः ११, अन्वये ७१) ।

द्वयो ब्वेह्मनां वा दानामैक्यं ससंज्ञं स्यात् । तच्चान्वये सति

३१८ । दैक्यम् । दैक्यमिति दच्च दच्च ते दे, दच्च दच्च दच्च तानि दानि, दे च दानि च तानि दानि, तेषामैक्यम् । एकस्य भाव ऐक्यं, ब्राह्मणादित्वात् षणः । एकशेषं मन्वानोऽप्याह (१) द्वयो ब्वेह्मनामिति । दानामिति बहुत्वमविवक्षितमित्येके, तथाच अनेकदानामेकदत्वं दैक्यं ससंज्ञं स्यादित्यर्थः (२) । तच्च ऐक्यम्

इति प्राञ्चः (वाक्यसमाप्तिरिति शेष) । इत्यास्तव्यादयः । तथा हि रामेण वनं गतं, रामो रावणं हतवान्, साधुभिः रामः अर्चय्यः । एषु भवत्यादिक्रिया-ध्याहारो नास्ति । रामो जगतां कर्ता, रामो जगतां संहारकः, रामेण स्वर्गः सुगम इत्यादौ भवतोत्यादिक्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

(१) इत्तौ द्वयोर्ब्वेह्मनामित्युक्तवताचार्येण सूत्रे दानामैक्यमित्यत्र दे च दानि च तेषामित्येकशेषः सूचितः । स वैक्यशेषो वृत्तिविशेषः । तथाचोक्तं सिद्धान्त-कौमुद्यामेकशेषप्रकरणे,—“लक्षितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च इत्ययः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । इत्यर्थान्वबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा, लौकिकोऽलौकिकश्च * * यथा राष्ट्रः पुरुषः । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वेति” । प्रत्ययान्तभावेनावरपदार्थान्तभावेन वा यो विग्रहोऽर्थः स परार्थः, स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानमिति तत्त्वबोधिनी । कातन्वटीकायामपि परार्थाभिधानं वृत्तिरित्युक्त्वा परस्थानात्मीयस्यार्थस्य यदुपसर्जनपदेनाभिधानं सा वृत्तिरित्यर्थ इति व्याख्यातम् । नपुमब्देन्दुशेखरे तु “वस्तुत एकशेषे परार्थावित-स्वार्थोपस्थापकत्वाभावात् वृत्तित्वे न मानं, शिष्टपदेन स्वव्यत्यैव तत्तत्संगृह्यत्वाद्यो-पस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्” इत्युक्तम् ।

(२) समासोऽत्यन्तार्थ एव षण्डः । सम्पूर्वस्याव्यतेरेकीकरणार्थत्वात् । तथा

कार्यम् । यथा—वन्द्यो चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ वन्द्यो इति स्यात्, नतु कृष्णवन्द्यो चरणाविति ।

अन्वये सति कार्यम् । अन्वयो हि परस्परसम्बन्धरूप (१) । स च क्वचिद्विशेषणरूपेण क्वचिद्विशेष्यरूपेण । इन्द्रे तु सर्वेषां दानां

हि समसन समास, समसनमेकीकरणं तज्ज्ञानेकस्यैव सम्भवति अत उक्तं इयो बह्वनामिति ।

“क्वचित्तु दैव्यमिति स्याद्यन्त्याद्यन्तानां पदेषु, तेन क्वचित् स्याद्यन्त्याद्यन्तयोरेक्य, क्वचित् स्याद्यन्त्याद्यन्तयोरेक्य, क्वचित् स्याद्यन्त्याद्यन्तयोरेक्य कार्यम् । एवमेकशेषस्य त्याद्यन्तानामपि । क्रमेणोदाहरणानि—अश्रीतं पिवत इति सततं सुच्यते यस्याः क्रियायां सा अश्रीतपिवता एव एहिस्वागता एहीहमित्यादयः । स्याद्यन्तानां प्रचरप्रयोगाः । एकशेषे तु भवति च भवति च भवति च इत्यर्थे भवन्ति । यथा—न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृत-पुण्यानां भक्तानां पुद्गलोत्तमे इति । एव सर्व्वतेत्याह । वस्तुतस्तु स्याद्यन्तपदमत्र पाह्यं, नाम्ना समासो युक्तार्थ इति सर्व्ववर्म्भविहितसूत्रैकवाक्यत्वात् समासस्यान्वये नाम्नामित्यनुभूतिस्वरूपाचार्य्यविहितसूत्रैकवाक्यत्वाच्च । तथाच दानामिति स्याद्यन्तानामित्यर्थाः, तत्रैव नाम्ना स्याद्यन्तानामिति व्याख्यातम् । अश्रीतपिवतेत्यादयस्तु भयूरव्यसकादित्यात् कर्मधारयसमासे निपात्यन्ते । एते क्रोधादयो न भवन्तीत्यध्याहार्यं कर्त्तृवृद्धत्येऽक्रियावृद्धत्य सिद्धम्, एकद्विवृद्ध्यर्थेषु प्रयुज्यन्ते इति वचनान् । यद्वा तिवान्प्रतिरूपकान्नामव्ययानां समास एकशेष”येति कार्त्तिकेयः । एतेभैकशेषस्य यदि समासत्वमङ्गीक्रियते, तदात्वे युष्मावित्यादौ दोषः पुरतः स्फुटीभविष्यतीति ।

अश्रीतपिवतेत्यादौ “अतएव व्याख्यातमाख्यातेनेति भयूरव्यसकादौ पाठान् समास” इति तत्त्वबोधनी ।

(१) अन्वये सतीति यदुक्तम् अकार्त्तिकेयैर्ध्वतिरेकशेषेण “नागमकत्वे” इति भक्तिप्रसारसूत्रम् (समासपादे १३५) तत्र गोपीचन्द्र—सर्व्वेषामेव पदानां आचार्य्यबोधने गमकत्वमस्ति तस्याद्विधेयो वटिगण्यः । वाक्यव्याप्यं गमयति बोधयतीति गमकः । कर्त्तृव्यत्वं इत्यादिवाक्ये योऽर्थः प्रतीयते स एव कर्त्तृव्यत्वं इत्यादि समासेऽपीति गमकत्वम् । न गमकोऽगमकः वाक्यार्थबोधनाय अहमर्थं

साहित्यरूपेणान्वय इति । कार्यमित्यनेन ऐक्यविधायकं लक्षण-
मप्येतदित्युक्तम् । अतएव कृष्णस्यैत्यस्य चरणावित्यनेनैव सम्बन्धात्
वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह—न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति । एवं
राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात्, न तु भार्या राज्ञः पुत्रो
देवदत्तस्य इत्यादौ (१) । ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा, तरुण्यो हृष्यो
भार्या यस्येत्यादौ तु सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः (२) ।
केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि (३) सः । यथा चैत्रस्य
दासभार्या, कृष्णेन हतपुत्रः, रामाय दत्तकुसुम इति ।

इत्यर्थः । पश्य देवदत्त कष्टमित्येक वाक्य, अितो विष्णुमित्यो गुरुकुलमिति द्वितीयम्,
अत्र "द्वितीयाया गताद्यै"रिति तत्पुरुषो न भवति अगमकत्वात् । अत्र हि
एकस्यमानयोः पदयोः परस्परव्यपेक्षालक्षण सम्बन्धो विद्यते तत्रैव गमकत्वम् ।
अत्र पुनर्वाक्यभेदात् परस्परव्यपेक्षाया सम्बन्धो नास्ति तत्रागमकत्वम् । समासे
सु मति एकार्थीभावलक्षण सम्बन्ध, तद्विवेचनन्तु परस्परव्यपेक्षाया विद्यते
एव । राज्ञो राज्ञा वा पुरुष इत्यत्र वाक्ये योऽर्थोऽवगम्यते नासौ राजपुरुषगन्तात्,
समासे मति द्विवचनवद्बचनयोरनभिगमात् । अतोऽत्र सत्यपि समस्यमानयोः
परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धे वाक्यार्थबोधनासम्बन्धात् समासः । * * * अपरि-
शिरसः पुरो रामस्येत्यादौ सत्यपि परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धे समासादेव
वाक्यार्थबोधनासम्बन्धत्वेनागमकत्वात् न पर्यासमासः । तथात् वाक्यार्थबोधक-
त्वमेव गमकत्व समासकारणमवगन्तव्यमित्याह ।

(१) अत्र पुत्र इति पदेन राज्ञ इति पदस्य सम्बन्धाभावान् ।

(२) व्यपेक्षया सह वर्तमान सापेक्ष साक्षाद्भवित्यर्थः । तादृश पदम अस्मर्थं
वाक्यार्थबोधकमित्यर्थः । ततश्च ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यादौ राजमातङ्ग-
शब्दयोः समासः ऋद्धस्येति पदम ऋद्धराजगन्ध्योर्विगोष्पविगोष्पभाष नावगमयति ।
अत्र ऋद्धस्येति पदं विहाय राजमातङ्गा इति समासो न स्यात् । एवमग्न्यापि ।

(३) प्रतियोगिपदं विधेय्य'दशेपणातिरिक्तसम्बन्धिपदमित्यर्थः । प्रतियोगि-
पदेन कारकपदं च सापेक्षत्वे साक्षात्त्वेऽपि ।

यदुक्तम्—

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशस्य (१) सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥

यथा —

तरुण्यो वृषलीभार्यः प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।

ऋदस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ।

चैत्रस्य दासभार्य्यं लूनचक्रो रथो मया ।

शरैः शातितपत्रोऽयं वृक्षादिति सतां मतम् ॥ इत्याहुः ।

असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साभ्युपगमात् समाना-
धिकरणसापेक्षमसमर्थं भवतीति कथितम् । अन्ये तु समस्तस्यासम-
स्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरित्याहुः (२) । सः समासः । स च
चतुर्धा—सर्वदार्थप्रधानः, सर्वदार्थाप्रधानः, उत्तरदार्थप्रधानः,
पूर्वदार्थप्रधानः । यथा हरिहरौ, पीताम्बरः, नीलोत्पलं, कृष्णा-
श्रितः, हरित्रातः, त्रिरामी, अधिस्त्रि इत्यादि (३) ।

(१) समासनिष्पन्नशब्दो वृत्तिशब्दैकदेशस्तस्य ।

(२) एतत् सञ्ज्ञिप्रसारसूत्रम्, समासपादे १२५ । नित्यापेक्षेणासमस्तेना-
हतसमासपदेन समसस्य हतसमासस्य पदस्य एकदेशेन सङ्घेति शेषः, सङ्गतिरन्वय
बोधो भवतीति शेषः । “नित्यापेक्षता च कारकाणां क्रियापेक्षया सम्बन्धिशब्दा-
नाञ्च सम्बन्धन्तरापेक्षयेति । अतएव शुद्धस्य प्रहारेण रथात् शातितसारथि
रित्यादौ सङ्गतिर्द्रष्टव्या । एतदेव कथम् ? उच्यते—नित्यापेक्षेने तदर्थाभिधान
शक्तेः स्वभावसिद्धत्वात्, अन्यत्र तस्यासम्भवादि”त्यादि गोयीचन्द्र ।

(३) एतेन ह्यहं सर्वपदार्थप्रधानं, नञ्ज्ञोहि सर्वपदार्थाप्रधानं, कर्मधारय
उत्तरपदार्थप्रधानं, तत्पुरुषो द्विगुरव्ययीभावयते पूर्वपदार्थप्रधाना इत्युक्तं भवति ।

३१६ । भिन्नान्यैकार्थद्वयादिसङ्ख्याव्यादीनां च-ह-
य-ष-ग-वाः ।

(भिन्न-व्यादीनां ६।।।, च-वाः १।।।) ।

३१६ । भिन्ना । भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां
ते, द्वौ आदिर्यासां ताः, ताश्च संख्या च व्यञ्च तानि, तान्यादयो
येषां ते, पद्याद्भिन्नान्यैकार्थाश्च द्वादि-संख्या-व्यादयश्च ते तेषां, चश्च
हश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते । इन्द्रात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येक-
मभिसंबध्यते (१) इति न्यायात्, सञ्ज्ञिसञ्ज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथा-
संख्यं दर्शयन्नाह (२)—भिन्नार्थानां दानाम् इति ।

परस्परभिन्नार्थानां दानां सयसञ्ज्ञः । पदार्थो हि जात्या-
कृतिव्यक्तयः । जातिर्धर्मः, आकृतिरवयवसंस्थानादिः, व्यक्तिः
स्वरूपम् । अतएव नीलघटयोरित्यत्रापि चः, पदार्थतावच्छेदकयोः
परस्परभिन्नत्वात् । अभेदविवक्षायां तु यः स्यादेव । एवं
हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
संहारयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च
इति पर्यवसितोऽर्थः ।

अन्यार्थानामिति—असमस्यमानदार्थपराणां (३) समस्यमा-

(१) अभिसंबध्यते इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । अभिसंबन्नातीति क्वचित् पाठः ।

(२) भिन्नार्थादि व्यादीनामिति इन्द्रात् परे श्रूयमाणोपहादिगर्भाः प्रत्येक-
मभिसंबध्यन्ति । अत्र सञ्ज्ञिनां भिन्नार्थादीनां सञ्ज्ञानां च द्वादीनाञ्च समसंख्यत्वमपि
चेत्तरिति बोध्यम् । यथासंख्यं यथाक्रममित्यर्थः ।

(३) समस्यमान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थबोधकानामित्यर्थः ।

भिन्नार्थानां दानां मयसंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः, एकार्थानां दाना यसंज्ञः, द्वादिक्त्यन्तपूर्वदानां पसंज्ञः, सद्व्यापूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदाना यसंज्ञः स्यात् ।

नानां दानां सो हसंज्ञः । यथा आरूढो वानरो यम्, आरूढवानरो वृक्षः । दृष्टः कृष्णो येन, दृष्टकृष्णः पुरुष इत्यादि । समस्यमान-पदार्थोऽपि क्वचिदन्यदार्थः स्यात्, व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात् (१) । यथा शोभनशरीरः शिनापुत्रः, जनाईनयात्मचतुर्थ एवेत्यादि ।

एकार्थानामिति—परस्परसमानाधिकरणानां सो यसंज्ञः । यथा नीलोत्पलं, परमात्मा इत्यादि ।

द्वादिक्त्यन्तपूर्वदानामिति—यदि समस्यमानानां दानां पूर्वदानि द्वादिक्तीनामेकतमान्तानि भवन्ति, तदा तेषां दाना सः पसंज्ञो भवति । यथा कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः, मासेन पूर्वः मासपूर्वः, यूपाय दारु यूपदारु, पापाह्वयं पापभयं, कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, पूर्वाह्ने कृतं पूर्वाह्नकृतमित्यादि ।

सख्यापूर्वदानामिति—समस्यमानाना दाना पूर्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति, तदा तेषां तार्थादौ सो गसंज्ञः । यथा पञ्चगु, त्रिलोकी, पञ्चगवधन इत्यादि ।

(१) अत्र व्यपदेश्य समस्यमानपदार्थं, व्यपदेशी समस्यमानपदार्थातिरिक्त पदार्थं । क्वचिद्ब्रह्मिहो व्यपदेश्यस्य व्यपदेश्यस्वरूपत्वम् । तथाच कार्तिकेय — समसनीय-पदार्थातिरिक्त-पदार्थं बोधकं यच्छब्दस्यार्थो ह्यर्थादिस्तु ब्रह्मिहिसमा-सनिष्पन्नपदस्यार्थो मुख्य इति तु व्यपदेशी, लाज्जणिकातिदेशी तद्भावात् तत्स रूपत्वात् व्यपदेश्यस्य व्यपदेश्यार्थस्य अर्थात् समस्यमानपदार्थस्य इत्याह । (२८ ४ (४), २६ ४ (१) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३२० । क्ते लुक् त्ये च ।

(क्तेः ६।, लुक् ११।, त्ये ७।, च ११।) ।

से स्थितायाः क्ते लुक् स्यात्, त्ये च परे ।

व्यपूर्वदानामिति—समस्यमानानां दानां यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति, तदा तेषां कादौ सो वसंज्ञः । यथा अधि-
क्षणमित्यादि ।

इह एकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावात् विशेषणबोधितानामि-
वैताः (१) संज्ञा ज्ञेयाः । तेन पञ्चभार्यः, सप्तर्षयः, स्वःपतितः,
पञ्चगुः, अधिहरीत्यादौ हादिसंज्ञा न तु गादय इति । अन्यथा
सर्वेषां दानां भिन्नार्थत्वात् चसंज्ञाप्राप्तेः । चो हन्तो, हो बहु-
व्रीहिः, यः कर्मधारयः, पस्तत्पुरुषः, गो द्विगुः, वोऽव्ययीभावः ।
यगौ पविशेषाविति परे । एषां सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि
विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ।

३२० । क्ते लुक् । अधिकारात् स इत्यशुवर्त्तते इत्याह से
स्थिताया इति । से कर्त्तव्ये समस्यमानदेभ्यः क्तेरित्यर्थः । प्रक-
रणात् स्यादिक्तेरेव, तेन पचतिरूपं पचतितरामिति न त्ये क्ते लुक् ।
यतस्यः तत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वरादिपाठाप्तद-
न्तानां तद्विद्वान्तर्गतत्वात् न तसादेर्नुक् । मुक्करणात् स्यादि-
निमित्तं कार्यं न स्यात्, यथा सखिप्राप्तः गवाश्रित इत्यादौ न

(१) विशेषणबोधितानां—तस्मात्ते विशेषे इत्यादि-तत्तद्विशेषणनिर्दिष्टाना-
मित्यर्थः ।

द्वन्द्वसमासः (च) ।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

हरिय हरय हरिहरौ । ब्रह्मा च अथ्युतय ईशस ब्रह्माथ्यु-
तेशाः ।

घौ त्रिः, आ अमृगसोरिति । वाक्त्वचं राजपुरुष इत्यादौ तु
विराममाश्रित्य कङ् नो लुप् च स्यादेव ।

इतरेतरयोगे चेति (१) । चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक
इतरेतरयोगः । इतरस्य इतरेण सह योग इति, परस्परापेक्षावय-
वभेदानुगत(२)स्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् हं, बहूनां प्राधान्यात् व्वं
स्यादेव । यथा हरिहरौ ब्रह्माथ्युतेशा इत्यादि ।

अन्यः समाहारः, स च तिरोहितावयवभेदः, किन्तु समु-
दितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् कम् (३) । यथा समीष्टशदं, वाक्त्वचं,
धवखदिरपलागम् इत्यादि । समुदायिभ्योऽनन्यः समुदाय

(१) चार्थे द्वन्द्व इति अत्रभूतिसंज्ञकपाठार्थस्त्वम् । तत्र सप्तज्ञयान्वाचये-
तरेतरसमाहाराद्यार्थाः । तत्र सप्तज्ञयान्वाचययोः समासो नास्ति परस्परान्वया-
भावात् । ईश्वरं गुरुञ्च भजन्तेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसम्बन्धे सप्तज्ञये समासो
नास्ति । भो वटो भिन्नामट, यदि पश्यसि गाञ्चानयेतिक्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धे-
ऽन्वाचये च समासो नास्ति, परस्परान्वयान्वात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे
द्वन्द्वसमासो भवतीत्याह इतरेतरयोग इतीति कार्तिकेयः ।

(२) परस्परमपेक्षन्ते इति परस्परापेक्षास्तादृशा अवरुध्ताः समासप्रदकीभूत
पदानि तेषां भेदस्तमनुगत इत्यर्थः ।

(३) तिरोहितावयवभेद—अप्रधानावयवार्थः संहृतिप्रधान इति यावत् ।
किन्तु समुदितभिन्नभेदः—समुदितभिन्न समुदायस्य भेदो यत्र तादृशः । तस्य
समाहारस्य समुदायस्यैकत्वादेकवचनम् ।

इति दर्शनात् (१) । क्लृप् इत्येकं सूत्रं, त्वे चेति एकं सूत्रमिति योगविभागः कर्त्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धिः । क्वचित् निषिद्धं (२) स्यात् तथाहि,—

नीजःसहस्तमोऽम्भोऽञ्जस्तपसः पूर्वात् त्रयाः । पूर्वदभूतेभ्य एभ्यस्त्या लुक् न स्यात् । ओजसाकृतं ओजसाकृतपुत्रः (३), सहसाभुक्तं, तमसापिहितम्, अश्वसाप्लुतम्, अञ्जसानिष्यादितं, तपसाकृतम् । तथाच तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्यं तपसांसिद्धिमिति बोध्यम् । तपःशब्दात् विकल्पयन्त्यन्ते । अस्मन्मते तु नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । तथाच तपःकृशाः शान्त्युदकुशहस्ता इति भट्टिः । पूर्वात् किं ? सद्य ओजसा वर्त्तते सौजाः तेन कृतमित्यर्थे सौजःकृतं, सहोजःकृतम् । सततनैशतमोहतमिति भारविः । उदन्वदश्वःपरिपूतमूर्त्तिरिति माघः (४) ।

पुंजनुपोऽनुजान्धे । आभ्यासनयोः क्रमात् त्रया लुक् न स्यात् । पुंसानुजः । पुंसेत्यलुग्विधानादेव प्यर्थे त्री, पुमांसं प्रत्यनुजत्वेन पुंसो हेतुत्वाच्चेतौ वा त्रीति (५) । अनुपान्धः, अनुर्जन्म तेनान्धः ।

(१) ननु शमीदशमानयेत्यत्र कथं प्रत्येकान्वयत्वात् सप्तदायिभ्य इति— इतिदर्शनादिति न्यायात् । सप्तदायिसप्तदाययोरभेदाद्भोकारादित्यर्थः ।

(२) अमध्यमानपदानां विभक्तिभोपो न स्यादित्यर्थः ।

(३) “ओजसाकृतमित्यस्य ममाभिनेकपद्ये इति ओजसाकृतपत्र इत्यत्र पुन-पणीममाम्, तद्विनोऽपि भवति । तेन ओजसाकृतस्य इदं ओजसाकृतमिति” । बंशप्रसारे ममानपादे । १८ इत्यस्य टीका ।

(४) एतदाह रघ्वेण ओजसासोऽम्भःशब्दानां पूर्वपदताभावात् लुक् ।

(५) पुंसोऽनुज इत्यर्थे अलुग्विधानमाभ्यासात् इत्यत्र पत्रार्थे इतीया । अथवा

मनसो नाम्नाज्ञायिनि च । मनसस्त्या लुक् न स्यात्
संज्ञायाम् भाज्ञायिनि शब्दे च परे । मनसादेवी मनसागुप्ता
मनसासङ्गता । नाम्नीति किम् ? मनोदत्ता कन्या । मनसा
भाज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी, असंज्ञार्थं पृथगुपादानम् ।

आत्मनः पूरणे । आत्मनस्त्या लुक् न स्यात् पूरणत्यान्ते परे ।
आत्मनापठः आत्मनापञ्चमः । जनार्दनद्यात्मचतुर्थ्य एव इति तु
आत्मा चतुर्थीऽस्येति छः (१) ।

व्याकरणाख्यायामात्मपराभ्यां च्याः । व्याकरणे व्यवह्रिय-
माणा या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्मपराभ्यां च्या लुक् न
स्यात् । आत्मनेपदं, परस्मैपदम् (२) आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य
आत्मनेभाषः, एवं परस्मैभाषः ।

स्तोकान्तिकदूरार्थकच्छात् क्ते प्याः । स्तोकाद्यर्थेभ्यः कच्छाच्च
ज्ञान्ते परे प्या लुक् न स्यात् । स्तोकान्मुक्तः, अल्यान्मुक्तः, अन्तिका-
न्मुक्तः, अभ्यासादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टाटागतः, कच्छान्मुक्तः ।
कच्छसुक्त इति तु त्रीसात् । क्ते किम् ? स्तोकभयम् ।

बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनोः । आभ्यां प्या लुक् न स्यात्

अन्यस्यानुजननं प्रति पूर्वजातस्य हेतुत्वमस्तीति हेतो ततोवेति । “यस्यापजः
पुमान् स पुंसानुज” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(१) नन्वप्यपदार्थे ब्रह्मीडिरित्युच्यते, अन्यपदार्थे च समस्यमानेभ्योऽतिरिक्तो
भवति । अत्र तदभावात् कथं ब्रह्मीडिरिति चेत् सत्यं, अव्यतिरिक्तार्थेऽप्यन्यपदा-
र्थत्व भवति, अपदेश्यत्यपदेश्यब्रह्मणात् । यथा शोभनशरीरं शिनापुत्रक इति
गोपीचन्द्रः ।

(२) अत्र तादर्थ्यं चतुर्थी । नन्वत्र प्रकृतिविकृतिभाषविरहात् रन्वनाय स्यात्वी
तिपक्ष कथं समासाभाव ? स्रग्विधानसामर्थ्यात् ।

क्रमादनयोः । बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः (१) । ब्राह्मणी
वेदैकदेशस्तत उद्धृत्य शंसितुं शीलमस्य ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्-
विशेषः ।

क्षेपे ष्या वा तु पुत्रे । क्षेपे गम्यमाने ष्या लुक् न स्यात्,
पुत्रगर्भे तु वा । चौरस्य कुलं, दास्याः पतिः, दास्याः पुत्रः,
दासीपुत्रः । क्षेपे किम् ? विप्रकुलं, विप्रपुत्रः ।

वाक्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे । एभ्य एतेषु क्रमात् ष्या
लुक् न स्यात् । वाचोयुक्तिः (२) दिशोदण्डः, पश्यतोहरः (३)
पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः ।

अदसः ष्यायने षीनणकान्तकुल-णकान्तपुत्रेषु । अदसः ष्या
लुक् न स्यात् ष्यायने षीनणकान्तकुले णकान्तपुत्रे च । अमुष्या-
पत्यं, नडादित्वात् ष्यायने, आमुष्यायणः, विख्यातपितृकः, अमुष्य
कुले साधुः, आमुष्यकुलीनः, साधो प्रतिजनादर्षीनः । अमुष्य
कुलस्य भावः, मनोज्ञादित्वात् णकः, आमुष्यकुलिका । एव-
मामुष्यपुत्रिका इति । भाव्यर्थभूतवदङ्गीकारात् णकान्त इति
विशेषणम् (४) ।

ऋतो विद्यायोनिस्मन्धे । ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात्

(१) बलात्कारासङ्गिणो हि प्रजा भवन्तोऽद्यादिमित्प्रयोगदर्शनात् बलात्-
कार इत्यत्रानुगृह्य इति ।

(२) उदशेषा वाक् वाचोयुक्तिरित्यमरटीका । वाचोयुक्तिर्वाचोति मन्-
दत्यद्रुमः ।

(३) सप्तकारः ।

(४) कुलइत्यन्दाभ्यां लक्षप्रत्ययात् प्रागेव यत्रा यदनुगृह्णितं, तत् प्रा-
योऽर्थस्य भूतवत्प्रतीकारादित्यर्थः ।

पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिमन्वन्ववाचित्वे सति । होतुःशिवः,
होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी, स्वसुःपुत्रः । ऋत इति किम् ? मातुल-
पुत्रः । विद्यायोनिमन्वन्वे किम् ? होलधनम् (१) ।

वा स्वसृपत्योः पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् ष्या लुक् न
स्यात् वा अनयोः, पितुस्तु पितरि । मातुःष्वसा मातृष्वसा,
होतुःष्वसा होलृष्वसा, दुहितुःपतिः दुहितृपतिः, पितुःपिता
पितृपिता । पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामह इत्यमरः ।

दिवो दासे नाम्नि । दिवः ष्या लुक् न स्यात् दासे नाम्नि ।
दिवोदासः, नृपतिभेदः ।

शुनः पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि । शुनः ष्या लुक् न स्यादेषु
नाम्नि गम्ये । शुनःपुच्छः, शुनीलाङ्गूलः, शुनःशेफः, शुनःशेफाः,
ऋषीणां नामचतुष्टयम् ।

क्वचिदन्यत्रापि । उक्तलक्षणैरप्राप्तेऽपि ष्या लुक् न स्यात् ।
वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, शुनस्कर्णः, देवानांप्रिय (२)
इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

गोऽहसन्तात् ष्या नाम्नि । गोशब्दाददन्ताहसन्ताच्च परस्याः

(१) कथं भ्रातृपुत्रः, भ्रातृरेकत्वेऽसाधुरेव, द्विवचनवङ्गपचनान्तयोर्लुक्-
वत्येव इति गोयीचन्द्र ।

(२) देवानांप्रिय इति मूर्ख इत्यर्थः । तथाच “मूर्खा हि देवानां प्रीतिं
जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । (मनोरमा नाम सिद्धान्त-
कौस्तुभटीका) । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात् संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्माण्यनु-
तिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न
तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावादतो गवादिस्थानाश्रयत्वात् मूर्खाएव देवपशव”
इति तत्त्वबोधिनी । अन्यत्र देवप्रिय इति ।

स्या लुक् न स्यात् संज्ञायाम् । गविष्ठः, गविष्ठिरः, वर्हिष्ठादित्वात्
 पः । अदन्तात्तु—वनेकिंशुकाः, वनेकशेरुकाः, वनेवल्वजाः,
 गोष्ठेप्रवीर इत्यादि । हसात्तु—युधिष्ठिरः वर्हिष्ठादित्वात् पः ।
 त्वचिसारः । त्वक्सार इति तु त्वक् सारो यस्येति हः । एभ्यः
 किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति किम् ? अन्नशौण्डः ।

अद्भ्यो य-मति-योनिषु । ये त्ये, मतौ योनौ च परे अद्भ्यः स्या
 लुक् न स्यात् । अप्सु भवः दिगादित्वात् यः, अप्सथ्यः, अप्सु-
 मतिः, अप्सुयोनिः संज्ञायामिति सः । पूर्व्वदादिति किम् ?
 परमान्मतिः ।

मध्यान्ताभ्यां गुरौ । पृथग्विधानादनान्नि । मध्येगुरुः, अन्ते-
 गुरुः । पूर्व्ववादित्येव, सम्मध्यगुरुः । कथं मध्यगुरुः अन्तगुरु-
 रिति ? मध्ये गुरुर्यस्य इति हः । मध्यगुरुः अन्तगुरुश्च गण इति
 छान्दसम् (१) ।

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । मूर्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्ग-
 वाचकात् स्या लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकालः,
 छरसिलोमा । “शक्रं चकारोरसिवाणमाश” । अमूर्धमस्तकादिति
 किम् ? मूर्धनि शिखा यस्य मूर्धशिखः, मस्तकशिखः । अकामे
 किम् ? सुखकामः । अदसादित्येव, अङ्गुलित्राणः, गोचरः । स्वाङ्गा-
 दिति किम् ? धर्मवृत्तिः, धर्ममतिः ।

घञन्तबन्धे वा । घञन्तबन्धे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च स्या लुक्

न स्यात् वा । करेवन्धः करवन्धः, चक्रेवन्धः चक्रवन्धः, उरसिवन्धः उरोवन्धः । अदसन्तादित्येव । मणिवन्धः, गुणिवन्धः ।

बहुलं पे छदन्तेऽस्ये । अस्ये छदन्ते स्या लुक् न स्यात् तत्पुरुषे सति । बहुलग्रहणं (१) नित्यविकल्पनिषेधार्थम् । स्तम्भेरमः, कर्णे-जपः, पद्मेरुहः, खेचरः, श्रेचरः, काण्डेरुह इत्यादौ नित्यम् । सरसिरुहं सरोरुह, वनेचरः वनचरः, दिविपद द्युपदः इत्यादौ विकल्पः । कुरुचरः स्यण्डिलशायी साङ्गाश्यासिद्ध (२) इत्यादौ लुगेव । अस्य इति किं ? समस्यः, विषमस्यः, कूटस्यः, कायस्यः, उदरस्या हरीतकी । तथाच कपालेन करस्येनेन्दुशेखर इति दण्डी । कथं हृदिस्यः सव्येष्ठ इति ? बाहुल्यात् । वर्हिष्ठादिपाठात् पः । पूर्वदादेव । तेन नीलसरोरुहं महावनचर इत्यादि ।

द्यु-शरत्प्राप्त-कालाञ्जि वर्ष-चर-शर वरात्तु वा । एभ्यः स्या लुक् न स्यात् जे परे, वर्षादिस्तु वा । दिविजः शरदिजः प्रावृषिजः कालेजः, वर्षेजः वर्षजः, क्षरेजः क्षरजः (३) शरेजः शरजः, वरेजः वरजः । एभ्यः किम् ? अम्बुजः, गृहजः, स्थलजः ।

। कालनाम्नः काले तरादौ च । वेत्यनुवर्त्तते । कालनाम्नः स्या लुक् न स्यात् वा कालशब्दे परे, तर-तम-तन चतरां-चतमांसु च । पूर्व्राह्मेकाले पूर्व्राह्मकाले, पूर्व्राह्मेतरे पूर्व्राह्मतरे, पूर्व्राह्मेतमे

(१) बहुलं-बहुव । प्रकारा) सन्वत्य, चूडादिवाङ् । अथवा बहुन् (प्रकारान्) भाति गृह्णातीति बहुलम, आदन्तत्वात् ड । तच्च क्वचिद्विहितं न स्यात्, क्वचिन्निषिद्धं स्यात् क्वचिद्वा स्यात् क्वचित्ततोऽन्यदपि स्यादित्यर्थं इत्यङ्ग-भाषार्येण ।

(२) साङ्गाश्या देशविशेषस्तत्र लब्धमिदं । (३) क्षरो मेघ. क्षर जलम् ।

पूर्वाह्नतमे, पूर्वाह्नितनः पूर्वाह्नतनः पूर्वाह्नितरां' पूर्वाह्नतरां
पूर्वाह्नितमां पूर्वाह्नितमाम् । एवमपराह्निकाले अपराह्निकाले
इत्यादि । अद्वसन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्त्ति ।

अकालाद्वास-शय-वासिपु । कालभिन्नवाचिनः स्या लुक् न
स्याद्वा वासशयवासिपु । वनेवासः (१) वनवासः, खेशयः खशयः,
ग्रामेवासी ग्रामवासी, अन्तेवासी अन्तवासी । अकालादिति
किं ? पूर्वाह्नशयः । अद्वसन्तादित्येव । गुहाशयः भूमिशयः ।

कारनाम्नि हसादौ । बणिकर्कपशुपालाद्यैः पालनार्थं
राज्ञो देयो यः स करः, कर एव कारः, तस्य नाम कारनाम,
तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे स्या लुक् न स्यात् वा । हलेद्विपदिका
हलद्विपदिका, देया इत्यर्थः । द्वौ द्वौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे
संख्यादेराभीक्ष्ये कः, पादः पदादेशः, तार्थे ग-सः, स्वभावात्
स्त्रीत्व, त्येन (२) आभीक्ष्यं द्योत्यते । यूथे यूथे पशुः यूथेपशुः
यूथपशुः देय इति । हसादौ किम् ? अविकटे अविकटे (३)
उरणो देय इत्यर्थे अविकटोरणः । अद्वसन्तादित्येव । नद्दी-
दोहनः (४) । परे तु कारः पारिभाषिकनियम इत्याहुः (५) ।

(१) अतएव रचन् वनेवासलताङ्गयान्तानिति भट्टि ।

(२) कप्रत्ययेन ।

(३) अधीनां भेषाणां सङ्घातः अविकटः, योलुतिलेव्यादिना कटप्रत्ययः,
तत्रैव टीकायां सङ्घाते तु अविभक्त इत्युक्तेः ।

(४) नद्ग्रां गोबन्धनदोर्ध्वरत्नायां दोहणे यत्न इति विद्यालङ्कारः ।

(५) प्राचां देशे कारनाम्ना यत्प्रसिद्धं तस्मिन् वाच्ये सतीत्यस्याशयः । तथाच
कारनाम्नि च प्राचां हसादौ । ६।१।० इति पाष्णिनिस्त्वम् । प्राचां देशे यत् कार-
नाम तत् हसादावुत्तरपदे हलदनाडुत्तरस्याः सप्तम्या अरुग् भवतीति फारिषका ।

३२१ । पुंवत् स्त्रेः । (पुंवत् ११, स्त्रेः ६१) ।

से स्थितस्य स्त्रेः पुंवत् स्यात् ल्ये च परे । पूर्वपश्चिमे ।

ये तु निर्विशेषणं (१) कारनाम्नीति पठन्ति, तन्मते स्तूपेशाणः
इत्युदाहरणं भवति । वस्तुतस्तु विकल्पेनायं प्रतिषेधः ।

३२१ । पुंवत् । से ल्ये चानुवर्तते । से स्थितस्येति—सर्वस्मिन्
से ल्ये च स्त्रेः पुंवत् स्यादित्यर्थः । तेन पूर्वपश्चिमे, सर्वस्याः प्रियः
सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न “न गौण्याख्याचे”ति चे स्त्रि-
संज्ञानिषेधस्तस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरपदस्यैव
स्त्रिसंज्ञानिषेधस्तेन पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, चसे पूर्वपदस्य स्त्रिसंज्ञा-
निषेधाभावात् । अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य
पुंवद्भावः, तस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधात् । यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य
स्त्रेः पुंवद्भावः (२) । पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादापि
पूर्वोत्तरे इत्यादि । ल्ये यथा सर्वस्याः सर्वतः, सर्वस्यां सर्वत्र,
एकस्या भावः एकत्वं, सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति, पूर्वा पुरस्तात्
इत्यादि । आत् समाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न
पुंवद्भावः, तेन सर्वो सर्वे सर्वा इत्यादौ न स्यात् । अत्राहुः—

इदुदन्ताजाद्यदन्ताल्पात्तरञ्चेत् द्वयोर्दयोः ।

बुधैः पूर्वं प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम् ॥

(१) प्रागदेशप्रसिद्धत्वेति विशेषणशून्यमित्यर्थः ।

(२) इत्तौ से स्थितस्य स्त्रेरित्यस्य से कर्त्तव्ये स्थितस्य वाक्यस्थितस्य स्त्रेरित्यर्थः ।
तेन पूर्वोत्तरे इत्यादौ वाक्यावस्थायां लभयो पुं बद्धान्ने पथात् समासे दिग्विशेषण-
त्वात् पुनराह ।

समाक्षराणां भर्तृणां यद्यत् पूर्वं क्रमेण तत् ।

संख्यानामल्परूपाणामर्थधर्मादिषु द्वयम् ॥

बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात् ।

यथा हरिहरी शम्भुकृष्णौ अच्युतशङ्करौ ॥

शिवगौर्यौ पितापुत्रौ मातृताततनूद्भवाः ।

भरणीकुञ्चिके श्रीशर्वर्षा विंशतिसप्तती ॥

धर्मार्थौ गुणवृद्धौ च कामार्थौ मधुसर्पिणौ ।

आद्यन्तावर्थशब्दौ च धर्मादौ परिकीर्त्तितौ ॥

पक्षेऽर्थधर्मावित्यादि ज्ञेयं ज्ञेयं प्रयोगतः (१) ।

मातृताततनूद्भवा इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् (२) ।

“गर्भधारणपोषाभ्यां तातान्माता गरीयसी”त्युक्तेः । एवं माता-

पितराविति । युधिष्ठिराङ्गुनी, विप्रक्षत्रियविट्शूत्रा इत्यादि-

सिंहये “भ्राता ज्यायान्,” “वर्णः क्रमेण”ति सूत्रद्वयं कुर्वन्त्यन्ये ।

तदस्मन्मते तु जन्मवर्णकृताभ्यर्हितत्वात् सिंहम् । एतत् सर्वं

प्रायिकं, धूमाग्नी, स्रक्षणेत्, समुद्राद्री, काकशुकी, काशकुश-

वस्त्वज(३)मित्यादि शिष्टप्रयोगतः ।

(१) द्वयोर्वङ्गना वा पदाना मध्ये किञ्चिन्पदं यदि हृदन्, उदन्, अजादादन्, अत्याक्षरं (अत्र निपातनात् स्मार्थे हरः अन्यथा बहुषु पदेषु नियमो न स्यादिति तस्यबोधनी (भवेत् तदा तत् पदं वृधैदन्ममासे पूर्वं पूर्वपद क्त्वा प्रयोक्तव्यं । एवं बङ्गना मध्ये यत् पूजितं, समालराणा भर्तृणां भानां नक्षत्राणां शत्रूनाञ्च तथा अल्परूपाणा संख्याना यद् यत् पूर्वं तत् क्रमेण धैर्वाप्य्यांनुसारेण प्रयोक्तव्यम् । अर्थधर्मादिषु द्वयं प्रयोक्तव्यम श्लेष्येति ज्ञेयः । एषां पूर्वोक्तानां बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च पूर्वोपरक्रमात् ज्ञेयम् । क्रमेणोदाहरणानि यद्येति । अर्थधर्मादयो यथा— धर्मार्थौ गुणवृद्धौ इत्यादि ।

(२) अर्थाहितत्वं गुरुत्वम् ।

(३) बन्धना पुं भुवि । समुद्र इति भाषा ।

३२२ । ऋतो डा तत्पुत्रे सगीत्रविद्ये चे ।

(ऋतः ६१, डा ११, तत्पुत्रे ७, सगीत्रविद्ये ७, चे ७) ।

३२२ । ऋतो । स च पुत्रश्च तत्तस्मिन्, गीत्रश्च विद्या च ते, समाने गीत्रविद्ये यस्य तत् तस्मिन् । तच्छब्देन ऋदन्तः परामृश्यत इत्यत आह—ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि । तथाच ऋदन्तानां चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोः निसम्बन्धवाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योः निसम्बन्धोटाहरणमाह माता-पितराविति—माता च पिता च तौ, पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् । एवं मातापुत्रावित्यादि । पुत्रार्थग्रहणात् पुत्री च (१) दुहितात्मजी इति स्यादिति कथित् । हीतापीताराविति—हीता च पीता चेति वाक्यम् । एव नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ (२) हीतापीतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते हीतापीतानेष्टोद्गातारः, समस्तयोर्दयोः पुनश्च पूर्वोत्तरदव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात् । हीता च पीता च नेष्टा च हीतपीतनेष्टारः इत्यत्र न स्यात् से सर्वादिदम् आदिदं, सर्वान्तदमुत्तरदमिति पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थितम् अतः पीतशब्देन व्यवहितत्वात् (३) । हीतपीतनेष्टारश्च उद्गाता च ते हीतपीतनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव, समस्तासमस्तयोर्दयोः

(१) पुत्री च पुत्रश्च पुत्रावित्येकमेव ।

(२) नेष्टा ऋत्विक् । उच्चैर्गायतीति उद्गाता, सामवेदविदुवाह्येण ।

(३) अत्र पीतशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् हीतशब्दस्य पूर्वपदत्वेऽपि तस्य ऋकारस्य डा न स्यात् । एव नेष्टशब्दस्य उत्तरपदत्वेऽपि पीतशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् तस्यापि ऋकारस्य डा न स्यादिति बोध्यम् ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे
सगोत्रविधे ।

मातापितरौ, पितापुत्रौ, होतापोतारौ ।

पुनश्चे पूर्वोत्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात् (१) । होत्रादीनां
ऋत्विविशेषवाचिनां समानविद्यासम्बन्धः कात्यायनेन दर्शितः ।
यथा ब्रह्मोद्गाढ-होत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोढ मैत्रावरुण-प्रति-
ष्णाढ-पोढ-प्रतिच्छत्रच्छवाक-नेष्ट्रग्नीध्र ब्रह्मण्य आवसुदुन्नेढ
विहृणोतीति । सगोत्रविधे किम् ? वक्तृश्रोतारौ ।

अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य चे डा
स्यात् अवायुदेवतार्थे शब्दे परे । इन्द्रासोमी, इन्द्रापूपणी, इन्द्रा-
वृहस्पती, मित्रावरुणी, अग्नाविष्णु, सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवता-
शब्देन येषामेकेन मन्त्रेण यैः पदैर्वा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव
ग्रहणं, तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणी स्कन्दविशाखी रविचन्द्री
इत्यादौ न स्यात् । तथाच रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घट-
कर्परः । अवायु इति किम् ? अग्निवायू वाय्वग्नी ।

अग्नेर्डी सोमवरुणयोः । अग्नेर्डी स्यात् सोमवरुणशब्दयो-
र्देवतार्थे चे । अग्नीषोमी अग्नीवरुणी ।

लवे कुशस्य । अदेवार्थोऽयमारम्भः । कुशस्य डी स्यात्
लवशब्दे परे । कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोगः ।

(१) घमक्तयोरपि घमक्तासमक्तयोरपि पदयोः पुनर्हन्ते पूर्वोत्तरपदस्य-
मस्या अविरुद्धत्वेत्यभिप्रायः ।

३२३ । चगैक्यं क्लीवम् ।

(चगैक्यं १, क्लीवम् १) ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वय क्लीवं स्यात् ।

दिवो द्यावा परदे, पृथिव्यां दिवस् च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात्, पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी, द्यावाक्षमे । देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरसी इत्यादी न स्यात् । अनीवन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानिनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादीवन्ते न स्यात् । तथाच ऐक्यं भिन्दन् द्युभूम्योरिति सूर्यशतकम् । परदग्रहणात् सर्वान्तद एव, तेन द्युभूमिसूर्या इत्यादी न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ, द्यावा-पृथिव्यौ । दिवसिति अविहृतनिर्देशान्न विः ।

उपासोपसः । देवतार्थस्योपसः परदे परे उपासा स्यात् चे । उपासानक्तं, उपासासूर्यौ ।

अग्नेर्न तौ त्रिमत्यवैष्णवे । वैष्णवभिन्ने त्रिमति षदे परे अग्नेर्डी डा च न स्यात् चे । अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुतं हविः । अग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वैष्णवे तु आग्नावैष्णवं चरु । त्रिमति किम् ? आग्नेन्द्रं कर्म ।

३२३ । चगै । चश्च गश्च तौ तयोरैक्यं चगैक्यं, चगैक्यश्च वय तत् । चस्यैक्यमित्यादि—ऐक्यं समाहारः, स चगयोरित्यर्थः । स च एक एव । तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति न्याया-देकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते । ये तु समुदायिभ्योऽन्यः

समुदाय इत्याहुः, ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्वन्ति ।
अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्यैकार्थाभिधायित्वासम्भवात् (१) । यथ
इति । अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वदार्थप्राधान्यात् (२) लिङ्गकृतप्रयोगवै-
लक्षण्याभावे प्राप्ते उन्नत्तगङ्गमित्यादावन्यदार्थत्वादन्यलिङ्गतायां
प्राप्तायां वचनमिदम् ।

उपज्ञोपक्रमं पे तदादित्वकथने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा,
आतोऽन्तःश्रेरिति डः । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, टे घञ् ।
उपज्ञोपक्रमान्तं पे क्लीवं स्यात्, तयोरुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य
प्रतिपादने सति । सर्वज्ञस्योपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः, सर्वज्ञेना-
दावुपज्ञायते इत्यर्थः । आद्यस्योपक्रमः आद्योपक्रमं यज्ञः, आद्ये-
नादावारब्ध इत्यर्थः । केकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थमिति भट्टिः । तदा-
दित्वकथने किं ? देवदत्तोपज्ञाप्रकारः (३) ।

छाया बह्वनाम् । छायान्तं पे क्लीवं स्यात्, सा चेद्बह्वनां
सम्बन्धिनी । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं, विच्छायम् (४) । बह्वनां
किं ? वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया ।

सङ्घे सभा, गृहेऽमनुष्याराजराजार्थाभ्यां च । सभान्तं पे
क्लीवं स्यात् सङ्घे, गृहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च ।

(१) ये तु समुदायिभ्यः समुदायो न भिद्यते इत्याहुस्तस्मिन् समुदायिनामने-
कत्वात् तदभिधायकस्य शब्दस्य एकार्थाभिधायकत्वासम्भवादेकत्वं न स्यात्, अतएव-
दर्थं ते एकत्वविधायकं पृथक् सूत्रं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव "एकं समाहारे" इति
संज्ञिप्रसारे समासपादे ३५० सूत्रम् ।

(२) अधीत्याद्यभ्ययपदार्थस्य प्रधानत्वादित्यर्थः ।

(३) अत्र उपज्ञा ज्ञानमार्त्तं मत्वाद्यज्ञानम् ।

(४) विः प्रची ।

देवतानां सभा संहतिः देवतासभं, एवं दासीसभं, स्त्रीसभम् ।
 सहे किम् ? दासीनां सभा गृहं दासीसभा । गृहे तु रक्षःसभं,
 पिशाचसभम्, अमनुष्यशब्दस्य रक्षःपिशाचादी रूढत्वात् । नृप-
 सभम्, इन्द्रसभम् (१) । कौचकवधे तु नृपतिसभामगमहेपमाना
 इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची, न तु राजसामान्यवाची ।
 अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । नृणां पतिर्यत्र, सभायां सा
 नृपतिसभेति कथित् । अराजेति किम् ? राजसभा । गृहे किम् ?
 राजसभमिति पूर्व्वेण ।

उशीनराख्यासु कन्या । उशीनराख्य-जनपद-प्रतिबद्ध-ग्रामाणां
 संज्ञासु विषयभूतासु कन्यान्तं पे क्लीवं स्यात् । सौशमीनां कन्या
 सौशमिकन्यं, आह्वरकन्यम् । उशीनराख्यासु किम् ? दाक्षिकन्या ।

वा तु छाया-सेना-सुरा-शाना-निशाः । छायाद्यन्तानि पे
 क्लीवानि स्युर्वा । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं, नृसेनं,
 यवसुरं, गोगालम्, अश्वनिशं । पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि ।

व्य-संख्याभ्यां पथो य गे च । व्यसंख्याभ्यां परः कृतसान्तपथः
 क्लीवं स्यात् ये पे गे च । विशिष्टः पन्थाः विषयम्, उत्कृष्टः पन्थाः
 उत्पथम् । विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यथेति चान्द्राः । तथाच
 व्यध्वो दुरध्वो विषयः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः । वाटः
 एशश म्मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुंनिङ्गपथदर्शनात् तेनैव
 समासे सिद्धमिति रायः । एकद्यासौ पन्थाश्चेति एकपथं, द्वयोः

(१) इन्द्रो नृपति । इन्द्र-सूर्ये नृपे पत्न्याविति विश्व ।

पन्थाः द्विपथं, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । आभ्यां किम् ?
सत्पथः । पथ इति किम् ? अपन्थाः (१) ।

अर्द्धर्चादि-व्यविशेषणे । अर्द्धर्चादिव्यविशेषणं च क्लीवं स्यात् ।

अर्द्धर्चादिर्यथा—

अर्द्धर्चं सरकं विमान-मलिनं मानं गृहं मोदकम्
धर्मं शर्मं सुवर्णं-वर्णं-रुचकं शङ्खं क्रमं गोमयम् ।
वच्चं छत्र-पवित्र-पद्म-चषकं शेषं तमालाढकम्
सारं शाटक-कर्पटावेद-नडं पिन्थाक-कन्दौषधम् ॥
कासार-व्रत वासराऽङ्गन-नखं कार्पापणं वल्कलम्
शीर्षं स्थाणु-पिधान-वेणु-बलय-प्रथीव-कोलाहलम् ।
माषोद्योग-दलान्धकार-कवचं कान्तार-देहाश्रमम् ।
पात्रीवं तितउ (२) प्रवाल-चरणं शीलं खलीनं सुखम् ॥

जीवातु-वस्तु-कुलिश ध्वज-मुस्त-कुञ्ज-

द्रोणोपवास-कुमुदीदन-शूल-कष्टम् ।

आकाश-कोश-पटलामलकावतंसं

प्रस्थ व्रण स्तवक-संक्रम सानु शृङ्गम् ॥

तन्तु-करण्डक-कुट्टिम-कच्छं सङ्गम-सम्बल-ताण्डव-पुच्छम् ।

चेम-च्छेडित-पातक-चमसं यूपं चिक्षस-करिरं दिवसम् ॥

पारावाराश्रय-शतमानं यूप-युगन्धर-दिन सन्तानम् ।

टङ्क-कमण्डलु पल्लव-पण्डं चरणं तोरण-गूपुर-सुण्डम् ॥

(१) अत्र नञोऽङ्गे इत्यप्रत्ययनिषेधात् ।

(२) आसनी तितउः इमानित्यमरः । आसनीं तितउ प्रोक्तमिति रत्नकोष ।

मण्डप-कङ्कण-चन्दन-वंगं किशलय-दोहद-शिखर-किरीटम् ।

कम्बु-तडागं कुतपं तीव्रं हिरु-द्वीपं पीठक-निष्कम् ॥

तूर्य-सैन्धव राद्राणि वर्ष-निर्यास धाम्शवम् ।

कटकं वारवाणोऽथ पद्मं भवनमासनम् ॥

क्लौष शरीर कुसुमं लोमारण्यं दणं सुखम् ।

वस्त्रं दण्डं वसन्तातपत्रं हस्तं घृतादयः ॥

केपाञ्चिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्प्रताः (१) ।

अर्द्धाद्यादिः समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

शेषमित्यादिना कोरकतैलादयः । अर्द्धादिपाठादेव सर-
कादीनामसेऽपि क्लीबत्वम् । व्यविशेषणं यथा—अक्षयं स्वः, परमं
प्रादुरित्यादि ।

(१) अर्द्धादीनां पुंनपुंसकलिङ्गस्य पाणिनीये दर्शितम् । तथाच अर्द्धा पुंसि
च इति पाणिनिष्ठत्वम् । २ । ३ । ३१ । अमरमिहेनापि पुनपुंसकसंयत्ते अर्द्ध-
ादि पठित । अर्द्धादय क्लीबेचेति क्रमदीप्तरस्यस्य समासपादे ३८३ तत्रैव
गोयीचन्द्रेण “अर्द्धरूपाश्रयाचेय द्विलिङ्गता कश्चिदर्धभेदेनापि व्यतिष्ठते । यथा
पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचकौ पुलिङ्गौ, जलजे तु उभयलिङ्गावित्याद्युक्ता तथावाह्यः
लिङ्गमश्लेष्य कोकाश्रयत्वादि”त्युक्तम् । अर्धभेदेन लिङ्गव्यवस्था अन्यैरप्युक्ता,
तथाच—“मकरन्दस्य मद्यस्य मासिकस्य च वाचक । अर्द्धादिगणेषु पाठात् पुनर्पुं-
सकयोर्मधु”रिति शाश्वत ।

तर्कवागीशेन तु चगैक्यं क्लीबमिति क्लीबलिङ्गविधायकमाचार्यस्यस्यस्यस्य
अर्द्धादीनां क्लीबत्वमपि भवतीत्येतत्सूचनार्थैव वार्तिकं कृतं, नत्वनेनैषा द्विलि-
ङ्गत्व निराकृतम्, अन्यथा अर्द्धादौ वारवाणशब्दस्य पुस्त्वनिर्द्देशासङ्गते ।

घृतादय शब्दा पुलिङ्गा इति शेषं वैदिकत्वात् अत्र अर्द्धादौ केपाञ्चित्
विदुषामसम्प्रताः । तथाच पुनपुंसकसंयत्ते “अर्द्धादौ घृतादीनां पुस्त्वाद्यं
वैदिकं भ्रुवमि”त्यमर ।

३२४ । चैक्याच्च-द-प-होऽः ।

(चैक्यात् ५१, चु द-प-हः ५१, अः ११) ।

३२४ । चैक्या । चस्य ऐक्यं चैक्यं तस्मात्, चुथ दथ पथ ह च तत्तस्मात् । दपयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति—
कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वचमिति । वाक् च त्वक् च इमे
समाहृते इति वाक्यम् । अस्याकारत्वस्य तत्वात् नदन्तसाविति
टान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न कड् । एवं सुवाकसुप्राच्छं(१)
थीस्रजमिति । एवं वागूर्ज्जमित्यादि । चे किं पञ्चानां वाचां
समाहारः पञ्चवाक् । ऐक्यमिति किम् ? प्राहट्शरदौ । सर्वो हि
हन्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायादृयटा समाहारस्तदा प्राहट्-
शरदम् इति स्यादेव ।

प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्यं चे । प्राण्यङ्गादिवाचिनां चे ऐक्यं
स्यात् । हस्तथ पादथ हस्तपादं, शिरोथीवम् । “सुखनासिकाभ्यां
यो निष्क्रामति स प्राणवायुः” । “थीवाकुक्षिन्नाटेपु नित्यं स्वेदः
प्रगस्यते” इति वैद्यके । “गण्डे चुम्बो ललाटाक्षिकक्षोरुभगमूर्धसु”
इति कामशास्त्रे । ‘नीत्राम्यनासिकाबाहुहृदयेभ्य इति चण्डी ।
इति तु टधिपय आदित्वात् सिद्धमिति । अथवा सुखमहिते नामिके
सुखनामिके इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः, पुटहृय-
भेदात् (२) द्वित्वम् । एवं थीवाकुक्षिसहितानि ललाटानि इत्यादौ
सः, प्राणिभेदात्ललाटादेर्व्वम । चण्डयान्तु आर्षः । तूर्याङ्गशब्दोऽत्र

(१) गुगक् च सुप्राट् च इवो समाहार । टृच्छतीति प्राट् ।

(२) नामिकाया इति शेषः ।

चवर्गान्ताद्दृषहान्तात् चैक्यादः स्यात् । वाक्च त्वक्च द्वयोः
समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं, शमीदृशदं वाक्त्वचं पीठच्छत्रो-
पानहम् ।

अर्ग-आदित्वादित्यान्तस्तेन तूर्यवप्राण्यर्थः(१) । मृदङ्गवादनं शिष्य-
मस्य भार्द्दङ्गिकः, एवं पाणविकः, अनयोश्च भार्द्दङ्गिकपाणविकम् ।
मृदङ्गपणवमिति त्वपाणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु पृथक् तूर्या-
ङ्गतत्प्रवीणयो(२)र्ग्रहणं व्यतिकरनिरासार्थ(३)तेन शस्त्रीशङ्खादित्यादौ
न स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव, यथा—वाक्त्वचेनाति-
सर्व्वेति भट्टिरित्याहुः । सर्व्वो हि इन्द्रो विभाषयेकवद्भवति इति
न्यायात् वाक्त्वचेनेति परे । रथेन चरन्ति रथिकाः, पदातीनां
समूहाः पादातानि, भिन्नादित्वात् णः, रथिकाश्च पादातानि
च रथिकपादातं, हस्तिघोटकम् । हस्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्च-
तुष्टयमित्यमरः । इत्थन्ते घृतनाङ्गानि हस्यश्वरथपत्तय इति तु
अबहुत्वे सेनाङ्गानामैक्यनिषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात्
खरोद्गशरि(४)शिरस्त्राणां न ग्रहणम् ।

स्येनोऽयामनुवादे चरणानाम् । चरणः शाखा, अर्ग-आदि-
त्वादः । अनुवादे गम्यमानि चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां च ऐक्यं
स्यात् टीपरयो स्येनोः प्रयोगे सति । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य

(१) तूर्यवादेकपर इत्यर्थः ।

(२) तत्प्रवीणत्वाद्वादेकः ।

(३) व्यतिकरोऽत्र विरुद्धसम्पर्क इति ।

(४) अङ्गादीनां घृष्टासनम् ।

शब्देन सङ्कीर्तनम् अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च (१) कठ-
कालापम् प्रत्यहात्, कठाश्च कौथुमाश्च कठकौथुममुदगात् । यदा
कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्देनानूद्येते तदैवेदमुदाहरणं, यदा
प्रथममेवोपदेशस्तदा उदगुः कठकालापा इत्यादि । स्थेनोः किम् ?
अनिन्दिपुः कठकालापाः । व्यां किम् ? तिष्ठन्ति कठकौथुमाः ।

अक्लीवयजुःसोमयागानाम् । क्लीवल्लिङ्गभिन्नानां यजुर्वेदवि-
हितसोमपानीपलक्षितयागवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । अर्कश्च अश्व-
मेधश्च अर्काश्वमेधं, साङ्गाश्च अतिरात्राश्च साङ्गातिरात्रम् । अक्ली-
वेति किं ? राजसूयवाजपेये । यजुरिति किम् ? इयुवञ्चौ (२) ।
सोमयागेति किं ? दर्शपौर्णमासी ।

पाठनिकटानाम् । अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां चे ऐक्यं स्यात् ।
यस्तावद्देदमर्थज्ञानं विना क्रमात् पठति स क्रमकः प्रथमपाठौ,
यद्य तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिकः, क्रमकवार्त्तिकं, पदकक्रमकं,
पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः (३) । छात्रीपाध्यायं, गुरु-
गिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम् । पाठेति किं ? पितापुत्री ।
निकटानां किं ? याज्ञिकमीमांसकौ ।

अप्राणिजातीनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जातिस्तदाचिनां चे

(१) कलापिना प्रोक्तं शब्देऽधीयते कालापाः ।

(२) सामवेदविहितौ ।

(३) पदमधीते पदक । क्रममधीते क्रमकः । वेदाभ्यासौ पदमधीत्यैव क्रम
मधीते इत्यध्ययनावृत्तिनिमित्ते पदकक्रमकसंज्ञे । इतिमधीते वार्त्तिकः । क्रममधी
त्यैव इतिमधीते इत्यध्ययनावृत्तिनिमित्ते क्रमकवार्त्तिकसंज्ञे इति नृद्वन्
सुश्वोषम् ।

ऐक्यं स्यात् । आरा चर्मभेदिका शलाका, शस्त्री छुरिका, आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना शृष्टयवाः, शष्कुलिः पिष्टकभेदः, धानाशष्कुलि, द्रुमशैलम् । रञ्जिता तु विविधास्तरुशैला इति तु तरुप्रधानाः शैलास्तरुशैला इति शाकपार्थिवादित्वात् । व्यक्तिपरत्वेन (१) निर्देशादिति परे । एवमिह कुण्डे वदरामलकानि सन्तीति । अप्राणीति किं ? विप्रचक्षियौ । जातीति किं ? विश्वहिमालयौ । एवं रूपरसगन्धस्पर्शाः, गमनाकुञ्चने इति गुणक्रियानिष्ठाया जातेरभावात् (२) ।

भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणाम् । भिन्नलिङ्गानां नद्यादिवाचिनां च ऐक्यं स्यात् । नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदैः सह च अस्य विषयः । गङ्गा च शोणथ गङ्गाशोणम्, उद्देरावति (३) राढ़ामगधं वरेन्द्रीमगधम् (४) । पृथक् नदीग्रहणात् देशोऽत्र जनपदाख्यः । तेन कैलासश्च गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ न स्यात् । मयुराकान्यकुल, मयुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात् ग्रामवाचिनां नगरवाचिना सह, नगरवाचिनां च ग्रामवाचिना सह न स्यात् । तेन जास्यवथ ग्रामः शालूकिनी च नगरी जास्य-

(१) तद्देशविशेषपरत्वेन, न तु जातिपरतयेत्यर्थः ।

(२) यादृग्जातीयस्येति न्यायात् प्राशिवर्जनाद् द्रव्यजातीयस्यैव पञ्चमं, तेन रूपरसगन्धाः गमनाकुञ्चनप्रकाराणि इत्यादौ न स्यात् इति वृहन्-
सुधबोधम् ।

(३) उद्देरो लक्षोत्सेपको नक्षभेदः । उद्देरावती नदी ।

(४) वरेन्द्री गौड़ीयराजधानी ।

वशालूकिन्धी, शौर्यं नगरं केतवता ग्रामः शौर्यकेतवते । कश्चित्तु शौर्यकेतवतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं ? गङ्गायमुने, राढ़ाव-
रेन्द्रौ कान्यकुब्जपाटलिपुत्रे ।

अवहिष्कृतशूद्रक्षुद्रजनित्यविरोधिनाम् । एषां चे ऐक्यं स्यात् । रजकतन्त्रवायं, तच्चायस्कारं, भिल्लधीवरम् । इति मे यान्ति दिवसाः समे रजकनापितैः इति ल्केकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना न शुध्यति स वहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डाल-
हडिडपौ । दंशमशकं, यूकालिखम् (१) ।

क्षुद्रजनुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदा नकुलादपि ॥ (२) इति ।

क्षुद्र एव य इति यत्नदृश्य इत्यर्थः । अश्वमहिषं, श्वशृगालम् । नित्यविरोधिनां किं ? देवासुराः, कुरुपाण्डवा इत्यत्र नैमित्तिक-
विरोधः ।

गवाश्वदीनाम् । गवाश्वदीनां चे ऐक्यं नित्यं स्यात् ।

गवाश्वदी गवाश्वं स्यात् पुत्रपौत्रं गवाधिकम् ।

शकृन्नेदः श्वचाण्डालं गवैडकमजैडकम् ॥

(१) यूकाय लिखाय तत् । यूका मत्स्योपा उक्तं इति भाषा । लिखा यूकाण्डं लिखि इति भाषा । लिखा इत्यपि ।

(२) अमस्य — यस्यास्य न विद्यते केवलम् अस्मिंशोषितमांसमात्रमस्तीत्यर्थः । प्रसृतौ कुरकोपे येषां शतं स्यात् शक्नोतीति शेषः । अत्र शतमब्दो बहुत्वपरः, शतमहस्तापीत्यर्थः । अत्र नकुलादिति—नकुलपरिभाषपर्यालो जम् क्षुद्रजनुरित्यर्थः । सर्वोपधंपाङ्कतात् नकुलपर्यालमित्येतदेव सप्तमहादरपीवमिति गोवीरभ्रः ।

तृणोलुपं स्त्रीकुमारं दासीदासं कुटीकुटम् ।

भागवतीभागवतं दर्भात्तु शरपूतिकम् ॥

कुलादामनकैरातमुद्रात् खरशयौ तथा ।

मांसात्तु शोणितं शाव्याः पिच्चटं पुरुषोऽर्जुनात् ।

शक्यपुरीपं मूत्राच्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

गयाश्वमित्यादि निर्देशात् गोऽश्व गोऽश्वी इत्यादौ पशुत्वा-
द्विकल्पः । इह केषाञ्चिद्विकल्पे प्राप्ते, दासीदासानाम् एकशेष-
निरासार्थः, केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्वचाण्डानमित्यस्य नित्यविरो-
धित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः पाठः । दर्भशरं, दर्भपूतिकं, कुलवामनं,
कुलकैरातम्, उद्रखरम्, उद्रशयं, मांसशोणितं, शाटीपिच्चटं,
अर्जुनपुरुषं, मूत्रशक्यत्, मूत्रपुरीपमिति । आकृतिगणोऽयम् ।

पक्षि-वृक्ष-भृग-पशु-धान्य-तृण-व्यञ्जनानां वा । पक्ष्यादिवाचिनां
चे ऐक्यं स्याद्वा । हंसचक्रवाकं, धवखदिरपलाशं, रुरुपृपतं, गोमहिषं,
व्रीहियवं, कुशकाशं, दधिघृतम् । येषामव्वान्तानां दधिपयशादौ
पाठस्तेषां व्वान्तानामिव वैक्यम्, पक्षे हंसचक्रवाका इत्यादि ।
भृगवाणां पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् ग्रहणात् भृगवाचिनां पश्वन्त-
रवाचिना सह चे ऐक्यं न स्यात्, तेन रुरुमहिषा इत्यादि ।
अत्राप्राणिजातीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः । येषां सर्वो
हि इन्द्रो विभाषयेकवद्भवतीति न्यायात् विकल्पः सिद्धः, तेषां
पाठो व्यतिकरनिरासार्थः (१) । तथाच “इन्द्रमन् कोट्टगं सख्यं
नरवानररक्षसा”मिति भट्टिः ।

(१) विश्वस्यर्थाणांभितरेतर एव न समाहार इत्यर्थः ।

विरुहाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां चे ऐक्यं स्याद्वा । शीतोष्णं शीतोष्णे, जन्ममरणं जन्ममरणे । विरुहेति किं ? कामक्रोधौ । अद्रव्येति किं ? स्वर्गनरकौ, शीतोष्णे उदके (१) ।

अश्ववङ्गवा-पूर्वापराधरोत्तराणाम् । एषां चे ऐक्यं वा स्यात् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवङ्गवे इत्यत्र न स्यात् । अश्ववङ्गं, पूर्वापरम्, अधरोत्तरम् । पक्षे अश्ववङ्गवे इत्यादि ।

न सेनाङ्ग-फल-क्षुद्रजन्तु-पक्षि-हृत्त-मृग-धान्य-दृष्टानामब्बान्तानाम् । अब्बान्तानामेषां चे ऐक्यं न स्यात् । रथिकाश्वारोही यदरामलके, यूकालिख्ये, हंसचक्रवाकी, प्रचन्द्रप्रोधी, हरुष्टपती, व्रीहियवी, कुशकाशौ ।

दधिपय-भादीनाम् । अब्बान्तानां दधिपय-भादीनां चे ऐक्यं न स्यात् ।

दधिपय-भादिर्यथा—

दधिपयसी ऋक्सामे, स्कन्दविशाखायाद्यवसाने च ।

सर्पिर्मधुनी शहामेधे स्वर्गापवर्गौ च ॥

ब्रह्ममलापती मेधातपसी हरिकौपिकौ ।

अपवर्गोपनिपदो परिव्राजकगैखिकौ ॥

शिववैश्वणाविधायर्हिषो दधिसर्पिषी ।

(१) अत्र शीतोष्णयन्त्रोद्दकत्वियेष्वत्याम् इत्यत्रादित्यनिति ।

शुक्लकृष्णौ तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्तपः ।

उदूखलात्तु सुपलं प्रोक्ता अत्रोनविंशतिः (१)॥

इह केपाञ्चिद्विकल्पे केपाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते ऐक्यनियेधः । अध्ययनात्तप इत्यादि—अध्ययनतपसी, उदूखलमुपले, इधावर्हिपो इति गणपाठात् घं इति ।

चावयवानामियत्तायां, वा तु सामीप्ये । चसावयवीभूतानां दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमैक्यं न स्यात्. ससामीप्यायामियत्तायां तु वा (२) । दश दन्तौष्ठाः, सप्त मार्हद्विकपाणविकाः(३) उपदशा(४) दन्तौष्ठाः उपदशं दन्तौष्ठम् । उपदशा इति ह-सः, समीपिप्राधान्यात् व्वम् । उपदशमिति व-सः, सामीप्यप्राधान्यात् कम् ।

इदं प्रकरणं (५) नियमार्थं, प्राण्यज्ञादीनां (६) समाहार-च एव, दधिपय-आदीनामितरेतर-च एव, अन्येषां विकल्पार्थं एवेति ।

(१) एषु त्रिणासः कार्तिकेयः । कौषिकः इन्द्रः । यैषिकः शिखावान् । वैश्ववण्यः कुवेरः । इध्रं इन्धनम् । वर्हिः कुय इति ।

(२) इयत्ता संख्या सीमा चेत्यर्थः । सामीप्येन सङ्घ वर्त्तमाना या इयत्ता तस्यां गम्यमानायां वा स्यात् ।

(३) उभयत्र प्राणितूर्यसेवाङ्गानामित्यनेन प्राप्तमैक्यं निश्चिदम् ।

(४) दशानां समीपे ये ते उपदशाः, नव एकादश वा इत्यर्थः ।

(५) इन्द्रैकवद्भावप्रकरणमित्यर्थः ।

(६) नियमप्रकारभाङ्ग प्राण्यज्ञादीनामिति ।

३२५ । ऊर्ध्वं ष्ठीवपदीष्ठवं धेन्वनडुहावहीरात्रः
स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवाक्षिभ्रुवादयः ।
माध्या (१) ।

इति चः ।

३२५ । ऊर्ध्वं । ऊरू च अष्ठीवन्ती च तत् । पादौ च अष्ठी-
वन्ती (२) च तत् । धेनुश्च अनडाश्च तौ । अहश्च रात्रिश्च सः ।
स्त्री च पुमांश्च तौ । वाक् च मनश्च ते । ऋक् च साम च ते ।
दाराश्च गौश्च तत् । अक्षिणी च भ्रुवो च तत् इति वाक्यम् ।
दभेदः समाहारितरेतराकारव्यञ्जापनार्थः । आदिना नक्तश्च दिवा
च नक्तदिवं, द्वयोरधिकरणार्थत्वेनाधेयसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि (३)
सः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिक्म्, अहश्च दिवा च अहर्दिवं
प्रतिदिनमित्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम्, उदूखलमुपलं,
तण्डुलक्लिन्नं, चित्ररथवाघ्नीकं, विश्वक्सेनार्जुनी चित्राम्बाती
भार्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मश्रू विशेषणविशेष्ये, विशेष्यविशेषणे
इत्यपि कथित्, स्रातकराजानी प्रतिष्ठान्निसे शूद्राचार्य्यौ मर्या-
दाभिविधी गिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्री । उदूखलादीना मुपना-
दिभिः सह चे पूर्वनिपातः । एवं जाया च पतिश्च जम्पती

(१) निपात्या इत्यर्थः ।

(२) ऋषीणाम् जातु ।

(३) नक्तं दिवा इत्यभयो सभावेन रात्रौ दिने इत्यधिकरणस्य वाचकत्वम् ।
ततश्च योऽधिकरणस्यो योऽवयवमेवाधेयमपेक्षते इति सापेक्षत्वम् । तथात्
सापेक्षत्वमप्येव भवतीति न्यायात् सभासहस्रावनाभावेऽपि निपातनात् सभाश्च इति
एवं वदितोऽर्थः ।

दम्पती । जायाया जन्द्वादेशौ वा ि पक्षे जायापती । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुर्मातरादेशो वा । पितुश्च पितर इति क्षपणकस्तन्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति । पक्षे मातापितरौ इत्यादिसंघशेषं (१) शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अहोरात्र इति निहंशात् अहोरात्रादीनां पुंस्त्वमपि निपात्यते ।

अहोरात्रादिर्यथा—

अहोरात्रादिषु प्रोक्ता रात्राङ्गान्ता अहान्तकाः ।

पुण्याह-सुदिनाहाभ्यां विना(२)र्द्धर्चादयस्तथा ।

सूक्तवाकोऽनुवाकश्च श्रेयं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रावपि इतरतरयोगात्, तथाच अहो-
रात्राविमौ पुण्यौ इति । एवं पूर्वरात्रः, पूर्वाह्नः, अपराह्नः,
दरह्नः, वरह्नः इत्यादि । पुण्याहसुदिनाहयोर्वर्जनात् पुण्याहं,
सुदिनाहम् । अर्द्धम् ऋचः अर्द्धर्चः, सरकः (३) इत्यादि । एषां
पूर्वेषु क्लीबत्वञ्च । अर्द्धर्चादिराकृतिगणत्वात् पुण्यरात्रं प्रियागमे
इत्यादि । वचधोर्घञ् वाकः, अनुक्रान्तो वाकोऽनया अनेन कुलेन
वा अनुवाकः, एवं सूक्तवाकः इत्यादि । एषां पाठसामर्थ्यात्
च-स-भिन्नमेऽपि पुंस्त्वम् (४) ।

(१) अर्द्धर्चादिगणावशिष्टम् ।

(२) पुण्याह-सुदिनाहाभ्यां विना अहान्तका इत्यर्थः ।

(३) सरक ऐक्यं भद्रम् ।

(४) अतएव पूर्वोदाहरणे बहुव्रीहिणा श्रीक्रीडशोर्विधेयत्वेऽपि पुंस्त्वं दर्शितमिति ।

एकशेषप्रकरणम् ।

पुंस्त्रियोस्त्यभिन्नयोः शिष्यो ना । त्यमात्रकृतभेदयोः पुंस्त्रियोः
 पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवी । गौरयं गौरियम् इमौ
 गावौ इत्यत्र त्यकृतभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव ।
 त्यभिन्नयोः किम् ? हरगौर्यौ, इन्द्रेन्द्राण्यौ(१) । लिङ्गमात्रकृतभेदे
 विधानात् इन्द्राविति कश्चित् । तथाच—वरुणाविन्द्रौ भवौ सर्व्वौ
 ऋडौ (२) इत्यादि ।

गोत्रयूनोर्गोत्रम् । त्यभिन्नयोर्गोत्र-युव-त्यास्तयोर्गोत्रत्यास्तं
 शिष्यते (३) । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोत्रयूनोः किम् ?
 गर्गगार्ग्यायणौ गर्गगार्ग्यौ । त्यभिन्नयोः किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनी ।
 भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः गोत्रेऽदस्तात् ष्यिः । भगवित्तस्या-
 पत्यं युवा, कुत्सा-सौवीरगोत्रात् ष्यिकः भागवित्तिकः (४) । भाग-
 वित्तिय भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्यत्र न स्यात्,
 त्यातिरिक्तकुत्सार्यकृतभेदात् । भागवित्ती इति कश्चित् ।

स्त्री पुंश्च । त्यभिन्नयोर्गोत्रयूनोर्गोत्रत्यास्ता स्त्री शिष्यते,
 स्त्रियाः पुंश्चावय । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, गार्ग्यौ च

(१) पूर्व्वकृतप्रकृतभेदात्, परत्र ईप्प्रत्यय-कृत भेदेऽपि ध्यानदादेवस्य प्रत्यय-
 भिन्नत्वात् तत्कृतभेदाच्च व्यादिश्यते ।

(२) वरुणश्च वरुणाभी च इत्यादौकण्ये ।

(३) त्यभिन्नयोः प्रत्ययमात्रकृतभेदयोः गोत्रार्थ-युवार्थकृत-तद्विगतप्रत्ययान्तयोः ।
 गोत्रयुवार्थयोर्भेदस्तु तद्विगतादस्य प्रथमपदमटीकायां इत्यर्थः ।

(४) कृत्वाचै सौवीरगोत्रात् ष्यिको भवतीति तद्विगतादे चोदीत इति छत्रस्य
 टीकायां वक्ष्यति । भागवित्तिको जाण्यदत्यर्थः ।

गार्गायणौ च गंगाः (१) दाची च (२) दाचायणश्च दाची ।
त्यभिन्नयोः किम् ? गार्गीवाख्यायनौ ।

क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा तु कश्च । त्यभिन्नयोः क्लीवाक्लीवयोः
क्लीवं शिष्यते तस्मात् कश्च वा । शक्लय शक्ला च शक्लश्च शक्लं, पचे
शक्लानि । त्यभिन्नयोः किम् ? सितधवलशक्लानि, हिमहिमान्यौ ।

भ्रातृस्वस्रोः पुत्रदुहित्वोर्भ्रातृपुत्री । भ्रातृस्वस्रोर्भ्राता पुत्र-
दुहित्वोः पुत्रः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्रश्च
दुहिता च पुत्री ।

अतरुणानेकखुर-ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्री । अतरुणानामनेकखु-
राणां ग्राम्यपशूनां सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा
अजाश्च इमा अजाः । इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः ।
अतरुणेति किम् ? इमा वत्साश्च इमे वत्साश्च इमे वत्साः, इमा
वर्कर्यश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः (३) । अनेकखुरेति किम् ?
इमे अखाश्च इमा अखाश्च इमे अखाः । ग्राम्येति किम् ? इमा
रुरवश्च इमे रुरवश्च इमे रुरवः । सङ्घे किम् ? गौद्यायं गौघेयम्
इमौ गावौ ।

त्यदाद्यन्ययोस्त्वदादिः । त्यदाद्यन्ययोस्त्वदादिः शिष्यते ।
स्यश्च चैत्रश्च त्वौ । स च मैत्रश्च तौ । यश्च विप्रश्च यौ । त्यदादीनां
यत् परं तत् शिष्यते । स्यश्च स च तौ, स च यश्च यौ, यश्च एय

(१) अत्र बहुवचने गर्गवस्त्वदिदादीत्यनेन एव युक्तम् ।

(२) इच्छसापत्यं दाक्षिणापत्यं स्त्री दाचीति ।

(३) वर्करस्तद्वचः पशुरित्यमरः ।

च एतौ, स च त्वच्च युवां, स च त्वच्च अहच्च वेयं, स च कथ की ।
त्वदादिर्यथा—त्वदतद्वदद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद्
भवत् किम् इति ।

सरूपाणा मेकक्तावेकः । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते एकस्यां
क्तौ । वृक्षय वृक्षय वृक्षौ, वृक्षय वृक्षय वृक्षय वृक्षाः । गार्ग्यश्च
गार्ग्यश्च गार्ग्याः । मापो त्रौहिः (१) मापो मूर्खः मापो
मायक(२)स्ते मायाः । अक्षो विभीतकः (३) अक्षो रथावयवः
अक्षः पाशकस्ते अक्षाः । पादाः रश्मरद्भित्तुर्यांशा इत्यमरः ।
एवामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्वीकत्वात् (४) । इह सरूपाणां
लीनामेकशेष इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ, वृक्ष वृक्ष वृक्ष जम्
इति स्थिते एकस्यामी-आदिक्तावेकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्त्तन्ते ।
सरूपसमुदायात् कृतायामेकस्यां क्तौ परतः एकः सिद्धः शिष्टो-
ऽर्थवान् समुदायमभिधत्ते ।

यदुक्तम्—

सरूपसमुदायादि विभक्तियं विधीयते ।

एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः ॥ इति ।

वृक्षय वृक्षय वृक्षावित्यादि बालव्युत्पत्तये त्वन्तेनार्थकयनं,

(१) भाष्कडाद् इति भाषा ।

(२) गुह्यापरिभाषविशेषः ।

(३) श्वेङ्गागात्र इति भाषा ।

(४) एषा अभिधा आनुपूर्वी वार्त्तात्कमो वेपार्त्तियां भावभाषणात् । अतएव
अर्थभेदे द्वि नाम्ना समानरूपता विद्यत एवेमुक्तं मोक्षीपञ्चेन ।

अत्रा(१)न्योन्यार्थानुप्रवेशात् एकत्वाभावात् द्व्ये भवत एव न तु क्वमिति । यदुक्तम् ।

सहभावविवक्षायां वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः ।

क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिकमिति (२) ॥

तन्मन्तानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिः । विभज्यते व्यर्थोऽनयेति विभक्ति कारकं, तथाच एकस्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः । एवञ्च सर्व्वं (३) सिध्यति । किन्तु वृत्तयोर्वृक्षाणां वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेष-निर्द्देशादेव स्यात् (४) ।

(१) वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादौ विभक्त्यन्तेनार्थकथनस्य बालव्युत्पत्तिप्रयोजन कल्पमनाहत्य यदि विभक्त्यन्तानामेकशेषोः स्वीक्रियते तदा पूर्वपदलोपे एक वचनान्तमेशोत्तरपद गिष्यते इति कथं न वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्याह अत्रेति । अत्र—विभक्त्यन्तानामेकशेषस्ये । अन्योन्यार्थानुप्रवेशात्—सरूपाणां पूर्वपूर्व पदार्थानां परमपदार्थे सम्बन्धवत्त्वात् । एकत्वाभावात्—एकस्यैव परमपदार्थस्य द्विवचनसरूपपदार्थवाचकत्वेनैकवचनायोगात् ।

(२) सहभावविवक्षायां साहित्यसम्बन्धे वक्तुमिष्टे सति द्वन्द्वैकशेषयोर्वृत्तिर्यापारः । तत्र इन्द्र एकशेषो वा भवतात्यर्थः । हि यस्मात् क्रमेणार्थप्रतीतौ—द्वन्द्वैकशेषपदकोभूतपदानां पृथगर्थप्रतीतौ साहित्यसम्बन्धाविवक्षायांमिति यावत् । द्विवचनादिकं न स्यात् साहित्यसम्बन्धेन परम्पराद्योत्पत्तेश्चैव द्वित्वादिनियाम क्त्वादित्यर्थः । अत्र सहभावविवक्षायां आवश्यकत्वमेव, अन्यथा पय पयो नयतीत्यत्र गौणसुख्यकर्म्मण्यारेकशेषोपापत्तेरित्युक्तम् ।

(३) सरूपाणां सिद्धानामेकशेषे सरूपाणां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति मत-इयमित्यर्थः ।

(४) वृत्तयोर्वृक्षाणां वा पुष्पमिति सिद्धप्रयोगे पुष्पमित्येकवचनान्तपद द्विवचनवचनान्तेन वृत्तयन्तेन सह कथमन्वैतोत्याशङ्क्याह किमिति—अत्र पुष्पमित्येकशेषे निष्पद्यते "सरूपाणामेकशेषे एकविभक्ता"विति । । २ । ६४ । पाणिनीयसूत्रे सरूपाणामेकशेषविधानसामर्थ्यादेव सादित्यर्थः ।

बहुव्रीहि-समासः । (ह)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः । नीलमुज्ज्वलं वपुर्य-
स्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

(१०८) पुर्योऽदान्ते न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी,
श्रीभावेण श्रीभावेन । रम्यविणा, श्रीकामेण । रम्यपक्षेन, रम्य-
यूना, रम्याङ्गा ।

न च एकशेष स-विशेष इति वाच्यं, पथिभ्याम् ऋग्भ्यामि-
त्यादौ अकार त्य प्रसङ्गात् । च-विशेष एकशेष इति कश्चित् । तस्मिन्
पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत्
युञ्जावित्यत्र युजाविति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते (१)
दे च दानि च तानि दानि इत्यादौ तु त्वन्तेनार्थकथनं, तथाच
कणादभाष्ये “खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसङ्घितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धे-
स्तद्दिनाशादिनाग” इति एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेषं विधाय
व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकत्वी किं ? ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्म-
णाभ्यां दत्ता गौः । व्यक्ती व्यक्ती पदार्थे (२) प्रत्येकं शब्दाभिनिवे-
शात् (३) यावन्तस्ते पदार्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषो
विधीयते । तथाच प्रत्ययं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यम् । एवं पञ्च-
पुत्री च (४) पञ्चपुत्री च पञ्चपुत्री च पञ्चपुत्र्यः इत्यादि स्यात् ।

(१) अदपार्था भोगामेकशेष इति मते इत्यर्थः ।

(२) प्रतिष्यञ्जि पदवाच्यत्वे तृतीत्यर्थः ।

(३) शब्दप्रयोगनियमात् ।

(४) पूत्र पुत्री च, पुत्रीपुत्रा इति भाषा, पालविशेषश्च ।

इह 'समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव, तेन माता जननी, माता (१) धान्यस्य, तौ मातृमातारी इत्यादौ न स्यात् ।

समार्थानाञ्च । समार्थानां विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डी कुटिलदण्डी वा ।

मातापित्रोः श्वश्रूश्वशुरयोः पितृश्वशुरौ वा । मातापित्रोः पिता, श्वश्रूश्वशुरयोः श्वशुरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ । इति चः (द्वन्द्वसमासः) ।

इदानीं ह-सं विशेषतो निरूपयन्नाह पीताम्बर इत्यादि । अत्राहुः—

अप्रयन्तान्यार्थानाम् एकार्थानां हः । इरादित्यन्तान्यार्थपराणां समानाधिकरणानां दानां हः स्यात् । आरूढी वानरो यं स आरूढवानरो वृत्तः । आरूढा वृद्धा बहवो वानरा यं स आरूढवृद्धबहुवानरो वृत्तः । निर्जितः कामो येन स निजितकामः, उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनः, एवम् उपनीतबहुभोजनः । निःसृतो जनोऽस्मात् स निःसृतजनः, एवं निःसृतद्विजनः । शुकः पटो यस्य स शुकपटः, एवं शुकमहापटः । उषितो विद्मगो यस्मिन् स उषितविद्मगः, एवम् उचितबहुविद्मग इत्यादि । उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः, उद्वाहुरित्यादौ उच्चैरादीनाम् असत्त्ववाचित्वात् (२) सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सः ।

(१) मातीति भाषातोकृन्, परिभाषकारोत्तर्यः ।

(२) शुद्धिवाचकत्वाभावात् ।

स्वरादिपठितत्वात् (१) सामानाधिकरथ्यमभ्युपगन्तव्यमिति कथित् । अस्तित्रीरा नास्तिदोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ सत्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रन्तान्यार्थानान्तु वृष्टे देवे गतः (२) । एकार्थानां किम् ? पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यत्रानभिधानात् न स्यात् । तथाच—कृतद्वितसमासाद्याभिधानगम्या इति भाष्यम् ।

संख्यादूराधिकासन्नव्यानां संख्येयसंख्यया । संख्यावाचिनामदूरादीनां व्यानाश्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना सह हः स्यात् । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, त्रिचतुराः, पञ्चपाः, सप्तकोटाः । एकद्वान् द्विवसांस्तिष्ठेत् । सप्ताष्टैर्द्दिनेर्यास्यति । वार्य एवायं सः । वार्योऽत्र संगयो न विकल्पः, संगयस्यैव उभयपक्षपरामर्गत्वेन ब्विषयत्वात् । अदूरे दशानाम् इमे अदूरदशाः (३) अधिका दशानाम् इमे अधिकदशाः, आसन्ना दशानाम् इमे आसन्नदशाः, समीपे दशानाम् इमे उपदशाः, उपविंशाः । यदा समीपिप्राधान्यं तदा ह सः, यदा समीपप्राधान्यं तदा य-स इति । संख्येय इति किम् ? अधिका विंगतिर्गवाम् ।

दिङ्नाम्नां विदिगि (४) । दिङ्नाम्नां हः स्यात् दिङ्मध्याप्यायाम् । पूर्व्वम्याय दक्षिणम्याय दिगोर्मध्ये या दिक्, मा पूर्व्व-

(१) अत्रादिपाठेनाभ्ययत्वादभ्यवाभाह्वानेभ्यर्त्वादिशब्धं ।

(२) प्रश्नं प्रथमानं परं अन्त्यार्थंः नमस्मान्-वदार्थोतिरिक्तं परार्थो देवो नेपाभेभ्यार्थानामपि समाप्तो न क्त्वा इति दर्शयति इत्थे इति ।

(३) न च एकादश चेष्ट्यं । एवं परम् ।

(४) दिगोर्मध्ये दिदिक् क्षियामिष्यपर ।

दक्षिणा, एवं पूर्वोत्तरा, उत्तरपश्चिमा । दिङ्नामग्रहणात्
योगिके मा भूत् (१) । तेन ऐन्द्राद्य कौवेर्याद्य दिशोर्मध्ये या
दिक् इत्यत्र न स्यात् ।

स्त्रीस्यन्तयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्पर-प्रहरणादिरूप-
क्रियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीस्यन्तयोर्युद्धे वाच्ये हः
स्यात् । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि ।
केशेषु केशेषु गृहीत्वा आक्षय्य वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि । वृत्त-
मित्यन्तर्भावितञ्जर्यत्वात् वृत्तमित्यर्थः । अन्यथा भिन्नघत्वात्
ज्ञाच् न स्यात् (२) अनभिधानात् । युद्धमिति उक्तम् । चक्षियेण
चक्षियेण च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् इत्यादौ तु घ-त्वान्तस्य न
स्यात् । एवं प्रहरणाकर्षणग्रहणान्यक्रियाव्यतीहारे न स्यात् । तेन
रथे च रथे च स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति । सरूपयोः किम् ? हलैश्च
सुपलैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किम् ? हस्तेन
च हस्तेन च गृहीत्वा इदं क्रीडनं सख्यं वा वृत्तम् ।

तुल्ययोगे सहस्य चान्तेन । तुल्ययोगे वर्तमानस्य सह-
शब्दस्य त्वान्तेन सह हः स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः,
सच्छात्रः । इहोभयोलुल्यमागमनम् । तुल्ययोगे किम् ? "सहैव
दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभी"ति, विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः ।
सयस्यः सधर्म्या मनोकः सकर्म्या मर्त्यः समद इत्यादौ तु नीचे-

(१) ऐन्द्रादि योगिके दिङ्नाम्नि वाच्ये मतोत्यर्थः ।

(२) अन्यथा अन्तर्भावितञ्जर्यत्वं विना ।

मुख इतिवत् पूर्वैणैव सः (१) । तथाहि सह विद्यमानो पक्षावस्य इत्यादि वाक्यम् । तुल्यार्धे प्रायिकत्वात् स इति परे । प्रन्तान्यार्थत्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयमुक्तम् (२) ।

विशेषण-स्त्रि-क्तान्तं प्राक् । एतानि पूर्व्याणि स्युर्हे । पीता-स्वरः, चित्रगुः । कुलालकर्तृको घटः, गिरिप्रधानो देवः, समुद्रान्ता मही, विप्रपूर्वा वर्णाः, चूतादयो वृक्षाः, कर्मपराः सन्तः, दूतोत्तरा नृपाः, घृतोत्तरः सूपः, कृष्णस्वामिका गोपा इत्यादी तु कुलालादिषु घत्वादीनां साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्वम् (३) अतो न प्राग्भावः (४) । सर्व्वश्चेतः, सर्व्वकृष्णः । यत्र गुणशब्देन सह सः सोऽस्य विषयः (५) द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । कृतसूक्ष्मकटः (६) । कृतमर्व्वशक्तः । स्त्रिविशेषणाभ्यां सह यत्र सः सोऽस्य विषयः । ज्ञातराम इत्यादी ज्ञातादेर्विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् ।

(१) सहस्यस्य साहित्यस्यैव अतः सामानाधिकरण्याभावेऽपि पूर्वनिवृत्तेन समकत्वात् स्यरादिपाठाद्वा समाम इत्यर्थः ।

(२) संख्यादूरेत्यादि तुल्ययोगे सहस्येत्वं सूत्रचतुष्टयमित्यर्थः ।

(३) सामान्यतः कर्तृप्रधानादिघट्टानां विशेषणत्वेन पूर्वनिपातः कृष्णवादीनाञ्च परनिपात उचितः, इह तु कुलालादिभिर्यादियुक्त्या कर्तृप्रधानादीनामेव विशेषणत्वम् । अत्राह इह यास्ते साधं प्रधानं, यद्गुणं—प्रधानं हि विशेष्यं साह-प्रधानं विशेषणमिति ।

(४) कर्तृप्रधानादि शब्दानामिति शेषः ।

(५) यत्र चेत्यादयो तुल्यवचना सर्व्वघट्टपातिप्रकार्यः ।

(६) ज्ञातराम विशेषणत्वेनैव सिद्धे पुनर्यदस्यात् ज्ञानविशेषेणाध्या कृष्णस्य ज्ञानस्यैव प्राग्भाव इत्यनेनोदाहरणेन उचितम् ।

स्त्रिसंख्ययोः संख्या संख्यानां त्वत्पाः । स्त्रिसंख्ययोर्हे से संख्या प्राक् स्यात्, संख्याना ह्येदत्परूपा । द्वावन्धौ यस्मात् स द्वान्धः, त्रान्धः । सप्त गावो यस्य सप्तगुरित्वाद्दौ तु विशेषणत्वात् पूर्वैणैव । द्वित्राः, पञ्चपाः ।

स्यन्तात् पद्मादिः क्लान्ताच्च प्रहरणार्थः । हे पद्मादिः स्यन्तात् प्राक् स्यात्, प्रहरणार्थसु स्त्रीक्लान्ताभ्याम् । नाभौ स्थितं पद्मं यस्य स पद्मनाभः, गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः सा दुहितृगर्भा, पद्महस्तः, कमण्डलुपाणिः, गडुकण्ठः, अरुःशिरा (१) इत्यादि । पद्मादिः किम् ? कण्ठेकालः, उरसिलोमा, धर्मवृत्तयः । दण्डपाणिः शूलपाणिः चक्रपाणिः अस्युद्यत इत्यादि । प्रायिकोऽयं पूर्वनिपातः । तथाच “तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषु”रिति भट्टिः । “उद्गूर्णलोद्गलगुडैः (२) परितोऽनुविष्ट”मिति माघः ।

क्लान्ताज्जातिकालसुखादयः । जातिकालसुखादयः क्लान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजग्धी, पन्नाण्डुभक्षिती । मासजाता । सुखजाता, दुःखजाता, अलीकजाता इत्यादि । प्राप्नोदकः, उपाकृतपशु (३) रिति तु प्रायिकत्वात् ।

आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तः पूर्वनिपातो वा स्यात् । आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, पीततैलः, पीतघृतः, ऊढभार्यः, गतार्थः, पक्षे अग्न्याहित इत्यादि ।

(१) गडुगर्भगण्ड । अथ चतं मर्मं च ।

(२) उद्गूर्णोति गुरो ह्ये यि उद्यमे इत्यस्मात् क्ल ।

(३) उपाकृतो देवप्रहिम्न इत्ययं इत्यर्थः ।

। स्यन्तोपमानोदेर्दस्य लोपो दे । स्यन्तोपमानपूर्वस्य (१)दस्य लोपः स्यात् दे परे हे । कण्ठस्थित इति बहुलं पे क्कदन्ते इति स्या अलुक्, कण्ठस्थितः कालोऽस्य कण्ठेकालः, उरसिस्थितानि लोमानि अस्य उरसिलोमा । उद्ग्रमुखमिव मुखं यस्य स उद्ग्रमुखः । उपमानावयवस्यैवोद्गादे(२)रुपमानत्वमुपचारात् । ये तु लोपं न कुर्वन्ति ते वैयधिकरण्येऽपि कण्ठेकाल इत्यादौ ह्यमुक्ता स्थितादिपदं वृत्तावन्तर्भूतमित्याहुः । एवं उद्ग्रमुखमित्यादौ तु उद्गादिशब्देन लक्षणया मुखमुच्यते । एवं परत्रापि बोद्धव्यम् ।

। विकारसमुदायप्यादे । विकारसमुदाययोर्विहिता या पी तदन्तपूर्वस्य लोपः स्याद्दे (३) । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः, सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केशसमूहयूडा अस्य केशचूडः । विकारसमुदायेति किम् ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहित्भार्यः । शास्त्रधन इत्यथ शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते ।

प्रादेः क्कदन्तस्य वा । प्रादेः क्कदन्तस्य लोपः स्याद्दा । प्रपतितं पर्णं यस्मात् स प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः ।

नञोऽस्त्वर्थानाम् । नञः परेषामस्त्वर्थवाचिनां दानां हे लोपः स्याद्दा दे परे । अविद्यमानः पुत्तोऽस्य अपुत्तः, अविद्यमानपुत्तः ।

(१) सप्तम्यनपद उपमानपदस्य पूर्वं यस्येत्यर्थः ।

(२) उपमानम् अवयवो यस्येति विग्रहः ।

(३) विकारशब्दे समूहवाचकशब्दे च परे या पणो भवति, तत्पदञ्चनपदं पूर्वं यस्य तादृशपदस्य लोपः स्यादित्यर्थः ।

३२६ । नञोऽनौ वाज्भसोः ।

(नञः ६।, अनौ १॥, वा ।१।, अच्-हसोः ७॥) ।

नञोऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

रम्यविणेत्यादि—रम्यो विः पक्षी यत्र वने तेन । श्रियां स्थितः कामोऽस्य तेन । हरिं भावयितुं शीलमस्याः सा । दाना-
मैक्यविधानेऽपि धात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि
क्रानां स इति । तथाच गतिकारकोपपदानां (१) कृद्धिः समास-
वचनं प्राक् सुदुत्पत्तेरिति भाष्यम् । श्रौभावेण इति—श्रीस्थितौ
भावी यस्येति वाक्यम् ।

३२६ । नञो । अन् च अद्य तौ । अच्च हस् च तौ तयोः ।
नास्यन्त इत्यादि—अन्तो नागः । च्युतं च्युतिः । इदं नित्यमिति
परे । तेषान्तु नान्त-नच्युतावसम्भतौ । अस्य सामान्य-स एव विषयः,
हे पूरणीत्यत्र ह्यग्रहणात् । तेन अत्राह्वणः अनीश्वर (२)
इत्यादावपि स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्—

अगः प्राणिनि नित्यम् । न गच्छति इति अगो ह्यः, शीतेन
जङ्घीकृत इत्यर्थः । अप्राणिनि तु शीतहर्षी नगावगौ ।

त्याद्यन्तेऽन् चाक्षेपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्यातां नित्यम्
आक्षेपे गम्यमाने । अपचति जाल्म. (३) अनेधस्र पाप इति ।
आक्षेपे किम् ? न पचति चैत्रः ।

(१) गतिरूपसर्गः ।

(२) न ईश्वर इति विषयः ।

(३) शूर्ध्वं पङ्क्तुं न जानातीति निन्दा ।

नास्वन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

न नचत्रादिषु । नचत्रादौ नञोऽनी न स्याताम् ।

नचत्रादिर्यथा—

नचत्रं नमुचिर्नाको नपान्नक्री नपुंसकम् ।

नवेदा नकुलो नभ्राट् नासत्या नख इत्यपि ॥

न चरति न चीयते वा नचत्रं चरच्चोस्त्रत्ये चदा-
देशो मनीषादित्वात् । न सुच्चतीति नमुचिः मुचधोः किः ।
नास्वकं दुखं यत्र नाकः । न पातीति नपात् पाधोः शट् ।
तनूनपान्तं प्रजुहोतीति भट्टिः । न पातयतीति नपादिति क्विबन्त
इति कश्चित् । न क्रामतीति (१) नक्रः क्रमधोर्गमादित्वात् ङः ।
न स्त्री न पुमान् नपुंसकं मनीषादित्वात् स्त्री दस्य लोपः, अक-
विधानञ्च । न वेत्तीति नवेदाः विदधोरस् । नास्ति कुलमस्य
नकुलः । न भ्राजते नभ्राट् । ससु साधवः सत्याः न सत्या
असत्या न असत्याः नासत्या । नित्यं ब्वविषय एवायमिति
परे । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ देवभिषजी इति सूर्यपत्नी संघा
तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरेणेति । नास्ति खमिन्द्रिय-
मस्य नखः । नैकं यशो यस्य स नैकयशाः, नैकगुणाः, नैक-
कीर्तिरित्यादौ त्रयाणां दानां हे नञोऽनादेशो न स्यात्,
परदयोरङ्भसोर्विधानात्, से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ।

३२७ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु ती च ।

(महत् । ६१, त । ११, आ । ११, एकार्थे ७, जातीय—विशिष्टे ७, तु । ११, ती । ११, च । ११) ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थे, जातीयादौ तु ती च । महाबलः ।

३२८ । पुंवत् स्त्रुक्तपुंस्कः स्त्रियां डग्र-मानि-त-त्व-शसन्तरादौ चारुष्ये ।

(पुंवत् । ११, स्त्री । ११, उक्तपुंस्कः ११, स्त्रियां ७, डग्र—तरादौ ७, च । ११, अरुष्ये ७) ।

३२७ । महत्तै । महदिति लुप्तप्रीकं दम् । ती इत्यनेनाप्य-
न्वयात् त इति लुप्तप्रीकं दम् । आ इति लुप्तप्रीक दम् । एकोऽर्थः
यस्य स तस्मिन् । जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्च तत्तस्मिन् ।
महाबल इति—महद्वलं यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव
इति येऽपि स्यात् । जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्त-
त्योराकारः पृथग्विधानात्, तेन महतो महत्या वा प्रकारः
महाजातीयः, महतो महत्या वा घासः महाघास इत्यादि ।
पूर्वेषुवादानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् भ्रमहान् महान्
भूतः महद्भूतयन्द्रमाः, भ्रमहती महती भूता महद्भूता
ब्राह्मणीत्यादावभूततद्भावे न स्यात् । एकार्थे किम् ? महतः पुत्रो
महत्पुत्रः ।

३२८ । पुंवत् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन

उक्तपुंस्तः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थं स्त्रीलिङ्गे, डरादौ च नतु रूप्ये ।

सः । शस् अन्ते यस्य सः, तर आदिर्यस्य सः, शसन्तयासौ तरादि-
येति सः, डराद्य भानी च तद्य त्वञ्च शसन्ततरादिषु (१) तत्तस्मिन् ।
पुंस्त्वं सूत्रत्वात् । न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन् । एकार्थं इत्यनुवर्त्तते
इत्याह एकार्थं स्त्रीलिङ्ग इति । चित्रगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थ-
त्वात् वृडा चासौ भार्या चेति वृद्धभार्या इत्यादौ येऽपि स्यात् ।
एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धिप्राह्यत्वेनोभयार्थस्य सन्निकृष्टत्वादेक-
प्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्तस्यैव पुंवद्भावः (२) । तेन द्रोणीभार्य (३)

(१) "तरस्तमद्य रूपस्य चतरां चतमां तथा । इदेषुश्च इमन् कस्यो देश्यो-
देश्योय इत्यपि । वञ्ज पाशचरो रूप्यश्चगम् चैते तरादयः"—इति दुर्गादासः ।

(२) कोऽपि शब्द- कश्चित् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांससङ्ख्या प्रवृत्तिनिमित्तान्तरे
स्त्रियमभिधत्ते, कोऽप्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसमभिधाय स्त्रियमभिधत्ते ।
भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते उभयार्थाभिधानं विप्रलक्ष्यं बुद्धिद्वयप्राह्यत्वात् । एकप्रवृत्ति-
निमित्ते उभयार्थाभिधानं सन्निकृष्टम् एकबुद्धिप्राह्यत्वात् । अतस्तदुपपत्तमेव
युज्यते, अतएवाह—एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते इति । वृद्धभार्येति कर्मधारयः,
वृद्धस्य नाम सामान्यविशेषो वृद्धशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तमेकमर्थसुपादाय चासौ
पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तते, वृद्ध पुरुषः वृद्धा स्त्रीति । तस्मादेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
वृद्धशब्द उक्तपुंस्तो भवति, स्त्रियाञ्च वर्त्तते । भार्याशब्दे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परे
पुंसिद्वयस्यैव रूपं भवति । * * * द्रोणीभार्येति द्रोणीशब्देनाप्युक्त एव पुमान्
न पुनरेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते, यस्मात् परिमाणविशेषं प्रवृत्तिनिमित्तसुपादाय
परिमाणिनि पुंसि वर्त्तते । जातिविशेषसुपादाय स्त्रियां गवादन्यां वर्त्तते, यत्र
गावोऽदन्ति सा गवादनी द्रोणीशब्देभोच्यते ; तस्माच्च द्रोणीशब्द एकस्मिन् प्रवृत्ति-
निमित्ते उक्तपुंस्तः—इति संक्षिप्तमारे समासपादे ४२२ सूत्रटीकायां गोयीशब्दः ।

(३) नतु द्रोण्या क्वं भार्यात्वं सम्भवति ? सत्यं, गोण्या इत्या प्रयुक्तत्वात् ।

इत्यादी न स्यात् । द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि, काष्ठास्रुवाहिन्यां स्त्रियां वर्त्तते, अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धिद्वयग्राह्यत्वेनोभयार्थाभिधानस्य त्रिप्रकृतत्वात् (१) । एकार्थस्त्रियां किम् ? तरुणी प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः । डगादौ यथा—गौरीवाचरति गौरायते । दर्शनीयां मन्यते भार्यां चैवो दर्शनीयमानी भार्यायाः, पद्मा भावः पटुता पटुत्वम्, इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा शुभ्रतमा, पटुरूपा, पटिष्ठा पटौयसी, शुक्तिमा वृद्धकल्पा वृद्ध-
देश्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा, पटुचरी, बह्वीभ्यो देहि बहुश इत्यादि । अरूप्ये किम् ? शुभ्रारूप्यः । एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः, तस्यां तत्र, तया प्रकृत्या (२) तथा, तस्यां विलायां तदा तर्हि इत्यादौ पुंवत् स्त्रेरिति पुंवद्भावः । तत्वे त्वजात्यास्य इति वक्ष्य-
माणेनैव पटुता पटुत्वमित्यादौ सिद्धे इह तत्वग्रहणात् क्वचिदन्यत्रापि, तेन—

अपत्यार्थण्येयभिन्ने ताच्चे जातीये त्वे च पुंवत् । यथा हस्तिनीनां संघः हाम्स्तिकं, श्येन्या इदं श्येतं वासः, अग्नायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि । अपत्यार्थण्ये तु रोहिण्या अपत्यं रौहिण्यः । श्येन्यः । अजायै हित्वा अजप्या (३) भूमिरिति ।

तथाहि श्रेणीपदस्य लक्षणया श्रेणीसदृशीपरत्वात् । अथवा भार्यापदस्य भार्या-
सदृशपरत्वात्परत्वादिति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(१) अस्मिन्निहितत्वात् । (२) प्रकारेण ।

(३) अजाशब्दात् हितार्थे ध्यनुप्रत्ययः । अत्र ध्यनुप्रत्यये परेर्जाप पुंवद्भावः ।

३२६ । नोप्ताककोड्पूरण्याख्यायुमत्तविकारार्थणित्तं जातिस्त्राङ्गेपत्वमानिनि ।

(न ११, ऊप्--णित्तं १, जातिस्त्राङ्गेप् ११, तु ११, अमानिनि ७) ।

जवन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोड्, पूरणीत्यान्तं, संज्ञा-भूतम्, इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न स्यात्, जातिस्त्राङ्गविहितवन्तन्तु मानिन् वर्जं ।

कुक्कुट्यादेरण्डादौ । कुक्कुट्यादेः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे । असामानाधिकरक्ष्ये अस्य विषयः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डं, मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं, मृग्याः पदं मृगपदं, काक्याः शावकः काकशावकः, प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका, द्वितीया भिक्षाया द्वितीयभिक्षा, उत्ताना श्रेते उत्तानशया प्रजाताभार्या यस्य प्रजातभार्यः, प्रसूता भार्या यस्य स प्रसूतभार्य इत्यादि शिष्ट-प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भविभोचकत्वप्र-वृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां वृत्तिर्न पुंसि, (१) नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठः ।

३२६ । नोप्ता । तद्य अकस्य ती, ताकयोः कः ताककः, स उड् यस्य सः, ण इत् यस्य सः, णित्तो यस्मात् तत्, इय उय ती, युभ्यां म युमौ, अवयवापेक्षया हं, रक्तय विकारय

(१) प्रजातप्रसूतशब्दौ स्त्रियां गर्भविभोचकौ वर्त्तन्ते, पुंसि तु गर्भोत्पत्तिनिमित्त उपादाय, यथा प्रजाता श्रीहृषः, गर्भाधानस्य कारणताङ्गता इत्यर्थः—इति कातन्वटीका ।

३३० । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
चान्ता कान्ता वामना वामा चपला वाला समा
सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी भक्तौ ।

(पूरणी—भक्तौ ७) ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

तौ, तावर्थौ येषां ते, युमौ च रक्तविकारार्थाद्य ते, न विद्यन्ते ते
यत्र णित्ये तत्, तच्च तत् णित्येति । पद्यात् ऊप् च ताककोङ्
च पूरणी च आख्या च अयुम्नक्तविकारार्थणित्यश्च तत् । जातिश्च
स्वाङ्गश्च ते, ताभ्यां ईप् तत्, न मानी अमानी तस्मिन् । उदा-
हरणन्तु वामोरुभार्थ इत्यादि वक्ष्यति ।

३३० । पूरणी । पूरणी च प्रिया चेति इन्द्रः । एष्विति—
पूरणार्थत्यान्ते प्रियादिसप्तदशगण्डेषु चेत्यर्थः । अन्ये तु चान्ता—
तनययोः स्थाने क्षमातरुण्यावाहुः, वालावामागण्डौ च नाहुः । इह
द्रव्यार्थप्रियादिषाहचर्यात् ढत्यान्तस्य भज्यमानद्रव्यार्थस्य भक्ति-
शब्दस्य ग्रहणात् भावत्यान्ते न निषेधः । यथा मेघदूते—दृष्टभक्ति-
र्भवान्येति, रघौ—दृढभक्तिरिति (क) । कान्ताशब्दं परे नाहुः ।
कोडादीत्यादिना यसे पुंवद्भावात् हस एवानयोर्विषयः ।

(क) रघौ—१०।१।६, तत्र भक्तिनाय —दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य स्त्रियाः
पुंसदित्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः, अप्रियादिप्रति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु
पाठात् । अतो इदं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणध्याख्याने दृढ-
भक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ।

सपत्न्यादीनाञ्च । सपत्न्यादीना प्राप्तपुंवन स्यात् । सपत्नी-
भार्य्यः । सपत्नीहन्दारिका (१) । सपत्न्यादिर्यथा—

सपत्नानडुही रोहिण्यनड्वाही च रेवती ।

पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ताग्रहायणी ॥

इत्तिकारय अदार्थनिवृत्तिमात्रपरो इदमभक्तिगन्धो लिङ्गविशेषस्त्वानुपकारत्वात्
स्त्रीत्वमविवक्षितमेव । तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् इदमभक्तिगन्धस्य प्रयोग इत्यभि-
प्राय । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु कर्मसाधनस्यैव भक्तिगन्धस्य प्रियादि-
पाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुवङ्गाव प्रतिषेध इदमभक्तिरित्यादौ
भावसाधनत्वात् पुवङ्गावसिद्धि पूर्वपदस्येत्याह—इति । भेषद्रुते पूर्वभेषस्य १७
श्लोकस्य मङ्गिनाथटीकापि द्रष्टव्या ।

“सामान्ये नपुंसकम् । इदं भक्तिर्यस्य स इदंभक्ति । स्त्रीत्वविषयायान्तु इदं-
भक्ति”—इति सिद्धान्तकौमुदी ।

“अदार्थनिवृत्तिमात्रपत्वेनात् इदमन्धप्रयोगाच्च लिङ्गविशेषविवक्षेति भाव ।
लिङ्गविशेषविवक्षायान्तु इदमभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिगन्धपाठ” इति
तत्त्वबोधिनी ।

“इदमभक्तिरित्यादि त्वविवक्षितस्त्रीत्वात् पूर्वपदस्य । ध्यार्थत्वादिति भागवृत्ति”
इति सच्चिप्रसारे ।

ध्यार्थत्वादिति भागवृत्तिरिति सिद्धान्तान्तर, न ह्यार्थपद स्वसिद्धौ प्रभाषभृत
कक्षमभेषते इत्यभिप्राय —इति गोयीचन्द्रः । प्रयोगरत्नमालायान्तु—“व्ययमेव
ममाराध्य इति विशुद्धाभिसन्धान भक्ति, तदर्थकमभक्तिगन्धेन पुवत्, यथा महती
भक्तिमानेन नूनमाराधितो हरिरिति । अतुल्येनादिसम्भक्त्यर्थे तु पुवत् । भवति
विरसभक्तिर्ह्योमपुष्पोपहार इति । इदमभक्तिरिति गण्योक्तस्थानित्यत्वादाह ।
अपि च सामान्योपक्रममात्रपुवत्कम् । इदं किन्दित्याकाङ्क्षायां भक्तिरित्यन्वय ।
इत्येव इदं भक्तिर्यस्य स इदंभक्ति । एव गान्धोद्देशमितमयत्न इदमभक्तिर्भवाम्या
इति भेषे । यद्वा मन्तुलोमे इदो भक्तिर्भक्तिमानिति नाप्यतुपपत्ति” इत्युक्त
(८१६) । भवाम्या इदंसाधौ भक्तिर्भक्तिमांसेति कर्मधारय इति तट्टीका ।

(१) हन्दारिका श्रेण हन्दरो च ।

३३१ । गवावादेः स्त्रीऽन्ते गौण्येऽनीयसः ।

(गवावादेः ६।, स्त्रः १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५।) ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपय स्त्रः स्यात् अप्रधानत्वे सति,
नत्वीयसः । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयससु बहुमेयसी ।

३३१ । गवा । आवादिर्यस्य सः, गौय आवादिथ तत्तस्य ।
पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । गुणस्य भावो गौण्यं तस्मिन् । न द्वयोऽनीयस्
तस्मात् । न त्वीयस इति—ईयसः परस्येपः प्राप्तस्त्री न स्यात्
इत्यर्थः । तेन सुमेयसी कुलमित्यादौ स्त्रीवे स्त्र इति स्त्री न
स्यात् ।

नाहंपिप्पल्यादेः । अहंपिप्पल्यादेः प्राप्तस्त्री न स्यात् । अहं
पिप्पल्याः अहंपिप्पली अहंखारी पूर्व्वनगरीत्यादि । अहंपिप्पल्यादेः
किं ? प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः ।

ईयसोर्हे । ईयसोर्हे एव स्त्री न स्यात् । बह्वः प्रेयस्यो यस्य
स बहुमेयसी पुरुषः कुलं वा । गौणत्वेऽपि ईपः सेर्लोपः स्यादेव ।
हे किम् ? अतिप्रेयसिः खलः, उपप्रेयसि प्रेम ।

लाघवादेकत्र सूत्रद्वयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता
गौर्यस्येति वाक्यं, शीता शैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः (१) । पट्टी च मृद्धी च
पट्टीमृद्धी, ते भार्ये यस्य स पट्टीमृदुभार्य इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न
पुंवद्भावः, एकार्यस्त्रीलिङ्गोत्तरदे एतद्विधानात् । यत्र तु पट्टुमृदु-
भार्यस्तत्र य-गर्भहः । एकार्ये किं ? कल्याण्या माता कल्याणी-

(१) शीता शीतला गौः किरणो यस्यासौ शीतशब्द इति गङ्गाधरः ।

जवादेस्तु (३२६)—वामोरुभार्यः रसिकाभार्यः पाचिकाभार्यः पष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः सुकेशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी । युमादेस्तु वैयाकरणभार्यः सौवखभार्यः कापायकन्यः हैममुद्रिकः ।

पूरण्यादौ तु (३३०)—

माता । स्त्रियामिति किं ? तरुणी प्रधानं येषां ते तरुणीप्रधानाः । ध्वस्तमाय इति—ध्वस्ता नष्टा इत्यर्थः । कालतनुरिति—काली कृष्णवर्णेत्यर्थः (१) । गवावादेः किम् ? अतिलक्ष्मीः । वामोरुभार्य इति—वामोरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं धीबन्धुश्चासौ बाला चेति धीबन्धुबालेत्यादि (२) । रसिकाभार्य इति—रसं वेत्ति इत्यर्थे इकः । रसिकेति त-ककारोड् । पाचिकाभार्य इति—पचतीत्यर्थे णकः । पाचिकेति अक ककारोड् । ताककीड् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्यः (३) शुष्कभार्यः । पष्ठीजाय इति—पष्ठां पूरणीत्यर्थे थट् । एवं पञ्चमीभार्य इत्यादि ।

दत्ताजाय इति—यद्यपि संज्ञाशब्दानाम् एकद्रव्याभिनिवेशित्वात्

(१) कप्रत्ययेन बाधितत्वात् ईबन्तस्योदाहरणं बह्व्रीहौ न सम्भवतीति गङ्गाधरः । काली तनूर्यस्यासौ कालतनु, पूर्वस्य उंबडावः, अमभिधानाद्रूपः कप्रत्ययाभावे हुस्त इति दुर्गादासः । वस्तुतो हि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्रत्ययः, अतएव अतिलक्ष्मीशब्द सिद्ध इति गङ्गाधरः ।

(२) २०८ सूत्रस्य टोका द्रष्टव्या ।

(३) पाका वासेत्यर्थः । तथाच पाकशब्दोऽयमभ्युत्पन्न एव शिशुवचन, एवं शुष्कभार्य इत्यत्रापि गोयीचन्द्रः ।

उक्तपुंस्कत्वाभावेनैव पुंवस्वाप्राप्तिस्तथापि शास्त्रे लिधुसंज्ञादिशब्द-
वहत्तादीनाम् अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कत्वम् । “दत्त-
गुप्तात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वशुद्रयो”रिति स्मृतेः । तथाच दत्तत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्त्तते
अतो निषिध्यते (१) । एवं गुप्ताभार्य इति ।

मैथिलीभार्य इति—मिथिलायां भवा इत्यर्थे षणः । ब्राह्मणी-
भार्य इति—जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्य इति—स्नाङ्ग-
त्वादीप् । जातिस्नाङ्गेविति किं ? कुमारभार्यः । युवती जाया
यस्य युवजानिः । तथाच “युवजानिर्धनुष्याणि”रिति भट्टिः ।
कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य इत्याद्याहुः । ब्राह्मण-
मानिनीति—ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं (२), ब्राह्मण-
णीम् आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि । एवं सुकेशमानी
दीर्घकेशमानी भार्यायाः (३) । मानिन्भिन्ने जातिस्नाङ्गेप
एव नियमात्, दत्तामनिनी पञ्चमीमानिनीत्यादौ निषेधः

(१) न ह्ययं नियम एकद्रव्याभिनिवेशिभि सञ्ज्ञाशब्दैर्भेदितव्यमिति । तथाहि
देवदत्तादिशब्दोऽनेकद्रव्यसञ्ज्ञाभूत प्रयुज्यमानो लोके उपपद्यते, यथा शास्त्रेऽपि
धात्वादिशब्द । या त्वेकद्रव्याभिनिवेशिनी सञ्ज्ञा, ता प्रति नैवाय निषेध क्रियते ।
* * * सञ्ज्ञाशब्दानामपि केषाञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्यैव सप्रपर्णादिवत् । यत्ना
य्यर्थाव्ययत्वं नास्ति तत्रापि सङ्घट्टप्रवृत्तिनिमित्तसुपादाय व्यभिचये वर्त्तन्ते । तत्राप्य
भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते यैरुक्त पुमान् ते उक्तपुंस्का इति सल्लिख्यसारे ४११ सूत्र
टीकाया गोपीचन्द्र । दानक्रियादिनिमित्त स्त्रिया पुंसि च सञ्ज्ञाभूतोऽयमिति
भाषितपुंस्कत्वमस्तीति सिद्धान्तकौस्तुभे । दत्ता इति सञ्ज्ञाशब्दस्यापि समान
निमित्तत्वेन पुंसि वृत्तिसम्भवाद्गुक्तपुंस्कता इति विद्यानिवास ।

(२) अत्र क प्रत्ययाभावबीज ३३३ सूत्रस्य टीकाया वक्ष्यति ।

(३) सुकेशीं दीर्घकेशीं मन्यते भार्यामिति वाक्ये मनघोर्यंहादित्वात् णिन्,

३३२ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

(हे ७, पूरणी प्रमाणीभ्यां ५॥, अः १।) ।

आभ्याम् अः स्यात् हे । (२५८) ययोर्लीपोऽयुक्तौ पी ।

कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी
ग्राह्या, तेन —

स्यादेव (१) । वैयाकरणभार्य्य इति—व्याकरणं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे
षो यस्येम् णित्वाद्भिः । सौवर्गभार्य्य इति—स्वर्गस्यापत्यम् इत्यर्थे
षो वस्य उम्, णिति त्रिः । काषायकन्यः इति—कषायेण रक्ता
इत्यर्थे णः । हेममुद्रिक इति—हेम्नो विकार इत्यर्थे णः ।

३३२ । हे । पूरणी च प्रमाणी (२) च ते ताभ्याम् । कल्याणी-
पञ्चमा रात्रय इति—कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः (३) ।
पूरणीत्वान्ते परे कल्याणीत्वस्य न पुंवद्भावः । एवं कल्याणीप्रिय
इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनोऽन्न इत्यादि । गौण-

लति प्रयुज्यमाने भार्यामिति टे पी, मानिनि परे पुंवद्भावः । अतएव सुकेशमानी
भार्याया इति पुंलिङ्गप्रयोगोऽपि साधुः ।

(१) ननु ग्राह्यणमानिनी सुकेशमानिनीत्यादिवत् दत्तामानिनी पञ्चमी-
मानिनीत्यादौ मानिनि परेऽपि न कथं पुंवद्भाव इत्याशङ्क्याह मानिनुभिस्र
इति । तथापि यत्र जातिविक्रितेवन्तात् स्वाङ्गविक्रितेवन्ताहा मानिनुशब्दो
भविष्यति तत्रैव पुंवद्भावः । दत्ता पञ्चमीशब्दयोस्तु न तथात्वमिति निषेधः ।

(२) पूरणीशब्देन पूरणप्रत्ययान्ता स्मृत्यन्ते । प्रमीयते अथवा इति
प्रमाणी ।

(३) पञ्चानां पूरणो पञ्चमी, नोऽसंख्यादेरिति मट् । कल्याणी प्रयक्ता पञ्चमी
रात्रिर्वाण रात्रिषु ता रात्रयः कल्याणीपञ्चमा । इति दुर्गादासः ।

३३३ । द्यूतः कः । (दी-ऋतः ५, कः १) ।

दीसंज्ञकाद्वदन्ताच्च कः स्यात् हे । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः ।
रात्रिः पूरणी वाचा चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाणः ।

मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र
च मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी ग्राह्येति । अत्र
अनयोरित्यर्थः (१) । एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्त्वा सूत्रान्तर-
सापेक्षत्वात् सूत्रयति ।

३३३ । द्यूतः । दी च ऋच्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः
पञ्च इति—कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे सः । इहान्यपदार्थे
पक्षे पञ्चमी रात्रिः परम्परया प्रविशतीत्यतो गौणत्वम् । कल्याणी-
पञ्चमा रात्रय इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु रात्रिषु पञ्चमी
साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी वाचा
चेति पूर्वत्र मुख्यत्वमिति । पूर्वत्र—कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र

(१) अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंलङ्कारनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने
च उभयत्र सृष्ट्या पूरणी ग्राह्या । तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन्
पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र पञ्चमीग्रहणं गौणत्वात्तस्मिन् परे पुंलङ्कार-
निषेधो नाभूत्, तस्मादप्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्यूतः क इति कप्रत्ययः । * * *
समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मो तद्वत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां
रात्रीणाम् असाधारणधर्मो रात्रित्वं, तच्च तासु रात्रिषु पञ्चम्यां रात्रावपि वर्त्तते,
अतो मुख्यत्वम् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र समासवाच्यः पञ्चः, तस्यासाधा-
रणधर्मो पञ्चत्वं, तच्च मतिपदादिपञ्चदशतिव्याकृत्काल एव वर्त्तते न रात्रौ इति
भेदः—इति दुर्गादासः ।

इत्यर्थः (१) । स्त्रीप्रमाण इति—स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्यम् ।
पूर्वत्र प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणादः । स्त्रीत्वस्य उक्त-
पुंस्त्वभावात्तु पुंवद्भावः ।

मध्वादि-कार्यनावादिभ्याम् । मध्वादेरेकत्वार्थनावादेश कः
स्यादे । प्रियं मधु यस्य स प्रियमधुकः, अनर्थकः । मध्वादिर्यथा—

मधूपानदुरः शालि नजर्यो दधिसर्पिषी (२) ।

लब्धा नीर्येन स लब्धनीकः । नावादिर्यथा—

नौरनड्वान् पयो लक्ष्मीः पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिताः ।

कार्यं किं ? हे नावी यस्य द्विनौः ।

स्त्रियामिनः । हेऽन्यदार्थभूतायां स्त्रियामिनन्तात् कः स्यात् ।
बहवो वाग्मिनो यस्यां सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियां किं ?
बहुदन्ती राजा (३) ।

कृद्गतसन्ताभ्यां वा । कृदन्तदीसंज्ञकात् अकृतसन्ताञ्च

(१) तत्र रात्रि पूरणी पूरणप्रत्ययान्तावाच्या समासवाच्या च अर्थात् पूरण
प्रत्ययान्तकर्तृकवाच्या समासकर्तृकवाच्या च भवति, इति हेतोः पूर्वत्र पुर्वोदा-
हरणे पञ्चम्या सुख्यत्वम्—इति गङ्गाधर' । पूरण्यपि रात्रि समासवाच्यापि
रात्रि इति हेतोः पूर्वत्र कल्याणीपञ्चमा इति पूर्वोदाहरणे पञ्चम्या सुख्यत्वं
समसमानपदार्थान्पदार्थयोर्भेदाभावात् । यद्यपि पञ्चमोरात्रोत्तररात्रेरपि समास-
वाच्यत्वमस्ति, तथापि व्यापकत्वात् रात्रिरूपेण सभानार्थतेति । कल्याण
पञ्चमीक. पञ्च इत्यत्र च पञ्चस्य समासवाच्यत्वात् भेदोऽस्तीति पूरण्या सुख्यत्वं
आसीति कार्त्तिकेय ।

(२) मधु, उपानह, उरम् शालि, नजपूर्विक' अर्थगन्द्, दधि, सर्पिष ।

(३) पञ्चे अकृतसमासान्ताडैति बहुदन्तिक इति गोयीचन्द्र. । बहुदण्डीति
पाठान्तरम् ।

कः स्यात् वा हे । (१) बहुतन्त्रीः बहुतन्त्रीकः सुबधूः सुबधूकः ।
 छद्गाः किम् ? सुश्रीः सुभ्रूः (२) । बहुमानः बहुमानकः बहु-
 योगिकः बहुयोगी । कृतसान्तात्तु—प्रियपयः, प्रियधुरः ।

नाख्यायाम् । संज्ञायां गम्यमानायां प्राप्तः को न स्यात् ।
 विश्वो देवो यस्य स विश्वदेवः, विश्वयशः ।

ईयः स्वाङ्गार्थनाडीतन्त्रीभ्यः । ईयसः स्वाङ्गार्थाभ्यां नाडी-
 तन्त्रीभ्याश्च को न स्यात् । बहुप्रेयसी, बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीः
 ग्रीवा । स्वाङ्गे किं ? बहुनाडीको दिवसः, बहुतन्त्रीका वीणा,
 पूर्व्वेण वा (३) ।

भ्रातुः सुतौ । (४) सुभ्राता लक्ष्मणः, मुख्यभ्राता विप्रः । सुतौ
 किं ? बहुभ्राटकः क्रूरः ।

निरः प्रवाण्याः (५) । निर्गता प्रवाणी शलाका यस्मात् स

(१) अत्र यस्मादकृतसमासान्तात् इत्यन्तरेण कप्रत्ययो न प्राप्तस्तस्माद्देशकृत-
 समासान्तात् कप्रत्यय चनेन विभाषया विधीयते । अतएव कदन्तनदीसंज्ञकात्
 द्यत क इत्यनेन नित्ये प्राप्ते अकृतसान्तादित्यनेनाप्राप्तौ विभाषार्थं कहीति पृथगुक्त-
 मिति वृहन्मुग्धबोधम् ।

(२) नास्तीयुव इत्यनेन दीसंज्ञानिषेधात् ।

(३) ईप्रत्ययान्ततन्त्रीशब्दो धमनीवचनः । नाडीति दिनस्य त्रिंशो भाग
 इति गोयीचन्द्रः । पूर्व्वेण कद्द्रकृत इत्यनेन ।

(४) प्रशंसायां गम्यमानायां भ्रातृशब्दात् को न स्यादित्यर्थः । सुतिरत्र
 भ्रातृवाच्यश्चैव भवतीति गोयीचन्द्रः ।

(५) निर उत्तरस्या प्रवाण्या बहुव्रीहौ को न भवतीत्यर्थः । प्रवाणीति
 ने चै स्तूती इत्यस्मात् अक्षररथे अनट्, एचोऽशित्वा- इत्याकारः नोऽचोऽन्तर
 इत्यनेन शत्वम् । यस्या शलाकाया वस्त्रं दुव्यते सा प्रवाणीति गोयीचन्द्रः ।
 निष्प्रवाणि पटः अभिनव इत्यर्थ इति वृहन्मुग्धबोधम् ।

३३४ । सहः सो वा । (सहः १, सः १, वा ११) ।

सहस्य हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्त्तते योऽसौ समाटकः सहभाटकः ।

निष्प्रवाणिः पटः । क्वचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनी । निःसृत-
नीभ्यः, विलुलितकवरी श्वरीत्यादयः ।

३३४ । सहः । सह इति थ्ये प्रो, अनुकरणात् तस्या अलुक् ।
समाटक इति—वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति
वाक्यमिति परे (१) । सह समानम् उदरस्य सोदरः सहोदरः ।
“त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्य” इति भट्टिः । हे इति किम् ?
सहकृत्वा (२) ।

गोहनवस्त्रेष्वग्निषि । त्रिष्वेवाग्निषि गम्यमानायां सहस्य
सो वा स्यादे । स्वस्ति ते चैत्राय सगवे सहगवे सहलाय सह-
हलाय सवत्साय सहवत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सहपुत्राय ।

संज्ञाधिक्यानुमेयग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् । एष्वर्थेषु सहस्य सो
नित्यं स्यादे । अश्वत्येन सह वर्त्तते यत् तत् साश्वत्यं नचत्रचक्रम् ।

(१) समाटक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति वाक्यं
साम्प्रदाया कुर्वन्ति । ये तु मात्रा सह वर्त्तते इति वदन्ति तेषां मते सहपूर्व-
निपातः, स च न सार्थविकः तस्य तत्पुरुषादावुक्तत्वादिति केचित् । • • •
इत्युदाहरणात् प्रथमान्तात्पदार्थबहुमीहिरनेनाङ्गीकृतः । अन्ये तु प्रथमा-
न्तात्पदार्थ बहुमीहिरनेनप्रथमा मात्रा सहितः समाटक इति तृतीयातत्पुरुषं
वदन्ति, तत्पुरुषं, एते सहस्येण निर्हेयात् सहितस्त्वादेयात्पपत्ते. सहितग्रन्थेन
योगे मात्रा इत्यत्र तृतीयाया अपात्रेय - इति कार्तिकेयः ।

(२) सहकृतवान् य इति वाक्ये सहपूर्वक कृपातोः कृनिप् ।

३३५ । सक्थ्यक्षाः पः स्वाङ्गे ।

(सक्थ्यक्षाः ५।, पः १।, स्वाङ्गे ७।) ।

आभ्यां हे पः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्थः, पुण्डरीकवदक्षिणी
यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि शकटम् ।

३३६ । दारुण्यङ्गुलेः ।

(दारुणि ७।, अङ्गुलेः ५।) ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

एवं सपलाश सशिंशपं स्वलम् । सकाकलीको द्रोणः, काकल्या
अधिक इत्यर्थः । साग्निः कपोतः, गृहे कपोतपातात् भाव्यग्नि-
रनुमीयते इत्यग्निरनुमेयः । एवं सपिशाचा यात्या (१) । साङ्गान्
वेदानधीते, अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ।

३३५ । सक्थ्य । सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् ।
स्वाङ्गलक्षणमुक्तम् । स्वाङ्गवाचिभ्याम् आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीक-
वदिति—पुण्डरीकं सितपद्मं, ध्यन्तोपमानेत्यादिना वत्शब्द-
लोपः । पित्वात् स्त्रियां दीर्घसक्थी पुण्डरीकाक्षीति । दीर्घ-
सक्थीति—शकटस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः । हे किं ?
दीर्घसक्थि देवदत्तस्य ।

३३६ । दारु । अन्यदार्ये दारुणि अङ्गुले पः स्याङ्गे ।
पञ्चाङ्गुलमिति—पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलितुल्या-

(१) यात्या अतुमानभूतया साक्षाद्गुणलभ्यमानोऽव पिशाचोऽनुमीयते ।
अननुमेये तु विकल्प एव, सङ्घविद्युन्मेष सविद्युन्मेष इति गोमीचन्द्रः ।

३३७ । द्वित्रेर्मूर्धः । (द्वित्रेः ५१, मूर्धः ५१) ।

३३८ । न्वोर्लोपीतौ तेऽच्ये ।

(न्वोः ६॥, लोपीतौ १॥, ते ७, अच्ये ७) ।

नस्य लोपः स्यात्, उवर्णस्य श्रोत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्धः ।

३३९ । सङ्घाया ङोऽवहोः ।

(सङ्घायाः ५१, ङः ११, अवहोः ५१) ।

ययवयुक्तं धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते । दारुणि किं ? पञ्चाङ्गुलि-
हस्त इत्यत्र न स्यात् ।

३३७ । द्वित्रेः । द्विस त्रिस तत्तस्मात् । आभ्यां परस्मात्
मूर्धः पः स्यात् हे ।

३३८ । न्वोः । न च उच्च तौ तयोः, लोपस्य श्रोच्च तौ,
अच्च यच्च तत्तस्मिन्, त इति अस्य विशेषणम् । द्विमूर्ध इति—द्वौ
मूर्धानौ यस्य इति वाक्यम् । एवं त्रयो मूर्धानो यस्य त्रिमूर्धः ।
आभ्यां किं ? बहुमूर्धा । श्रोद्वयथा—वाह्विः वाभ्रव्य इत्यादि ।
पृथग्दकरणात् (१) क्वचित् स्यात् । तुरासाहं पुरोधाय धाम
स्त्रायम्भुवं ययुरिति कुमारसम्भवे ।

३३९ । संख्या । बहुवर्जाया इति—बहोरुपलक्षणत्वात् उप-
गणा इत्यत्र न स्यात्(२)तेनाकृतछान्तात्वात् उपगणका इत्यपि(३)।

(१) ताभ्ये इत्यत्र ता तेऽप्ये इति कर्णादित्यर्थः ।

(२) अत्र गणवर्जाया इत्यपि बहुष्वमित्यभिप्रायः ।

(३) उपगणा इत्यत्र हे इति अत्रति च रूपे विशेषो भास्तीति गणवर्जनस्य
फलं दर्शयति तेनेति ।

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया उः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं
येषां ते पञ्चपाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहुषु उप-
बहवः ।

३४० । नामि नाम्नि । (नामेः ५१, नाम्नि ७१) ।

पद्मनाभः ।

बहुवर्जनात् संख्येयवृत्तिसंख्याया एव ग्रहणं, तेनाटभिः सह वर्तते
षाष्टा पञ्चागदित्यत्र न स्यात् (१) । पञ्चपा इति पञ्च वा षड् वा
इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते
उपदशाः, नव एकादश वा इत्यर्थः । संख्यादूरेत्यादिना (२) यत्र सः
तत्रैवायं विधिस्तेन शोभना दश येषां ते सुदशान इत्यत्र न स्यात्
इत्यपि परे (३) । उपबहव इति—संख्याबडडतीति संख्यात्वाति-
देशात् प्राप्ती निषेधः ।

सोः श्वः-प्रातर्भ्याम् । सोः पराभ्यामाभ्यां उः स्यात् हे ।
शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः सुश्वी सुश्वाः, सुप्रातः सुप्राती सुप्राताः
दिवसाः । तथाच “सुप्रातमासादितसम्भदं तत्” इति भट्टिः ।

३४० । नामेः । संज्ञायां गम्यमानायां नामेडः स्यात् हे ।

(१) संख्यावाचक एकादिदशश्रुतिपर्यन्तशब्दः संख्येयवृत्तिरेव न तु संख्यान-
वृत्तिः, तथादेव उः । विंशत्यादिसंख्यावाचकः शब्दः संख्येयवृत्तिः संख्यानवृत्तिश्च ।
यदा विंशत्यादीनां संख्यानवृत्तित्वं तदा तथात् उो न स्यात् । तेन अटभिः सह
वर्तते षाष्टा पञ्चागदित्यत्र न स्यादिति कार्तिकेयः । अत्र षाष्टम् इत्यत्रात् सो
षाष्टा इति गङ्गाधरः । २०२ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(२) ३८६ पृष्ठं द्रष्टव्यम् ।

(३) पूजार्थं स्वति वर्ज्यमिति च संचिप्रसारसूत्रम् (१२२) ।

३४१ । लोम्नोऽन्तर्वह्निभ्याम् ।

(लोम्नः ५। अन्तर्-वह्निभ्यां ५॥) ।

अन्तर्लोमः वह्निर्लोमः ।

३४२ । नञ्दुःसोः सकथ्यो वा ।

(नञ्दु सोः ५। सकथ्यः ५। वा ।१।) ।

असकथः असकथिः ।

पद्मनाभ इति—नाभिस्थितं पद्मं यस्य इति वाक्यम् (१) । “प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभे”रिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात् असंज्ञात्वाद्वा (२) । एवं नाभिस्थिता जर्णा यस्य, मनीषादित्वात् स्त्रे, जर्णनाभो मकंठः । जर्णनाभिरित्यन्ये । तथाच “प्रवृत्तिर्नो विना कार्यभूर्णनाभेरपीथते” इति भट्टवार्त्तिकम् ।

३४१ । लोम्नो । अन्तर्लोम इत्यादि—अन्तर्गतानि लोमानि यस्य, वह्निर्गतानि लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नाम्नीति नानुवर्त्तते पृथग्योगात् । आभ्यां किं ? दीर्घलोमा चैत्रः ।

३४२ । नञ् । एभ्यः परात् सकथ्यो ङः स्यात् हे वा । असकथ इति—नास्ति सकथि यस्य इति वाक्यम् । असकथि-रिति । एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये, (३) स्वाङ्गे तु यः पूर्व्वेणैव ।

(१) पद्मं नाभिरस्येति अथवा पद्मं नाभावस्येति व्यधिकरणो ऋद्धीहिरिति ३१५ सूत्र टीकार्या गोयीचन्द्र ।

(२) अरविन्दनाभिपदेन व्युत्पत्त्या सरारिर्लभ्यते, न तु संज्ञया, विष्णुपुत्र्यनि अतस्त्वादिति वार्त्तिकेयः ।

(३) सकथ्यत्वं शकटाङ्गविशेषः ।

३४३ । अस् प्रजायाः । (अस् ।१।, प्रजायाः ५।)

अप्रजाः सुप्रजाः ।

३४४ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

(मन्दाल्पात् ५।, च ।१।, तु ।१।, मेधायाः ५।) ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः ।

परं तु इह हलशब्दस्यापि ग्रहणात् अहलः अहलिः दुर्हलः
दुर्हलिः सुहलः सुहलिरित्यप्याहुः । अन्ये तु नञ्सुदुभ्यो हलि-
सक्तिसक्तिभ्यो यथाक्रममुक्त्वा अहलः अहलिः सुसक्त्यः सुसक्त्यः
दुःपक्तः दुःपक्तिः इत्याहुः । हलसक्त-शब्दाभ्याम् एव सिद्धत्वात्
चान्द्रा हलिसक्ती न गृह्णन्ति । एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्धार्थम्
अकृतमान्तात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहणमित्यन्ये । एतत्
सर्वं ग्रन्थकृन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम् । सक्ति-
रिति सन्ज्धोः क्तिः ।

३४३ । अस् । वेति नानुवर्त्तते, व्यतीहारे चिरित्यत्र
वाग्रहणात् । नञ्सुदुःसुभ्यः प्रजाया अस् स्यादे । अप्रजा इति ।
एवं दुष्पुजाः सुप्रजाः, अत्वसोऽधोरिति र्घः (१) ।

३४४ । मन्दा । चकारान्नञ्सुदुःसोरित्यनुवर्त्तते । नञ्सुदुःसो-
र्मन्दाल्पाच्च परस्या मेधाया अस् स्यादे । अमेधा इति । एवं
दुर्मेधाः सुमेधाः अल्पमेधाः । परं तु नञ्सुदुःसोर्मेधाया अस् नित्यम्

(१) इह नजादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितं तेन सुदु सुष्णिनी प्रजा यस्य स
सुष्णिमज इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादासकार्तिकेयगङ्गाधरा ।

३४५ । धर्मादन् । धर्मात् ५१, चन् । ११) ।

सुधर्मा ।

अन्यस्मान्तु वेत्याहुः, तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्प-
मेधः इत्यपि (१) ।

३४५ । धर्मा । त्वन्तत्वान्मन्दात्पादयो नानुवर्तन्ते, तेन
सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मोति नसव्महन्न इति घं । एवं
सन्दिग्धधर्मा परधर्मा इत्यादि । इह केवलधर्मस्यैव ग्रहणात्
सुधासौ धर्मोयेति सुधर्मः, परमः सुधर्मो यस्य इति वाक्ये
परमसुधर्मः इत्यादौ न स्यात् । परमः शोभनी धर्मो यस्येति
वाक्ये परमसुधर्मा इति स्यादेव, केवलधर्मशब्दस्य ह-सावयव-
त्वात् (२) ।

(१) नित्यमधिच् प्रजामेधयोः (५।४।१२२) इति पाणिनि सूत्रम् । “नित्य-
पहृष्यमन्यतो विधानार्थं, तेनाल्पमेधश्च इति सिध्यतीति वृत्तिकारादय” इति तत्त्व-
बोधिनी । “एवं तर्हि नित्यपहृष्यादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते । श्रोत्रियस्यैव ते
राजन् मन्दकस्याल्पमेधसः । अतुवाकङ्कता बुद्धिर्नैवा तत्पार्षदर्थिनी” । इति
कायिका । अतएव तर्कवागीशेन “अन्यस्मात्तु वा” इत्युक्त्वा परेपामत्र मतभेदो
दर्शित इति ।

(२) “धर्मादधिच् केवलात्” इति पाणिनीय सूत्रं (५।४।१२४) । केवलात्
पूर्वपदात् परो यो धर्मोऽन्तदन्ताद् बहुमोषेरनिच् स्यात् । कस्याप्यधर्मा ।
केवलात् किम् ? परमः सो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुमोषो भाभूत् । * * *
सन्दिग्धसाध्यधर्मोऽदौ तु धर्मधारणपूर्वपदो बहुमोषिः । एवं तु परमसधर्मो-
त्यपि साध्येव । इति सिद्धान्तब्रीहदी । कायिकायामप्येवमेव । परमपासौ अथ
परमसः, स धर्मो यस्येति यदा विन्द्यते तदा परमसधर्मोत्यपि साध्येव इति
तत्त्वबोधिनी । अन्तिप्रकारे तु—“अततवमाभानराधर्मादन्” (समासपादे ४६०-
सूत्रं) । त्रिधधर्मा, साक्षात् कतो धर्मो एतैः साक्षात्कतधर्माद्यो वेदितव्या इति

३४६ ।। नञ् सुत्रिवृत्तुपाच्चतुरीऽः ।

(नञ्-सु-त्रि-वि-उपात् ५।, चतुरः ५।, अः १।) ।

सुदणसीमहरिताज्जम्भाहन्ताहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्ते
आहारे च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्यादे । शोभनो जम्भो
दन्त आहारो वा यस्य सुजम्भा, दणवज्जम्भो दन्तोऽस्य दणजम्भा,
हरितजम्भा । एभ्यः किं ? पतितजम्भः । “दन्तयोरन्तरा सुद्वो
दन्तो जम्भस्तथाग्रन”मिति रुद्रः ।

दक्षिणादीर्गमाद्ग्राधव्रणिते । दक्षिणात् परादीर्मादन् स्यादे
व्रणयेद्ग्राधकृतो भवति । दक्षिणस्थितमीर्गमस्य दक्षिणेर्मा
मृगः (१) । अन्यत्र दक्षिणेभ्यः शूकरः ।

भाष्यम् । अतसमासान्तरात्—परम. सुधर्मो यस्य स परमसुधर्म. अतुपाहित-
कुलधर्म ” इत्युक्तम् । तत्र गोवीचन्द्र —“व्यक्तं समासान्तरं यत्र तस्माद्गर्भं
शब्दाद्ब्रह्मोहावनु भवति । * * * साक्षात्कृतो धर्म एतैरिति वाक्योपदर्शनं
त्रिपदे ब्रह्मोहावनु भवतीति सूत्रार्थम् । केवलात् पूर्वपदात् परो यो धर्म-
शब्दस्तस्मादन् भवति, न पदसप्तदायात् अतस्त्रिपदे ब्रह्मोहो न भवतीति चन्द्र
ब्रह्मानजयादित्यादयः । तद्विरासाय भाष्यमित्युक्तम् । नहि प्रत्यक्षमितिर्वाध-
नीया भवति । परम सुधर्मोऽस्येति धर्मोऽयमेव सः प्रथम तत्पुरुषकृतो ब्रह्म-
व्रीहिः । परम शोभनो धर्मोऽस्येति त्रिपदे ब्रह्मोहो त परमसुधर्मा इत्येव
भवति । अतुपाहितकुलधर्म इति प्रथम पत्नीसमासकृतो ब्रह्मोहिः । अतु-
पाहितकुलं धर्मोऽस्येति ब्रह्मोहावनु भवति । अतसमासान्तरोऽत्र कुलशब्दो, न
त धर्मोऽयम् । चन्द्रब्रह्ममगो विकल्पेनानभिप्रेत ” इति । तर्कवागीशेन
भाष्यकारकनदोहरयोर्मतमनुसृतमिति प्रतीयते । अतसमासपूर्वपदात् धर्मादन्
न स्वादिति वाचिन्वेव ।

(१) ईर्गं व्रणसुच्यते । दक्षिणमङ्ग स्थितमस्य व्याधेन इत्यर्थ इति वाचिकाः ।
एव जाते मृगे दक्षिणेर्मा मृग इति गोवीचन्द्र ।

एभ्यश्चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः । ! ^

३४७ । ~ भान्नेतुः । (भात् ५, नेतुः ५) ।

३४६ । नञ् । नञ् च सुय त्रिच विश्व उपय तत्तस्मात् । अचतुर इति—अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाद्यत्वारो यस्य सोऽचतुरः, । सुचतुर इति—शोभनाद्यत्वारो यस्य सः । एवं त्रयद्यत्वारो वा भानं'येषां, त्रयो'वा चत्वारो धा' इति वा त्रिचतुरा.(१) । विगताद्यत्वारो यस्य स विचतुरः । उपगताद्यत्वारो येषां, चतुर्णां समीपे वा उपचतुराः ।

३४७ । भा । मृगनेत्रेति—मृगो 'मृगशिरा नेता यस्याः सा । एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नेत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्तते तत्तस्या नेत्र इति ।

गेनासिकाया नस् च । गेः परस्या नासिकाया अः स्यात्, तद्धिन् नसादिशब्द हे । प्रगता नासिकास्य प्रणसम् उन्नसं सुखम् । नासिकां प्रति प्रादेरगित्वेऽपि गतादिक्रियानुगतत्वात् गित्वम् (२) । गेः किं ? शोभना नासिका यस्य स सुनासिकः । अनु पद्या-न्नासिका यस्य सः अनुनासिकः ।

(१) संख्याया ङो बहोरिति ङ प्रत्ययस्य बाधकोऽयं अपत्यय इति कार्तिकेयः ।

(२) "उपसर्गाङ्" (५।४।।।८) इति पाणिनीयसूत्रम् । उपसर्गपङ्कथं प्रादोनासपङ्कथं, नासिकायन्द्स्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्ति न ह्ययम् । एतन्के अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात् एभोतीति वक्ष्यते मत्वमसङ्गात्तदाह—इति तत्पदोधिनी ।

अस्थूनान्नाम्नि खरखुराभ्यान्तु वा ल्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्याः नासिकाया अः स्यादे संज्ञाया, तस्मिन् नसादेशश्च, खर-खुराभ्यां परस्यास्तु त्वस्य वा लुक् स्यात् । दुरिव नासिका यस्य दृणसः वार्द्धीणसः । नाम्नि किम् ? तुङ्गनासिकः । स्थूलात्तु—स्थूल-नासिको वराहः । खुरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणाः खरणसः, खुरणाः खरणसः ।

वेः खग्री च । वेः परस्या नासिकायाः अः स्यादे, तस्मिन् खग्री (१) आदेशौ, चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विसः, वियः, विनसः । तथाच “विनसा हतवान्धवा” इति भट्टिः (२) । विसुरित्येके ।

सुदिवाद्याः । सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते । शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः, (३) शारिकुच्चिरिव कुच्चिरस्य शारिकुच्चः, चतस्रो-ऽस्रयो यस्य स चतुरस्रः, (४) एण्या इव पादा यस्य स एणीपदः,

(१) भाष्ये सिद्धान्तकौमुद्याच्च अत्र इत्यत्र एव इति दृश्यते ।

(२) नसादेशे बाधित्वा षादेशे एव नित्यं भवतीति चन्द्रादिमतं, तच्चिरामार्थे “विनसा हतवान्धवा” इति भट्टिप्रयोगो दर्शित इति गोपीचन्द्र । सिद्धान्त-कौमुद्यान्तु—“कथं तर्हि विनसा हतवान्धवा इति भट्टि ? विगतया नासिकयो पञ्चशितेति व्याख्येय” भित्तुक्तम् । विनसिति न प्रथमानं भिन्तु नसादेशे तृतीयान्त-मिति भाव इति तत्त्वप्रोधिनी ।

(३) दिशामन्तोऽयं स्वभावादधिकरणार्थप्रधानोऽव्ययम् । शोभनं दिवा अस्म्येति शोभनमिति कर्मणो विधेदत्त शोभन दिशाज्ञाते कर्मणोऽप्येव इति १२०छम् टीकायां गोपीचन्द्र ।

(४) शारि पक्षे । अदि चोटि ।

३४८ । सङ्ख्यासूपमानात् पात् पादोऽहस्यादेः ।

(सङ्ख्या-सु-उपमानात् ५१, पात् ११, पादः १, अह-
स्यादेः ५१) ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे, न तु हस्यादेः ।

द्विपात् सुपात् व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

अजपदः, प्रोष्ठपदः (१) । गोर्धूलिर्यस्मिन् काले स गोधूल
इत्यन्ये ।

३४८ । संख्या । संख्या च सुख उपमानञ्च तत्तस्मात् ।
द्विपादित्यादि—द्वौ पादावस्य, व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति
वाक्यम् । हस्यादेस्तु—हस्तिपादः । हस्यादिर्यथा—

हस्ती कटोलः कण्डोलो गण्डोलो गणिका महान् ।

दासी कुशूल इत्यष्टौ हस्यादौ परिकीर्तिताः (२) ॥

इह महच्छब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् क्वचिदनुपमानादपि
पादस्य पात्, तेन गूढौ पादावस्य गूढपात् । पादसमानार्थपात्-
शब्देनेत्यन्यः ।

(१) प्रोष्ठो गौ, तस्यैव पादावस्य प्रोष्ठपद इति सिद्धान्तकौमुदी । पाद-
शब्दसमानार्थेन पदशब्देन एषां सिद्धिरिति चान्द्रग, न तद्वृत्तसम्मतमिति
गोवीर्यम् ।

(२) कटोलश्चण्डालः । कण्डोलो धान्याधारविषेयः डोल इति श्यातः ।
गण्डोलः वाटुश्च इति श्यात—इति दुर्गादास कार्ष्णिनेय गङ्गाधरा । अपरेऽपि
अतिपये शब्दा हस्यादिगणे पालिगोत्रैः पद्यन्ते । तर्कवागीशेन तु संक्षिप्तसारमत-
मनुसृतम् ।

३४६ । कुम्भादेरीपि । (कुम्भादेः ५), ईपि ७) ।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे ।

(२२४) पात् पत् पी । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं ?

कुम्भपादः ।

३४६ । कुम्भा । ईपीति विषयज्ञी (१) तथा च स्त्रियामन्य-
दार्यभूतायां कुम्भादेः पादस्य पात् स्याद्धे । कुम्भपदीति—कुम्भा-
विव पादावस्थाः, शतं पादा अस्या इति वाक्यम् । कुम्भादि-
र्यथा—

कुम्भजालशताष्टैककृष्णकुण्डलशूकराः ।

सूत्रगोधाशकृदासीसूचीकलसनिर्व्वयः (२) ।

मुनिद्रौणः श्रितिर्य्याणो विष्णुय कथिता इमे (३) ॥

इह केपाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्व्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमत
आह ईपि किं कुम्भपाद इति (४) । ईपीत्युक्तेः पाञ्चोणादीत्यत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाञ्चब्दात् स्त्रियां नित्यमीप् (५) ।

(१) तेन ईपि कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

(२) निर्व्वय इत्यस्य निरपूर्व्वको विपूर्व्वकश्च पाद इत्यर्थः । कुण्डिः विकलाङ्गे
स्त्रिपु, वृक्षविशेषे षष्ठि ।

(३) संक्षिप्तप्रसारद्वयकुम्भादिगण्ये वाणविष्णुशन्दौ न दृश्येते । शतशब्दस्य
तत्र इत्यादिर्दृश्यते । सिद्धान्तकौस्तुभेन कुम्भादिगण्यः द्वाविंशत्संख्यकः ।
कारिकायामेते त्रयोविंशतिर्दृश्यकः । उभयत्रैव शतशब्दो तासाम्यादिर्दृश्यते ।

(४) एतत् सूत्रं विना पूर्व्वसूत्रविहितपादादेशोऽनिवार्य्य इति गङ्गाधरः ।

(५) पाञ्चोणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्यः । अन्यथा "कुम्भादेः

३५० । व्यतीहारे चिः पूर्वी घञ्च्ये वा ।

(व्यतीहारे ७, चिः ११, पूर्वः ११, घञ्च्ये ११, अनचि ७,

आ ११, वा ११) ।

व्यतीहारे यो हस्तस्मात् चिः स्यात्, पूर्वस्य च घञ्च्ये स्यात्,

आ वा नत्वचि ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युञ्ज प्रवृत्तं—केशाकेशि ।

दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्य यद् युञ्जं प्रवृत्तं—दण्डादण्डि ।

मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाहावाहवि बाह्वाहवि ।

अचि तु अस्यसि ।

इति हः ।

३५० । व्यती । परस्परं प्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यती-
हारस्तस्मिन् त्रीत्यन्तयोरित्यादिना (१) यत्र हस्तत्रैवायं विधिः ।

दण्डादण्डीत्यादि—चिच्चाहारात् त्तेर्लुक् । मुष्टामुष्टीति—ये पूर्व-
स्यात्वं नेच्छन्ति तेषां मते तु मुष्टीमुष्टीत्येव ।

द्विदण्डादयथान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्या क्रियायां
द्विदण्डि प्रहरति ।

द्विदण्डि उभयापाणि द्विमुपलोकपद्यपि ।

उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाञ्जलि ।

उभाकार्युभयाकर्णि उभयादन्वुभाञ्जलि ।

शिरसाम्" इत्यनेनापोऽसिद्धौ ईपीति अङ्गमनर्धकं शान् । यदा ईप् सम्भाव्यते
तदैव पाद्वात् इत्यर्थः । अतएवाह ईपि किं पुष्पपाद इति—इति दुर्गादासः ।

(१) ३८० एव इत्यम् ।

संहतपुच्छुभादन्ति निकुचकर्णि इत्यपि ।

उभावाहभयावाहु प्रोष्ठपद्यत्र संग्रतम् ॥

अत्रोभयशब्दस्याप्रयोगेऽपि उभयापाणि इत्यादौ उभयशब्दस्यो-
भयादेशः । उभावाहु उभयावाहु इत्यत्र चेलुक् निपातनात् ।
कर्णौ निकुच (१) धावति, प्रोष्ठस्य गोः पदं गृहीत्वा धावति इत्यर्थे
निकुचकर्णि प्रोष्ठपदि इति पेऽपि चिर्गणपाठात् । क्रियाविशेषणा-
नामेवाभिधानाद् द्विदण्डा शाला इत्यादौ न स्यात् ।

धनुषो डन् प्रायो वा तु नाम्नि । धनुषो डन् (२) प्रायः स्याहे
संज्ञायान्तु वा । गाण्डीवं धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा
इत्यादि । प्राय इति किं ? धृतधनुषमङ्गाय इति पुष्यदन्तः ।
पुष्यधन्वा पुष्यधनुः कन्दर्पः ।

संप्राज्जानुनो ज्ञुर्वा तूर्द्धात् । संप्राभ्यां जानुनो ज्ञुः स्यात् हे,
जर्द्धात्तु वा । संहतं जानु यस्य संज्ञुः । प्रगतं जानु यस्य प्रज्ञुः ।
जर्द्धं जानु यस्य जर्द्धज्ञुः जर्द्धजानुः ।

सुसंख्याभ्यां वयसि दन्तस्य दद्वः । सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च
परस्य दन्तस्य दद्व स्याहे वयसि गम्यमाने । ऋ इत् । शोभना
दन्ता अस्य सुदन् पोडशदन् कुमारः, द्विदन् वत्सः (३) । वयसि
किं ? द्विदन्तो गजः ।

स्त्रियां नाम्नि । स्त्रियामन्यदार्थभृतायां दन्तस्य दद्वः स्यात्

(१) निकुच्य व्याच्छाद्य इति कार्तिकेय ।

(२) ड इत, चनुस्सिति । डित्त्वादन्यस्य स्थाने ।

(३) शिशुत्वावस्था त्विह गम्यते इति तत्त्वबोधिनी ।

हे संज्ञायां गम्यमानायाम्(१) । सुदती, फालदती । नास्ति किं ?
सुदन्ता ।

अग्रान्त-श्यावादिभ्यां वा । अग्रान्तात् श्यावादेश परस्य दन्तस्य
दन्तः स्यात् हे वा । कुन्दकुङ्कुलाग्रवदन्ता यस्य कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्
कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्तः, श्यावदन् श्यावदन्तः (२) ।

श्यावारोक(३)वराहाद्विषयमूपिकगर्दभाः ।

शिखरः शुद्धशुभ्री च श्यावादी दश कीर्तिताः ॥

ककुदस्य ककुदवस्थायां शैले तु त्रेः । अवस्थायां गम्य-
मानायां ककुदस्य ककुत् स्यात् हे, त्रेः शैले(४) । अजातं ककुद-
मस्य अजातककुत् वत्सः, स्थूलककुत्तरुणः (५) । अवस्थायां
किं ? श्वेतककुदः । ककुदिय ककुदं शृङ्गादि, व्रीषि ककुदानि
यस्य त्रिककुच्चिकूटः (६) ।

(१) ष्टम्ययोगात् सुसंख्याभ्यामित्यस्य वयसीत्यस्य च निवृत्तिः ।

(२) श्याव. स्यात् कपिय इत्यमरः, लृण्पीतमिश्रो वर्णविधेय ।

(३) अरोका अश्चिद्रा दन्ता यस्य सः अरोकदन् अरोकदन् इति तत्त्व
बोधिनी । अरोको निर्दीप्तिरिति काशिका । श्यावारोकाभ्यां संज्ञायामेव विभाषा
इत्यपि काशिका ।

(४) त्रिपञ्चात् परस्य ककुदस्य ककुद् स्याच्चे शैले गम्यमाने इत्यर्थः ।

(५) कासादिलता वस्तुधर्म्या वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । अशङ्कतककुत्,
कास इत्यर्थः । पूर्वककुत्, मध्यमवया इत्यर्थः । उत्तमककुत् उच्चवया इत्यर्थः ।
स्थूलककुत्, बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत्, नातिस्थूलो नातिक्रम इत्यर्थः—इति
काशिका (५।४।१४६) ।

(६) ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्ग ककुदमित्युच्यते । न च सर्व्वेश्वरशिखरः
पर्वतश्चिककुत् । किं तर्हि ? संज्ञेया पर्वत(वयेपक्षेति काशिका (५।४।१४०) ।

व्यङ्गां काकुदस्ये काकुत् पूर्णात्तु वा । व्यङ्गां परस्य काकुद-
शब्दस्य काकुत् साडे, पूर्णात्तु वा । विगतं काकुदमस्य (१)
विकाकुत्, उक्ताकुत्, पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः ।

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृन्मित्रशत्रोः । आभ्यां मित्रशत्रोः क्रमात्
हृदयस्य हृत् स्याडे । शोभनं हृदयमस्य सुहृन्मित्रं, दुष्टं हृदयमस्य
दुहृत् शत्रुः । अनयोरिति किं ? सुहृदयः साधुः, दुर्हृदयः
खलः । आभ्यां किं ? सहृदयं मित्रम् ।

जायाया जानिः । जायाया जानिः स्याडे । युवती जाया
यस्य युवजानिः, वृद्धजानिः (२), तथाच “युवजानिर्धनुष्याणि”रिति
भट्टिः ।

इति बहुव्रीहिसमासः समाप्तः ।

कर्मधारय समासः । (यः)

इदानीं यमाह । परमश्यासौ इत्यादि ।

व्यवत् ध्यन्तम् । इतःपरं सूत्रे यत् प्या निर्दिष्टं तद्व्यवत्
स्यात् । अतिदेशाद्यं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ।

विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह यः स्यात् ।
एकार्थानां दानां सो यसंज्ञ इत्युक्तम् । तत्र एकार्थता च

(१) तालु काकुदश्च्यते इति काशिका (५।४।४८) ।

(२) यद्यपि जानिः सीमन्निनीरञ्जोरिति मेदिन्यादौ वर्तते, तथापि युवती
जाया यस्य इति वाक्ये युवजाय इति नियारणार्थं सूत्रकरणमिति गङ्गा-
धरः । यस्तु वृद्धजाय इति स्वयच्छक्तं तद्व्यवधानविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति
उगांदासः ।

सामानाधिकरण्यम् (१) । तच्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेक-
स्मिन्नर्थे वृत्तिः (२) । सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामेव
भवति (३) । तत्र यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारि वस्तु
प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदकं
विशेषणम् (४) । एवं यद्भेदं तद्विशेष्यम् । परमात्मा इत्यत्र
परमशब्दार्थस्योत्कर्षस्य जीवात्मतः परमात्मव्यावर्त्तकत्वाद्द्विशेषण-

(१) समानं एकरूपम् अभिन्नमिति यावत् अधिकरणम् व्याश्रयो ययोः
प्रवृत्तिनिमित्तयोः ते सामानाधिकरण्ये, 'तयोर्भाव'—सामानाधिकरण्यम्,
भावार्थे षण् ।

(२) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां—भिन्नानि पृथग्भूतानि प्रवृत्तिनिमित्तानि शक्यं
तावच्छेदकधर्मां येषां ते भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तान्तेषाम् । अत्र विद्यालङ्कारः—भिन्ने
प्रवृत्तिनिमित्ते पदार्थतावच्छेदके ययोरिति बह्व्रीडिस्तेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः
शब्दयोरित्यर्थः—इत्याह । भीडोत्पलमित्यत्र नीलत्वमेव नीलशब्दस्य तथा
उत्पलत्वमेवोत्पलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । एतयोरेकस्मिन् अर्थे उत्पलरूपे वृत्ति-
वर्त्तनं विद्यमानतेति यावत् सामानाधिकरण्यं भवति ।

(३) विशेषणमिति—विपूर्व्यात् शिष् लृधौ तु विशेषे इत्यस्मात्, शिष कि
असर्वोपयोगे इत्यस्मात् युजादेर्ना करणे अण्ड्, शिगिष्यते अनेनेति विशेषणम् ।
असर्वोपयोगः परिशेषीकरणमिति दुर्गादासः ।

(४) सामान्याकारेण—सामान्यरूपतया विशेष्यत्वेनाभिमतान्तरिकप्रवृत्तिधर्म-
तया इत्यर्थः । प्रवृत्तमिति—आरम्भे ङ, वर्त्तमानमित्यर्थः । अनेकप्रकारेति—
अनेकधर्मसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । वस्ति—वस्तुषु द्वितीयात् पदार्थ-
परम् । व्यवच्छिद्य—व्यावर्त्तय इत्यर्थः । एकत्र प्रकारे—इति विषयसप्तमी,
विषयोऽत्रानन्वयज्ञाव । व्यवस्थापयति—नियामयति, तस्मात् प्रकारात् अमति
रिक्तोऽरोतीत्यर्थः । इति विद्यालङ्कारः । इतरेभ्यो व्यवच्छेदकत्वात् भेदकत्वम्,
एकत्र प्रकारे व्यवस्थापकत्वाद्द्विशेषणम् । भीधेन भेदा प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य
एकत्र प्रकारे व्यवस्थापनीयं विशेष्यवृत्तमिति गोवीरम् ।

त्वम् । आत्मनो भेद्यत्वाद्द्विशेष्यत्वम् । एवं नीलोत्पलं, पुत्रवट्ट-
गृही, पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि नीलादिवत् उत्पलादीना-
मपि इतरव्यावर्त्तकत्वं, तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनोत्पलादीनां प्राधा-
न्याद्द्विशेष्यत्वं, नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्द्विशेषण-
त्वम् (१) । अतएव नीलादीनामुत्पलाद्यधीनत्वात्तत्तन्निङ्गवचनत्वम् ।
कुञ्जकुण्डः कुण्डकुञ्जः, (२) विस्मट्टपटुः पटुविस्मट्टः, इत्यादौ
द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादेकस्य विशे-
ष्यत्वं कल्प्यते । अभिधानात् य-सः क्वचिन्नित्यः, क्वचिन्न स्यात्,
क्वचिद्विकल्पः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः ; रामो जामदग्न्यः
पर्जुनः कार्तवीर्यः ; नीलोत्पलं नीलमुत्पलमित्यादि(३) । विशेषणस्य

(१) नीलगन्धो हि गुणवृत्त्या द्रव्ये वृत्तत्वादप्रधानम्, उत्पलगन्धस्तु जाति-
वृत्त्या द्रव्ये वृत्तत्वात् प्रधानं ; यतो गुणः सत्येव द्रव्ये प्रवर्त्तते निवर्त्तते च, अतो
गुणः द्रव्यस्य अनात्मभूतत्वादप्रधानम् । जातिर्हि द्रव्यस्योत्पत्तेः प्रवृत्त्याविनाशात्
द्रव्यं न लज्जाति, अतः सा द्रव्यस्यात्मभूतत्वात् प्रधानम् । एतच्च श्वेतं जाममा-
लभेत इत्यत्र एवं व्यवस्थितं ; तथाहि श्वेतगुणयुक्तस्य जाममस्याभावे वर्ष्मन्त-
युक्तोऽपि जाम आलभ्यत एव, न तु श्वेतगुणयुक्तं द्रव्यान्तरमिति गोपीचन्द्रः
(समासपादे ८६ सूत्रम्) ।

(२) कुण्डत्वञ्च क्रियायामल्पसंस्कारवत्त्वं कुञ्जत्वञ्च पृथक्क्रताघटकसंस्कार इति
उभयोरपि गुणवृत्तत्वम् । कुण्डत्वस्य यद्यप्यात्मगुणसर्वं कुञ्जत्वस्य पृथगुच्यत्वं तथापि
लक्षणया सामानाधिकरण्यं बोध्यम् । केचित्तु कुण्डकुञ्ज इत्यत्र सामानाधिकरण्यं
विषयतैव, कुण्डवृत्तस्य कुञ्जवृत्तस्य चैकविषयत्वादिति भाव इति विद्यालङ्कारः ।

(३) क्वचिदित्यनेन तदेव व्याहृतं यत्र समासे रूढिस्तथाहि कृष्णसर्प इति
रूढ्या गन्धवृत्तिरियम् । अतएव कर्म्मधारयादपि इह मतप्रत्ययो भवति, कृष्ण-
सर्पवान् पर्वत इति । नहि वज्रग्रीहिणा सोऽर्थः प्रतिपादयितुं शक्यते, कृष्णसर्पः
पर्वत इति । एव लोहितशालिरित्याद्यापि । केचित् नीलोत्पलमित्यापि नित्य-
मेव समासं मन्यन्ते, यतस्तदपि रूढम् । अतएव नीलोत्पलवत्त्वर इति भवति,

इतरव्यावर्त्येन विशेष्येणैव सह यः । तेन वृत्तः शिंशपा,
लोहितस्तत्रकः, शङ्खः पाण्डुर इत्यादौ न स्यात् (१) ।
आम्बवृत्तः शिंशपावृत्तः इत्यादौ यदा आम्बादीनां विशेषवृत्ति-
र्नावधार्यते तदैव फलवृत्तयोर्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारेण
प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् (२) स इति कथित् । षीस एवेत्यन्यः ।

बहूनां दानामपि यं कुर्वन्नाह संघासी इत्यादि । अन्ये तु
बहूनां दानां च-हान्य सं न कुर्वन्ति, महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पल-
ञ्चेति, पट्टी चासी श्यामा चासी कन्यका चेति, राज्ञो गोः
क्षीरमित्यादौ महक्षीलोत्पलं पट्टीश्यामकन्यका राजगोक्षीर-
मित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदस्यैव परदत्त्वेन तस्यात्व-पुंवद्-
भावाकारत्याभावप्रसङ्गात् । यगर्भये महानीलोत्पलं पट्टुश्याम-
कन्यका, पीगर्भपीसे राजगवीक्षीरमिति तु स्यादेव । बहूनां

न तु नीलोत्पलं हरः । * * * रामो जामदग्न्यः, धूर्जः कार्तवीर्य इत्यत्र
रामार्जुनयन्द्वोरनेकार्थत्वे उभयोरेव व्यभिचरेद्यव्यभिचरेकत्वाद्द्विषेयविशेष्य-
भावे विद्यमानेऽपि न समास इति गोयीचन्द्रः (११६/११७) । नतु कथं कार्त-
वीर्यार्जुनो नाम राजा बाह्यसङ्घर्षदिति ? मेरुसङ्घोर्भदिति वत् षोडशसमासः
कार्य इति विद्यासङ्घारः ।

(१) वृत्तः शिंशपा इति—वृत्ते हि शिंशपालं व्यभिचरति, यतः प्रकारान्तरेभ्यः
पञ्चाद्यादिभ्यस्तं व्यभिचिनतीति भवति तस्य शिंशपा विशेष्यं, स च वृत्तो विशेष्यः ।
शिंशपार्चस्तु वृत्तत्वं न व्यभिचरतीति न वृत्तो विशेष्यं, न शिंशपार्चो विशेष्य इति
प्रत्येकं ह्योरेव विशेष्यविशेष्यत्वाभावाद् समास इति गोयीचन्द्रः । व्यभिचरति
स्य जतोर्यथः ।

(२) यद्यपि वृत्ते प्रथक् शिंशपालं जातिः, फले चाम्बा, तथापि शिंशपा-
पदार्थान्तर-शाम्बात्पदार्थोऽत्र विशेष्यमिति बोध्यमिति विद्यासङ्घारः । यदा तु
कृतविहयोः प्रचरणाद्वा वृत्तार्थं एवावगतत्वाद्वा न भवितव्यमेव समासेन—इति
गोयीचन्द्रः ।

दानामपि च-इसौ स्त्रीकृत्यापि राज्ञो गीय भग्नस्य पुरुषयेति, पञ्च
भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्येत्यादौ राज्ञो गवाश्चपुरुषाः पञ्चभुक्तवद्ब्राह्मण
इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । अन्यकृन्मते तु महवीनोत्-
पन्नम् इत्यादिप्रयोगाभावनियमयेदस्ति; तदा राज्ञो गवाश्चपुरुषा
इत्यादिवत्तादृशप्रयोगाभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम् । तथाच
कालाः परिमाणिनेति (१) पाणिनीयधृते काला इति व्वनिर्हे-
शात्त्रिदोऽप्ययं सः, तेन हे अहनी जाते अस्येति विग्रहे द्वयज्जात
इत्यादि स्यादिति न्यासकृतोक्तमिति । अभिधानात् क्वचि-
दन्यत्रापि—

एकादीनां यः । एकादीनां स्याद्यन्तेन सह यः स्यात् । एका
चासौ शाटी चेति एकशाटी । एकादेः पूर्वनिपातः । सर्व-
वेदाः । एकादिर्यथा,—

एक सर्व्व जरत् पूर्वं समान नव मध्यमाः ।

जघन्यचरमो वीर पुराणाऽपर कीवनाः ।

मध्यः प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृताः ॥

सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्पापणार्थपुराणशब्दस्य इह न
ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डितः सर्व्वशुक्तः
जरत्पाचक इत्यादौ पूर्व्वनिपातार्थोऽयमारम्भः (२) ।

पूर्व्वकालस्य । पूर्व्वकालक्रियावाचिनः परकालक्रियावाचिना

(१) सकृन्द्ं सञ्चिदानन्दमित्यस्य टीका इत्युच्यते (४५) ।

(२) अन्यथा एकादीनां पण्डितादीनाञ्च द्वयोरेव विशेषणत्वात् कुञ्जकुण्डः
कुण्डकुञ्ज इत्यादिवदनियमः स्यात् ।

सह यः स्यात् । आदौ स्नातः पश्चादेनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः, लून-
प्ररुद्धः, लिप्तवासितः, बद्धताङ्गितः, स्नापितभोजितः । इदमपि
पूर्वनिपातार्थम् ।

दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च स्याद्य-
न्तेन सह यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्वा चासावियुक्तामशमी
चेति पूर्वेषुकामशमी (१), चतुर्विद्याः, पञ्चाम्नाः, सप्तर्षयः । अत्र
से एव संज्ञाप्रतीतिः वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम् ।
नाम्नि किम् ? उत्तरा वृक्षाः, अष्टौ ब्राह्मणाः । विशेषणत्वादेव
सिद्धे नियमार्थमिदं, तेनानाम्नि न स्यात् (२) । पञ्चपुराणानां
दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयोऽसाधव इत्यन्ये (३) । शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् उत्सर्गत्वेन कचिदनाम्नापीत्यन्यः । चतुर्विंशतीनां

(१) पूर्वेषुकामशमीति देशविशेषसंज्ञेति प्रयोगरत्नमाला ।

(२) कथं तर्हि "त्रिलोकनाथेन सदा मसद्विष" इति कालिदासः ? त्रिलोक
शब्दस्यार्थभ्रान्तात् । न च समाहारे द्विगुः, दिगोरिति ङोप्प्रसङ्गात् । न च
पालादित्थं कल्प्यम्, "यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्" इति प्रयोगविरोधात् ।
न चोत्तरपद इति समासः, त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात् । आत्रोच्यते । लोक
शब्दोऽत्र लोकासुदायपरः । तत्रत्यो लोकास्त्रिलोकः, शाकपार्थिवदिः—
इति प्रौढमनोरथा । तत्रबोधिन्यामप्येवमेव । भङ्गिनायमते त्रिलोकनाथेन इत्यत्र
उत्तरपदद्विगुमम सः । एवमप्ये १।४१ लोकाश्च टोका इत्यत्र ।

(३) "पञ्चपुराणैः पञ्चपुराणानां दशदिक्षु इत्यादयोऽसाधव" इति संक्षिप्त
कारे दृश्यते (महाभारते ८८ सूत्रम्) । पञ्चपुरुषगामिन्य इति तु तत्र न दृश्यते ।
"कथं तर्हि पञ्चपुरुषगामिन्य इति ? शब्दलोकाय प्रयोग इति शाब्दम्, अथवा
शिष्टप्रयोगदर्शनात् काव्यनाम्नरपि भङ्ग्यावा समासो भवति । त्रिगुण-चतुर्विंश-
पञ्चपुराणैः-पञ्चपुराणैः अथवा त्रिगुणो गुण इत्यादौ वाक्ये शाकपार्थिवदि-
नाम्ना समास" इति गोपीचन्द्रः ।

नवमन्थे मानिनी, द्विचन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतसृषां दिग्गां समाहारयतुर्द्विक्, द्वयोश्चन्द्रयोः समाहारः द्विचन्द्रमिति गसात्(१) । पूर्व्वासु वर्षासु भवः पौर्व्ववापिक इत्यत्र तु कालवाचिपूर्व्वशब्दस्यैकादित्वात् सः (२) ।

कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने । कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने एव यः स्यात् । कतरकठः (३) कतमकठः । जातिप्रश्ने किं ? कतरः पाठकः ।

किमः क्षेपे । क्षेपो निन्दा, तस्यां गम्यमानायां किमी यः स्यात् । किंराजा यो न रक्षति महीं, (४) किंगीः यो न वहति भारम् । क्षेपे किं ? को राजा पाटलिपुत्रे ? प्रश्नेऽत्र किंशब्दः ।

निन्द्यानां निन्दनैः । निन्दाविषयाणां निन्दाकरणैः (५) सह यः स्यात् । वैयाकरणद्यासौ खसूचिचेति वैयाकरणखसूचिः निष्प्रतिभ इत्यर्थः (६) । याज्ञिककितवः अयाज्ययाजनात्पणा-

(१) ननु यद्यनाम्नि नायं समासश्चादा कथं चतुर्द्विगीशानित्यादौ समासः ? अत आह—चतुर्द्विगिति । चतसृषां दिग्गां समाहारः चतुर्द्विक्, चतुर्द्विषं रंषा-चतुर्द्विगीशा इति पञ्चात्तत्पुरुषः । द्वयोश्चन्द्रयोः समाहार इति द्विचन्द्रं, पात्वा-दित्वात् स्त्रीत्वाभाव इति गोयीचन्द्रः ।

(२) अत्र पूर्व्वशब्दस्य कालवाचित्वं, न तु दिग्वाचित्वम्, अतएव “एकादीनां य” इत्यनेनैव समासः ।

(३) गोत्रञ्च चरणैः सृष्टेति जातित्वमिति ।

(४) महीरक्षणं हि राज्ञो धर्मसादकरणात्तस्य निन्देति गोयीचन्द्रः ।

(५) निन्दनैरित्यनेन निन्दासाधनानां निर्देशात् निन्दादिपदोपादाने माभू-दिति दर्शितमिति वृहद्गुणबोधम् ।

(६) खसूचिरिति—यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मूलमिति, प्रश्नं विचारयितुं, स निष्कलव्याकरणाभ्ययत्वात् कुत्सते ।

पर इत्यर्थः । तार्किकदुर्दुष्टः (१) नास्तिक इत्यर्थः । निन्द्यानां किं ? वैयाकरणचौरः, न ह्यत्र वैयाकरणत्वं निन्द्यते, किन्तु चौरत्वम् । निन्दनैः किं ? कुक्षितो विप्रः । विशेषस्य पूर्वनिपातार्थम् इदम् ।

पापाणकयोनिन्द्यैः । निन्दाविषयैः सह पापाणकयोर्यः स्यात् । पापनापितः, अणकनापितः (२) । इह पापाणकशब्दो स्ववृत्त्यपरिज्ञाननिन्दावचनी । निन्द्यस्य पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् ।

उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपमीयते येन तदुपमानं, सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकम् इत्यर्थः । उपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्मः सामान्यम् । तद्वाचिना सह उपमानवाचिनी यः स्यात् । शस्त्रीय श्यामा (३) शस्त्रीश्यामा देवदत्ता,

इति कैयटः । न हि स्वस्वममेव निन्दा किन्तु निष्प्रतिभत्वमत्र निन्दारूपं गर्भितं प्रतीयते । निष्प्रतिभतया हि वैयाकरणो निन्द्यो भवति । यतो व्याकरणाध्ययनसंबन्धसम्बन्धेन वैयाकरणयन्त्रज्ञत्वमवस्यति—इति गोयोचन्द्रः ।

(१) दुर्दुष्ट इति—डुक् उत्तमे । दुर्पूर्वम् । औष्णादिकः कूटप्रत्ययः । बहुवचनव्यापीति खेर्बुक् । रलयोरेकत्वकारणात्तत्र र इति प्रौढमनोरमा तत्त्वबोधिनो च । अयुक्तिवादी दुर्दुष्टः, युक्तिमजानन् प्रगल्भ इत्यर्थ—इति, यो युक्तिमजानन् पृथिव्यादिबोधिरुक्तं न भवतीति वदति च दुर्दुष्ट—इति च प्रयोगरत्नभाषा टीका ।

(२) कुपुय कुक्षितोऽवयव खेटगच्छांशकाः समा इत्यमरः । विशेषः कुक्षितोऽवयव इति च भाषभाषा ।

(३) अत्यपक्व शस्त्री, अत्यार्थे ईप्रत्ययः । शस्त्री तु चरिका । “इह पूर्व भवं तद्वत्त्वे वासविचनिति प्रत्ययितं लौकिकविषये इवशब्दः प्रयुज्यते”—इति विश्वाम्बोत्तरी । वेदाकार्यं धर्मप्रतिपादकं वाच्यमिति इत्येव वक्तव्ये, तेऽभि

हंसश्येनी (१) शाटी । सामान्यवाचिना किं ? पर्वता इव
बलाहकाः (२) । उपमानस्येति किं ? देवदत्ता इव श्यामा ।
कथित् श्यामत्व गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्तते,
अतः सामानाधिकरण्यमित्याह । तन्मते शस्त्री चासौ श्यामा चेति
वाक्यम् । वचनसामर्थ्याद्देवधिकरण्येऽपि य इत्यन्ये । एवं
परत्रापि ।

उपमेयस्य व्याघ्राद्यैः । सामान्याप्रयोगे । उपमेयवाचिनो
व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽयं
व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिर्यथा—

व्याघ्र पुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभाः (३) ।

वराह महिषाकर्ष पद्म कुञ्जर हस्तिनः ।

कमलं पल्लवं नागः केशरी वृषभो हरिः ।

वृषभन्द्रः किशलयं कडारोऽन्ये प्रयोगतः ॥

सामान्याप्रयोगे किं ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । शूरत्वमिह
उपमेयोपमानयोः पुरुषव्याघ्रयोः साधारणो धर्मः ।

धीयन्ते । यथा शस्त्रीव श्यामा इत्यत्र श्यामाशब्द उपमानोपमेययो साधारण-
धर्मवचन तद्वर्णयुक्ताया देवदत्ताया सत्वर्षीयलोपाद्भेदोपचाराद्वा वर्तते इति
भवति सामान्यवाची— इति गोपीचन्द्र ।

(१) हसीव श्येनी हंसश्येनी पुवङ्गाव । श्येनीति श्चेत्यन्द्स्य स्त्रिया रूप
पङ्कतीशक्तीत्यादिना निपातनात् सिद्धम् ।

(२) अत्र बलाहकशब्द उपमानोपमेययोर्न साधारणधर्मवाची । बला
हको मेघ ।

(३) कण्ठीरव सिंहे मत्तहसी वा ।

श्रेण्यादेः कृतादिना च्यर्थे । श्रेण्यादेः (१) कृतादिना सह यः
 स्यात् अभूततद्भावे । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः (२) ।
 श्रेण्यादिर्यथा—

श्रेणिः कुङ्कुममुदकं पूगः ।

कुशलं निधनं कुसुमं कूटः ।

इन्द्रः कृत्रिमं पण्डितं मुण्डम् ।

निचयो निपुणो देव विशिष्टम् ।

श्रमणस्यपत्नी राशिर्दृशदध्यापकः पटुः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो भूतो वदान्यः क्षपणो ऋदुः ॥

कुङ्कुमविशिष्टयोः स्थाने पदार्थविषयशब्दौ पठत्यन्यः । कृतादि-
 र्यथा—

कृतं भूतं समाज्ञातं सम्भावितं निराकृताः ।

गतं उक्तं समाज्ञातं समाख्यातं विकल्पिताः ॥

मतावधारितं ख्यातं मुक्तं ज्ञातं युतानि च ।

कलितोपकृताज्ञातावधारितमुपाकृतः (३) ।

एकविंशतिरलोक्ता श्रेयं श्रेयं प्रयोगतः ॥

(१) श्रेण्यादय इति द्विष्टत्वात् श्रेणियन्द्वात् सुस्त्रकारान्तस्य श्रेणीति दीर्घ-
 कारान्तस्य च पठ्यते । *१* श्रेणिवृत्तशब्दाः समूहवाचकाः—इति प्रभाषकारिका ।

(२) यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सध्यन्तु कृताकृता समाप्तौ ज्ञेयत इत्याशये
 नाहं चश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिष्येण पश्येन वा ये लोचनि तेषां समूहः
 श्रेणिः । अस्मानां तु जगतोति निर्यममाव परत्वात्—श्रेणीकृतम् । इह तु श्रे-
 णीति शर्त्तु—इति तत्परबोधिनो ।

(३) कश्चिन्मते कश्चित् इत्यत्र कश्चित् इति पाठो दृश्यते ।

श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तु यदादित्वात् (१) सः ।

च्युर्थे किम् ? श्रेणयः कृताः ।

अनञ्क्तस्य सनञ्क्तेन । अनञ्क्तान्तस्य सनञ्क्तान्तेन सह यः स्यात् (२) । कृतञ्च तदकृतञ्चेति कृताकृतं । कृतभागसम्बन्धात् कृतम्, अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम्, अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशात् (३) । एवं क्लिष्टाक्लिष्टं, भुक्ताभुक्तम् इत्यादि ।

कृतादेरपकृतादिना । कृतादेरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम्, अभिमतानभिमतयोर्भागयोः करणाकरणात् (४) । भुक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभुक्तश्चाशोभनत्वात् भुक्तविभुक्तं (५) । कियद्गतं कियत्प्रत्यागत गतप्रत्यागतम् (६) ।

(१) व्यस्य म्यनुकारेत्यादिना उर्यादित्वात् इत्यर्थः । उर्यादिस्थले अदादीति सन्धिप्रसारमतम् (समासपादे ५२ सूत्रम्) । यदि च्युर्थे समासोऽयं, तदा चिप्रत्ययान्तानां श्रेण्यादीनाम् अभूततद्भावेऽर्थे अत्रगते कथं समासः ? अत आह अदादित्वादिति । कृतभूतव्यतिरिक्तस्य चिप्रत्ययस्यैवाभाव इति गोयीचन्द्रः ।

(२) नञ्मात्राधिकेन नञ्जरहितं समस्यते इति सूत्रार्थः, तेनेह न सिद्धं चाभुक्तञ्च—इति तत्त्वबोधिनी ।

(३) ननु कृताकृतमित्यादौ कथं सामानाधिकरण्यात्, न ह्येकं वस्तु कृतं स्यादकृतञ्च—इत्याशङ्क्याह कृतभागेति । “एकदेशकरणात् कृतम्, एकदेशान्तरस्थाकरणात् तदेवाकृतम्”—इति तत्त्वबोधिनी । कृतं किञ्चित् धान्यस्य तण्डुलादि, अकृतं किञ्चित् तण्डुलस्याद्यादि इति कृताकृतं तण्डुलादिकमिति प्रभाप्रकाशिका ।

(४) कृतापकृतमित्यत्राध्यसमाप्तिगम्यते, यत्र कृतं तद्देशापकृतं विरूप कृतमित्यर्थावगमात्—इति कैयटः । अकरणादित्यत्र अत्रगत्वे नञ् करणमप्यकरणेनाप्रगस्तत्वात्—इति विद्यालङ्कारः ।

(५) विभन्दोऽत्र अशोभनत्वं द्योतयति विरूपणत—इति गोयीचन्द्रः ।

(६) गतप्रत्यागतं श्लोकबन्धविशेष इति प्रभाप्रकाशिका ।

यदा तु पूर्वं गतं पश्चात् प्रत्यागतमिति वाक्यं, तदा पूर्वकाल-
स्येति सः । क्रययासौ क्रयिका (१) चेति क्रयाक्रयिका, मनीषा-
दित्वात् घं । क्रयावयवत्वात् क्रयः, क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका
इति अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एवं पुटा-
पुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका इति (२) ।

सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादेः पूज्य-
मानवाचिना पूज्यमानवाचिनो नागादिना सह यः स्यात् ।
संथासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादिर्यथा—

सन्महत् परमोत्कृष्टोत्तमाः पञ्च सदादयः ।

पूज्यमानेन किम् ? सन् भृत्यः, विद्यमान इत्यर्थः । उत्कृष्टो
गोः, पद्मादुद्धृत इत्यर्थः । गौथासौ नागश्चेति गोनागः । नागादि-
र्यथा—

नागो हृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽत्र त्रयो मताः ।

व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यस्यविधानार्थमिदं,
तेन नागहृन्दारकः शूरः (३) नरहृन्दारको बुधः । पूज्यमानस्येति
किम् ? मैत्री नागः सूर्खत्वात् ।

जातेः षोटादिप्रशंसार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः षोटादिना
प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात् । इभ्या करेणः, षोटा स्त्रीपुंस-

(१) क्रयशब्दात् अत्यार्थे च, स्त्रीत्वविवक्षयामाप्तं, काव्यभागीरके इत्या-
दिना अकारस्य इकारः ।

(२) पुटयासौ पुटिका चेति फलशब्दं तत् फलिका चेति, मानश्च तत् उन्मा-
निका चेति शक्यम् ।

(३) इत्थं इत्थं प्रचालनं वा अस्ति अण्, गोहृन्नेत्यादिना इह्यादित्वात्
आरभप्रत्ययः । इन्दारक इति इति मनीषा चोच्यते इति चेदिमी ।

लक्षणा, इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा, गोवेहत् । पोटादि-
र्यथा—

पोटा वेहत् वशा धूर्त्तस्तोक श्रोत्रिय धेनवः ।

प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथा वक्त्रयनीत्यपि ।

अध्यापकः कतिपयो दग्त्रिभिरिहेरिताः ॥ (१)

वक् इव वक्ः पुरुषः स चासौ धूर्त्तयेति वक्धूर्त्त इत्यत्र
निन्द्यानां निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्त इत्यादौ अनिन्दार्थं
वचनम् । धूर्त्तकठः “जनयति कुमुदभ्रान्ति धूर्त्तवकी हि बाल-
मत्स्याना”मित्यादयोऽसाधव इत्यन्ते, उत्सर्गत्वात् विग्रेषणविग्रेष्य-
त्वेनैव साधुत्वमित्यपरः । अत्र प्रशंसार्यशब्देन रूढिशब्दानां
मतल्लिकादीनामिव ग्रहणम् (२) । गौयासौ मतल्लिका चेति
गोमतल्लिका गोमर्च्चिका गोप्रकाण्डं विप्रोहः विप्रतल्लजः (३) ।

युनः पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना सह यः
स्यात् । युवा चासौ पलितयेति युवपलितः ।

(१) उभयव्यञ्जना पोटेत्वभिधीयते (स्नानशस्त्रादियुक्ता स्त्री) । स्फटिकेक
वारप्रसूता । धेनुः प्रत्ययप्रसूता । वशा बन्ध्या । वेहत् गर्भोपघातिनी । वक्त्र-
यणी तरुणवत्स्या—इति काशिका (२।।।६२) । प्रत्यय अभिनव, दुग्धपानाधीन
जीवनो वक्षो यस्याः सा इत्यर्थः । सर्च्चिप्रसारे अध्यापक इत्यत्र अध्यापक
इति पाठो दृश्यते । अधिपूर्वादिङो षक इद्विरायादेशश्च—इति गोयीचन्द्रः
(समासपादे १०२ सूत्रम्) ।

(२) ये तु यौगिकाः प्रशंसाशोभनरमणीयादयो ये च विशेषवचना शुचि
मृदादयो ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसा गमयन्ति सिद्धो माणवक इत्यादयस्तो सर्वे
व्युत्स्यन्ते—इति प्रौढमनोरमा तत्त्वबोधिनी च ।

(३) गोमतल्लिकेत्येवमादीनां शोभन प्रशस्तो गौरित्यर्थः । “मतल्लिका
मर्च्चिका प्रकाण्डमुद्ग तल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि” इत्यमरः ।

पनितादौ तु पनितः खलतिर्वलिनो जरन् ।

प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं, तेन युवती
चामौ पनिता चेति युवपनिता युवजरतीति ।

ल्य-तुल्यार्थयोरजात्या । ल्यसंज्ञकत्वान्तानां तुल्यार्थानाञ्च
जातिभिन्नवाचिभिः सह यः स्यात् । भोज्योष्णं पानीयशीतं,
शीतपानीयोष्णपानीयादयोऽसाधवः इत्यन्ये । शीतगुणयुक्तं पानीय-
मित्यादिवाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्यः । तुल्यश्वेतः
मट्टश्वेतः । तुल्यमहान् मट्टमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात्
प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् । तस्य तु महापुरुष इत्यादौ
विषयः । अजात्या किं भोज्य शोदनः ।

वर्णानां वर्णः । वर्णवाचिनां वर्णवाचिभिः सह यः स्यात् ।
कृष्णमारङ्गः कृष्णशबलः, मारङ्गशबलगच्छौ (१) मुख्यदृष्ट्या समु-
दायवृत्तौ, अवयवप्रतिष्ठेः समुदायप्रतिष्ठिर्वलीयमोति न्यायात् ।
कृष्णगच्छौ हि कृष्णायवयवसम्बन्धात् समुदाये वर्तते इति गौण-
मामानाधिकरण्यात् पूर्व्वणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते (२) । तत्र
गौणत्वादिगौणत्वेन कृष्णगच्छस्यैव पूर्व्वनिपातः । यत्र तु अवयव
सम्बन्धात् समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावात्, यथा
कृष्णशुक्रः शुक्रकृष्ण इति ।

(१) मारङ्गः इत्येति निमित्तकारणः ।

(२) अत्र कृष्णशबलात् अत्र अत्र विधिपदादेवावयवविनि वर्णवाना एव, न कृष्णो-
वयववृत्तौ । अतो मध्यभावेन वाचानाधिकरण्यात्प्राग्भावात् प्राग्भावादेव
पूर्व्वनिपातः विधीयते इति इत्युक्तवचोपपत्तम् ।

कुमार्याः श्रमणादिना । क्रमारीशब्दस्य श्रमणादिना सह
यः स्यात् । कुमारी चासौ श्रमणा (१) चेति कुमारीश्रमणा ।
श्रमधोर्नन्द्यादित्वादनः । श्रमणादिस्तु—

श्रमणा तापसौ दासौ वन्यकी कुलटेत्यपि ।

तथा प्रव्रजिता गर्भिण्यश्च सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥

कुमारस्य च मृदादिना । कुमारयासौ मृदुयेति कुखारभृदुः
कुमारी चासौ मृद्नी चेति कुमारमृद्नी । मृदादिर्यया—

मृदु पटु पण्डित चपला निपुणः ।

कुशलाध्यापकमप्यभिरूपः ॥

मृदादीनां कुमारीसामानाधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात् ।
चतुष्पदां गर्भिण्या । चतुष्पदां जातिवाचिनां गर्भिण्या सह
यः स्यात् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी । चतुष्पदां किं ब्राह्मणी
गर्भिणी, शरभी गर्भिणी (२) ।

मयूरव्यंसकाद्याः । मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः यसंज्ञकाः
निपात्यन्ते । व्यसयति छलयति व्यंसको धूर्त्तः । विपूर्वादंसधो-
र्णकः । मयूरयासौ व्यंसकयेति मयूरव्यंसकः छात्रव्यंसकः
काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः ।

एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे वर्त्तमानाः एहीहाद्याः मयूर-
व्यंसकादित्वात् यसे निपात्यन्ते । एहि इहेति यत्र कर्मणि
वर्त्तते तत् एहीहम्, एहि यवैरिति यत्र कर्मणि वर्त्तते
तत् एहियवम्, एहि वाणिजिति यस्या क्रियायां सा एहि-

वाणिजा, एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता,
 प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा, प्रोहकईमा आहरवसना
 आहरचेला आहरवितता उद्वरचूडा कृन्धिविचक्षणा, भिन्धि लवण-
 मित्युच्यते यस्यां क्रियायां सा भिन्धिलवणा, पचलवणा, उद्वर
 उत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा उद्वरोत्सृजा, उद्वमविधमा उत्पत-
 निपता अपेहिप्रघसा, उदक् च अवाक् च उच्चावचम्, उच्चैय
 नीचैय उच्चनीचम्, आचितञ्च उपचितञ्च आचोपचम्, आचितञ्च
 पराचितञ्च आचपराचं, निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रचं, नास्ति
 किञ्चिदस्य अकिञ्चनः नकिञ्चनो वा, पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितकः
 प्रीथ्यपापीयान् इहपञ्चमी इहद्वितीया स्रात्वाकालकः उत्पत्य-
 पाकला जाता, निपत्यरोहिणी जाता, विपत्यश्यामा जाता इत्यादि ।
 उद्वरोत्सृजेत्यादीनां त्यादिस्तादिना क्रियासातत्य इत्यादिना
 सिद्धेऽसातत्यार्थे गणे पाठः । पीत्वास्थिरक इत्यादीं से सत्येक-
 दत्वात् पीत्वास्थिरकस्य इटम् इत्यर्थे षे पीत्वास्थिरकं भीक्त्वासुहि-
 तकं प्रीथ्यपापीयसम् इत्यादीं णित्ते आद्यचो त्रिः ।

ह्यन्तं टेनाभीक्ष्णे घे । आभीक्ष्णे गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात्
 ह्यन्तं यमे निपात्यते, यदि यसो घमाह । जहि जोहमिति यः
 पुनःपुनराह स जहिजोहः (१) जहिस्तम्यः उज्जहिजोह
 उज्जहिस्तम्यः ।

त्यादिस्तेन क्रियासातत्ये । त्याद्यन्तं त्यादन्तेन सह क्रिया-
 सातत्ये गम्यमाने यमे मयूरव्यंसकादित्वात् निपात्यते । अग्नीत

(१) जोह रथम जोह जोह इति पाठभेदे दृश्यते ।

कर्मधारय समासः । (यः) ।

परमयासावात्मा चेति—परमात्मा ।

संध्यासौ चिन्नासावानन्दयेति—सच्चिदानन्दः ।

३५१ । कोडादिः पुंवद् यजातीयदेशीये तत्त्वे
त्वजात्याख्यः ।

(कोडादिः १, पुंवत् ११, य जातीय देशीये ७, तत्त्वे ७,
तु ११, अजात्याख्यः ११) ।

पिवत इति यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिवता पचतभृञ्जता
खादतमोदता इत्यादि ।

शाकपार्थिवाद्याः । शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते । शाकः
शक्तिः प्रधानं यस्य स शाकप्रधानः, शाकप्रधानः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः, मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत्, सुग्रीवनामा कपिः
सुग्रीवकपिः, श्रीहर्षनामा नृपतिः श्रीहर्षनृपतिः, मुखयुक्ता
नासिका मुखनासिका, त्रिगुणीकृता जगती त्रिजगती, अर्द्धा-
वशिष्टं नृतम् (१) अर्द्धनृतम् इत्यादि । शाकपार्थिवादिराकृति-
गणः । अविहित-यस-लक्षणो मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्य आकृति-
गणत्वात् । एषां मयूरव्यंसकादीनां यान्तर न स्यात्, तेन परमो
मयूरव्यंसकः ।

३५१ । कोडा । कोड् च पूरणो च ते आदौ यस्य सः ।
यद्य जातीयश्च देशीयश्च तत्तस्मिन् । तद्य त्वद्य तत्तस्मिन् ।

कोड्पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ, तत्वयोस्तु जातिसंज्ञा-
वर्जम् ।

पाचकस्त्री पञ्चमभार्या ।

जातिश्च आख्या च ते, ते न स्तो यत्र सः, कोड्पूरण्यादिरित्यादि ।
कोडादयो नोप्ताककोड् इत्यादिसूत्रे ये पठितास्ते पुंवत् स्युः ये
जातीये देशीये च परे । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति
वाक्यम् । एवं रसिकभार्या इत्यादि । पञ्चमी चासौ भार्या
चेति वाक्यम् । दत्तभार्या मैथिलभार्या महाष्टमी महानवमी
सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि । वैयाकरणभार्या सौवश्व-
भार्या काषायकन्या हेमसुद्रिका ब्राह्मणमानिनीत्यादि तु निषे-
धाभावात् पूर्वैरेव सिद्धम् । नोप्ताककोड् इत्यादिना येषां निषेधः
प्राप्तस्तेषामेवानेन पुंवद्भावः, तेन मञ्जिकावन्दारिका द्रोणीभार्या
कुमारीतल्लजा इत्यादौ न स्यात् । जातीये पूर्वेषामप्राप्ते, देशीये
कोडादित्वादप्राप्ते विधिर्यथा—तार्किकजातीया कारकजातीया
तार्किकदेशीया इत्यादि । अजात्यास्य इत्यस्य विशेषपरत्वात्
गुणवचनस्यैव तत्वयोः पुंवत्, तेन पट्ट्या भावः पटुत्वं मृदुत्वम्
इत्यादौ स्यात्, न तु कठोत्वं दत्तात्वं पाचिकात्वं व्यभि-
चारिणीत्वम् इत्यादौ । ये तु क्रियापि गुणः इत्याहुः तस्मिन्
पाचकत्वं व्यभिचारित्वम् । तन्वीत्वमित्यादौ तु नोप्ताककोड्
इत्यादिना निषेधः । ऊवित्यनेन यस्मात् ऊप्सभयम्नास्तस्यापि
ग्रहणात् । कोड्पूरण्यादौति किं ? ब्रह्मपशूषाना(१) । यादौ किं

३५२ । द्वित्रयाधिका द्वात्रयोऽष्टा स्त्रिदशाद्ये
ऽन्त्यपट्के त्वनशीतौ वा ।

(द्वित्रयाधिकाः १॥॥, द्वात्रयोऽष्टाः १॥॥, त्रिदशाद्ये ७,
अन्त्यपट्के ७, तु ।१।, अनशीतौ ७, वा ।१।) ।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादित्रिके, चत्वारिंशदादि पट्के
अशीतिवर्जे तु वा । द्वयधिका दश द्वादश, त्रयोदश, अष्टादश ।

द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं ? द्वशीतिः ।

रसिकाभार्यः, पञ्चमीवाचरति पञ्चमीयते, आत्मानं पाचिकां
मन्यते पाचिकामानिनी, कुत्सिता दत्ता दत्तापाशा, पाचिका-
कल्या हैमीरूप्या ब्राह्मणीदेश्या सुकेशीकल्पेत्यादि ।

३५२ । द्वित्रय । द्वौ च त्रयश्च अष्ट च तैः सहिता अधिकाः,
द्वयधिकत्रयधिकाष्टाधिका इत्यर्थः । द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च तैः । दश
आद्या येषां ते दशाद्याः, त्रयाणां दशाद्यानां समाहारस्त्रिदशाद्यं,
पात्रादित्वान्नेप् तस्मिन् । पक्षां समूहः पट्कम्, अन्त्यञ्च तत् पट्क-
ञ्चेति तत्तस्मिन् । न अशीतिरनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि—
द्वित्रयष्टन् इत्येतेषां स्थाने हा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमात्
स्युः दशादित्रिकसख्याशब्दे परे द्वित्रयष्टानद्येदधिका भवन्ति । इह
त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतित्रिंशत्शब्दानामेव ग्रहणम् । अन्त्यपट्के
अशीतिवर्जनात् पञ्चसु एते आदेशा इत्यर्थः । द्वयधिका दश
इत्यादि शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे द्वाद्यादेशः । एवं
द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः द्वात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्

३५३ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नी सद्भ्यायाम् ।

(वा।१।, एकोनस्य ६।, एकाद्-एकान्नी १॥, सद्भ्यायां ७) ।

एकाद्विंशतिः एकान्द्विंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५४ । सख्यहोराज्ञः षः षगे च ।

(सखि-अहन्-राज्ञः ५।, षः १।, ष-गे ७।, च।१।) ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च ।

प्रियसखः परमाहः महाराजः ।

अष्टात्रिंशत् इति । एवं हाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् त्रयचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् इत्यादि । एवं पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तति-नवति-शब्दे परेऽपि । द्वाशीतिः त्रशीतिः ; अष्टाशीतिरिति सह षे षः । एषु किं ? द्विशतं त्रिशतम् अष्टशतम् इत्यादि ।

३५३ । वैको । एकाद्वय एकान्वय तौ । वाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ते वाच्यहणम् । परे तु जनार्थनञः प्रकृतिवद्भावं विधाय एकशब्दस्यादुगागमं कुर्वन्ति (१) । एकाद्विंशतिः एकान्विंशतिः । एकोनविंशतिस्तु जनशब्देनैव ।

३५४ । सख्य । षगे चेति षगात्परयकारो यसमीवानु-कर्मतीत्यत आह ये षे गे चेति (२) । षकारस्येव्यत्वात् परदेभ्य

(१) एकाद्वैकस्य चाद्वक् इति पाणिनिः । १।१।०६ । एकाद्वैर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमप । नञो विंशत्या समाप्ते कृते एकशब्देन सह ततोयेति योगविभागात् समाप्तः । अतुभासिक्कविकल्पः । एकेन न विंशतिः । एकाद्विंशतिः एकाद्विंशति । एकोनविंशतिरित्यर्थे इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) षगे चेति समासवाचकान् षगात् परयकारः पूर्वोक्तयजातोय इत्यङ्गात्

३५५ । सर्वैकदेशसद्भातसद्भाव्यान्नैकान्नैक्येऽङ्गोऽङ्गः ।

(सर्वै—व्यात् ५।, न ।१।, एकात् ५।, न ।१।, ऐक्ये ७।, अङ्ग. ६।, अङ्ग १।) ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ नत्वेकात् न चैक्ये ।

एभ्यः प इत्यर्थः, तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि—प्रिययासौ सखा चेति, परमश्च तदहयेति (१) महायासौ राजा चेति वाक्यम् (२) ।

३५५ । सर्वैक । सर्वैय एकदेशश्च सख्या च व्यञ्च तत्तस्मात् । न एको नैकस्तस्मात्, न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वैशब्दात्, एकदेशवाचिनः पूर्वादेः, सख्यातशब्दात्, एकशब्दभिन्नात् सख्यावाचिनो, व्यसन्नकाच परस्याहन्शब्दस्याङ्गादेशः स्यात् ये ये समाहारभिन्ने गे च । पूर्वसूत्रात् प इत्यस्य क्तिवि-

कर्मधारयसमासमेवाहुर्कर्षित न तु जातीयादीत्यत आह ये ये ने च इति कार्तिकेय ।

(१) अङ्गाङ्गान्नाना पुंस्त्वमभिधानात् ।

(२) अत्र कार्तिकेय “इतीवावाचुरसखे ससख प्राविशद्वरिस्त्रित्त सखिशब्दसमानार्थकसखशब्देन ससख इति । किंवा सखिशब्दादर्शव्यादित्वात्प्रत्यये सख इति स इति च पृथक्पदम् । अथवा सखिशब्दात् स्वार्थे ण सख तेन सह वर्तमान ससख । एवम् आगामिवर्तमानाद्दुर्गुक्तायां निशि पत्तिणीत्यमरोक्तं समासान्तविधेरनित्यत्वात् सिद्धम् । किंवा आगामिवर्तमानाभ्याम् अहोभ्या युक्ता इति लिपदततपुरुषादरण्यम् । अथवा आगामिवर्तमानयोरङ्गोर्गुक्तं योगो यत्नेति वञ्चनीहिंसा समाधानीयम् । ये तु रेफन्यपाठ कल्पयन्ति तन्मते कर्मधारयसमासिनैव सिद्धमिति ।

३५६ । प्राग्वन्नो णोऽतोऽङ्गस्य ।

(प्राग्वत् ११, नः ६१, णः ११, अतः ५१, अङ्गस्य ६१) ।

सर्वाहः पूर्वाहः । एकाच्च एकाहः ।

अत इति किं ? त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५७ । कौटग्रामात् तच्छः ।

(कौटग्रामात् ५१, तच्छः ५१) । कौटतद्यः ।

परिणामेनानुवृत्तेः पे परे इत्यर्थः, तेन प्रियपूर्वाङ्गः सुर इत्यादौ
कृतमान्तत्वात् को न स्यात् (१) ।

३५६ । प्राग्व । प्राग्वदित्यनेन पुः अवकुम्बन्तरेऽपीति
प्राप्तं, तथाच पकार-रेफ-ऋवर्णयुक्ताददन्तात् परस्याङ्गस्य नो णः
स्यात् अव-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि सतीत्यर्थः । सर्वाह इति—
सर्वेषु तदहयेति वाक्यम्, एवं पूर्वाहः अपराह इति । अङ्ग इति
किं ? दीर्घाण्यहानि यस्यां दीर्घाङ्गी शरत् (२) । एकाह इति—
एकञ्च तदहयेति वाक्यम् । त्र्यङ्ग इति—तार्थे गः, प्रत्युदाहरणार्थ-
मिहोक्तमिदम् । प्राग्वदिति किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्ग इत्यादि ।
संख्याताङ्ग इति कश्चित् । नैक्ये किं ? द्वयोरङ्गोः ममाहारः इत्यहः ।
सर्वैकदेशादेः किं ? पुण्याहम् ।

३५७ । कौट । आभ्यां पराक्षत्र पः स्यात् यादौ ।

(१) केचित्तु अत्र अदन्ताग्रादेशविधानं पश्य बाधकं, तेन कषिटपवाटविषये-
ऽप्यसर्गाऽभिनिविद्यते इति न्यायात् अहांइ इत्यत्र पप्रत्ययो नाग्रादेश इति
कार्ष्णिभ्यः ।

(२) अत्र दीर्घाह इति स्थिते मान्त्यादौपि न अत्रमिति ।

३५८ । जातमहद्बृहत्तुच्छः ।

(जात महत् बृहत् ५।, उच्छः ५।) ।

जातोच्चः, महोच्चः ।

३५९ । शुनोऽत्यप्राख्युपमानात् ।

(शुनः ५।, अति-अप्राख्युपमानात् ५।) ।

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः पः स्यात् यादौ ।

आकर्ष इव श्वा आकर्षश्वः । प्राणिनस्तु व्याघ्रइव श्वा
व्याघ्रश्वा ।

कोटतच्च इति—कुट्यां भवः कौटः, कोटयासी तच्चा चेति
वाक्यम् (१) ।

३५८ । जातः । एभ्यः परादुच्चः पः स्यात् यादौ । जातोच्चः
इति—जातयासी उच्चा चेति वाक्यम् । एवं महोच्चः बृहोच्चः ।
यादौ किं ? महोच्चा शिवः ।

३५९ । शुनो । उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेय-
मित्यर्थः । अप्राणी च तदुपमानं चेति तत् । अतिश्च अप्राख्युप-
मानञ्च तत् तस्मात् । आकर्षः (२) श्वेवेति उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरि-
त्यनेन यः । आकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डा-
भ्यासवलुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । श्वन्शब्दो
व्याघ्रादौ द्रष्टव्य आकृतिगणत्वात् । यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि

(१) कोटतच्च स्वानयस्वानधीनकर्मतच्चणीत्यनुशासनमिति गङ्गाधरः ।

(२) आकृष्यतेऽनेनेति आकर्ष व्याकृडसी इति भाषा ।

३६३ । सर्व्वैकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।
 (सर्व्व—दीर्घात् ५१, रात्रेः ५१) ।

रात्रेरेकैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वादिरेकदेशः ।

पूर्व्वरात्रः अपररात्रः ।

३६४ । गौरतार्थे । (गोः ५१, अतार्थे ७) ।

गोशब्दात् घः स्यात् यादौ, ननु तार्थे । परमगवः ।

कालायसामृतश्माः ज्ञातौ । अनयोः किं ? सत्सरः महाश्मा ।
 चन्द्रसरः हितवनसर इत्यत्र चन्द्रहैतवनशब्दौ संज्ञे न तु समुदायी,
 विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषहृत्तेः (१) ।

३६३ । सर्व्वे । सर्व्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादिः संख्यात-
 पुण्य-वर्षा-दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रेः पः स्याद्यादौ । पूर्व्वरात्र इति—
 रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्त्तते । पूर्वा चासौ रात्रि-
 येति वाक्यम् । पूर्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र
 इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रियेति सर्व्वरात्रः, संख्याता चासौ
 रात्रियेति संख्यातरात्रः, पुण्या चासौ रात्रियेति पुण्यरात्रः,
 वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः, दीर्घा चासौ रात्रियेति दीर्घ-
 रात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । तिरात्रम् अतिरात्र
 इत्यादौ संख्याश्चाद्वात्राङ्गुनिभ्यामः । यादौ किं ? पुण्यरात्रि-
 र्हेमन्तः ।

३६४ । गो । यादाविति—ये प तार्थभिसंगे चेत्यर्थः । परम-

(१) ब्रह्मसंहितायां मोदीचन्द्रः—“यो योगवृत्तिवितरणापवाद विदेये
 वर्त्तते च एव ब्रह्मसंहितायां वर्त्तते” इति ।

३६५ । नावोऽर्द्धात् गेच ।

(नावः ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ११।) ।

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात्, अतार्थे गे च । अर्द्धनावं ।

गव इति—परमद्यासौ गौशेति वाक्यम् । एवं पुमांश्चासौ गौशेति पुङ्गवः, पक्षां गवा समाहारः पङ्गवं, राज्ञो गौः राजगवः, स्त्रियां परमगवौत्यादि । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तार्थ इति वाच्य एव, तेन पञ्चभ्यो गोभ्य आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् (१) परसूत्रे गग्रहणज्ञापकात् ।

३६५ । नावो । अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौशेति वाक्यम्, अर्द्धं नाव इति परे । एवं द्वयोर्नावोः समाहारः द्विनावं, त्रिनावम् । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । वाच्य एव निषेधात् द्वाभ्यां नौभ्यामागत द्विनावरूप्य इति (२) ।

(१) नृश्रेतभ्यो मयटरूप्यौ वा । जेभ्यो श्वाचिभ्यो श्रेतुवाचिभ्यश्च व्यागतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यादिति ढषेकादित्यादिबध्नाणसूत्रटीकाया वार्त्तिकसूत्रम् ।

(२) अर्द्धात् परानौशब्दात् यः स्यात्, सति सम्भवे ये धे तार्थभिध्ने द्विगौ च, अयमेकोऽर्थश्चकारेणैव सङ्गतं पुनर्गं इत्यनेन अर्थान्तरपन्थासौ यथा—नौशब्दात् यः स्यात् ते अर्थात् अतद्वितार्थद्विगावित्यपरोऽर्थः । तत्र अर्द्धमिच्छा नास्तीति । अतार्थे इति विशेषणस्य लभयपक्षे योगः । * * * द्विगौ तु द्वयोर्नावोस्तिशृणोर्णावा समाहारः द्विनावं त्रिनावमिति गङ्गाधरः ।

अतार्थे ने इत्यस्यानुवृत्तावपि पुनर्गपङ्कथं द्विगुसमासे अर्द्धशब्दातिरिक्तपूर्वपदस्यापि प्रात्यर्धम् । तेन द्वयोर्नावो समाहारः द्विनावम् अत्र भंस्यावाचकादपि नौशब्दात् यः । पुनर्गकारपङ्कथात् यययोर्निर्दत्तिरस्तु इत्याद्यङ्गया चकारपङ्कथं तेनैव तावदुक्त्येते । इति कार्तिकेयः ।

३६० । पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सकथ्नुः ।

(पूर्व-उत्तर-मृगात् ५१, च ११, अनतेः ५१, सकथ्नुः ५१) ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सकथ्नुः षः स्यात् यादौ ।

पूर्वसकथम् ।

व्याघ्रादौ वर्त्तते (१) तथापि खन्गशब्दस्य न आकर्षणशब्देन सह यः, (२) उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्याघ्राद्यैः सह यविधानात् (३) । इह तु उपमेयवाच्याकर्षणशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति प्रत्युदाहरणेऽपि । परे तु (४) अप्राणिनि वर्त्तमानात् उपमानवाचिनः शुनः ष इत्याहुः । एके तु आकर्षण इव आकर्षणः (५) आकर्षणयासीत्वा चेति आकर्षण इत्याहुः, मूले आकर्षण इव खेति दर्शनात् । तन्मते उपमीयतेऽनेन इति धे अनट् (६) ।

३६० । पूर्वी । पूर्वस्य उत्तरस्य मृगस्य तत्तस्मात्, न अतिः अनतिः तस्मात् । पूर्वोक्तादिति—अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः । पूर्वसकथमिति—पूर्वशब्दः सकथ्नुः पूर्वावयववाची, सकथिगब्दो-

(१) एतेनाकर्षणशब्दस्याप्युपमानत्वमायातीत्यर्थः ।

(२) शान्तुपमेयामाकर्षणोपमानं कृत्वा खलु कर्मधारयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

(३) उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरित्यनेन उपमेयपदस्य पूर्वस्त्वितिः सूचितेति भावः ।

(४) तुकारोऽत्र सप्तम्ये ।

(५) अलप्यया आकर्षणशब्दस्यैवाकर्षणत्वमर्थ इत्यर्थः ।

(६) अतिवृद्धाङ्गत्वमिति श्रुतिरिति वक्ष्यति । तत्र “अतिक्रान्तः शान्तमतिश्चोपराह लवणमित्यर्थः । अतिवृद्धः शिवकः सुदुष्वाभिभक्त इत्यर्थः । अतिश्री शिव अतिभीषेत्यर्थः” इति भाषिण्या १।१।८६ ।

३६१ । देशाद् ब्रह्मणः कुमहद्भ्यान्तु वा ।

(देशात् ५१, ब्रह्मणः ५१, कु-महद्भ्यां ५१, तु ११, वा ११) ।

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६२ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

(सरस्-अनस्-अयस्-अश्मनः ५१, संज्ञा-जात्योः ७१) ।

महानसं उपानसं लोहितायसं कालायसं पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

ऽपि तदवयववाची (१) पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं, पूर्वं सक्थ्य इति परे । एवमुत्तरसक्थिमिति । फलकसक्थं—फलकं शरावरणं चर्म, फलकं सक्थि इवेति वाक्यम् । तत्रापि सर्वं पूर्ववद्ब्रह्मम् ।

३६१ । देशात् । देशो जनपदः, तद्वाचिनः परात् ब्रह्म-शब्दात् यः स्यात् यादौ, वा तु कुमहद्भ्याम् । कुत्सितो ब्रह्मेति—ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची । कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह यस इति परे । एवं महांयासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्मः महाब्रह्मा । देशात्तु भवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यति ।

३६२ । सरो । सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्यः नास्मि जातौ च यः स्यात् यादौ । महानसमिति—महच्च तत् अनयेति, उपगतञ्च तदनयेति, लोहितञ्च तत् अययेति, कालञ्च तदययेति, पिण्डयासावश्मा चेति, अमृतयासौ अश्मा चेति वाक्यम् । सरः-शब्दस्य तु मण्डूकसरसं जालसरसमिति वक्ष्यति । एषु जालसरस-महानस लोहितायस-पिण्डाश्माः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपानस-

३६३ । सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्वात्रेः ।

(सर्व्व—दीर्घात् ५।, रात्रेः ५।) ।

रात्रेरेकैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वादिरेकदेशः ।

पूर्व्वरात्रः अपररात्रः ।

३६४ । गोरतार्ये । (गोः ५।, अतार्ये ७।) ।

गोशब्दात् पः स्यात् यादौ, ननु तार्ये । परमगवः ।

कालायसामृतश्माः जातौ । अनयोः किं ? सत्सरः महाश्मा ।
चन्द्रसरः ह्यैतवनसर इत्यत्र चन्द्रह्यैतवनशब्दौ सन्ने न तु समुदायी,
विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषवृत्तेः (१) ।

३६३ । सर्व्वे । सर्व्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादिः संख्यात-
पुण्य वर्षा-दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रेः पः स्यादयादौ । पूर्व्वरात्र इति—
रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्त्तते । पूर्वा चासौ रात्रि-
येति वाक्यम् । पूर्व्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र
इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रियेति सर्व्वरात्रः, संख्याता चासौ
रात्रियेति संख्यातरात्रः, पुण्या चासौ रात्रियेति पुण्यरात्रः,
वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः, दीर्घा चासौ रात्रियेति दीर्घ-
रात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । त्रिरात्रम् अतिरात्र
इत्यादौ संख्याश्चाद्रात्राहुलिभ्यामः । यादौ किं ? पुण्यरात्रि-
हेमन्तः ।

३६४ । गो । यादाविति—ये पे तार्यभिन्नगे चेत्यर्थः । परम-

(१) मंशावक्ष्यमाह गोशोचन्द्र—“यो योगइतिमितरत्नापहाय विद्येये
वर्त्तते स एव मंशापत्तं वर्त्तते” इति ।

३६५ । नावोऽर्द्धाद् गेच ।

(नावः ५१, अर्द्धात् ५१, गे ७, च ११) ।

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात्, अतार्थे गे च । अर्द्धनावं ।

गव इति—परमथासौ गौश्चेति वाक्यम् । एवं पुमांश्चासौ गौश्चेति पुङ्गवः, पक्षां गवां समाहारः पङ्गवं, राज्ञो गौः राजगवः, स्त्रियां परमगवीत्यादि । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तार्थ इति वाच्य एव, तेन पञ्चभ्यो गोभ्य आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् (१) परसूत्रे गग्रहणज्ञापकात् ।

३६५ । नावो । अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति वाक्यम्, अर्द्धं नाव इति परे । एवं द्वयोर्नावोः समाहारः द्विनावं, त्रिनावम् । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । वाच्य एव निषेधात् द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्य इति (२) ।

(१) ऋहेत्वभ्यो मयट् रूप्यौ वा । जेभ्यो ऋवाचिभ्यो हेत्वयाचिभ्यश्च व्यागतेऽर्थे मयट् रूप्यञ्च स्यादिति ढषेकादित्यादिवज्जमाणसूत्रटीकाया कार्तिकसूत्रम् ।

(२) अर्द्धात् परात्नौशब्दात् यः स्यात्, सति सम्भवे ये ये तार्थभिन्ने द्विगौ च, अयमेकोऽर्धश्चकारेणैव सङ्गत, पुनर्गे इत्यनेन अर्धान्कारोपन्यासो यथा—नौशब्दात् यः स्यात् गे अर्धात् व्यतद्धितार्थद्विगावित्यपरोऽर्थः । तत्र अर्द्धापेक्षा नास्तीति । अतार्थे इति विशेषणस्य उभयपक्षे योगः । * * * द्विगौ तु द्वयोर्नावोक्तिस्त्वर्थां नावा समाहार द्विनाव त्रिनावमिति गङ्गाधरः ।

अतार्थे गे इत्यस्यानुवृत्तावपि पुनर्गपङ्क्य द्विगुसमासे अर्द्धशब्दातिरिक्तपूर्वपदस्यापि प्रात्यर्धम् । तेन द्वयोर्नावो समाहार द्विनावम् अत्र संख्यावाचकादपि नौशब्दात् यः । पुनर्गकारपङ्क्यात् यययोर्निवृत्तिरस्तु इत्याद्यङ्ग्या चकारपङ्क्यं तेनैव तावत्सुलभ्यते । इति कार्तिकेयः ।

३६६ । खार्य्या वा । (खार्य्याः ५१, वा । ११) ।

अर्द्धखारं अर्द्धखारी ।

इति यः ।

तत्पुरुष समासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः ।

३६६ । खार्य्याः । अर्द्धात् परस्याः खार्य्याः षः स्याद्वा ये ये तार्थभिन्नगे च । अर्द्धखारमिति—अर्द्धश्च तत् खारी चेति वाक्यम्, अर्द्धं खार्य्या इति परे । गे हयोः खार्य्योः समाहारः द्विखारं द्विखारि, त्रिखारं त्रिखारि, द्वे खार्य्यो धनमस्य द्विखारधनः इत्यादि । पाभावपक्षे द्विखारिः त्रिखारिः श्रियामिति न्यासः । याग्यस्य व्यवस्थापाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीबत्वम् । अर्द्धनायः अर्द्धनायी अर्द्धनाथमित्यत्र त्रिनिङ्गत्वमिति ।

इति यः ।

इदानीं समाह कृष्णमाश्रित इत्यादि ।

इहा आश्रिताद्यैः षः । इरन्तप्याश्रित्याद्यै मह षः श्यात् । कृष्णाश्रित इति । एवं कष्ट श्रितः कष्टाश्रितः, वेदं विद्वान् वेद-विद्वान् । विप्राय वेदविदुषे इति भारतं । आश्रितादिर्यथा—

आश्रितश्रितविद्वानोऽतीतात्यस्त(१)बुभुक्षवः ।

(१) यद्विनाशकाः । अन्त्यावोऽतिशयनं बोऽर्द्धं श्रितविद्येव एवेति अर्द्धं इति अर्द्धादिश्रितैश्च श्रो पात्राभ्युपेय इति ३।१।१४ आश्रितश्रिते तत्पुरुषेऽपिनी ।

आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुक्षवः ॥

गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थेण्यपि वा त्रिरित्यन्ये । श्रोणादिक इति गमीति परे । आकृतिगणत्वात् सुखमीषुः सुखेषुः, द्विपद्वीर्यनिराकरिष्णुः, हंसमण्डलद्युतिजिष्णुरित्यादि । (१)

खट्वायाः क्तेन क्षेपे । ह्यन्तायाः खट्वायाः क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन सह पः स्यात् । खट्वाखट्वा जाल्मः (२) खट्वाप्तो जाल्म उत्पद्यप्रस्थित इत्यर्थः । न केवलं खट्वारोहणमात्रेण यस्य निन्दा सोऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्यनुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति । इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽय सः ।

सवाक्यो यः समासः स्यात् स विकल्प. सुसम्मतः ।

वाक्याभावे तु नित्यं स्यादिति शब्दविदो विदुः ॥

क्षेपे किं ? खट्वामारूढोऽध्यापकः शिष्यान् अध्यापयति ।

कालानाम् । ह्यन्तानां कालवाचिनां क्तान्तेन सह पः स्यात् । दिनं संक्रान्ता दिनसक्रान्ता सुहृत्ता, रात्रिमारूढा

(१) समासविधिषु लक्षणस्य लक्षणमिति न्यायात् क्रियाविशेषणस्यापि, तेन नितान्तलक्षाम निकामसुखो नित्यभीष्ट मन्दगामीत्यादि इत्यपि का सि ।

(२) अननुज्ञातो गुरुणा खट्वामारूढ खट्वाखट्वा लक्षिताचारत्वाद्विनीतोऽभिधीयते इति का सि ।

जाल्मोऽसभीक्ष्णकारी स्यादित्यमर । वेदं प्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोहव्या । प्रक्षेत्र्य एव भूमिययनाहोऽपि य खट्वामारोहति स जाल्म । रुद्धार्थं तेन खट्वामारोहत् न वा निषिद्धानुष्ठानपर सर्वोऽपि खट्वाखट्वा इत्युच्यते । इति तत्त्वबोधिनी ।

रात्रारूढाः किरणाः, मासं प्रमितः (१) मासप्रमितचन्द्रः मासं प्रमातुमारश्वानित्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदचन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः (२) ।

व्याप्तावन्यैश्च । अत्यन्तसंयोगे इत्यन्तस्य कालवाचिनः क्तान्तेना-
न्यैश्च स्यादन्तैः सह षः स्यात् । मासौ स्थितः मासस्थितः वर्षं
भोग्यः वर्षभोग्यः सुहृत्तं सुखं मुहृत्तंसुखं सर्व्वरात्रकल्याणी सर्व्व-
रात्रशोभना । इति द्वीषः ।

। अथ त्रीषः ।

त्रयाः समाद्यैः । अत्यन्तस्य समाद्यैः सह षः स्यात् । पित्रा
समः पितृसमः धान्येनार्थः धान्यार्थः । समादिर्यथा—

समोऽर्थो निपुणः पूर्व्वं जनार्थं सदृशावराः ।

शुद्धः कलह-समाद्यऽप्रादिमित्थी (३) मताविह्व ॥

जनार्थग्रहणात् एकोनः पुण्यहीनः विकाररहित इत्यादि ।
प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति न्यायात् गुरु-
सदृशीत्यपि । प्राद्यप्रादिमित्य इति—धान्यप्रमित्यः शुद्धमित्य
इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भयविघ्नः अस्मद्गून्थः प्रकटजरा (४)
गमनमन्थरः ययोज्येष्ठः विरहकृगः स्वेदार्रः गुणाधिकः यन्धुविधुरः
हरह्विकलः गुरुतुल्या इत्यादि ।

(१) अत्र मा ष च माने इत्यन्तान् व्यादिकर्मणि कर्त्तरि क्त ।

(२) प्रतिपदचन्द्रेण सह माद्यपि सम्बन्धे मात्यन्तसंयोगः । एतेनात् व्याप्ता
वन्यैश्चेति परस्परकृपाविषयो दर्शित इति ।

(३) कलहः प्रादिमित्य अत्रादिमित्य इत्यर्थः ।

(४) प्रकटेन धनितादिप्रकाशेन इत्यर्थे इति विद्यामहारः ।

त्रीकृतगुणवचनेन । तत्र कृतः त्रीकृत', त्रीकृतधासो गुण-
वचनश्चेति । गुणमुक्तवान् गुणवचनः कभावेऽमीत्युक्तेर्घेऽनट् । यः
पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पद्यात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनो, न तु गुण-
मात्राभिधायकः गुणेनेत्यकरणात्, तेन घृतेन पाटवमित्यत्र न
स्यात् । चरन्तस्य त्रन्तार्थकृतगुणवचनेन सह प' स्यात् ।
शङ्कुलया कृतः खण्डः शङ्कुनाखण्डः, गिरिणा कृतः काणः गिरि-
काणः प्रमादेन कृतो मूर्खः प्रमादमूर्खः । खण्डकाणादयः
खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तित्वा (१) पद्यात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते ।
शङ्कुला शस्त्रभेदः (२) गिरिः शिशुकीडनद्रव्य (३) प्रमादोऽनव-
धानता । खण्डादयस्तु त्रन्तशङ्कुलादिवाच्यकृता इति । त्रीकृतेति
किम् ? अच्चा काणः, न ह्यत्र चरन्तेन अच्चा काणत्वं कृतं, किन्त्व-
न्येन केनापि । भागवत्तिसु चरन्तेनाच्चा काणत्वकरणादचिकाणः
स्यादेवेत्याह । गुणवचनेन किं ? गोभिर्ब्रूपावान् (४) गोशब्देन लक्ष-
णया गव्यमुच्यते । परभृतध्वनिमुखरः शरदन्तुरः इत्यादयस्तु
पीपेण मुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात् । विशेषार्थावगतिः
शब्दसिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियम मण्डपादिवदतिक्राम-
तीति त्रीपस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये (५) । समादेरा-
कृतिगणत्वात् त्रीस इत्यन्यः ।

(१) द्रव्यगुणीभूतत्वात् क्रियापि गुण इति वैयाकरणानां मतमिति
गोयीचन्द्र ।

(२) यौति इति भाषा ।

(३) गिरिश्चक्षुरोगविशेष इति कवित ।

(४) वपा भेद ।

(५) ननु सम्बन्धविचाराया पक्षीसमासे सति पदमात्रनिष्पत्तिर्भवति, वाक्यार्थ-
व्यवस्था तु तृतीयासमासेनैव घटते अत्राह प्रतीतिर्विषयभङ्गरतीति न्याया-

धघयोः कृता बहुलम् । धघयोर्विहितता या त्री तदेन्तस्य कृदन्तेन सह षो बहुलं स्यात् । नखलूनः चक्रच्छिन्नः अहिहतः हरित्रात इत्यादि । बहुलग्रहणात् गलेचोपकः पादहारक इत्यादौ त्वन्तरस्यापि षः (१) । दात्रेण लूलवान् परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । धघयोः किं ? भिक्षाभिरुपितः, अत्र हेतौ त्री ।

सुतिनिन्दयोर्ल्यैः । सुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्धघविहितत्वान्तस्य ल्यसंज्ञकान्तैः सह षः स्यात् । करचेतव्यानि पुष्पाणि (२) वाष्प-च्छेद्यानि टणानि(३) विश्वैरुपास्यो विश्वोपास्यः शम्भुः, शुना लीह्यः श्वलेह्यः कूपः (४) । अनयोः किं ? काकेन घातव्यं जलं, मैत्रेण गम्यो ग्रामः । बहुलानुवृत्तेस्तृणोपेभ्यं छनेन उपेभ्यं ज्वलनम् इत्यादि स्यात्, नात्र सुतिनिन्दावगम्यते । पूर्वस्यैवायं विधिः प्रपञ्च इत्यन्ये ।

दर्शयत्येति । प्रतीतिरर्धविशेषावगतिः विषयम् अर्धावगतिनिमित्तं शब्दद्विधौ कृतमन्वयनियममपहरतीति अतिक्रामतीत्यर्थः । तथाहि मण्डपशब्दादुत्पत्तार्ध-विशेषावगतिः मण्डं पिततीति शब्दद्विधौ कृतमन्वयमतिक्रामतीति समासपादे ॥१॥ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(१) छतोयायाविहितः समासो विभक्त्यन्तरस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(२) अत्र सुतिः । एवं नाम मन्त्राणि विश्वग्लानानि यतः कर्तेषामपि प्रचीयन्ते ।

(३) अत्र निन्दा । एवं नामाशरुमिदं यत् बाष्पेषामपि विद्यते ।

(४) निन्दात् गम्यते । अनादेयत्वोद्गाहनं निन्दा, एवमनादेयोऽयं यतः अभिरपि विद्यते । अथवा अत्रापि सुतिः, एवं नामासप्तोदकः कूपः यतः अभिरपि विद्यते ।

संस्कारस्य संस्कार्येण । चान्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्य-
वाचिना सह षः स्यात् । दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः,
गुङ्गेन मिथ्या धानाः गुङ्गधानाः, गुङ्गपूपा इत्यादि । अश्वरथः
गोयानं मणिसुकुटं कुङ्कुमवस्त्रं जलगर्गरी दधिभाण्डं धान्यकुशूल
इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति यसे शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपद-
लोपः । इति त्रीषः ।

अथ चीषः ।

च्या बल्यादौः । च्यन्तस्य बल्यादौः सह षः स्यात् । कुवेराय
बलिः कुवेरबलिः । बल्यादिर्यथा ।

बलिर्हितमुखे चैव रक्षितोऽन्धे प्रयोगतः ।

आकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या, गुरुप्रदेयाधिकनिसृष्टोऽर्थी,
पितृदानमित्यादि ।

विकृतेः प्रकृत्या तादर्थ्ये । तादर्थ्यविहितच्यन्तस्य विकृति-
वाचिनः प्रकृतिवाचिना सह षः स्यात् । यूपाय दारु यूपदारु,
कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यम् । अन्यत्र रन्धनाय स्थाली
अश्वाय घासः । अश्वघासः वासगृहं रन्धनस्थालीत्यादि तु
षीषेण ।

नित्यं प्रयोजनार्थार्येण वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना
अर्थशब्देन सह च्यन्तस्य षः स्यात् नित्यं, वाच्यलिङ्गता च ।
ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूः । वाच्य-
लिङ्गताविधानात् यत्र वाच्यलिङ्गता नास्ति तत्र न स्यात् । तेन
नृपाय अर्थः । मशकार्थो धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया

मशकनिवृत्तिरभिधीयते, अर्थशब्दसु प्रयोजनार्थः (१) । अत्र
 अप्रयोजनार्थार्थशब्दप्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयोजनार्थग्रहणं
 निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चीषविधानार्थमिति कश्चित् ।
 मशकस्यार्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणहेनेत्यन्यः ।
 इति चीषः ।

अथ पीषः ।

प्या सुक्ताद्यैः । प्यन्तस्य सुक्ताद्यैः सह पः स्यात् । पापाम्भुक्त
 पापसुक्तः । सुक्तादिर्यथा ।

सुक्तो भीतिरपत्रस्तो जुगुप्सा-भीत-निर्गताः ।

इतरः पतितोऽपेतो भयापोढी मताविह ॥

अस्याकृतिगणत्वात् वृथिकभीः अधर्म्मजुगुप्सुः तदन्यः वृषच्युतः
 भास्वदुग्राधोद्गतः वेदवह्निष्कृत इत्यादि । अनभिधानात् क्वचित्
 स्यात् महाप्रासादात् पतितः महाभोजनादपत्रस्त इत्यादि ।
 इति पीषः ।

अथ पीषः ।

सम्बन्धे कृता च प्याः सदा त्वकेन क्रीडाजीविकयोः ।
 सम्बन्धे कृद्योगे च विहिता या पी तदन्तस्य स्याद्यन्तैः सह
 पः स्यात्, क्रीडाजीविकयोर्विहितणकान्तेन तु नित्यम् । राज्ञः
 पुरुषः राजपुरुषः विप्रवस्त्रम् । गोस्वामी गवीश्वर इत्यादी
 स्वामीश्वरेत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धे प्येव, सम्बन्धपीषा-
 धकस्त्रीविधाने प्यप्राप्ती चकारेण तदनुकर्षणात् । कृद्योगे यथा,

एधसो ब्रधनः एधोब्रधनः, पलाशानां शातनं पलाशशातनम्
इत्यादि । क्रीडायां—पुष्पभञ्जिका, मदनभञ्जिका, पुष्पप्रचा-
यिका । जीविकायां—दन्तलेखकः, नखलेखकः, चित्रलेखकः ;
नित्यसाहाय्याभावः (१) । क्रीडाजीविकयोर्णको वक्तव्यः । क्रीडा-
जीविकयोरिति किम् ? श्रोदनस्य भोजकः ।

न निर्दारेण सड्डार्थक्तेन च । निर्दारेण वर्त्तमानडयोर्विहित-
क्तेन योगे च विहिता या पी तदन्तानां पी न स्यात् । नराणां
चक्षियः शूरतमः, गवां कृष्णा क्षीरिणी, अध्वगानां धावन्तः शीघ्र-
तमाः, (२) राज्ञां ज्ञातः, नराणां पूजितः । “कलहं स राममहितः
कृतवा”निति तु अतीतज्ञान्तेन घत्रयाः सात्, सम्बन्धस्थाः
साहा (३) । इदमेषामुपगतम् (४) ।

(१) पुष्पभञ्जिकादिव्रिति शेषः ।

(२) “कथं तर्हि पुरुषोत्तम इति ? यस्मान्निर्दार्थ्यते, यथैकदेशो निर्दार्थ्यते,
यस्य निर्दारेण्ये हेतुस्तत्प्रतिपक्षसन्निधौ सत्येवायं निषेध इति “दिवधनविभञ्जयेति”
श्रुत्ये कैयटः । यद्वा पुरुषोत्तम इति निर्दारेण्यसम्प्रत्या. “सञ्ज्ञाया”मिति समासः ।
न चैवं “न निर्दारेण्य” इति ध्यर्धम् । स्वरे भेदात् । सम्प्रसोसमासे हि पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तार्थं स्यात्” इति प्रौढमनोरमा । “* * *
तन्मन्दं, “सञ्ज्ञाया”मिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदनिष्पन्नासङ्गतिप्रसङ्गात् । तस्मात्
कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः”—इति तत्त्वबोधिनी । “अत्र निर्दारेण्ये
सम्प्रसोसमासोऽपि न स्यात्, निर्दारेण्ये षष्ठीसम्प्रसोरर्थतोऽभेदात्, षष्ठीसमासनिषेध-
वैफल्याच्च । न च गवामित्यादिवाक्यस्थितरेव फलमिति वाच्यम् । समास-
विकल्पत्वादेव तद्विधेः—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(३) रामेण सहित इति कर्तृविहिततृतीयया तृतीयासमासः, यद्यथा
रामस्य सहित इति सम्बन्धे षष्ठी ।

(४) अत्राधिकरणे ज्ञः ।

ढवप्राप्तौ ढे । ढे घे च प्याः प्राप्तौ सत्यां ढे या षी तदन्तस्य षो न स्यात् । गवां दीहो गोपालकेन, समुद्रस्य बन्धो वानरैः । उभयप्राप्तौ ढे इत्यनेन यत्र नियमः (१) तत्रैवायं निषेधस्तेन इच्छु-भक्तिका विप्रस्य, अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र प्याः पः स्यात् (२) । ओदनपाकः सूपकारस्य इत्यत्र तु ओदनस्येति सम्बन्धविवक्षायां षी, ततोऽनेन न निषेधः ।

ढस्यकाभ्यामहोत्रादिभ्याम् । होत्रादिभिन्नाभ्यां ढनन्त-णकान्ताभ्यां सह षन्तस्य षो न स्यात् । पुरां भेत्ता, अपां स्पृष्टा, ओदनस्य भोजकः, तण्डुलस्यपाचकः । अहोत्रादिभ्यां किं ? हवि-र्होता शचीभर्ता । पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्ता धारक इत्यत्र निषेधः । चत्रिययाजकः देवपूजक इत्यादि ।

होत्रादिर्यथा—

होता पत्यर्थ-भर्ता च हन्ता याजकपूजकौ ।

गणको रथपङ्क्तिभ्यां (३) स्नापकः परिचारकः ।

उत्सादकोद्वर्त्तकाध्यापकाथ परिवेषकः (४) ।

प्रयोजक इमे प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहणां गणक इत्यत्र

(१) अस्त्रीविहितलघोमे ढवे लतोऽथ्येति शेषः ।

(२) भक्तिकादीनां स्त्रीविहितलघोऽप्यत्वात् पूर्वोक्तनियमाभावे षोऽप्यस्यः स्यादेवेति भावः ।

(३) काशिकायां विद्वान् होतृणां वृद्धमुग्धबोधे च पङ्क्तिरित्यत्र पत्तिरिति पाठो दृश्यते ।

(४) अग्निप्रसारे इहृन्मुग्धबोधे च परिवेषक इत्यत्र तावत्प्रकारो दृश्यते ।

पप्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तग्राहकः सम्प्रदानबोधक इत्यादि । तन्साहचर्यात् घविहितणकान्तस्यैवेह ग्रहणं, तेन तमोभेदिका चन्द्रस्येत्यादौ यः स्यात् भावविहितत्वात् ।

व्यक्तच्छत्रानपूरणैः । व्यसञ्जककृदन्तेन, शब्दशानाभ्यां, पूरण-
त्वान्तेन च सह प्यन्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा, विप्रस्य
प्रकृत्य, देवस्य कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाणः, सर्वत्र सस्वन्धविव-
चायां षो । विप्राणां दगमः, छात्राणां पञ्चमः (१) । एभिः किं ?
त्वदुपरि, मदुपरि । तथाच—“यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम समुद्र-
मतराम चे”ति भट्टिः । यस्याः कृते इति वाक्यम् ।

द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते ते द्रव्यात्म-
गुणाः, तैः सह प्यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शक्तः जलस्य शीत-
मित्यादि । यदुक्तं—

कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति गोशक्तोगुण इत्ययम् ।

तेनैवमादिषु प्राप्तः समासोऽयं निषिध्यते इति (२) ॥

इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां संख्यासुखदुःखादीनां न ग्रहणं, तेन
गोशतं मत्सुखं त्वदुःखमित्यादि । यदुक्तं—

वैशेषिकगुणा नेह संख्यादुःखसुखादयः ।

गृहीता गोशतं सीतादुःखमित्यादिदर्शनात् ॥

(१) कथं तर्हि “तान्यच्छत्रपडाद्वितसैकतानी”ति ? प्रगाद् एवायमित्येके ।

वस्तुतस्तु लब्धेषु पठ लब्धहात्मक पठ इति वा व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमा ।

(२) लयादित्यकारिकेयम् ।

द्रव्यात्मेति किं ? चन्दनगन्धः, कन्यारूपं, नदीघोषः, फलरसः,
क्ररस्पर्श इत्यादि, गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् ।

यदुक्तं —

न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् ।

चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते (१) ।

एवं रूपादयस्तस्मात् समासो न विहन्यते ॥ इति ।

पटशौक्लं अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दवमित्यादौ भाव-
त्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् षः स्यादेव । तथाच—

यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः ।

तथा शौक्लादयस्तेन पटशौक्लादयः स्मृताः ॥ इति भागुरिः ।

अन्ये तु भावत्यान्तेनापि कार्णादिना निषेधस्तेन काकस्य
कार्णां, वलाकायाः शौक्लमित्यत्र निषेधः, अर्थगौरवमित्यादौ तु
स्यादेवेत्याहुः । एवं (२) पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्तं, न्यासकारादिभिस्तु
नोक्तमिति ।

समानाधिकरणैः । समानाधिकरणैः प्यन्तैः सह स्याद्यन्तस्य
षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम्, ऋद्धस्य राप्त्रो मातङ्गाः ।

(१) भट्टकारिकेयम् । रामानन्दोऽप्येवमाह, यथा—तत्स्यैर्गुणैः षो नो म-
स्यते । तत्स्यै केवलगुणस्यैर्गुणवृत्तित्वादिभिः सह षो नो मस्यते तत्पुरुषो भव
तीत्यर्थः । यथा—चन्दनगन्धः हिमरूपं फलरस इत्यादि । गन्धादयो गुण एव
वर्तन्ते न कदाचिद्गुणनीत्यादि ।

(२) एवमित्यनेन काकस्य कार्णादिमित्युक्तं कलितमिति । काकित्यायां
विद्वान्प्रोचदाह एतदेव । “यमित्योऽयं गुणेन निषेधः । ‘तदमित्यं वंदा-
प्रमाचला दिव्यादिनिर्देशात् । तैर्गौरवम् बुद्धिमान्प्रमाचलादि विद्वान्” इति
विद्वान्प्रोचदाह ।

समानाधिकरणैः किं ? राजश्रियो गौरवं, कृष्णचरणौ वन्द्यौ ।
घृतस्य तीव्रो गन्धः, चन्दनस्य मृदुर्गन्धः इत्यादौ त्वन्वयाभावात्
स्यात् (१) । इति षीपः ।

अथ षीपः ।

स्याः शीण्डाद्यैः । स्यन्तस्य शीण्डाद्यैः सह पः स्यात् । अक्षेषु
शीण्डः अक्षशीण्डः । शीण्डशब्दः सुरापे रुढः, इह तूपचारात्
अक्षधूर्त्त इत्यभिधीयते । नन्वऽक्षेष्विति क्रियाभावादधिकरणत्वा-
भावादेव कथं षी इति चेत् सत्यं, प्रसक्तिक्रियाया वृत्ता(२)वन्त-
र्भावाद्विषयमी । शीण्डादिर्यथा—

शीण्ड कितव संवीत प्रवीण व्याङ्ग पण्डिताः ।

सिद्ध साहसिकी दक्षयतुरी निपुणः पटुः ।

कुशलशपलो धूर्त्तः शुष्कपक्वावधीत्यपि ।

मध्यार्थान्तस्तथा बन्धः परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अधिशब्दस्याधेयप्राधान्येऽत्र पाठः । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्म-
णाधीनः, परेष्वधि पराधीनः, अध्युत्तरदात् सदैव ईनः केवलाधि-
प्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्यान्तःशब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठः ।
यथा वनान्तर्वसति, वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणप्राधान्ये-
ऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु व-सः । यथा अधिस्त्रि
अन्तर्वणमिति (३) । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) अत्र गन्धादिना घृतादे साक्षात् सञ्चन्वो न तु तीव्रादिनेत्यसमासः ।

(२) वृत्तौ समासे इत्यर्थः ।

(३) अन्तर्वणं वनमध्यवर्ती वनव्यतिरिक्तो मध्यभाग उच्यते । तरपुर्ये तु
वनमेव मध्यभूतमित्यर्थः— इति गोपीचन्द्रः ।

त्ययेन नियमे । ल्य-संज्ञक-यकारत्यान्तेन सह ल्यन्तस्य षः स्यात् अवश्यकरणीयत्वे गम्यमाने सति । मासे एव देयमृणं साम-
देयं, मासे समाप्ते सति ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्ष-
देयमृणं, पूर्वाङ्गोयं साम, मासकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु
श्रीण्डादेराकृतिगणत्वात् । येनेति किं ? पर्वणि स्थातव्यम् ।

तत्राहोरात्रावयवानां क्तेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य, दिनावयव-
रात्रावयववाचिनश्च ल्यन्तस्य क्त्वात्तेन सह षः स्यात्, निन्दायाश्च ।
तत्र कृतं तत्रकृतं, तस्येदं तत्रकृतम्, आदाचो त्रिः । मध्याङ्गतः,
पूर्वरात्रकृतः, अपररात्रकृतः । अवयवेति किम् ? अङ्गि कृतं,
रात्री कृतम् । “दिनकृताः सिध्येयुः रात्रिहृत्तमावेदयत” इत्यादि
धघयोः कृता बहुलमित्यनेन त्रीसात् । निन्दायां—प्रवाहे भूत्रितं
प्रवाहभूत्रितं, (१) भस्मनि हुतं भस्महुतम्, उदकविशीर्णम् (२),
अन्धकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना भूत्रितादिना च मुख्या-
र्थमपहायार्थान्तरमभिधीयते, तथाहि प्रवाहइव अनादेये कार्ये,
भूत्रितमिव निष्फलं प्रवर्त्तनमित्युभयोरेव मुख्यार्थत्यागात् निन्दा
गम्यते (३) इत्यादिक्रमेणार्थो बोद्धव्यः ।

(१) यथा श्रोतवि भूत्रिते न किञ्चिदपिप्यते तथेत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाहा-
टीका ।

(२) विशीर्णं गमितमित्यर्थः । * * * लज्जानरितत्वात् क्षेमापि विशेषतो
न प्राप्तमतो निष्कमत्वमिति निन्दा—इति प्रयोगरत्नमाहाटीका ।

(३) एवंविधा हि गन्तां सुप्तार्थं प्रयुज्यमाना न क्षेपं गमयन्ति, नापि पुत्रां,
अतएव भिक्षादयः गन्ताः ये पुत्रार्थां प्रवर्त्तन्ते, आकादयोऽपि ये पुत्रार्थां, तेऽपि
गौण्या इत्यादि । अन्तया पुत्राक्षेपयोरनभिगम इति अनासपादे ३२ अन्वय
टीकायां गोपीबन्धुः ।

ध्वाङ्कार्येन । ध्वाङ्कार्येन सह ल्यन्तस्य पः स्यात् निन्दायाम् ।
तीर्थध्वाङ्गः (१) तीर्थं ध्वाङ्ग इव स्थित इत्यर्थः । एवं तीर्थकाकः,
नगरवायस इत्यादि ।

पात्रेसमितादयः । क्षेपे गम्यमाने पात्रेसमितादयः क्षीपे
निपात्यन्ते । पात्रे (२) एव समिताः सङ्गता न पुनः क्वचित् कार्य्यं
पात्रेसमिताः, आखनिके (३) खाते वक इव आखनिकवकः, वको
यथा खातगतमेव भक्षयति तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र
गच्छति सः । मातरिपुरुषः प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थः (४) । उडुम्बरे
मशका इव एकस्या उडुम्बरमशकाः, यथा उडुम्बरमध्ये मशकाः
एकस्या एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अदृष्टदेशान्तरास्ते इत्यर्थः ।
पिण्डामेव शूरः पिण्डीशूरः अन्यकार्याक्षम इत्यर्थः । एवं
गेहेविजितीत्यादावपि निन्दा गम्यते ।

पात्रेसमिता आखनिकवको मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः ।

पिण्डीशूरो गेहेविजिती गेहेनर्ही गेहेनर्त्ती ।

गेहेदाही गेहेदामो गेहेमेही गर्भेदमः ।

(१) ध्वाङ्गः काक । तीर्थध्वाङ्ग इत्यादौ पूर्व्वगत सुख्यार्थपरिहारात् तीर्थादि
शब्दानां ध्वाङ्गादिशब्दानाञ्च गोणेऽर्थे ङित्त । तीर्थध्वाङ्ग इति यथैव तीर्थं ध्वाङ्गो
न चिरं स्याता तद्वदन्योऽपि यस्तीर्थं इव कर्त्तव्ये ध्वाङ्ग इव अनवस्थित स तीर्थ-
ध्वाङ्ग इत्युच्यते, कार्य्यं प्रत्यनवस्थितत्वमेवात्र क्षेप इति समासपादे ४२ सूत्रस्य
टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(२) भोजनसमये इत्यर्थः ।

(३) आङ्पूर्वात् खसुञ्ज विदारे इत्यस्मात् खनो ङङरेकेकवका इत्यनेन इक ।

(४) प्रतिषिद्धसेवीति य प्रतिषिद्धभावरति स मातरिपुरुष उच्यते । मातरि
पुरुषत्व निषिद्धं तद्वदन्यनिषिद्धावरणेन क्षेपो गम्यते इति गोयीचन्द्रः ।

गोष्ठेपण्डित गोष्ठेशूरी गेहेच्छेडी गेहेव्याङः ।

उडुम्बरकृमिः पात्रेबहुलाः कूपकच्छपः ।

कर्णेशुरचुराश्चैव कूपमण्डूक इत्यपि ।

कर्णेशुरटिरा गेहेप्रगल्भोऽन्ये प्रयोगतः ॥

येषां गणे व्दान्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्दान्तता । तथा च वृत्स्वं
पात्रेसमितैरिति भट्टिः । पात्रेसमितादीनां हातिरिक्तसान्तरं न
भवतीत्येतदपि ज्ञेयं, तेन परमाः पात्रेसमिता इत्यादौ न यः ।
बहुपात्रेसमिता इत्यादौ हः स्याद्वेव ।

वनेकशेरुकाद्या नाम्नि । वनेकशेरुकाद्याः सीपे, निपात्यन्ते
संज्ञायाम् । वनेकशेरुकाः वनेकिंशुकाः पुरुषोत्तमः नगाधिराज
इत्यादि । वनेकशेरुकादीनां पात्रेसमिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्-
विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यत्र न निर्धारण
इति निषेधे प्राप्ते वनेकशेरुकादिपाठात् संज्ञायां स इत्यन्ये । परे
तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिंशुकाः वनेकशेरुका इत्युदाह-
रन्ति । ते तु यत्र समुदाये निर्धार्यमाणो निर्धारणहेतुचेति
द्वयं तत्रैव न निर्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ
न निषेध इत्याहुः । यद्यपि ह्यदिगत्यस्तपूर्वदानामेव यन्वक्तृता प
उक्तस्तथापि प्रान्तपूर्वदानामप्यभिधानाज्ज्ञेयमिति । तथा च ।

नञः । नञिति व्यस्य म्याद्यन्तेन सङ्घ पः स्यात् (१) । न

(१) एवमेव सङ्घ नञधारापुत्रपञ्चसङ्घ समामो वा भवति । न च सभाया-
दुत्तरपदार्थप्रधान इति भट्टिप्रकारे (समासपदे १ म उल्लम्) तत्र गोपीचन्द्र —
“एवमेवैवमित्यत्रैवपञ्चसङ्घपदार्थप्रधानत्वे विध्यति, तथाप्यत्र भ्रमवशात्

ब्राह्मणोऽर्वाह्मणः । नञोऽर्थो हि द्विविधः पर्युदासः प्रसज्यप्रतिपे-
धयेति । यदुक्तम्—

प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिपेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिपेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिपेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

अब्राह्मण (१) इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थकत्वात् विधेः प्राधान्यं,
प्रतिपेधांशे तात्पर्याभावात् प्रतिपेधस्याप्राधान्यम्, अतएव पर्यु-
दासनञः परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न
कुर्वाण इत्यादौ विध्यंशे, तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं, प्रतिपेधांशे
शब्दप्रयोगात् तस्य प्राधान्यम्, अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिपेध-
नञः करोत्यर्थक्रियया सह सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावात्

द्वित्वादारथे एकत्वस्यारोपितस्याभिधाता एकशब्द उपात्तसंख्य एव द्वित्वादीन्
अभिधधातीति एकवचनमुपपद्यते । अनेकशब्दस्य सामानाधिकरण्यादप्येकवचन
मेव नियतम् । यथा—“अनेक. प्राकृत करेषु. प्रस्थितानेका” इति । अनेके
अनेकेषामिति बहुवचनमपि कैश्चित् समाधीयते । किन्तु तद्भ्रतृहरिणा न व्यव-
स्थितमिति वृत्तिरुक्ता नाङ्गीकृतं, यतो “भवन्त्यनेके जलधेरिवोम्नीय.” इत्यपघाठ
इति वृत्तिरुक्तम् । यदा तु विजातीयानामर्थानां प्रत्येकमनेकत्वं विवक्ष्यते, तदा
अनेकस्यैवानेकत्वे द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । धवस्य खदिरस्य उभावनेकौ,
धवस्य खदिरस्य पलाशस्य प्रत्येकतया इमे अनेके धवस्यखदिरपलाशा इत्यनेकशब्द-
प्रयोगो नास्त्येव अनेकत्वस्य हन्दादेवाधिगते । अनेकैराचार्ये खण्डगः प्रणीतं
शास्त्रमित्येकत्ववृत्तेरेकस्य न विद्यते एकत्वयेष्विति वाक्ये मञ्जुमीहिः कार्यम्” इति ।

(१) एवञ्च सादृश्येन अत्रियादौ ब्राह्मणश्च सम्भवति, स एव गौणब्राह्मण-
शब्दार्थोऽब्राह्मण उच्यते इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः ।

सः । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे असूर्यम्पश्यानि सुखानि, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गोयाः श्लोकाः, यादं न भुङ्क्ते अयादभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यं, न हि क्रियया सह सम्बन्धः सनिषेधकारणं, किन्तु अगमकत्वं ; तथाहि असूर्यंपश्यानीत्यादौ गमकत्वात् सः, किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादाव-गमकत्वान्न स इति । यद्वा असूर्यंपश्यानि सुखानि सूर्य-विषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि, मैत्रकर्तृकपुनर्गोयभिन्नाः श्लोकाः, यादकर्मकभोजनवद्भिन्नो ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्युदास एवेति (१) । देवदत्तेन न भूयते, न स्थीयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात् प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् ।

प्राञ्चस्तु नञोऽर्थः पङ्क्तिः । यदुक्तम्—

तत्सादृश्यमभाषय तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधय नञर्थः पट् प्रकीर्त्तिताः ॥

यथा अप्राह्मणः, अपापम्, अघटः पटः, अनुदरी कन्या,

(१) “असृष्टा भवता माय सृष्टर्भमपि सा पुटा”-इत्यत्र असृष्टेति प्रसज्य प्रतिषेधार्थं नञ् सासृष्टपुनर्गोयाः विधेयाविमर्षोपपत्कृतया न युक्त इत्युपपत्त्य तत्र दर्पणकारेणोक्तं—“ननु अयादभोजी ब्राह्मणः असूर्यम्पश्या राजदारा इत्यादिरत् असृष्टेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेत्, अत्रापि यदि भोजनान्निवृत्तिवर्तिनः नञः सम्बन्धः स्यात् तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं चतुर्गुणम् । न च तथा, विधेयतया प्रधानेन तद्गोचर्येण चर्तुर्गोमेव नञः सम्बन्धात् । यदाहुः—

अयादभोजनशीलोऽहं यतः अर्थाः प्रतीकते ।

न तद्गोचरमर्थं तु चर्तुर्गोमेर्विधानतः ॥ इति ।

अप्राशस्त्यम् च विधेयैव नञ् सम्बन्ध इति होष एव ।”

अकेगी वेश्या, असुर इत्याहुः । असितम् इत्यादौ कृद्विषयत्वात्
न सादृश्याद्यवगमः । केचित्तु नञ्सं येऽन्तर्भावयन्ति, तन्मते उच्चै-
र्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् । न नीलोऽनील
इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्व-
निपातानियम इति । अन्ये तु तदसदेवेत्याहुः (१) ।

इपतो गुणवचनैः (२) । गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्त्तन्ते ये ते गुण-
वचनास्तैः सह इपदिति व्यस्य पः स्यात् । इपत्पिङ्गलस्तस्या-
पत्यं ऐपत्पिङ्गलिः । एवं इपद्विकटः इपत्पीतः इपदुन्नत (३)

(१) अत्र गोयीषन्द्रः—नञ्समासं कालापा कर्मधारयसमासेऽन्तर्भावयन्ति ।
तदसत्, उभयगनविशेषणविशेष्यभावस्यापसिद्धत्वात् । अनीलमित्यत्र विशेषण-
विशेष्यभावस्थानियतत्वात् पूर्वनिपातानियम स्यादिति ।

अत्र कार्तिकेयः—ब्राह्मणस्य न (सङ्ग), सुरस्य न (विरोधी), राज्ञो न
(भेदाश्रयः) इत्यादिवाक्यमङ्गोक्त्य चब्राह्मण- असुर अराज इत्यादौ तत्पुरुष
एव वाच्यः । यदा ब्राह्मणपदेन अप्रगस्तब्राह्मण उच्यते तदा नञ प्रायस्क्या-
भाववदर्थकतया कर्मधारय एव इति ध्येयमिति केषाञ्चिन्मतम् । पस्तुतो-
ऽब्राह्मणपदेन ब्राह्मणसङ्गः ब्राह्मणाभाव, ब्राह्मणादन्य इत्यादयः पठ लभ्यन्ते ।
तत्र यदा अब्राह्मणपदेन ब्राह्मणसङ्गः कथ्यते तदा ब्राह्मणपदेन लक्षण्या
ब्राह्मणसङ्ग उच्यते, नञ पदन्तु तन्नेवार्थं द्योतयति, नान्यमर्थं, तेन हयोरेकार्थता,
अतएव कर्मधारय स्वीक्रियते । यदा नञोऽर्थः सङ्गः, ब्राह्मणस्य मुख्यार्थः
तदैव हयोरेकार्थभेदेनैकार्थताभावात् तत्पुरुष एव कथ्यते । मतभेदद्वयं शिष्टैरङ्गीकृत-
मेव । * * * किमङ्गो तदसदित्युक्त्वा कर्मधारयवादिमतं यत् साञ्चिप्रसारिकै-
प्रत्याख्यात तत्कथमिदानीं मया न बुद्धमिति ।

(२) वचनपट्टणात् गतभक्तपीतादयः क्रियाशब्दा अप्यत्र ष्टह्यन्ते इति
विद्यालङ्कारः ।

(३) इपदुन्नत इति दैर्घ्यादिरूपपरिभाषार्थत्वेन गुणार्थक इति विद्या-
लङ्कारः ।

इत्यादि । ईपद्गांर्यं इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रित-गुणक्रिययोरस्यत्व-
बोधकत्वेऽपि ईपतो गार्ग्यशब्देन सह न षो द्रव्यवाचित्वात् (१) ।

पूर्वादेरंशिनैकत्वे । एकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह पूर्वादेः
षः स्यात् । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः उत्तरकायः
पूर्वाङ्गः मध्याङ्गः सायाङ्गः पश्चिमरात्रः । “उपारताः पश्चिम-
रात्रगोचरा”दिति भारविः । यद्यप्येकदेशे समुदायोपचारात्
विशेषणविशेष्ययोर्यस्यैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
वयविसम्बन्ध्याः ये कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टरूपनिरासार्थमिदम् ।
षीपेऽसि राजदन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित्, तन्नते तु
निदं सूत्रमिति । एकत्वे किं ? पूर्वं छात्राणां, पूर्वं वर्षाणाम् ।
पूर्ववर्षा इति तु वर्षार्यस्यांशिन एकत्वात् (२) ।

स्त्रीवार्धं सुर्यं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं सुरीयाणां वा । स्त्रीय-
लिङ्गानामिषामेकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह षः स्याद्वा । अर्धं
कायस्य अर्धकायः (३), सुर्यंभिद्या द्वितीयभिद्या तृतीयभिद्या

(१) गार्ग्यशब्देति शेषः । अत्र गोपीचन्द्रः—“गुणवचनेनेति किम् ?
ईपद्गांर्यं, अर्धं जातिशब्दो इत्यवचनः गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रिययोः शोचतां
गमयितुं शब्दः प्रयुज्यते, तथा गीतर इति जातादुक्तयोभाषाम् तद्वत्प्रत्ययः इत्यत्र
गुणवत् प्रवर्धं गमयितुं प्रवर्धप्रत्ययः” ।

(२) “अत्र यद्यपि अर्धकायः, तथापि अर्धकायं विद्या एव । तथाचोक्तम्—
आपो हारा वर्षा, निचता लक्ष्मीकन इत्यादेरवृत्तयेऽपि अर्धवचन” इति गोपीचन्द्रः ।

(३) अर्धं वर्षवचनमिति वाचिनिष्ठम् (१ । २ । १) । “वचनविभागे अर्ध-
शब्दो वर्षवचनविरहितकालेऽपि अर्धवचनम् । अर्धंविद्येन वर्षवचनवदेऽर्धवचन-
वचनेन वचनाने, तत्पुत्रवचनं वचनो भवति । वर्षवचनानादरादोऽर्धं वचन” —
इति वाचिणा । भाष्ये तु—“अपमर्धंविद्येति ? वचनाधिकवचनो भवत्यर्धम्” ।

चतुर्थभिच्चा तुरीयभिच्चा । पच्चे कायार्द्धम् । तथाच “अपूर्पाहं भक्षितं मये”ति भाष्यम् । एवं भिच्चातुर्थमित्योदि । एकत्वे किम् ? अहं धान्यानाम् । अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च इति एकशेषात् । अस्यानित्य-

अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात् षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तथाचा—अपूर्पाहं मया भक्षितं, यामार्द्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्यम्” इत्युक्त्वा पाणिनिसूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । “सनिहयाश्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्”—इति कैयटः । “एतत् सूत्रं ‘परवर्द्धिर्न हन्तरपुरुषयो’रिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि—अर्द्ध-पिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । ससुदाये इटाः गन्दाः अवयवेषु वर्त्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तत्राप्येव गति । अर्द्धाहारः, अर्द्धजरतीयम्, अर्द्धवैशसम्, अर्द्धोक्तम्, अर्द्धविनोक्तमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुं सूत्रमिदमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापि इत्त्वात् । तथाच कालिदासः प्रायुङ्क्त—प्रेमया शरीरार्द्धहरां हरस्येति”—इति प्रौढमनोरमा । तत्त्वबोधिन्यामथोपमेव । सल्लिप्रसारेऽपि नपुंसकार्द्धेन सङ्घ पाण्डिकसमास उक्तः (समासपादे ५ सूत्रम्) । अतएव तर्कवागीशेन भाष्यकारकर्मदीश्वरयोर्मतमस्य सूत्रम् । “एवं सति पुंसिद्धेनाप्यर्द्धगन्धेन अर्द्धयाम इति स्यात् । नायं विरोधः, तस्यापीत्त्वात्, यतो भाष्यकारेण अर्द्धं नपुंसकमिति पाणिनिलक्षणमेव निरंरुम् । तस्मादिहापि नपुंसकार्द्धेनैव कृतं स्पष्टार्थम् । अद्यभोजन भोजनाद्यमित्यादि-सिद्धार्थम् अद्यगन्धोऽप्यन्यैरत्र पश्यते, तत्कर्मधारय-षष्ठीसमासाभ्यामेव साधनी यम् । अर्द्धस्रोत, अर्द्धहृदा, अर्द्धजरतीत्यसाकल्यहृत्तेरप्यर्द्धस्य तृतीयासमासः । भुवनमयोरर्द्धेन वैशसं भवतीति वाक्येऽपि तत्रयोगो दृश्यते”—इति गोयीचन्द्र । विधिना कृतमर्द्धवैशसमिति कुभारे ३।११, प्रेमया शरीरार्द्धहरा हरस्येति च कुभारे १।१०, सल्लिनायेन तु “अर्द्धं हरतीति अर्द्धहरा, शरीरस्यार्द्धहरा शरी-रार्द्धहराम् । कलधुरन्धरादिवत् अवयवद्वारा ससुदायनिषेधकत्वात् समासः, अन्यथा त्वर्द्धस्य समप्रविभागवचनत्वात् अर्द्धशरीरेति स्यात्”—इत्युक्तम् ।

सत्त्वादेव अर्धं कायस्येत्यादिवाक्यसत्त्वेऽपि वाग्रहणं पाचिकंपीप-
ज्जापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छत्रानपूरणैरिति न पीपनिषेधः (१) ।

कालानां परिमाणभिः (२) । कालवाचिनां परिमाणि-
वाचिभिः सह षः स्यात् । मासो जातस्य मासजातः, दशहो
जातस्य दशहजातः हे अहनी जातस्य दशहजातः (३) । यद्यपि
द्रोणादृकादीनामेव परिमाणत्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र कालस्य गौण-
परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात् (४) । तथाहि मासो जातस्येत्यादी
भासादयो जातसम्बन्धिनीः सूर्यगतीर्गमयन्ति इत्यवच्छेदहेतव
इति (५) ।

इरा मासापन्नयोः । अनयोर्द्वयत्वेन सह षः स्यात् । मासो
जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । जीविकाप्राप्तः जीविका

(१) ननु भिन्नातर्कमित्यादी पुरस्कारकचन्द्रयोगेऽपि व्यक्तच्छत्रानपूरणैरित्य-
नेन न कथं पीपसमाप्तनिषेध इत्यत आह चय्येत्यादि ।

(२) परिभोयते परिच्छिद्यते यैशानि परिमाषानि परिच्छेदशानि ताभ्येप
सन्तीति परिमाण्यन्तौ ।

(३) "यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गत स मासजात इति व्यस्यति यते ।
तत्र व्यस्यत्कारणजननजनस्योत्पत्त्याभासो मासो जननद्वारा जातस्यपि परि-
च्छिन्नस्येव"—इति प्रौढमनोरमा । "मासो जातस्य मासिन परिच्छिद्यते ।
तथाहि—विद्यां जातोऽस्य जातस्येति प्रप्रे भाव इत्यादि प्रतिबन्ध, न च
परिच्छिद्यमानस्किंशालायाश्च एव संबन्धते" इति शैबट । इत्येव इति हयोत्पत्तोः
कथाद्वार इति वाक्ये द्विगुणभावः, नस्यहोरात्र इत्यादिना षः ।

(४) सामान्य अवच्छेदकत्वस्येव, अवच्छेदकत्वानवच्छिन्नतावच्छेदहेतुता-
भावात् । अवच्छेद-अन्तर्गतत्वात् इति विद्यावद्वार ।

(५) जातस्य सन्त्यभिनीजानुप्राधान्यमुपवचनजननकारिका आदिम
मनोर्बोधस्येति आदिममनोभासनातिरिक्तत्वबोधहेतवो भवन्तीत्यर्थे इति
विद्यावद्वार ।

पत्र इति आश्रितादित्वात् । प्राप्ता जीविकां या सा प्राप्तजीविका
आपन्नजीविका इत्यत्र तत्वग्रहणज्ञापकात् पुंवहावः (१) । एवं
द्वितीया भिच्चाया द्वितीयभिच्चा इत्यादावपि ।

स्वयंसाम्योः ज्ञेन । स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसंज्ञयोः ज्ञान्तेन
सह पः स्यात् । स्वयं धीतः तस्येदं स्वायंधीतं, (२) सामिकृतम् ।
सामिशब्दोऽर्द्धपर्यायः, तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नेमिकृतं चर्द्धकृत-
मित्यपि कथित् । कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहण-
मिति न्यायात् स्वयंचिरविलीनः स्वयंधर्मगत इत्यादि (३) ।

कुप्रायोर्नित्यम् । कु इत्यस्य प्रादेश व्यसंज्ञकस्य स्यादान्तेन
सह पः स्यान्नित्यम् । नित्यसे स्वपदविग्रहाभावात् पदान्तरेणार्थ-
कथनम् । कुक्षितः पुरुषः कुपुरुषः, ईपज्जलं काजलं, प्रकृष्टः
प्रगतः प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः । विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः
विपुरुषः, दुष्टो जनः दुर्जनः, शोभनी जनः सुजन इत्यादयः
शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः ।

क्रान्तादावत्यादेर्द्वा । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेर्द्वाङ्गान्तेन

(१) प्राप्ता जीविका येन यया वेति नञ्प्रतीहिषमासाश्रयणेन चरितार्थत्वेऽपि
प्राप्तप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न स्यात् । प्राप्तराज इत्यादौ समासान्तप्रत्ययोऽपि न
स्यादित्यतस्तत्पुरुषसमासाश्रयणमिति बोध्यम्—इति वृहद्भुग्वभोधम् ।

(२) समासैकपदत्वे सति फलं दर्शयति स्वायंधीतमिति ।

(३) ज्ञेन केवलेन समासासम्भवात् तदन्तग्रहणं तावद्भवत् सोपसर्गेण कथं
समासः ? अत आह कृदन्तेत्यादि । कारकोपसर्गो पूर्वो यस्मात् स कारकोप-
सर्गपूर्वस्तस्य कारकोपसर्गपूर्वस्य कृदन्तस्येति शेषः । कारकोपसर्गाभ्यां सह
समसोऽपि कत् सर्वत्र कटुग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः । विशेषणसमासेन सिद्धे सामि-
शब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थं सामिग्रहणमिति गोयीचन्द्रः ।

सह नित्यं षः स्यात् । अतिक्रान्तो वेत्तामतिवेलः, उद्गतो विद्यां उद्विद्यः (१) ।

क्रुष्टादाववादेऽस्या । क्रुष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यावादेऽस्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलं वनम्, अवक्रुष्टः कोकिलेन अवकोकिलो वृक्षः सशब्दः कृत इत्यर्थः । सन्नद्धो वस्त्रेणा संवस्त्रा, परिणद्धो वीरुद्धिः परिवीरुत्, सद्गत-मशनेन समशनं, प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घटः, सुसद्गतो वेनया सुवेलः, अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षो घट इत्यादि ।

ग्लानादौ पर्यादेऽस्या । ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्या-
देऽस्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः,
पर्याप्तं कुमार्यै अलंकुमारिः (२) । अलशब्दस्य पाक्षिकः स इति
कथित्, तन्मतेऽलं कुमार्यै इति वाक्यमपि । उद्द्युक्तो युद्धाय
उद्द्युद्धः, अभिगतः श्रुतायाभिश्रुतः ।

क्रान्तादौ निरादेः प्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादेः

(१) उभयत्र गवावादेरिति तुल्य । ननु अत्रप्रधानस्य तेन तुल्यो विधीयते,
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । उच्यते—तस्य व्यभिचारो प्रागेव प्रतिपादितः ।
यो वेत्तामतिक्रान्त स एवात्र प्रधानम् । यद्येवम् अतिवेल उद्विद्य इति वङ्ग-
मोहिष्यादि विध्यति । अर्थभेदोऽपि नास्ति, किमनेन मन्त्रणेन ? भैवं ; यदि
वङ्गमोहिः स्यात्तदा अतिमदि अतिभर्ता इत्यादौ कादिर्घदादेः (दातः ष) इति
नित्य क. व्यात्, अतिराज इत्यादौ टः (ष.) न स्यात्, अतिभर्ता इत्यत्र अन्
(भर्ताइन्) व्यात्, अतिजाय इत्यत्र जानि. स्यात्—इति गोयीचन्द्रः ।

(२) कुमार्यै कुमार्यैर्घम् अलं समर्थः अलकुमारिर्वर, तादर्थ्यचतुर्धीयम्—
इति प्रयोगरत्नभाषाटीका ।

३६७ । व्यं पूर्वम् । (व्यं १, पूर्वं १) ।

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति ।

राजानमतिक्रान्ता अतिराजो, अतिश्री, अत्यङ्गः, अतिस्त्रिः ।

प्यन्तेन सह नित्यं पः स्यात् । निष्क्रान्तो वनात् निर्वणः, अपगतो ग्रामात् अपग्रामः, अन्तर्गतो मुखात् अन्तर्मुख इत्यादि ।

कचिदन्यत्रापि । एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तः सस्तत्रापि शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् पः स्यात् । पुनाराजः पुनर्गवः भूतपूर्वः (१) पुनः-
शिन्पी अविनाभूतम् अविनाभावः सहभावः अन्यथोपपत्तिः (२)
अध्वगन्तव्य इत्यादि ।

अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य । स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृतन्तेन
सहोपपदस्य नित्यं पः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, शक्ति-
ग्रहः, धनक्रीतीत्यादि । हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात्
ह एवोक्तः ।

न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः । ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः
कुप्रादेरित्यनेन प्राप्तः षो न स्यात् । वृचं प्रति विद्योतते
विद्युत्, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः, त्रिगर्त्तेश्वरः
परीत्यादि ।

३६७ । व्यम् । व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योप-

(१) पुनाराज इत्यत्र सख्यहोरात्र इत्यनेन पुनर्गव इत्यत्र गोरतार्थे इत्यनेन
पप्रत्ययविधानार्थं समासविधानम् । भूतपूर्व इति भूत पूर्वमित्यर्थः । एवम्
अध्वा गन्तव्य अध्वगन्तव्य इति ।

(२) अन्यथोत्पत्तिरिति अन्यार्थोपपत्तिरिति च पाठान्तरम् ।

लक्षकं, तेन पूर्वकायः अर्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपातो,
 न तु शाकं प्रति इत्यत्र प्रतेरिति । अतिराजीति—अतिक्रान्ता
 राजानमित्यादिरूपेणार्थकघनमित्यन्ये । सख्यहोराजः पः पगे
 च इति पः, पित्वादीप् । अतिशीत्यत्र शनोऽत्यप्राण्युपमानात्
 इति पः । अत्यङ्ग द्रव्यत्र सख्यहोराज इति पे सर्वैकदेशेत्यादि-
 नाङ्गोऽङ्गादेशः । पूर्वदार्थप्राधान्येऽपि पविधानस्येत्यादि फलम् ।
 एवम् अतिनदिः अतिभर्ता अतिधर्म इत्यादौ कादयो न स्युः
 अंहत्वात् । अतिस्त्रिरिति—परदार्यस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवावाटे-
 रिति सः ।

राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपातं टं राजदन्तादिषु
 पठितं चेत् परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः निमवामितं
 सिक्तमंशुष्टं नग्नमुपितं श्टलुठितं (१) अवक्लिषपकं अपितीदम्नः
 उप्तगाढः । समसु पूर्वकालस्य लक्षणस्य विषयः । उदूखल-
 मुपलं तण्डुनक्लिषं चित्ररथयाज्ञीकं विष्वक्मेनार्जुभिर्वा चित्राम्वातो
 भार्यापती पुध्रप्रस्यो केगग्मयू विगेपणविगेप्ये स्यातकराजानी
 प्रतिष्ठानिषे शूद्राचार्य्या मर्यादाभिविधो गिरीजानु पाण्डुधृत-
 राट्टो (२) । अनायूय कर्कभूय ते, इदूतोर्वा परदे इति सः, ते
 च दृन्भूय ता अनावुकर्कस्युदृन्भवः । उदूग्नमादिभिर्मुपमादीनां
 चे परनिपातः । विगेष्यविगेपणे इत्यपि श्यादिति कथितम् ।

(१) अदकचित्तमित्तं अर्धपिप्पलीत्यादौ अदकलुठितमिति पाश्चिमीये ।

(२) इभोराजदन्तेषु न अनायूय कर्कभूयतात् अर्कभिवन्धविज्ञानात् अर्कभिव
 चमिष्टादित्यात् अदकभित्तमग्नौ तद्विराड इति इहभुधवीधम् ।

३६८ । संख्याव्याद्रात्राङ्गुलिभ्यामः ।

(संख्या-व्यात् ५१, रात्रि अङ्गुलिभ्यां ५॥, अः ११) ।

संख्याया व्याच्च पराभ्यां रात्राङ्गुलिभ्या-मः स्यात् यादौ, न तु
कार्थे । अतिरात्रः अत्यङ्गुलः ।

हरिणा वातो हरिवातः । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम् ।
अच्युतात् जातम् अच्युतजातम् । कृष्णस्य सखा कृष्णसखः,

एवं वनस्याग्रे अग्नेवनं, रात्रीणां गणो गणरात्रं, वाणस्य वारो
वारवाणः, अन्तरं गृहं गृहान्तरम् (१) अन्तरशब्दोऽत्रान्यार्थः,
श्वः परं परश्व इत्यादि । शेषं मिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

३६८ । संख्या । मण्डूकगत्या यादावित्यनुवर्तते इति ।
न च तत्र यस्मै संख्यावाचिनी रात्रेः पाविधानात् पगयोरेवास्य
विषय इत्यत आह यादाविति । न च तत्र पिच्छात्
स्त्रियामीव्विधानात् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यं, रात्रान्ताना-
महोरावादित्वादेव पुंस्वात् । संख्याव्यादिति कनिर्देशाच्च
यथासंख्यमित्यत आह—अतिरात्रः अत्यङ्गुल इति । गे तु द्वयोः
रात्रयोः समाहारः द्विरात्रम् । एवं निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं, हे
अङ्गुली परिमाणमस्य द्वाङ्गुल क्षेत्रं, द्वाङ्गुला भूमिः । 'भूमे-
रप्यर्द्धमङ्गुल"मिति तु यवमानार्थोऽङ्गुलगब्दस्तथाच "अङ्गुलन्तु यवो
मत" इत्यमरमाला । कृष्णसख इति—सख्यहरिति पः । महा-

(१) गृहान्तरमित्यत्र विशेषणत्वात् गृहशब्दस्य कर्मधारये परवर्त्तित्वनिरासः ।
एतत्सर्वं गणपाठसामर्थ्यादिति दृष्टव्यमिति बोधम् ।

महाघासः, ग्रामतच्चः, मृगसक्थं, जालसरसं, मण्डूकसरसं, राज-
गवः, वर्षारात्रः ।

३६६ । मुख्यार्थोरसः । (मुख्यार्थोरसः ५ ।) ।

मुख्यार्थादुरसशब्दादः स्यात् यादौ । अश्वोरसं, मुख्योऽश्वः
इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा
अवन्तिब्रह्मः ।

इति षः ।

घास इति—महतो महत्या वा घास इति वाक्यं, घासशब्दे परे
महतस्तत्परोराः । ग्रामतच्च इति—ग्रामस्य तच्चा इति वाक्यं, कौट-
ग्रामादिति षः । मृगसक्थमिति—मृगस्य सक्थि इति वाक्यं,
पूर्वोत्तरमृगादिति षः । जालसरसमित्यत्र सरोऽनोऽयोऽश्मन्
इति षः । कालस्य कालकूटाख्यगरलस्य सरः कालसरसं
कालियद्भद इति परे । राजगव इति—गोरतार्थं इति षः ।
वर्षारात्र इति—वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं, सर्व्वैकदेशेत्यादिना षः ।

३६६ । मुख्या । मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं, तच्च तत्
उरथेति तस्मात् । अश्वोरसमिति—अश्वस्य उर इति वाक्यम् ।
उरःशब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची, लक्षणया प्रधानार्थः, तथाहि
यथा उरः शरीरावयवानां प्रधान तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः ।
मुख्यार्थादिति किं ? मैत्रस्योरो मैत्रोरः । अवन्तिब्रह्म इति—
अवन्तिदेशभेदः, तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः । एवं सुराद्ब्रह्मः कान्य-
कुलब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ।

द्विगु-समासः, (गः) ।

तस्यार्थे विषये, वाच्ये अपत्यार्थं षिकादिकम् ।

प्रौढाजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

इदानीं, गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा विप्रकारः, तत्र तस्यार्थे एकः, समाहारे एकः, उत्तरदे परे एक इति । तस्यार्थे कृतगमात् तस्यस्य सत्त्वासत्त्वात्(१) तस्यार्थे इत्यत्र एकस्यः स्या एव विषयत्व वाच्यत्वं चेत्यर्थ इत्यत आह विषय इत्यादि । अपत्यार्थं षिकादिकञ्च (२) विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये, षिकादिकस्य हसादेश्च तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः (३) । यथा पञ्चसु

(१) तस्यार्थे तद्वितस्यार्थे कृतगमात् कृतद्विगुसमासात् तस्यस्य तद्वितप्रत्ययस्य अजादेर्हसादेश्चेति शेष सत्त्वासत्त्वात् विद्यमानत्वाविद्यमानत्वेन इत्यर्थः ।

(२) षिरेव षिक कन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे कः षिप्रभृतिकमित्यर्थ इति दुर्गादास कार्तिकेय गङ्गाधरा ।

(३) अपत्यार्थं षिकादिकस्य हसादेश्च तद्वितस्यार्थे विषय एव द्विगुर्न तु वाच्य इत्यभिप्रायः ।

अथ दुर्गादास.—यत्र तस्यार्थविषये समास क्रियते तत्र तद्वितप्रत्ययोत्पत्ते पूर्वोक्तस्यायां समासे कृते तत् प्रत्ययोत्पत्तौ वृद्धादि, तेन द्वयोर्मात्पोरपत्यमित्यत्र प्राप्त्वस्य षप्रत्ययस्योत्पत्ते पूर्वोक्तस्यायां द्विमात्र एतयोरेकपदीभावे पश्चात् षप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव वृद्धौ सख्यासमष्टादित्यादिना डुरि कृते द्वैमात्र इति । एव पञ्चानां मापितानामपत्य पाञ्चनापिति । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करणकारकात् टकेकादित्यादिना प्राप्त्वस्य प्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्वितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति श्यावान् तद्वितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवादादेरिति सुख । अजादेरिति किं ? द्वयोर्भूदोर्भवद्विभूदंश इत्यादौ विषये एव समास स्यात् तु वाच्ये इति । कार्तिकेय गङ्गाधरा-
पथेऽमाहृतः ।

कपालेषु संस्कृतः सूपः पञ्चकपालः सूपः, ही वेदी वित्य-
धीते वा द्विवेदः द्वितन्त्र इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात्
उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न ष्यादयः । पञ्चानां नापिता-
नामपत्यं पाञ्चनापितिः, हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशौर्षिकं, द्विखा-
रीकः, अर्द्धखारोणः, पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वो गौः पञ्चगर्गुष्यः,
पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्य इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य
विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् ष्यादयः स्युरिव । षिकादि इत्यनेन
अर्हति इत्यादौ विहितो यः षिकस्तदाद्या, अर्हति इत्यादि-
विहिता ये त्याः संज्ञायामेव तेषां, वेत्यादिभिन्नेश्वर्येषु येऽजादय-
स्यास्तोपाञ्च अहणं, तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हतीत्यादित्वेऽप्य-
संज्ञायामषिकादित्वाद्वाच्ये गः । संज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितैः क्रीतं
पाञ्चलोहितिकमित्यादौ विषय एव गः षिकादित्वात् । हाभ्यां
सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्षिकं द्विसुवर्णं, द्विसाहस्रं द्विसहस्र-
मित्यादौ संज्ञायामपि वा त्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि गः ।
एतत् सर्व्वं तपादे विशिष्य वक्तव्यम् (१) ।

(१) तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति पाणिनिस्त्वम् । (२।१।११।)
तत्र विषयद्विगुरेव इत्यनेन न तु वाच्यद्विगु । तपोदेवमते यत्र वाच्यद्विगु पाणिनि-
मते तत्रापि तद्वितप्रत्ययो भवति भूत्वा च “द्विगोर्मुगनपत्ये” (४।१।८८) इत्यनेन
तस्यैव उत्पद्यत्ये तद्वितप्रत्ययस्य नुभवति । “यदि तु तद्वितार्थे वाच्ये इति
व्याख्यायेत तर्हि पौर्णमास इत्यादौ तद्वितो न स्यात् । तदर्थस्य समाधिर्भोक्त-
त्वात् । द्विगोर्मुगनपत्य इति ष्यादौऽपि तद्वितार्थे तद्वितो भवतीति कल्पना
प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः” इति तत्त्वबोधिनी । सर्व्विप्रसादेऽप्येवमेव । तपोदेवेन
तु ज्ञातव्यमतमनुष्ठानमिति प्रतीयते । तथाच—“पाणिनिना तद्वितार्थविषय एव
समाधं कृत्वा ष्यादित्यस्य तद्वितस्य लोपार्थं “मुगनपत्य” इत्यादि ष्यादि

३७० । गैक्यादतोऽपात्रादेरीप् ।

(गैक्यात् ५१, अतः ५१, अपात्रादेः ५१, ईप् । ११) ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पात्रादेः ।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेस्तु—द्विपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ।

३७० । गैक्या । गस्यैक्यं गैक्यं तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य स पात्रादिर्न पात्रादिरपात्रादिस्तस्मात् । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लामेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्रास्यर्थं, तेन षोडशराजी द्विधुरी पञ्चराजीत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादी पाठात् पञ्चराजमिति भाष्यम् । त्रिलोकीति—ईपः पितृकरणादेव च गैक्यवमित्यनेन न स्त्रीत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति । एवं पञ्चपुत्री सप्तगतीत्यादि । ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात् कथमेकापूपीति चेत् सत्यं, दानक्रियया सम्भ्रमेण (१) वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति (२) । पात्रादेस्त्वित्यादि—द्विपात्रं

विहितानि । * * * यत्र यत्र परमते लुगन्ति तत्राफन्त्यते अभिषेये, यत्र च सुक् नास्ति तत्र विषयभूते समासोऽयमिष्यते इति—इति अष्टादशब्रह्मसूत्रे २६४ सूत्रे टीकायां कविराजः ।

(१) सम्भ्रमेण आदरेण, तथाच—सम्भ्रम सादृशेऽपि स्यात् सम्यगादरयो रपि—इति मेदिनी । सम्भ्रमेण त्वरया वा इत्यर्थं, विद्वन्मय दानस्नानुचितत्वात्—इति विशालह्वार ।

(२) दानक्रियाया बहुत्वेन एकापूपस्यापि बहुत्व संगच्छते । तथाच एकमपूपं गृहीत्वा सर्वेभ्यो ददातीति रूपेण एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति पाणिनीया व्याख्यापवन्तीति कार्त्तिकेयः ।

३७१ । वानापः । (वा ।१।, अन्-आपः ५।) । (१)

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं, त्रिखट्टी
त्रिखट्टम् ।

३७२ । तार्थे मानात् काण्डात्त्वचेत्रे ।

(तार्थे ७, मानात् ५, काण्डात् ५, तु १, अचेत्रे ७) ।

त्रयाङ्गी, त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुःशतं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगव्यं
द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अत इति किं ?
त्रिजगत् पञ्चपटु ।

३७१ । वा । मण्डूकगत्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या,
वा इत्यत्राऽप्रश्लेषाद्वा अ-इत्यस्य नाभः (२) । वागधोऽत्र समु-
च्चयार्थः । तथाचानन्तावन्ताभ्याम् अ ईप् च स्यादित्यर्थः । तेन
पञ्चकर्मं त्रितक्षमित्यादि स्यात् । अम्येपस्तसंज्ञकत्वेन पञ्चकर्मी
त्रितक्षीत्यत्र नकाराकारयोर्नोपः ।

३७२ । तार्थे । इहाकारत्वो नानुवर्त्तते, परत्र या पठ-
न्त्यात् (१) । तार्थे गे मानार्थकादीप् स्यात्, काण्डगम्प्राप्तु चेत्र-

(१) (वा ।।।, अ ।।।, अन्-आपः ।।।) इति वा पठन्तेऽहः ।

(२) त्रिभुवनं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चगव्यं द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु इति वाच्यम् । त्रिभुवनं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चगव्यं द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु इति वाच्यम् ।

(३) अत्र अम्येपस्तो नानुवर्त्ततेऽनिरुद्धत्वात्, वापि नानुवर्त्तते परत्र वा पठ-
न्त्यात् । इति वाच्यम् । इति वाच्यम् । इति वाच्यम् । इति वाच्यम् । इति वाच्यम् ।

३७३ । पुरुषाद्वा । (पुरुषात् ५, वा ।१।) ।

त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, व्रहः ।

भिन्ने वाचे । व्राडकी—त्रय आडका मानमस्या इति वाक्यम् ।
एवं द्वौ द्रोणी मानमस्या द्विद्रोणी द्व्राडकीत्यादि । त्रिका-
ण्डीति—त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यम् । एवं
द्विकाण्डीत्यादि । सर्वत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्र-त्यस्य लुक् ।
अचेत्रे इति किं ? त्रिकाण्डा भूमिः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, क्षेत्र-
भक्तिः क्षेत्रैकदेशः । मानात् किं ? पञ्चभिरखैः क्रीता पञ्चाग्वा ।
द्विपर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्, सुपञ्चालादौ सख्यापूर्व-
परिमाणार्थसंवत्सरसंख्यानां पृथग्ग्रहणेन कालसंख्ययोरपरि-
माणार्थत्वात् । समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्थुरेव ।

न विस्त्राचितकम्बल्यात् । तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न
स्यात् । द्वे विस्त्रे मानमस्या द्विविस्त्रा द्व्राचिता द्विकम्बल्या ।

३७३ । पुरु । तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्याद्वा ।
त्रिपुरुषीति—त्रयः पुरुषा मानमस्या इति वाक्यम् । एवं द्विपुरुषी
द्विपुरुषा परिखा । त्रिसखमित्यादि—त्रयाणा सखीनां समाहार
इति वाक्यम् । क्रमेण सत्यहोरात्रः, गोरतार्थे, नावोऽर्द्धाहे च,
खार्थ्या वेति प-प्रत्ययः । त्रिखारि—पाभावपक्षे चगेववमिति
क्तीयत्वात् क्लीवे स्वः । व्रह इति—त्रयाणाम् अष्टा समाहार
इति वाक्यं, सत्यहोरात्र इति ये सर्वपादेग इत्यत्र ऐवनिषेधात्

३७४ । द्वित्रिर्वाञ्जलैः ।

(द्वित्रैः ५।, वा ।१।, अञ्जलैः ५।, अः १।) ।

द्वयञ्जलं द्वयञ्जलि, द्वयङ्गुलं त्रिरात्रम् ।

पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः

द्वयङ्गुप्रियः ।

इति गः ।

अङ्गो नाङ्गादिगः, अङ्गीरात्रादित्वात् पुंस्त्वम् । एवं द्वयङ्गुः । अनेके तु
द्वयोरङ्गोर्भवः द्वयङ्गुः त्रयङ्गु इत्यादि स्यादेव ।

३७४ । द्वित्रैः । याग्रहणात् मानात् तार्ये इत्यस्य च निवृत्तिः ।
तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्जलैः स्याद्वा अतार्ये गे (१) । द्वयञ्जल-
मिति—द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति यापयम् । पक्षे द्वयञ्जलि । एवं
त्रयञ्जलं त्रयञ्जलि, द्वायञ्जली जलमस्य द्वयञ्जलजनः द्वयञ्जनिजन
इत्यादि । तार्ये तु दाभ्यामञ्जलिभ्यां क्लीतः द्वयञ्जलिः । द्वयङ्गु-
मित्यादि—संख्याव्यादित्यः । उत्तरदशमाह पञ्चगवधन इति ।
आदौ चिभि दें हं, पयात् धनगण्डे परे पूर्व्ययो र्दयो गः, गगे

(१) तद्विगत्ये द्विगो न भवतीति तर्कवागीशमतम् । पाणिनिप्रतिषेध-
ममदीशरगद्वाधराधामपि मतमेतत् । दुर्गादासकारिर्भवेत् त “द्वित्रिभ्यां परा-
दञ्जले च आदा तद्विगत्ये द्विगो । द्वयञ्जली पतिभाष्यस्य द्वयञ्जलं जलं पक्षे
अत्रयदाभावे जलराशित्वात् क्लीपणम्” इत्याहृत । इत्याहा इति पूर्व्यत्वात्
इत्याहपि अतमत्र वा पक्षमिति तो नाहृत ।

अव्ययीभाव-समासः, (वः) ।

वः क सामीप्य-सादृश्य-साकल्यानुक्रमर्हिषु ।

वीषा-पर्यन्त-योग्यत्व पद्यादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव यौगपद्येष्वनेकधा ॥

गौरत्तरदत्वात् गौरतार्थे इति वः (१) । एवं द्विनावधनः द्विखार-
धनः द्विखारीधनः द्व्यङ्गप्रिय इत्यत्र नावोऽर्हात् गे च, खार्या वा,
सख्यहोराज इति क्रमेण वः, पेऽङ्गोऽङ्गादेशः । द्वे अङ्गी जातस्य
द्व्यङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः वः, पद्यात् पूर्व्वयो र्दयो र्गः । अभि-
धानात् उत्तरदे गसो नित्य एव, तेन पञ्चगोधनम् इति न स्यात् ।
अन्ये तु समाहारः संघः, तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार
इति कृतं संघरूप तार्थे गनिराकरणार्थमित्याहुः (२) । परे तु
दिग्वाचिपूर्व्वदानामपि गमुक्त्वा पूर्व्वस्यां शालायां भवः पौर्व्वशालः
पूर्व्वा शाला प्रिया अस्य पूर्व्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ।

इति गसः ।

इदानीं समाह । वः केल्यादि । वपूर्व्वदानां सो वस उक्तः ।

(१) तादृशार्थप्रतिपत्तिकरे बहुव्रीहौ सत्यपि पदमध्ये समासनिहितकार्यार्थं
उत्तरपदे द्विगुरभिहित इति गद्गाधर ।

(२) "तद्वितार्थे समाहारे द्विगु संख्यायाः" इति वङ्गिप्रकार सूत्रम् (समास
पादे ११६) । अनु पञ्चाना गवां समाहार इति वाक्ये समासालम्बये कृते,
पुनस्तस्य बुकि, तद्वितार्थद्विगौ गोयन्दात् समासालम्बितेवाक्, पञ्चगुरित्यनेन भवि-
तव्यम्, न तु पञ्चगव इत्याद्यद्वयाद् समाहार इति । तथाच समाहारस्यैव न
पुनस्तद्वितार्थे समाह इति भावः । गोवीचमूत्रं टीका इत्यादि ।

३७५ । वात् क्तेर्मीऽतोऽप्याः ।

(वात् ५१, क्तेः ६१, मः ११, अतः ५१, अप्याः ६१) ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः, उपकृष्णात् गतः ।

स च क सामीप्याद्यर्थेषु (१) गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः
सहाभिधानप्रामाण्यान्नित्यं स्यात् । क-सामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा
अनेकप्रकार इत्यर्थः । परसूत्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम् ।

३७५ । वात् । अप्या इति पृथग् दकरणं 'लुक् परा'दित्यत्रा-
ननुवर्त्तनार्थम् । कृष्णमधिकृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्ये-
नोक्तं तथाप्यभिधानात् द्वीस्योरर्थ एव ज्ञेयः । एवं स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु स्वर्थ एव वसं कुर्वन्ति ।
नित्यत्वादस्य द्वीस्यन्तदेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति—अप्या
इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितम् । एवं कुम्भस्य
समीपम् उपकुम्भमित्यादि । “दण्डकान् दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन्
वनानि च” इत्यत एनत्वान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न सः अनभिधानात् । गृहस्योपरि तिष्ठति, उपरि गिरसो घट
इत्यत्र सामीप्यार्थस्याविवक्षितत्वात्, अन्यथा उपरिगृहस्य द्वित्वं
स्यात् ।

(१) अत्र सामीप्य-सादृश्य-माकृत्य योग्यत्वानां धर्मवशात्कृतेन निर्हेयात्
एवं वक्ष्यमाणोदाहरणस्यैव धर्मवशात्कृतेन निर्हेयात् उभयत्रैव स्यात्, तेन उप-
कृष्णं भूमि, उपकृष्णं भूम्या इत्यादि, अन्वेषु विधेयो नास्तीति गद्गाधरः ।

३७६ । त्रीप्तो वा ।

(त्री-स्योः ६॥, वा ११ ।) ।

उपकृष्यं उपकृष्येण कार्यम् । उपकृष्यं उपकृष्ये स्थितः ।

३७७ । लुक् परात् ।

(लुक् ११, परात् ५ ।) ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्ते लुक् स्यात् ।

३७८ । सहः सोऽकाले ।

(सहः ६१, सः ११, अकाले ७ ।) ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

हरिः सदृशं सहरि । काले तु सहपूर्वाङ्गम् ।

३७६ । त्री । अकारान्तात् वात् परयोस्त्रीस्योर्मः स्याद्वा । वाग्रब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुमद्रम् उन्मत्तगद्गम् एकविंशति-भारद्वाजमित्यादौ समृद्धिनदीसंख्यावयवेभ्यः स्या न वा मादेशः ।

३७७ । लुक् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवाद्देत्यत्र वाग्रहणात् । क्तेरित्यनुवर्त्तते इत्यत्र आह क्तेरिति ।

३७८ । सहः । वादित्यस्यार्थवशात् क्तेर्विपरिणामः, तेन वे इत्यर्थः । हरिः सदृशः इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये वः, सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्यग्रहणात् । एवं सदृशः किख्याः सकिखि, हरिः सादृश्य सहरि गुरोः, सकिखि कुकुरस्येत्यादौ । किखिः खेखीति स्यात्. शृगालभेदः । तथाच—
“किखिः शृगालभेदे स्या”दिति विश्वः ; वानरीति केचित् । सह-

दृष्टेन सह सकलमस्ति सदृशम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठम् ।
 मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रनिविष्णु ।
 अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं अनुरूपम् ।
 शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरिः
 शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः अपापम् । चक्रेण
 युगपदेहि संचक्रम् । यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः
 यावच्छ्लोकम् ।

पूर्वाह्लमिति—पूर्वाह्लस्य सदृशमित्यर्थः । कालस्य निषेधात्
 सहस्य सः । दृष्टेन सहेति—यदर्थं यदृष्टहीतं तत्र तस्याशेषत्वं
 साकल्यम् । सदृशमस्ति दृशमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनु-
 क्रम्येति—अनुक्रम (१) आनुपूर्व्यम्, अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठा-
 नुपूर्व्येण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां (२) समृद्धिरिति—सुमद्रं वर्त्तते
 सुभिलं वर्त्तते, मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
 यदा समृद्धेः प्राधान्यं तदैव वसः । यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्रादि-
 त्वात् य एव, यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति, समृद्ध्या मद्राणां

(१) अनुक्रमश्चात्र यौगपद्यः, तेन ज्येष्ठपरिहाराभावविशिष्ट-प्रवेशादिरिति
 त्रिव्याजः । “अनुक्रमे व्याहृ अनुज्येष्ठमिति—ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छतीत्यर्थः ।
 ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया, न तु कर्मणि, अन्यथा कार-
 कत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथग्पक्ष्यं विफलं स्यात् । अत्राकर्माकार्यं
 क्रमधासुरिति दुर्गादास गङ्गाधरौ ।

(२) देगभेदे तथानन्दे प्रमानु मद्रः प्रकीर्त्तितः ।

यदा मद्रा नदीभेदे स्त्रियां तत्रेति शासनम् ॥

इति गङ्गाधरदत्तकोषवचनम् ।

विशेष्यमाणत्वात् । विष्णुं विष्णुं प्रतीति—यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात्
वाक्याभावः, तथापि धिक्समयेत्यनेन वीषायां प्रतिना हीविधा-
नानर्थक्यात् वाक्यस्थितिः । वीषार्थस्य सेनोक्तत्वान्न द्विः । अग्नि-
ग्रन्थपर्यन्तमधीने इति—यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति, तथाप्यग्निग्रन्थ-
पर्यन्तमधीते ततोऽन्यद्वाधीत इत्यस्यासाकल्यार्थं वचनम्, एवं
सालोकमधीते, असकलेऽप्यध्ययने आलोकपर्यन्तं पठतीत्यर्थः ।
रूपस्य योग्यमिति—अनुरूपं ददाति, रूपस्य योग्यं ददातीत्यर्थः ।
शिवस्य पद्यादिति—अनुशिवं भक्ताः । एवमनुरथं पादाताः, रथानां
पद्यादित्यर्थः । मेघदूते—“तदनु जलद शोषसि शोत्रपेय”-
मिति तु पीसात् । अत्र स्त्रिवर्जनमिति परे (१) । शक्तिमनति-
क्रम्येति—यथाशक्ति ददाति, एवं यथाबलमधीते इत्यादि । हरेः
शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति—प्रादुर्भावः प्रकाशः, हरिशब्दो लोके प्रका-
शते इत्यर्थः (२) । एवम् इतिपाणिनि उद्विक्रमादित्यमित्यपि (३) ।
अभावस्योदाहरणमाह अपापमिति । अभावः संसर्गाभावः (४) स

(१) अत्र सर्वनामशब्देन सह अव्ययीभावसमासो न भवतीति पाणिनीयानां
मतमित्यर्थः । अतएव तदनु इत्यादौ नाव्ययीभावः ।

(२) स्वरूपपरिणये घञ्जनेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्य इतिशब्दस्य समास
इति प्रौढमनोरमा तत्त्वबोधिनी च । शब्देति यदृश्यात् हिमालयो नाम इत्यत्र,
तथा दिल्लीय इति राजेन्दुरित्यादौ च न समासः, अर्थप्रकाशनार्थत्वात्—इति
विद्यालङ्कारः ।

(३) उत्पद्येऽपि प्रकाशनार्थकः, तथाच मेदिनी—“उत् प्रकाशे विभासे
चे”त्यादि—इति विद्यालङ्कारः ।

(४) यद्यपि प्रागभावो ध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च संसर्गाभावस्तथापि सामयिका-
त्यन्ताभाव एवात्र गृहीत इति विद्यालङ्कारः ।

च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपक एव, (१) तेन अर्थाभाव (२) ऋद्धाभावप्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणम् । अत्रार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः, यथा अपापं, मक्षिकाया अभावो निर्मक्षिकम् इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनजा ब्राह्मणत्वधर्मी निषिध्यते, गौरश्चो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तर निषिध्यते, अतो नास्त्युभयत्रार्थाभावः, अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् । ऋद्धाभावो यवनस्य दुर्यवनं, दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभावः, किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः शीतस्य प्रतिशीतम् (३) अत्ययो वसन्तस्यातिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः, प्रध्वंसा-

(१) यद्यप्यभावस्य निरूपणत्वेन नास्ति भेदः, तथापि यस्याभावभाव स सम्बन्धी भिद्यते । तद्भेदाद्भावस्याप्युपकल्पितो भेद इति कातन्वटीका (२७२६) ।

(२) अर्थाभाव कश्चिद्देशे सर्वधैवाभावो वस्तूनां, न तत्पक्षस्य पचादिति कातन्वटीका । अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव, अन्योन्याभावस्य तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदनैव विरोधादित्याशयेन अर्थपदसुपात्तम् । अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नजनञ्साधारणाव्ययेन भवति । नञ्-तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र कश्चिद्भावबोधकोऽधीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मक्षिकम् अपापमित्यादिवत् अस्तुपलम्भ इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः । वस्तुतो नाशपर्यायात्पक्षस्य पृथग् यद्गृह्यात् प्रागभाव निवारणार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थपक्षेण, तेन प्रागभावाभिप्रायेण कपासे अघटमित्यादिर्न प्रयोगः, न वा अपदार्थस्य शशशब्दादेरभावबोधनाय नि शशशब्दमित्यादि एषामस्तीकतयार्थत्वाभावेन तत्रप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धेः इत्युक्तं सिद्धान्तकौमुदीटीकाया तारानाथेन ।

(३) यद्यपि कस्यचिदतीतत्वे कस्यचिद्दर्शनमानत्वेऽपि अतिशीतमिति भवति, तथापि शीत ऋतुप्रध्वंसेऽयं प्रयोग इति विद्यालङ्कारः । अतिशीतं शीतान्यतीतानि ध्वंसाभीत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला ।

भावः (१) स च नात्यन्ताभावः किन्तु शीतादिप्रध्वंसः संसर्गा-
भाव एव (२) । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अति-
कम्बलमित्यादि । गतोपभोगस्तु (३) विद्यमानस्यैव योवनादेर्वर्त्त-
मानकाले उपभोगाभावः अतो नार्याभावोऽत्ययश्चेति । चक्रेण
युगपदेहीति—यौगपद्यम् एककालता, सचक्रं निधेहि, युगप-
च्चक्रं निधेहीत्यर्थः (४) । सहः सोऽकाले इति सहस्य सः । यौग-
पद्येष्विति व्वनिर्हेशादन्येष्वर्थेष्वपि, तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति
व्यस्य नित्यं वस इत्यत आह यावन्त इत्यादि । अवधारणमित्य-
त्तापरिच्छेद, इयदेवेति निश्चय इत्यर्थः (५) । यावच्छ्लोकम-
च्युतप्रणामाः, (६) एव यावद्भोजनपात्रं ब्राह्मणानामन्त

(१) अतिक्रम इति—अतीतत्वमित्यर्थ इति विद्यालङ्कार ।

(२) व्ययीभावस्तु सर्वथैव क्वचित्प्रदेशे वस्तुन संसर्गाभाव न तु वस्तुनः
प्रध्वंस, अत अव्ययीभावोऽत्र व्ययीभावाद्भिद्यते इति गोयीचन्द्र ।

(३) अत्र तु उपभोगस्य सामयिकत्वात्त्यान्ताभाव इत्यर्थः । एवञ्च उपभुञ्जते
अस्मिन्निति उपभोगः उपभोगवर्त्तमानकाल इत्यर्थः । गतवासानुपभोगश्चेति
कर्मधारयः, उपभोगवर्त्तमानकालाभाव इत्यर्थ इति विद्यालङ्कार । सम्प्रति
भोपभोगकाल, किन्तु गत आगमिष्यति चेति कालोपाधेर्ध्वंस प्रागभाषो
वेत्यर्थः । यद्वायुपभोगकालादन्य एवत्यन्तोऽन्याभाव इत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला
(८६८ सू) ।

(४) युगपच्छब्दस्याव्ययत्वेऽपि अगमकत्वान् युगपच्चक्रमिति वाक्ये न समान,
तेन चक्रं युगपसिधेहि नतनेकवारमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः । हे विन्धो
एवञ्चिन्नु वादे चक्रेण सङ्ग गदा धारय इत्यर्थ इति दुर्गादास ।

(५) वृष्यया परिमाणेन वा अन्तूनामतिरिक्तीकृतमित्यर्थ इति विद्या-
लङ्कार ।

(६) श्लोकाशानिवसत्वा प्रणामानाशिवसत्ता विरहिता इत्यर्थ इति
दुर्गादास ।

यस्य (१) यावद्दृङं आनयस्य (२) इत्यादि । अवधारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं, कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारित-मित्यर्थः (३) । एवमसादृश्याथे वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूताः यथातथमिति, ये ये वृद्धा यथावृद्धं ब्राह्मणास्ति-ष्ठन्ति । यथाशक्ति ददातीत्यत्रानुक्रमानतिक्रमयोः पूर्वेष्वेव इति । सादृश्ये तु यथावृद्धास्तथा युवानः (४) । इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादेवेति ज्ञापितम् ।

अव्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यस्याव्यस्य च वो नित्यं स्यात् । स्वःप्रति सायंप्रति सूप्रति शाकप्रति, स्वर्गादिः स्तोकमित्यर्थः (५) । अल्पत्वे किं ? वृत्तं प्रति द्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्मीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः ।

एकद्वित्रिचतुरऽक्षगलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूत-पराजये गम्यमाने परिणा सहैषां नित्यं षः स्यात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि । एकादिशब्दैरक्ष एवाभि-धीयते, द्यूतपराजय इत्यस्य सम्यन्थात्तथाहि एकेनाक्षेण हारि-तमित्यादिक्रमेणार्थः, तथाच पञ्चभिरक्षैः गलाकाभिर्वा पञ्चिका

(१) यावन्नि भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो माह्वानमित्यर्थः ।

(२) यावन्तो वृद्धाः पञ्च वा षड्वा शग्धवन्ति तावद्देवानय इति गोवीर्यम् ।

(३) संख्यानिचयः परिमाणाविचयो वा न कृत इत्यर्थः इति विद्या-चन्द्रारः ।

(४) इहमहया युवान इत्यर्थः ।

(५) न स्यप्रति दारिद्रे इति प्रयोगरत्नमाळा । दारिद्रे अल्पमपि स्य मासीत्यर्थः । एषम् अल्पम् शाकप्रति— इति तर्कः ।

नाम द्यूतं, तत्र यदि पञ्च उत्तानाः अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति, अन्यथापाते पातयिता हारयतीति । एवम् अक्षपरि, शलाकापरि—अक्षेण शलाकया वा परिहारितमित्यर्थः । इहाक्षशलाकयोरेकत्वे (१) वर्त्तमानयोरिवायं सः स्वभावात्, न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमपेक्षते इति ।

अनोर्द्वैर्घ्यसमीपयोः । अनयोर्वर्त्तमानस्यानोः स्याद्यन्तेन सह वो नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा, यमुनेव दीर्घेत्यर्थः । अनुवृत्तं नदी, वृत्तस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मिवाचनस्यानोरनेन सः, सामीप्यधर्मिवाचिनस्तु पूर्व्वेणैव । यथा अनुवृत्तं, वृत्तस्य सामीप्यमित्यर्थः । अनयोः किं ? वृत्तमनु विद्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्योक्तत्वं इत्यर्थः ।

नास्त्रि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः सहान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्यं स्यात् संज्ञायां विषये । उन्मत्त-गङ्गं, लोहितगङ्गं(२), शनैर्गङ्गं, तूष्णीं गङ्गं—चत्वारि देशनामानि ।

(१) अत्र द्वित्ववृद्धत्वयोरित्यर्थः । तथाच अक्षाभ्याम व्यञ्जे. शलाकाभ्या-मित्यादि नोदाहृत्संशयम् अनयोर्द्वित्वादिनिषेधादिति प्रयोगरत्नमाला (६०१ सू) अक्षेण परिहारितमित्यर्थकथनेनैतत् सूचितं, अक्षादयः करणवृत्तीयानाः सम-स्थाने इति—इति विद्यालङ्कारः ।

(२) अतिवेगवज्रया अनवरतं तीरभूमिभङ्गकारिणीति उन्मत्ता इव गङ्गा यस्मिन्, वृत्तिकालोहितयोगात् लोहितो गङ्गा यस्मिन्निति विग्रह इति प्रयोग-रत्नमालाटीका । एतत्तु अर्थरूपनमात्रं अत्र वाक्यं, तथाच—“नित्यसमासत्वात् वाक्यमेवां न विद्यते” इति गोपीबन्धुः ।

नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् शीघ्रगङ्गो देशः । अन्याये किं ?
क्षणं चासौ वेत्ता चेति क्षणवेत्ता (१) ।

तिष्ठद्गवाद्याः । तिष्ठद्गवाद्या वसंज्ञका निपात्यन्ते ।

तिष्ठद्गवादिषु तिष्ठद्गु वहद्गु चायतीगवम् ।

खले-संक्रियमाणाभ्यां लूयमानाच्च संस्कृतात् ।

लूनाद्वयववुषे पूत पूयमानात् यवस्तथा ।

आयतीपुण्यपापाघात् समा अथ समं समात् ।

भूमिः पदातिरित्येतौ सुनिर्दुरपरात् समम् ।

प्ररथं प्रमृगं प्राह्लमपसव्यं प्रदक्षिणम् ।

सम्प्रत्यसम्प्रत्येकान्तं तथापदिशमित्यपि ।

पट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥

तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः
तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवश्च (२) । खले यथा यस्मिन् काले स
कालः खलेयवं, संक्रियमाणयवं लूयमानयवं संस्कृतयवं लूनयवं
खलेषुपमित्यादि । पूता यथा यस्मिन् काले स कालः पूतयवं, पूय-
मानयवम् । आयत्याः समाः संवत्सरा आयतीसमम् । एवं पुण्यसमं

(१) वेत्ता नदीविशेष इति सिद्धान्तकौमुद्याद्युपादिर्लक्षितः । तत्त्वबोधिन्यां
तारानाथकृतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च लक्षणवेत्तीति पाठो दृश्यते, कामिकायान्त
लक्षणवेत्त्या इति । तर्कशास्त्रटीकायाः पञ्चमं हस्तलिखितेषु व्याकरणं उक्तकेषु मूढ
प्रकाशिकानामिकाया प्रयोगरत्नमालाटीकायाञ्च (८१० पृ.) वेत्ता इति पाठो
दृश्यते । संक्षिप्तसारे तु वेत्ता इति ।

(२) तिष्ठद्गु प्रदोषो रतिर्षा । वहद्गु प्रातःकालो दिशः पृथ्वाङ्गो वा ।
आयतीगवं प्रदोषः । खलं धान्यादिमर्दभक्ष्यामं, पसेयवं वसन्तः । लूयमानयवं
विगिरः । पसेयुषं हेमन्तः—इति प्रयोगरत्नमाला टीका च (८११ पृ.) ।

पापसमम् अघसमम् । समत्वं भूमेः समभूमि समेभूमि । एवं समं-
पदाति समपदाति । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वनः, परदार्थप्राधान्ये
तु समभूमिः समपदातिरिति य एव । समाः पदातयो यस्मिन्
समपदातीति पारायणम् । समशब्दस्य वा सममादेशो निपा-
तनात्, समंभूमि समंपदातीत्यन्ये । समार्थसममिति व्यस्य आभ्यां
सह वस इति कथित् । शोभनत्वं समस्य सुपमं, निःपमं दुःपमं
अपरसमम् । एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं, प्रमृगं प्राह्लमपसव्यं
प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात्तु कुप्राद्योर्नित्यमिति ष एव ।
सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् ।
एकत्वमन्तस्य एकान्तम् । दिशोर्मध्यमपदिशमिति । अस्याकृति-
गणत्वात् अप्रदक्षिणमित्यादि(१) । इह यद्यत् कार्यं लक्षणेन न
सिध्यति तत्तत् सर्व्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठद्गवादीनां वादन्यः सो
न स्यात्, यथा परमं तिष्ठद्गु इत्यादि । वससु स्यादेव, तथाच—
“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रकान्तामायतीगव”मिति भट्टिः (२) ।
अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्वया वा । आभिमुख्ये वर्त्तमान-

(१) अत्रापदक्षिणसम्प्रत्यो वृथक्पाठस्वेतेषां समासान्तरनिषेधार्थं इति
दृष्टानुभवोपम । पञ्चसु कृत्सिद्धितेषु आदर्शदृक्लक्षेपु संक्षिप्तसारे च अप्रदक्षिण-
मित्याद्य अप्रदक्षिणमिति, कायिकायां तारानाचकृतसिद्धान्तकौस्तुभटीकायाञ्च
अपरदक्षिणमिति पाठो दृश्यते ।

(२) भट्टी ४ । १४, तत्र भरत — “तिष्ठन्ति स्थिरोभवन्ति गावो यस्मिन् स
तिष्ठद्गु काल, रात्रे प्रथमनाडिका, तत्र हि विचरन्ता गाव पचादत्याप्य इच्छन्ते ।
आयन्ति मोक्षं गावो यस्मिन् काले स आद्यतीगवं कालं अर्द्धांशमितभास्करः,
मायश्कालैव गणनयनात्” इति ।

योरभिप्रत्योर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वी तदन्तेन सह वः स्याहा ।
 अभ्यग्नि प्रत्यग्नि, पक्षे अभ्यग्निं प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति, अग्निं
 लक्ष्यीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्निर्लक्षणं, तेन पतद्भानां
 पातो लक्ष्यते, तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्यां द्योत्यते
 तथा शब्दशक्तिस्त्राभाध्यादाभिमुख्यमपि द्योत्यते, अतएव अग्नेर-
 भिमुखमेव पतद्भाः पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठत इत्यर्थः (१) ।
 आभिमुख्ये किं ? गङ्गामभिवसति (२) । लक्षणद्वेरेति किं ? शुभ्रं
 प्रतिगच्छति, शुभ्रान्मथुराञ्चलितो दिङ्मोहात् शुभ्रमेव निवर्त्तत
 इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वी किन्तु ढ इति ।

आङ्पर्यपवहिरक्षां प्या । एषां प्यन्तेन सह वः स्याहा ।
 आपाटलिपुच्छं परित्रिगर्त्तम् अपत्रिगर्त्तं (३) वह्निर्ग्रामं प्राग्ग्रामं
 वृष्टो देवः । पक्षे आ पाटलिपुच्छात् परि त्रिगर्त्तंभ्य इत्यादि ।
 वह्निरादिसाहचर्यादाडादीनां योगे येष्वर्थेषु पी तेष्वर्थेषु (४)
 एवेह ग्रहणं, तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार
 इत्यादौ क्रान्तादौ निरादेः प्या इति यः (५) । वह्निरङ्गो गुण

(१) तथाच अग्निस्त्रायं शलभकक्षुं कभग्यभिमुखं पतनमिति बोधः ।

(२) अत्र अभिना लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो द्योत्यते, न त्वाभिमुख्यमिति
 गोपीचन्द्र ।

(३) अपपरि वर्ज्यार्थं इति प्रयोगरत्नमाषा । तेन त्रिगर्त्तान् वर्ज्य-
 यित्वा इत्यर्थः । त्रिगर्त्तशब्दो आहोरसिहितदेशविशेषस्य संज्ञा ।

(४) तेन अपपरि इत्येतयोर्वर्ज्यार्थं एव, आङ् इत्यस्य मर्यादाभिधियो
 देवेति बोध्यम् ।

(५) एतेनैतत्प्रतिपादितं क्रान्ताद्यर्थव्यतिरिक्तोऽस्य विषय इति गोपीचन्द्र ।

इत्यत्र त्वन्यदार्थप्राधान्यात् हः । वह्निरङ्गं प्राग्ग्राम (१) इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन यसात् ।

पारे मध्ये ष्या । पारे मध्ये इत्येतयोः थन्तेन सह वः स्याद्वा । पारेगङ्गं, मध्येकाशि । सूत्रनिर्देशात् ष्या अलुक् । पक्षे पारे गङ्गायाः, मध्ये काश्याः । गङ्गापारं, काशीमध्यम् इति तु षीपात् । एके तु अग्रेऽन्तरोर्ग्रहणं कृत्वा अग्रे रामस्य अग्रे-रामम्, अन्तःप्रयागस्य अन्तःप्रयागमित्यप्याहुः ।

संख्याया विद्याजनैकयोगैः । विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र, तद्वाचिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा । द्वौ मुनी व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणस्य, विद्यया पाणिनिकात्यायनयो-र्मुन्योरेको योगः (२) । पूर्व्वदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विमुनि-रागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्यात् हः । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विमुनि शब्दानुशिष्टेः, द्विमुनिरागम इत्याहुः (३) । द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं (४) इत्योर्गार्ग्ययोर्दशानां भारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । एके तु अनेकसंख्याया एव वसं विधाय एकमुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ।

समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह

(१) वह्निरङ्गं नदी इति, प्राक् चामौ यामपेति वाक्यम् ।

(२) जनकतासम्बन्धे इत्यर्थः, उभयोरेव व्याकरणजनकत्वात् इति विद्यासङ्घारः ।

(३) शब्दानुशिष्टेर्भाष्यस्येत्यर्थः ।

(४) भारद्वाजयोर्दशानां दशसंख्येत्यर्थः ।

३७६ । शरद्विपाङ्गयश्चेतोमनीविडुपानहिमव-
द्विद्विवनडुद्विक् चतुर्यत्तदोऽः ।

(शरद्व—तदः ५।, अः १।) ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

संख्यावाचिनो वः स्यात् । द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं, सप्त-
गोदावरम् (१) । समाहारे किम् ? एकनदी ।

३७६ । शरत् । शरच्च विपाट् च अयथ चेतश्च मनश्च विट् च
उपानच्च हिमवांश्च विच्च दौश्च अनङ्गांश्च दिक् च चत्वारश्च यच्च तच्च
तत् तस्मात् । उपशरदमिति—शरदः समीपमिति वाक्यम् । एवम्
उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसं प्रतिमनसं प्रतिविशम् उपोपा-
नहम् उपहिमवतम् उपविदं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उप-
चतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किं ? चतसृणां दिशां समा-
हारः चतुर्दिक्, तथाच—“चतुर्दिगीशानवमन्य- मानिनी”ति
कालिदासः । अन्ये तु पथि-दृग्-उपसत् कियदनसः शरदादी
पठन्ति, अययेतोमनीविडुदसु नाडुः ।

(१) यद्यपि गोदावरी एकैव, तथापि सप्तपदसप्तभिव्याहारात् तत्पदेन
तीर्थावाहनमन्त्रधृतसप्तनद्यो गृह्यन्ते, तीर्थत्वेनाविधेयात्, तेन गङ्गा यद्यथा
गोदावरी शरदसती नर्मदा सिन्धुः कावेरी च इत्यर्थः । अयमव्ययीभाषो द्विगो-
षीधक् विधेयत्वात् । ननु पञ्चनदमित्यत्र द्विगुषमासकरणे बोधोप ? उच्यते—
समाहारद्विगो लोपत्वात् सप्तोरेव अन्वयः स्यात्, अव्ययीभाषे तु पञ्चमीभिन्नसम्-
बन्धो रन्वय इति । अतएव सप्तगोदावरं ध्याता इति सप्तप्यन्तादिप्रयोगाभावे
एव दोष इत्यर्थः—इति प्रयोगरत्नमाशारीका (८०६)

३८० । जराया जरस् च ।

(जरायाः ६१, जरस् ११, च ११) ।

उपजरसम् ।

३८१ । सरजसोपशुने । (सरजस-उपशुने १॥) ।

निपात्ये ।

३८२ । सम्परःप्रत्यनुभ्योऽक्षाः ।

(सम्-परस्-प्रति-अनुभ्यः ५॥, अक्षाः ५) ।

समचम् ।

३८० । जरायाः अः स्याद्दे तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजर-
समिति—जरायाः समीपमिति वाक्यम् ।

३८१ । सर । सरजसञ्च उपशुनञ्च ते । रजसा सह
सकानमस्ति सरजसं, साकल्ये वः, सहः सोऽकाले इति सहस्य
सः । हे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु । सरजसतामवनेरपां निपातः
इति किराते चिन्त्यम् । शुनः समीपम् उपशुनं, श्वयुवमघोना-
मिति ते निषेधेऽपि वस्योत्वं निपातनात् । सङ्घोपाभ्यामेव निय-
मात् उपरजः प्रतिश्व इत्यत्र अन् इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि
न स्यात् ।

३८२ । सम्परः । सञ्च परस्य प्रतिय अनुभ्य ते तेभ्यः । एभ्यः
परादक्षुः अः स्याद्दे । समचमिति—अक्षीः समीपमिति वाक्यम् ।
पर इति कृतसान्ताक्षगण्डे परे मनीषादित्वात् परिगण्डस्वा-

३८३ । अनः । (अनः ५।) ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८४ । क्लीवाद्वा । (क्लीवात् ५।, वा ।१।) ।

। उपचर्मं उपचर्मं ।

दिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणम् । अन्नः परि परोक्षम्, आङ् पर्यप-
वहिरञ्चामित्यादिना यः (१) । अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्ष-
मिति वीष्वायां व इत्याहुः । एके तु अन्नोः परः परोक्षं, पार-
स्करादित्वात् सुम् इत्याहुः । अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम्, अभि
प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना यः । वीष्वायामित्यन्यः । प्रत्यक्षो घट
इति तु इन्द्रियार्थेनाक्षगर्धेन प्रादिसात् । अन्नोः समीपमन्वर्धं,
सामीप्ये यः ।

३८३ । अनः । अध्यात्ममिति—आत्मानमात्मनि वा अपि-
कृत्य अध्यात्मं, कार्यं यः । अत्ये न्योर्लोपीतायिति नलोपे ययो-
रित्यादिना अलोपः ।

३८४ । क्लीवात् । क्लीवनिद्रादनन्तादः श्यादा वे । उपचर्म-
मित्यादि—चर्मणः समीपमिति वाक्यं, सामीप्ये यः । एव प्रत्यक्षं
प्रत्यक्षः, वीष्वायां यः ।

(१) अन्नः परमिति स्वये * * * निपातवत् परलोकारादेशः, परोक्षम् ।
परोक्षा मिश्रेणानि तु अर्धं आर्धव—इति विहात्मके लोपे । अन्नः परमिति—
अतिरिक्त इत्यर्थः, इति लोपे अपि अन्न इन्द्रियार्थपर इति लोपेऽपि ।

३८५ । ऋप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरे व्वा ।

। (ऋप्—गिरेः ५, वा ।१।)।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि ।

इति वः ।

षट् समासाः ।

३८६ । पथ्यप्पुरः से ।

(पथिन्-अप्-पुरः ५, से ७) ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः, महापथः,
दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमलापं सरः, विष्णुपुरम् ।

३८५ । ऋप् । ऋप् प्रत्याहारः । ऋप् च नदी च पौर्ण-
मासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तत्तस्मात् । ऋवन्तात्रयादेश
अः स्याद्वा वे । पुनर्वाग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थम् । उपसमिध-
मित्यादि—समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपदृगदम् उप-
तद्धितम्, पक्षे उपसमित् इत्यादि । उपनदमित्यादि—नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं, नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपपौर्णमा-
सम् उपपौर्णमासि उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि उपगिरिम्
उपगिरि, “अनुगिरमृतुभिर्विंतायमानामिति माघः (१) । इत्य-
व्ययीभावः ।

३८६ । पथ्यप् । पथ्याय आपय पूय तत् तस्मात् । स

(१) गिरुपामने ० । १. गिरी ऋदभिर्विंतायमानामित्यर्थः ।

३८७ । ह्रन्तर्गेर्याऽपोऽनात् ।

(हि-अन्तर्-गे: ५।, ई । १।, अ: १।, अप: ६।, अनात् ५।) ।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ई: स्यात् ।

द्वीपं अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८८ । समापानूपौ । (समाप-अनूपौ १॥) ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

इति सामान्यार्थम्, अतः षट्सूदाहरति सखिपथावित्यादि । सखा च पन्थाश्च तौ, रम्यः पन्था यत्र, महांयासौ पन्थाश्चेति, दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाहौ इति स्या आकारादेशः । चतुर्णां पथां समाहारः, पथः समीपे, विमला आपो यस्मिन् । विष्णुपुरमिति—विष्णोः पूरिति वाक्यम् । यद्यपि अदन्तः पुर-शब्दोऽस्ति तथापि पुरशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

३८७ । ह्रन्त । द्वौ च अन्तश्च गिद्य तत् तस्मात्, न अः अनस्तस्मात्, ई इति लुप्तप्रतीकं दम् । हिशब्दान्तःशब्दौ अनदन्ता-वेव । अनवर्णान्तेभ्य इति गैर्विशेषणम् । एभ्य इति—हिशब्दा-दन्तःशब्दादनवर्णान्ताङ्गे रित्यर्थः । द्वीपमित्यादि—द्विर्गता आपो यत्र इति वाक्यम् । एषम् अन्तर्गता आपो यत्र, सम्यगापो यत्रेति । एषां रूढशब्दत्वादेतद्दुस्तत्तिमात्रम् । एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति—प्रगता आपो यत्र इति वाक्यम् । एवं परापमिति ।

३८८ । समा । निपातो छर्थविशिषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र, अनुगता आपो यत्रेति

३८६ । सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये,
अन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

(सम् तुम् ।१॥, मनः-कामे ७, अवश्यं ।१।, ल्ये ७,
अन्यलोपं २।, सम् मांसौ १॥, तु ।१।, हित-तते ७, पाक-
पचने ७, वा ।१।) ।

सम् तुम्व मनः कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्यलोपं याति ; सम्
हित-ततयोः, मांसः पाक पचनयो र्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेथः, सहितः
संहितः, सततः सन्ततः, मांसाकः मांसपाकः मांसचनं मांस-
पचनम् ।

वाक्यम् । अन्यत्र समोपमन्वीपमिति । अन्ये तु समाङ् पूर्वादपः
समापमिति साधयन्ति ।

३८७ । सम् । सम् तुम् इति लुप्तप्रीडं, (१) सम् च तुम्
च तौ, सौत्रत्वादीलुक् । मनश्च कामश्च तत्तच्छिन् । अन्यस्य लोपः
अन्यलोपस्तम् । सम् च मांसश्च तौ । हितश्च ततश्च तत्तच्छिन् ।
पाकश्च पचनश्च तत्तच्छिन् । स इत्यनुवर्त्तते । ल्ये तव्यादी ।
हित-तते मांसः पाक-पचने इति पदद्वयकरणात् सम्मांसा-
वित्वनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हित-ततयोर्मांसः पाकपचन-
योरिति । सकाम इत्यादि -- सम्यक् कामो यस्य, सम्यङ् मनो

(१) सम् इति तम् इति च लुप्तप्रीडं च पचनं मनःकामाभ्यां यथासंख्य-
निरासार्थमिति दुर्गादास आर्त्तिवेद्य-गङ्गाधराः ।

३६४ । अक्षोऽचक्षुषि ।

(अक्षः ५, अचक्षुषि ७) ।

गवामक्षीव गवाक्षं । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

३६५ । ब्रह्महस्तिराजपत्यात् (१) वर्चसः ।

(ब्रह्म—पत्यात् ५, वर्चसः ५) ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पत्यवर्चसम् ।

३६४ । अक्षो । अनेत्रार्थादक्षः अः स्यात् से । गवामक्षीव इति (२)—गावो जलानि तेषामक्षीव गवाक्षं पद्मादि, वातायने रुद्रसु पुंलिङ्गः (३) । एवं पुष्करमक्षीव पुष्कराक्षं, लवणमक्षीव लवणाक्षं, सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः । विशालाक्षः पद्माक्ष इति तु हसात् । विप्राक्षीति—विप्रस्य अक्षीति षीपात् ।

३६५ । ब्रह्म । ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पत्यश्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसः अः स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति—ब्रह्मणो वर्च इति धाक्यम् । एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पत्यवर्च

(१) “अत्र पत्येत्यपपाठ । भाष्ये काशिकादृष्टौ कौस्तुभस्य पत्येत्येव पठितत्वात् । कौस्तुभोऽपि तत्त्वबोधिन्यां पत्यं भाष्यमर्हतीति पत्यो भाष्यं भोजीति व्याख्यातत्वाच्च । रामतर्कवागीशेनापि पत्येत्येव पठितं व्याख्यातम्” इति उद्दिष्टबोधम् । अक्षिप्रकारेऽपि पत्येत्येव पाठः । कातन्त्रे तु पत्येत्येव (३८५६) ।

(२) शाङ्ख्यविरचिते अक्षशास्त्रापर्यायंभेव इत्यमरः, न तु लभासपटवत्तस्य—इति गङ्गाधरः ।

(३) गावो विरवाः । अक्षिमन्दो इत्युवाचो । पतीवनाक्ष—इति तत्त्वबोधिनी ।

३८६ । समवान्धात् तमसः ।

(सम्-अव-अन्धात् ५, तमसः ५) ।

सन्तमसम् ।

३८७ । श्वोवसीयस-श्वःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

(श्वोवसीयस—निःश्रेयसम् १) ।

एते निपात्याः ।

समिति । वर्धस्तेजस्तथाच—“तेजःपुरीषयोर्व्वर्ध” इत्यमरः । “पलसुम्मानमांसयो”रिति रुद्रः । पलसुम्मानमर्हतीति पल्यम्, उन्मानप्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः । सर्व्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा व्रीहेरवस्थापनं पल्यमित्युक्तम् । यत्र पलालरज्ज्वा व्रीहिं वेष्टयित्वास्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ।

३८६ । सम । एभ्यः परात् तमसः अः स्यात् से । सन्तमस-मिति—सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिसः । एवम् अवहीनं तमः अवतमसम् । अन्ययतीति अन्यम्, अन्यत्कं टक्क्षये—अस्मात् पचादित्वाद्दन्, अन्यञ्च तत् तमश्चेति अन्यतमसमिति यः (१) ।

३८७ । श्वो । निपातो ह्यर्थविशेषे, तेन श्वोनिर्भ्यां श्रेयसः श्वसो वसीयस्य शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते । वसुमत्-शब्दादीयसु, लुङ्मद्विनामिति मतोर्लुङ्, जीमंशेति डिच्चादुकार-लोपे वसीयःशब्दः शक्त्या श्रेय आह । श्वोऽनागतेऽङ्गि वसीयः

(१) यत् तम. अन्वर्धं करोति तदुच्यते । * * * अदन्त तमसशब्देन सन्तम-सादिषड्भौ सप्तषमिदं मूलम इत्यादिरूपनिवृत्त्यर्थम्—इति गोपीचन्द्र. (१११६) । ध्वान्ने गाढेऽन्वतमसं शीघ्रेवतमसन्तम । विश्वक सन्तमसम्—इत्यमरः ।

३६० । धुरोऽनक्षस्याः ।

(धुरः ५१, अनक्षस्य ६१, अः ११) ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

यस्य, रन्तुं मनो यस्य, रन्तुं कामो यस्य इत्यादि वाक्यम् । अवश्य-
सेव्य इति—अवश्यं शब्दस्य मयूरञ्चंसकादित्वात् स्थान्तेन सह वा
यसः । असे तु अवश्यं सेव्य इति । तथाच भट्टवार्त्तिकं—“सम्ब-
न्धानुभवोऽवश्यमेवणीयश्च लिङ्गिन” इति । सहित इत्यादि—
संम्यक् कृतं प्राप्तं येन इति वाक्यम् । सततमित्यादि—संम्यक्
ततमिति प्रादिसः (१) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्य-
मित्यत्र नित्यम् । मांसपाक (२) इत्यादि—मांसस्य पाकः, मांसस्य
पचनम् इति वाक्यम् । सम्मांसौ त्विति—तुशब्दो भिन्नकार्थ-
स्तेन वाशब्दस्य पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्यं गिप्रादुरादि-
व्यवधानेऽपि (३) । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्याङ्गीकर-
णीय इत्यादि ।

३६० । धुरो । धुरः अः स्यात् से, न तु अक्षसम्बन्धिन्याः ।
राजधुरेति—राज्ञो धूरिति वाक्यं, स्त्रीत्वादाप् । अक्षधूरिति—
अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रयावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठवि-
शेषस्तस्य धूर्भारः । एयं दृढधूरक्ष इत्यादि ।

(१) अत्रापि संम्यक् ततमध्येति अक्षप्रोङ्गिति दुर्गादाय वार्त्तिकेद-
गद्वाधराः ।

(२) मांश्चाक इत्यत्र अकारलोपश्च स्थानियत्वाच्च विसर्गं इति दुर्गादायः ।

(३) अन्यत्रोपं यातीति शेषः ।

३६१ । ऋचः । (ऋचः ५) ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धर्चम् ।

३६२ । नञ्वहोर्माणवक-चरणे ।

(नञ्-बहोः ५, माणवक-चरणे ७) ।

अनृचो माणवकः, बह्वृचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३६३ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

(प्रति-अनु-अवात् ५, साम लोमः ५) ।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३६१ । ऋचः । अर्द्धर्चमिति—अर्द्धम् ऋच इति वाक्यम् ।

सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्ची मन्त्रः ।

३६२ । नञ् । नञ् च बहुषु तत्तस्मात्, पुस्त्वं सौत्रत्वात् ।
माणवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन् । नञ्बहुभ्या परस्या ऋचः अः
स्यात् क्रमात् माणवकचरणयोर्वाच्ययोः (१) । अनृक् सामेति (२)
—अकृतसान्तत्वात् वा के अनृकं बह्वृकमित्यपि ।

३६३ । प्रत्य । प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः
पराभ्यामाभ्यामः स्यात् से । प्रतिसाममिति—प्रतिगत साम इति
प्रादिसः, प्रतिगतं साम यस्येति वा हः, साम साम प्रति इति
वीष्ठाया वा वः । एवं प्रतिलोममिति । एवम् अनुसामम् अनु
लोमम् अवसामम् अवलोमम् ।

(१) माणवको नृ, चरण वेदपाद्या । (२) साम ऋजुश्च वेदांगनिघण्टौ ।

३६८ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

(तप्त-अनु-अवात् ५), रहसः ५) ।

तप्तरहसम् ।

३६९ । प्रत्युरसानुगवे । (प्रत्युरस-अनुगवे १॥) ।

एते निपात्ये ।

श्लोवसीयसम् (१) । एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः श्रेयः, श्वःश्रेयसं
निःश्रेयसम् (२) उभयत्र मयूरव्यंसकादित्वात् सः । यद्यपि श्वः-
शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयःश्रेयशब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्झितावय-
वार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चितं श्रेयो निः-
श्रेयसमिति प्रादिसः ।

३६८ । तप्ता । एभ्यः परात् रहसः अः स्यात् से । तप्तरहस-
मिति—तप्तमिय तप्तं, तप्तञ्च तत् रहयेति वाक्यम् । अकथं
यद्भवेत् वाक्यं तत् तप्तरहसं विदुः इति (३) । एवम् अनुगतं रहः
अनुरहसम् । अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः (४) ।

३६९ । प्रत्यु । उरसि प्रतिवर्त्तते प्रत्युरसं, (५) स्यर्थे यः ।

(१) श्लोवसीयसम् कल्याणमित्यर्थ इति ज्ञातम् । (१८० ए) तप्तते अवधीयन्
शब्दः ।

(२) अश्रेयसं कल्याणम् । निःश्रेयसं निष्ठांशमिति ज्ञातम् । (१८८ ए) ।

(३) अथवा—“परेष्वानपिगण्यं हि यत्रहो वडितप्रसम् ।

तप्तञ्च तत्रहयेति तप्तप्ररहसं विदुः इ” इति श्रीहमनोरमा ।

(४) अवधीयं रह इति प्रादिसमासः, अथवा अवधीयं निम्नितं रहोऽङ्क-
मिति वज्रश्रीह — इति गोपीबन्धुः । तप्तवाचिण्यामयोऽपि । अतस्त रह इति
दुर्गाराव-वाचिं वधी ।

(५) प्रत्युरस शेष इति ज्ञातम् । (१८० ए) ।

४०० । गैरध्वनः । (गैः ५१, अध्वनः ५१) ।

प्राध्वो रयः ।

४०१ । पाण्डूदक्कृष्टात् भूमैः ।

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५१, भूमैः ५१) ।

पाण्डुभूमौ देशः ।

गवामनुदीर्घम् अनुगवं शकटम्(१) अनोर्द्वैर्घ्यसामीप्ययोरित्यादिना वः । अन्यत्र उरः उरः प्रति प्रत्युरः, वीष्पायां वः । गवां पथात् अनुगु, पथादर्थे वः ।

४०० । गैः परादध्वनः अः स्यात् से । प्राध्व इति—प्रगतोऽध्वानमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति सः । प्रगतोऽध्वा येन इति वा हः ।

४०१ । पाण्डू । एभ्यः परस्या भूमैरः स्यात् से । पाण्डू-भूम इति—पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् । एवं पाण्डुयासौ भूमिषेति पाण्डुभूमा । उदीची भूमिरस्यां नगर्थाम्, उदीची चासौ भूमिषेति वा उदग्भूमा । कृष्टा भूमिर्यस्यां नगर्थ्यां कृष्टा चासौ भूमिषेति वा कृष्टभूमेति । कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् (२) ।

(१) गौरिव शकटमपि दीर्घमित्यर्थ इति गोयीचन्द्रः ।

(२) पाणिनीयवार्तिके काशिकायां संक्षिप्तसारे उद्गन्धर्वोपे च कृष्ण इति पाठो दृश्यते । तथाच—

कृष्णोदक्पाण्डुपुर्वाया भूमैरच प्रत्ययः कृतः ।

गोदावस्थां च नदाप नस्यावा उत्तरे यदि ॥ इति काशिका ।

जातन्धे ष कृष्टेति पाठ । ३८१ ३८१ ।

४०२ । सङ्घ्राया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

(सङ्घ्रायाः ५१, नदी-गोदावरीभ्याम् ५॥, च ११) ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०३ । निसः शतो डः ।

(निसः ५१, शतः ५१, डः ११) ॥

निस्त्रिंशः निचत्वारिंशः ।

४०२ । संख्याया । संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां

भूमेथ अः स्यात् से । पञ्चनदमित्यादि—पञ्चानां नदीनां समा-

हारः पञ्चनदं, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरम् ।

चकारात् द्वे भूमौ यत्रेति ।

४०३ । निसः । निसः परात् गदन्ताड्डः स्यात् से ।

निस्त्रिंश इति—निर्गता त्रिंशत इति वाक्यं (१), क्रान्तादी निरादेः

प्या इति षः । अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सामान्य

एवेत्याहुः । एवं निचत्वारिंशः निष्पञ्चागः । शत इति किं ?

निःषट्ठिः निःसप्ततिः इत्यादि ।

गोष्ठग्राद्या । गोष्ठग्राद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे ऋथ गोष्ठवः (२)

पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं, घीपः (३) । द्वे आयुषी समाहृते दशायुषं,

(१) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि षर्पाणि चैत्रम्. निर्गतत्रिंशतोऽष्टुनिभ्यो

निस्त्रिंशः अद्गु इति द्विद्वान्बोधोऽसौ ।

(२) एतेन कर्ममातापुरुष एवेति नियमो दर्शितश्चेन पञ्चतस्युदये गोष्ठ्या

इत्येव इति तत्परबोधोऽसौ ।

(३) इत्थे न भवति, पुरुषस्य आयुष पुरुषायुषी इति आदिषा (११।१००)

कमादान्तरे न भवतीति गोर्वाणम्. (१०६ पृ.) ।

४०४ । सूत्सुरभिपूते गर्न्धादिर्वातूपमानात् ।

(सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५), गर्न्धात् ५, इः १, वा । १, तु । १,

उपमानात् ५) ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

त्रीणि आयुंषि समाहृतानि त्रायुषं, समाहारे गः (१) । द्विस्तावा
विस्तावा वेदिः, प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता
ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सह
सामानाधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सूच्, तयोस्तावतीशब्देन
मयूरव्यंसकादित्वात् सः (२) । एषां विशेषार्थविशेषयोर्निपातनात्
गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा, पुरुषस्य आयुष्य पुरुषायुषी, द्वयोस्त्रयाणां
वा आयुः द्वायुस्त्रयायुर्द्विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ।

४०४ । सूत् । सूत् उच्च सुरभिश्च पूतिश्च तत्तस्मात् । एभ्यः
पराङ्गन्धात् इः स्यादुपमानात्तु वा । सुगन्धिरिति—शोभनो गन्धो-
ऽस्येति वाक्यम् । एवम् उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः, सुरभिर्गन्धो-
ऽस्य सुरभिर्गन्धिः, पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिर्गन्धिः । यद्यपि सामान्ये-
नोक्तं तथापि ह एवास्य विषयः । अत्र यदा समवायसम्बन्धेन (३)

(१) आदिगौ तु द्वयोरायुः द्वायु — इति गोयीचन्द्रः (२८२ सू) ।

(२) तावतीशब्देन तु यावत्त्वमेत्सेण द्रव्यवृत्तिना संख्याशब्दस्य सामानाधि-
करण्याभावात् विशेषणसमासो न भवतीत्यत आह—मयूरव्यंसकादित्वादिति—
इति गोयीचन्द्रः ।

(३) नतु संयोगसम्बन्धेन इत्यर्थः । अतएव परगन्धेन गन्धसंबन्धेन स्यादिति
कार्तिकेयः । “गन्धस्येते तदेकान्तपहृष्यं कर्त्तव्यम्” इति पाणिनीयवार्तिकम्

(५।४।११५) । “एकान्त एकदेश द्वे चविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि
 पुष्पं सनिन च । सुगन्धिर्वायुः । नेह—गोभना गन्धा गन्धद्रव्याण्यस्य सुगन्ध
 व्यापणिक” इति सिद्धान्तकौस्तुभे । “एवञ्च गुणवाचिन एवेह पक्षं नत
 द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः । अस्ति च गन्धगन्धो द्रव्यवचन । वहति जलमियं
 पिनष्टि गन्धान् इत्यभियसुदुपघते सजो विचित्रा इति दर्शनात् ।

गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेययोः ।

स एव द्रव्यवचनो यद्धत्वे पुंसि च स्रुत ॥ इति कोषाश्च ।

एतेन ‘सङ्गीभृतः पुष्पसुगन्धिराददे’, ‘भग्नबालसङ्कारसुगन्धौ’ इत्यादि
 व्याख्यातम् । केचित्तु तदेकान्तगन्धेन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा व्यागन्तुष्वस्य
 नेत्याह । तथाच भट्टि—‘व्याघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध’ इति । व्याख्यातञ्च
 जयमङ्गलायं—गन्धस्येति रेकार समासान्तो न, गन्धस्येत्ये तदेकान्तपक्षमिति
 वचनात् सुगन्ध व्यापणिक इति यथा—इति । अतएव ‘भग्नबालसङ्कारसुगन्धौ’
 इत्यादीना प्रामादिकत्वं दुर्घटं हत्तिलतोक्तम्—इति प्रौढमभोरमा । भंतिप्र
 सारमतेऽपि गुणवाचिनो गन्धादेव इ प्रत्यय नत द्रव्यवाचिन । तन्मते व्याघ्रायी-
 त्यादि भट्टिप्रयोगे गन्धगन्धस्य द्रव्यवाचित्वात् न इ । तथाच—पृथिव्या एव
 गन्धवनीत्यात् न गन्धवहो गन्धवान् भवति, किन्परविन्दध्यतिपद्मवत्त्वात् संयुक्त-
 समवायेन सुगन्ध इति विशेषणं, तस्मादय गन्धगन्धोऽरविन्दमाचष्टे । माघे त
 ‘भग्नबालसङ्कारसुगन्धौ मधुनि’ इति गुणवाच्येव गन्धगन्धः, सङ्कारह्वमसक
 मणात् मधु गुणवत् । तथाच भट्टिवाचिकं—‘तिमाचम्पकसम्पर्कात् प्राग्गन्धविधि
 वामताम् । रमान्गन्धास्तद्भ्रमं मध्ये साक्रामिका गुणः’ । पवने तु गन्धभंक्रान्ति
 भोक्ति तस्यापार्श्वित्वात् । ये तु वैशेषिकादयो गुणभंक्रान्तिं न मन्दन्ते, तन्मते
 भग्नबालसङ्कारसुगन्ध इति भवति, अतएव गन्धादेति चान्ता—इति गोयी
 चन्द्र (४९९ पृ) । व्याघ्रायीति भट्टी ३।१०, अत्र भरत—सुन्दरभोत्यादी
 मभवेतस्यैव गन्धस्य पक्षमम्, अत्र तु परम्परया गन्धसम्बन्धात् इ प्रत्ययः ।
 सुगन्धिरिति पाठे विचारमयेत्यादिना सुगन्धगन्धात् सार्धे नि । क्वचित्तु
 मभवादाध्याहारान् सुगन्धिः समोरस्य इति प्रयोग इति वाचिर्भोता । अत्र
 पधादेशं इति जानाण” इति । अष्टिनामभते मज्जदावसुगन्धिना, बहुसुगन्ध
 कटसुगन्धसुगन्धय (माघे ६।१०), अयं हि सप्राय न सारभारा स्वाहा
 सुगन्धि अरते तुपारा (मैत्रये) इत्यादयः प्रयोगा अदीना निरद्वयत्वात् सोपध्या
 इति । (रथो ४।४१ सोपध्या टीका पृ ४५५) ।

४०५ । नार्च्यायां स्वतेः सख्यादेरः ।

(न ।१।, अर्च्यायां ७।, सु-अतः ५।, सख्यादेः ५।, अः १।) ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् ।

शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा ।

अर्च्यायां किं ? गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

गन्धो वर्तते तदेकारस्तथाच—“आप्रायि वान् गन्धवहः सुगन्ध” इति भट्टिः । कस्तूरिकाशृगविमर्द्दसुगन्धिरिति माघे उपमान-विवक्षयेति । पद्मगन्धिरिति—पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् । एभ्यः किं ? दुर्गन्धः ।

भृतित्वादेर्मासादिकः । भृतिवृत्तनं, तत्र विहितो यस्यस्तदन्तादेर्मासादिकः स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । एवं दशकमासिक इत्यादि । अस्यापि ह एव विषयः ।

४०५ । नार्च्यायाम् । सुद्य अतिद्य तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादेरिति—सख्यहोरात्र इत्याद्यारभ्य (८) सूत्रे येभ्योऽकारो विहित स्तेभ्यः पूजार्थस्वतिभ्यां परेभ्यो न अः स्यात् । सुराजा, अतिराजा—कुंप्राद्योर्नित्यमिति पः । सख्यादेः किं ? शोभनं सकृद्य यस्य सुसकृद्यः, अत्यक्षो विप्रः । स्वतेः किं ? परमराजः । अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्यां परस्याः संख्याया ङोऽपि न स्यात् ; सुदया अतिदया ब्राह्मण इत्याहुः ।

४०६ । किमः क्षेपे । (किमः ५१, क्षेपे ७) ।
किंराजा ।

४०७ । नञोऽहवे । (नञः ५१, अ-ह-वे ७) ।
नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह-वयोः ।
असखा । ह-वे तु अनपं सरः, अधुरम् ।

४०८ । पथो वा । (पथः ५१, वा ११) ।
अपथं अपन्याः । ह-वे तु अपथो देशः, अपथम् ।

५०६ । किमः । क्षेपो निन्दा, तस्यां वर्त्तमानात् किमः
सख्यादेरो न स्यात् । किंराजा, कुम्भितो राजेत्यर्थः । एवं निन्दिता
धूः यस्य तत् किंधूः शकटम् । क्षेपे किं ? केपां राजा किंराजः ।

४०७ । नञो । ह्य वय तत्, न तत् तस्मिन् । ह्यभिषे
से नञः परात् सख्यादेरो न स्यात् । असखेति—न सखा
इति वाक्यम् । “नञः” इत्यनेन पमः । यद्यपि नञ इत्यनेनैव
सिध्यति, तथापि नञः स्याद्यस्तेन सह ह-वस-प्रापनार्थमह्य
इत्युक्तम् । अनपं सर इति—न मरुवापो यस्मिन् सरसीति
वाक्यम् । अधुरमिति—पुरोऽभाव इति वाक्यम् ।

४०८ । पथो । ह्यभिषे से नञः परात् पथः पः न स्यात् ।
अपथमिति—न पथ्या इति वाक्यम् । व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्रीव-
त्वम् । पत्ते अपथ्या इति । अपथो देश इत्यादि—नास्ति पथ्या
यस्मिन् देशे, पथोऽभाव इति वाक्यम् ।

४०६ । कत् क्चत्त्रिरथवदे ।

(कत् ।१।, कु ।१।, अच्-त्रि-रथ-वदे ७) ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे ।

कदन्नं कक्षयः ।

४१० । काऽच्चे । (का ।१।, अच्चे ७) ।

काचम् ।

४०६ । कत् । अच्च त्रिय रथथ वदथ तत्तस्मिन् । कदन्न-
मिति—कुक्षितमन्नमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । एवं
कुक्षितास्त्रयः कक्षयः, कुक्षितो रथः कद्रथः । कदद इति—
वदतीति वदः, पचाद्यन् । एष्विति किं ? कुत्राक्षणः ।
अस्य सूत्रस्य यस एवाभिधानात् कुक्षितो रथो यस्येत्यादौ न
स्यात्(१) ।

जातौ वृणे । वृणशब्दे परे जातौ वाच्यायां कोः कत्
स्यात् । कत्तृणं नाम जातिः । अजातौ कुक्षितानि वृणानि ।

४१० । का । अच्चशब्दे परे कोः काः स्यात् । काच-
मिति—अचमिन्द्रियं, कुक्षितमन्नमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति
षः । अच इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् कुक्षिते अक्षिणी यस्य
काचो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् पे कृतेऽपि स्यात् ।

(१) पापङ्गसेपदर्थे कु इत्यमरोक्तस्य अच्ययङ्गशब्दस्यैवात्त एवार्थं नत एव्यो-
वाचकस्य, तेन को एवमिन्द्रिये लक्षित इत्येत इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादास कार्ष्णि-
केय-गङ्गाधराः ।

४११ । पथिपुरुषे वा ।

(पथि-पुरुषे ७, वा ।१।)

कापथं कुपथं, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । पथि । पन्थाय पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कोः काः
स्यात् वा पथिपुरुषयोः परयोः । कापथमिति—कुस्मितः पन्था
इत्यर्थः, व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम् (१) । एवं कुपथमिति ।

(१) अत्र सर्वेषु मचलितेषु उद्धृतसुगन्धबोधपुरुषकेषु सूत्रे कापथ इति पुंलिङ्ग-
पाठो दृश्यते । स च न तर्कवागीयसम्मतः “व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम्”
इत्युक्त्वात् । कार्तिकेयोऽपि तर्कवागीयमतमनुसृतवान् । दुर्गादासगङ्गाधर-
मते तु पुंलिङ्गपाठः । अत्र पुंस्त्वं न पाणिनीयवार्त्तिकसम्मतम्, “पथः संख्या-
व्ययादेः” इति वार्त्तिके क्लीबत्वम्युक्तत्वात् । सिद्धान्तकोश्यामपि क्लीबलिङ्गपाठो
दृश्यते । पथ-संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वमिति तत्र तत्त्वबोधिनी । संक्षिप्त-
सारेऽपि “कुस्मित-पन्थाः कापथम् । कुपथमित्यसाधुः” इत्युक्तं (१४६ सू) ।
संख्याव्ययात् पथ इति नपुंसकत्वम् । कुपथमित्यसाधुरिति—पथिपथेन समासि
मित्यं कादेय । पथिपथेनमानात्तं पथिपथेनापि क्लीबत्वाभाव इत्यभिप्राय इति
गोपीचन्द्रः । ‘व्यध्वो दुर्ध्वो विपथ कदध्वा कापथः समाः’ इत्यमर, ‘व्यध्वो
विपथ कापथाविति रभसप, इत्युभयत्रापि पुंलिङ्गपाठो दृश्यते । “पथिन् पथेन
समासि संख्यादीत्यनेन नपुंसकत्वमित्यतः अदन्पथपथेन समासः । गति पथप
मार्गयेति लिङ्गाण्येव”—इत्यमरटीकायां रघुभाष्यः । प्रीङ्मनोरमापि
अमरवचने क्लीबत्वापत्तिनिरासाय अदन्पथपथेन समाससङ्गा “न चैवं विपथ-
विहासपि कापथो न स्यात्, कादेयस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईदृशे च तत्-
सम्भवात्, कुख्यायामप्येत, पर्यवसानान्” इत्यप्याह । भरतस्य—द्वयित पन्थाः
कापथ-पथ्यपुत्र इति च । यद्यपि पथ संख्याव्ययात् पर इति क्लीबत्वत्वं
तथापि लिङ्गस्य भोजान्तरत्वात् विपथ कापथो पुंलपि” इत्याह । प्रीङ्मनोरमा
टीकायां इतिदोषितोऽप्येवमाह । अथैवं नवाधोयते—भरतमते विपथकापथो
पुंलपेऽप्यविचारान् क्लीबत्वमप्यादाति । अमरे दत्त कापथ इति निर्देहकदध्व
पथपथेनापि विधत्ति । तर्कवागीयेनापि नदद्वंशम् । एवं गति पाणिनीय

४१२ । कोरीषदर्थे । (कोः ६।, ईषदर्थे ७) ।

ईषज्जलं काजलम् ।

४१३ । कत्कवौ चाग्न्युषो ।

(कत्-कवौ १॥, च ११, अग्नि-उषो ७) ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णम् ।

कापथ इति तु ईषदर्थे अकारान्तेन पथशब्देन । परे तु कापथ-
मिति नित्यमाहुः । कापुरुष इति—कुक्षितः पुरुष इत्यर्थः ।
ईषदर्थे कोः पुरुषशब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः, तन्मते
ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ।

४१२ । कोः । पुनः कुयङ्गं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तनार्थम्,
अत आह काजलमिति । एवम् ईषस्रवणं कालवणम्, ईषद्वादो
यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नम्, ईषदस्त्रं कास्त्रम्, ईषदा-
कारो यस्य स काकार इत्यादौ तु अनेनाचि कदादेशो बाध्यते,
अपेक्षितविधित्वात् परत्वाच्च(१) । तथाच भारविः—देवाकानिनि
कावादे वाहिकास्त्रस्त्रकाहि वा । काकारेभभरे काका निस्त्र-
भव्यव्यभस्त्रनि (२) ।

४१३ । कत् । ईषदर्थे कोः कत्-कव-काः स्युरग्न्युषयोः

वाचिके सिद्धान्तकोशद्वारे संक्षिप्तभारतानामसन्दिग्धमतमनुसृत्य तर्कवागीशटीकात-
यायिन्यस्मिन् सुश्रवणे कापथमिति लोचनिद्वन्द्वैरेवैव युक्तसत्यग्राम इति ।

(१) कोरीषदर्थे इत्यनेन यत् कादेशविधानं तदप्यग्रभीषदर्थमपेक्षते, तस्मिन्पथं
एव तद्विधानादित्यपेक्षितविधित्वम् । परत्वादिति—विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
न्यायेन कोरीषदर्थे इत्यस्य परवर्त्तित्वादित्यर्थः

(२) किराते ११।११ ।

४१४ । ज्योतिर्जनपदं रात्रिर्नाभिर्वन्धुर्गन्धुः
पिण्डलोहितकुक्षिवेणी ब्रह्मचारिर्तीर्थ्यपत्नीपक्षे
समानः सः ।

(ज्योतिः—पक्षे ७, समानः ११, सः ११) ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः ।

परयोः । कदग्निरिति—परे तु अग्निशब्दे परे का कवादेशो
नाहुः । कदुष्णमिति—अनीषदर्थेऽपि उष्णशब्दे परे कोः कत्-
कवकादेशा इत्यन्ये ।

११४ । ज्योतिः । एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात् ।
सज्योतिरिति—समानञ्च तत् ज्योतिष्येति वाक्यम्, एकादीनाञ्च
इति यसः । एवं सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धुः
सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणी । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं
यद्भूतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानो ब्रह्मचारी
सब्रह्मचारी, तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः । (१)
समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य एकगुरुः, समानतीर्थ्यशब्दात्
तत्र वासिनीत्यर्थे ष्येत् त्वे समानस्य सः (२) । समानः पतिरस्याः
सपत्नी, इति पतिशब्दस्य पत्नीदेशे समानस्य सः । समानः पक्षः

(१) एकब्रह्मप्रतापारा मिय' समझचारिण इत्यमर ।

(२) निर्यंकारे तीर्थे न स्यात्, तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां ते समान-
तीर्था इति—इति उगादास-कार्तिकेय गङ्गाधरा ।

४१५ । रूपं नाम गोत्र स्थान वर्णं वयो वचन
धर्मं जातीयोदर्थ्ये वा ।

(रूप—उदर्थ्ये ७, वा ।१।) ।

सरूपः समानरूपः ।

इति स-पादः ।

सहायः सपत्नः । परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणीति पञ्च
नाहुः । अन्ये तु पिण्डभिन्नान्नाहुः (२) सेतुशब्दश्चाहुः ।

३१५ । रूप । एषु दशसु समानस्य सः स्यात् । सरूप
इति—समानं रूपं यस्येति वाक्यम् । एवं सनामा सगोत्रः
सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सधर्मा, समानः प्रकारः सजा-
तीयः, समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्थ्यः । पक्षे समानरूप
इत्यादि । परे तु उदर्थ्यभिन्नेष्वपि नित्यमाहुः । धर्मोदर्थ्यभिन्नेषु
वेति चान्द्राः ।

अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घं । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य
घं स्यात् कर्णशब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्रा-
कर्णः । द्वी गुणौ यस्य स द्विगुणः, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स
द्विगुणाकर्णः, गुणशब्दोऽत्रावयवार्थः । द्वयोरहुष्योः समाहारः
द्व्यहुष्यं, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्व्यहुष्यकर्णः । इह चिह्न-
शब्देन पशूना स्वामिविशेषसम्बन्धप्रापनार्थं कर्णे दात्राकारादि

यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं, तेन शोभनकर्णः महाकर्ण इत्यादौ न स्यात् । रिष्टादेशु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा —

रिष्ट-स्वस्तिक-पञ्चाष्ट च्छिन्न-च्छिद्राणि च सुवः ।

भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्ट शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य र्घः स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वस्वस्य विश्वावसुः ।

अपील्वादेरिको वह् । पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य र्घः स्यात् वहशब्दे परे । वहतीति वहः, पचाद्यन्, कपिं वहतीति कपीवहं मुनीवहं शमीवहम् (१) । पील्वादेशु पीलुवहं चारुवहमित्यादि । इकः किं ? गन्धवहः ।

गेः काशे । इगन्तस्य गेः काशशब्दे परे र्घः स्यात् । निकाशते इति पचाद्यन्, नीकाशः अनूकाशः । इकः किं ? प्रकाशः ।

गीर्घञामनुष्ये बहुलम् । गीर्घः स्यात् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये वाच्ये । बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः बीमार्गः नीक्लेदः नीहारः नीशारः नीवारः, हृती प्राकारः, गृहभेदे प्रासाद इत्यादौ नित्यम् । अन्यत्र प्रकारः प्रसादः । प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नीकारः अतीसारः परीहासः, पचे प्रतिवेश इत्यादौ विकल्पः । प्रवेशः प्रहारः विसारः परिवेशः इत्यादौ निषेधः (२) ।

(१) एषदाहरणेषु “बोकाश्रयत्वात् ह्रीवत्वं वाच्यम्” इति गोपीबन्धुः ।

(२) नीक्लेदः—निक्लिद्यतीति कर्त्तरि षञ् । अपामार्ग—अपमृज्जन्यनेन इति ऋरणे षञ्, आषाद्, इति एषात् श्योपधिविशेषः । नीहारो हिमः ।

पूर्वं मुखेमस्य पूर्वामुखः पश्चिमासुख उत्तरामुखः दक्षिणामुखः
इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि । अमनुष्ये किं ? निपाद-
घाण्डालः ।

क्विवन्तरुचादौ कस्य च । गीः कस्य (१) च क्विवन्तरुचादौ परे
घंः स्यात् । अभीरुक् नीहृत् प्राहृट् परीतत् उपानत् । कस्य—
मर्मावित् मृगावित् (२) । गिकयोः किं ? तिग्मा रुग् यस्य स
तिग्मरुक् (३) ।

तुरादेः सहि घा तु वैरुद्धयोः । तुरादे घंः स्यात् सहि,

नीशारः प्रावरणम् । नीवारो धान्यविशेषः । प्राकारो वृताविति—वेष्टने
वाच्ये । षट्शभेदे प्रासाद इति—देवानां भूमिजासु षट्शविशेषः । प्रक्रियते इति
कर्मणि घञ्, प्रसीदन्ति अत्र इत्यधिकरणे घञ् । अन्यत्र प्रकार. प्रसाद इति—
प्रधारो विशेष, प्रसाद स्तुत्या दानम् । प्रतीवेशः—प्रतिविशतीति कर्त्तरि घञ् ।
प्रतीकार—प्रतिकरणमिति भावे घञ्, अथवा प्रतिकुर्वन्त्यनेन इति करणे ।
प्रतीहारः—प्रतिहरन्ति चापयन्ति तेनेति प्रतीहारो हाःस्यः । नीकारः—
निकरणमिति कृ श विल्लेपे इत्यस्मात् भावे घञ् । अतीशार—अतिशरणमिति
इ गतौ इत्यस्मात् भावे घञ् । परिहसनं परिहासो, भावे घञ् । विसरतीति
विसारो मत्स्य—इति गोयीचन्द्रः (२१२ ख)

(१) कस्य कारकस्य ।

(२) अभिरोषते इति अभिपूर्वात् इष उ ष्ट दीप्रावित्यस्मात् कर्त्तरि क्विप्,
नित्यं कुमाद्योरिति समासः । निवर्त्तते इति नीहृत्, निपूर्वात् हत उ हृ वर्त्तने
इत्यस्मात् कर्त्तरि क्विप् । मर्षयतीति प्राहृट् प्रपूर्वात् हृ उ षेचने इत्यस्मात् कर्त्तरि
क्विप् । परितनोतीति परीतत्, यम मन तन इत्यादिना नकारस्योप, स्य तन-
पितोति तन् । उपानत् मृगौ ज वक्ष्ये क्विप्, नहोषट् भौ इति घट् । मर्मावित्—
मर्म् विध्यतीति व्यध्यो ताड्ये इत्यस्मात् कारकपूर्वात् क्विप्, पक्षपाद्योरिति
जिः । एवं मृगावित् व्याध ।

(३) नात्र उ.सर्गपूर्वस्य कारकपूर्वस्य वा इवे क्विवन्ता ।

वैसु रुधधयोर्वा । तुरः विगस्तं सहते, ढाङ्गजवहसह इति विष्, तुरापाट् । एवम् ऋतीपाट् जलापाट् इत्यादि । विरोहति क्षिप्, वीरुहो घड् कौ, वीरुत् विरुत् । रुधधोः क्षिपीत्यन्ये । विवधतीति पचाद्यन्, वीवधः विवध इति ।

शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो घंः स्यात् । शुनो दन्तः श्वादन्तः श्वादंष्ट्रा ।

दन्तादिर्यथा—

दन्त दंष्ट्रा कर्ण कुञ्ज (१) पद पुच्छाः पङ्गीरिताः ।

वराहशब्दोऽप्यत्र, एतेन श्वावराहाविति कथित् ।

पदपुच्छयोर्बन्ति चान्द्राः, तन्मते श्वपदः श्वपुच्छ इत्यपि ।

चितेः के । अकृतसान्ताहित्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घंः स्यात् । एका चित्तिर्यस्य एकचित्तीकः ।

कोटरकिंशुलकाद्यो वनगिर्योर्नाम्नि । कोटरादेर्वनशब्दे परे, किंशुलकादेर्गिरिशब्दे परे घंः स्यान्नाम्नि । कोटराणां वनं कोटरावणम् ।

कोटरादिर्यथा—कोटर शारिक सिधक पुरगा मिथ इति पञ्चेह प्रोक्ताः । किंशुलकानां गिरिः किंशुलकागिरिः । किंशुलकाञ्चनभञ्जनलोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ताः । नाम्नि किं ? कोटरवनं भञ्जनगिरिः ।

विग्नस्य मित्रनरयोः । विग्नस्यानयोर्घंः स्यान्नाम्नि ।

(१) कुञ्ज इत्यत्र कर्णप्रकारे शूर्द्ध इति (२१० सू) चागिष्ठादां कुन्द इति (६।१।१०) पाठभेदो दृश्यते ।

विश्वामित्रो नाम ऋषिः, विश्वानरो नाम कश्चित् ।

नाम्नि किं ? विश्वं मित्रं यस्य विश्वमित्रो विप्रः, विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा ।

अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घः स्यात् वक्रादौ नाम्नि । अष्ट वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णमित्यादि । नाम्नि किम् ? अष्टवक्रो वृक्षः ।

गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे परे युक्ते वाचे, कपाल-शब्दे परे हविषि वाचे अष्टनो घः स्यात् । अष्टभिर्गोभिर्युक्तम् अष्टागवं शकटम्, अष्टसु कपालेषु संस्कृतं अष्टाकपालं हविः, उभयत्र तार्थे गः । युक्तहविषोः किम् ? अष्टकपालं विप्रस्य, समाहारे गः ।

इष्टकादेधितादौ स्वः । इष्टकादेः स्वः स्यात् चितादौ परे । इष्टकाभिधितम् इष्टकचितम्, इषीकायास्तूलं इषीकतूलं, मालां भर्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्तस्यापि (१) । पक्षेष्टकचितं सुध्रेषीकतूलं, मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी ।

आषीपोर्नाम्नि बहुलम् । आषीपोर्बहुलं स्वः स्यात् नाम्नि । बहुलञ्च क्वचित् नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिद्विषेधः, क्वचिद-पूर्वविधिः ।

यदुक्तं —

प्रवृत्तिय निवृत्तिय विभाषोक्तविधिः क्वचित् ।

अपूर्वस्य विधानञ्च बहुलं स्यात्तुर्विधम् ॥

(१) परान्तरपुत्रंकेटवादिशब्दस्यापीत्यर्थे ।

कन्या कुञ्जा यस्मिन् देशे कन्यकुञ्जो देशः, शिलां वहतीति शिलवहं, शिला प्रस्थोऽस्येति शिलप्रस्थं नगरं, मन्दुरायां जातो मन्दुरजोऽश्वः, रेवती मित्रमस्य रेवतिमित्रः, रोहिण्याः पुत्रो रोहिणिपुत्र इत्यादौ नित्यम् । शिंशपस्थली शिंशपास्थली, प्रमदवनं प्रमदावनं, रेवतीपुत्रः रेवतिपुत्रः, कालीदासः कालिदास इत्यादौ विकल्पः । लोमकागृहं लोमकाण्डं नान्दीकरः नान्दीघोषः नान्दीविशाल इत्यादौ निषेधः । कलघ्नः सुसूक्ष्मजटकेश इत्यादौ असंज्ञायामपि, षाडुल्यात् ।

अनीवियुव्यस्य यूतो वा परदे । ईप इयुव-ईदूतो व्यसंज्ञकादन्यस्य ईदूतः स्वः स्याद्वा परदे । ग्रामणीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः, धीवन्भूपुत्रः धीवन्भुपुत्रः । अलावुकर्कन्धुद्वन्भुफलमित्यत्र द्वन्भ्वा एव स्वः न तु पूर्वयोः, से तु सर्वान्तदस्योत्तरदत्त्वात् । यदा अलावूथ कर्कन्धुथ अलावुकर्कन्धौ, ते च द्वन्भूथ अलावुकर्कन्धुद्वन्भ्वः, तासां फलम् अलावुकर्कन्धुद्वन्भुफलमिति तु स्यादेव(१) । ईवादेसु गार्गीपुत्रः श्रीकुलं भ्रूकुलं शक्तीभूतम् ।

भ्रुवः कुंसादावृदती च । भ्रुवः कुंसादौ परे ऋत् अत् स्वय एते बहुलं स्युः । भ्रुवः कुंसो भासनमस्य भ्रुकुंसय भ्रुकुंसय भ्रुकुंसय भ्रुकुंसय इति शब्दाणवः । एवं भ्रुवोः कुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटियेति । अन्ये तु स्वाभाव इत्याहुः ।

तथाच—तन्द्नी प्रमीला भ्रुकुटि भ्रुकुटि भ्रुकुटिः स्त्रियामित्य-
मरः । कुंसः स्याद्भासने पुंसि । .

यड ईः पुत्रपत्योः पे । षण्णगोरनार्पयोरित्यादिना
विहितस्य यड (१) ईः स्यात् पुत्रपत्योः परयोः पे सति । कारीप-
गन्ध्यायाः पुत्रः कारीपगन्धीपुत्रः, कारीपगन्ध्यायाः पतिः
कारीपगन्धीपतिः, एव वाराहीपुत्रः वाराहीपतिरित्यादि । पे
किं ? कारीपगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीपगन्ध्यापतिर्ग्रामः ।

बन्धौ हे वा तु मातामातृमातृकेषु । यड ईः स्यात् बन्धौ
हे सति, वा तु मातादिषु । कारीपगन्ध्या बन्धुरस्य कारीप-
गन्धीबन्धुः, कारीपगन्ध्या माताऽस्य कारीपगन्धीमातः कारीप-
गन्ध्यामातः, कारीपगन्धीमाता कारीपगन्ध्यामाता, सान्तविधे-
रनित्यत्वाद्वा कः, कारीपगन्धीमातृकः कारीपगन्ध्यामातृक
इति । मातृकशब्दस्य आकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात्
मनीषादित्वाद्वा । सर्व्वं सुख्यमिति (२) ।

इति श्रीश्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

(१) २०७ सूत्रस्य टीकायाम् अजादिगणो द्रष्टव्यः ।

(२) समासविधिः शास्त्रस्येति शब्दार्थः ।

तद्धितः (त) ।

४१६ । बाह्याद्यतोऽत्रावादेर्गर्गादिर्नङ्गादेः पितृ-
ष्वस्त्रादेरेवत्यादेः शेषशिवादेः षिा-ष्योय-ष्याप्र-ष्यायन-
शीय-षिाक-ष्या अपत्ये ।

(बाह्याद्यतः ५, अत्रावादेः ५, गर्गादेः ५, नङ्गादेः ५,
पितृष्वस्त्रादेः ५, रेवत्यादेः ५, शेषशिवादेः ५, षिा—ष्याः १॥,
अपत्ये ७) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

४१६ । बाह्या । बाहुरादिर्यस्य सः बाह्यादिः, स च अत्र
तत्तस्मात् । अत्रिय आप् च ती अत्रापी, तांवादी यस्य सः
अत्रावादिः तस्मात् । गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात् । रेवती
आदिर्यस्य स तस्मात् । शिव आदिर्यस्य सः, शेषय शिवादिषु
तत्तस्मात् । पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । षिाष्य ष्योयष्य ष्यायनष्य
शीयष्य षिाकष्य ष्याय ते । एते सप्त दभिन्नेभ्यः (१) सप्तभ्यः क्रमात्
स्युरित्यर्थः ।

अपत्य इति—अपतनादपत्यं, यो व्यवहितेन जनितः
सोऽप्यपत्यं भवत्येवेति । तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्यन्धोऽवगम्यते
तस्मात् प्यन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनीकं

तथाप्यभिधानात् गर्गनडादिभ्यां गोत्रापत्य एव । तत्र किं
गोत्रमिति चेत्, अत्रोच्यते—

पौत्रादि गोत्रमेकस्यस्तत्र, लुङ् न भवाद्वचि (१) ।

तस्मादेवास्त्रियां यूनि, तत्र लुङ्, णायनस्तु वा ॥

वंशे जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा ।

जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते ॥

दृढतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति ।

पूज्ये दृढं युवा वा स्यात् कुत्सायां वा युवाऽयुवा (२) ॥

(१) भ्रातृवर्धविहिते अजादितद्धितप्रत्यये विषये इत्यर्थे । भवाद्विः परत्र
स्फुटीभविव्यति ।

(२) आत्पाणां बोधसौकर्यायं तर्कशागीश न्यायपञ्चाननटीकातः समुद्रृत्य
सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायतेऽयं सन्दर्भः ।

“पौत्रादि गोत्रम्”—पौत्रादि पौत्राद्यपत्यं गोत्रं गोत्रसंज्ञकम् । “एकस्यस्तत्र”—
तत्र तस्मिन् गोत्रापत्यार्थे एक एव त्वः अपत्यप्रत्ययः स्यात्, न तु तत्तदपत्य-
भेदेन प्रत्ययान्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । “लुङ् न भवाद्वचि”—भवाद्वर्धविहिते अजादि-
तद्धितप्रत्यये विषये सति तस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुङ् न भवतीत्यर्थः । “तस्मादेवा-
स्त्रियां यूनि”—यूनि वाच्ये सति तस्मादपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययान्तरं स्यादिति
शेषः । स्त्रियां प्रपौत्रार्थं वाच्यायां प्रत्ययान्तरोत्पत्तिर्भवेति । “तत्र लुङ्”—
तत्र तस्मिन् भवाद्वचि विषये युवार्थप्रत्ययस्य लुङ् भवतीति शेषः । “णायनस्तु
वा”—भवाद्वचि विषये युवार्थप्रत्यययो णायन णायन्योर्लुङ् वा स्यात् । “वंशे
जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा”—वंशे पित्रादौ जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
प्रपौत्रप्रभृत्यपत्यं युवा युवसंज्ञकं स्यात् । “जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स
उच्यते”—यत्र द्वौ प्रपौत्रौ जातौ तत्र ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् न
युवा उच्यते । “दृढतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति”—पित्रादौ ज्येष्ठे
भ्रातरि चाविद्यमाने किं स्यात् तत्राह दृढतरे इति । अन्वस्मिन् दृढतरे सम्बन्ध-
वयोभ्यां ज्येष्ठे सपिण्डे पित्रादौ पितामहभ्रातरि वा जीवति सति स प्रपौत्रः वा

आदैजचां यस्य भवेत् तदादिः

प्राग्देश एडित्यमथ त्यदादि ।

। ह्रं तथा गोत्रपरोत्तरं दं

वा नामधेयं प्रणयन्ति ह्रहाः (१) ॥

अस्यायमर्थः—यत् पौत्राद्यपत्यं तन्नोचं परिभाष्यते (२) ।

तस्मिन् विवक्षिते भेदेन (३) अपत्य-त्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते एकस्य इति ।

तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथाच एकस्य त्यस्य तत्तद-
पत्यार्थबोधकत्वमिति । यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रो-
ऽपि गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति ।

विकल्पेन युवसंज्ञो भवतीति शेषः । “पूज्ये ह्रं युवा वा स्यात्”—पूर्वोक्तलक्षण्येन
यस्य युवसंज्ञा न भवति, तदपि प्रपौत्राद्यपत्यं पूज्ये पूजायां वा युवा स्यात् । ह्रं
ह्रसंज्ञकं यत्, तदपि विकल्पेन युवसंज्ञं स्यात् । ह्रसंज्ञान्तु वक्ष्यति । “कृत्वायां
वा युवाऽयुवा”—कृत्वायां गम्यमानायां युवा वा विकल्पेन अयुवा भवति ।

(१) तर्कवागीशटीकायाः सप्तद्वय सप्तदशैकत्र व्याख्यायते ह्रलक्षणम् ।
अथां मध्ये स्यात् ऐच् यस्य शब्दस्य आदि भवेत् तत्, तथा प्राग्देशे प्राच्यदेशाभि-
धाने एच् इत्यम्, यस्य शब्दस्य आदिर्भवेदित्यर्थः । अथ त्यदादि त्यदादिगण्यं, तथा
गोत्रपरोत्तरं गोत्रम अपत्यप्रत्ययः परं येषां, तादृशानि पदानि उत्तराणि उत्तर-
पदानि यस्य, तादृशं दं पदं ह्रहाः ह्रं ह्रसंज्ञकं प्रणयन्ति कथयन्ति । नामधेयं
संज्ञाशब्दं वा विकल्पेन ह्रं प्रणयन्तीति शेषः ।

(२) यदापि अपत्यं पुत्र एव ह्रं तथापि अपत्यनादपत्यमिति व्यवस्थया
व्यवहितेन जनितेऽपि पौत्रादी परिभाष्यते । अत्र गङ्गाधर—यदाप्यभिधानात्
अपत्यशब्दः केवलकन्यापुत्रवाची तथापि न पतति बंधो येन तदपत्यमिति
अन्वर्थनिर्देशेन अपत्यापत्यमपि अपत्यस्यच्यते, अतोऽत्र तात्पर्यात् पुत्रपौत्र
प्रपौत्रादी वाच्ये कन्यायाश्च वाच्यायां एभ्य एते ऋमात् स्मरित्यर्थः ।

(३) प्रतिष्याह्रभेदेन ।

तस्य गोत्रत्यस्य भवाद्यचि गर्ग्यस्क इत्यादिनां प्राप्तौ लुग्न भवतीत्यर्थः । यथा गर्गस्थानन्तरापत्यानां छात्राः गार्गीयाम्छात्राः, एवं यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति किं ? गर्ग्येभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किं ? गार्ग्येभ्य आगतः गर्गरूप्य इति ।

गोत्रापत्यस्य द्वे लोपिनो यूनि ब्रान्तस्य क्वद्वयोरलुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः, विदानामपत्ये युवानौ वैदौ, वैदशब्दात् यूनि वाच्ये ष्यो कृते ष्यट्क्षत्रियेत्यादिना ष्योर्लुक् । क्वदान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि द्वे लुग्भवत्येव । यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवानः विदाः, एवम् उर्वा इत्यादि । ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृतेस्त्यो भवतोत्यत आह तस्मादित्यादि ।

तस्मादेव गोत्रादेव युवत्यो भवतीति नियम्यते, स्त्रियां न भवति । यथा—गर्गस्थानन्तरापत्यं गार्ग्यः, गार्ग्यस्थानन्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः, एवं वात्स्यायनः । दक्षस्थानन्तरापत्यं दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं झाक्षायणः । उपगोरनन्तरापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः, एवं कापटविः । नङ्स्थानन्तरापत्यं नाडायनः, तस्यापत्यं युवा नाडायनिः, एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि ।

तत्रेत्यादि—तत्र भवाद्यचि विषये युवन्त्वस्य लुग्भवति । यथा फाण्टाहृतस्थानन्तरापत्यं फाण्टाहृतिस्तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः, सोवीरगोत्रत्वात् फाण्टाहृतिमिमताविति षः, फाण्टाहृतस्य छात्रा इति विषक्षिते षस्य लुकि गोत्रत्यास्तात् षः प्राप्तः, फाण्टाहृताम्छात्राः । एवं भागवित्तस्थानन्तरापत्यं भागवितिः,

भागवित्तेरपत्यं युवा भागवित्तिकः, रेवत्यादित्वात् षिकः, तस्य छात्रा भागवित्ता इत्यादि ।

णायनस्तु वेति—णायन्निति नान्तनिर्देशात् णायनणायन्यो-
ग्रहणम् । तथाच भवादयचि विषये युव-त्यस्यायनो लुग्वा भवति ।
यथा गार्ग्यायणाना छात्राः गार्ग्यायणीयाः गार्गीयाः, तथा
वात्स्यायनीयाः वात्सीयाः, यस्कास्यानन्तरापत्यं यास्कास्तस्यापत्यं
युवा, इति तिकादित्वात् णायनिः यास्कायनिः, तस्य छात्रा
यास्कायनीया यास्कीया इत्यादि । भवादयचि किं ? फाण्टाहृत-
रूप्य इत्यादि ।

प्रसङ्गादाह वंशे जीवतीति—वंशे भवो वंश्यः पित्वादिः,
तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते, गर्गे गार्ग्ये गार्ग्ये
च जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः, नडादित्वात्
णायनः । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । युवैव न गोत्रमिति ।

असति वश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता
स युवोच्यते । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ, तयोः कनीयान् युवा,
ज्येष्ठो गार्ग्य एव । ज्येष्ठे अयिद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव ।

वृद्धतरे इत्यादि—सप्तपुरुषावधयो भ्रातयः सपिण्डाः, तत्र
भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पित्र्ये पितामहभ्रातरि वा धयोधिके
जीवति पौत्रादेरपत्यं वा युवा भवति । पित्र्ये पितामह-
भ्रातरि वा धयोऽधिके गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।
वृद्धतराभावे मृते वा गार्ग्य एव ।

पूज्य इत्यादि—गाम्नान्तरे परिभाषणादगोत्रं वृहं पूजायां वा

युवोच्यते । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । पूजायामिति किं ? गार्ग्य एव ।

कुत्सायामिति—ये ये युवान उक्तास्ते निन्दायाम अयुवानो वा भवन्ति । गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा जाल्म इत्यादि ।

इदानीं वृहलक्षणमाह, आदेजित्यादि—अत्र मध्ये यस्य आत् ऐच् आदि तद्बृह वृद्धा प्रणयन्ति । यथा मालाया इद मालीयम् । शिवस्य विषयो देश शैव, तत्र भव शैवीय, श्रीप-गवीय इत्यादि ।

प्राग्देशाभिधानेऽत्र मध्ये एडादि यत् तद्बृहम । यथा— एनीपचनो दशस्तत्र भव एनीपचनीय । एव गोनदीय भोजक टीय, गोमतीया मत्स्या । एङिति किम् ? अहिच्छत्रे भव अहिच्छत्र, कान्यकुब्ज । प्राग्देश इति किं ? देवदत्तो नाम वाहीकग्राम, तत्र भव देवदत्त, गोमतामिद गोमतम् (१) ।

प्राग्देशस्तु—

प्रागुदीची विभजते हस चीरमिवोदकम् ।

विदुषा शब्दसिद्धार्थं सा न पातु शरावती (२) ॥

त्वदादिरपि वृहमुच्यते । त्वत्र भवस्यदीय, अस्मदीय इत्यादि ।

तथेति—एव गोत्र ष्यादि पर येषा तानि गोत्रपराणि (३) उत्तराणि यस्य तद्गोत्रपरोत्तर, दमित्यस्य विशेषणम् (४) । यथा

(१) अत्र गोमत्स्यस्य तद्देशवासिवाचकत्वात् न वृहसशा ।

(२) शरावती नदीविशेष ।

(३) पदान्तीतिशेष ।

(४) ईदृश पद वृहस प्रकर्मिण्यर्थ ।

(३३८) न्वीलींपीती तेऽचे । बाहीरपत्यं बाह्विः, उप-
विन्दोरपत्यम् औपविन्द्विः, उडुलोन्त्रोऽपत्यम् औडुलोमिः,
अग्निशर्माणोऽपत्यम् आग्निशर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

बाह्वादिर्यथा—

बाहुः कुनामोपचाकु शिवाकन्तरहन्मतम् (१) ।
भद्रशर्माग्निशर्माणौ देवशर्मा च कश्यपः ॥
युधिष्ठिरार्जुनी रामः कृष्ण-प्रद्युम्न केशवाः ।
शाल्वी दशरथीऽनङ्गान् पञ्च सप्ताष्ट लक्षणः ॥
चेमधूर्त्तन्द्रशर्माणौ गद माय शराविणी ।
शङ्खभेदि-सुनामानौ सेन लोम-शिरोऽन्तदाः (२) ॥
णौ गीर्षःगिरस(३)याथ चटाकु खरनर्दिनी ।
पुष्करसदजीगत्तं(४)द्रोण जीवन्त-पर्वताः ॥
अजधेनुष मण्डूक उदङ् भगरनर्दिनी ।
चूडा सुमित्रा दुर्म्भिता भगना ऋगना तथा ॥
ध्रुवका ध्रुवका जङ्गा ह्रिहिम्ना चैव मूपिका ।
सवर्णा शकला चैव नगनः कारुवाचिनः ॥
उदङ् गशुरी नाम्नि, वेद-प्राकारनर्दिनी ।
सस्य लोपो भवेत् णौ च मद्भूयोऽभोऽमितीजमाम् (५) ॥

- (१) कुनामन् उपचाकु शिवाक अन्तरहन् ।
(२) सेनान् लोमान् शिरोऽन्तानि पदाभोऽर्थः ।
(३) णौ परे गिरसः स्थाने आदिष्टयोर्पान्तमद् इत्यर्थः ।
(४) पुष्करसद् अजीगत्तं इति इयम् ।
(५) मद्भूयन् अन्तान् अमितीजम्—एषा णौ परे मन्त्रेषो वक्ष्य इत्यर्थः ।

अकौशिके शलङ्कु लोपः णी णायनेऽप्युतः ।

उपविन्दुर्व्यास-विश्वी निपाद-वरुडौ तथा ।

पट् सुधाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ॥

इह केपाश्चिदप्राप्ते पाठः, अदन्तानां णिबाधकबाधनार्थः ।

अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः, सुभगादित्वात् ददयोर्विः ।

काश्यपस्य त्रिषु (१) पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः ।

युधिष्ठिरादिद्वयोः कुरुवंशत्वात्, रामादिपञ्चानां वृष्णिवंशत्वात्

गिवादिष्णबाधनार्थः । दशरथस्योभयत्र (२) पाठात् दाशरथिः

दाशरथः, तथा च “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली”ति । उभयत्र(३)

अनङ्गः पाठात् आनुङ्गिः आनुङ्ग्यः । लक्षणशब्दस्य इह

कुर्व्यादौ (४) च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यथ । एवं मेनान्तानां (५)

हारिपेणिः हारिपेण्यः । सहस्रगिरमोऽपत्यं साहस्रगीर्षिः ; णी

गिरमः गीर्षादेशः, एवं हाम्निगीर्षिरित्यादि । पुष्करमटोऽपत्यं

पौष्करमादिः, सुभगादित्वाद्दयोर्दयोर्विः । द्रोणादित्रयाणाम् उभ-

यत्र(६) पाठात् द्रोणिः द्रोणायनः, जैवन्तिः जैवन्तायनः, पार्श्वतिः

पार्श्वतायनः । मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकेयः

माण्डूकः । उटीषोऽपत्यम् षीदञ्चिः, मनीषादित्वात् उदञ्चादेशः ।

मूषिकाशब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकिः मौषिकारः ।

मयर्णाया उभयत्र (७) पाठात् मावर्णिः मावर्णिकः । काहवाचि-

(१) बाह्यादावरादिनिपादिषु ।

(२) उभयत्र पाठादिति जेयः ।

(३) बाह्यादौ निपादौ च ।

(४) बाह्यादौ मकारौ च ।

(५) बाह्यादौ मकारौ च ।

(६) बाह्यादौ रेवत्यादौ च ।

(७) वयर्णाया इत्यादिषु ।

४१८ । व्योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग-व्यङ्ग-व्यङ्-व्यवहार-

व्यायाम-स्वागत-स्वध्वर-णनः ।

(यूः ६॥, युम् ।१।, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णनः ६।) ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादि-
सुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

नाम् इह कुर्व्वादी च पाठात् तान्त्रवायिः तान्त्रवाय्यः, नापितिः
नापित्यः । उदङ्गो नाम कथित्, तस्यापत्यम् औदङ्गिः, अदन्तत्वात्
प्राप्ते यौगिकशब्दाभिप्रेतार्थः पाठः । एवं खाशुरिः । नाम्नीति
किम् ? औदङ्गः खशुर्यैः (१), तथाच—“खशुर्यौ देवरश्याली”
इति । सङ्ग्यसोऽपत्य साङ्ग्यिः, ष्यौ सलोपः । एवम् आम्भिः,
आम्भितौजिः । इहाकौशिके शलङ्गुः पठ्यते, कौशिके तु नडादौ ।
तथाच ष्यौ ष्यायने च उतो लोपो भवति । तेनाकौशिके शान्ङ्गिः,
कौशिके शान्ङ्गायनः ।

४१८ । व्योर्युम् । य च व च तौ तयोः, इय उय यू,
ताभ्यां ममितं करोति, युम् । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । स्वङ्गय
व्यङ्गय व्यङ्गय व्यवहारय व्यायामय स्वागतय स्वध्वरय णन् च
तत्, न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यङ्गव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणस्तस्य ।
पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ
इमुमि कृते पयादृषिः । उदाहरणानि वैयम्बिरित्यादीनि वक्ष्यति ।
आद्यच इति किं ? दधिप्रियोऽग्वः मधुप्रियोऽग्वः शाकपार्थिवादि-

४१६ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादुमृदु व्यक्तस
 श्वः श्वन् स्फुरकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां
 श्वापदन्यङ्गोस्तु वा न त्विति श्वादेः ।

(द्वार—न्यग्रोधानां ६॥॥, श्वापद-न्यङ्गोः ६॥, 'तु ॥१॥, वा
 ॥१॥, न ॥१॥, तु ॥१॥, इति ०, श्वादेः ६॥) ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च यूर्युम् स्यात्, श्वापदन्यङ्गोस्तु
 वा, न तु श्वादे-रिकारादौ ते ।

वैयश्विः सौवश्विः । स्वङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङ्गिः ।

त्वाम्मध्यपदलोपे दध्यश्वः मध्वश्वः, तस्यापत्यं दाध्यश्विः, एवं
 माध्वश्विः । दान्ते इति किम् ? इन ल गतौ श्लट् यत्, तस्येदं षो
 यातमित्यादि । ननु कथं द्वाग्रीतिक इति चेन्न, (१) सुपञ्चाला-
 दिपाठेन पूर्वदस्यानिमित्तत्वात् (२) ।

४१६ । द्वार । एकयासौ न्यग्रोधयेति एकन्यग्रोधः, दान्तरा-
 नुपलक्षित इत्यर्थः (३) । द्वारश्च स्वरश्च स्वयं स्वस्ति च स्वादुमृदुय
 व्यक्तस्य श्वश्च श्वा च स्फुरकृतश्च स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च
 एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम् । श्वापदश्च न्यङ्गुश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौव-

(१) द्वाग्रीतिगन्दात् कश्चि यकारस्य कथम इत् न व्यादित्यागद्द्वाराश्च
 सुपञ्चालादीति ।

(२) पूर्वपदस्य अनिमित्तत्वात् द्विनिमित्तोभूतयुमनिषेधादित्यर्थं । अत्र
 अस्मिन् "व्यतोद्दारे षन् स्त्री"ति विहितो षन् तदनस्य न स्यात्, तदनस्य च
 स्वार्थे ष्य इति वक्ष्यति । तेन व्यावहारिकी व्याक्रीणीत्यादि ।

(३) पदान्तरेणाक्षतममाम इत्यर्थः ।

४२० । व्यासादेर्डक् षष्ठी (१) ।

(व्यासादेः ६।, डक् ।१।, षष्ठी ७) ।

वैयासकिः सौधातकिः ।

आत्रेयः शीभ्रेयः ।

त्वात् । श्वा आदिर्यस्य सः श्वादिस्तस्य, आदिः पूर्व्यः (२) । एतेषां यवयोरदान्तत्वात् आद्यचः स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्व्वेणाप्राप्ते वचन-
मिदम् । पूर्व्वमूत्रोदाहरणमाह वैयश्विरिति—विगतोऽश्वो यस्य
स व्यश्वः, तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् षिः, यस्यादाविम् पद्यात्
त्रिः । एवं शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः, तस्यापत्यं सौवश्विः ।
प्रत्युदाहरति—स्त्राङ्गिरिति, शोभनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः, तस्यापत्यम्
इत्यादि वाक्यम् ।

४२० । व्यासा । व्यास आदिर्यस्य सः तस्य । व्यासा-
देर्डक् स्यात् षष्ठी परे । वैयासकिरित्यादि—व्यासस्यापत्यं, सुधातु-
रपत्यम्, इत्यादि वाक्यम् । डित्त्वादन्यस्याक् । एवं वैश्वकिः
नेषादकिः वारुङ्गकिः चाण्डालकिरिति । एषामृष्यन्वक-हृषिण-
कुरुभ्यश्चेति षे प्राप्ते बाह्वादौ पाठः । येऽत्र (३) गोत्रवाचित्वेन
प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे षिः, तेन बाहुर्नाम कश्चित्, तस्या-
पत्यं वाह्व इत्यादि ।

(१) व्यासादिर्बाह्वाद्यन्तर्गतः, व्यासादिषण्डानान्ताः षट् ।

(२) पदान्तरेण समासे पूर्व्वान्वयबोधतः, अदंशः अगण्यादिरित्यर्थः । सूत्रोक्त-
श्चतुप्रभृतिशब्दानां प्राप्तिभ्रमनिरासार्थमिदं वचनम् ।

(३) बाह्वादौ ।

स्य-ट्-क्षत्रियापेभ्यो युव-श्लोक् । स्यात् ट्नात् क्षत्रियात्
 आर्षाच्च यून्वये श्लोक् स्यात् । कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यं कौरव्यः (१)
 तस्यापत्यं युवा कौरव्यो (२) ब्राह्मणः । क्षत्रिये तु कौरव्या-
 यणिः । ट्नात्—विदस्यापत्यं वेदः तस्यापत्यं युवा वेदः । एव-
 मौत्सः । क्षत्रियात्—खफल्कस्यापत्यं खाफल्कः तस्यापत्यं युवा
 खाफल्कः । एवं वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि । आर्षात्—वशिष्ठ-
 स्यापत्यं वाशिष्ठः तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठः । एवं वैश्वामित्रः । भर्ग-
 शब्दो नडादिः, त्रैगर्त्ते (३) भर्गस्यापत्यं भार्गयणः, त्रैगर्त्तातिरिक्ते
 भर्गस्यापत्यं भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्गयण इति ।

आत्रेय इति—अत्रैरपत्यं ष्येयः, क्लेरुकि ययोर्लोपः, त्रिः ।
 शौत्रेय इति—शुभ्रस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

अत्रादिर्यथा—

अत्रिः शुभ्र-सुनाम-दत्त-शवलाः शालूक-जिह्वाशिनौ (४) ।
 शाकम्बान्यतराजवस्ति-शकलाः कर्पूर-बीजाश्विनः (५) ॥
 विश्वक्रन्दि शलाखला-परिधयः कद्रुः खड्गुरोऽजिरः ।
 खाणीवी भरती सृकण्डु-ककलासी भारताखौ दिगः (६) ॥

(१) अत्र कुरपदात् कुर्यादित्यात् ययपत्ययः ।

(२) अत्र कौरव्यपदात् ष्यपत्यये तस्यानेन जुक् ।

(३) अत्र त्रैगर्त्तस्त्रिगर्त्तेषु एनेरपत्यमिति ।

(४) सुनामन् जिह्वाशिनम् ।

(५) शाकम्बि अन्तर अजवलि बीज अश्विनम् ।

(६) अन् अणीवभारत अत्र दिग् ।

गङ्गा विमाता विधवा गनाका

किशोरिका विष्टपुरो मयूरः ।

प्रवाहणालीढ-सुदत्तमश्म-(१)

कुमारिकाशोक-सुदत्त-गोधाः (२) ॥

वायुदत्त-शलाकाभ्रू-नेखाभ्रू-गन्धपिङ्गलाः (३)।

अन्तर्दृष्टी बलीवर्दी हरिती (४) विम्बचित्तया ॥

शतदारः शताहारः खरोम्भत्ता कुवेरिका (५) ।

रुक्मिणी रोहिणी ब्रह्मक्षताकाशायनी (६) हरः ॥

विद्यो, भ्रुवो भ्रुवः ष्येये, वाशिष्ठे श्यामलक्षणी (७) ।

अण्णयो ह्यजिकारान्ता (८) घड़वा शुक्ले मता (९) ॥

विकर्णः काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुपीतकः (१०) ।

अम्बिका च चतुष्पादः पाण्डु-मण्डूक-दुष्कुलाः ।

मातापितृष्वसुः ष्येयो डकारेददितिर्दितिः ॥

अत्रिशब्दस्य ऋपिवाचकत्वात् ष्ये प्राप्ते पाठः । अत्रादन्तानां

(१) प्रवाहण ब्यालीढ सुदत्त अश्मन् ।

(२) कुमारिका अशोक ।

(३) अत्र गन्धपिङ्गला अन्यत्र शुद्धपिङ्गला इत्यपि पाठ ।

(४) एते त्रय इतना । अन्तर्दृष्टिन् इत्यत्र अन्तर्दृष्टिन् इत्यपि पाठ ।

(५) खडोम्भत्ता इति कुवेरिका इति च पाठ ।

(६) ब्रह्मक्षत व्याकाशयन ।

(७) वाशिष्ठे वाच्ये श्यामलक्षणशब्दावत्वरादी ।

(८) ण्णप्रत्ययान्तभिन्ना द्विस्रविशिष्टा इकारान्ता हरिमन्तय इत्यर्थे ।

(९) शुक्लप्राचुर्यविशिष्टार्थे बडवाशब्दोऽन्तरादिर्नान्यत्र ।

(१०) विकर्णशब्दः कुपीतकशब्दश्च काश्यपे वाच्योऽन्तरादिः ।

पाठोऽतः शिवाधनार्थः । शलाखलादिशब्दानां आबीबन्तानाम्
 अवृद्धानां (१) नदीमानुषीसंज्ञकानां शिवादित्वात् षोः प्राप्ते पाठः ।
 शलाखला इत्यत्र नामनि शलाखलशब्दोऽपीति कश्चित् ।
 इह कद्रुशब्दः पिङ्गलवर्णार्थकः । तथाच मेदिनिः—“कद्रुस्त्रिपु
 स्तर्ण-पिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्” इति । कृकलास-रोहिणी-
 अजवस्त्रिप्रभृतयो येऽत्र चतुष्पाञ्जातिवाचिनस्तेषाम् अचतुष्पा-
 ञ्जातिवाचकत्वेऽपि षोऽर्थः पाठः । विधवाशब्दस्यावादित्वात् षोऽर्थे
 सिद्धे पाठः यदा दुःशीलाभिधायी तदैव बाधनार्थः । प्रवाहण-
 शब्दस्य सुभग-सुपञ्चालाद्योः पाठात् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।
 गोधाशब्दस्य पाठो गोधाशब्दादेरारस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रुवो-
 ऽपत्यं भ्रुवेयः, षोऽर्थे भ्रुवादेशः । भ्रुव इति किं ? शालाकाभ्रेयः
 लैखाभ्रेयः, षोऽर्थे ओलीपः । श्यामेयो वाशिष्ठः, लाचणेयो वाशिष्ठः ;
 अन्यत्र श्यामायनः लाचणायणिः लाचण्यः । अण्य इत्यादि—
 हरेरपत्यं हारेयः, एवं वैधेयः शाक्तेय इत्यादि । अण्य इति
 किं ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः, प्राघायणः । इच इति किं ?
 मारीचः सौरुचः । वडवाया अपत्यं वाडवेयः शुक्लः, अन्यत्र
 वाडवः । वैकर्ण्यः काश्यपः, कौपीतकेयः काश्यपः ; अन्यत्र
 वैकर्णिः कौपीतकिः । चतुष्पाद इति—कमण्डलुयतुष्पादजाति-
 विशेषः, तस्यापत्यमिति षोऽर्थे उक्तोपार्थं सूत्रमाह ।

४२१ । श्रीर्लोपीऽकट्टुपाण्डोरिये ।

(श्रोः ६।, लोपः १।, अकट्टु-पाण्डोः ६।, एये ७।) ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् न त्वनयोः ।

कामण्डलेयः । तयोस्तु काट्टवेयः पाण्डवेयः । गाङ्गेयः (१) ।

माहेयः यौवतेयः ।

४२२ । श्रीर्लो । कट्टय पाण्डुय तत् कट्टुपाण्डु तस्य ।
 पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । अनेन उकारलोपे कामण्डलेयः, एवं शिति-
 बाहोरपत्वं श्रैतिवाहेयः । काट्टवेय इति नागमात्वाचकस्य
 नेह (२) ग्रहणं, तस्योबन्तत्वात् ष्येयप्राप्तेः(३) । पाण्डवेय इति ।
 शिवादित्वात् ष्ये पाण्डवः । दौष्कुलेयः दौष्कुलीनः । मातृष्वसृ-
 पितृष्वसृभ्यां ष्येयो ङित्, मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः, पितृस्त्रस्ता-
 दित्वात् मातृष्वस्त्रीयः पैतृष्वस्त्रीयः । अदितेरपत्यम् आदितेयः,
 कुर्वादित्वात् आदित्यः, एवं दैतेयः दैत्यः । आकृतिगणोऽयम् ।

आदाद्युदाहरति माहेय इति—मह्या अपत्यम् इति वाक्यम् ।
 एवं यौवतेयः (४) सौपर्णेयः कौम्भकारियः । अनिताका र्णो गृह्यते,
 तेन जम्ब्या अपत्यम् जाम्बेयः (५) ।

(१) मूले गाङ्गेय इत्यत्र तर्कवागीशमते अत्रादित्वात् ष्येयः ।

(२) इह अत्रादौ ।

(३) २८० सूत्रस्य टीका इत्यस्या ।

(४) युवतेरपत्वं यौवतेय' । अत्र युवत्यनङ्गाहीति निपातच्छ्लेषेण युवन्-
 यद्वात् छतस्य तिप्रत्ययस्यापि आनादित्वात् ष्येयः । पाञ्चोष्वादीत्यनेन पक्षे ईपि
 कते तु युवत्या अपत्यं यौवतेय' । अत्र ईबन्तत्वात् सुतरा ष्येय इति दुर्गादास-
 कार्तिकेयौ ।

(५) इह जम्बोदाहरणे कामण्डलेय इत्यपि बोध्यम् । तत्र कामण्डलू
 नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति ष्येय ।

४२२ । 'कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी रजकी
बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्रानुसृष्ट्यनुदृष्टि
कुलटाभ्य इनेयः ।

(कल्याणी—कुलटाभ्यः ५॥ इनेयः १ ।) ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

इचोऽनद्याः । नदीवर्जितात् स्त्रीत्यान्तात् इचः ष्येयः
स्यात् । दात्तेयः गौपेयः । अनद्या इति किम् ? गोणा गोदावरो
गौणः(१) । अष्टहाभ्यो नदीमानुपीसंज्ञाभ्य इति ष्ये प्राप्ते(२) ष्येय-
विधानम् । एतत् (३) ग्रन्थकृता माहेय इत्युदाहरणेन ज्ञापितम् ।

४२२ । कल्याणी । कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी
च रजकी च बलीवर्दी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री
च अनुसृष्टिय अनुदृष्टिय कुलटा च ताः ताभ्यः । जरतीस्थाने
रजकीति लिपिकरप्रमादः, जिनेन्द्रबुद्धिपादेन जृधोरत्त्येन
साधितत्वात् । एभ्यद्यतुर्दृगभ्यः पूर्वस्थितत्यन्तनिर्द्दिष्टस्य ष्येयस्य
क्लिविपरिणामात् इनेयः स्यात्, पकारणकारं विनैयादेगः (४) ।
अतएव पिच्चाटीप् णिच्चाद्भिः, (५) तेन काम्याग्निनेयीत्यादि ।

(१) अतएव शूभे गात्रेय इति आश्रयोदाहरणं न गृह्यते, गङ्गायन्त्ये
नदीवाचकत्वात् ।

(२) गिरादी "अष्टहा मानुपीसंज्ञा नदीसंज्ञा अता इह" इत्युक्ते, गिरादित्वात्
ष्ये प्राप्ते इत्यर्थः ।

(३) एतत् इचोऽनद्या इति बालिकप्रोक्तविधानमित्यर्थः ।

(४) एवस्य इनेयः आदिमर्थः ।

(५) स्यादिवत्त्वादेवेतदित्यर्थं गिरातीति बालिकप्रोक्तः ।

इतो नृगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य
इतो लुक् स्यात् । पारस्त्रैण्येयः, सुभगादित्वात् दहयोर्विः (१) । इह
सत्यर्धकुलटाया ग्रहणं, तेन सत्याः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः,
अत्रगदेराकृतिगणत्वात् ण्येयः । असत्यासु कौलटेरः कौलटेयः ।
सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा—

भग जङ्गल हृत् सिन्धु धेनु वलजदोत्तराः (२) ।
वध्योगोऽगारवेणुषु (३) शतकुम्भ-परस्त्रियौ ॥
इह-सर्व-परादिस्तु लोकः (४) प्रयोग इत्यपि ।
असिहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चान एव च ॥
अधिदेवाधिभूतो च, ण्ये राजपुरुषो मतः ।
सर्वात् पुरुषभूमी च तथात्रान्तरहत् स्मृतः (५) ॥
अन्वादिशतिकोऽपि (६) स्यादनुसंवत्सरो मतः ।
अस्यहेत्यस्यहत्वौ (७) च तथा कुरुकतो मतः ॥
स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्वनङ्गः स्मृतः (८) ।
अभिगमोऽनुहोङ्थ प्राग्देशनगरान्तदाः (९) ॥

(१) दुर्गादासस्तु परस्त्रीशब्दादिनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् ययोर्लोप
इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ तस्यैव टड्विरित्याह ।

(२) भगान्, जङ्गलान्, हृदन्, सिन्धुन्, धेनुन्, वलजान् शब्दा इत्यर्थः ।

(३) व्यङ्गारवेणुरिति पाणिनीये ।

(४) इहलोक सर्वलोकः परलोकश्च इत्यर्थः ।

(५) सर्वपुरुषः सर्वभूमिः अन्तरहत् इत्यर्थः ।

(६) अनुशतिक इत्यर्थः ।

(७) अस्यहेति, अस्यहत्व इत्यर्थः ।

(८) सूत्रनङ्ग इत्यर्थः । (९) प्राच्ये देशे वाच्ये नगरान्तशब्दा इत्यर्थः ।

नेन्द्रान्तर्घादिवरुणास्तच्चे चेद्देवता अपि ।

अथ प्रवाहणः षोषे, षोष्यान्तश्च स इत्यपि (१) ॥

अर्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद्यदि ।

अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाक्षेत्रज्ञाकुशलौ मतौ ।

सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिकैः ॥

भगादीनि दान्युत्तरदानि येषां ते । सुभगाया अपत्यं
सौभागिनियः । द्वयोर्दयोर्निः । एवं सौभाग्यं दीर्भाग्यम् । महते
सौभगाय दीयते, उट्गात्रादियु क्कान्दसः । कुरुजङ्गले भवः कौरु-
जाङ्गलः । कैश्चित् जङ्गलधेनुवलजान्ताः सुभगादौ न पठ्यन्ते,
तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्वधेनवः सौवर्णवलज इति । सुहृदो भावः
सौहार्दं दीर्हार्दम्, इह सुख्यस्य (२) ग्रहणात् । आदिष्टस्य (३) तु
सौहृद्यं सौहृदमिति । सुहृद इदं सौहार्दं । शक्तुप्रधानः सिन्धुः,
मध्यपदलोपात् शक्तुसिन्धुः, तत्र भवः शक्तुसैन्धवः । सिन्धुशब्दः
कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरपि ष्यः । वैश्वधेनवं समूहे,
आधेनवम् । सौवर्णवालजम् । वध्योगशब्दो विटादिस्तस्यापत्यं ट्ः
वाध्योगः, अनन्तरापत्ये वाध्योगिः । अगारवेशुनामा कश्चित् तस्या-
पत्यम् आगारवैणयः, एवं गातकौम्भम् । परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्यः,
एण्यस्य इनेयः । इहलौके भव ऐहलौकिकः, लोकोत्तरादिति

(१) षोषे षरे प्रवाहणशब्दः, सुभगादिः, षोष्यान्तः स प्रावाहणशब्दोऽपि
इति एवं, सुभगादिरित्यर्थः । प्रावाहणशब्दस्य सुभगादिपाठफलं परत्र स्फुटी-
भविस्यति ।

(२) अनादिष्टस्य शक्तुसैन्धवः ।

(३) इहयगन्त्स्वानजातस्येवम् ।

णिकः । सर्वलोकैर्विदितः सार्वलौकिकः, परलोके भवः पार-
लौकिकः । प्रयोगे भवः प्रायोगिकः, अध्यात्मादित्वात् णिकः ।
असिंहत्यायां भवः आसिंहात्यः । चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः
चतुर्विद्या एव चातुर्विद्यं, चतुर्वर्णादित्वात् स्यः । परे तु विद्या-
स्थाने वेदमाहुः । कुरुपञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः । अधिदेवे
अधिभूते भवम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम्, अध्यात्मादित्वात्
णिकः । राजपुरुषस्य भावः, ब्राह्मणादित्वात् ण्यः, राजपौरुष्यम् ।
ण्ये किं ? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । सर्वंपुरुषस्येदं
सार्वपौरुषं, सर्वभूमेर्निमित्तम् ईश्वरः संयोग उत्पातो विदितो
वा सार्वभौमः । अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः । अनुशतिक-
स्येदम् आनुशातिकम् । अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसंवत्सरिकम् ।
अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहेतिकः, गणपाठात् प्यलुक् । अस्य
हत्येऽभियुक्तः आस्यहात्यः ण्यः । अत्र परैकदेशिनः अस्यहेति-
अस्यहत्यौ शब्दौ न पठन्ति । अस्यहत्यशब्दोऽध्याये वर्तते ।
कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः, गर्गादित्वात् ण्यः । पुष्कर-
सदोऽपत्यं पीष्करसादिः, बाह्यादित्वात् णिः । सूत्रपूर्वेति—
सूत्रं पूर्वं यस्य, स चासौ नङ्ग्येति सूत्रनङ्गः, तस्यापत्यं
सौत्रनाङ्गिः । अभिगममृच्छति आभिगामिको, गुणः । अनु-
होडेन पठति आनुहोङ्गिकः । प्राग्देशेति—नगररूपमन्तदं येषां
ते प्राग्देशे वर्तमानाश्चेत् सुभगादयः (१) । पुण्ड्रनगरे भवः

(१) येषां शब्दानामन्ते नगरशब्दोऽस्ति तादृशशब्दा यदि प्राचां देयनामानि
भवन्ति, तदा ते सुभगादय इत्यर्थः ।

पौण्ड्रनागरः सौह्यनागरः । प्राग्देश इति किं ? महनगरे भवः
 माहनगरः । नेन्द्रान्त इति—इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तः, घं
 प्रादिर्यस्य स घादिः, घादियासौ वरुणयेति घादिवरुणः,
 इन्द्रान्तघादिवरुणश्च, तौ न विद्येते यासु ताः, तच्चे इति—तच्छ-
 ब्देन देवतोच्यते, तासाञ्च इन्द्रः तस्मिन् । तथाच देवतानां च
 सति उक्तलक्षणदेवतावाचकशब्दाः सुभगादौ पठ्यन्ते । तेन
 अग्निश्च मरुश्च, तौ देवते अस्य, आग्निमारुतं कर्म क्रियते ।
 यो देवताइन्द्रः सूक्तसम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तत्रैवार्यं
 विधिः । इह तु न भवति—स्कान्दविशाखः, ब्राह्मप्रजापत्यम् ।
 नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं ? सौमेन्द्रम्, ऐन्द्रावरुणं (१) हविः ।
 इह तु स्यादेव—ऐन्द्राग्नम् आग्नीवारुणम् (२) । अथ प्रवाहण
 इति—अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽप्यादियु पठ्यते, ष्येय एव तस्य
 अहणं, तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, तस्यापत्यं युवा प्रावा-
 हणेयिः । एतदादिमर्षं (३) सुपञ्चानादावपि पठ्यन्ते । तेन
 पूर्व्यदस्य त्रि-विकल्पः, प्रवाहणेयः प्रयाहणेयिः । अर्धादीति—
 आदियासौ अयेति आद्यच्, न अत् अनत्, आद्यच् अनत् यस्य
 तत्, परिमाणविशेषणम् । तथाच अकारभिआद्यच् अर्धादि परि-
 माणं सुभगादौ पठ्यते । अर्धद्रोणिं क्रीतम् आर्धत्रोणिकम्, आर्ध-
 कौहविकम् । अनदिति किम् ? अर्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्धप्रस्थिकम् ।

(१) अथ अथानुदेवतासंभवेति इन्द्रावरुण इति, तत्रैव सौमेन्द्रादितम् ।

(२) अथ अथेर्धो बोधवद्वयोरिति अथो ।

(३) प्रवाहणाद्यङ्गवान्ता इति ॥१॥

अर्धप्रास्थिकम् इति कथित् । सुपञ्चालादित्वात् अर्धद्वीणिकम्,
अर्धकौड़विकम् । एवम् आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम्, आयौचम्
अगोचम्, आचैत्रज्ञम् अचैत्रज्ञम्, आकीशलम् अकीशलम्, आनै-
पुणम् अनैपुणम् इत्यादि । असंख्यः सुभगादिः तन्ते तान्त्रिकैरुक्तः,
तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् ओदकशौद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्गत्या (१)
साहित्येन (२) सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते ।

सुसर्वाङ्गोऽङ्गनपदा, अयामद्रा दिशश्च (३) ते ।

प्राग्ग्रामनगरा दिग्भयोऽवयवाद्दृत्तुवाचिनः ॥

संवत्सरस्तु संख्यादिः, संख्या संख्यादिरेव च ।

अथानपरिमाणञ्च संख्यादि चेदनामनि ॥

अभविष्यति संख्यादि वर्षं, प्रोष्ठपदास्तु जे ।

अथ प्रवाहणः षोडशे षोडशान्तश्च स इत्यपि ॥

अर्धादि परिमाणञ्च भवेदाद्यजनश्चदि ।

अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाक्षेत्रज्ञाऽकुशलौ मतौ ॥

अनिपुणश्च, केऽप्यत्रायथातथा-यथापुरौ ।

सुपञ्चालादयश्चैते कथ्यन्ते कोविदीत्तमैः ॥

सु सर्व्व अर्ध इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपञ्चालादौ पठिताः, तेन
सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः, एवं सर्व्वपाञ्चालकः । अथानन्तरं
ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाद्येद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ

(१) सुभगादिगणव्याख्याने सुपञ्चालादिगणोद्धेत्तनेत्यर्थः ।

(२) सूत्रे सुभग सुपञ्चालादोरित्येकत्र पाठेनेत्यर्थः ।

(३) दिश इति पञ्चम्यन्तं, तेन दिग्वाचकपदभ्यः परपरिचिन इत्यर्थः ।

पठ्यन्ते । यथा पूर्वपाञ्चालक उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः ।
 अमद्रा इति किं ? पूर्वमद्रः, आपरमद्रः । दिग्वाचकेभ्यः प्राग्देश-
 वर्त्तियामनगरवाचकाः सुपञ्चालादौ । यथा पूर्वा चासी इषुका-
 मशमी चेति, तत्र भवः पूर्वेषुकामशमः पूर्वकार्णसृत्तिकः ।
 नगराणां तावत्—पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः
 पूर्वकान्यकुब्जः । नगराणां ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत्
 उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम् (१) । तथाच दिक्पूर्व-
 ससुदायं पूर्वेषुकामशस्यादि ग्रामनामधेयम्, इह तु दिग्वाचकं
 विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगरमाह । पूर्वत्र ग्रामवाचकसु-
 दायस्य दिक्पूर्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाचका-
 न्नगरस्योत्तरस्य त्रिरिति । अवयवादिति—ऋतुशब्दस्य समभिव्या-
 हारात् ऋत्ववयववाचिनः पूर्वदात् ऋतवः सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते ।
 यथा-पूर्वं वर्षाणां (२) पूर्ववर्षास्तत्र भवः पूर्ववर्षिकः, पूर्व-
 हैमन्तः । अवयवादिति किं ? पूर्वसु (३) वर्षसु भवः पूर्व-
 वर्षिकः । संख्यापूर्वसंवत्सरः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा द्वौ
 संवत्सरौ व्याप्याधीष्टो ऋतो भूतो भावी (४) वा द्विसांवत्सरिकः ।

(१) दिग्वाचकशब्दैः सह सम्बन्धेन यो भेदस्तस्य प्रतिपत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

(२) वर्षाणां पूर्वोभाग इत्यर्थः ।

(३) अतीतास्त्वित्यर्थः ।

(४) अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो भेदनेन क्रीतः । भूतः स्ववक्तव्यं
 व्याप्यवाक्यः । भावी तादृश एवाभागतवाक्य इति सिद्धान्तकौमुदी । भावमधीष्टो-
 ऽध्याप्य इत्युदाहरणे काशिका च (१।१।८०) "ननु अध्येष्यत् भरत्वं च
 उक्तं क्रियते, तेन अर्थ भावो व्याप्यते ? अध्येष्यत् भरत्वे क्रियात्वे । तत्र अर्थ-
 भूतवा क्रियया भावो व्याप्यमानस्याभ्यामेव व्याप्य इत्युच्यते" ।

संख्यापूर्वसंख्यापि सुपञ्चालादौ, यथा—द्वे पष्टौ व्याप्याधीष्टो भूतो
भूतो भावी वा द्विपार्श्विकः, द्विसप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दाः
संख्यासु वर्त्तमानाः कालाधिकारीय-त्यमुत्पादयन्ति (१) । संख्यादि
ज्ञानवर्जितं परिमाणमसंज्ञायां सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा—द्वौ
कुड्डी मानमस्य द्विकौडविकः, द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौ-
वर्णिकम् । अनामनि इति किं ? पाञ्चलोहितिकः पाञ्चकपालिकः ।
अज्ञान इति किं ? द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां क्रीतं द्वैज्ञानम् । अत्र केचित्
वा कुलिजस्य ग्रहणं, तेन द्विकौलिजिकं द्वैकुलिजिकमित्याहुः ।
अभविष्यति संख्यादि वर्षे सुपञ्चालादौ पठ्यते । द्वे वर्षे व्याप्या-
धीष्टो भूतो भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः । भविष्यति तु
त्रौण्ये वर्षाणि व्याप्य भावी, त्रैवार्षिकः । तथाच—

यस्य त्रैवार्षिकं (२) धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ इति महावृत्तिः ।

(१) कालाधिकारे य प्रत्ययो विहित एभ्यः स एव स्यात् । अतएव दशैकादि
त्यस्य टीकाया “कालेभ्यः” इति वक्ष्यमाणवाचित्तेकेन णिकः ।

(२) वर्षस्याभविष्यति ७ । २ । १६ । इति षाण्णिनिः । संख्याया उत्तरस्य
वर्षेण्यन्तस्यावाभादेरचो वृद्धिर्भवति । द्विवर्षे व्यधीष्टो भूतो भूतो वा द्विवार्षिकः ।
त्रिवार्षिकः । अभविष्यतीति किम् ? यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । त्रौण्ये वर्षाणि भावीति त्रैवार्षिकमिति
षाण्डिका ।

सिद्धान्तकौमुद्या तद्धितेषु कालाधिकारे पूर्वोक्तस्य तस्यैवा इति “उत्तरपदस्य
उद्भि- स्या” इति । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु त्रैवार्षिक इत्युदाहृतम् ।

वर्षस्याभविष्यति इति संक्षिप्तसारे सन्धिपादे ४२ सूत्रम् । द्वे वर्षे व्यधीतो
धन्य द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वे वर्षे भावि त्रैवार्षिकम् इति वृत्तिः । अत्र
गोपीचन्द्र —संख्यावाचकात् परस्य वर्षेण्यन्तस्य तद्धिते णिति परे उत्तरपदस्यादौ

जे इति जातार्थो निर्दिश्यते, तत्र यो विहितस्तस्मिन् प्रोष्ठ-
पदाशब्दः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा—प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रं,
ताभिर्युक्तः काल इत्यर्थे णः, तस्याविशेषे लुप् (१) प्रोष्ठपदा,
तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् णः, प्रोष्ठपादः । ज इति किं ?
प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे णो प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदा
इति निर्देशात् तत्पर्याय-भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं, तेन भाद्रपादः,
अजे तु भाद्रपद इति । अयं प्रवाहणः ष्येय इत्यादिप्रयोगाः
प्रदर्शिताः । केऽपीत्यादि आहुरिति शेषः, तेन अयाथातथ्यं अया-
थापुर्यं, परमते तु आयाथातथ्यम् आयाथापुर्यमित्यपि ।

दृष्टिर्भवति अथविष्यदर्थे चेत्तद्विहितो विहितः । द्विवर्षिक इति तु पूर्ववत् टिकण
• * यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं स सोमं पातुमर्हतीति भाव्यर्थेऽस्य तद्विहितः ।

सुद्वितस्य कस्यचित् सुपञ्चव्याकरणपुस्तकस्य दृष्टिप्रकरणे “दिग्- परस्वामश्र-
णा”मिति १० सूत्रस्य दृष्टौ द्वैवर्षिकं भक्तं, त्रैवर्षिकं धान्यमिति, तथाविधस्य
कस्यचित् कलाप-व्याकरण-पुस्तकस्य च चतुष्टयदृष्टौ “द्विवर्षादौ मये” इति ३३३
सूत्रस्य टीकाया भावित्यर्थे तु द्वे वर्षे भावि द्वैवर्षिकमिति लिपिकरप्रमादं, अथवा
अथविष्यदर्थे संख्यादिवर्षशब्दस्योत्तरपददृष्टिं नियम्य भविष्यदर्थक प्रत्युदाहरणे
पुनस्तस्यैवोत्तरपदस्य दृष्टेः सर्वथैवामर्शतेः काशिका मिहान्नकौस्तुभे संक्षिप्तशार-
सुग्धबोधटीकाकार लक्ष्मणाचन्यायपञ्चामन कृतदृष्टन्सुग्धबोधमतविद्वत्त्वात् ।

यस्य त्रैवर्षिकं धान्यमिति श्लोकसु मन्त्रवैवर्षत्तपुराणे पठितमाध्याये श्रीकृष्ण-
जन्मसप्तमे नारदं प्रति नारायणवाक्ये यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भूतिसिद्धये
इति क्त्वा पठितं, विद्यासागरेण च उत्तरचरितस्य प्रथमाद्धे सोमधीतीत्यस्य
व्याख्यायां तथैवोक्तं पाठः । एवं मतसंज्ञिताया एकादशाध्याये ०म श्लोके “यस्य
त्रैवर्षिकं भक्तं पर्याप्तं भव्यदृष्टये” इति पाठो दृश्यते । अतोऽस्य यदृष्टव्यं तत्-
सुधीभिचिन्त्यमिति ।

(१) दृष्टे आदिशब्दस्य टीकायां “अविषये लुपि”ति शक्तिशब्दस्य दृष्टव्यम् ।

४२३ । चुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

(चुद्रा-गोधाभ्यः ५॥॥, वा ॥१, एरारौ १॥) ।

नाटेरः नाटेयः, गौधारः गौधेरः गौधेयः ।

गार्ग्यः वात्स्यः जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

४२३ । चुद्रा । चुद्राय गोधाय तास्ताभ्यः । व्वनिर्हेगो-
गणार्थः । एयस्य एरविधानसामर्थ्यात् वा ष्येयस्य स्थितिः ।
चुद्रादिभ्य एयस्य एरो वा स्यात् । चुद्रादयस्वङ्गहीनाः शील-
हीनाः सह गोधया । गोधादिभ्य एयस्य आरो नित्य 'स्यात्, वा
शब्दस्य व्यवस्यया ।

गोधादयस्तु---गोधा जङ्गो मृगी चैव पण्डः काकी च
मूपिका ।

नाटेर इति—नट्या अपत्यम् इति वाक्यं, पक्षे नाटेयः ।
एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेरः कौलटेयः,
शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायास्तु काणया अपत्यं काणेरः
काण्येयः । एवं कौलेरः कौलेय इत्यादि । गौधार इति—
गोधया अपत्यम् इति वाक्यं, चुद्रादिपाठात् गौधेरः, अत्ररादौ
पृथक् पाठात् गौधेय इति । जडस्यापत्यं जाङ्गारः, मृग्या अपत्यं
मार्गारः, पण्डस्यापत्यं पाण्डारः, काक्या अपत्यं काकारः,
मूपिकाया अपत्यं मूपिकारः, बाह्वादित्वात् मीषिकिः ।

चटकाभ्यामैरो, लुक् तु स्त्रियाम् । चटकाच्च चटकायाश्च
परस्य ष्येयस्य ऐरः स्यात् । स्यपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव

चटकात् षोऽयः (१) । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकेरः ।
स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्री चटका ।

गार्ग्य इत्यादि—ननु गर्गादि-नडादिभ्यां गोत्र एव षण्य-
णायनौ, तत् कथमपत्यसामान्ये विहित (२) इति चेत् सत्यं,
जामदग्नयः पाराशर्य्य इत्युभाभ्याम् अनन्तरे षण्यस्य, द्रौणायन
इत्यत्र षण्यनस्य च दर्शनात् सामान्येनोक्तम्, अन्यत्रान्तर एवेति
भावः (३) । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, अनन्तरे तु अतः षिः
गार्गिरित्यादि ।

गर्गादिर्यथा—

गर्गो वत्साकृती (४) रेभो व्याघ्रपादवटः (५) शठः ।

अजो विलस्यग्निवेशौ (६) जरमाणो धनञ्जयः ॥

हृत्तो विश्वावसुः शङ्खो वर्ग्यं-धूम-पुलस्तयः (७) ।

संस्कृतिर्वेदभृद्दीनयोगीवाजस्वसे (८) मधुः ॥

विप्रेऽय लोहितो मण्डुर्जिगीपुर्गुहनुर्लतुः ।

कपि बोध-वतण्डास्वाङ्गिरसेऽप्यथ कौशिके ॥

(१) छत्रे चटका च चटक्य ताभ्यामित्येकशेषः । अत्रादिगणे चटकशब्दात्
तत्तत्तेऽपि इह सूत्रकरणादेव तस्मान् षोऽय इत्यर्थः ।

(२) षण्य इति शेषः ।

(३) अनन्तरे अर्थाङ्गते पीलादी गोत्रे वाच्ये इत्यर्थः ।

(४) वत्स व्याकृतिः ।

(६) विमलित्वाग्निवेशः ।

(५) व्याघ्रपादः, चटकः ।

(७) वर्ग्यं धूमः ।

(८) संस्कृतिः, वेदभृत् दीनयोगः, अथवापि वाजस्वः ।

यभ्रु-शंसित-सृन्विन्द्र(१)-मनायी-मनु-कच्छपाः ।

मन्तुः शङ्खुः कतस्तण्डस्तुरुचो (२) रुच-मङ्गु च ।

तनुः कुरुकतयेव तलुच-शकलेन्द्रहः (३) ॥

कण्ठोऽगस्ति-विरोहितौ हृपरहपूर्वो गणः (४) पिप्पलूः

कण्ठो भण्डिल-गण्डिलौ च चिकितो दल्लस्तितिचो(५) भिपक् ।

गोकचाररकावलुक-मुपलौ स्यूरा सुलाभ्येकलू (६)

जातो मन्वित भिष्णुजाऽश्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डिनी ॥

अनडुद्वयप्रवस्को च पर्णवल्कः पराशरः ।

जतूकर्णः शर्कराचः पूतिमापय पिङ्गलः ।

मुद्गलो हृहदग्निश्च कुटीभृज्जमदग्नि च ।

लोहितादिय कण्ठादिर्गर्गादी परिकीर्तितः ॥

गर्गस्याऽन्तरापत्यमिति वाक्यं, षोऽ ययोर्लोप इति अकारलोपे
त्रिः । स्त्रियां पिच्चादीपि गार्गी, षायनपक्षे गार्ग्यायणी । एवं
सर्व्वबोहनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् व्वे पुलस्तयः । पुलस्त्य-
शब्दस्य तु व्वे पौलस्त्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृपिष्णे
कृते पद्यात् स्त्रायें षोऽ वेदभृत्य इति सिध्यति, तथापि व्वे
लुकि वेदभृत इति सिद्धर्थः पाठः, तत्र तु वेदभृत्या इति ।
वाजशब्दोऽसौ गर्गादिः, तेन वाजस्यापत्यं वाच्यः ; से तु

(१) स्रुव, इन्द्र ।

(४) हृपगण, रङ्गगण ।

(२) कत, तण्ड, तुरुच ।

(५) दल्ल, तितिच ।

(३) शकल, इन्द्रह ।

(६) गोकच/चाररक, उलक, उधक, स्यूरा, सुलाभिनू, एकलू ।

४२४ । ओदौतोऽज्वत् तक्कद्वय-क्यङ्गाः ।

(ओत्-ओतः ५।, अच्वत् ११।, तक्कद्वय-क्य-ङ्गाः-१॥॥) ।

ओदौङ्गां परस्तसंज्ञः क्तसंज्ञकश्च यः क्यङ्गौ च अज्वत्
स्यात् ।

बाभ्रव्यः । नाडायनः गार्ग्यायणः दाक्षायणी । पैतृष्वस्त्रीयः
मातृष्वस्त्रीयः । रैवतिकः आश्वपालिकः । यादवः आङ्गिरसः ।

सौवाजिः । एतेनान्येषां सेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि । माधव्यो विप्रः,
अन्यत्र माधवः ।

शकलान्ताक्षोहितादेः (१) ण्यस्य स्त्रियां ष्यायन्नित्यम् । तेन
सौहित्यायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्यं काप्यः, स्त्रियां काप्यायनी ।
एवं बौध्यः बौध्यायनी, वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु
कापेयः बौधिः, वातण्ड्यः शिवादित्वात् ण्यः । अनाङ्गिरसेऽपि
गर्गादित्वात् ण्यः, वातण्ड्यः, स्त्रियां वातण्ड्यायनी वातण्डीति
कश्चित् ।

४२४ । ओदौ । ओच्च औच्च तत्तस्मात्, अजिव अज्वत्,
तथ क्कत्तौ तक्कती, त-क्तोर्यः तक्कद्वयः, तक्कद्वयश्च क्यश्च ङ्यश्च
ते । बाभ्रव्य इति—बभ्रोरपत्यं ण्यः, न्वीर्लोपीताविति उधर्ण-
स्यौकारः, यस्यान्वङ्गावात् यनायवायाश्च इत्यवादेः । कौशिक
एवाभिधानम्, अन्यत्र बाभ्रवः । तनुस्थाने तन्तुरिति षठत्यपरः ।
क्तो मुनिविशेषः, तस्यान्तरापत्यं कात्यः, स्त्रियां कात्यायनी ।

(१) गर्गादौ शोहितगन्दादः रभ्य गक्कत्तयद्पर्यन्तेभ्यः शब्देभ्य इत्यर्थः ।

कखादिः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते । गर्गादेराकृतिगणत्वात् वामरथ-
शब्दः कखादौ ज्ञातव्यः । वामरथस्यापत्यं वामरथ्यः, व्ये तु वाम-
रथाः, स्त्रियां वामरथ्यायनी वामरथी, वामरथस्यापत्यं युवा वाम-
रथ्यायनः, वामरथस्य छात्रा वामरथाः । सहाङ्घोषलक्षणानि
वामरथानि, (१) वामरथशब्दादग्रोच्चेऽप्युपचारात् (२) ।

कुर्वादेरपिहोराजश्वशुरात्त्वनिन्मनोस्तु संघ । कुर्वादेर्गोत्रे-
ऽगोत्रे च षणोऽपित् स्यात्, ख इत्यर्थः, गोराजश्वशुरेभ्यस्तु अनित्
इत्शून्यो, य इत्यर्थः, मनोस्तु ययोगे संघ, न इत् । कुरोरपत्यं
कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि, स्त्रियां कौरव्यायणी कौरव्या ।
केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एवं लाक्षण्यः लाक्षणी
लाक्षणाः । स्त्रियां लाक्षण्या इत्यादि ।

कुर्वादिर्व्यथा—

कुरु कवि गर्गर-गणिका-कूटं, शकल शलाका सत्यंकारम् ।
शाकः शुभ्रो मति-मङ्गुपं, तक्षा लक्षण-वङ्गभीकारम् ।
एरका-सुर कैशोरि रथकारथ पट्टिका ।
पिण्डीमूलेन्द्रजाली वाक् शकभूरविमारकः (३) ।

(१) वामरथस्यापत्यं वामरथ्यस्तस्मैभानि (सघाङ्घोषलक्षणानि) इति वाम-
रथानि । अत्र वामरथशब्दात् सघादिषु वाच्येषु “ष्णिष्ण-ट्णात् सघाङ्घोष-
लक्षणे” इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन इदमर्थं षण्. तस्मिन् अपत्येष्वस्य लोपे वाम
रथानीति । वार्त्तिकस्तु विकारसंघेति सूत्रस्य टीकाशेषे द्रष्टव्यम् ।

(२) ननु वामरथशब्दस्य गर्गादित्वात् कथमपत्यसामान्ये षण् इत्यत आह
वामरथशब्दादिति । उपचारात्—गोत्वारोपादित्यर्थः ।

(३) पिण्डीमूल, इन्द्रजालि, वाक्, शकभू अविमारक ।

एकजित् श्यावनायश्च पितृमत्-पधिकारिणौ ।

हन्ता भर्ता शूर्पणायो दामोष्णीपिरिनस्तथा (१) ।

भर्वः श्यावरथः श्यावपुत्रः सेनान्तदा मताः ।

कारवः, क्षत्रिये सम्नाट्, केशिन्याः केशिनो भवेत् ।

एते भ्रातुर्वम् च तस्यैव (२) वेणः केनचिदीरितः ।

यमादित्यादितिश्चैवाऽपश्चाद्यादिपतिर्दितिः (३) ।

पश्चादिर्यथा—

पश्वश्व-कुल-राष्ट्राय-गण-वास्तु-धनं वसु ।

विद्या-शत-नर-क्षेत्रं प्राण-धान्य-सभा-जगत् ॥

रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः, शिल्पिवचनसु कारुत्वेनैव प्राप्तः । शके भवतीति शकम्भूरिह पाठबलान्नकारागमः । हारिपेय्यः वैश्व-क्ष्मेन्यः, बाह्वादित्वात् हारिपेणिः वैश्वक्ष्मेनिः । एवं तान्त्रयाय्यः तान्त्रवायिरित्यादि । सम्नाजोऽपत्यं साम्राज्यः, क्षत्रियः । अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्राजिः । केशिन्या अपत्यं केशिन्यः, एते केशिनादेशः, अन्यथा पुंवद्भावे (४) केश्यः स्यात् । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः (५) एयस्य वम्, पितृव्यस्त्रादित्वात् भ्रात्रीयः । कस्य-

(१) दामोष्णीपि, इन ।

(२) भ्रातृशब्दात् एते सति तस्य एयस्यैव वम् भवति, न इत् ।

(३) यम, आदित्य, अदिति, पश्चादिगण भिन्नशब्दपूर्वक पतिशब्द, दिति ।

(४) पुंवद्भाववार्तिकसूत्रं ३०८ सूत्रस्य टीकायां दृश्यम् ।

(५) भ्रातृव्यो भ्रातृज द्विषो दृश्यन्तः । भ्रातुः शत्रुरपत्यञ्च भ्रातृव्यौ । अत्र द्विट्पञ्चे ऋदिकत्वम्, तेन सामान्यद्विष्टेव न तु भ्रातृद्विट् । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्याविति महेन्द्रः । तस्मिन्ने भ्रातृशब्देन भ्राता शत्रुश्चेति जनस्यम्—इति प्रयोगरत्नमासादीनाम् ।

चिन्मते वीणगन्धस्य कुर्वादित्वात् वैष्णः, तथा च—वैष्णं पृथुं हेहय-
मर्जुनश्च इति । वीणाच्छन्दसीति पाणिनिसूत्राच्छान्दसमिदम् ।
यमस्यापत्यं याम्यः । आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः, एषे खलोपः(१)
अदितेरपत्यम् आदित्यः । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः, एवं वैश्वपत्यः ।
दितेरपत्यं दैत्यः । पश्वाद्यादिपतेसु—पाशुपतः जागत्पत इति
कुर्वादि । गोरपत्यं गव्यः । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, चक्षियेऽभिधा-
नम्, अन्यत्र राजनः.मनुवर्ज्जंत्यादिना नियमेन न नलोपः, हनपन्
इति नियमान्न उङ्लोपः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, संप्रायां वाङ्मा-
दित्वात् श्वाशुरिः । मनोरपत्यं मनुष्यः, ये सन्, न इत् । नाडायन
इति—नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् ।

नडादिर्यथा—

नड भण्डित रोहिण शङ्ख पुटं

पद (२) काण चरं गिरि चक्र कुटम् ।

विद काश वनं कुल धूम जलं

किर चित्र सुरं खड लोह नरम् ॥

भङ्गिनी भङ्गली भङ्गितः प्रकृति-(३)

यपलो नमकः खदिरो मिमतः ।

चरकः शकटः शलभी बदरः

स्थिरकः खरपः सुमनोऽज-जनाः ॥

(१) अदितिशब्दस्य कुर्वादौ पाठात् एषे आदित्यः, आदित्यशब्दादि
सत्त्वात् पाठात् पुनर्ये ययोर्लोप इत्यकारयकारयोर्बोपः ।

(२) पाद इति पाणिनीये ।

(३) प्रकृतिरित्यत्र प्रकृत इति चञ्चिप्रकारे, प्रकृत इति पाणिनीये ।

सायक दासक किङ्कर दुर्ग

कातर काखल (१) पिङ्गल धूम्रम् ।

भण्डिल कोशल सुपक विशालम्

आतप चूप(२)मश्व विशम्पम् ॥

श्रीलः खरप पञ्चाल वामोदक्ष धरित्रिणः ।

अश्मा गोमी च गोलाक्ष (३) जलन्धर युगन्धराः ॥

कुमारः शिंशपा काव्यो वीचार्हावितिशैतिकौ (४) ।

आनडुह्यार्जुनी दण्डी श्यामो वाग्मी च सप्त च ॥

इन्द्रामुष्यौ निगुः (५) काश्यो राजव्य तिक पिञ्जराः ।

हीपः प्राणो दास मित्त मुञ्जार्कं तृण शूद्रकाः ॥

अनुश्रीवः अविष्ठा च विग्वानरस्य हंसकः ।

मण्डपाकश्मल(६)स्नाग्भ-सुर्जूर-चमसश्च ऋट्क् ।

श्रीषो हम्तो वैश्य(७)वाप्यौ सुकृत्यः गोण-कामुकौ ।

ब्राह्मणोडुम्बरालोह द्रोण जीयन्त पथ्यंताः ॥

सनाऽग्वलाघदण्डं (८) स्यात् गनद्गुमु घर्कागिके ।

वागिष्ठे तु षणो विप्रे कृष्णो जातसु पूरुषे ॥

(१) कातक इति पाणिनीये ।

(२) पाणिनीये भलिप्रकारे च चूप इत्यत्र तुल्यउच्चारो दृश्यते ।

(३) गोलाक्ष इति पाणिनीये ।

(४) वीच. अहं इति च इति च ।

(५) निगु इति पाणिनीये ।

(६) अक्षरमकण्डः पाणिनीये भलिप्रकारे च न दृश्यते ।

(७) वैश्य इति पाणिनीये भलिप्रकारे च ।

(८) सन अक्षर. अघ. इत्यत्र ।

टर्भ आघ्रायणे भर्गस्त्रैगर्त्ते शुनकस्तया ।

वात्स्ये ऋपावग्निगर्भा स्याच्छरहांसु भार्गवे ॥

भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाजः शपस्तया ।

आत्रेयेऽथ ष्णायने च क्रोष्टोरुष्णक् सदा मतः ।

ष्णान्ता ष्णान्ताथ गोत्रार्था ट्णान्ताथ हरितादयः ॥

शिशपाया अपत्यमित्यर्थे—आदाद्यचो णित्ते शिशपा दिव्य-
षाट्-श्रेयो-दीर्घसत्र-देविकानाम् । शिशपादीनां णित्ते परे आद्यचः
स्याने त्रि-प्रसङ्गे आत् स्यात् । शिशपायनः (१) । आनडुह्य इति—
गर्गादिष्णान्तः । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनायनः । बाह्वादि-
त्वादार्युनिः । एवं साप्तायनः साप्तिः, पञ्चानामपत्यं पाञ्चायनः,
बाह्वादित्वात् पाञ्चिः । वैश्य इति—वैशो नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं
वृद्धेकोशनाजादेरिति (२) खड्, वैश्यस्तस्यापत्यं युवा वैश्यायनः ।
अतएव ख-ट्-क्षत्रियापेभ्य इति न लुक् । द्रौणायणोऽश्वत्यामा
इति तु पुञ्जे पौञ्जत्वोपचारात् । शलङ्कोरन्तरापत्यं शालङ्कायनः
ष्णायने उतो लोपः । इदमकौशिके, कौशिके तु बाह्वादिः ।
वाष्णायनो वाशिष्ठः, अन्यत्र वाणिः । कार्ष्णायनो विप्रः, अन्यत्र
कार्ष्णिः । जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान् । पुरुष इति

(१) शिशपाया विकारः शशपो दण्ड इत्यपि । दिव्यो लाङ्गलं, तं बहतीति
दिव्यषाट् एवमः तस्यायं दास्यौहः । दास्यौह इति कात्यायन । दितिं बहतीति
दितिषाट् कश्यपस्तस्माज्जात इत्यर्थे दास्यौह इति कश्चित् । डाउक् इति ख्यातो
जलधरपक्षिविशेष । श्रेयसि भवं आयसम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । देविका
नदी, तत्र भवं दारिकसुदकं (प्रयोगरत्नमाला १२६६ सू) ।

(२) कुञ्जादेरिति ३२८ सूत्रस्य टीका इष्टव्या ।

किं ? जाताया अन्तरापत्यं जातेयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
स्यापि ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम् । दार्भायणः आघ्रायणः (१)
अन्यत्र दार्भिः । भार्गीयणस्त्रैगर्त्तः (२), अन्यत्र भार्गिः । शौनका-
यनो वात्स्यः, अन्यत्र शौनकः, विदादित्वात् टुः । आग्निशर्मायणः
ऋषिः, अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्म्भिः । शारद्वतायनो भार्गवः,
अन्यत्र शारद्वतः, विदादित्वात् टुः । आचेयायणो भारद्वाजः,
अन्यत्रात्रेयिः । भारद्वाजायनः शापायनश्चात्रेयः, अन्यत्र भारद्वाजः—
ऋषि-णः, शापिः—अतः णिः । क्रोष्टोरपत्यं क्रौष्टायनः, उतो लुक्
णायने । इदमकौशिक इति कथित् । गोत्रविहित्वाणान्ता
गोत्रविहित्वाणान्ताय नडादी पठ्यन्ते, तस्मादेव नियमात् यूनि
प्रत्ययः । मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यः, तस्या-
पत्यं युवा इत्यर्थे णायनः, आति न णस्य लोपः (३) । एवं वात्स्यायन
इत्यादि । मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षि-
स्तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं द्वाक्षायण इत्यादि । स्त्रियां
गर्गस्यापत्यं यूनी गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रियां युव त्वनिपेधात् ।
दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः, स्त्रियां पित्वादीप् ।
गोत्रार्थं इति किं ? सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौम्यिः ।
सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिस्तस्यापत्यं सौतङ्गमः, शेष-णः । एवं
ट्वास्ता हरितादयः । हरितस्यान्तरापत्यं हारितः, विदाद्यन्तर्गण-

(१) आघ्रायणो सुनिभेदः ।

(२) त्रिगर्त्तस्य सुने उजाद्यपत्यं त्रैगर्त्तम् ।

(३) ऋषिणोश्चैवमन्त्याकारवर्जनात् ।

त्वात् ट्ः, तस्यापत्यं युवा हारितायनः । परस्त्रिया अपत्यं(१) पार-
शवस्तस्यापत्यं युवा पारशवायन इत्यादि ।

पैलादेः (२) ष्णायनस्य लुक् । पैलादेः परस्य ष्णायनस्य
यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवा
पैलः । एवमुदीचोऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्यं युवा औदञ्चिरि-
त्यादि । पैलादिर्यथा—

पैल औदञ्चि-भौलिङ्गि सात्यकामिष सात्यकिः ।

औदव्रज्यौदमज्जौदशुद्धि(३)मालङ्कयस्तथा ।

गोपामङ्गोदमेधी च दैवस्यान्यौदगायनी ।

खाफल्कौदक्षितौ राहस्रतियैवीञ्जिहायनिः ।

पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुणि । ष्यन्ताना-
भेषां “प्राचां ष्येयावैङ्गादे”रित्यनेन लुकि सिद्धे अप्राचार्यं
पृथगुपादानम् ।

प्राचां ष्येयावैङ्गादेः । प्राचां गोत्रे यः ष्यिस्तदन्तात् यूनि
विहितस्य ष्णायनस्य लुक् स्यात्, न तु वैङ्गादेः । पन्नागारस्या-
न्तरापत्यं पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारिः । वैङ्गादेस्तु

(१) परस्त्रीयन्द्स्य परश्चादेशः । अत्र गीयीचन्द्रः—अत्र परस्त्रीयन्द्नेन भिन्न-
जातीया स्त्री वाच्या, छद्वायं यन्द्ः । ब्राह्मणेनोदायाः अङ्गाया अपत्यं पारशवः,
अन्वात् तु पारस्त्रैकेषः ।

(२) अत्र बाल्यादेरित्यपि पाठः । बालस्यान्तरापत्यं बालि, तस्यापत्यं युवा
बालिरित्युदाहरणञ्च ।

(३) काशिकायां दृहन्मुग्धबोधे च उदनुञ्चिरिति पाठो दृश्यते सिद्धान्तकौमु-
द्यान्त उदनुञ्चिरिति ।

विङ्कस्यान्तरापत्यं वैङ्किः तस्यापत्यं युवा वैङ्कायनः । धारणस्या-
न्तरापत्यं धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि ।

वैङ्कादिर्यथा—

वैङ्कि धारणि वाल्मीकि प्राणाहतिश्च देवतिः ।

तौल्वल्यासुरि-दैवोहि पौष्पि-वैल्वकि-वैरकि ॥

कारेणुपालि-वैकर्णी कालिङ्गाहिंसकी तथा ।

चापेटक्यासिबन्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः ।

दैवमत्यान्तरहती तथा दैवयजिष्मंतः ॥

न भरत गोत्राच्च । प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहितस्य लुक्
स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनिस्तस्यापत्यं युवा अर्जुना-
यनः । पूर्वस्य बाधकोऽयम् ।

पैटश्वस्त्रीय इत्यादि । पितृश्वसुरपत्यमिति वाक्ये षीयः,
णिच्चाद्भिः, स्त्रियां पैटश्वस्त्रीया, पैटश्वस्त्रीयाभार्य्य (१) इत्यादि ।
पितृश्वस्त्रादिर्यथा—

पितुःस्वसा तथा मातुः, स्वसा, भ्रातुरणिद् भवेत् ।

कुत्सायां णायनिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भवः ॥

भ्राह्मणव्यात् णीयोऽणित्, तेन भ्रातृतीयभार्य्य इति (२) ॥

सौवीरगोत्रसम्भवो णायनिः (३) कुत्सायां पितृश्वस्त्रादौ पठ्यते,
तस्मादपि अणिष्ठीयः । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः तस्यापत्यं

(१) अत्र युष्मत्प्रकारार्थं षष्ठीनिष्ठात्वात् उ'बद्धावः ।

(२) अत्र षष्ठीनिष्ठात्वाभावात् उ'बद्धावः ।

(३) सौवीरगोत्रापत्येऽर्थे सम्भूतो यो णायनिप्रत्ययसहजाः सन्दा इत्यर्थः ।

सुवाऽणित्यः, यामुन्दायनीयो जाल्मः, रैवत्यादित्वात् यामुन्दाय-
निकः । एवं सौयामायनीयः सौयामायनिकः, वार्षायणीयः
वार्षायनिकः । तथाच—

। यमुन्दय सुयामा च वार्षास्तेभ्यः फिञः (१) स्मृताः ।

। सौवीरेषु च कुस्तायां ह्यौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

इति महावृत्तिः ।

ह्यौ षीयणिकी । णित्त्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् (२) ।

। रैवतिक इति—रैवत्या अपत्यम् इति वाक्यं, ययोरित्यादिना
ईकारलोपः त्रिष्य, स्त्रियां रैवतिकी । अश्वपालिक इति अश्वं
पालयतीति अश्वपालः षण्, तस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

रैवत्यादिर्यथा—

। रैवत्यश्व-मणि-द्वारपूर्वपालोऽथ कुत्सने (३) ।

गोत्रस्त्रियथ (४) वाङ्गुल्याद्दृढाः सौवीरगोत्रजाः ॥

कर्णप्राह-हकयाह्यौ कुकुटाचस्तथैव च ।

हकवक्षी सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः ॥

। अश्व-मणि-द्वारेभ्यः पालो रैवत्यादौ पठ्यते । जयादित्यसु
अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीति स्त्रीलिङ्गमङ्गीकरोति । न्यासे
तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तर गोत्रविहित्यान्ताः

(१) षण्णिकीये फिञप्रत्ययः, तर्कवागीशमते षण्यभिः ।

(२) पुंशङ्गावसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) पितृरसंविज्ञाने माता व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सेति काशिका ।

(४) षीत्वप्रत्ययपत्यं गोत्रं, तथाभूता या. स्त्रियः गोत्रस्त्रियः ।

स्त्रीलिङ्गाः कुत्सायां रेवत्यादौ पठ्यन्ते । यथा—गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिको जाल्मः, ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायनिको जाल्मः, मिमतादित्वात् गार्गः ग्लौचुकायनश्च जाल्मः । गोत्रेति किम् ? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रियः इति किम् ? श्रीपगविः । कुत्सायामिति किम् ? गार्गेयो माणवकः (१) । कुत्सन इत्येव, तेन सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि कुत्सायां बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते । भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिस्तस्यापत्यं युवा भागवित्तिको जाल्मः, बाहुल्यात् पक्षे यथाप्राप्तं भागवित्तायनो (२) जाल्मः । तृणविन्दोरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविकः । आकशापस्यान्तरापत्यम् अत्रादेराकृतिगणत्वात् आकशापेयः, तस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः । अन्ये तु अत्रादिपठितत्वात् आकशायनशब्दस्यैव आकशायनेयिको जाल्मः इति वदन्ति, तत्र ।

तथाचाहुः—

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्दवः ।

द्वितीयस्त्वाकशापेयो गोत्रात् (३) ठग्वहुस्तं ततः (४) ॥

इति परे ।

(१) अत्रापि गार्ग्या अपत्यं युवेति वाक्यम् । “मातामहारेरुपचलणार्थे ऽयं प्रयोग इति नास्ति कृष्णा” इति काशिका ।

(२) गोत्राण्यन्तानां मन्दादौ पाठादत्र प्णायनम् ।

(३) गोत्रात् गोत्रविहितप्रत्ययान्तात् ।

(४) ततश्चात् भागवित्यादिशब्दात् ।

४२५ । मन्वर्जान्वर्म्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
पत्यणोऽविकारणाभावकर्मय ईने न न लोपः ।

(मन्वर्जान्वर्म्मोक्षस्येनः ६१, अनः ६१, अध्वात्मनः ६१,
अपत्यणे ७१, अविकारणाभावकर्मये ७१, ईने ७१, न १११,
न-लोपः ११) ।

ठक् षिक्कः । हृद्यहृणमिह स्त्रीनिहृद्यर्थम् (१) । सौवीर-
गोत्रजा इति किम् ? श्रीपगविर्जालः । कुत्सायामिति किम् ?
भागवित्तायनो माणवकः ।

शेषानुदाहरति यादव इति—यदुर्नाम कथित्, तस्यान्तरा-
पत्यार्थे ष्यः । अङ्गिरस इति—अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्यम् (२) ।
मुनौ तु शिवादित्वात् (३) । एवम् श्रीपगवः माधवः भारोच
इत्यादि ।

४२५ । मन् । मनं वर्जयतीति मन्वर्जः, स चासौ अन्
चेति मन्वर्जान्, स्यादिन् स्येन्, मन्वर्जान् च वर्म्मा च उच्चा
च स्येन् च तत्, मन्वर्जान्वर्म्मोक्षस्येन् तस्य । अध्वा च आत्मा च
तत्तस्य । न विकारोऽविकारस्त्वस्मिन् ष्यः अविकारण,
भावश्च कर्म च ते भावकर्मणी, न भावकर्मणी अभावकर्मणी,

(१) सौवीरगोत्रजा इत्युक्तेरपत्यप्रत्ययान्ता सौवीरगोत्रोत्पन्नवाचका शब्दा
नृह्यन्ते । ते चापत्यप्रत्ययान्तात्वादादिस्वरहृद्वौ हृद्वर्णप्रका भवन्ति, तथापि हृद्व
पहृण, तथाविध-स्त्रीलिङ्गशब्द निहृद्यर्थमिति भावः ।

(२) अत्र अङ्गिरा नाम कथित ।

(३) शिवादौ कर्तृशब्दकङ्क्षणय इत्युक्ते ।

मन्वर्जस्यानो वग्मणः उक्ष्णः स्यात् परस्येनच अपत्यार्ध-
णो, अनो विकारार्थवर्जे षो भावकर्मार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनो-
रीने, न लोपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवग्मणः औक्ष्णः
चाक्रिणः ।

शैवः वाशिष्ठः ।

तयोर्यः अभावकर्मयः, पश्चात् अविकारणाय अभावकर्मयथ
तत्तस्मिन् । याज्वनः इति—यज्वनीऽपत्यम् इत्यर्थे षः न्वोलीपौती
तेऽथे इति प्राप्तनलोपोऽनेन निषिध्यते । मन्वर्ज इति किं ?
भाद्रसामः सौसामः । अपत्यण इति किं ? चग्मणा परिहृतो
रथः चाग्मणो रथः (१) । मन्वर्जानित्युक्तेः वग्मणो वर्जने प्राप्ते
वग्मग्रहणादाह भाद्रवग्मणः इति—भाद्रवग्मणोऽपत्यम् इति
वाक्यम् । एवं शार्व्ववग्मण इत्यादि । औक्ष्ण इत्यादि—यद्यपि
मन्वर्ज्यनेन नलोपप्रतिषेधादुक्ष्णोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति, तथा-
प्युक्ष्णः पृथग्ग्रहणमेवं ज्ञापयति, अपत्यणातिरिक्ते षो नलोप-
निषेधो न भवति, तेन औक्ष्णं पदमित्यत्रानोऽविकारणे (२) निषेधो
न स्यात् । चाक्रिण इति—चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्य, स्येनो न
नलोपः । अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन कश्चिद-
न्यत्रापि (३) । तथाहि—

- (१) अत्र मन्वन्त्वान्तबोधे प्राप्ते अपत्यार्थस्याभावात् नलोपः ।
(२) औक्ष्णमित्यत्र इदमर्थविक्रितणे इत्यर्थः ।
(३) अपतिषिद्ध-नलोपोऽपि न स्यादिति शेषः ।

ब्रह्मणो जातावपत्यण्ये । ब्रह्मणोऽपत्यण्ये नलोपो न स्यात्
जाती । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणो जातिः (१) । अपत्यण्य इति किं ?
ब्राह्मी नामौपधिजातिः । जाती किं ? ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति ।

पणि गणि गाथि केशि विदयिनो वा तु हितनाम्नः ।
एषामपत्यण्ये नलोपो न स्यात् हितनाम्नसु वा । पणिनो-
ऽपत्यं पाणिनः, एवं गाणिनः गाथिनः केशिनः वेदयिनः । हित-
नाम्नोऽपत्यं हितनाम्नः हितनामः ।

इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनो नस्य लोपो न स्यात्, न तु
कलाप्यादेः अनपत्यण्ये परे । स्राग्विणः मैधाविनः । अपत्ये तु
मैधाव इत्यादि । कलाप्यादेसु कलापिन इदं कालापम् ।
कलाप्यादिर्यथा—

कलापी पीठसर्पी च कुद्युमी तैतिली तथा ।

जाजली लाजली स्यात् सन्नह्यचारिशिखण्डिनी ।

कलाप्यादौ शिलाली च नव शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कर्मचर्मणोरताच्छील्यकोपयोः । ताच्छील्यभिन्ने कर्मणः
कोपभिन्ने चर्मणो नलोपो न स्यादनपत्यण्ये । कर्मणं चर्म-
णम् । अताच्छील्यकोपयोरिति किम् ? कर्मणः कर्मशीलः, चर्मणः
कोपः ।

दण्डिहस्तिनः षायने, जिह्माशि वासिनोसु ष्येयषायन्योः ।
नलोपो न स्यात् । दण्डिनोऽपत्य दण्डिनायनः, एव हास्ति-
नायनः । जैह्माशिनैयः वासिनायनिः ।

(१) अत्र मनन्तस्यापि अपत्यण्ये न नलोप ।

षात्स्ये विकर्णोऽथ घोररुदः परिपिकोऽपि च ।

दशरथः कनीनय कन्यायाः षो भवेत्तथा ॥

त्रिवेण्यास्त्रिवणो विश्ववसस्तु रवणोऽपि च ।

विश्ववणो मनोर्व्वा सन् गणसूत्रप्रमाणतः ॥

इहादन्तानां पाठः शिवाधनार्थः । इयजिकारान्तानां स्त्रीत्या-
न्तानाश्च षोयवाधनार्थः । तन्नन्—शब्दस्य कारुवाचकत्वात्
शिवाधनार्थः । तच्छोऽपत्यं ताच्छः, मनवर्जान् इति अनन्तत्वात्
नलोपो न स्यात्, कुर्वादित्वात् ताक्षण्यः । गङ्गाया अपत्यं
गाङ्गः, अत्रादित्वात् गाङ्गेयः, तिकादित्वात् गाङ्गायनिः ।
पीलाया अपत्यं पैलः, अत्रादेराकृतिगणत्वात् पैलियः । परे
तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात्
इत्याहुः । एवं साल्वाशब्दस्याप्युदाहरणीयम् । जरत्कारुशब्द
जबन्तस्तन्वादिपाठात् । ऋष्टिपेणशब्दस्य सेनान्तत्वात् श्यशि-
वाधनार्थः । कुरुवंशोत्पन्ना ऋषिवाचका अन्धकवंशोपन्ना वृष्णि-
वंशोत्पन्नाश्च सर्वे शिवादी पठ्यन्ते । कुरोः—नाकुलः, साहदेवः ।
ऋपेः—मूले वाशिष्ठ इति—वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम्, एवं
वैश्वामित्रः । अन्धकस्य—श्राफल्कः, तीर्वसः । वृषोः—वासुदेवः,
आनिरुद्ध इत्यादि । ननु सर्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलक-
त्वेनाधुनिककुर्वृथन्धकवृष्णिवंशवाचकाना कथं शिवादी पाठ
इति चेत् सत्य, शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनम् ।
यदा ऋपेरनादित्वात् कुर्वृथन्धकवृष्णिवशा एवानादयः, अतएव
तेभ्यस्त्वविधानमित्यदोषः । अष्टद्वानां मानुषीसंज्ञानां तावत्—

चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः शैचितः 'गौतमः' अह्वानां
 नदीसंज्ञकानां तावत्—यमुनाया अपत्यं यामुनः, इरावत्या
 अपत्यम् ऐरावतः नाम्बद इत्यादि । अह्वजा इति किं ?
 वासवदत्तेयः चान्द्रभागीयः (१) । शुङ्गस्यापत्यं शौङ्गो भारद्वाजः,
 अन्यत्र शौङ्गिः । छगलस्यापत्यं छागलः आत्रेयः, अन्यत्र
 छागलायनिः । विकर्णस्यापत्यं वैकर्णी वात्स्यः, अन्यत्र वैकर्णः ।
 कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः व्यासय । त्रिवेण्या अपत्यं
 त्रैवणः । विश्वसोऽपत्यं रावणः वैश्वणश्च । मनोरपत्यम् इत्यर्थे
 षणः, तस्मिन्मनोः सन् वा, न इत्, मानुषः पक्षे मानव इति ।

विदादेर्गोत्रेऽनृपेस्त्वानन्तर्ये टः । (२) विदस्यान्तरापत्यं वैदः ।
 एवम् श्रीर्वः । स्त्रियां पिच्चादीप् वैदी इत्यादि ।

विदादिर्यथा—

विद उर्वी भरद्वाजः किलातः कुशिको हरित् ।

विश्वानरः कश्यपोऽपस्तम्बो वृद्ध-रथीतरौ ॥

कूचवारशरदन्तौ रथन्तरगविष्टिरौ ।

षट्पिपेणय किन्दर्भो मठरो विश्वविष्टपि ॥

पुनर्भूर्द्विक्ता पुषः प्रतिबोध-ननान्द्रौ ।

हृद्यंश्वः प्रियको धेनुर्बभ्योग-शुनकायपि ॥

(१) अत्र चान्द्रभागीय-वासीय-चान्द्रभागी-चान्द्रभागीशब्दोत्पत्त्यन्तरस्यात् शेषः ।
 अन्तया इत्यर्थे न स्यात् ।

(२) विदादेर्गोत्रापत्यार्थे टः स्यात् । अत्रपिष्टवृत्तिर्गणेशेपे इत्यप्या ।

ऋतभागश्च किन्दासी व्ययस्कार्कान्विका अपि ।

महाकुलः पृदाकुश्च निघादोऽथ परस्त्रियाः—

परशुष्टे, गोपवन. शिशु भामज विन्दवः ।

अखावतार श्यामाक-श्यापर्णाः समुदीरिताः ॥

अत्र ये शब्दा अनृपिवाचकास्तेभ्योऽनन्तरापत्य एव टुः ।
अतएव पौन्नः पौनर्भवः दौहित्र इत्यादि । ननु कथं कुशिक-
स्थानन्तरापत्यं कौशिको विश्वामित्रः, कथं वा व्यवहितापत्ये
इन्द्रहर्नाम सप्तमः काश्यपानाम् व्वेऽलुक् ? इति (१) चेत् सत्यं,
कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ऋपि-
ण्येन (२) भवितव्यम्, अथवा तस्येदमित्यर्थे णेन । परस्त्रिया अपत्य
पारशवः, टु परखादेशः । अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्नजातीया
स्त्री वाच्या, अतएव पारशवो विदुरः । तथाच—पारशवः पुमान्,
परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मैदिनीकारः ।
अर्थान्तरे तु पारस्त्रेण्येयः । बाह्यादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरा-
पत्यं वैदिरित्यादौ णिः, न तु ऋपिण्यः । यद्यपि शिवादित्वात्
एषे कृते वैद इत्यादि सिद्धति, तथापि विदादेः पृथक् टुविधानं
मयङ्वाधनार्थम् ।

(१) काश्यपानामिच्छत्वात् काश्यपशब्दस्य विदादिपाठान् विदादेर्गोत्रे इति
वास्तिकच्छत्रेषु बभूवचनविहितस्य टुप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणगर्गयष्कविदादोत्यादि
छत्रेषु कच न भुगभवतीत्यागच्छराह कचिदित्यादि । गर्गदष्केत्यादिछत्रे तर्जवागी-
शेन विदादे परस्य टुप्रत्ययस्यैव भुगभवतीति वक्ष्यत । अत्र तु ऋपिण्येन इदमर्थ-
ण्येन वा साधितत्वात् भुगित्यर्थः ।

(२) शिवादित्वादिति शेषः ।

उक्तादेश्च । उक्तादेश्चः स्यात्, पृथग्योगादपत्यसामान्ये ।
उक्तस्यापत्यम् श्रीक्तः, जानपद इत्यादि ।

उक्तादिर्यथा—

उक्तो जनपदविनदौ धन्वा, विकच-महानद-तरुणं धनुः ।

भरत-महानस-पृथिवी देवं, पङ्क्तिर्जगती कुरु-पञ्चालम् ॥

उदपान महाप्राण-ककुभस्तुनो महान् ।

इन्द्रावसान-विकर-त्रिष्टुबुष्णिगनुष्टुभः ॥

उशीनरः सुवर्ण्य भक्तकीयो रयन्तरः ।

वृहन्नध्वन्दिनश्चाय सत्वतो नुष् भवेदिह ॥

उदस्थानन्तु देशेऽस-वक्तयो(१)ऽंशे वृषन्मतः (२) ।

श्रीप्पोऽहत्ते समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थे कौरव इति
जयादित्यः । सत्वत्शब्दो वत्वन्तस्तस्य ट् नुष्, सत्वतोऽपत्यं
सात्वन्तः । पाठवलात् उदस्थाने भव श्रीदस्थानो देशः । अदेशे
तु उदस्थानः कथित् तस्यापत्यम् श्रीदस्थानिः । वृषदशब्दोऽंशे
वाच्ये ट्ः वार्षदः, अन्शे तु वार्षदः ष्यः । ननु ष्यट्ठयोः को
विशेष इति चेत् सत्यं, ष्यान्तवार्षदस्य सहे वार्षदकः । ट्ठान्तस्य
तु वार्षद इति विशेषः । अहत्त इति—हत्तं छन्दः, न वृत्तम् अहत्तं
तस्मिन्, शैषः । अहत्त इति किं ? शैषी त्रिष्टुबिति ऋतुनक्षत्रा-
दिति ष्यः, तस्माद्दिकारे मयट् शैषमयं, ट्ठान्ताद्दिकारे शैषमिति
विशेषः ।

(१) अथे अहमासे वक्तव्य । (२) पाणिनीये वृषदित्यत्र वृषदिति पाठ ।

४२६ । सङ्घासम्भद्रान्मातुर्ङ् षो ।

(सङ्घा-सं भद्रात् षा, मातुः ङा, डुर् ।१, षो ७) ।

हैमातुरः ।

४२७ । नन् पुंस्त्रियोः । (नन् ।१, पुंस्त्रियोः ६॥) ।

पौत्रः स्त्रियः ।

४२८ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीव्वेऽपत्ये ।

कुञ्जादेः षा, णायन्यः षा, अस्त्रीव्वे ७, अपत्ये ७) ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात्, न तु स्त्रियां, न च व्वे ।

कौञ्जायन्यः ब्राह्मणायन्यः । स्त्रीव्वे तु कौञ्जायनी कौञ्जायनाः ।

४२६ । संख्या च सम् च भद्रथ तत्तस्मात् । संख्यावाचकात् समो भद्राच्च परस्य भादृशब्दस्य डुर् स्यात् षो, डित्त्वादन्यस्य । सौत्रत्वाच्च विः । हैमातुर इति—द्वयोर्भात्रोरपत्यमिति वाक्यं, शेषात् षाः, एवं षाण्मातुरः ।

४२७ । नन् । पुमांश्च स्त्री च ते तयोः । अनयोर्नन् स्यात् षो ।

४२८ । कुञ्जादेः । स्त्री च व्वं च स्त्रीव्वं, न स्त्रीव्वम् अस्त्रीव्वं तस्मिन् । अपत्यमहर्षं, पूर्व्वं च सामान्यविधानात् । अयं (१) नडाद्यन्तर्गणः णायन्येन षायनो बाध्यते, तेनानन्तरापत्ये कौञ्जिः । कौञ्जायन्य इति—कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् । एवं ब्राह्मणायन्यः ।

कुञ्जादिर्यथा —

कुञ्जो बध्नी बुधो लोम-भस्म-शङ्खाः शठो गणः ।

शाकः शुभ्रा विपाशा च शुण्डा स्कन्धः प्रकीर्तितः ॥

तिकादिर्णायनिर्वृपादेस्तु यम् च ।

तिकादेरपत्ये णायनिः स्यात्, वृपादेस्तु णायनेर्यम् च, म
इत् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः, कितवस्यापत्यं कैतवायनिः ।

तिकादिर्यथा —

तिक कितवौरस-तैतिल नीड़,

भौरिकि भौलिकि-बन्ध्यारब्धम् ।

चौपयतः कुरु-संज्ञा यज्ञं

गङ्गा साङ्गट-शूद्र यमुन्दम् ।

खल्यका लोमको रूप्य-ग्राम्य-ध्वाजयता वरः ।

शाठ्या बालशिखा वैद्वयतः शैकयतस्तथा ॥

चेटयतः स्वग्रामोऽथ कौरव्यः क्षत्रिये मतः ।

गोकक्षयन्द्रमाः चैतयतो रक्षान्तटा मताः ॥

इषः षण्मा देवरथोऽमितोदन्धं (१) प्रकीर्तितम् ।

क्षत्रियार्थ-कौरव्यः पठ्यते (२), तेन जनपद-स्थान्तम्य ग्रहणं
न तु कुर्व्यादि-स्थान्तम्य, स तु ग्राह्यण्यचनम्भाम्नात् षोर्नुगेष ।
जनपद-स्थान्तात् कुरोरपत्यं युवा कौरव्यायनिः क्षत्रियः ।
रक्षान्तात्तायत्—गौरव्यापत्यं गौरवायनिः, चाग्रव्यायनि-
रित्यादि । इषः षण्मात्तायत्—कर्तुरपत्यं कार्षः, तस्यापत्यं

कार्वायणिः । अन्यत्र कर्त्तृशब्दो ब्राह्मणवचनः, तेनात्र अब्राह्म-
णात् णायनेर्न लुक् । एवं कौशायनिः, शैवायनिः । इयच इति
किम् ? औपगविः, अतः णिः ।

वृषादिर्यथा—वृष दगु कौशल छाग कर्म्माराः ।

वृषादेस्तावत्—वाय्यायणिः दागव्यायनिः कार्मार्थ्यायणिः,
कुर्व्वादित्वात् कार्मार्थ्यः । कौशलशब्दोऽत्र जनपदवचनः । ननु
कथं कौशल्यायनिवत्प्रभामिति भट्टिः । उच्यते—नृजातरित इति
इपि कौशल्यायनी, तस्या अपत्यं युवा इत्यर्थे आदादित्वात् ष्येय-
स्तस्य लुक् विधाय स्त्रीत्यस्य लुकि कौशल्यायनिरिति परे । वस्तुतस्तु
तिकादेराकृतिगणत्वात् णायनिरिति । तथा च कौशल्यकार्मार्थ्या-
भ्याच्चेति पाणिनिसूत्रम् ।

वृद्धादनपत्यान्ताद्वा पुत्रान्ताद्वाकिनादेशु कथं । अनपत्यान्ता-
द्वृद्धसंज्ञकात् णायनिर्व्या स्यात्, पुत्रान्तात् वाकिनादिभ्यश्च, तेषां तु
कन् च स्यात् न इत् । आम्नगुप्तस्यापत्यम् आम्नगुप्तायनिः नापि-
तायनिः । एवं त्यादायनिः, तवापत्यं त्यादायनिः, युवयोर्युष्माकं वा
अपत्यं यौष्मदायनिः । कथं भावतायनिः ? याशब्दस्य व्यवस्थावा-
चित्वात् । पचे आम्नगुप्तिः नापितिः त्यादस्तस्यापत्यं युवा त्यादा-
यनिः । वृद्धादिति किं ? दैवदत्तिः याज्ञदत्तिः औपगवः । अनपत्या-
दिति किम् ? औपगविः । पुत्रान्तात्—गार्गीपुत्रकायणिः ।
गार्गीपुत्रायणिरिति पूर्व्वेणैव सिद्धे कन्विधानार्थः पाठः, णायन्य-
भावपचे गार्गीपुत्रिरिति रूपत्रयम् । वाकिनादेस्तावत्—वाकिन-
कायनिः वाकिनायनिः वाकिनः ।

वाकिनादिर्यथा—

वाकिनश्मिं गारेधी काकी-लङ्गा तथैव च ।

कार्कश्यवग्निणावत्र बुधैः सप्त प्रकीर्त्तिताः (१) ॥

परं तु कनं न विकल्पयन्ति, तन्मते वाकिनादेर्द्वैरूप्यम् ।

अहहादायनिर्वा । वाशब्दो बहुलार्थः । इहसंज्ञकभिन्नादाय-
निर्वा स्यात् अपत्ये । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनि, पक्षे
ग्लुचुकिः । आहिषुम्बकायनि; आहिषुम्बकिः । बाहुष्यात् क्वचिन्न
भवति, तेन दक्षस्यापत्यं दाक्षिः प्राचिरित्यादि ।

यूनि लुक् णायनेः णस्य । णायनेः परस्य यूनि विहितस्य
णस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं युवा
तैकायनिरित्यादि ।

कुनाददादिनो (२) येनण्येयका दादेस्वीनः । दादिभिन्नात्
कुनात् य ईन णेयक एते स्युः दपूर्व्यादीन् एव । कुनस्यापत्यं
कुन्यः कुनीनः कौन्येयकः, बहुकुन्यः बहुकुनीनः बाहुकुन्येयकः,
बहुत्यस्यादत्वात्(३) । दादेस्तु प्राच्यकुनीनः योनियकुनीनः ।

(१) वचनं वाच कोऽप्याकीर्त्ति वाचिन, अतएव निपातनादिमञ्जु । अगारे
एवमेव इति गारेधे प्रथोदरादित्यादादिभ्यो मन्त्र्यादित्यात् परस्परम गारे-
धकायनिः । अग्नेरग्नेयकाभ्यां अग्नेरित्यादिनाः अग्नेरित्यादीर्भ्योर्भ्योपयेति तन्-
ण्येयक, अग्नेरित्यादिनाः अग्नेरित्यादिनाः । इति तन्त्रबोधिनः ।

(२) अदादिना—इं परम् अदादिसंज्ञं तत् दादि, न दादि अदादि तस्मात्
अदादिना । इत्यवगच्छतिपत्येयत्वात् बोधयति ।

(३) बहुत्ववादिषु ईषुम्ब इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम्
अदादिभिन्नादिकथं ।

दुर्महद्गणं षेयक-शीनौ वा । आभ्यां परात् कुलात् षेयक-
शीनौ क्रमाद्वा स्याताम् । दौष्कुलेयकः, अत्रादित्वात् दौष्कुलेयः,
पक्षे दपूर्वत्वात् दुष्कुलीनः । माहाकुलीनः, उक्तादित्वात् माहा-
कुलः पक्षे महाकुलीनः ।

चत्रादियो जाती । चत्रशब्दाज्जातावपत्ये इयः स्यात् ।
चत्रियः जातिः । जाताविति किम् ? चाच्चिः ।

सौवीरगोत्रात् फाण्डाहति मिमतात् ष णायनी । सौवीर-
गोत्रात् फाण्डाहतेमिमताच्च ष-णायनी स्याताम् । फाण्डाहते-
रपत्यं युवा फाण्डाहतः । सौवीरगोत्रत्वात् यून्यस्य विषयः,
फाण्डाहतायनिः । एवं मिमतस्यापत्यं मैमतः मैमतायनिः ।
परे तु अल्पाक्षरस्य व्युत्क्रमनिर्देशात् (१) यथासंख्यमिच्छन्ति,
तन्मते फाण्डाहतः मैमतायनिरित्येव । सौवीरगोत्रादिति किम् ?
फाण्डाहतायनः मैमतायनः ।

देवपृथिवीभ्यां ष्यणौ वा । आभ्यां क्रमेण ष्य-णौ वा स्याताम-
पत्ये । देवस्यापत्यं दैव्यः, पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः, स्त्रियां दैव्या
पार्थिवा, उक्तादित्वात् दैवः पार्थिवः, दैवी पार्थिवी ।

स्यामान्तादौ लोमान्तात्तु व्वे । स्यामन् इत्यन्तादः स्यात्,
लोमान्तात्तु व्वे । अश्वत्यामा नाम कथित्, तस्यापत्यम् अश्वत्यामः
उडुलोन्नीऽपत्यानि उडुलोमाः । व्वे किम् ? षौडुलोमिः
षौडुलोमी ।

(१) एष्वे मिमतफाण्डाहतेरित्यनुज्ञा फाण्डाहतिमिमतादिभ्युक्तेरित्यर्थः ।

रूढाद्राज्ञि च टुः, णत्तु इड्-मगध-कलिङ्ग-शूरमसात् ।
 अपत्ये राज्ञि च देशतुल्याख्यक्षत्रियात् टुः स्यात्, इड् मगधादेशु
 णः । पञ्चालानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालः, वैदेहः । इज्जा-
 देसु आङ्गः वाङ्गः सौह्यः मागधः कालिङ्गः शौरमसः । रूढादिति
 किम् ? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः ।

वृद्धेत्कीशलाजादादगान्धारि-शाख्वेयात् ण्यड् । गान्धारिशाख्वेय-
 भिन्नात् वृद्धादिकारान्तात् कोशनादजादाञ्चापत्ये राजनि च
 ण्यड् स्यात् । ट्णयोरपवादः । वृद्धात्—आम्बष्ठस्यापत्यं राजा वा
 आम्बष्ठः, सौवीरस्यापत्यं राजा वा सौवीर्यः । इकारान्तात्—
 कुन्तेर्जनपदक्षत्रियस्यापत्यं राजा वा कौन्त्यः, भवन्तेरावन्त्यः,
 कोशलस्य कौशल्यः, अजादस्य अजाद्यः, स्त्रियामजादित्वादाप्,
 आम्बष्ठग कोशल्या अजाद्या । कौन्त्यावन्त्ययोस्तु कुन्ती भवन्ती ।
 कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्य त्वस्य लुकि नृजातेरित इति ईप् । डिच्वात्
 पतिपुत्रादौ यड ई, आम्बष्ठीपतिः आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि ।
 गान्धारि-शाख्वेयात्तु गान्धारः शाख्वेयः, पूर्व्वेण टुः ।

कुरुन्यादिभ्यो ण्यः पाण्डोर्डिच । कुरोर्निपूर्व्व्यशब्देभ्यो जन-
 पदेभ्यो ण्यः स्यात् अपत्ये राज्ञि च, डिच पाण्डोः । कुरोर्जन-
 पदस्यापत्यं राजा वा कौरव्यः, कथं माघे—“कुकुरकौरवस्त्रियः,”
 तथा येनीसंहारे—“संरक्ष्यतां कौरवा” इति ? उच्यते—जन-
 पदाविवक्षायां, विषयो देश इत्यर्थे णो वा (१) तस्येदमित्यर्थे

(१) विचारवद्भूति शुभल लोकादी वस्तुविचारात् परं “विषये देने” इति
 चान्दिचणमं इत्यम् ।

४२६ । गर्गं यस्क विदादि भृग्वति कुत्साङ्गिरो
वशिष्ठ गीतम रूढाङ्गु व्वेऽस्त्रियाम् ।

(गर्गं—रूढात् ५, लुक् । १, व्वे ७, अस्त्रियां ७) ।

वा । कथमक्षत्रिये “कौरव्याः पशव” इति ? उपचारात् । न्यादेः—
निधनस्यापत्यं राजा वा नैधन्यः नैपुण्यः नैपध्यः । पाण्डोर्जन-
पदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा पाण्डाः, डिति टिलोपः । रूढ
इति किं ? महाभारते पाण्डोरपत्यं पाण्डवः । न हि तत्र
पाण्डुर्देशः ।

उडुम्बरादेः (१) ष्विः । रूढादपत्ये रात्रि चिति । टस्य
बाधकः । उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा श्रीडु-
म्बरिः तैलखलिः ।

उडुम्बरस्तिलखलो मद्रकारो युगन्धरः ।

भूलिङ्गः शरदण्डय कलकूटोऽश्वकस्तथा ।

प्रत्यग्रथो नव प्रोक्ताः परे शिष्टप्रयोगतः ॥

केकय-प्रलय-मित्रयूनां षित्ते यादेरियः । यथां यादेर्भागस्य
षित्ते इयादेशः स्यात् । केकयस्यापत्यं कैकेयः, प्रनयादागतं
प्रालेयं हिमं, मित्रयोर्भावः मैत्रेयिका, गोत्रचरणान्तकः ।

४२६ । गर्गं । गर्गय यस्क्य विदय ते षादयो येषां ते
गर्गयस्क्यविदादयः, ते च भृगुय षचिय कुत्सय षद्विराय वशिष्ठय

(१) उडुम्बरादेरित्यपि पाठ ।

देशतुल्याख्यः चक्षियो रूढः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्वानां
 व्ने विहितानां लुक् स्यात्, न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः, यस्काः लज्जाः, विदाः उर्व्वाः, भृगवः अत्रयः
 कुत्साः अङ्गिरसः वाशिष्ठाः गीतमाः, अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
 स्त्रियान्तु भार्गव्यः ।

गीतमथ रूढथ तत्तस्मात् । रूढशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह देश-
 तुल्याख्य इत्यादि । तथाच गर्गादि-ण्यः, यस्कादि-ण्य-णायन-
 णि-ण्येयाः, विदादि टुः, अत्रि-ण्येयः, भृगुकुत्साङ्गिरोवशिष्ठगीतम-
 ण्यः, रूढ-ण्य टु षड् ण्य णि इत्येषां व्ने लुगित्यर्थः । क्रमेणोदा-
 हरति गर्गा इत्यादि । ऊहयोन्तु गार्ग्यः गार्ग्यो, यास्कः यास्की,
 वैदः वैदी, आत्रेयः आत्रेयी, भार्गवः भार्गवी, कीत्सः कीत्सी,
 आङ्गिरसः आङ्गिरसी, वाशिष्ठः वाशिष्ठी, गीतमः गीतमी, अङ्गः
 अङ्गी इत्यादि । एवं व्ने लुकि मे गर्गाणां धनं गर्गधनम्
 अङ्गधनमित्यादि । व्ने विहितानां त्वानामिति किम् ? गार्ग्यथ
 यास्वथ आग्निवेश्यथ ते गार्ग्ययात्स्याग्निवेश्याः । एवं गार्ग्यो
 च यास्वो च आग्निवेशो च ते गार्ग्ययात्स्याग्निवेश्या इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । परैकदेशिनस्तु एकवचनान्तागामपि इन्द्रममा-
 सार्यवाप्ये समामे एकार्याभावात् मद्भावविषयायां बहुते
 लुगित्याहुः । तेन गर्गवत्स्याग्निवेशा इति उदात्तः, प्रियवाहा
 इति प्रत्युदात्तः इति । गर्गविदादौ उक्तौ ।

यस्कादिर्यथा—

यस्को लघ्न-तच्चाऽयस्यूण-भलन्दन-दृणकर्णाः (१) ।
 भण्डित भडित-खरपा भण्डिल-भडिलौ सदामत्तः ।
 क्रोष्टुमायो वह्निर्योगः कम्बलहार कर्पकौ ।
 क्रोष्टुमानो विपपुटोपरिमेखल-पादकाः (२) ।
 कर्णाटकः क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमन्यकौ (३) ।
 पकसक्थः शीर्षमायः पिण्डीजङ्गस्तथैव च ।
 जङ्गारथ-शीर्षमान-लज्जा रचोऽसुरस्तथा ।
 उरकाशोऽजवस्तिथ विशिः कुट्टिरिमे त्रयः ॥

यस्कादयः पट् शिवादयः, भण्डितादयः पञ्च नडादयः, अज-
 वस्यादयस्त्रयः अत्रादयः । शेषाणामदन्तत्वात् णिः । यस्का
 देराकृतिगणत्वात् पुष्करसच्छब्दोऽपि, तेन पौष्करमादिः पौष्क-
 रमादौ, ज्वे पुष्करसदः ।

बह्वचो गोत्रस्य प्राच्यभरतेषु । बह्वचः शब्दात् प्राच्य-भरत-
 गोत्रविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात् ज्वे । प्राच्यगोत्रे—पद्मागारस्या-
 न्तरापत्यं पद्मागारिः पद्मागारी, ज्वे पद्मागाराः । भरतगोत्रे—
 यौधिष्ठिरिः यौधिष्ठिरी युधिष्ठिराः । एवमार्जुनिः आर्जुनी
 अर्जुनाः । बह्वच इति किम् ? भैमिः भैमी भैमयः ।

अगस्यकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनी च । आभ्यां गोत्रत्यस्य ज्वे

(१) लघ्न इत्यत्र लघ्न इति च पाठान्तरम् ।

(२) विपपुट, उपरिमेखल । पादक इत्यत्र पदक इत्यपि पाठः ।

(३) कटुक इत्यत्र कटुक इत्यपि पाठः ।

लुक् स्यात्, लुकि सति अगस्य कुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनावादेशी
 क्रमात् स्तः । अगस्यस्यान्तरापत्यम् ऋषि-ष् आगस्यः, आगस्यी
 व्वा अगस्तयः । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वात् षारः कौण्डिन्यः
 कौण्डिन्यी व्वा कुण्डिनाः ।

तिककितवादेशे । तिकादेः कितवादेश परस्य गोत्रवि-
 हितस्य त्यस्य च लुक् स्यात् व्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च ते
 तिककितवाः । उपकलमकाः उज्जवाकुभाः उरसलङ्घटाः अग्नि-
 वेगदासेरकाः बद्धरभण्डीरथाः पफकनरकाः वकनखगुदपरि-
 णदाः लङ्गशान्तमुखाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः
 इत्यादि । चे किं ? तैकायनयः कैतवायनयः । व्वे किं ?
 तैकायनिश्च कैतवायनिश्च तैकायनिकैतवायनी ।

उपकादिभ्यो वाऽचे च । उपकादिभ्यो व्वे विहितस्य गोत्र-
 त्यस्य अचे चे च व्वे लुक् स्याद्वा । उपकाः श्रीपकायनाः, लमकाः
 लामकायनाः । उपकलमकाः श्रीपकायनलामकायनाः । व्वे
 किम् ? श्रीपकायनय लामकायनी च श्रीपकायनलाम-
 कायनाः । उपकादिर्यथा —

उपक-लमक-सुपिष्ट-मयूरं जटिलक वधिरक-वृष्णिक-कर्णम् ।

पिष्ट-कपिष्ठल-खारीजङ्घाऽनुजक-गलाखल-कलसीकण्ठम् ॥

कासहरस्त्री निदाघघ मन्दकः कृष्णसुन्दरः ।

कृष्णाजिनोऽयतारय भ्रष्टकः कृष्णपिङ्गलः ॥

उन्मूक-दामकण्ठी चाऽषटायक-कुपीतकी ।

अनुनोमाऽनभिहितः प्रतानोऽजपयम्तथा ॥

उपकलमकौ नडादी, सुपिष्टादयः सप्त शिवादयः, अनुलोमन्
वाह्नादिः, शेषाणामदन्तत्वात् णिप्राप्तिः ।

गर्गविदादयः क्वहयोः षे । गर्गादेर्विदादेशे षे वर्त्तमानस्य
क्वहयोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्याद्वा ।

गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा धनं गर्गधनं गार्ग्यधनम्, एवं वैदस्य
वेदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम् ।

रूढात् कम्बोजादेर्नित्यम् । कम्बोजादे रूढात् उत्पन्नस्य
राजापत्यार्थत्यस्य लुक् नित्यं स्यात् । कम्बोज जनपदस्यापत्यं राजा
धा कम्बोजः ।

कम्बोजादिर्यथा—

कम्बोजः केरलयोलः खग्रथ यवनः शक इत्यादि ।

स्त्रियां कूरुकुन्त्यवन्तिभ्यः । एभ्यो राजापत्योत्पन्नत्यस्य, स्त्रियां
लुक् स्यात् । कुरोर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरुः, उत
इत्यादिना ऊप् । एवं कुन्ती भवन्ती, स्याडो लुकि नृजातेरित
इति ईप् ।

अतथाप्राच्य भर्ग-योधेयादेः । प्राच्यगोत्र-भर्गादि-योधेयादि-
भिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्यस्य (१) स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसे-
नस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा शूरसेनी, इडविडस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा
इडविडी इत्यत्र ट्स्य, मद्रस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा मद्री, दरदोऽपत्यं
स्त्री राज्ञी वा दरत् इत्यत्र द्रचः णस्य लुक्, लुकि ईप् मद्र-शूर-
सेनाभ्याम् । अत इति किं ? कौशल्या भ्राजाद्या । अप्राच्य-भर्ग-

यौधेयादेरिति किं ? पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी वाङ्गी सौह्यी-
त्यादि । भर्गादेः—भर्गी, कैकेयी । कथं “प्राक् कैकेयीतो भर-
तस्ततोऽभूत्” आद्यप्रकृतिरेव ? नदादिपाठादिति भागवृत्तिः ।

भर्गादिर्यथा—

भर्गः करुणः कश्मीरः कौरव्यः सुह्यकैकेयी ।

शाब्दोऽनुभवकश्चैव भर्गादिः परिकीर्तितः ॥

यौधेयादेः—यौधेयी शौभ्रेयीत्यादि । स्त्रियामिति चकारेणा-
नुकर्षणात् अत्र (१) ।

न गोपवनादेः । गोपवनादेर्गोत्रत्वस्य लुङ् न स्यात् । अयं
विदाद्यन्तर्गणः । गौपवनाः, गौपवनस्य गौपवनयोः कुलं गौपवन-
कुलमित्यादि ।

उक्तोऽपत्याधिकारः ।

णो वेत्यादी यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् । स्याद्यन्तात्तेः णः स्यात्
वेत्यादिष्वर्थेषु, यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्याः स्युः । वेत्यादिर्यथा—
वेत्ति । अधीते । रक्तम् । युक्तः कालः । दृष्टं साम । परिहृतो-
रयः । उद्धृतम् । संस्रुतं भक्ष्यम् । व्रतगयिता । पीर्णमास्यस्मिन् ।
अप्य देवता । समूहः । विषयो देगोऽस्य । आदिरस्य प्रगाथे ।
संधामः । तदस्त्वग्निन् देशे । निर्दृष्टः । निर्यासः । अदूरभवः ।
विकारः । अयययः । भवः । व्याख्यानम् । प्रायभवः । जातः । कृतः ।
क्रीतः । मध्यः । कुगनः । जगं दृग्गते । संभूतः । माधुः । पुष्यात् ।

४३० । ढघे कात् षीककण् णीनेया शानितश्च ।

(ढ घे ङ, कात् प्र, षीक कण् णीन इयाः १॥, च ११, अनितः १॥, च ११) ।

कात् परा एते पूर्व्वे च सेतो ऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये ।

पचमानम् । उप्तम् । देयमृणम् । मृगो व्याहरति । अस्य सोढम् ।
 आगतः । प्रभवति । गच्छति । अभिनिष्क्रामति । अधिकृत्य कृतो
 ग्रन्थः । एकदिक् । अस्य निवासः । अस्याभिजनः । अस्य
 भक्तिः । गृह्यते । श्रूयते । उद्ध्यते । प्रोक्तम् । उपज्ञातं । कृतो
 ग्रन्थः । इदम् ।

यमादिस्तावत्—यमः आदित्यः अग्निः कलिः दितिः अदितिः
 पृथिवी देवः अपञ्चाद्यादिस्थानान्ताः उत्सादयथ । पञ्चादिव्यक्तः
 कुर्वादी । उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि ।

दित्यदितिभ्यां न षोयः । आभ्यां वेत्त्यादौ षोयो न स्यात् ।
 दितिं वेत्ति अधीते वा दैत्यः, एवं आदित्य इत्यादौ ष्यः, न दैतय
 आदितेय इति ।

४३० । ढघे । ढश्च घघ तत्तस्मिन् । कं कारकम् । षी-
 कघ कण् च णीनय इयथ ते । नास्ति इत् येषां ते । चकारेण
 पूर्व्व-सप्त-त्या अनुकथ्यन्ते । तथाच अत्रत्यास्तत्रत्याय त्या एका-
 दग सेतोऽनितयाभिधानाद्भवित्यन्तीत्यर्थः ।

ढादित्यधिक्रियते धात् प्राक् ।

वेत्त्यधीते । ढात् परः ष्यः स्यात् वेत्त्यधीते अर्थे । वेया-

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः ; वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयं ; शक्या युध्यते ऽसी शाक्तीकः, याष्टीकः, तिथ्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी ; चक्षाय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं ; मधुराया आगतः माधुरः ; इह भवं ऐहिकं, कादाचित्कं, ग्रामीणः, ग्राम्यः, मूर्खन्यः, नादियः शालीयः, नागरः, अग्रः ।

करण इति व्याङ् पूर्व्यात् कधीरनट् णः अर्, व्याकरणं वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे णः णित्ते युम् त्रिः ययोरित्यकारलोपः । एवं प्रभाकरोपलक्षितो ग्रन्थः प्रभाकरस्तं वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि ।

श्लोक उक्थादेः षष्टिशतपथाभ्यां लघित् । उक्थादेः श्लोकः स्यात् षष्टिपथ-शतपथाभ्यान्तु पिकः । उपचारात् उक्थ-शब्द औक्थिकार्थः, तं वेत्ति अधीते वा औक्थिकः लोकायतिकः ।

उक्थादिर्यथा—

उक्थो लोकायतः श्लेषः पुराणं संहिता शरत् ।

वर्षा वसन्तो हेमन्तः सद्वातः संयहो गणः ॥

अथर्वी शिशिरो वृत्तियर्चायर्ष्येण-लक्षणम् ।

न्याय न्यासावनुपदानुगुणात्मगुणा अपि ॥

द्विपदा त्रिपदा ज्योतिरायुर्वेदः क्रमेतरः ।

यज्ञ लक्षणानुक्थ्याय पुनरुक्तः पदःक्रमः ॥

चरमप्रथमाभ्यान्तु गुणोऽथ क्रतुवाचिनः ।

आख्यानाख्यायिके (१) चेतिहासी वै लक्षणोत्तराः ॥

अधर्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्जिताः ।

सूत्रान्ताद्याथ कल्पान्तास्तथास्मिन्ननुसूरपि ॥

अथर्वानं वेत्त्यधीते वा आथर्वणिकः, इके न नलोपः ।
नैयायिकः नैयासिकः, धोर्युम् इतीमि त्रिः । अनुकल्प-
शब्दं परे पठन्ति (२) । वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात् सिध्यति । चारम-
गुणिकः प्राथमगुणिकः । क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः ।
आश्वमेधिकः वाजपेयिकः राजसूयिकः । आख्यानं ग्रन्थान्तर्गता-
पेक्षितस्य वर्णनम् । यवक्रीतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे षो
कृते कचित्तस्य लुक्, तं वेत्त्यधीते वा यावक्रीतिकः प्रैयङ्गविकः ।
मूले तार्किक इति (३) ।

आख्यायिका प्रबन्धविशेषः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, त्वस्य
लुक्, तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे षिकः । वासवदत्तिकः सौमनो-
त्तरिक इत्यादि । लक्षणोत्तरा इति—लक्षणशब्द उत्तरो येषां,
गौलक्षणिक आश्वलक्षणिकः । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति—सार्प-
विद्यिकः वायसविद्यिकः । धर्माद्यादयस्तु धाम्नेविद्यः श्रेविद्यः
आङ्गविद्यः । अयानन्तरं कल्पादिवर्जिताः सूत्रान्ता इति—सांयह-
सूत्रिकः वार्त्तिकसूत्रिकः । कल्पादिस्तु काल्पसूत्रः । कल्पान्ता

(१) आख्यानविशेषवाचिनः, आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ।

(२) तन्मतासुसारेणैशक्याभिरपि न पठित इत्याशयः ।

(३) आख्यानोदाहरणमितिशेषः ।

इति—भाटकल्पिकः पाराशरकल्पिकः । अनुसूनाम ग्रन्थविशेषः,
तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे षिकः ।

इसुसुक्तान्तादिकस्य कः । उक् प्रत्याहारः । इसन्तादुसन्ता-
दुक्प्रत्याहारात् तान्ताच्च परस्य इकस्य कः स्यात् । आनुसुकः,
षिकस्येकस्य कत्वविधानात् णित्ते त्रिः । षष्टिपथं वेत्त्यधीते वा
षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी शतपथिकः शतपथिकी ।

पदादेः कः । टादित्येव । पदादेर्वेत्त्यधीते वार्थे कः स्यात् ।
मूले पदकः क्रमक इति । पदादिर्यथा—

पदं शिचा क्रमः साम मीमांसीपनिषच्च षट् ।

शिक्षकः मीमांसकः, केऽकः स्रः ।

पदोत्तरदादिकः । पदसुत्तरपदं यत्र तस्मात् इकः स्यात्
वेत्त्यधीते वार्थे । पूर्वपदं वेत्त्यधीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिक
इति । एकदेशिनसु पदोत्तरशब्दादेव इकः, पदोत्तरपदिक
इत्याहुः । आनुपदिक इति उक्थादित्वात् ।

अनुब्राह्मणादिन् । उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मण-
शब्देनोक्तं, तस्य सदृशम् अनुब्राह्मणं, सादृश्ये षसः, तद्वेत्त्यधीते
वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति । चान्द्रासु
अस्त्रयैना साधयन्ति इति चिन्त्वम् ।

इयसु वाधीते छन्दसः श्रोत्रय । छन्दसोऽधीतेऽर्थे इयः स्यात्
वा, तस्मिन् छन्दसः श्रोत्रादेशय । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः पचे
छान्दसः, त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

सूत्रात् संख्याकोडो लुक् । सूत्रयाचिनः संख्याप्रकृतेः कोडी-

ऽध्येष्टवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टकं (१) सूत्रं वेत्त्यधीते वा अष्टकः पाणिनीयः, दशको वैयाध्रपदीयः । संख्येति किं ? महावार्त्तिकं सूत्रं वेत्त्यधीते वा माहावार्त्तिकः । कोड इति किं ? चतुष्टयं सूत्रं वेत्त्यधीते वा चातुष्टयः ।

सहसर्वपूर्वाच्च । सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च लीः परस्याध्येष्ट-वेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । सवार्त्तिकं वेत्त्यधीते वा सवार्त्तिकः ससंग्रहः, एवं सर्ववेदः सर्वशास्त्रः, पञ्च वेदान् वेत्त्यधीते वा ताचि वाच्ये गः ।

प्रोक्ताच्च । प्रोक्तविहितत्वान्तादध्येष्टवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं वेत्ति अधीते वा पाणिनीयः स्त्रियां पाणिनीया, अपिशलस्यापत्वं आपिशलिः, तेन प्रोक्तम् आपिशलं, तद्वेत्त्यधीते वा आपिशलः स्त्रियामापिशना, भित्त्वेऽपि गौणत्वान्नेप् ।

कल्प-सूत्र-च्छन्दो ब्राह्मणानि तद्धिपयाणि । एतानि प्रोक्ता-धिकारत्वान्तानि अध्येष्टवेदिष्टविषयाणि भवन्ति । अनन्यत्रभावो विषयार्थः । तथाच प्रोक्तत्वान्तानामध्येष्ट-वेदिष्ट-विषयता-व्याप्य-विषयताकत्वमिति पर्यवसितार्थः (२) । एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे वाक्यञ्च निवर्त्तते । कल्पस्य तावत्—कश्यपेन

(१) अष्टौ अध्यायाः परिमाणमद्येति अष्टकम् ।

(२) छन्द प्रवृत्तिभ्यस्तद्वैव प्रोक्तार्थे प्रत्ययः स्यात् यदा प्रोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः यन्तेभ्यः परं वेत्त्यधीते वेत्त्यर्थे प्रत्ययफलोपच सम्भाव्यते । न तु कटेन प्रोक्तं कट-भिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगः स्यात् । तेन कटेन प्रोक्तं कटम् । कटं वेत्त्यधीते वा कट इत्येवं वाक्यमपि न स्यात् । अतएवोक्तं कटेन प्रोक्तमधीते इति इहानुग्धशोधम् ।

प्रोक्तं कल्पं (१) वेत्त्यधीते वा काश्यपी, कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे
 णिन् (२) तस्मादध्येत्वेदित्वोः षः, तस्य लुक्, लुकि सति अनेन
 प्रोक्तस्याध्येत्वेदित्वविषयत्वे लिङ्गवचने (३) न भवतः । एवं
 कौशिकी । इह कल्पविषयस्य ग्रहणात् पैङ्गीकल्प इत्यादौ न
 स्यात् । सूत्रस्य तावत्—पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते
 वा पाराशरी भिक्षुः, कर्मन्दी भिक्षुः (४) शैलाली नटः, कृशाश्वी
 नटः (५) । छन्दसस्तावत्—कठो ब्राह्मणः, तेन प्रोक्तं छन्दो
 वेत्त्यधीते वा कठः, मोदः पैप्पलादः आर्चाभी वाजसनेयी । ब्राह्म-
 णस्य तावत्—तण्डिना विप्रेण प्रोक्तं ब्राह्मणं (६) वेत्त्यधीते वा
 ताण्डी शाठ्यायनी ऐतरेयी । एषामिति किम् ? पाणिनीयं
 व्याकरणम् ।

अगोत्रिणि कण्वादिष्णराहडादीयो भवादी । गोत्रविहितशान्त-
 वर्जितात् कण्वादिष्णरान्तवर्जिताच्च वृद्धसंज्ञकादीयः स्यात्
 भवादिश्वर्येषु । गार्गीयः वात्सीयः शालीयः शैवीयः श्रीपगवीयः
 त्वदीयः मदीयः अस्मदीय इत्यादि । गोत्रिणि-कण्वादिष्णराभ्यान्तु
 दाचः काण्वः जामदग्न्यः । गोत्रार्थं इति किम् ? सुतङ्गमेन

(१) यागक्रियोपदेशको वेदाङ्गपन्थविशेषः कल्पः ।

(२) णिन्विधायकसूत्रं परत्वं वक्ष्यति ।

(३) लिङ्गवचने इति प्रोक्तस्येत्यनेनान्वयः ।

(४) कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते वेति । भिक्षुः परिम्राट् कर्मन्दी
 त्त्वरः ।

(५) कृशाश्वीत्यत्र यत्प्रमाणस्यत्वेण इन् ।

(६) मन्वेतरवेदभागो ब्राह्मणम् ।

निर्वृत्तः सौतङ्गमः, तस्येदं सौतङ्गमीयम् । पूण इति किम् ? कखो देवताऽस्य काखः, तस्येदं काखीयम् ।

द्वचः प्राच्यभरताच्च । प्राच्यगोत्राणान्तात् भरतगोत्राणा-
न्ताच्च द्वच द्वयः स्यात् भवादी । पूर्व्वेणाप्राप्तेऽनेन विधीयते ।
पौष्पीय वैङ्गीयः काशीयः । द्वच इति किम् ? पान्नागारः ।
प्राच्यभरतादिति किम् ? दाक्षः प्राचः । ननु कथं काशीय
इत्युदाहृतं, काश्यादेर्णिकणिकयोर्विधानादिति चेन्न, तत्र चेदि-
गद्-समभिव्याहृत देशवाचक-काशीशब्दग्रहणात् । इह गोत्रा-
र्थस्य ग्रहणं, न तु देशवाचकस्येति ।

कखोडो देशे । हडादित्येव । ककारोडः खकारोडश्च देशे वर्त्त-
मानादृडादीयः स्यात् भवादी । कोड्श्चरस्य वाहीकग्रामेभ्यसेति
णिकणिकयोर्वाधनार्थमिदम् । आवहनकीयं द्रौघनकीयम् आश्वत्य-
कीयं कौटशिखीयम् आयोमुखीयम् । हडादिति किम् ? सौमुखम् ।
ग्राम-कन्या-द्-पलद-नगरोत्तरदात् । ग्रामाद्युत्तरदादेशवाच-
कात् हडादीयः स्यात् भवादी । दाक्षिणामीयं दाक्षिकन्यीयं दाक्षि-
द्दीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं माहकिणामीयेमित्यादि ।
हडादिति किम् ? महनगरे भवः माहनगरः । उत्तरदादिति-
किम् ? वाहुग्रामं वाहुनगरम् । वाहीकग्रामेभ्यसेति णिकणिक-
योर्वाधकमिदम् ।

पर्णकृकणाहारहाजे । हडादिति निवृत्तम् । भारहाजे नाम्नि
देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्णकृकणाभ्याम् द्वयः स्यात् भवादी । पर्णयिं
कृकणीयम् । भारहाजदेशभिन्ने तु पर्णं कार्कणम् ।

गहादेर्भवतलु दङ् च । गहादेरीयः स्यात् भवादी, भवच्छब्दस्य द्वये दङ् च, ङ इत् । गहीयम् अन्तरीयम् ।

गहादिर्यथा—

गहान्तरी नेमि समानशाखी दत्तास-काठेरणि-धन्विनश्च ।

आहिंसि-नाठेरणि-पूर्वपक्षा भौरिः समः शैशिरिरुत्तरय ॥

उत्तमी विपमो भोजिरन्तस्यो मगधासुरी ।

इयुप्रापरपक्षाङ्गाधमशाखा स्तथा भवत् (१) ॥

शौद्रिरुत्तमशाखश्च व्याङ्गि-खाङ्गायनी तथा ।

इष्वनीकोऽग्निशर्मा च शौद्रि-वाराटकी तथा ॥

एकहृत्तय वाल्मीकिरवस्यन्दन पार्श्वतः (२) ।

एकग्रामो देवशक्तिः कामप्रस्यस्त्वैकतः ।

आमित्रैकपनाशी (३) च सुखतः चौमधृत्वि च ॥

येऽत्र वृद्धास्तेभ्य श्रीत्सर्गिकः षी, येऽवृद्धास्तेभ्यो जनपदंत्वात्

णको, ये तु ष्यान्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभरतात् षी बाध्यते ।

पार्श्वतीयः, व्यटेलोप इति टिलोपः । कामप्रस्यशब्दात् प्रस्या-

न्तत्वात् णके प्राप्ते विधानम् । पूर्ववदेकतीय इति चान्द्राः ।

आकृतिगणोऽयम् । भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ् भवदीयः ।

पर्वतादा त्वऽमनुष्ये । पर्वतशब्दान्मनुष्ये वाच्ये द्वयः स्यात्

भवादी, मनुष्यमित्रे तु वा । पर्वतीयो मनुष्यो राजा वा, पर्व-

तीयं पार्श्वतमुदक्रम् ।

(१) इयुप्र, अपरपक्ष, अत्र अधमशाख ।

(२) पार्श्वतम् ।

(३) आमित्रि एकपनाश ।

गर्तोत्तरदाहेशे । देशवाचकाद्गर्तोत्तरदादीयः स्यात् भवादी ।
 वृकगर्तीयः । उत्तरादिति किम् ? वाहुगर्त्तम् । वाहीक-
 ग्रामेभ्यश्चेति णिकष्णिकयोर्बाधनार्थम् ।

प्राचि तु कटादेः । प्राद्देशवाचिनः कटपूर्व्वादीयः स्यात्
 भवादी । कटनगरौयम् । कटघोषीयम् । प्राग्देश इति किम् ?
 काटनगरः ।

स्व-पर-देव-राज-जनस्य कंध । एभ्य ईयः स्यात्, एपां कन् च ।
 स्वकीयः (१) परकीयः देवकीयः राजकीयः जनकीयः । आगम-
 शासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीयं देवीयमित्याद्यपि । तथाच
 धनमहरहर्दत्तं स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः । वामनधर्मदासी तु स्वस्य
 इदं सौवमित्याहृतः ।

पृथिवीमध्याच्च मध्यमस्य । पृथिवीमध्यशब्दात् ईयः स्यात्,
 तस्मिन्मध्यमादेशस्य । मध्यमीयः ।

वैणुकादर्णित् । वैणुकादेरीयो णित् स्यात् भवादी । वैणु-
 कीयम् । वैणुकादिर्यथा—

वैणुक चिषकमुत्तरपदकं मध्यमपदकः प्रत्यकमन्यत् ।

अन्यदित्यनेन शारदीयम् । वैणुकादिपञ्चानां कौड्त्वात्
 ष्ये प्राप्ते पाठः । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) धनमहरहर्दत्तं स्वीयमित्यसाधारणिति पशुपतिरिति संक्षिप्तकारे (४१८५)
 द्वारादीमाह्वेत्यत्र वामनेन धर्मदासेन च स्वस्येदं सौवमित्युदाहृतम्, उष्णामिरपि
 स्व देरित्यत्र । तथात् कश्चिदपवादविषयेऽप्युक्तोऽभिनिविद्यते इति शक्यम् ।
 इति गोपीबन्धुः ।

काश्यादेर्षिकणिकी । काश्यादेः परौ णिकणिकी स्यातां
भवादी । काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी । काश्यादिर्यथा ।

काशिय-चेद्यच्युत-मोदमानाः

संवाह-गोवासन-साधुमित्तम् ।

सुरङ्ग-सम्प्राप्त्युपराज पूर्व्व-

कालोर्द्धकाला अपि सिन्धुमित्तः ।

शकुलादो हस्तिकर्षूः कुनामा करणेन च ।

आपत्काल-हिरण्याभ्यां दासमित्तेण संयुतः ॥

दासग्रामो देवदत्तो युवराजयुतस्तथा ।

सर्व्ववर्णां देवराजो व्यासोऽरिन्दम एव च ॥

सौधावतान इत्यष्टाविंशतिः समुदीरिताः ।

काशिचेदिभ्यां जनपदत्वात् णकः, सम्प्रातिशब्दात् व्यभिन्न-
प्राच्यभरतगोत्रण्यन्तात् णो, येऽत्र हृदास्तेभ्यः ईयो, येऽहृदा-
स्तेभ्यः णो, हस्तिकर्षूशब्दाद्देशवाचकादुदन्तात् णिकश्च बाध्यते ।
देवदत्तशब्दोऽत्र प्रादेशवाचकः, तस्माद्बृहसंज्ञकत्वादीये प्राप्ते
विधानम् । वाहीकग्रामवाचकात् (१) देवदत्तः ।

हृदाद्वाहीकग्रामाद्वा तूशीनरग्रामात् । वाहीकग्रामवाचकात्
हृदात् णिकणिकी स्यातां भवादी । शाकनिका शाकनिकी
मान्यविका मान्यविकी । अहृदात्तु माहनगरम् । उशीनर-
ग्रामवाचकात् आहजालिका आहजालिकी सौदर्शनिका
सौदर्शनिकी, पक्षे आहजालीया सौदर्शनीया ।

(१) वाहीकदेशीयग्रामवाचकात् ।

देशे युङ्मरुवचनाभ्यां णकीऽख्याजः । वृडाद्युडो देशवाच-
कादृहान्मरुवाचकाच्च णकः स्यात् भवादो न तु ख्याजः (१) ।
सांकाश्यकः काम्पित्यकः भागध्यकः । धन्वन्शब्दो मरुवाची,
पारिमध्ये इत्यादिना व सः, अन इत्यनेनास्य. (२) पारिधन्वे जातः
पारिधन्वकः, ऐरावते जातः ऐरावतकः । ख्याजस्तु सुप्रख्यस्य इदं
सौप्रख्यं सौप्रख्यदेशे भवः सौप्रख्यीयः, ख्याजो यकारः गकारस्या-
नीयः, तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीयाः ।

वहप्रस्यपुरान्ताच्च । वहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देश-
वाचिनो वृडात् णकः स्याद्भवादौ । पैलुवहकः फाल्गुनी-
वहकः, मालाप्रस्यकः, नान्दीपुरकः । रुड्त्वात् परसूत्रेण सिद्धे
पुरग्रहण प्राचार्य, तथाहि नान्दीपुरमुदीचम् । वृडादिति
किं शैवपुरः ।

प्राचि ल्वी रुडः । प्राचीति देशविशेषणम् । ईकारान्ताद्रेफो-
डश्च प्राग्देशवाचकात् वृडात् णकः स्याद्भवादौ । माकन्दी—
माकन्दकः, काकन्दी—काकन्दकः । पाटलिपुत्रकः ऐकचक्रकः,
एकचक्रशब्दस्य प्राग्देशे एडादित्वात् वृदसञ्जा । वृडादिति
किं ? दशपुरे जातः दशपुरः । प्राचीति किं ? दात्तामित्रीयः
सोवीरनगरीयः । दात्तामित्रो सोवीरनगरो, एते उर्दीच्यदेशस्ये ।

जनपद-तदवधिभ्याम् । वृडाद्देशवाचिनो जनपदात् जनपदा-

(१) व्याधातमाधितयकारोऽह शब्दाच्चेत्यम् ।

(२) ममाशान्त् अमस्यस्य इत्यर्थः ।

वधेय (१) एकः स्याद्गवादी । अभिसारकः, अप्राच्यत्वात् पूर्व्वेणा-
प्राप्तेऽनेन एकः । आदर्शकः । जनपदावधेस्तावत् औपुष्टकः
श्यामायनकः । ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्रामः, किमर्थं
तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्यं, तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं,
तेन चैगर्त्तकः इत्यत्र गर्त्तोत्तरदादित्तीय बाधित्वा जनपदा-
वधेर्णक एव स्यादिति वामनः ।

व्वविषयादहडाच्च । अहडात् हडाच्च जनपदवाचिनस्तदवधि-
वाचिनय व्वविषयात् एकः स्याद्गवादी । षोडशोरपवादः ।
अहडाञ्जनपदात्तावत्—अङ्गाः आङ्गकः (२) । अहडाञ्जनपदा-
वधेस्तावत्—अजमीढाः आजमीढकः, अजक्रन्दाः आजक्रन्दकः ।
हडाञ्जनपदात्तावत्—दाब्बाः दाब्बकः । हडाञ्जनपदावधेस्ता-
वत्—कालञ्जराः कालञ्जरकः । विषयग्रहणमनन्यत्रभावार्थं (३)
तेन जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । तेन वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी
च ता वर्त्तन्यः, वार्त्तनः (४) । ननु हडात् पूर्व्वेणैव एके सिद्धे
किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति ? उच्यते—ब्राह्मणेभ्यो दधि
दोयतां तक्रं कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्वविषयात् हडाहाधा
विज्ञेयेत्यदोषः (५) ।

(१) जनपदप्राप्ते अवधिरेति कर्मधारयाञ्जनपदरूप एवावधिर्बन्धत—
इति तत्त्वबोधिनी ।

(२) अङ्गा जनपदास्तेषु भव आङ्गक ।

(३) याः शब्दो नित्यबहुवचनान्तस्तैसाय विधिरिति भावः ।

(४) वर्त्तनीषु भवो वार्त्तन ।

(५) अयमेव तत्र कौण्डिन्याय इत्युच्यते—पूर्व्वच्छले हि जनपदप्राप्त्यान्ते

वर्त्ताऽग्नि कच्छ वक्तोत्तरदात् । वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाच-
कात् वृद्धादवृद्धाच्च णकः स्यादभवादी । ष्येययोरपवादः । चक्राणि
वर्त्तन्तेऽत्र चक्रवर्त्तः वृत्तुङ् वर्त्तने डे घञ् तस्माच्चक्रवर्त्तकः ।
एवं कालाग्नकः चारुकच्छकः ऐन्द्रवक्तकः । वर्त्ताग्नि कच्छवक्ता-
न्तादिति क्ते सिद्धे उत्तरदग्रहणं बहुत्वपूर्वादिप्राप्त्यर्थं, तेन
बाहुवर्त्तः । कथं बाहुवर्त्तकः इति ? उच्यते—बहवो वर्त्तन्तेऽत्र
इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तकः ।

धूमादेः । धूमादेर्देशवाचकात्सकः स्याद्भवादी । धीमकः
घोषस्थलकः । धूमादिर्यथा—

धूमो घोषस्थली घोषपुष्यो दाण्डायनस्थली ।
घार्त्तराज्ञी सुराज्ञी च तीर्थ-पल्ली शशादनाः (१) ।
शस्त्राशिता राजमृह भक्षालीवर्ष्वरावधौ (२) ॥
शस्यायो माठरो मद्रकुलीऽञ्जीकुलगर्हभौ (३) ।
आर्जुनायन-साकेत-पडण्ड-दक्षिणापथाः ॥
हीपाऽन्तरीपोज्जयिनी-द्वाहाराऽरुण-कुक्षयः ।
एकत्रिंशदिमे प्रोक्ता स्वगाहारय महास्थली ॥

दृष्ट्वात् षको विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम्, इह तु बल्लवचन-
विषये विशेषे व्यहृष्ट्वात् षकः, यथा कौशिकेण्ये तक्रदानम् । ततश्च बल्लवचनादपि
दृष्ट्वात् षके प्राप्ते आरभ्यमाणः व्यहृष्ट्वात् षकः दृष्ट्वात् षकश्च बाधकः स्यादिति
चकारेण समुच्चयते इत्यर्थः इति पदमञ्जरी ।

(१) पल्लीत्यत्र वल्ली इत्यपि पाठः ।

(२) वर्ष्वर, व्याख्य ।

(३) अञ्जीकृत आञ्जीकृत आञ्जीकृत इति पाठऽप्ययम् ।

नगरात् कुत्सन प्रावीण्ययोः । निन्दायां प्रावीण्ये च नगर-
गद्दासकः स्याद्गवादौ । नागरकः चौरः प्रवीणश्च । कुत्सन-
प्रावीण्ययोरिति किं नागरः पुरुषः ।

अरखान् पथि न्याय विहाराऽध्याय-हस्तिपु वा तु गोमये ।
अरखादेतेषु वाचेषु णकः स्याद्गवादौ गोमये तु वा । अरखको
मनुष्यः न्यायो विहारोऽध्यायो हस्ती च । अरखको गोमयः
अरखश्च । एष्विति किम् अरखाः पशवः ।

कच्छादेर्नृ-तत्स्ययोः । देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये मनुष्यस्ये
च वाच्ये णकः स्याद्गवादौ । काच्छको मनुष्यः, काच्छिका चूड़ा,
काच्छको नखः, काच्छकं हसितं, काच्छको विवादः । काश्मीरको
मनुष्यः काश्मीरको नखः काश्मीरकं हमितम् ।

कच्छादिर्यथा --

कच्छ काश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धवः ।

कुतूभर-विरूपी च हीपाऽनूप-विजापकाः ।

माल्वाऽङ्गाराऽनुपगडाचाऽजवाहो वर्णुरडु च ॥

इह माल्वगद्दापाठो वध्यमाणश्चाप्राम्यर्थः ।

माल्वादपदातो । माल्वगद्दात् पदातिभिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्ये च
याच्ये णकः स्याद्गवादौ । माल्वको मनुष्यः, माल्वक हमितम् ।
पदातो तु माल्व. पदातिर्गजति । नियमाद्ये वचनम् ।

गो-यवाग्वोय । माल्वादित्येव । माल्वको गौः, माल्विका
यवागूः ।

वर्णाः कन्यायाः । वर्णुर्नाम नदः, वर्णुनदमसोपवाचिनः

कन्याशब्दात् एकः स्याद्भवादी । षिकस्य बाधकमिदम् ।
कान्यकः अन्यत्र कान्यिकः ।

वा तु कुरु-युगन्धराभ्याम् । आभ्यां षको वा स्याद्भवादी ।
कौरवकः कौरवश्च गौः । नृतत्स्ययोस्तु कौरवको मनुष्यः, कौर-
विका चूडा, कच्छादिपाठात् योगन्धरकः यौगन्धरश्च गौः ।
जनपदावेतौ, एताभ्यां वृद्धादपीति (१) नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

कुलात् सौवीरे । कुलशब्दात् सौवीरे वाचे एकः स्याद्भ-
वादी । कौलकः सौवीरः, अन्यत्र कौलः ।

पाथेयाऽऽनर्त्त-विदेह-पाण्डुकात् । एभ्यो एकः स्याद्भवादी ।
पाथेयशब्दस्य युङ्त्वेऽपि अदेशार्थं वचनम् । आनर्त्तविदेहयोर्जन-
पदत्वेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकशब्दात् कोडः षस्य बाधना-
र्थम् । यथा पाथेयकः आनर्त्तकः वैदेहकः पाण्डुककः ।

राष्ट्रादियः । राष्ट्रशब्दादियः स्याद्भवादी । राष्ट्रियः ।

दूरोत्तराभ्यामित्य णाहौ । आभ्यामितौ क्रमात् स्तः भवादी ।
दूरेत्यः औत्तराहः ।

नदी-कक्षि-पार-दिवादिभ्यः ष्येय-ष्येयकेन याः । नद्यादेः
ष्येयः कक्ष्यादेशेऽप्यकः पारादेरीनो दिवादेर्यः स्याद्भवादी ।
नादेयः वाराणसेयः । नद्यादिर्यथा—

नदी वाराणसी दार्वा (२) वामा कागायनी मही ।

श्रावस्ती खादिरी दामा कौशाम्बी सेनकी (१) गिरिः ॥

(१) धनयो कक्षावाचकत्वाद्भूतम् ।

(२) दूर्वा इत्यपि पाठ ।

(३) सेतकीत्यपि पाठ ।

साल्वा दार्वीं पुरं पूर्व्वनगरी, वडवा वृषे ।

चम्पवनमिति प्रोक्तं नद्यादौ कौविदोत्तमेः ।

येऽत्र वृद्धास्तेभ्य ईयः, येऽहृद्धास्तेभ्यः षाः, वृद्धेकारान्ताणकः रुडौ
णकथ बाध्यते । वाडवेयोऽवृषः, अन्यत्र वाडवः । कत्त्रादे-
स्तावत्—कात्त्रेयकः (१) श्रीम्भेयकः । कत्त्रादिर्यथा ।

कत्त्राभिपुष्करं हस्ती पुष्कल ग्राम यौवनम् ।

कुण्डी (२) चर्मखती माहिष्मती श्रीवा तु भूपणे ।

कुड्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिः कुलं शुनि (३) ।

सञ्जायां नगरी पञ्चदशेह परिकीर्त्तिताः ।

शैवेयकं कण्ठभूपा । कौडियकः अत्र णेयके यलोपः । कौचे-
यकः खड्गः । कौनियकः श्वा । अत्र संज्ञायां नगरीशब्दः पठ्यते
नागरियकः । जाती तु नागरः । पारादेः—पारीणः अवारीणः ।
पारादिर्यथा—

पाराऽवाराऽवारपार-पारावारा इमे मताः ।

ग्रामस्य पञ्च पारादावाहुः पण्डितसत्तमाः ॥

दिवादेः—दिवि भयं दिव्यम् । दिवादिर्यथा—

दिव् प्राग् वागुदक् प्रत्यक् पराहंयाममित्यपि ।

ऊर्द्धाऽपराक्षाऽधमार्द्धोत्तमार्द्धमिह कीर्त्तितम् ।

ग्रामगण्डम्य त्रियु (४) पाठात् ग्रामेयकः ग्रामीणः ग्राम्य
इत्यादि ।

(१) कृत्त्रितास्तथ कत्त्रायत्तम भव ।

(२) कृत्त्रिडनु ।

(३) अस्मिन् श्वेवके परे कृत्त्रागण्डम्य यलोप । अतो अत्रेवाप्ये कृत्त्रियण्ड-
काया शुनि शब्दे कृत्त्रयण्डः कत्त्रादिः । (४) कत्त्रादी पारादी दिवादी च ।

कापिश्यादेः ष्णायनो वा तु रङ्गोरनृप्राणिनि ।

कापिश्यादेः ष्णायनः स्याद्भवाद्गौ, रङ्गोसु नृभिन्नप्राणिनि वा ।

कापिशायनः । कापिश्यादिर्यथा—

कापिशी वाङ्घ्रि पदुर्दि चतुष्कं परिकीर्त्तितम् (१) ।

कापिशीशब्दाद्बृहसंज्ञकादीयः, शिपेभ्यः अहदादपि व्वविपया-
दिति णको बाध्यते । राङ्गवायणो राङ्गवो गौः । प्राणिनीति
किं ? राङ्गवः कम्बलः । अनरीति किं ? राङ्गवको मनुष्यः ।
रङ्गुशब्दः कच्छादौ पठ्यते ।

रूप्योत्तरदारण्याभ्यां णः । रूप्योत्तरदादरण्याच्च णः स्याद्भ-
वाद्गौ । वार्करूप्यं, ष्णस्यापवादः । बृहसंज्ञकात्तु माणिक्यरूप्यात्
युङो णको बाध्यते, णविधानात् । आरण्यः । स्त्रियामारण्या गौः ।

दिक्पूर्व्वदादनामनि । दिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते ।
दिक्पूर्व्वं दं यस्य तस्मात् असंज्ञायां णः स्याद्भवाद्गौ । पौर्व्वशालः,
श्रीत्तरशाला स्त्री, दिश उत्तरदे तार्थे यस इति परे (२) । नान्नि
तु पूर्वा चासाविपुकामशमी चेति पूर्व्वेषुकामशमी, तस्मात्
प्राग्देशनगरादिभ्य इति श्रीत्तर्गिकण्ये सुपञ्चालादित्वात् अन्यस्य
दस्य त्रि. । दग्ग्रहणं स्वरूपविधेर्निरामार्थम् ।

मद्रात् टः । दिक्पूर्व्वदादित्येव । दिक्पूर्व्वान्मद्रशब्दात्

(१) कापिशो वाङ्घ्रि, पदि, उर्दि । वाङ्घ्रिरित्यत्र षङ्घ्रिरित्यपि पाठः ।

(२) स्वपते पूर्वा चासा विपुका मशमी चेति, तस्यां भव इति वाक्यम् । परपते ट
पूर्व्वस्यां शालायां भव इति वाक्यम् ।

टुः स्याद्गवादी । पूर्व्वदस्य सः । पूर्व्वमद्रः । अमद्रा दिश इति पर्युदासात् (१) पूर्व्वदस्य त्रिः ।

बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीचग्रामात् । उदीचग्रामवाचकादन्तोदात्ताद्बह्वचो लेः टुः स्याद्गवादी । णस्यापवादोऽयम् । माहनगरम् । महनगरशब्दस्य यसः खरेणान्तोदात्तत्वात् । उदीचग्रामादिति किं, माधुरः मध्यदेशग्रामत्वात् णः । बह्वच इति किं ? ध्वजः ध्वजीशब्दात् णः । अन्तोदात्तादिति किं ? शार्करीधानम् । अस्मिन् शास्त्रे खरलक्षणाभावेऽपि वृद्धोपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यम् । खरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्नतिप्रयोजनत्वात् ।

तीरोत्तरदाच । तीरोत्तरदाच्छब्दात् टुः स्याद्गवादी । ष्येययोरपवादः (२) । पाखलतीरं काकतीरम् ।

कन्याभवद्गणं णिकः । आभ्यां णिकः स्याद्गवादी । ष्येययोरपवादः । कान्यिकः, भावकः इत्सुसुक्तान्तात् णिकस्य कः । गहादिपाठात् भवदीयः । भवदित्यत्र डवत्वन्तस्य ग्रहणात् शत्रन्तभयच्छब्दान्मा भूत्, तेन भावत इति ।

ओदेशे वृहात्तु प्राचि । उवर्णान्ताद्देशवाचकात् णिकः स्याद्गवादी, प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद्गृहादेव, नान्यस्मात् । मरी जातः मारुकः उवर्णान्तादिकस्य कः णिति त्रिः । एवं नैपादकर्पुकः शशरजस्युकः । शशरजस्युगुब्दस्य इकस्य के कृते केऽकः स्य इति स्यः । देशे इति किं ? पाटवः यैणवः । प्राचि वृहात्तु पाटुकजस्युकः नापितजस्युकः । उवर्णाद्गृहादित्येय णिकः ।

(१) शुष्कामादादितिषेव ।

(२) ष्येय, ईयस्य च अपवाद इत्यर्थः ।

वृद्धादिति नियमात् अष्टशान्ना भूत्, तेन पर्णवास्तुशब्दस्य पार्ण-
वास्तवः । एवं भाल्लवास्तवः ।

कालेभ्यः । कालवाचिभ्यः षिकः स्याद्भवादौ । मासिकम्
आर्धमासिकं सांवत्सरिकम् आर्धसावत्सरिकं (१) । यथाकथञ्चि-
द्गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीथते, तेन कादम्बपुष्पिकः व्रैहि-
पलालिकः (२) । न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति
वाच्यं, गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः णविधा-
नात् । कानेभ्य इति ब्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः ।

आहे शरदो, वा तु रोगातपयोः । आहे वाचे शरच्छब्दात्
षिकः स्याद्भवादौ, रोगे आतपे च वाचे वा । ऋतुणस्य बाधको-
ऽयम् । शारदिकं आहम् । आहं कर्मविशेषः, न तु शब्दावान्
पुरुषः । शारदिको रोगः आतपश्च, पक्षे शारदः ।

वर्षाभ्यो, वा तु निशाप्रदोषहेमन्तपूर्वाङ्गापराङ्गेभ्यः । वर्षा-
शब्दात् षिकः स्याद्भवादौ, निशादिस्तु वा । वार्षिकम् । नैशिकं
नैशं, प्रादोषिकं प्रादोषं, हेमन्तिकम् । हेमन्तस्य णे तलोपो
वा । हेमन्तः हेमनः । तथाच—“हेमनीपु रजनीपु शेरते”
इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोग उद्भावितः । पोर्वाङ्गिकम् आप

(१) कचल्लङ्घिं “शाब्दस्य तमसो निपिद्धये” इति कालिदास । ‘अनु-
दितौषसराणेति’ भारविः । समानकालीनम् । प्राक्कालीनमित्यादि च ? अप-
भ्रंशा एवैत इति प्रामाणिका — इति सिद्धान्तकोषदा ।

(२) कदम्बपुष्पमाहचर्यात् कदम्बपुष्प काल, व्रैहि-पलानमाहचर्यात्
व्रैहि पलालः कालः, तत्र भव कादम्बपुष्पिक व्रैहिपलालिक ।

राङ्गिकम् । पक्षे त्यत्राद्यचिर इति घृणः, पूर्वाङ्गेतनम् अपराङ्गे-
तनम् ।

श्वसः षिकस्य तम् । श्वस्यद्वात् षिकस्यादौ तम् स्यात्,
म इत् । शीवस्तिकम् । ननु त्यत्राद्यचिरेत्यादिना त्यष्टनाभ्यां
वाधिष्यते, तत् कथं षिक इति चेत् सत्यम्, षिकस्य तम्विधान-
सामर्थ्यात् षिकोऽपि । तत्रोभयगणपाठात् श्वस्यः श्वस्तन
इत्यपि ।

सपूर्वदादर्हात् दिक्पूर्वात्तु यश्च । पूर्वदेन सह वर्तमाना-
दङ्गशब्दात् षिकः स्यात्, दिक्पूर्वदात्तु यः षिकश्च भवादौ ।
गौतमार्द्धिकं वालेयार्द्धिकम् । दिक्पूर्वात्तु पौर्वार्द्धिकं पूर्वाङ्गं
दाक्षिणार्द्धिकं दक्षिणाङ्गं । दिवादित्वात् पराङ्गमपराङ्गमिति
नित्यम् । उभयत्र दयहणं स्वरूपविधिर्निरासार्थम् ।

ग्रामजनपदैकदेशाद्विक्पूर्वाद्दर्हात् ट्ण्य । ग्रामैकदेशवाचिनो
दिक्पूर्वाद्दर्हाञ्जनपदैकदेशवाचिनो दिक्पूर्वाद्दर्हाच्च षिक-ट्ण्यौ
स्यातां भवादौ । यस्यापवादः । पौर्वार्द्धिकः पौर्वार्द्धः दाक्षिणा-
र्द्धिकः दाक्षिणार्द्धः । ग्रामजनपदैकदेशादिति किं ? पौर्वार्द्धिकं
पूर्वाङ्गमिति पूर्वेण षिक-यौ ।

प्राहप एष्यः । प्राहट्शब्दादेष्यः स्याद्भवादौ । प्राहपेष्यः ।
णत्वविधानं प्राहपेष्यमाचक्षाणः प्राहपेण् इत्यत्र णत्वार्थम् ।

मध्यादः साधारणे । साधारणे वाच्ये मध्यशब्दादः स्याद्भवादौ ।
मध्यो वैयाकरणः, नोत्तमो नाधम इत्यर्थः । त्यत्राद्यचिरेति
प्राप्तमप्यापवादः ।

हीपादुपसमुद्रात् षणः । समुद्रसमीपे वर्त्तमानात् हीपात् षणः स्याद्भवादी । कच्छादित्वात् षो प्राप्ते नृततस्ययोर्णके च प्राप्ते विधानम् । द्वैष्यं, “द्वैष्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम्” । अनुपसमुद्रात्तु द्वैषः । नृततस्ययोस्तु द्वैषकः ।

ऋतुनक्षत्रात् षणः । ऋतुवाचकान्नक्षत्रवाचकाच्च षणः स्याद्भवादी । कालशिकस्यापवादः । श्रेष्णं, पौषम् ।

कोडःकच्छपलयादेश्य । कोडः कच्छादेः पलयादेश्य षणः स्याद्भवादी । नैलीनक. । निलीनकशब्दाद्द्वचोऽन्तीदात्तात् ट्णे प्राप्ते विधानम् । इच्छाकुपु जात ऐच्छाकः । इच्छाकुशब्दात् “ओर्द्वैशे” इत्यनेन षिकं बाधित्वा षणः स्यात्, अहडादपि व्यवपयादिति प्राप्ते णको बाध्यते । षण् ट्णयोरिच्छाकीरुतो लुक् । कच्छादेस्तावत्—काच्छ. काश्मीर इत्यादि । कच्छादिः प्रागुक्तः । कच्छादौ ये जनपदवाचका अहडास्तेभ्योऽहडादपि व्यवपयादिति णके प्राप्ते विधानम् । उवर्णान्तात्तु “आर्देश” इति शिकबाधनार्थम् । कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्तः, तस्मात् षणो वेत्यादाविति षो सिद्धे इह पाठः कच्छादेर्नृततस्ययोरिति णकबाधनार्थं । विजायकशब्दात् कोड्त्वात् षो सिद्धे नृततस्ययोरिति णकबाधनार्थः पाठः । कच्छादेर्देश्य एवाभिधानात् । पलयादेस्तावत्—पालद. पारिखः । पलयादिर्यथा—
 पलदो परिखा गोष्ठी पर्यहाहीकपर्वताः ।
 फलकीटः शूरसेनो बहुकीटः पटञ्चरः ।
 तप्तोदपानलोमानि गोमती कमनभिदा ।

सन्धिवेला यज्ञत् सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी ।

अमावस्या त्वमावास्या नैकती प्रतिपत् शरत् ।

पुरं वन गिरिः पञ्चदशी संवत्सरः फले ।

पर्वण्यपि पलद्यादौ शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

गोष्ठीनैकतीगोमतीशब्दानां वाहीकग्रामत्वात् प्रसक्तयोर्णिक-
णिकयोर्बाधक ईदन्तलक्षण णको बाध्यते । वाहीकशब्दस्य कोङ्-
त्वात् षो सिद्धे अत्र पाठ एवं ज्ञापयति येषा लक्षणानां वृद्धावृद्ध-
सामान्यविषयस्तेषां लक्षणानां वृद्धविहित ईयो बाधको भवति,
तेन औलुके भव औलुकीयः, वाहकरूपे भवः वाहकरूपीयः
इत्यादौ कोङ्णं बह्वचोऽन्तीदात्तादुदीचग्रामादिति ट्णं च
बाधित्वा ईय एव भवति । सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी
अमावस्या अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां पाठः काल-
णिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्येह वेणुकादौ च पाठात् शरदः
शारदीयः । पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौरः
पौरियः वानः वानेयः गैरः गैरेयः इति । सांवत्सरं फलं, सांवत्सरं
पर्वं, अन्यत्र सावत्सरिकमृणम् । शेषाणामुदीचग्रामत्वात् प्राप्तट्ण
बाधनार्थः पाठः ।

प्रस्योत्तरदात् । प्रस्योत्तरदाच्छब्दात् णः स्याद्गवादी ।
माद्रीप्रस्यः माहकिप्रस्यः, बह्वचोऽन्तीदात्तादुदीचग्रामादिति
प्राप्तट्णो बाध्यते ।

निवासात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमद्य चरणे । चरणे वाच्ये निवास-
याचकात् पृथ्वीमध्यगद्दात् णः स्यात्, तस्मिन् मध्यमादेश्य ।

पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य माध्यमः कठः । अनिवासस्य तु पृथ्वी-
मध्यादागतः मध्यमीयः कठः, पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति इयस्य
बाधकमिदम् । चरण इति किं ? मध्यमीयः शूद्रः ।

युष्मदस्मदो वा णीनश्च । आभ्यां णो णीनश्च वा स्या-
द्भवादौ । वृद्धादीयस्यापवादः । यौष्माकः यौष्माकीणः, पक्षे
युष्मदीयः । एवम् आस्माकः आस्माकीनः अस्मदीयः । ननु
ढाधिकारो धादित्यतः प्राक्, तत् कथं ढाधिकारि भवादि-
निरूपणमिति चेत् सत्यम् । भवादिपठितगच्छत्याद्यर्थे ढान्तात्
भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति ।

गच्छति पथिदूतयोः । ढादिति वर्त्तते । गच्छतीत्यर्थे यथा-
विहितं त्यः स्यात्, यो गच्छति स चेत् पन्था दूतो वा भवति ।
शुभ्रं गच्छति पन्था दूतो वा श्रौघ्नः पन्था दूतश्च । ढात् वे
त्यः । माथुरः कान्यकुब्जः वाराणसेयः राष्ट्रिय इत्यादि । पथि-
दूतयोरिति किं ? मथुरा गच्छति साधुः ।

अभिनिष्क्रामति द्वारं । ढादित्येव । अभिनिष्क्रामतीत्यर्थे
यथाविहितं त्यः स्यात्, यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेद्भवति ।
शुभ्रमभिसुखेन निष्क्रामति द्वार श्रौघ्नं द्वारम् । एवं माथुरं
कान्यकुब्जं वाराणसेयं राष्ट्रियमित्यादि । द्वार निष्क्रमणक्रियायाः
साधनत्वेन प्रसिद्धं, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा साध्यसि-
ञ्छिनन्ति । द्वारमिति किं ? मथुरामभिनिष्क्रामति पुरुषः ।

अधिकृत्य कृतो घन्य । ढादित्येव । अधिकृत्य एतदपेक्षया
द्दो । अधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः । अधिकृत्येत्यस्मिन्नर्थे

यथाविहितं त्य. स्यात्, यः कृतः स ग्रन्थेद्भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रो ग्रन्थः । ग्रन्थ इति किं ? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।

आख्यायिकाभ्यो लुब्बहुलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्पन्नस्य त्यस्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्ता-मधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वासवदत्ता सुमनोद्भवा उर्व्वशी । बहुलं किं ? भैरवः ।

सीतान्वेषणादेरीय* । टात् सीतान्वेषणादेरधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् । णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वेषण यमसभ रक्षोऽसुर गुणमुख्यावपि शिशुकन्दः । शिशुकन्दो नाम रोग* ।

अदेवासुरादेये । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् चे से सति । श्येनकपोतीयो ग्रन्थ, किराताज्जुनीयः, सर्वार्थसम्बन्धीयः । देवासुरादेसु देवासुरः राक्षोगन्धर्व्व इत्यादि । परे तु रक्षोऽसुर गुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्दं सीतान्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते राक्षोऽसुरं गौणमुख्य प्रद्युम्नागमनोयम् । तेषां इन्द्रसमामे ईयप्रतिषेधधस्ते च देवासुरादौ द्रष्टव्या* ।

णिक्तो रक्षत्यादौ । टादित्येव । रक्षतीत्याद्यर्थेषु णिकः स्यात् । समाज रक्षति सामाजिकः । टात् घे त्य. । रक्षति उच्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवैति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति पश्यति वर्त्तयति आह अनुपृच्छति

गच्छति अधीष्टः मृतः भृतः भावी अर्हति नित्यमर्हति पचति
सम्भवति अवहरति वहति हरति आवहति । एवं शाकानुच्छति
शाकिकः ।

प्रतीपादेर्वर्त्तते । ढात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे णिकः स्यात् ।
यद्यपि वृत्तधोरकर्मकत्वात् ढाभावस्तथापि धुविशिषणत्वात्
ढसंज्ञा । प्रतीपं यथा स्यात्तथा वर्त्तते प्रातोपिकः । प्रतीपादि-
र्यथा—

प्रतीपः प्रतिकूलश्च प्रतिलोमानुलोमनी ।

परिपार्श्वान्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि ॥

प्रभूतादेर्वक्ति । ढात् प्रभूतादेवेक्कीत्यर्थे णिकः स्यात् ।
प्रभूतं यथा तथा वक्ति प्राभूतिकः । प्रभूतादिर्यथा—

प्रभूतः प्रतिभूतोऽत्र पर्याप्तेन सहेरिताः ।

माशब्दो नित्यशब्दस्य कार्यशब्दस्तथेति षट् ॥

पदव्यादेस्तद्भावति । ढात् पदव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे णिकः
स्यात् । पदवी वर्त्म, पदवीं धावति पादविकः । पदस्य पद्यादनुपदं
तत् धावति आनुपदिकः । आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दो देगः, तं
धावति आक्रन्दिकः ।

मायोत्तरदाश्च । ढान्माथशब्दोत्तरदाद्भावतीत्यर्थे णिकः
स्यात् । दण्डमाथं (१) धावति दाण्डमाथिकः शौल्कमाथिकः ।
माथशब्दः पथिपर्यायः ।

(१) दण्डाकारो माथ पन्था दण्डमाथ ।

पदोत्तरदात् गृह्णाति । ङात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । पौर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्ये
निषेधार्थम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । ठभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ष्णिकः
स्यात् । अर्थे गृह्णाति आर्थिकः, लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
प्रतिकण्ठ, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवेति । ङात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । समूहं समवेति सामूहिकः सामवायिकः ।

एयः परिपदो, वा तु सेनायाः । ङात् परिपच्छब्दात् समवे-
तीत्यर्थे एयः स्यात्, ष्णिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा । परिपदं
समवेति पारिपद्यः, सेनां समवेति सैन्यः सैनिकः ।

ऋगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः ।
ढेभ्यो ऋगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । ऋगं
हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, शौकरिकः । नैयङ्गुकः, खापदन्यङ्गुस्तु
वेति वा युम्, पक्षे न्याङ्गुकः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारौतिकः मायूरिकः । पातत्कः,
तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपन्यथ । ङात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
तिष्ठतीत्यर्थे च ष्णिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपन्या-
देगथ । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपथ्यिकधीरः, पन्यानं

(1) अत्र दान्तादित्यनुशा पदोत्तरदादिति अर्थं बहुप्रत्यये निषेधार्थमिति
भावः ।

पदोत्तरदात् गृह्णाति । टात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । पौर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्ये
निषेधार्थम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ष्णिकः
स्यात् । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः, लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
प्रतिकण्ठ, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवेति । टात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । समूहं समवेति सामूहिकः सामवायिकः ।

एयः परिपदो, वा तु सेनायाः । टात् परिपच्छब्दात् समवे-
तीत्यर्थे एयः स्यात्, ष्णिकस्यापवादः, सेनायासु वा । परिपदं
समवेति पारिपद्यः, सेनां समवेति सैन्यः सैनिकः ।

मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिदेशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः ।
ढेभ्यो मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । मृगं
हन्ति मार्गिकः, रौरिकः, शौकरिकः । नैयङ्कुः, श्वापदन्यङ्कुसु
वेति वा युम्, पक्षे न्याङ्कुः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारीतिकः मायूरिकः । पातकः,
तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपन्थ्य । टात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
तिष्ठतीत्यर्थे च ष्णिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपन्था-
देश्य । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपन्थिकथौरः, पन्थानं

(1) अत्र दानादित्यतश्च पदोत्तरदादिति यद्दृश्यं बहुप्रत्यये निषेधार्थमिति
भावः ।

पदोत्तरदात् गृह्णाति । ढात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
 षिकः स्यात् । पौर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्ये
 निषेधार्थम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । ठभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे षिकः
 स्यात् । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः, लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
 प्रतिकण्ठं, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवेति । ढात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे
 षिकः स्यात् । समूहं समवेति सामूहिकः सामवायिकः ।

एयः परिषदो, वा तु सेनायाः । ढात् परिपच्छब्दात् समवे-
 तीत्यर्थे एयः स्यात्, षिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा । परिषदं
 समवेति पारिषद्यः, सेनां समवेति सैन्यः सैनिकः ।

मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः ।
 ढेभ्यो मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे षिकः स्यात् । मृगं
 हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, शौकरिकः । नैयङ्गुकः, खापदन्यङ्गोस्तु
 वेति वा युम्, पक्षे न्याङ्गुकः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
 शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारौतिकः मायूरिकः । पातकः,
 तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपन्थ्य । ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
 तिष्ठतीत्यर्थे च षिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपन्था-
 देगय । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपन्थिकयोरः, पन्थानं

(1) अत्र दानादित्यनुशाः पदोत्तरदादिति चह्यं बहुप्रत्यये निषेधार्थमिति

पदोत्तरदात् गृह्णाति । टात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
 षिकः स्यात् । पौर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुल्ये
 निषेधार्थम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे षिकः
 स्यात् । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः, लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
 प्रतिकण्ठ, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवेति । टात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे
 षिकः स्यात् । समूहं समवेति सामूहिकः सामवायिकः ।

एयः परिपदो, वा तु सेनायाः । टात् परिपच्छब्दात् समवे-
 तीत्यर्थे एयः स्यात्, षिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा । परिपदं
 समवेति पारिपद्यः, सेनां समवेति सैन्यः सैनिकः ।

सृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः ।
 टेभ्यो सृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे षिकः स्यात् । सृगं
 हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, शौकरिकः । नैयङ्गुकः, खापदन्यङ्गुस्तु
 वेति वा युम्, पक्षे न्याङ्गुकः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
 शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारीतिकः मायूरिकः । पातत्कः,
 तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपन्थय । टात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
 तिष्ठतीत्यर्थे च षिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपन्था-
 देग्य । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपन्थिकयोरः, पन्थानं

(1) अत्र इत्यादित्यतश्च पदोत्तरदादिति पदार्थं बहुप्रत्यये निषेधार्थमिति
 भावः ।

पदोत्तरदात् गृह्णाति । टात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । पीर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्ये
निषेधार्थम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ष्णिकः
स्यात् । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः, लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
प्रतिकण्ठ, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवैति । टात् समूहार्थात् समवैति इत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । समूहं समवैति सामूहिकः सामवायिकः ।

एयः परिषदो, वा तु सेनायाः । टात् परिपच्छब्दात् समवै-
तीत्यर्थे एयः स्यात्, ष्णिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा । परिषदं
समवैति पारिषद्यः, सेनां समवैति सैन्यः सैनिकः ।

सृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः ।
टेभ्यो सृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । सृगं
हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, शौकरिकः । नैयङ्गुकः, श्वापदन्यङ्गोस्तु
वैति वा युम्, पक्षे न्याङ्गुकः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारीतिकः मायूरिकः । पातकः,
तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपथ्यथ । टात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
तिष्ठतीत्यर्थे च ष्णिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपथा-
देश्य । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपथ्यिकथौरः, पथ्यानं

(1) अत्र दानादित्यसुक्ता पदोत्तरदादिति पदार्थं बहुप्रत्यये निषेधार्थमिति
भावः ।

पदोत्तरदात् गृह्णाति । टात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । पौर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्ये
निपेधार्धम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ष्णिकः
स्यात् । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः, लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
प्रतिकण्ठ, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवैति । टात् समूहार्थात् समवैति इत्यर्थे
ष्णिकः स्यात् । समूहं समवैति सामूहिकः सामवायिकः ।

एषः परिपदो, वा तु सेनायाः । टात् परिपच्छब्दात् समवै-
तीत्यर्थे एषः स्यात्, ष्णिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा । परिपदं
समवैति पारिपद्यः, सेनां समवैति सैन्यः सैनिकः ।

मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः ।
डेभ्यो मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । मृगं
हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, शौकरिकः । नैयङ्गुकः, श्वापदन्यङ्गोस्तु
वैति वा युम्, पक्षे न्याङ्गुकः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारीतिकः मायूरिकः । पातकः,
तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपन्थय । टात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
तिष्ठतीत्यर्थे च ष्णिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपन्था-
देगय । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपन्थिकथौरः, पन्थानं

(1) अत्र दानादित्यवस्था पदोत्तरदादिति पदार्थं बहुप्रत्यये निपेधार्धमिति भावः ।

परिव्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः । परिपथपर्यायः परिपन्थ-
शब्दोऽस्तीति वृत्तिकारः ।

निन्द्यात् प्रयच्छति । शास्त्रोक्तव्यवहाराद्विरुद्धव्यवहारो निन्द्य,
तस्मात् टात् प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्यं
द्विगुण, द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः । यदा उत्तमर्णः
एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात्तद्वर्द्धयति तदा द्विगुणं
निन्द्य, यदा त्वेकगुणं प्रयच्छति पश्चाद्द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्यं शास्त्रविहितत्वात् । एव त्रैगुणिकः ।

वधुपथ वृद्धेः । निन्द्यावृद्धिशब्दात् टात् प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः
स्यात् वृद्धिशब्दस्य वधुपादेशश्च । वृद्धार्थं द्रव्यं वृद्धिः, वृद्धि
प्रयच्छति वार्द्धुषिकः । यद्यपि वृद्धिशब्दपर्यायो वधुपीशब्दो-
ऽप्यस्ति तथापि वृद्धिशब्देनानिष्ट निवारणार्थमिदम् ।

कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां षिकः । निन्द्यात् कुसीदशब्दात् टात्
दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । कुसीद वृद्धिस्तदर्थं
द्रव्यं कुसीद, तत्रप्रयच्छति कुसीदिकः । दशशब्दो दशाद्यं वर्त्तते,
एकादशशब्द एकादशाद्योऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते, अतः
सामानाधिकरण्यात् दश च ते एकादश चेति यमः, दशैकादश
प्रयच्छति दशैकादशिकः दशैकादशिकी, दश एकादशाद्यं प्रय-
च्छतीत्यर्थः (१) ।

(१) दशस्यैव एकादशस्यैव यामर्थानां तान् प्रयच्छति दशैकादशिकः ।
दशस्यैवैकान् दशैकादशस्यैवैकान् प्रतारणया बोधयति परिसोधनव्याया-
नेकादशस्यैवैकान् प्रतारणयति निन्द्यात्प्रति वृद्धिगुणबोधम् ।

शब्ददुर्ग्राभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे षिकः स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिको वैयाकरणः, दार्दुरिकः कुलालः ।
दुर्दुरो वान्दभाण्डविशेषः, भाण्डसंस्कारकाले दुर्दुरं शब्दविशेषं
करोति इति रक्षितः ।

धर्मादेश्चरति । ढात् धर्मादेश्चरतीत्यर्थे षिकः स्यात् ।
धर्मं चरति धार्मिकः । चरणमत्र सेवा, तेन कदाचिदाचरणे
मा भूत् । धर्मादिर्यथा—

धर्माधर्मोमहानाग्नी गोदानसहितास्तथा ।

आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदौरिताः ॥

अवान्तरदीक्षादेर्ङिन् । ढादवान्तरदीक्षादेर्ङिन् स्यात् चर-
तीत्यर्थे । अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी ।

त्रयोऽवान्तरदीक्षात्र देवव्रत-तिलव्रतम् ।

अष्टाचत्वारिंशतो ङकश्च । ढादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती-
त्यर्थे ङिन् ङकश्च स्यात् । षिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंश-
द्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः ।

चातुर्मास्याना यलोपश्च । चातुर्मास्यशब्दात् चरतीत्यर्थे
तौ स्याता, तयोर्धलोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति
चातुर्मासो चातुर्मासकः ।

नाम्नि लनाटकुक्कुटाम्यां पश्यति । ढाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे
षिकः स्यात् संज्ञायाम् । लनाटं पश्यति लानाटिकः, यः
सेवकः गिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्गुरोर्वा लनाट-
मेव पश्यति, यः सेवकः गिष्यो वा कार्याचमः सोऽभि-

धीयते (१) । कुक्कुटगण्डेन कुक्कुटपातयोग्यदेशोऽभिधीयते, तं देशं पश्यति कौक्कुटिको भिक्षुः, यः कुक्कुटपातयोग्यमल्पतरदेशं पश्यन् गच्छति स इत्यर्थः ।

पारायण-तुरायण-चान्द्रायणेभ्यो वर्त्तयति । देभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे षिकः स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा सम-स्ताध्ययनकर्म, तुरायणं (२) यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं व्रतविशेषः, संज्ञायामुत्तरदस्य नो णः । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः । यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते, तथापि शिष्ये एव त्व इति न्यासः । एवं तौरायणिको यजमानः, न तु याजकः । चान्द्राय-णिकस्तपस्वी ।

तदन्ताच्च (३) । द्वैपारायणिकः द्वैतुरायणिकः द्वैचान्द्राय-णिकः ।

संगयादापन्ने । टात् संग्रयगण्डात् चापन्नेऽर्थे षिकः स्यात् । संग्रयः सन्देहः, तमापन्नः सांग्रयिकः संग्रयवानिति । न्यासकारसु संग्रयमाने स्यात्वादी त्वमुत्पादयति, न तु संग्रयितरीति, तद्वह्नामसम्मतम् । अतएव “सांग्रयिकः संग्रयापन्नमानस” इत्यमरः (४) ।

(१) “खाण्डिकः पभोर्भावनदधीं चास्यांशमप य” इत्यमरः ।

(२) अंशिसवारे तुरायणमित्यत्र उत्तरायणमिति पाठः (७१८५) ।

(३) पारायणायनाच्च गण्डात् वर्त्तयतीत्यर्थे षिकः स्यादित्यर्थः ।

(४) स्यात्पूर्वा पुरुषो वेति संग्रयविषयोभूते स्यात्वादावेव प्रत्यय रूपते न सन्देहरोति भावः । अथं तर्हि “सांग्रयिकः संग्रयापन्नमानस” इति चेदत्राह ।

सुस्रातादेः पृच्छति । टात् सुस्रातादेः पृच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । सुस्रातं पृच्छति सौस्रातिकः सौखसुप्तिकः । सुस्रातादिरत्र सुप्तिशय्यारात्रयः सुखशब्दात् ।

योजनादेर्गच्छति । टात् योजनादेर्गच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । योजनं गच्छतीति यौजनिकः । योजनादिर्यथा—

योजनं गुरुतल्पञ्च दारा गुरोः परादपि (१) ।

ग्रतं क्रोशात् योजनाञ्च (२) बुधैरत्र षड्डीरिताः ॥

पथः पिकः । टात् पथिशब्दात् गच्छतीत्यर्थे पिकः स्यात् । पथानं गच्छतीति पथिकः । स्त्रियां पथिकी ।

नित्यं णः पन्यश्च । टात् पथो नित्यं गच्छतीत्यर्थे णः स्यात्, तस्मिन् पन्यादेश्च । पन्यानं नित्यं गच्छति पान्यः । स्त्रियां पान्या ।

कालेभ्योऽधीष्टभूतभूतभाविषु । ब्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः । ढेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थे षिकः स्यात् । अधीष्टः सकृद्य व्यापारितः, भूतो वितनेन क्रीतः, भूतः सत्तया व्याप्तकालः, भावी सत्तयाऽव्याप्तकालो भविष्यति यः । सदाध्वादीति ढं, मासम् अधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतः मासिकः भूत्यः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावीति मासिक उत्सवः । नन्वध्येषण भरणे

धंशयापधं भागधं यस्मिन् विषये च विषयः धंशयापधंभागध इति । इति तत्त्वबोधिनी ।

(१) तुच्छार, परदार इत्यर्थः ।

(२) क्रोशग्रत, योजनग्रत इत्यर्थः ।

मुहूर्त्तं व्याप्य क्रियते, तत् कथं ताभ्यां मासो व्याप्यते इति उच्यते—यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया, क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उपचारात् । संख्याशब्दोऽपि यदा काले संख्येये वर्त्तते तदापि त्यः । हे पृष्ठी भूतो भावी वा द्विपाष्टिकः द्विसप्ततिकः, सुपञ्चालादित्वादुत्तर-दस्य त्रिः ।

मासात् य-शीनी वयसि । ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वर्थेषु य शीनी स्याताम् (१) । मासं भूतो भावी वा मास्यः मासीनः माण्वक इति पुरुषोत्तमः । परे भूतेऽर्थे अभिधानमित्याहुः (२) । वयसीति किं ? मासिकः कर्मकरः ।

गाढ्यः । ढात् कृतगात् मासाद्वयस्यभिधेये यः स्यात् । द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः ।

परमासाखण्डिकी च । ढात् कृतगात् परमासात् वयस्यभि-धेये भूतादर्थे ख्य ष्विक य एते स्युः । परमासान् भूतः पाश्मास्यः पाश्मासिकः परमास्यः । विधानसामर्थ्यात् नेको लुक् ।

इक-ख्याववयसि । ढात् कृतगात् परमासात् ययोभिन्ने भूतेऽर्थे इक ख्यौ स्याताम् । परमासिकः पाश्मास्यो रोगः ।

(१) यद्यपि एष्वर्थेषु इत्युक्ते अधीष्टादयश्चत्वारोऽनुवर्त्तन्ते तथापि योग्यतया यथासम्भवमनुवर्त्ति स्यात्. तेनात्र अधीष्टभूतयोर्नानुवर्त्तिः । एवं परत्वापीति ।

(२) अधीष्टादोना चत्वार्षाभिधेयारेऽपि सामर्थ्याद्भूत इत्येव सम्बध्यते । न हि मासमधीष्टो भूतो वेत्याद्युक्तौ काचित् चावहता यदोरावस्था गम्यते इति तत्त्वबोधनी ।

समाया ईनो, गात्तु वा । टात् समाशब्दात् ईनः स्यात्, कृतगात्तु वा, एष्वर्थेषु । समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः । गात्तु—हे समे अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसमीनः, पक्षे द्वैसमिकः ।

गाद्रात्ररहःसवत्सरादीन-ष्णिकौ, वर्षात्तु लुक् च वा, चित्तवति नित्यम् । टेभ्य एभ्यः कृतगैभ्य ईन ष्णिकौ स्यातां एष्वर्थेषु, वर्षात्तु वा लुक्, चित्तवति तु नित्यम् । हे रात्री अधीष्टो भूतो भावी वा द्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः । द्वाहीनः द्वैयङ्गिकः । द्विसंवत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः, सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रिः । द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः द्विवर्षः, अभविष्यति संख्यादिवर्षमिति परदस्य त्रिः । भविष्यति तु हे वर्षे भावी द्वैवर्षिकः । द्विवर्षी वत्सः, नित्यं तयोर्लुक् । चित्तवतीति किं ? द्विवर्षीणो द्विवार्षिको द्विवर्षो व्याधिः ।

अर्हति । टात् अर्हतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । वस्त्रमर्हति वास्त्रिकः श्वैतच्छत्रिकः ।

दण्डादेर्यः । टाद्दण्डादेरर्हतीत्यर्थे यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः कश्यः । दण्डादिर्यथा—

दण्डः कशा वधो मेधा मेघार्घौ सुसलं धनम् ।

मधुपर्कं इभो वंगः भागीदक युगं पणः ॥

कड़ङ्गर-स्यालीयिन दक्षिणाभ्य इयद्य । टेभ्य एभ्योऽर्हतीत्यर्थे इयो यय स्यात् । कड़ङ्गरमर्हति कड़ङ्गरीयः कड़ङ्गर्थ्यः (१) ।

(१) पाणिनिप्रत्यये कड़ङ्गर इत्येव (१।१।६८) । कड़ङ्गरो भाषादेः काटभागः

स्यालीविलीयः स्यालीविल्यः (१) दक्षिणीयः दक्षिण्यः ।
पात्रादेय-यौ । टात् पात्रशब्दादहति इत्यर्थे य एयञ्च स्यात् ।
पात्रमहति पात्राः पात्रेयः ।

यज्ञत्विग्भ्यामिय-णीनौ कर्माहति च । टाभ्यामाभ्याम्
अहति कर्माहति चेत्यर्थे इय णीनौ क्रमात् स्याताम् । यज्ञमहति
यज्ञकर्माहति वा यज्ञियो ब्राह्मणः देशश्च । ऋत्विजमहति
ऋत्विक्कर्माहति वा आर्त्विजीनः यजमानः ऋत्विक् च ।

छेदादेर्नित्यमहति । टाच्छेदादेर्नित्यमहति इत्यर्थे षिकः
स्यात् । छेद नित्यम् अहति छेदिकः (२) भैदिकः । छेदादिर्यथा—

छेदो भेदस्तथा द्रोहो नर्त्तकपे षिको भवेत् ।

विरागस्य विरङ्गो(३)ऽथ सप्रयोगश्च सप्रति ।

संप्रेषणञ्च सप्रग्री दशेह परिकीर्त्तिताः ॥

विरागं नित्यमहति वैरङ्गिकः, षिके विरङ्गादेशः ।

शिरश्छेदात् यश्च शिरः शीर्षः । टात् शिरश्छेदशब्दात्
नित्यमहति इत्यर्थे षिको यश्च स्यात्, तस्मिन् शिरसः शीर्षादेशश्च ।
शिरश्छेदं नित्यमहति शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यः ।

(कुंडा, भूषो इति भाषा) । कडङ्गरीयो गौ । नीवारपाकादि कडङ्गरीयै-
रिति रघु ।

(१) स्यालीविल स्यात्या व्याकाशदेशस्तमहति स्यालीविलीयास्तपदुष्वा
इति गोयीचन्द्र । पाकयोम्या इत्यर्थे इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) छेदिको वेतसः चिघ्नप्रकृतत्वात्—इति सिद्धान्तकौमुदी । उपरित्त
प्रतिपादनपरमेतत्—इति गोयीचन्द्र । भाष्ये तु नित्यपहर्षं प्रत्याख्यात, स्रत्तमेव
मास्तु इति तदाशय इति अनोरमा । (१।।।६४) ।

(३) विरागश्छेदादिः, तस्य विरङ्गादेशः स्यात् ।

पचति सम्भवत्यवहरति च । टादेतेष्वर्थेषु णिकः स्यात् ।
सम्भवत्यर्थोऽत्र सम्भवः आधेयस्य प्रमाणानतिरेकः । तथाच—

“सम्भवः कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि च ।

आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भव” ॥ इति विश्वः ।

अवहरत्यर्थोऽवहरणं संहरणमित्यर्थः । प्रस्थं पचति सम्भवति (१) अवहरति वा प्रास्थिकः कौड़विकः कटाहः । यद्यपि प्रस्थं पचति चरुं प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते, तथापि प्रस्थं पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन त्रिनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचतिग्रहणम् ।

पात्राऽऽचिताऽऽढक-विस्तादीनो वा । टेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईनः स्याद्वा । पात्र पचति सम्भवत्यवहरति वा पात्रीणा । एवं आचितीना आढकीना विस्तीना (२) स्यात्की । पचे पात्रिकीत्यादि ।

गात् पिकथ वा । टेभ्यः क्ततगेभ्यः पात्रादिभ्यः पिक ईनश्च स्याद्वा एष्वर्थेषु । द्वे पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा, द्वाचितिकी द्वाचितीना, द्वाढकिकी द्वाढकीना, द्विविस्तिकी द्विविस्तीना । पचे णिकस्य वाच्ये लुकि (३) “तार्थे माना”दित्यादिना ईपि द्विपात्री द्वाढकी । आचितविस्ताभ्यान्तु अजादित्वात् द्वाचिता द्विविस्ता आप्, न त्वीप् । पूर्व्वत्रयाणां (४) पिकणिकयोर्न विशेषः । पृथग्योग उत्तरार्थः ।

(१) स्रष्टुम् समावेशयति ।

(२) आचितं दशभारपरिमाणम् । विस्तं तोडकमानम् ।

(३) वक्ष्यमाणसूक्ष्मेति शेषः । (४) पात्राचिताढकानाम् ।

कुलिजाङ्गुक्पिकणिकेनाः । ङात् क्तगात् कुलिजात् लुक्
पिक णिक ईन एते स्युः एष्वर्थेषु । द्विकुलिजी, “तार्थे माना”
दितीप्, द्विकुलिजिकी द्विकुलिजिकी द्विकुलिजीना ।

वंशादिभ्यो भाराद्दहत्यादौ (१) । ङात् वंशादिपूर्व्वभाराद्दहति
इत्याद्यर्थे लुक् पिकः णिक ईनः स्यात् । वंशभारं वहति हरति
आवहति वा वांशभारिकः वास्वजभारिकः ।

वंश वल्ज मूलेक्षु स्थूणाच्च कुटजाः कुटः ।

अशमा खडा दश प्रोक्ता वंशादिरिह कोविदैः ॥

केचिद्भारशब्दस्यार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणाद्भारभूतेभ्यो
वंशादिभ्य इत्यर्थः, तेन भारभूतान् वंशान् वहति वांशिकः वास्व-
जिक इत्याहुः । वहति उत्तिष्य धारयति । हरति देशान्तरं
प्रापयति । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः ।

द्रव्य-वस्त्राभ्यां केकी । ङाभ्यामाभ्यां कमात् क इक इत्येती
स्याताम् एष्वर्थेषु । द्रव्यं वहति हरति आवहति वा द्रव्यकः
वस्त्रिकः (२) ।

अर्हत्यादौ गतादृयेकावगते । ङाच्छतशब्दात् अर्हतीत्याद्यर्थेषु
य इक इत्येती स्यातां, न तु गते । गतमर्हति पचति सम्भवति
अवहरति वहति वा गत्यः गतिकः कम्बनः । अगत इत्युक्तेर्यत्र
प्रकृत्युक्तसख्यायास्त्ववाच्यस्य संख्येयत्वं भवति तत्र न स्यात् ।

(१) आदिपदेन हरति आवहति इत्येतयोर्षण्डत्वम् ।

(२) वक्ष्यन्ते मूलशब्दादी रति गोशेषम् । ६२५ ।

तेन शतमध्यायाः परिमाणस्य शतकं निदानमित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्ववाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् न स्यातामिति । शत्यः शतिकः कम्बल इत्यादौ त्ववाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं किन्तु येन क्रीतस्तस्यैवेति ।

संख्याया अति-शदन्तायाः कः । ङात् त्यन्त-शदन्तवर्जात् संख्यावाचकात् कः स्यादर्हत्यादौ । पञ्चकः बहुकः गणकः । अति-शदन्ताया इति किं ? साम्तिकः चत्वारिंशत्कः, तादिकस्य कः । अनार्थवतस्तिशब्दस्य वर्ज्जनात् उतेरप्रतिषेधस्तेन कतिकः ।

विंशति-न्विंशद्ग्रां चासंज्ञायान्तु डकः । ङाभ्यामाभ्याम् अर्हत्यादौ कः स्यात्, असंज्ञायान्तु डकः । विंशतिकः त्रिंशत्कः । असंज्ञायान्तु विंशकः त्रिंशकः ।

वतोः कस्येम् वा । वत्वन्तात् कस्य इम् वा स्यात्, म इत् । यावतिकः यावत्कः तावतिकः तावत्कः ।

कसार्जाभ्या पिकः । ङाभ्यामाभ्यां पिकः स्यात् अर्हत्यादौ । कंसिकः कंसिकी (१) अर्द्धिकः अर्द्धिकी ।

कार्पापणाद्वा तु प्रतिय । ङात् कार्पापणात् पिकः स्यात् अर्हत्यादौ, तस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा । कार्पापणिकः प्रतिकः ।

वसन-सहस्र-शतमान-विंशतिकात् षणः । ढेभ्य एभ्यः षणः स्यात् अर्हत्यादौ । वासनं साहस्रं शतमानं वैशतिकम् ।

शूर्पात् ट्णो वा । ढात् शूर्पात् ट्णो वा स्यादर्हत्यादौ ।
ष्णिकस्यापवादः । शीर्षः (१) पक्षे शीर्षिकः ।

गादध्यङ्गादेरसंज्ञायां लुक् । ढात् कृतगात् अर्धपूर्वाच्चाह-
त्यादौ ये विहितास्यास्तेषाम् असंज्ञायां लुक् स्यात् । द्विकंसम्
अर्धकंसम् (२) द्विशूर्पं अर्धशूर्पम् । असंज्ञायामिति किं ? पाञ्च-
लौहितिकं (३) पाञ्चकलापिकम्, अत्र त्यान्तं नाम इति (४) ।

सहस्र-शतमान-सुवर्ण-कार्पापणेभ्यो वा । ढेभ्य एभ्यः कृत-
गेभ्योऽर्धपूर्वैभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्यानां लुक् स्याद्वा ।
द्विसहस्रम् अर्धसहस्रं द्विशतमानम् अर्धशतमानं द्विसुवर्णम्
अर्धसुवर्णं द्विकार्षापणम् अर्धकार्षापणम्, पक्षे द्विसहस्रम्
अर्धसहस्रं द्विशतमानम् अर्धशतमानं द्विसौवर्णम् अर्ध-
सौवर्णं, सुपञ्चालादित्वात् अन्यस्य दस्य त्रिः । द्विकार्षापणिकम् ।
द्विप्रतिकम्, एवमर्धकार्षापणिकम् अर्धप्रतिकम् (५) ।

विंशतिकादीनः । ढात् कृतगात् अर्धपूर्वाच्च विंशतिका-
दीनः स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविंशतिकीनः अर्धद्विविंशतिकीनः ;
लुग्वाध्यते ।

(१) शूर्पशब्द परिमाणशब्दोति गोयीचन्द्र. (६।०५५) ।

(२) अर्धकंसम्—अर्धकार्षापणम् यस्मिन् तत्, चाहिकमित्यर्थः ।

(३) पञ्च लौहित्यो गुह्या. परिमाणमस्येति विपक्षे लौहित्यशब्दस्य पुंश्रुत्यानेन

लोहितरूपापत्या सिद्धमिति वृहन्मुग्धबोधम् ।

(४) परिमाणविशेषस्य नामधेये एते इति तत्त्वबोधिनो ।

(५) कार्षापणशब्दात् त प्रतिय इति कार्षापणशब्दस्य वा प्रतिराहित्ये ।

। पाद-पण-मापात् यो वा तु शत-शाणात् । टेभ्यः क्तं गीभ्यो-
ऽध्यर्द्धपूर्वेभ्यश्च एभ्यो यः स्यात् अर्द्धत्यादी, शत-शाणाभ्यान्तु वा ।
द्विपाद्यं (१) द्विपाद्यं द्विमाप्यम् अर्द्धपाद्यम् अर्द्धमाप्यम् ।
शतशाणादेशु द्विशत्यम् अर्द्धशत्यं पञ्चशाण्यम् अर्द्धशाण्यं,
पञ्चे द्विशतम् अर्द्धशतं पञ्चशाणम् अर्द्धशाणम् ।

खारी-काकिनीभ्यामीकः केवलाभ्याश्च । टाभ्यां क्तगाभ्याम्
आभ्याम् अर्द्धपूर्वाभ्यां केवलाभ्याञ्चार्द्धत्यादी ईकः स्यात् ।
द्विखारीकः अर्द्धखारीकः द्विकाकिनीकः अर्द्धकाकिनीकः
खारीकः काकिनीकः ।

द्वित्रेः शाणात् षो वा । द्वि त्रि-पूर्वात् शाणात् अर्द्धत्यादी
षो वा स्यात् । द्वैगाणं त्रैगाणं, पञ्चे पूर्व्वेण वा यद्य, द्विशायं,
त्रिशाय्यम्, उभयत्यक्तपञ्चे लुक्, द्विशायं त्रिशायमिति ।

वहोय निष्क-विस्तात् षिको वा । टात् द्वि त्रि बहुपूर्वात्
निष्कात् विस्ताश्च षिको वा स्यात् अर्द्धत्यादी । द्विनैष्किकं
त्रिनैष्किकं बहुनैष्किकं, द्विवैस्तिकं त्रिवैस्तिकं बहुवैस्तिकं, पञ्चे
द्विनिष्कं त्रिनिष्कं बहुनिष्कं द्विविस्तं त्रिविस्तं बहुविस्तम् ।

उक्तो रक्षत्यादिः ।

युग-रथ-प्रामङ्गात् यो वहति । टेभ्य एभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात् ।

(१) अत्र पादपण्य परिमाणशाब्दस्यैव अर्द्धपाद्यं पदादेशः । पदादेश-
विधौ, अर्द्धपाद्यस्यैव अर्द्धपात्-इति उक्तसुग्धबोधम् । विशालश्रीष्या-
मथेनम् ।

युगं वहति युग्य. रथ्यः प्रासङ्गः (१) । गादपि—द्वियुग्यः द्विरथ्यः,
द्विप्रासङ्गः ।

नाम्नि तु जनात् । टाञ्जनशब्दात् वहत्यर्थे यः स्यात् संज्ञा-
याम् । जनं वहति जन्यो वरस्त्रिग्वः (२) । जनीशब्दाद्बध्वाच-
कादय इति जयादित्यः ।

धुरः ष्येयेनौ च । टात् धुर्गशब्दात् वहत्यर्थे ष्येय ईन य एते
स्युः । धुरं वहति धीरेयः धुरीणः धुर्यः ।

सर्व्वदक्षिणोत्तराङ्गुराया ईनः । टात् सर्व्वदिपूर्वात् धुरा-
शब्दात् वहत्यर्थे ईनः स्यात् । सर्व्वधुरां वहति सर्व्वधुरीणः
दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीणः ।

एकधुराया लुक् च । एकधुरीणः एकधुरः (३) ।

शकटाङ्गलसीरात् षण्-ष्णिकौ गाच्च । टात् शकटात् क्त-
गाच्च षण्ः ङलसीरात् क्तगाच्च ष्णिकः स्यात् वहत्यर्थे । शकटं
वहति शकटः, द्वे शकटे वहति द्वैशकटः, हलं वहति हलिकः,
सैरिकः, द्वे हले वहति द्वैहलिकः द्वैसीरिकः ।

धनगणाभ्यां यो लब्धरि । टाभ्यामाभ्यां लब्धर्यर्थे यः स्यात् ।
धन लब्धा धन्यः, गण्यः शीलार्थदणो ढे न यो ।

(१) बह्वाना इमनार्थं यद्वाच्ये ष्ण्ये दीदते तत् प्रासङ्ग इति गोपीबन्धुः
(७८८८) ।

(२) वरथ्य स्त्रिग्व इति पञ्चोपमाच । तथाच—जन्यो जामातुः स्त्रिग्व-
सखा चेति च सिप्रसारे (८०३८) ।

(३) गोपितात् गवावादेरिति षष्ठः ।

णोऽर्थात् (१) । अथे लब्धा आर्थञ्छात्रः ।

वशाङ्गते । ढात् वशाङ्गतेऽर्थे यः स्यात् । वश आयत्तता, तं गतो वश्यः ।

सर्वादिः पत्र-पथङ्ग कर्म-पात्रादीनो व्याप्नोति । ढात् सर्व-पूर्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्वर्थे ईनः स्यात् । सर्वपत्रं व्याप्नोति सर्व-पत्रीण. सारथिः, सर्वपथीनो रथः, सर्वाङ्गीणं वासः, सर्वकर्माणिः पाणिः, सर्वपात्रीण ओदनः । ; .

आप्रपदात् प्राप्नोति । ढादाप्रपदात् प्राप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात् । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनं वासः (२) ।

सर्वान्नाट् भक्षयति । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अनुपदाङ्गडा । अनुपदं वडा अनुपदीना उपानत्, पदप्रमा-येत्यर्थः ।

अयानयान्नेये । अयः प्रदक्षिणम्, अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिण-प्रसव्यगामिनां गाराणां (३) यस्मिन् परैः (४) समावेशः (५)

(१) अर्थशब्दाङ्गञ्चरि वाच्ये णो भवतीत्यर्थः । शंक्षिप्रसारेऽपि एवमेव । पाणिनीये तु “अद्यात् ष” इति सूत्रं दृश्यते (४/४/८५)

(२) यत् पादाद्यपर्यन्तं पतति तदाप्रपदीनम् । यौगिकत्वात् व्याप्रपदीनं भाल्यादि च—इत्यमरटीका ।

(३) गाराणाम् अक्षगुटिज्ञानाम् ।

(४) परैः पर्यारै ।

(५) समावेश-पदानामिति शेषः ।

सोऽयानयः । ढादयानयेशब्दान्नेयेऽर्थे ईनः स्यात् । अयानयं
नेयः अयानयीनः शारः (१) ।

परम्पर-पुत्रपौत्र-परोवरेभ्योऽनुभवति । टेभ्य एभ्योऽनुभवतीत्यर्थे
ईनः स्यात् । परञ्चापरञ्चानुभवति, सूत्रे निर्देशात् परम्परीणः ।
पुत्रञ्च पौत्रञ्चानुभवति पुत्रपौत्रीणः । तथाच—“लक्ष्मीं पर-
म्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नये”ति भट्टिः । पराञ्चावराञ्चानु-
भवति, सूत्रे निर्देशादोत्वं, परोवरीणः । त्वेन विनापि परम्परशब्दो
दृश्यते न तु परोवर इति ।

पारादेर्गामिनि । ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईनः स्यात् । पारं
गामी पारीणः । पारादिर्यथा—

पारावारावारपारपारावारं (२) प्रकीर्तितम् ।

अत्यन्तमनुकामञ्च पारादौ कौविदोत्तमैः ॥

अध्वनी - यथालंगामिनि । अध्वानमनंगामी अध्वनीनः
अध्वन्यः ।

अभ्यमित्रादीयेनी च । ढादभ्यमित्रादलंगामिन्यर्थे ईय ईन-
य एते स्युः । अभ्यमित्रम् अनंगामी अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्रीणः
अभ्यमित्रः । अभ्यमित्राभिमुखम् अनं गच्छतीत्यर्थः । भविष्यन्निर्देशो
वैचित्र्यार्थः, गन्तुमात्रे त्वः ।

(१) दक्षिणेन शमेन सङ्घातम गमनं प्रापयित्वाभित्यर्थं इति गोपीचन्द्र
(८२१५) ।

(२) पार अपार अपारपार पारपार ।

समांसमीनानुगवीनाद्यश्चीनाः । एते निपात्यन्ते । समां समां विजायते (१) समांसमीना गौः, प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः (२) । अनुगु गौः पथादलंगामी अनुगवीनो गोपः । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्चीना गौः, आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्चीनो वियोगः ? विजायते इत्यस्याननुवृत्तेरिति जयादित्यः (३) । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

उक्तो ढाधिकारः ।

धात् । धादित्यधिक्रियते घादित्यतः प्राक् ।

ष्णिको दीव्यत्यादौ । दीव्यति जयति खनति जितं कृतं भवति तरति चरति जीवति हरति निर्हृत्तं कार्यं लभ्यं सुकरं परिजय्यं संस्कृतं संसृष्टं उपसिक्तं वर्त्तते संपादौ क्रीतं गच्छति आहृतं युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेश्वर्थेषु ष्णिकः स्यात् । हलेन दीव्यति जयति खनति जितो वा हालिकः । जितेऽर्थं ढेऽपि त्यस्तेन अचैर्जितं द्रव्यम् आचिकम् । धादिति किं ? देवदत्तेन जितम् ।

(१) "समां समां विजायते" इत्येव पाणिनिस्सूत्रम् (५।२।१२) । समां समां इति बोध्यायां सुबन्तसुदायः प्रकृति । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकृदापि समा व्याप्यत इति व्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया * * * पूर्वपदे सुपोऽनुश्लक्ष्यः" इति काशिका ।

(२) समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते इत्यमरः ।

(३) पाणिनीयव्याकरणे "समां समां विजायते" (५।२।१२) इति सूत्रादनन्तरम् "अद्यश्चीनाद्यश्चे" इति सूत्रम् (५।२।१३) । तत्रापि विजायते इत्यववर्त्तते । ननु तर्हि अद्यश्चीनो वियोग इति कथं भवतीत्यामहायां "वेचित्तु विजायते इति नातुवर्त्तमाने, अद्यद्यमात्रे निपातनमित्याहुरित्युक्तं जयादित्येन ।

वाक्-कायाभ्यां कृते । धाभ्यामाभ्यां कृतेऽर्थे षिकः स्यात् ।
मूले वाचिकमिति । एवं कायेन कृतं कायिकम् । आभ्यामिति
किं? मनसा कृतं मानसम् । तथाच हेमसूरिः—“कायिकं वाचिकं
तत् स्याद्वाचा कायेन यत् कृतम्” इत्याह । इदमपाणिनीय-
मिति (१) ।

तरति । धात् तरतीत्यर्थे षिकः स्यात् । काण्डपूलेन
तरति काण्डपूलिकः । एवं तृणपूलेन तरति तार्णपूलिकः,
गौपुच्छिक ।

इको नौ-द्वयः । धात्रीशब्दात् द्वयश्च इकः स्यात् । षिक-
स्याप्रवादः । नाविकः । स्त्रियां नाविका । घटिकः । बाहुक ।
उक (२) इकस्य कः ।

चरति । धाञ्चरति इत्यर्थे षिकः स्यात् । दध्ना चरति
दाधिकः, दध्ना भक्षयतीत्यर्थः । हस्तिना चरति हास्तिकः,
हस्तिना गच्छतीत्यर्थः । चरेरुभयार्थग्रहणम् ।

(१) अस्यायमाशयः—मूले वाचा कृतमिति वाक्ये वाचिकमिति यदुदाहृतम्
इदमपाणिनीय पाणिनिस्मृतम् न । तथाच “वाचो व्याहृतार्थायाम्” (२।४।१५)
इति पाणिनिस्मृतम् । “व्याहृत प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्या वाचि वर्तमानाद्वाक्
शब्दात् स्वार्थे उक् (षिक) प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्तेनोक्तार्थत्वात् सन्देशवाग्-
व्याहृतार्थेष्वुच्यते । वाचिक कथयति व्याहृतार्थायामिति किं? मधुरा वाक्
देवदत्तस्य” इति काशिका । सन्देशशब्द वाचिक स्यादित्यमरः । वाच सन्देशे
इकमिति तद्विज्ञायां रघुनाथ । अतएव वाचा कृतमित्यर्थे वाचिकमित्य-
पाणिनीयमिति ।

(२) उक प्रत्याहारः ।

पर्पादिः पिकः । धात् पर्पादिश्चरत्यर्थे पिकः स्यात् । पर्पण
चरति पर्पिकः । स्त्रियां पर्पिकी । पर्पशब्देन ह्रस्वादिनयनार्था
दृणपूर्णा नीरुच्यते । पर्पादिर्यथा—

पर्पाकप (१) रथ न्यास व्याल जालाश्वमेव च ।

पादस्य पट् भवेन्नित्यमष्ट पर्पादयः स्मृताः ॥

पादेन चरति पदिकः । आकपो निकपोपलः । इह आकष-
शब्दपाठात् आकपिकभाष्यं इत्यत्र कोङ्त्वेऽपि न पुंवद्भाव-
निषेधः । न्यास-व्यालशब्दयोरणित्ते न युम् । जालशब्दस्य इक-
वाधनार्थः पाठः ।

श्वगणाद्वा । धात् श्वगणाच्चरत्यर्थे पिको वा स्यात् । श्वगणेन
चरति श्वगणिकः श्वागणिकः ।

वैतनादेर्जीवति । धादेतनादेर्जीवित्यर्थे पिकः स्यात् । वैत-
नेन जीवति वैतनिकः । वैतनादिर्यथा—

वैतन-वाह जालार्हवाह-प्रेषण-शक्तयः ।

दण्डो-धनुरुपस्थानं सुखगया तथैव च ॥

स्त्रिर-पादो धनुर्दण्डोपनिषद्गमेव च ।

उपस्तिरुपदेगय समभिर्दग कीर्त्तिताः ॥

वस्र क्रय विक्रय क्रयविक्रयादिकः । धेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे
इकः स्यात् । वस्रेण जीवति वस्रिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः,
क्रयविक्रयिकः ।

(1) पाणिनीये ष आह्वय इत्यत्र अह्वय इति पाठो दृश्यते (४।४।१०) आह्वय
इति पाठान्तरम् । 'आह्वयात् इह' इति पाणिनीयसूत्रम् (४।४।१२) ।

आयुधादीयश्च । आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ।

व्रातादीनः । ये नानाजातीया अनियत-वृत्तयः शरीर-
मायास्य जीवन्ति ते व्राताः, तत्कस्मापि व्रातं, तेन जीवति व्रातीनो
विप्रः ।

उत्सङ्गादेर्हरति । धादुत्सङ्गादेर्हरत्यर्थे षिकः स्यात् । उत्-
सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्गादिर्यथा—

उत्सङ्गपिटकोद्गाद्य उडुपोत्पतमेव च ।

भस्त्रादेः पिकः । धाङ्गभस्त्रादेः पिकः स्यात् हरतीत्यर्थे ।
षिकस्यापवादः । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, स्त्रियां भस्त्रिकी ।
भस्त्रादिर्यथा—

भस्त्रांसभार भरटांसैभार-भरणं तथा ।

भस्त्रादौ शौर्षभारश्च शीर्षेभारः प्रकीर्त्तितः ॥

विवध-वीवधाभ्यां षा । विवधेन हरति विवधिकः वैवधिकः ।
स्त्रियां विवधिकी वैवधिकी । एवं वीवधिकीत्यादि ।

कुटिलिकायाः षः । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे षः
स्यात् । कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिः अप्रवक्रा लौहादिमयी
यष्टिश्च उच्यते । कुटिलिकया कुटिलगत्या व्याधं हरति वञ्चयति
कोटिलिको मृगः । तथा कुटिलिकया अप्रवक्रलौहयध्या
अङ्गारान् हरति कोटिलिकः कर्मकारः ।

अचद्यूतादेर्निर्वृत्ते । धादचद्यूतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे षिकः स्यात् ।
अचद्यूतेन निर्वृत्तम् अचद्यूतिकं वैरम् । अचद्यूतादि-
र्यथा—

अचद्युत जाया पादस्त्रेद कण्टिकमर्दनम् ।

यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम् ॥

याचितापमित्योभ्यां क-केणौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् क-कणौ
स्यातां निर्वृत्ते । याचितेन निर्वृत्त याचितकम् । अपपूर्वमेड प्रति-
दाने यपि अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । सूत्रे पीनिर्देशो
ऽनुकरणात् ।

कालेभ्यः कार्य्य लभ्य सुकर परिज्येषु च । व्वनिर्देशः
स्वरूपविधेर्निरासार्थः । धेभ्यः कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्य्यादिषु
च षिकः स्यात् । मासेन निर्वृत्तः मासिकः आर्धमासिकः
सावसरिकः । एवं मासेन कार्य्यः लभ्य सुकरः परिज्यो वा
मासिक इत्यादि ।

समादेरधीष्टादिवत् । धात् समादेर्निर्वृत्तेऽर्थे अधीष्टादिवत्
यथाविहितं त्वाः स्युः । समया निर्वृत्तः समीनः द्विसमीनः
द्वैसमिकः, द्विरावीणः द्वैरात्रिकः, द्वाहीनः द्वैयङ्गिकः, द्विसव-
स्वरोणः द्विसावसरिकः, द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः । द्विवर्षः, चित्तवति
नित्यं लुक् । द्विवर्षो वत्स इत्येतत् पुरुषोत्तमेनोक्तम् ।

पटिकः । निपात्यः । पटिरात्रेण पथते पटिको व्रीहिः ।
सद्यष्टे । धात् सद्यष्टेऽर्थे षिकः स्यात् । द्रव्यान्तरण यन्मि-
योक्तं तत् सद्यष्ट । दध्रा सद्यष्ट दाधिकं, गार्हपेरिकम् (१) ।

मुद्-धूर्णाभ्यां षेनो । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् सद्यष्टेऽर्थे षण् इन्

एतौ स्याताम् । मुद्नेन संसृष्टः मीढ ओदनः, चूर्णेन संसृष्टाः
चूर्णिनोऽपुपाः ।

लवणाक्षुक् । लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः । लवणग्रन्थो-
ऽत्र द्रव्यवाची (१) ।

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते । धेभ्यो व्यञ्जन-वाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे
णिकः स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकं, शार्ङ्गवेरिकम् । व्यञ्जनेभ्य
इति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः ।

ओजःसहोऽन्मसो वर्त्तते । धेभ्य एभ्यो वर्त्ततेऽर्थे णिकः
स्यात् । ओजसो वर्त्तते श्रीजसिकः, साहसिकः, आन्मसिकः ।

सम्पादिनि । धात् सम्पादिन्यर्थे णिकः स्यात् । सम्पादी
शोभायुक्तः (२) । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं सुखं,
वास्त्रयुगिकं शरीरं, वस्त्रयुगेन विशेषतो भ्राजत इत्यर्थः ।

कर्मवेपाभ्यां यः । धाभ्यामाभ्यां सम्पादिन्यर्थे यः स्यात् ।
कर्मणा सम्पादी कर्मण्यः, वैष्यः । वेपोऽत्र नेपथ्यवाची ।

मूल्यात् क्रीते । धान्मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे णिकः स्यात् ।
प्रस्थेन मूत्येन क्रीतं प्रास्थिकं, नैष्किकम् । मूल्यादिति किं ? इस्तेन
क्रीतम् । हान्तात् व्वान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात्, तेन
प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य

(१) द्रव्यवाचो लवणग्रन्थो लुक् प्रयोजयति न गुणवाचीति आशिका
४ ३१२४ ।

(२) गुणोत्कर्षः सम्पत्ति, शोभेति यावत् । तथाच सम्पद्यते अस्मिन् शोभते
यत् तत् सम्पादि ।

संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । यथा द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं पञ्चकमित्यादि । कथं सुद्धैर्माषैर्वा क्रीतं मौद्गिकं माषिकं वसनमिति चेत् सत्यं, तत्र भवत्यभिधानात् । न ह्येकेन सुद्धेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति ।

शतादेरहंत्वादिवत् । धात् शतादेरहंत्वादिवत् यथाविहितं त्वाः स्युः क्रीतेऽर्थे । शतेन क्रीतं शत्यं शतिकं, द्विकं पञ्चकं विंशतिकं यावतिकं यावत्कं, कंसिकं, कार्षापणिकं प्रतिकं, वासनं, शौषं शौषिकं, द्विकंसम् अर्धहंसं, द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं, द्विविंशतिकीनः द्विपाद्यं, द्विशत्यं द्विशतं, खारीकं, द्वैशार्णं द्विशार्णं द्विशानं, द्विनेष्टिकं द्विनिष्कमित्यादि ।

उत्तरादेः पथो गच्छत्याहृतयोः । धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चाऽर्थे णिकः स्यात् । उत्तरपथेन गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिकः, आहृतेऽर्थे ढे ल्यः । वारिपथिकः । उत्तरादिर्यथा—

उत्तरो वारि कान्तार जङ्गल स्थल शङ्खः ।

अजः समेहोत्तरादौ कौविदैः परिकीर्त्तिताः ॥

युध्यते । धादयुध्यतेऽर्थे णिकः स्यात् । खड्गेन युध्यते खाद्रिकः, धनुषा युध्यते धानुष्कः, उसनत्वात् इकस्य कः ।

शक्तियष्टिभ्यां णीकः । धाभ्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे णीकः स्यात् । मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धाम्नोदाहृतं किन्तु प्रान्तादित्याहुः (१) ।

(१) तथाच शक्तिः पञ्चरणमध्येति शक्तीश्च इति काशिका (४।४।५८) ।

उक्तो दीव्यत्यादिः ।

रागाद्रक्ते । धाद्रागवाचिनो रक्तेऽर्थे षः स्यात् । यद्यपि रन्जधोरनेकार्थत्वं, यथा भोजने रक्तः, रक्तो गौः, तथाप्यत्र शक्तस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जेरर्थः । कपायेण रक्तं कापायं, माञ्जिष्ठं, कौसुमम् । कयं कापायौ गर्हभस्य कर्णौ, हरिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ ? इति तु उपमानाद्भविष्यति । कपायेण रक्ताविव कापायौ, हरिद्रया रक्ताविव हरिद्रौ इत्यर्थः । रागादिति किं ? पाणिना रक्तम् ।

हरिद्रा महारजनाभ्यां ट्षो नील्यास्वनित् । धाभ्यामाभ्यां रक्तेऽर्थे ट्षः स्यात्, नीलीशब्दात् ट्षोऽनित् । हरिद्रया रक्तं हरिद्रं, माहारजनं, नील्या रक्तं नीलम् । चान्द्रासु नीलीशब्दात् अमाहुः ।

पीतात् कौ, लाचारोचनात्तु षिको, वा तु शकल-कर्हमात् । धात् पीतात् कः स्यात्, लाचारोचनाभ्यान्तु षिकः, शकल-कर्हमाभ्यां षिको वा । पीतेन रक्तं पीतकम् । लाघया रक्तं लाघिकं, रौचनिकम् । शाकलिकं, कार्हमिकं ; पद्ये षः— शाकलं, कार्हमम् ।

नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेत्यादित्वात् षः स्यात्, यो युक्तः स कान्तथेडवति । मूले तिष्येत्वेत्यादि, ष्ये कृते सूर्यागस्त्यस्येत्यादिना यनीपः । एवं पीपी । ननु कालेन सङ्घ सर्व्वदैव नक्षत्राणां योगः कान्तस्य नित्यत्वात्, तत् कयं तिष्यादिना कालविशेषोऽभिधीयते इति चेत्

सत्यं, गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्समी-
 प्रस्यतीरमुपलक्ष्यते तथात्रापि तिथ्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थचन्द्रो
 यदा लक्ष्यते तदा तेभ्यस्तस्य उत्पद्यते । तथाच तिथ्यसमीपस्थेन
 चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्य इति किं ? चन्द्रमसा युक्ता
 रात्रिः । काल इति किं ? पुष्येण युक्तचन्द्रमाः ।

अविशेषे लुबखत्यश्रवणाभ्यान्तु नास्ति । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो
 विहितणस्य लुप् स्यात्, अश्रवत्यश्रवणाभ्यान्तु संज्ञायां, रात्रादि-
 विशेषो यदि नाभिधीयते । अद्य पुष्यः अद्य मघा । अत्र यज्वान्
 नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्तस्य विशेषाभावात् ।
 अविशेष इति किं ? पौषी रात्रिः, पौषमहः । अश्रवत्येन युक्तो
 मुहूर्त्तः अश्रवत्यो मुहूर्त्तः, श्रवणा रात्रिः । विशेषार्थोऽयमारम्भः ।
 संज्ञायामिति किम् ? आश्रवत्यो रात्रिः, श्रावणमहः । सर्व्वत्र लुपि
 युक्तवद्भावः ।

भचादीयः । कृतचान्नक्षत्रवाचकात् युक्ते कालेऽर्थे द्वयः स्यात् ।
 तिथ्यपुनर्वसवीयमहः, अद्य तिथ्यपुनर्वसवीयं, राधानुराधीया
 रात्रिः, अद्य राधानुराधीयम् । परत्वाद्भुवं बाधित्वा विशेषा-
 विशेषयोः प्रवर्त्तते । भ इति किं ? विधुय पुष्यश्च ताभ्यां
 युक्तः कालः ।

परिहृते रथे । धात् परिहृतेऽर्थे वेज्यादित्वात् ण्यः स्यात् यः
 परिहृतः स रथयेद्भवति । वस्त्रेण परिहृतो रथः वास्त्रो रथः,
 चाम्भणो रथः, विकारभिस्त्रे ण्ये न नलोपः । काम्बलो रथः,
 समन्ताद्विटित इत्यर्थः । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न

भवति, यथा छात्रैः परिहृतो रथः । रथ इति किं ? वस्त्रेण परिहृतः कायः ।

द्वैपवैयाघ्रात् ट्णः, इंसु पाण्डुकम्बलात् । धाम्यामाभ्यां ट्णः स्यात् परिहृतरथेऽर्थे । पाण्डुकम्बलात्तु इन् । द्वैपेन परिहृतो रथो द्वैपो रथः, वैयाघ्रो रथः, पाण्डुकम्बली रथः ।

हस्त-यथाकथाचाभ्यां यणौ दीयते कार्ये च । धाम्यामाभ्या क्रमात् यणौ स्यातां दीयतेऽर्थे कार्येऽर्थे च । हस्तेन दीयते कार्ये वा हस्त्य, यथाकथाच शब्दो व्य-समुदायोऽनादरार्थः । यथाकथाच दीयते कार्ये वा याथाकथाचम् ।

छन्दसो यो निम्निते उरसः षण्य । धात् छन्दसो निम्नितेऽर्थे यः स्यात्, उरसो यः षण्य । छन्दसा इच्छया निम्नितं छन्दसं विश्वम्, उरसा निम्नितम् उरस्यम् औरसम् ।

पूरणान्तात् को ग्रन्थं गृह्णाति, तस्य लुक् च । पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थ-ग्रहणयोग्यो रूपादिरेव (१) पूरणत्यान्ताभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विको वटुः, तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः, लुकि पूर्वप्रकृतिः । ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्चमेन दिनेन शब्दं गृह्णाति, द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एव चक्षुषा दृश्यते चाक्षुषः, श्रवणेन श्रूयते श्रावण, मनसा ज्ञायते मानसः, दृगिर्ज्ञानार्थः । इति धाधिकारः ।

क्षुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् (१) ट्णः । घेभ्यः एभ्यः कृतेऽर्थे
ट्णः स्यात् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामर वारटं वातपं मधु ।

कुलालादेर्णकः । घात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णकः स्यात्
नाम्नि । कुलालेन कृतं कौलालकम् ।

कुलालो गिरिकः सेना चण्डालः परिपद्मधूः ।

कम्भारो वरुडोऽनड्वान् कुम्भकार उरुस्तथा ॥

ब्राह्मणो देवराजश्च श्वपाकः परिकीर्तितः ।

निपादश्च कुलालादौ परे शिष्टप्रयोगतः ॥

कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेच्यादित्वात् णः स्यात्, यः
कृतः स चेद्ग्रन्थो भवति । वररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचः
प्राभाकरः । यमादेशु याम्यः आग्नेयः प्राजापत्यः कालियः दैव्यः
दैवः श्रोतः । भवादित्वात् पाणिनिना कृतो ग्रन्थः पाणिनीयः ।
शास्त्रविशेषत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीवम् । एवं कागजकृत्स्नं
काखमित्यादि ।

प्रोक्ते । घात् प्रोक्तार्थे वेच्यादित्वात् णः स्यात् । प्रकपे-
षोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातं अधीतं वा, न तु कृतं, कृते ग्रन्थे इत्यनेना-
वगतत्वात् । यज्ञवल्केन प्रोक्तं याज्ञवल्कं, प्राभाकरं, गीतमम् ।
मूले शार्व्ववर्मिकं शम्भवर्मिणा प्रोक्तमिति वाक्यं, काश्यादित्वा-
स्थिक-ष्णिकौ । स्त्रियां शार्व्ववर्मिका शार्व्ववर्मिणीति । एवं
व्यासेन प्रोक्ता संहिता वैयामिका वैयामिकी । एवं पाणिनीयं,
पणोऽस्यामिपणी, तस्यापत्यं षो पाणिनः, पश्यादित्वात् न नलोपः,

घात् । घादित्यधिकारो जादित्यतः प्राक् ।

दृष्टे सान्नि । घात् दृष्टेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् षः स्यात्, यत् दृष्ट तत् साम चेद्भवति । वशिष्ठेन दृष्ट साम वाशिष्ठं, वैश्वामित्रम् ।

णो डिहा । अत्रार्थे विहितः णो डिहा स्यात् । विंशत्या-दृष्टं साम विंशं, डिति टेलोपः । पचे वैशतं साम । एवम् श्रीशनम् श्रीशनसं साम । यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् इति । यमेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेयं कालेयं दैव्यं देवं प्राजापत्यं पाशुपतं श्रीत्समित्यादि ।

वामदेवात् यः । 'घाहामदेवशब्दादयः स्यात् दृष्टे सान्नि । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम ।

तोयात् षणीकः । तीयान्तादत्रार्थे षणीकः स्यात् । द्वितीयेन दृष्टं साम द्वैतीयिकं तार्त्तीयिकं साम ।

गोत्रादङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गेऽर्थे ये त्या विधेया अत्राऽर्थे ते त्याः स्युः दृष्टे सामन्थ्यं । श्रीपगवेन दृष्टं साम श्रीपगवकं साम । ग्लुषुकायनिना दृष्टं साम ग्लुचुकायनकं साम, वेदेन दृष्टं साम वैदं साम, गार्गं साम, दाचं साम ।

नान्नि मच्चिकादेः कृते । घान्मच्चिकादेः कृतेऽर्थे षः स्यात् समुदायेन संज्ञा चेद्भवति । मच्चिकाभिः कृतं माच्चिकं मधु । मच्चिकादिर्यथा—

मच्चिका पुत्तिका गर्भुत् सरघाः परिकीर्त्तिताः ।

पौत्तिकं गर्भुत् सारघ, मधुनः सञ्जा ।

क्षुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् (१) ट्णः । घेभ्यः एभ्यः कृतेऽर्थे
ट्णः स्यात् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामर वारटं वातपं मधु ।

कुलालादर्णकः । घात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णकः स्यात्
नान्नि । कुलालेन कृतं कौलालकम् ।

कुलालो गिरिकः सेना चण्डालः परिपद्मधूः ।

कम्भारो वरुडोऽनड्वान् कुम्भकार उरुस्तथा ॥

ब्राह्मणो देवराजश्च खपाकः परिकीर्तितः ।

निपादश्च कुलालादौ परे शिष्टप्रयोगतः ॥

कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्, यः
कृतः स चेद्ग्रन्थो भवति । धररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचः
प्राभाकरः । यमादेशु याम्यः आग्नेयः प्राजापत्यः कालियः दैव्यः
दैवः श्रौतः । भवादित्वात् पाणिनिना कृतो ग्रन्थः पाणिनीयः ।
शास्त्रविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीवम् । एवं काशकृतस्य
काण्वमित्यादि ।

प्रोक्ते । घात् प्रोक्तार्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । प्रकपे-
णोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातं अधीतं वा, न तु कृतं, कृते ग्रन्थे इत्यनेना-
वगतत्वात् । यज्ञवल्केन प्रोक्तं याज्ञवल्कं, प्राभाकरं, गौतमम् ।
मूले शार्व्ववर्म्भिक शर्मवर्म्भेणा प्रोक्तमिति वाक्यं, काश्यादित्वा-
स्त्रिक-णिकौ । स्त्रियां शार्व्ववर्म्भिका शार्व्ववर्म्भिकीति । एवं
व्यासेन प्रोक्ता सहिता वैयासिका वैयासिकी । एवं पाणिनीयं,
पणोऽस्यास्ति पणी, तस्यापत्यं ष्ये पाणिनः, पख्यादित्वात् न ननोपः,

(१) वरटा इत्यत्र वट्टर, वातप इत्यत्र पादप इति पाणिनिः ।

स भवान् पाणिनिः, युवत्यः पूज्ये, तेन प्रोक्तम् । न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति फलादित्वादिनः, तस्यापत्यम् अतः णिः, तेन प्रोक्तं गहादिपाठादीय इत्याह । गोचार्थे षोऽसु आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम्, एवं काखेन प्रोक्तं काखम् । यमादेस्तु याम्यं प्राजापत्यम् आग्नेयं कालेयं पाशुपतम् औत्समित्यादि ।

उख-तित्तिरि वरतन्तु-खण्डिकासीयञ्छन्दसि । घेभ्य एभ्य-ञ्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीयः स्यात् । कल्पसूत्रछन्दोब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता । उखेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते औखीयः तैत्तिरीयः वारतन्तवीयः खाण्डिकीयः । छन्दसीति किम् ? उखेन प्रोक्ताः श्लोकाः औखाः ।

हगलिनो णेयिन् । घाच्छगलिनः प्रोक्तेऽर्थे छन्दोविषये णेयिन् स्यात् । कलाप्यन्तेवासित्वास्मिनोऽपवादः । हगलिना प्रोक्तं छन्दोऽधीते हगलेयी । प्रोक्ताल्लुगित्यनेन अध्येष्टवेदिदृष्टणस्य लुक् । एवमन्यत्र ।

शौनकादेर्णिन् । घाच्छौनकादेःछन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते शौनकी स्तान्दी । शौनकादिर्यथा—

शौनकः स्कन्दः शापेयः शाम्पेयः पुरुषायुषः ।

शापायनो रज्जुकण्ठो देवदर्शेन शाङ्करः ॥

स्कन्ध-वाजसनेयौ तलवकारेण संयुतौ ।

खाडायनो रज्जुभारः कृपाय इह कीर्तितः ।

कठयाठो शौनकादो पङ्क्तिर्दश मनीषिभिः ॥

कठशाठीविति समुदितस्यात्र ग्रहणम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्तं छन्दोऽधीते काठशाठी । केवलात्तु लुक् वक्ष्यति । येष्वत्र ह्रस्वास्तेभ्य ईयः अन्येभ्यः ष्यो बाध्यते ।

कलापिशिष्याऽकलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः । घेभ्यः कलापिशिष्येभ्यः कलापिवर्ज्जेभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्च छन्दोविषये प्रोक्तेऽर्थे षिन् स्यात् ।

तत्र,—

कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुच्छगली तथा ।

उपनसुम्बुरुद्याथ वैशम्पायनशिष्यकाः ।

पलिङ्ग(१) कमलाऽऽलम्बि कठ-ताण्ड्य-कलापिनः ॥

श्यामायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरिति नव स्मृताः (२) ।

हरिद्रुणा प्रोक्तं छन्दोऽधीते हरिद्रुवो एव पालिङ्गी । ननु कलापी वैशम्पायनशिष्यः, तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनप्रशिष्या भवन्तीति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिध्यति, किं पृथग्ग्रहणेनेति चेत् सत्यम्, अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षाच्छिष्यज्ञापनार्थम्, अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः । न च खाडायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति वाच्यम्, अस्य प्रशिष्येभ्यो षिन्प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीते कालापः, कलाप्यादित्वाच्चलोपनिषेयाभावात् नलोपे इकारलोपः ।

(१) पतङ्ग इत्यन्वय पाठ ।

(२) अथम इत्यत्र अथम अरुणिरित्यत्र अरुणिरित्यन्वय पाठ ।

कठचरकाल्लुक् । घाभ्यामाभ्यां छन्दसि विषये प्रोक्तार्थ-
त्वस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः, चरकः ।
छन्दसोति किं काठः श्लोकः ।

ऋषेः काश्यप-कौशिकाखिन् कल्पे च । घाभ्यामाभ्यां कल्पे
छन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् । ईयस्यापवादः । काश्य-
पेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो वाऽधीते काश्यपी एवं कौशिकी । ऋषेरिति
किम् ? इदानीन्तनकाश्यपगोत्रः काश्यपः, तेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो
वाधीते काश्यपीयः कौशिकीयः, वृद्धादीयः । यत्रकर्मण्य-
नुष्ठेयविधेर्विधायको ग्रन्थः कल्पः । काश्यपेन ऋषिणा प्रोक्तः
श्लोकः काश्यपीयः श्लोकः । अपरे इह छन्दो नानुवर्त्तयन्ति ।

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूत्रयोः (१) । घाभ्यामाभ्यां
क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पारा-
शर्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्रमधीते पाराशरी भिच्चुः, ईयो बाध्यते ।
शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नटः ।

कर्मन्द-कृशाश्वामिन् । घाभ्यामभ्यां क्रमात् भिच्चुनट-
सूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात् । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्तसूत्र-
मधीते कर्मन्दी भिच्चुः, कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीते कृशाश्वी
नटः । भिच्चुनटसूत्रयोरिति किं ? कर्मन्दः कार्याश्वः श्लोकः ।

ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मणकल्पयोर्णिन् यान्नवल्करादेः । यान्नवल्करा-
दिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मणकल्पयोर्णिन् स्यात् । उप-

(1) सूत्रग्रन्थः प्रत्येकमभिधृष्यते । भिच्चुसूत्रनटसूत्रयोरित्यर्थः ।

निपञ्जीगातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणं । शाखायनेन प्रोक्तं ब्राह्मण-
मधीते शाखायनी, पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पैङ्गी कल्पः । याज्ञ-
वल्क्यादेस्तु याज्ञवल्कः आश्रमरथः शीलभनः । याज्ञवल्क्यादिभ्यो
वेत्त्यादिविहितणस्य प्रोक्ताधिकारविहितत्वाभावाद्धेद्वेदित्व-
विषयता मा भूत् । पैङ्गीत्यत्र णिनः प्रोक्ताधिकारविहितत्वेऽपि
न स्यात् (१), कल्पग्रहणेन तत्र ऋपेः काश्यपकौशिकाशीनः
कल्पे इति कल्पस्यैव ग्रहणात् (२) ।

इति घाधिकारः ।

अत्र चत्राय साधुः क्षत्रियः यन्निय इति मूले लिपिकरप्रमादः,
भात् त्याभावात् ।

जात् । जादित्यधिकारो डात् प्राक् ।

आगते । जादागतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । मूले
मथुराया इत्यादि, षो आकारलोपः त्रिय । एवं स्त्रीषु इत्यादि ।
यमादागतः याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेयः श्रौतः । भवा-
दित्वात् मार्गैयः काशिकः राष्ट्रियः नादेय इत्यादि । इह
यन्मुख्यजं तस्यैव ग्रहणं, तेनेह न स्यात् सुप्तादागतः सन् वृक्ष-
मूलादागत इति (३) ।

(१) अथेद्वेदित्वविषयता इति शेषः ।

(२) तथाहि यद्यत्रापि अथेद्वेदित्वविषयता तर्हि तत्सर्वे कल्पग्रहण-
मन्वर्थकं स्यात् । तस्मात् तत्रैव इत्ये वाच्ये अथेद्वेदित्वविषयता, अत्र नेति
सिध्यतीति वृक्षानुगन्धबोधम् ।

(३) “आदापादानादागत” इति षड्विंशतारखण्डम् (५०) । तत्र गोयो-
चन्द्र-आदिशब्दः प्रथमपर्यायः । प्रथममपादानं विद्येपो यस्मात् तस्मादा-

आयस्थानेभ्यः षिकोऽशुण्डिकादेः । जेभ्य आयस्थानवाचिभ्यः
 आगतेऽर्थे षिकः स्यात्, न तु शुण्डिकादेः । आयः स्वामियांश्चो
 भागः, स यस्मिन्नुत्पद्यते 'तदायस्थानम् । शुल्कशालाया आगतः
 शौल्क्यालिकः आकरिकः । व्वनिर्देगः स्वरूपविधेर्निरासार्थः ।
 शुण्डिकादेस्तु—शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । शुण्डिकादिर्यथा—

शुण्डिकः कृकणस्तीर्य-भूमि-पर्ण-टणोपलम् ।

उदपानं स्यण्डिलञ्च शुण्डिकादौ नवेरिताः ॥

कृकणपर्णयोः पाठः, पर्णकृकणाद् भारद्वाजे इति इयस्य
 वाधनार्थः । तीयेस्य धूमादिपठितस्य एकवाधनार्थः । उदपानस्य
 उक्तादिपठितस्य ट्णवाधनार्थः ! अन्येषामायस्थानवाचित्वात्
 षिकनिषेधार्थः पाठः ।

विद्यायोनिसम्बन्धादतः । विद्याकृती योनिकृतस्य सम्बन्धो
 यस्य तस्मादृतो जात् आगतेऽर्थे षिकः स्यात् । होतुरागतः
 होटकः माटकः स्वासृकः, उक्प्रत्याहारादिकस्य कः । विद्या-
 योनिसम्बन्धादिति किं ? सवितुरागतं सावित्रं कार्घ्यम् ।

पितुर्यय । अस्मिन्नर्थे पिठगध्दात् य-षिको स्याताम् ।
 पितुरागतं पित्र पैटकं, पूर्व्यवदिकस्य कः ।

अनृतो षकः । जाद्विद्यायोनिसम्बन्धादनृदन्ताषकः स्यात्
 आगतेऽर्थे । उपाध्यायादागतम् औपाध्यायकम्, पैतामहकः
 मातामहकः मागुनकः ।

गतेऽर्थे ट्ण् प्रत्ययो भवति । आदिपञ्चमं विषयम् ? यदा भगवादागच्छन्
 इत्यगुवादागतः, तदा इत्यगुवध्दात् ट्ण् न भवतीति ।

वृहेतुग्यो मयट्‌रूप्यौ वा । जेभ्यो वृवाचिभ्यो हेतुवाचि-
भ्यश्च आगतेऽर्थे मयट्‌ रूप्यश्च स्यात् । देवदत्तादागतं देवदत्त-
मय देवदत्तरूप्यं । पक्षे देवदत्तं, वृषपक्षे देवदत्तीयम् । एवं
यज्ञदत्तमयं यज्ञदत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुभ्यस्तावत्-
समादागतं सममयं समरूप्यं । पक्षे समीयं, गहादित्वात्
द्वैयः । एव विषममयं विषमरूप्यं विषमीयं । व्वनिर्द्देशः स्वरूप-
विधेर्निरासार्थः ।

अपत्यादङ्‌वत् । अपत्यान्तेभ्योऽङ्‌वेऽर्थे येभ्यो ये त्या विहिता-
स्तेभ्य आगतेऽर्थे ते त्याः स्युः । औपगवादागतम् औपगवकम्, वैदः
गार्गः दाक्ष इत्यादि ।

प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वेत्त्यादित्वात् षणः स्यात् । हिम-
वतो गङ्गा प्रभवति हेमवती गङ्गा । दारटी सिन्धुः । यमादेशु
याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेयः ओत्स इत्यादि । भवादित्वाद्
गाङ्गेयः काशिकः राष्ट्रियः नादेय इत्यादि ।

बालवायास्यो विदूरथ । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे स्यः
स्यात्, एते विदूरादेश्य । बालवायात् (१) प्रभवति वैदूर्यो
मणिः । परैकदेशिनसु विदूरथञ्चात् खल्वं विधाय वैदूर्यं
साधयन्ति (२) ।

धम्नादेश्योऽनपेते । जाडम्नादेरनपेतेऽर्थे यः स्यात् । धम्ना-
दनपेतं धम्नाम् । धम्नादिर्यथा —

(१) बाडभावो देयविधेयः ।

(२) 'विदूराञ्ज्यः' इति शण्डिलिघट्टम् (४) १ (८४) ।

धर्मार्थन्यायपन्थानश्चत्वारोऽत्र प्रकीर्त्तिताः । इति जाधिकारः ।

डात् । डादित्यधिकारः प्या. प्राक् ।

पात्रादुद्धृते । डात् पात्रवाचिन उद्धृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात्
प्यः स्यात् । पात्रं भाजनम्, उद्धृत भुक्तोच्छिष्टम् । शरावेपूद्धृत
श्रोदनः शरावः, कार्परः । पात्रादिति किं ? पात्रावुद्धृतः ।

स्यण्डिलाद्व्रतशयितरि । व्रतेन यः श्रेते स व्रतशयिता,
तस्मिन् डात् स्यण्डिलात् वेत्त्यादित्वात् प्यः स्यात् । स्यण्डिले
व्रतेन श्रेते स्याण्डिलो व्रतचारी । व्रतमिति शास्त्रकृतो नियमः ।

सस्रुते भक्ष्ये । डात् सस्रुतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् प्यः स्यात्,
यत् सस्रुत तत् भक्ष्य चत् भवति । भ्राष्ट्रे (१) सस्रुताः भ्राष्ट्रा
मुद्राः, पैठराः (२) पूषाः । खर विषद मभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति
जयादित्यादिभिरत्र रुद्धिरुक्ता । खरमभ्यवहार्यं भृष्टमुद्रादि,
विषदमभ्यवहार्यम् श्रोदनादि । भक्ष्य इति किं पुष्पपटलेन
सस्रुतो मानागुणः ।

दध्न णिको वा तूदग्वितः । डाद्दध्नः सस्रुतेऽर्थे णिकः
स्यात्, उदग्वितम् (३) वा । दध्नि सस्रुतं दाधिकम् । तेन सस्रुत-
मित्यत्र दधिकृतमेयोक्तर्पाधानम्, इह तु द्रव्यान्तरेण नवणादिना
पाधारभूत दधि सस्क्रियत इति भेदः । अन्ये तु दध्नि सस्रुत-
मित्यर्थविषयाया ण्यो मा भूदित्येतदयमित्याहुः । उदग्विति
मस्रुतम् षोडशित्वात्, तादिकस्य कः । पक्षे षोडशितम् ।

(१) भ्राष्ट्र भक्षणपालम् ।

(२) पैठर. स्वाधी ।

(३) उदग्वित् षोडशितम् ।

क्षीरात् षोडशः । डात् क्षीरात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे षोडशः स्यात् ।
क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ।

शूलोखाभ्यां यः । डाभ्यामाभ्यां संस्कृते भक्ष्येऽर्थे यः
स्यात् । शूले संस्कृतं शूल्यम्; उखायां संस्कृतम् उख्यं मांसम् ।

भवे । डाङ्गवेऽर्थे वेत्यादित्वात् षणः स्यात् । शुभ्रे भवः
शौघ्न, मायुरः, श्रेयसि भवः श्रायसः । आदाद्यचो णित्ते शिंश-
पेत्यादिनाद्यच आत् । एवं दाघंसत्रं दाविकम् । यमादेशु याम्यः
प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेय औक्षः । भवादित्वात् गार्गीयः
काशिकः राष्ट्रिय इत्यादि ।

अध्यात्मादेः णिकः । डादध्यात्मादेर्भवेऽर्थे णिकः स्यात् ।
अध्यात्मे भव आध्यात्मिकः । अध्यात्मादिर्यथा—

अध्यात्ममुपजानूपकरणं स्यादुपनीवि च ।

अधिभूताधिदेवञ्च स्वग्रामोर्द्धन्दमं तथा ।

ऊर्द्धदेहः समानादि-लोकोत्तरदमेव च ।

स्वाध्याय-चतुरर्थे च कदाचिदिह पोङ्ग ।

अध्यात्मादाविह प्रोक्ताः समानोऽन्धे प्रयोगतः ।

अध्यात्मादयः षट् कृतवा. (१) । आधिभौतिकम् आधिदैविकं
सुभगादित्वात् इयोर्दयोर्त्रिः । ऊर्द्धन्दमगच्छ ऊर्द्धसमानार्थः ।

समानादेस्तावत्—समानदेशिकः समानग्रामिकः । लोकोत्तर

दात्तावत्—एहलौकिकः पारलौकिकः, इयोर्दयोर्त्रिः । चतुरर्थे

भवः चातुरर्थिकः । अत्र पाठात् ग-वाच्ये न लुक् त्यस्य । भूले ऐहिकमिति । एवं कादाचित्कम् । समाने भवः सामानिकः । अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भवः शैपिकः ।

वादन्तःपूर्वात् । डात् कृतवात् अन्तःशब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अन्तरगारे भवः आन्तरगारिकः आन्तर्हैहिकः । अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् स्वर्थे वसः ।

ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात् । डात् कृतवात् पर्य्यनुपूर्वाद् ग्रामाद्-भवेऽर्थे णिकः स्यात् । परिग्रामे भवः पारिग्रामिकः आनु-ग्रामिकः । आभ्यामिति किं ? मूले ग्रामीणः ग्राम्य इति पारा-दित्वात् ईनः दिवादित्वात् यः ।

प्राण्यङ्गदिगादिभ्या यो देवादेशु णित् । डेभ्यः प्राण्यङ्ग-वाचिभ्यो दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे यः स्यात्, णित्तु देवादेः । मूले मूर्हन्यमिति मूर्द्धि भवमिति वाक्यम् । एवं हृद्यं कण्ठ्य तालव्य-मित्यादि । दिगादेश्चावत्—दिगि भयं दिश्यम् । दिगादिर्यथा—

दिक् पक्ष-सृग-पन्थानोऽलोक-शाखि(१)रहो(२)गणाः ।

वर्ग मित्राऽन्तराऽऽकाश-वेग-कालादयो (३) मुखम् ॥

जघन मेघ-यूथाऽन्ता न्याय-धार्म्याबुखा(४)पि च ।

मेधोऽनुवंगो वंगोऽय संज्ञायासुदकं मतम् ॥

पत्र चे त्वहाम्नेभ्य ईयः शेषेभ्यः णो वाध्यते । सुग्वजघनयोः प्राण्यङ्गवचनत्वेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि यप्राप्त्यर्थे पाठः । उदके

(१) वाचिन् इत्यन्त्य पाठः ।

(२) रक्षयश्च ।

(३) शान्, आदि ।

(४) उपादयः ।

भवा उदक्या रजस्रला । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः ।
संज्ञायामिति किम् ? औदका मत्स्याः । देवादेस्तावत्—देवे भवं
दैव्यम् । यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिध्यति तथापि भवार्थे
दैवमिति वारणार्थम् । देवादिर्यथा—

देवः पञ्चजनं चैव गम्भीरोऽथ व से परे ।

परिसीरानुसीरोपसीरोपटणमेव च ॥

पर्व्याँष्ठोपक्षलापानुशीतं परिमुख तथा ।

परिहन्वनुगङ्गानुमापानुयवमेव हि ॥

अनुवंश परिखलाऽनुपथानुतिलन्तथा ।

अनुसूपमथो यज्ञे चतुर्मासं प्रकीर्तितम् ॥

अथानन्तरं परे शब्दाः परिसीरादयः सप्तदश व से देवादी
पठ्यन्ते । पूर्व(१)मनुवंशशब्दोऽवसे । परिमुखमित्यत्र सर्वतो-
भावार्थ-परिशब्दस्य योगविभागात्, इह व सप्तदशज्ञापकाद्वा व-
स. (२) । चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्मास्यो यज्ञः ।

मूले नादेयमिति नद्यादित्वात् ष्येयः । गान्धीयमिति वृद्धा-
दीयः, गालाया भव इति वाक्यम् । नागर इति ष्य ।

अघ्रात् येयेया । डादप्रशब्दात् य इय इय एतेस्युर्भवेऽर्थे ।

(१) पूर्वं द्विगादावित्यर्थः ।

(२) वज्रनाथ परिशब्देन सह पञ्चम्यनपदस्याव्ययीभाव इति योगः । अत्र
“आङ्प्रथपरङ्ङिरच्चां ष्या” इति वार्तिके सूत्र ५०० पृष्ठे दृष्टव्यम् । परि शब्देन
सह पञ्चम्यनभिन्नपदस्याप्यव्ययीभाव इति विभागः । तेनात्र सप्त परि परिसप्त-
मित्यव्ययी भावः । पथान्तरमप्याश्रीयते वसपङ्घ्येति । अथवा अव्ययीभाव
समासविध्यादित्यन्तानां मध्ये पङ्क्यादेशाप्ययीभाव इत्यर्थः ।

४३१ । व्यटे लोपो ऽनाराच्छ्वतोऽच्यै ऽयौ ।

(व्य-टे: ६।, लोपः १।, अनारात्-श्वतः ६।, अच्-ये ७, अयौ ७) ।

पौनः पुनिकः, बाह्यः बाह्यकः ।

४३२ । न दं तसौ त्वस्त्यर्थे च ।

(न ।१।, दं १।, त सौ १॥, तु ।१।, अस्त्यर्थे ७, च ।१।) ।

मूले अग्रामिति, अग्रियम् अग्रीयम् । परैकदशिनः तदन्तादपी-
च्छन्ति तेनात्यग्रामित्यादि ।

४३१ । व्यटेः । व्यस्य टिः व्यटिः तस्य । आराच्च श्वत् तत्, न तत् अनाराच्छ्वत् तस्य । अच्च यद्य अच्यं तस्मिन् ।
नास्ति युर्यस्मिन् सः अयुस्तस्मिन् । आराच्च श्वद्वर्जितस्य व्यस्य
टेर्लोपः स्यात् अचि ते युवर्जिते ये च । पौनः पुनिक इति
पुनःपुनर्भव इति वाक्यम्, अध्यात्मादेराकृतिगणत्वात् षिकः,
अनेन टिलोपः । अयाविति किम् अहंगुः ।

वह्निपो ष्यणीकौ । डादह्निष्गब्दात् भवेऽयं ष्यणीकौ
स्याताम् । मूले बाह्य इति, पक्षे बाह्यकः, वह्निर्भव इति वाक्यम्
अनेन त्वे पूर्व्वेण टिलोपः ।

४३२ । नदम् । अच्चे यावित्वनुवर्तते । तद्य सद्य तो ।
अस्ति अर्यो यस्य तस्मिन् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व्वस्येति न्यायात्
पूर्व्वदमाधिपतीत्यत आह पूर्व्वं दसन्न न स्यादिति । अत्र
त्वेर्नुकि तुमस्मिमाश्रित्य दत्वे अनेन निषिध्यते आरातीय इति ।

अयावचि ये च ते पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्त सान्ती तु
अस्यर्थे च ।

आरातीयः शाश्वतिकः ।

आराद्भव इति वाक्य, वृडसंज्ञकत्वादीयः अनेन दत्वनिषेधात्
चपोऽवे जब् ।

क्यङ्गे च । क्ये ह्ये च पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् । गामिच्छति
गव्यति, गौरिवाचरति गव्यते इत्यादी दान्तत्वात् वाव गोर्दान्ते
इति न अवादेश इति, एवं तद्धितमिच्छति तद्धित्यतीत्यत्र न
चपोऽवे जब्, नमस्यति इत्यत्र न विः ।

शश्वतः षिण्को वा न कश्च । डाच्छश्चब्दात् षिण्को
वा स्यात् षिण्कस्य न कश्च । मूले शाश्वतिक इति, शश्वत् त्रिषु
कालेषु भवः विद्यमान इत्यर्थः । पत्रे शाश्वतः न टेलीपः न
चपोऽवे जब्च ।

अहि वस्यस्ति कुच्चि इति कलसिभ्यः (१) षोयी ग्रीवायाः
ण्यय । डेभ्य एभ्यो भवार्ये षोयः स्यात् ग्रीवायाः षोयण्यो ।
अही भवम् आडेयं वास्तेयम्, अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य
धनवाचकस्यास्तियद्स्य ग्रहणम्, आस्तेयं कौक्षेयं दार्त्तेयं कालमेयं
ग्रेवेय ग्रेवम् ।

अद्भुलिजिह्वामूलाभ्यामीयः । डाभ्यामाभ्याम् ईयः स्यात्

(१) कलसिभ्यडोऽत सुसान् । तथाच भाव — कलसिभ्यः षिण्को' वयुग
लोडयन्नाति — इति तद्धितपादे ३०८ सूत्रे गोयीचन्द्रः ।

भवेऽर्थे । अङ्गुली भवः अङ्गुलीयः जिह्वामूलीयः । कथं मुखतीयः पार्श्वतीयः (१) ? गहादित्वात् ।

वर्गान्ताच्च । डाद्वर्गान्ताद्भवेऽर्थे ईयः स्यात् । कवर्गे भवः कवर्गीयः पवर्गीयः । वर्गान्तादिति किं ? वर्ग्यः दिगादित्वात् यः ।

अशब्दे येनौ च । डाद्वर्गान्तात् य ईन ईय एते स्युः भवेऽर्थे न तु शब्दे वाच्ये । कृष्णवर्गे भवः कृष्णवर्ग्यः कृष्णवर्गीणः-कृष्णवर्गीयः । शब्दे तु कवर्गीयो वर्णः ।

मध्यान्मण्सीयदिनसीया दस्य तुम् च । डान्मध्यादेते (२) स्युः भवेऽर्थे, दस्य तुम् च, उम् इत् । मध्ये भवः माध्यमः मध्य-मीयः माध्यन्दिनः मधीयः ।

कर्णललाटाभ्यां कोऽलङ्कारे । डाभ्यां भवेऽर्थे कः स्यात् भूपायें । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका, ललाटिका, यस्यापवादः । अलङ्कार इति किम् ? कर्णं ललाट्यम् ।

त्यामाजिनान्ताद्भुक् । डात् त्यामान्तादजिनान्ताच्च भवेऽर्थे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्वत्यान्त्रि भवः अश्वत्यामा वृकाजिनः मिंहाजिनः ।

ग्रन्थादनेकाचः षिक् । डात् ग्रन्थाचकादनेकाचः षिक् स्यात् भवेऽर्थे । इष्टो भवः ऐष्टिकः पाशुकः । एकाचन्तु सुपि भवः भौपः तैडः ।

(१) उपतथ पार्श्वतश्च मन्वोरभ्ययत्वादीने ङे लोपः ।

(२) मन् भौव दिनश्च इत्य प्रत्ययाः ।

बह्वचोऽन्तोदात्ताच्च । डादन्तोदात्ताद्बह्वचो ग्रन्थाद्भवेऽर्थे
 षिकः स्यात् । पत्वञ्च णत्वञ्च पत्व-णत्वे, तयोर्भवः पात्वणत्विकः,
 स-स्वरेणान्तोदात्तः(१) । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायां भवः
 सांहितः, प्रादि-स-स्वरेणाद्युदात्तः । पूर्वेष्वैव सिद्धे अनन्तोदात्ताद्-
 बह्वचः षा एव, पृथग्विधानात् ।

ऋट्कपुरश्चरणाख्यातेभ्यः । ऋदन्तात् ऋक्शब्दात् पुर-
 श्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् षिकः स्यात् भवेऽर्थे ।
 पञ्चसु होट्पु भवः पाञ्चहोट्कः, ऋचि भवः आर्चिकः, एकाच्-
 त्वात् षास्यापवादः, पौरश्चरणिकः आख्यातिकः, अनन्तोदात्तत्वात्
 षास्यापवादः ।

ऋपेरध्याये । डादृथ्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे षिकः
 स्यादध्याये वाच्ये । ऋपिशब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते ।
 वाशिष्ठे भवः वाशिष्ठिकः वैश्वामित्रिकः । अध्याय इति किं ?
 वाशिष्ठी ऋक् ।

यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्यां यज्ञवाचिभ्यां क्रतुवाचिभ्याच्च
 षिकः स्यात् भवार्थे । अनन्तोदात्तार्थं आरम्भः । नवयज्ञे भवः
 नावयज्ञिकः । क्रतुभ्यस्तावत्—राजसूयिकः वाजपेयिकः । क्रतुभ्य
 इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागे यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः (२) ।

(१) से समामि सर उदात्तादिकेन ।

(२) सोमसाधेषु यागेष्वेतौ (ऋतवशब्दौ) प्रविष्टौ । तत्रान्यतरोषा-
 दानेन सिद्धे उभयोर्होदानसामय्यादसोमञ्चा यपीह मृद्धाने इति सिद्धान्त-
 जोसदी (भा॥६८) ।

पुरोडाशपौरोडाशभ्यामणित् । डाभ्यामाभ्यां ग्रन्थाभ्यां
भवेऽर्थे षिकोऽणित् स्यात् । पुरोडाशः पिष्टकपिण्डः तत्र भवः
पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी ऋक् । पुरोडाशसंस्कारको मन्त्रः
पौरोडाशः तत्र भवः पौरोडाशिकः पौरोडाशिकी । पौरोडाश-
शब्दादन्तोदात्तात् पूर्व्वेण षिकविधाने पौरोडाशिकः पौरो-
डाशिकीति सिद्धे पौरोडाशग्रहणं पुंवद्भावनिषेधाभावार्थमिति ।

ए ऋगयनादेऽञ्जन्दसो यथ । डाहृगयनादेर्ग्रन्थाद्भवेऽर्थे एः
स्यात्, छन्दसस्तु य-णौ । ऋगयने भवम् आर्गयनम् ।

ऋगयनादिर्यथा—

ऋगयन-विद्या-निगम-न्यायं छन्दोभाषोत्पाद-पुनरुक्तम् (१) ।

छन्दोविचिति-छन्दोविजिनी-छन्दोमान-व्याकरणानि ।

अद्भविद्या त्रयीविद्या पदव्याख्यानमेव च ।

छन्दोव्याख्यानोपनिषच्छिन्नासंवत्तराद्यपि ॥

उत्पातय सुहृत्तय क्षेत्रविद्या तथैव च ।

वास्तुविद्या निमित्तश्च निरुक्तं परिकीर्तितम् ॥

छन्दमि भवः छन्दस्यः छान्दस्य । सर्व्वस्मात् षिकी
वाध्यते ।

सरयाः षो यलोपः । सरयां भवः सारयः, अत्र यलोपः ।

भये किम् ? सरयां जातः सारययः ।

जाते । डादित्येव । तज्जानेऽर्थे वेद्यादित्वात् एः स्यात् ।

भवजातयोरयं भेदः, भवो विद्यमानः जात उत्पन्नः । शुभ्रे जातः

शौन्नः मायुरः । यमादेशु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः
प्राजापत्यः पाशुपतः श्रौत इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः
शालीयः नादेयः कालिकः राष्ट्रिय इत्यादि ।

प्रावृष इकः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः, एष्यस्यापवादः ।

नान्नि शरदो णकः । डाच्छरच्छब्दास्यकः स्यात् जातेऽर्थे,
त्वान्तेन संज्ञा चेद्भ्रम्यते । शरदि जाताः शारदकाः सुन्नाः दर्भाश्च ।
अनान्नि तु शारदिकं, यथाप्राप्तम् ।

मूलाद्र्वावस्करप्रदोपपूर्वाह्वापराह्वात् कः । डेभ्य एभ्यो जाते-
ऽर्थे कः स्यात् नान्नि । मूले जातः मूलकः, आर्द्रायां जातः
आर्द्रकः, केऽकः स्र इति स्रः । अवस्करकः प्रदोपकः पूर्वाह्वकः
अपराह्वकः, अनान्नि तु यथाप्राप्तम् ।

पथः पन्थश्च । के पथः पन्थादेशश्च । पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्यामावस्याभ्यामश्च वा । डाभ्यामाभ्यां कः अश्च वा
स्यात् जातेऽर्थे सञ्ज्ञायाम् । अमावास्यायां जातः अमावास्यकः
अमावास्यः । पत्ते पलद्यादिण्यः अमावास्यः । एवम् अमावस्यकः
अमावस्यः अमावस्य इति ।

सिन्ध्वपकराभ्या कः ष्य ट्णौ च । डाभ्यामाभ्यां जातेऽर्थे कः
स्यात् ष्य-ट्णौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्धौ जातः सिन्धुकः, ष्ये
सैन्धव, कच्छादिपाठात् नृतत्स्ययोर्णकस्यापवादः । अपकरे
जातः अपकरकः, ट्पे षापकर. । एतत्पथ्यन्तं नाग्नीत्येकदेगिनः ।

तिथ्य पुनर्वसु स्वाति इम्ता-विगाखा उहुनाभ्यो लुक् । एभ्यो
जातार्थस्य त्वस्य लुक् स्यात् । तिथ्ये जातः तिथ्यः पुनर्वसुः

स्वातिः हस्तः विशाखः, बहुलाः कृत्तिकाः तासु जातः बहुलः,
तस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् ।

नक्षत्रेभ्यो वा । नक्षत्रवाचिभ्यो जातार्थत्यस्य लुक्वा स्यात्(१) ।
अश्विन्यां जातः अश्वी षो तस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक्, पचे
आश्विनः । अश्वयुक् आश्वयुजः, रोहिणः रौहिणः, मृगशिराः
मार्गशीर्षः, अभिजित् आभिजितः, चित्रः चैत्रः, श्रवणः श्रावणः,
रेवतः रेवतः ।

वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थत्यस्य लुक्वा स्यात् ।
वत्सशाले जातः वत्सशालः पचे वात्सशालः ।

फल्गुनीशतभिपग्भ्यां टडौ च । आभ्यां जातार्थत्यस्य लुक् वा
स्यात् लुकि सति क्रमाट्टडौ वा स्याताम् । फल्गुन्यां जातः
फल्गुनः, टपचेऽपि फल्गुनः । स्त्रियां फल्गुना फल्गुनी च, टे
कृते टित्वादीप् । उभयत्यक्तपचे फाल्गुनः, फाल्गुनी (२) ।
गतभिपजि जाता गतभिषा, डिति टिलोपः लोपे अत आप्,
डाभावपचे गतभिपक्, लुगभावपचे गतभिपजी ।

अविष्ठापादादीयणीयौ च वा । आभ्यां जातार्थत्यस्य लुक्वा
स्यात् लुकि द्वेयः णीयच वा । अविष्ठायां जातः अविष्ठः अविष्ठीयः
आविष्ठीयः, लुगभावपचे आविष्ठः । आपादायां जातः आपादः
आपादीयः, लुगभावपचे आपादः । अन्ये तु पपादेति इत्यादि,

(१) विशेषविधेयोऽस्य विषयः ।

(२) उभयं लुक् टपचवच तयोरेभावपचे षे श्रित्वादीप् ।

तथाच “यद्रोहिणीयोगफलं तदेव भवेदपादासहिते च चन्द्र”
इति वराह इत्याहुः ।

स्थानान्त-खरशाल-गोशालाङ्गु नित्यम् । एभ्यो जातार्थत्वस्य
लुक् नित्यं स्यात् । गोस्थाने जातः गोस्थानः महिषस्थानः
खरशालः (१) गोशालः । एभ्यः किं ? स्थाने जातः स्थानीयः
माहिषशालः ।

स्त्रियां चित्रारोहिणीरेवतीभ्यः । आभ्यो जातार्थत्वस्य नित्यं
लुक् स्यात् स्त्रियां वाच्यायाम् । चित्रायां जाता चित्रा, रोहिणी
रेवती कन्या, उभयत्र नदादेराकृतिगणत्वादीप् । स्त्रियामिति
किं ? चित्रायां जातः चैत्रः रौहिणः रैवतः ।

न मघादेः । मघादेर्जातार्थत्वस्य लुक् न स्यात् (२) । मघासु
जातः माघः, अश्वत्येषु जातः आश्वत्यः, प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठ-
पादः, सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यदस्य त्रिः ।

कृत लब्ध-क्रीतेषु । डादित्यनुवर्तते । डादेश्वर्येषु वेत्त्यादित्वात्
ष्णः स्यात् । शुभ्रे कृतो लब्धः क्रीतो वा श्रौघः मायुरः ।
यमादेशु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालेयः प्राजापत्यः पाशु-
पतः श्रौक्ष इत्यादि । भवादित्वात् गर्गीयः नादेयः राष्ट्रियः
इत्यादि ।

कुशले । डात् कुशलेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात् । शुभ्रे

(१) खराणां शाखा इति वाक्ये वा त्व जाया सेना खरा शाखा निघा
इत्यनेन क्रीतेषु सुष्ठः ।

(२) नक्षत्रेभ्यो वा इत्यनेन प्राप्नो नुम् निषिध्यते ।

कुशलः श्रौघ्नः एवं माथुरः । यमादेशु याम्यः श्रौत्स इत्यादि ।
भवादित्वात् मार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।

पथ्यादेरकः । डात् पथ्यादेरकः स्यात् कुशलार्थे । पथि
कुशलः पथकः । पथ्यादिर्यथा—

पन्थाः पिचिण्डा निचयाश्मङ्गादा-

ङ्गादा नया-कर्षं जयैः पिशाचः ।

पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा (१)

भाष्यादिशास्त्राणि बुधैर्विचार्य्य ।

त्सरु-शकुन्यशनिभ्यः कः । डेभ्य एभ्यः कुशलार्थे कः स्यात् ।

त्सरौ कुशलः त्सरुकः शकुनिकः अशनिकः ।

प्रायभवे । डात् प्रायभवेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् षणः स्यात् । शुघ्नः

प्रायभवः प्रायेण बाहुल्येन भव श्रौघ्नः, माथुरः । यमादेशु याम्यः
आदित्य. आग्नेयः प्राजापत्यः पाशुपतः श्रौत्स इत्यादि । भवादित्-
त्वात् मार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।

उपनीव्युपजानूपकर्णात् षणिकः । डेभ्यः एभ्यः प्रायभवेऽर्थे

षणिकः स्यात् । उपनोविनि प्रायभवः श्रौपनीविकः, श्रौप-
जानुकः श्रौरिकस्य कः, श्रौपकर्णिकः ।

सम्भूते । डात् सम्भूतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् षणः स्यात् । अत्र

सम्भूतशब्देन सत्तोत्पत्ती नोच्येते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात्, किन्तु
आधाराधेययोरन्यूनानतिरिक्तता । शुघ्ने सम्भूतः श्रौघ्नः माथुरः ।

यमादेशु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालेयः प्राजापत्य औत्स
इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।

कोपादस्त्रभेदे ष्येयः । डात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषे वाचे
ष्येयः स्यात् । कोपे सम्भूतं कौषेयं कृमिकोपोत्यं वस्त्रम् । वस्त्र-
भेद इति किं ? कौपः कृमिः ।

कालेभ्यः साधुपुष्पत्पचमानेषु । डेभ्यः कालवाचिभ्य
एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः । हेमन्ते साधुः
पुष्पति पचते वा हेमन्तिकः हेमन्तः हेमनः, वासन्ती कुन्दलता,
शारदाः शालयः, प्राहृषेष्वाः तिला इत्यादि । पुष्प विकसने शट्
पुष्पत् । डुपपचौञ्च पाके, ढघे शानः, पचमानः ।

उत्ते च । डेभ्यः कालवाचिभ्यः उत्तेऽर्थे भवादित्वात् यथा-
विहितं त्याः स्युः । हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्तिकाः हेमन्ता हेमना
यवाः, प्राहृषेष्वास्तिलाः, शारदा मुद्गा इत्यादि । ष्यग्योग
उत्तरार्थः (१) ।

आश्वयुज्या णकः । डादाश्वयुजीशब्दादुत्तेऽर्थे णकः स्यात् ।
आश्वयुज्यामुत्तः आश्वयुजको मापः, आश्वयुजी आश्विनी
पौर्णमासी ।

ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा । डाभ्यामाभ्यामुत्तेऽर्थे णकः स्यात् वा ।
ग्रीष्मे उत्तः ग्रीष्मकः वासन्तकः, पक्षे ग्रीष्मः वासन्तः ।

देय ऋषेः । डेभ्यः कालवाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात्

(१) उग्रस्य पूर्वसूत्रे निर्द्देशेनैव सिद्धे ष्यग्यविधानं परत्वाद्दुष्कर्षनिमित्त-
भावः ।

यथाविहितं त्याः स्युः, यद्देयं तद्वृणं चेद्भवति । मासे देयमृणं मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं, सन्ध्यायां देयमृणं सान्ध्यं पलद्यादित्वात् ष्यः ।

अश्वत्य-कलापि यव-बुषादकः । डेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्यो देयर्णेऽर्थे अकः स्यात् । यस्मिन् कालेऽश्वत्यः फलिनः, मयूराः कलापिनः (१) यवबुषमुत्पद्यते स कालः साहचर्यादश्वत्यादिभिरुच्यते । अश्वत्ये देयमृणम् अश्वत्यकं कलापकं यवबुषकम् ।

श्रीषावरसमाभ्यां णित् । डाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे अकी णित् स्यात् । श्रीषे देयमृणं श्रेष्कम्, अवरसमायां देयमृणम् आवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागामिवत्सर उच्यते ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां णिकश्च । डाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे एकणिकी स्याताम् । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरकं सांवत्सरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहायणिकम् । ननु वेति कृते सिद्धे एकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिको भविष्यति किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्य, पलद्यादौ फलपर्वणोः (२) संवत्सरशब्दस्य पाठात् देयर्णत्वेन फले विवक्षिते (३) णिकं बाधित्वा ष्यः प्रवर्तते, तद्बाधनाय इदमिति ।

व्याहरति मृगे । कालेभ्य इति प्रवर्तते । डेभ्यः कालवाचिभ्यो व्याहरतीत्यर्थं भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः, यो

(१) यस्मिन् काले मयूरा कलापिनो भवन्ति स कालः कलापीति ।

(२) फले पर्वणश्च बाध्यो इत्यर्थः ।

(३) देयर्णस्य फलत्वविवक्षायामित्यर्थः ।

व्याहरन् स मृगयेद्भवति । निशायां व्याहरन् (१) मृगः नैशिको नैशः, प्रादोपिकः प्रादोपः, हैमन्तिकः हैमन्तः, प्रावृषेण्य इत्यादि । मृग इति किं ? निशाया व्याहरन्नरः । कालेभ्यः इति किं ? वने व्याहरति मृगः ।

शिको नियुक्ते । लेर्डान्नियुक्तेऽर्थे शिकः स्यात् । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः, धर्मो नियुक्तः धार्मिकः ।

अगारान्तादिकः । डादगारान्तान्नियुक्तेऽर्थे इकः स्यात् । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ।

निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते शिकः । डाभ्या निषिद्धदेश-कालाभ्यामधीतेऽर्थे शिक स्यात् । चतुष्पद्येऽधीते चातुष्पधिकः चातुर्दशिकः ।

कठिनान्त-प्रस्थान-सस्थानेभ्यो व्यवहरति (२) । डेभ्य एभ्यो व्यवहरतीत्यर्थे शिकः स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वाशकठि-निकः प्रास्थानिकः सास्थानिकः ।

वसति निकटात्, पिकस्वावसथात् । डान्निकटशब्दादसतीत्यर्थे शिकः स्यात्, आवसथात्तु पिकः । निकटे वसति नैकटिक, आव-सथिकः । स्त्रियाम् आवसथिकी आवसथिकभार्य, पुंवद्भावः (३) ।

पृथिवीसर्वभूमिभ्या ट्ण णौ विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ

(१) यद्वायमान ।

(२) प्रस्थान इत्यत्र प्रस्तार इत्यपि क्वचित् पाठः ।

(३) पितृभ्यान्वाभावादिति शेषः ।

क्रमात् स्याताम् विदितेऽर्थे । पृथिव्यां विदितः (१) पार्थिवः,
सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः, सुभगादित्वाद्दयोर्दयोर्निः ।

लोक-सर्वलोकाभ्यां णिकः प्रसिद्धे च । आभ्यां प्रसिद्धे
विदिते चार्थे णिकः स्यात् । लोके प्रसिद्धो विदितो वा लौकिकः,
सार्वलौकिकः, दयोर्दयोर्निः ।

कालेभ्यो दीयते कार्ये वा भववत् । डेभ्यः कालवाचिभ्यो
दीयते कार्ये वा अर्थे भववत् त्याः स्युः । : मासे दीयते कार्यं
वा मासिकम्, आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं प्राहपेख्यं हैमन्तं हैमन-
मित्यादि ।

व्युष्टादेः णः । डाद्दुष्टादेर्दीयते कार्ये वा अर्थे णः स्यात् ।
व्युष्टे (२) दीयते कार्ये वा वैयुष्टम् । व्युष्टादिर्यथा—

व्युष्ट-संघात-नित्योपवास-तीर्थ-प्रवेशनम् ।

प्रवास-निष्क्रमो पीलुमूलाऽग्निपदमित्यापि ॥

यः साधौ । डात् साधावर्थे यः स्यात् । सामनि साधुः निपुणो
योग्यो वा सामन्यः । एवं ब्रह्मण्यः कर्मण्यः सभ्यः ।

प्रतिजनादेर्णीनः । डात् प्रतिजनादेर्णीनः स्यात् साधावर्थे ।
प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । प्रतिजनादिर्यथा—

प्रतिपक्षमहद्दिग्बसर्वादिजन-संयुगौ ।

परपूर्वकुलाऽसुप्यकुलं सम-पराद्युगम् ।

इदंयुगमिह प्रोक्ता दग एकाधिका वृधेः ॥

(१) विदितो ज्ञातः प्रस्थापित इत्यर्थः इति काशिका (१।१।४२) ।

(२) व्युष्टे प्रभाते ।

जनं जनं प्रति प्रतिजनं वीसायां वसः,प्रतिसंयुगीनमित्यादि ।

अमुष कुलमिति न था लुक, आमुषकुलीनः (१) ।

भक्तासः परिपदो ख्यथ । डात् भक्तशब्दात् साधावर्धे णः
स्यात्, परिपदस्तु ख्यच्च । भक्ते साधुः भक्तः शालिः । पारिपदः
पारिपद्यः । परे तु परिपच्छब्दात् णं नेच्छन्ति ।

कथादेः णिकः । डात् कथादेः साधावर्धे णिकः स्यात् ।
कथायां साधुः कायिकः । कथादिर्यथा—

कथा वितण्डा जनवादबोधौ गुणो गणो वेषुगुह्यै निवासः ।

शक्नूपवासौ विसुधा च वृत्तिः प्रवास-मांसोदन-संग्रहाद्य ।

विकथेक्षुः कृष्णविदायुर्वेदौ निसुधा तथा ।

कुल्मापापूप-संग्राम-सङ्घाताः पञ्चविंशतिः ॥

पथ्यादेः ष्येयः । डात् पथ्यादेः साधावर्धे ष्येयः स्यात् । पथि
साधु पाथेयं, स्वापतेयं धनम् । पथ्यादिर्यथा—

पन्याद्य स्वपतिथैवातिथिर्वसतिरित्यपि ।

सतीर्याथो वासिनि । डात् सतीर्थशब्दात् यः स्यात् वासिनि
वाचे । सतीर्थे वासी सतीर्थः, एकगुरुसमीपे यस्य वासोऽस्ति स
इत्यर्थः ।

सोदर-समानोदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्यां शयितव्येयं
यः स्यात् । सोदरे शयिता सोदर्थः समानोदर्थः ।

सगर्भ-सयूवाभ्यामनुज-सहचारिणोः । डाभ्यामाभ्यां क्रमाद्-
नयोर्व्योयः स्यात् । समानो गर्भः सगर्भः तवानुजः सगर्भः ।

(१) अत्र अदसः श्यायनशोभनपञ्चान्नपञ्चपञ्चान्नपञ्चे इति शक्तिरुक्तम् ।

४३३ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

(अङ्गः ६।, अङ्गः १।, अनीने ७ ।) ।

आङ्गिकम् । ईनेतु इराहीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्धपाञ्चालकः ।

समानं यूथं सयूथं तत्र सहचारी सयूथः । अन्ये तु छान्दस-
मित्यप्याहुः ।

४३३ । अङ्गो । न ईनः अनीनः तस्मिन् । तथाच अहन्
इत्यस्य ईनभिन्ने ताच्च युभिन्ने तये च अङ्ग इत्यादेशः स्यात् ।
आङ्गिकमिति—अङ्गि भवमिति वाक्यं, कालवाचित्वात् षिके-
ऽनीनाङ्गादेशः । इराहीन इति—हे अहनी अधीष्टो भूतो भावी
वा इत्यर्थे गात् रात्राहः संवत्सरादितीनः, (१) सान्तविधेरनित्य-
त्वात् पत्याभावेन (२) सर्वैकदेशेत्यादिना नाङ्गादेशः(३) । अथवा
अत्र ईनवर्ज्जनप्रापकात् पत्ये कृतेऽपि नाङ्गादेशः ।

सुपाञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रिं दर्शयति सुपाञ्चालक इति—
गोभनाय ते पञ्चालायेति सुपाञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे ब्वविपयाद-
वृडाच्चेति णकः (४) । पञ्चालानाम् अर्धम् अर्धपञ्चालास्तत्र भवः
अर्धपाञ्चालकः पूर्ववक्षकः । पञ्चालादिः प्रागुक्तः ।

(१) ६१२ पत्ने वासिंङ्गप्रत्ययमनुष्येयम् ।

(२) इराहीन इति विषयद्विगुणित्वाद्दितत्वात् सय्यहोरात्र इत्यनेनेति शेषः ।

(३) सर्वैकदेशेत्यादिप्रत्यये पररे एवाङ्गादेश इत्युक्तेः ।

(४) ६०२ पत्ने वासिंङ्गप्रत्ययमनुष्येयम् ।

दौवारिकः सौवरं सौवं सौवस्तिकः सौवादुमृदवं वैयल्कसं
शौवं शौवनं स्तैयक्तं सौवं सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकं नैय-
ग्रोधम् । एकेति किं न्याग्रोधमूलिकम् । शौवापदं खापदं,
नैयङ्गवं न्याङ्गवम् । खागणिकम् ।

द्वारखरेत्यादिसूत्रस्यादाहरणमाह दौवारिक इत्यादि—
द्वारे नियुक्त इत्यर्थे णिके वस्य उम् पद्याद्विः । खरमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः सौवरः । खः खर्गं भवं सौवं, षे व्यटेरिति टेलीपः ।
खस्ति वक्षति सौवस्तिकः, खस्ति यथा स्यात्तथा वक्ति सौवस्तिकः,
प्रभूतादित्वात् णिक इत्यन्ये । स्वादुमृदुनि संस्कृत सौवादुमृदवं
भक्तं, मस्कृते भक्ष्येऽर्थे वेत्यादित्वात् णः । व्यल्कसोऽव्युत्पन्नस्तत्र
भवः वैयल्कस' । अन्ये द्वारादौ न पठन्ति, तेषां मते विगतोऽर्को
व्यर्कस्तं स्यति व्यर्कसः, कपिलिकादित्वात् रस्य ल', तत्र भवः
वैयल्कस इति आद्यचः स्थानजातत्वात् यस्य इम् पद्याद् विः ।
खो भवं शौवस्तिकम्, अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः ।
कालवाचित्वात्(१) णिकः तस्य तम्(२) । तथाच शौवस्तिकत्व
विभवा न तेषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टिः । शुनि भवं
शौवन मासम्, अतिकारणे नलोपाभावः । स्फाकृते भव स्तैयक्तं,
स्फाः खादिर' खड्गस्तेन कृतमिति चीसः । खे धने भवं सौवं,
स्वपरदेवराजजनस्येत्यत्र (३) आकार्यस्वग्रहस्य ग्रहणात् इह स्वस्य

(१) अ. परदिने भवमित्यर्थकत्वात् ।

(२) तस्य णिकस्यादौ तकारागमः । ६१० पत्रे वार्त्तिकेऽत्र भवेत्त्वम् ।

(३) ६८८ पत्रे स्वपरदेवराजेत्यादिवार्त्तिकेऽत्र भवेत् स्वस्य इत्येव भवति
कथमत्र शौवमित्याद्यद्वाह आभाषेत्यादि ।

धनार्थत्वम् । वामनधर्मदासौ तु आत्मार्थस्वशब्दस्यापि इदमर्थे
 सौवमित्यप्याहृतः । स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं वेदाध्ययनं,
 स्वग्रामे भवं सौवग्रामिकम्, आभ्यामध्यात्मादित्वात् षिकः ।
 यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्धिस्तथापि
 चत्यादिस्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् (१) ।
 दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्या स्वर्गमनं वक्तव्यर्थे
 सौवर्गमनिक इति वर्तते । न्यग्रोधे जातः नैयग्रोधश्चमसः (२) ।
 न्याग्रोधमूलिकमिति—न्यग्रोधमूलेन संसृष्टम् इत्यर्थे षिकः ।
 शुन इव पदमस्य श्वापदः, शुनो दन्तादाविति घं, तत्र भवं शौवा-
 पद, पत्रे श्वापदमिति, पलद्यादेराकृतिगणत्वात् षः, अथवा क्वचि-
 दपवादविषये उक्तर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् षः । न्यङ्गौ
 भवं नैयङ्गवं न्याङ्गवम् (३) । श्वागणिकमिति—श्वगणेन चरति,
 श्वगणादिति पिकणिकौ, षिकपत्रे इकारादौ षित्ते न वस्य उम् ।
 इकारादिभिन्ने तु श्वादंश्रायां भवः शौवादङ्घ्रः इत्यादौ स्यादेव ।
 अत्रापि शुनो दन्तादाविति घं । अत्र श्वादेः श्वपूर्वस्यैव इका-
 रादौ ते वस्य उम्निषेधात् द्वारादीनां सर्वेषां षित्ते सामान्य-
 यवयो(४)रिमुमो स्यातामित्यर्थः । अतएव न्यग्रोधस्यैकेति विशेष-
 णस्य सार्थकत्वमिति ।

(१) तेन स्रोदरं पूरयतीति स्रोदरिक इत्यादि सिद्धम् ।

(२) न्यग्रोधो वटवृक्षः, धमसो यज्ञपालविशेषः ।

(३) न्यङ्गुर्गुणविशेषः ।

(४) पदान्स्थितभिध्नोराद्यत्र स्थाने चजातयोरपीत्यर्थः ।

४३४ । विकार सङ्गभावेदं हित स्वार्थादौ ।

(विकार—स्वार्थादौ ७) ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः ।

४३४ । विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते
आदयो यस्य स तस्मिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते
इन्द्रोत्तरश्रुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थान्तर विकारः । सङ्गः समूहः ।
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । इदमिति सम्बन्धमात्रोपलक्षणम् ।
हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थः प्रकृत्यर्थानतिरेकः । ते त्याः स्युरिति—
ष्णि ष्येय ष्यर ष्यायन षीय ष्णिक ष्य ष्यीक कण् षीन इय
एते । सेतोऽनितयेति अभिधानात् ज्ञौतव्या इत्यर्थः ।

थाः ।, था इत्यधिकारः प्राः प्राक् ।

विकारे । यन्तादिकारेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् षः स्यात् । मृत्ति-
काया विकारः मार्त्तिकः आश्रमः प्रासादः । नञा निर्दिष्टस्या-
नित्यत्वात् आश्रम इति कश्चित् । तथाच—“यथापमाश्रमप्रख्य सेपुं
धत्तेऽन्यदुर्व्वह”मिति भट्टि । अस्मन्मते तु इदमर्थे भविष्यति ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च । यन्तेभ्य एभ्यो विकारेऽवयवे
चार्ये वेत्त्यादित्वात् षः स्यात् । प्राणिभ्यष्ट्णो वक्ष्यते, तत्रैवोदा-
हार्यम् । इह प्राणियहणन्तु अतः परे ये त्या वक्तव्यास्ते
प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोरन्येभ्यो विकारमात्रे भव-
न्तीति ज्ञापनार्थम् । ओषधिभ्यस्तावत्—मूर्वाया विकारोऽवयवो
वा मौर्व्वः, एवं दौर्व्वः । वृक्षेभ्यस्तावत्—पलाशस्य विकारोऽवयवो

हेम्नो विकारः हैमः आप्य आग्नेयः, भिच्चाणां समूहः भैत्तं
 आङ्गं गाणिक्यं राजकं, गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं
 राज्यं सौहार्दं, विशोरिदं वैष्णवं त्वदीयं भाषवनं शौवनम् ।

वा पालाशः, शिंशपाया विकारोऽवयवो वा शंशपः, इकार-
 स्याकारः ।

उ-प्राणि-रजतादिभ्यष्ट्णः । धन्तात् उवर्णान्तात् प्राणि-
 वाचकाद्रजतादिष्ट्णः स्यात् विकारावयवयोः । देवदारोर्विकारो-
 ऽवयवो वा देवदारवः, प्रियङ्गवः, कपोतस्य विकारोऽवयवो वा
 कापोतः, मायूरः, शुनो विकारोऽवयवो वा शौवं मासं, रजतस्य
 विकारोऽवयवो वा राजतं कुण्डलं, काञ्चनं, तथाच—“पुरीं
 प्र-
 नौ”मिति भट्टिः । “काञ्चनी वासयष्टि”रिति
 कालिदासः । परशव्यस्य विकारोऽवयवो वा पारशवः, विकारव्ये
 हितार्थत्वस्य लुक् वक्ष्यते (१) । रजतादिर्यथा—

रजतं काञ्चनं लोहं सोमं रोहितकस्तथा ।

उदुम्बरः पीतदारु त्रिकण्टक-विभीतकाः ।

कण्टकारो नीप-दारु-परशव्योऽत्र कीर्त्तितः ॥

अनुदात्तादेः । धन्तादनुदात्तादेर्विकारोऽवयवे चार्थे ष्ट्णः
 स्यात् । दण्डिनो विकारोऽवयवो वा दाण्डः, दाधित्यः,
 कापित्यः ।

पलाशादेर्वा । धन्तात् पलाशादेस्तयोष्ट्णो वा स्यात् ।
 पालाशः, पक्ष्णः—पालाशः, पालाशस्य विकारः पालाशमयः ।

(१) परशव्यस्यो हि परशुपन्दात् हितार्थे ष-प्रत्यय-निष्पादितः ।